ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1984

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1986

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1984

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1986

ΤΟΜΟΣ 123 (1984)

Copyright Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Ἐλευθ. Βενιζέλου 22

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως : Ἠλέκτρα Ἀνδρεάδη

Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε. Βλαχάκη 44, Ν. Ψυχικὸ
τηλ. 67 12 700 - 67 24 512

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Χρυσούλα Π. Καρδαρᾶ:	Θηραϊκὰ ἀρχέτυπα εἰς τὴν «Θεογονίαν» καὶ τὸν «Προμηθέα Δεσμώτην» (Πίν. 1 - 2)	1 - 9
Denise Callipolitis - Feytmans:	Tombes détruites de la petite nécropole de Vari (Pls. 3 - 5)	10 - 13
Χριστίνα Τελεβάντου:	Κοσμήματα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ Θήρα	14 - 54
Κωστῆς Δαβάρας:	Μινωικὸ κηριοφόρο πλοιάριο τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη (Πίν. 6)	55 - 95
Ζωὴ Μυλωνᾶ:	Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Σκοπιώτισσας στὴ Ζάκυνθο (Πίν. 7 - 8)	96 - 110
Λυδία Κρανιώτη:	Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὸν Ὠρωπὸ (Πίν. 9 - 10)	111 - 119
Εὔη Σκαρλατίδου:	Πήλινο σύμπλεγμα νέγρου - πιθήκου ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα (Πίν. 11)	120 - 129
Ν. Δ. Παπαχατζῆς:	Μύθοι καὶ ἀρχαιότερες λατρεῖες τῆς θεσσαλικῆς Μαγνησίας	130 - 150
Ἔφη Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη:	Ἡ εὐβοϊκὴ Κύμη τῆς ἐποχῆς τῶν ἀποικισμῶν	151 - 160
Ἀλκμήνη Ντάτσουλη - Σταυρίδη:	Ρωμαϊκὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (Πίν. 12 - 27)	161 - 190
Ἄγγελος Παπαϊωάννου:	Ὁ ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνος (Πίν. 28)	191 - 215

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Χρ. Καρδαρᾶ – Π. Παπαδοπούλου:	Ὁ ἀμφορεὺς Ὀρεστάδα (Πίν. Α)	1 - 4

Ἀμαλία Καραπασχαλίδου:	Τέσσερα ἀγαλμάτια κοριτσιῶν τοῦ Μουσείου Χαλκίδας (Πίν. Β - Ε)	5 - 8
Δέσποινα Χατζημιχαὴλ - Σκορδᾶ:	Τάφος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἄλλες ἀρχαιότητες στὴν περιοχὴ Πυρᾶς Φωκίδος (Πίν. ΣΤ - Η)	9 - 22

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΘΗΡΑΪΚΑ ΑΡΧΕΤΥΠΑ ΕΙΣ ΤΗΝ «ΘΕΟΓΟΝΙΑΝ» ΚΑΙ ΤΟΝ «ΠΡΟΜΗΘΕΑ ΔΕΣΜΩΤΗΝ»

(Πίν. 1 - 2)

Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων πού ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας, ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχουν τὰ λείψανα τοιχογραφιῶν τοῦ (ἱεροῦ) δωματίου 1 τῆς συνοικίας Β[1]. Ἀποτελούμενα ἐξ ἑνὸς συμπλέγματος δύο ἀντωπῶν παιδικῶν μορφῶν, εἰκονιζομένων ἐπὶ ἑνὸς τοίχου τοῦ δωματίου (πίν. 1α), καὶ ἐξ ἀγέλης — ἢ ἀγελῶν — ἀντιλοπῶν, εἰκονιζομένων ἐπὶ τῶν παραπλεύρως τοίχων, τὰ λείψανα αὐτὰ ἔτυχον ἑρμηνείας εὐθὺς μετὰ τὴν — κατὰ τὸ 1970 — ἀνεύρεσίν των, ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως καθηγητοῦ Μαρινάτου, εἰς ἄρθρον δημοσιευθὲν τὸ 1971[2]. Ἡ ἑρμηνεία των αὐτὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Τὸ ζεῦγος τῶν μορφῶν αὐτῶν εἶναι μὲν τῆς αὐτῆς περίπου ἡλικίας ἀλλὰ εἶναι διαφορετικοῦ φύλου, καὶ δή: ἡ μορφὴ εἰς τὰ ἀριστερὰ εἶναι κοριτσιοῦ, ἐνῷ ἡ μορφὴ εἰς τὰ δεξιὰ εἶναι ἀγοριοῦ. Καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν ἐκτείνει τὸ χέρι της πού εἶναι εἰς τὸ βάθος τῆς παραστάσεως πρὸς τὸ πρόσωπον τῆς ἄλλης. Ἤτοι: ἡ μορφὴ τοῦ κοριτσιοῦ ἐκτείνει τὸ ἀριστερόν της χέρι πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀγοριοῦ καὶ ἡ μορφὴ αὐτοῦ ἐκτείνει τὸ δεξιόν της χέρι πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ κοριτσιοῦ. Κάθε μία, ἐξ ἄλλου, τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν φορεῖ πυγμαχικὸν γάντι, ἤτοι, καὶ ἡ μορφὴ τοῦ κοριτσιοῦ φορεῖ γάντι εἰς τὸ δεξιόν της χέρι ἀλλὰ καὶ ἡ μορφὴ τοῦ ἀγοριοῦ φορεῖ ἀντίστοιχον γάντι, ἐπίσης εἰς τὸ δεξιὸν χέρι, ἐνῷ πυγμαχεῖ.

Καὶ ἡ μὲν ἑρμηνεία αὐτὴ τῶν δύο χεριῶν τῶν μορφῶν ἐβασίσθη εἰς παρατηρήσεις τῶν συντηρητῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀλλ' ἐξ αὐτῶν δὲν φαίνεται νὰ εἶχε πεισθῆ ἀπολύτως ὁ ἀνασκαφεύς, ὁ ὁποῖος καὶ ἔσπευσε νὰ δηλώσῃ ὅτι τὰς ἀπεδέχθη προσωρινῶς (provisionally) μόνον. Τὸ γεγονὸς ἴσως ὅτι καὶ αἱ δύο αὐταὶ μορφαὶ παρουσιάζοντο — κατὰ τὴν ἑρμηνείαν αὐτὴν — νὰ πυγμαχοῦν μὲ τὸ δεξιόν των χέρι, συνετέλεσεν ὥστε νὰ δεχθῇ τὴν ἄποψιν αὐτήν, ἔστω καὶ προσωρινῶς.

Ἡ ἄποψις, ἐξ ἄλλου, τὴν ὁποίαν διετύπωσεν, ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τῶν δύο μορφῶν, ὁ ἀνασκαφεὺς ἔχει ὡς ἑξῆς: Τὸ ζεῦγος αὐτὸ διδύμων μορφῶν εἶναι μᾶλλον θείας καταγωγῆς· καὶ πρὸς τοῦτο ἐπεκαλέσθη γνωστὰ μεταγενέστερα παραδείγματα ἐπιφανῶν διδύμων μορφῶν, ἀπαντῶντα εἰς τὴν ἐν γένει φιλολογικὴν παράδοσιν, κυρίως ὅμως τὴν ἰνδο-ευρωπαϊκήν. Τὰ παραδείγματα ὅμως αὐτὰ εἶναι τοῦ αὐτοῦ φύλου διδύμων

1. Marinatos, Excavations at Thera (1970 Season) 31 κέ. πίν. 117 - 120.

2. Divine Children?, AAA 4, 1971, 407 - 412.

μορφῶν. Ὅλως σημαντικὴ δὲ ὑπῆρξεν ἡ παρατήρησίς του ὅτι ἐκ τῶν διδύμων καὶ ἑτερογενῶν αὐτῶν μορφῶν τῆς τοιχογραφίας ἡ μορφὴ τοῦ κοριτσιοῦ, μεγαλυτέρα κατὰ τὸ μέγεθος, εἶναι καὶ μεγαλυτέρα κάπως εἰς ἡλικίαν.

Εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον ἐπιχειρεῖται μία διαφορετικὴ ἑρμηνεία τῆς στάσεως τῶν δύο διδύμων· καὶ ἐν συνεχείᾳ διατυποῦται μία νέα ἄποψις περὶ τῆς ταυτότητός των, βασιζομένη εἰς τὴν διαφορετικὴν θεώρησιν τῆς στάσεως τῶν δύο παιδιῶν. Συγκεκριμένως:

Τὰ δύο χέρια των, τὰ ὁποῖα εἶναι εἰς τὸ βάθος τῆς παραστάσεως καί, ὅπως ἐλέχθη, ἔχουν θεωρηθεῖ, ὡς ἐκτεινόμενα τὸ μὲν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ δὲ καὶ τ' ἀνάπαλιν (ὑπὸ τῶν συντηρητῶν τοῦ Μουσείου καὶ προσωρινῶς μόνον ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Μαρινάτου), δὲν φαίνεται νὰ ἐκτείνωνται εἰς τὴν πραγματικότητα. Οἱ πήχεις τῶν χεριῶν αὐτῶν, ἀντιθέτως, φαίνονται νὰ κάμπτωνται μᾶλλον κατὰ τὸν ἀγκῶνα καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ἀγκῶνες τῶν παιδιῶν — ὁ ἀριστερὸς τοῦ κοριτσιοῦ καὶ ὁ δεξιὸς τοῦ ἀγοριοῦ — φαίνονται νὰ ἅπτωνται ἐξωτερικῶς μεταξύ των. Μετὰ δὲ τὴν κάμψιν των αὐτήν, τὸ ἀριστερὸν χέρι τοῦ κοριτσιοῦ φαίνεται νὰ ἔχῃ πλησιάσει πρὸς τὸ πρόσωπόν του καὶ τὸ δεξιὸν χέρι τοῦ ἀγοριοῦ φαίνεται νὰ πλησιάζῃ τὸ ἰδικόν του πρόσωπον ἀντιστοίχως.

Ποία ὅμως εἶναι ἡ σημασία τῆς στάσεως αὐτῆς; Εἶναι μᾶλλον ἁπλῆ, πιθανῶς ἡ ἑξῆς: Ἡ στάσις αὐτὴ ἐνθυμίζει τὸ παιχνίδι — ποὺ καὶ σήμερον ἀκόμη συνηθίζεται — μεταξὺ δύο παιδιῶν, κατὰ κανόνα, τὰ ὁποῖα προσπαθοῦν νὰ ἀποδείξουν τὴν φυσικὴν ὑπεροχὴν τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ ἄλλου: μὲ τὸ νὰ μετροῦν, ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος ἕως τῶν δακτύλων, τὸ μῆκος τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ των, τὸ μὲν μὲ τὸ δέ. Ἀποδεικνύεται δὲ ὡς φυσικῶς ὑπερέχον τὸ παιδὶ ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου τὸ χέρι περισσεύει εἰς μῆκος. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Θήρας, ὡς πρὸς τοῦτο, ἡ ὑπεροχὴ τοῦ κοριτσιοῦ εἶναι καταφανὴς ἔναντι τοῦ ἀγοριοῦ, προτοῦ κἂν ἀρχίσουν νὰ μετροῦν τὰ χέρια των, τοποθετοῦντα τὸ ἓν παραλλήλως τοῦ ἄλλου. Τοῦτο διότι, ἐνῶ ἡ παλάμη τοῦ κοριτσιοῦ ἐκτείνεται καὶ κρύπτεται ἤδη ὄπισθεν τοῦ προσώπου του, ἡ παλάμη τοῦ ἀγοριοῦ μόλις πλησιάζει τὸ πρόσωπόν του.

Ἀλλ' ἐνῶ διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ προβάλλεται ἡ φυσικὴ ὑπεροχὴ τοῦ κοριτσιοῦ ἔναντι τοῦ ἀγοριοῦ, τὸ ἀγόρι παρουσιάζεται περισσότερον ἐπιθετικόν[1]. Ἐν τούτοις, ἡ αὐτοπεποίθησις, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει τὸ κορίτσι, προσδίδει εἰς αὐτὸ ἕνα ἀκόμη τόνον ὑπεροχῆς (βλ. καὶ κατ.).

Ἡ θεώρησις αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει περαιτέρω τὴν παραβολὴν τοῦ συμπλέγματος αὐτοῦ, τῶν δύο διδύμων, τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας πρὸς ἀντίστοιχα συμπλέγματα διδύμων μεταγενεστέρων ἐποχῶν — δύο ἐκ τῆς εἰκονογραφικῆς παραδόσεως τῆς Ὑστέρας Γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ ἓν ἄλλο ἐκ τῆς εἰκονογραφικῆς παραδόσεως τῆς Ὑστέρας Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Εἰς τὰ δύο πρῶτα συμπλέγματα εἶναι καταφανὴς ἡ κατὰ τὸν ἀγκῶνα κάμψις τῶν χεριῶν ποὺ εἶναι εἰς τὸ βάθος τῆς παραστάσεως τῶν διδύμων. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Βοιωτικὸν ἀγγεῖον τῆς Ὑστέρας Γεωμετρικῆς ἐποχῆς εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου[2]. Εἰκονίζει σύμπλεγμα ζεύγους ἀντωπῶν (πίν. 1β) ἀνθρωπίνων μορφῶν

1. Αὐτόθι.

2. Benson, Horse, Bird and Man, The Origins of Greek Painting (1970) πίν. 37,5.

(διὰ σκιαγραφίας). Τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ ὁμοιάζει πρὸς τὸ σύμπλεγμα τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας ὡς πρὸς τὴν στάσιν καὶ τὴν χειρονομίαν τῶν δύο μορφῶν. Ἐπὶ πλέον ὅμως παρουσιάζει μερικὰ ἄλλα χαρακτηριστικά, ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ συμπλέγματος τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας: α) Ἡ μία τῶν δύο μορφῶν του, ἡ εἰς τὰ δεξιὰ ὅμως, εἶναι κατά τι μεγαλυτέρα τῆς ἄλλης, τῆς εἰς τὰ ἀριστερὰ (ἀντιστρόφως πρὸς ὅ,τι συμβαίνει εἰς τὴν θηραϊκὴν τοιχογραφίαν). β) Ἡ ὡς ἄνω, μεγαλυτέρα τῶν δύο, μορφὴ τῆς βοιωτικῆς ἀγγειογραφίας φαίνεται νὰ εἶναι καὶ γυναικεία, ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν λαγόνων καὶ τῶν μηρῶν της πρὸς τὴν ἄλλην μορφήν, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ εἶναι ἀνδρικὴ καὶ ἐλαφρῶς μικροτέρα, ὅπως καὶ εἰς τὴν θηραϊκὴν ἀγγειογραφίαν. Ἐπίσης ἐκ τῆς παραβολῆς τῆς κατατομῆς τοῦ προσώπου των.

Ὡς πρὸς τὰ χέρια τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τῆς βοιωτικῆς ἀγγειογραφίας, τὰ μὲν εἰς τὸ βάθος τῆς παραστάσεως φαίνονται σαφῶς νὰ κάμπτωνται κατὰ τὸν ἀγκῶνα καὶ νὰ ἅπτωνται ἐκεῖ τὸ ἓν τοῦ ἄλλου ἐξωτερικῶς, οἱ δὲ πήχεις νὰ πλησιάζουν τὸ πρόσωπον κάθε μιᾶς μορφῆς, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὴν θηραϊκὴν τοιχογραφίαν. Ἀλλὰ τὰ ἄλλα δύο χέρια των παρουσιάζουν κάποιαν διαφοροποίησιν, διότι εἰς μὲν τὴν θηραϊκὴν ἀγγειογραφίαν ἡ μορφὴ τοῦ κοριτσιοῦ φορεῖ γάντια καὶ εἰς τὰ δύο χέρια, ἐνῶ εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀγγειογραφίαν φορεῖ γάντι μόνον εἰς τὸ ἀριστερόν· καὶ εἰς τὸ δεξιὸν χέρι φορεῖ γάντι ἡ ἀνδρικὴ μορφή. Φαίνεται δὲ ὡσὰν ἐδῶ τὰ γάντια νὰ μὴ ἐπιτελοῦν κανένα σκοπὸν καὶ νὰ εἶναι μᾶλλον διακοσμητικά, συμβολικὰ δηλαδή, ὡσὰν ὁ ἀρχικὸς προορισμός των νὰ ἔχῃ λησμονηθῆ.

β) Ἐρυθρόμορφον ἀττικὸν ἀγγεῖον τῆς Ὑστέρας Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Μονάχου[1] (πίν. 1γ). Ἐμφανίζει ὑπὸ τὸν θρόνον τοῦ Διὸς παρόμοιον σύμπλεγμα ζεύγους ἀνθρωπίνων γυμνῶν ἑτερογενῶν μορφῶν, καὶ δὴ κοριτσιοῦ εἰς τὰ ἀριστερά, ὅπως ὑποδηλοῖ τὸ ἄπλαστον ἀκόμη στῆθος του, καὶ ἀγοριοῦ εἰς τὰ δεξιά. Ἡ ἐν λόγῳ μορφὴ τοῦ κοριτσιοῦ, πρὸς τούτοις, παρουσιάζεται νὰ εἶναι ἐλαφρῶς μεγαλυτέρα τῆς μορφῆς τοῦ ἀγοριοῦ. Ἀντὶ ὅμως νὰ εἶναι ἀντωπαί, αἱ δύο αὐταὶ μορφαὶ εἶναι ἀντίνωτοι καὶ τὰ χέρια των, εἰς τὸ βάθος τῆς παραστάσεως, συμπλέκονται κατὰ τὸν ἀγκῶνα, ἴσως διότι ἔχει λησμονηθῆ ἡ ἀρχικὴ σημασία τῆς ἀπὸ ἀγκῶνος μέχρι δακτύλων παραβολῆς των ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ τονισθῆ ἴσως ὁ στενὸς σύνδεσμος τῶν δύο μορφῶν καὶ ἐν μέρει ἡ ἀνταγωνιστικότης των.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ φαίνεται περαιτέρω νὰ παρέχουν ἐνδείξεις ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ συμπλέγματος τοῦ ζεύγους τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας ἀλλὰ καὶ τὴν ταύτισιν τῶν μορφῶν του. Ἐπὶ πλέον, ἐπιτρέπουν μίαν σύνδεσίν των πρὸς ἡσιόδειον παράδοσιν, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ μερικῶς καὶ ὁ Αἰσχύλος εἰς τὸν «Προμηθέα Δεσμώτην». Ἐξ ἄλλου, προβάλλεται, κατόπιν αὐτῶν, ἡ σύνδεσίς των πρὸς ἀνεικονικὰ παραδείγματα προσωποποιημένων ζευγῶν. Ἀναλυτικώτερον:

Ἡ παρουσία τῶν διδύμων μορφῶν ὑπὸ τὸν θρόνον τοῦ Διὸς καὶ δὴ ὑπὸ τύπον πλευρικῆς διακοσμήσεως, εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦ Μονάχου ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν, ἐν πρώτοις,

1. Βλ. G. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans (1966) 24 πίν. 96.

ὅτι πρόκειται περὶ θείων μορφῶν, φρουρῶν τοῦ θρόνου τοῦ Διὸς καὶ στυλοβατῶν τῆς ἐξουσίας του. Ἀντίστοιχον ζεῦγος ὅμως νοεῖται ὡς ὑπάρχον καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ θρόνου, τῆς μὴ ὁρατῆς εἰς τὸν θεατήν. Νοοῦνται ἑπομένως ἐδῶ δύο ζεύγη μορφῶν ὡς στυλοβατῶν τῆς ἐξουσίας του. Αὐτομάτως ὅμως τὰ δύο αὐτὰ ζεύγη φρουρῶν τῆς ἐξουσίας τοῦ Διὸς ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην τὰ δύο ζεύγη τῶν διδύμων τέκνων τῆς Στυγός, τὰ ὁποῖα μονίμως ἦσαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Διός[1]: τὸν Ζῆλον καὶ τὴν Νίκην ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸ Κράτος καὶ τὴν Βίαν ἀφ' ἑτέρου. Τὸ δεύτερον μάλιστα ἐκ τῶν ζευγῶν αὐτῶν χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Αἰσχύλος εἰς τὸν «Προμηθέα Δεσμώτην»[2], χωρὶς νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ πρῶτον, διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν. Χρησιμοποιεῖ δηλαδὴ τὸ Κράτος — ἡ μορφὴ τοῦ ὁποίου νοεῖται ὡς ἀρσενικοῦ γένους — καὶ τὴν Βίαν, ὡς ἐκτελεστῶν τῆς ποινῆς ποὺ ἔχει ἐπιβάλει εἰς τὸν Προμηθέα ὁ Ζεύς.

Σημειωτέον ὅτι ἐπὶ τῆς ἀγγειογραφίας τοῦ Μονάχου ὁ Ζεὺς ἔχει παρὰ τὸ πλευρόν του καθημένην τὴν Ἥραν, ἐνῶ ἔμπροσθέν του ἵσταται ἡ Νίκη, ἑτοίμη νὰ προσφέρῃ κάποιαν σπονδήν. Κρατῶν δὲ ὁ Ζεὺς διὰ τῆς δεξιᾶς του κεραυνὸν εἰς αὐτήν, ἐμφανίζεται κατ' ἐξοχὴν ὡς στρατιωτικὸς ἀρχηγός. Κρατῶν ὅμως τὸ σκῆπτρον διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐμφανίζεται καὶ ὡς πολιτικὸς ἀρχηγός, πρᾶγμα ποὺ τονίζεται διὰ τῆς ἐμφανίσεώς του ὡς ἐνθρόνου καὶ ἔχοντος παρὰ τὸ πλευρόν του ἔνθρονον ἐπίσης τὴν Ἥραν.

Εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν αὐτήν, ἐξ ἄλλου, ἡ μορφὴ τοῦ κοριτσιοῦ προτάσσεται τῆς μορφῆς τοῦ ἀγοριοῦ. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν θηραϊκὴν τοιχογραφίαν. Τὸ ἀντίθετον ὅμως παρατηρεῖται εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ Λούβρου τῆς Ὑστέρας Γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης εἰς τὸν Ἡσίοδον καὶ τὸν Αἰσχύλον, ὅπου ὁ Ζῆλος (καὶ τὸ Κράτος) προτάσσεται τῆς Νίκης (καὶ τῆς Βίας). Δὲν εἶναι συμπτωματικὸν ἑπομένως ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι, τόσον εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ Λούβρου, ὅσον καὶ εἰς τὸν Ἡσίοδον, ἡ μορφὴ τοῦ ἀγοριοῦ προτάσσεται τῆς μορφῆς τοῦ κοριτσιοῦ, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι αὐτὴ μὲν ὀφείλεται εἰς Βοιωτὸν τεχνίτην τῆς φθινούσης Γεωμετρικῆς ἐποχῆς, Βοιωτὸς δὲ εἶναι καὶ ὁ Ἡσίοδος, ζήσας κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχήν.

Ἐνδέχεται, κατὰ ταῦτα, διαφοροποιημένη κάπως, ἡ παράδοσις, ἡ ὁποία ἔχει ἀποτυπωθῇ διὰ τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον νὰ διετηρεῖτο εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν τῶν Βοιωτῶν ἐπὶ μακρὸν διάστημα, μετατραπεῖσα εἰς λογίαν διὰ τοῦ Ἡσιόδου. Οἰκεία, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν κοινόν, ἕως καὶ τὸν 6ον αἰ. π.Χ., φαίνεται νὰ ἦτο ἡ αὐτὴ παράδοσις ἐκ τῆς ὡς ἄνω ἀγγειογραφίας τοῦ Μονάχου, χρησιμοποιηθεῖσα ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. εἰς τὴν πλοκὴν τῆς τραγῳδίας τοῦ «Προμηθέως Δεσμώτου» ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου καὶ μετατραπεῖσα ὁμοίως εἰς λογίαν.

Ἡ ἐπισημανθεῖσα ὅμως διαφοροποίησις τῶν ὡς ἄνω ζευγῶν δὲν στερεῖται ἐνδεχομένως σημασίας, ἂν θελήσῃ κανεὶς νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν ἔχουν εἰς τὴν ἡσιόδειον παράδοσιν: ἡ Βία καὶ ἡ ἀντίστοιχος μορφή, ἡ Νίκη, ἐκπροσωποῦν πι-

1. Θεογ. 383 κέ.

2. Στ. 1 κέ.

θανῶς τὴν διὰ τῶν ὅπλων κατίσχυσιν τοῦ Διός. Τὸ δὲ Κράτος καὶ ἡ ἀντίστοιχος μορφή, ὁ Ζῆλος, ἐκπροσωποῦν πιθανῶς τήν, μετὰ τὴν κατίσχυσιν τοῦ Διός, ἐμπέδωσιν τῆς ἐξουσίας του καὶ τὸ διαμορφωθὲν Δίκαιον πρὸς διασφάλισίν της. Προτασσομένη ἑπομένως ἡ θηλυκὴ μορφὴ — ὡς Βία ἢ Νίκη —, τονίζει τὴν ὡς θείου στρατιωτικοῦ ἡγέτου ὑπόστασιν τοῦ Διός. Προτασσομένη δὲ ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ — ὡς Κράτος ἢ Ζῆλος —, τονίζει τὴν ὡς θείου πολιτικοῦ ἡγέτου ὕπαρξίν του.

Ἐὰν ἑπομένως εἰς τὸν «Προμηθέα Δεσμώτην» ἡ Βία ἁπλῶς παρίσταται καὶ ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν τιμωρίαν τοῦ Τιτᾶνος λαμβάνῃ μόνον τὸ Κράτος, τὸ ὁποῖον καὶ εἶναι ὅλως ἰδιαιτέρως προκλητικὸν καὶ ἐπιθετικόν, τοῦτο συμβαίνει διὰ τὸν ἑξῆς λόγον: ὡς ἀποστάτης ὁ Προμηθεὺς ἀπειλεῖ τὴν διατήρησιν τῆς ἐξουσίας τοῦ Διός, τὴν ὕπαρξιν δηλαδὴ αὐτῆς ταύτης τῆς βασιλείας τούτου, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ τὸ Κράτος, καὶ ἡ ἐξόντωσις τοῦ Τιτᾶνος εἶναι διὰ τὸ Κράτος αὐτονόητος, διότι μία τυχὸν ἐπικράτησις τοῦ Προμηθέως συνεπάγεται ἀνυπαρξίαν τοῦ Κράτους (τοῦ Διός)[1].

Ἡ ἐπιθετικότης καὶ ἡ προκλητικότης συνεπῶς τοῦ Κράτους εἰς τὴν ἐν λόγῳ τραγωδίαν (πρβ. τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡφαίστου λεγόμενα πρὸς τὸ Κράτος: ... *ἀεί γε δὴ νηλὴς σὺ καὶ θράσους πλέως*[2], ὡς καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Κράτους τονιζόμενα: ... *τὴν δ' ἐμὴν αὐθαδίαν ὀργῆς τε τραχυτῆτα μὴ πίμπλησσέ μου*[3]) εἶναι κατανοητὴ καὶ ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν τὰ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικὰ ποὺ ἔχουν ἤδη ἐπισημανθῆ εἰς τὴν μορφὴν τοῦ ἀγοριοῦ τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας (βλ. ἀνωτ.).

Εἰς τὴν ὡς ἄνω ἐρυθρόμορφον ἀγγειογραφίαν ὅμως, ναὶ μὲν προτάσσεται ἡ μορφὴ τοῦ κοριτσιοῦ ἀλλ' ὑποτονίζεται συγχρόνως: διὰ τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς της πρὸς τὸ ὀπίσθιον μέρος τοῦ θρόνου τοῦ Διός. Ἀντιστοίχως ὑπερτονίζεται ἡ μορφὴ τοῦ ἀγοριοῦ: διὰ τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς της πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὸ ἐμπρόσθιον μέρος τοῦ θρόνου τοῦ θεοῦ. Τοῦτο δὲ ὑποβάλλει κάπως τὴν ἰδέαν ὅτι διὰ τῆς θηλυκῆς μορφῆς (Βίας;) ἐκφράζεται, ὡς παρελθὸν πλέον, ἡ διὰ τῶν ὅπλων κατίσχυσις τοῦ Διός, ἐνῶ διὰ τῆς ἀρσενικῆς μορφῆς (Κράτους;) ἐκφράζεται, ὡς μόνιμον παρόν, ἤτοι καὶ μέλλον, ἡ ἐπικράτησις τοῦ καθεστῶτος του. Πρὸς τὴν στροφὴν τῆς κεφαλῆς τῆς θηλυκῆς αὐτῆς μορφῆς συντονίζεται καὶ ἡ κατεύθυνσις τῆς κεφαλῆς τῆς Νίκης, ἡ ὁποία ἵσταται πρὸ τοῦ θεοῦ καὶ προσβλέπει αὐτόν, ἑτοίμη νὰ τοῦ προσφέρῃ νικητήριον σπονδήν, διὰ τῆς φιάλης καὶ οἰνοχόης ποὺ κρατεῖ. Πιθανῶς ὡς ἐπινίκια τῆς νίκης του κατὰ τὴν Τιτανομαχίαν καὶ ὡς ἀπαρχὴν τῆς καθιερώσεως τοῦ κράτους του. Ἡ πλησίον παρουσία καὶ ἄλλων θεῶν, ἐνισχύει τὴν γνώμην αὐτήν.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου κάποιαν σημασίαν ἔχουν καὶ τὰ δύο σύμβολα ποὺ κρατεῖ ὁ Ζεὺς εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν αὐτήν: α) Ὁ κεραυνός, τὸ κύριον πολεμικὸν ὅπλον καὶ σύμβολόν του, καὶ β) τὸ σκῆπτρον του. Καὶ ὁ μὲν κεραυνὸς φέρεται διὰ τῆς δεξιᾶς ὑπερτονιζόμενος ἕνεκα τούτου ἔναντι τοῦ σκήπτρου. Τοῦτο ἴσως, διότι ἡ ὅλη σκηνὴ ἀφορᾶ εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῆς νίκης του. Ὁπωσδήποτε ὅμως διὰ τῆς ὁριζοντίας θέσεως

1. Περὶ τοῦ Δικαίου τοῦ Διός, ἀλληγορικῶς νοουμένου ὡς Δικαίου τῆς Σπάρτης μετὰ τὰ Μηδικά, βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, «Προμηθεὺς Δεσμώτης καὶ Θεμιστοκλῆς» (1978).

2. Στ. 42.

3. Στ. 79.

τοῦ κεραυνοῦ νοεῖται ὅτι ἡ πολεμικὴ δρᾶσις ἔχει πλέον περαιωθῆ καὶ ἀνήκει εἰς τὸ παρελθόν. Τὸ δὲ σκῆπτρον φέρεται διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ὑποτονιζόμενον ὡς ἐκ τούτου, πλὴν ὅμως ἡ ἔννοια τῆς μοναρχίας τοῦ Διός, τὴν ὁποίαν τοῦτο ἐκπροσωπεῖ, τονίζεται διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ θρόνου παρουσίας τοῦ Διός, ἔχοντος μάλιστα ἐκεῖ παρὰ τὸ πλευρόν του τὴν Ἥραν.

Σημεῖα ὑποτονισμοῦ τῆς Βίας ἔναντι τοῦ Κράτους παρουσιάζονται ἤδη εἰς τὴν «Θεογονίαν» — καὶ ἀντιστοίχως τῆς Νίκης ἔναντι τοῦ Ζήλου. Τοῦτο, διότι ἀναφέρεται μετὰ τὸ Κράτος — καὶ ἡ Νίκη μετὰ τὸν Ζῆλον. Τὸ αὐτὸ περίπου συμβαίνει καὶ εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ἀγγειογραφίαν τοῦ Λούβρου, ὅπου ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ προτάσσεται τῆς γυναικείας. Ἡ ἀγγειογραφία αὐτὴ ἄλλωστε δὲν ἀφίσταται πολὺ χρονικῶς, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, τῆς «Θεογονίας». Ἐὰν δὲ ἕπεται ἡ μορφὴ τῆς Βίας (Νίκης) τῆς μορφῆς τοῦ Κράτους (Ζήλου) καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν, εἶναι πιθανῶς, διότι ἡ καθίδρυσις τοῦ κράτους καὶ τοῦ νόμου τοῦ Διός, ἔχουσα συντελεσθῆ ὁριστικῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ἔρχεται εἰς πρώτην θέσιν, πρᾶγμα ἴσως ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ διὰ τὸν προϊστορικόν των πρόγονον: τὸ ὡς ἄνω σύμπλεγμα τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας ὅπου ἡ μορφὴ τοῦ κοριτσιοῦ προτάσσεται τῆς μορφῆς τοῦ ἀγοριοῦ καὶ δι' αὐτοῦ τονίζεται ἡ στρατιωτικὴ ἰδιότης.

Ἐδῶ πρέπει νὰ προστεθῆ ὅτι τὸ ζεῦγος τῶν ἑτερογενῶν ὡς ἄνω μορφῶν, τῆς Βίας καὶ τῆς Νίκης ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Κράτους καὶ τοῦ Ζήλου ἀφ' ἑτέρου, αἱ ὁποῖαι εἰς τὸν Πλάτωνα[1] ἔχουν συγκερασθῆ εἰς ἓν ζεῦγος, ὡς «νίκη καὶ κράτος», φαίνονται νὰ ἐκπροσωποῦν δύο ἀρχαίους δυναμικοὺς ὅρους, σημαίνοντας τὴν (κατόπιν κατακτήσεως) κατοχὴν ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἐξουσίαν ἀφ' ἑτέρου. Διὰ τοῦτο, ἐπιτρέπεται ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ ὡς ἄνω δίδυμον τῶν ἀλληγορικῶν ἐννοιῶν δυνατὸν νὰ ἐκφράζεται τόσον εἰς τὴν πολυσυζητημένην φράσιν «κυρίαν καὶ κράτος»[2] τῆς — κατὰ Πλούταρχον — ρήτρας τοῦ Λυκούργου, ὅσον καὶ εἰς τὴν διακήρυξιν τοῦ (ἐπωνύμου) ἄρχοντος τῶν Ἀθηναίων «ἔχειν καὶ κρατέειν»[3] — ἅμα τῇ ἀναλήψει τῶν καθηκόντων του — κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη.

Ὑπολείπεται ὅμως κάποια ἀναφορὰ ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῶν γαντιῶν τοῦ κοριτσιοῦ (Βίας) τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας. Δεδομένου ὅτι ὑπὸ τῆς μορφῆς τοῦ ἀγοριοῦ (Κράτους) δὲν φαίνεται νὰ φορῶνται ἀντίστοιχα γάντια (τὰ ἄκρα χέρια του δὲν ἔχουν διασωθῆ ἀλλὰ ἔχει σωθῆ ὁ καρπός των) καὶ φοροῦνται μόνον ὑπὸ τῆς μορφῆς τοῦ κοριτσιοῦ, ἔχοντα μάλιστα μακρὰ ἄκρα ποὺ φθάνουν σχεδὸν ἕως τὸ μέσον τοῦ πήχεως, τὰ γάντια αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ εἶναι πυγμαχικά. Δυνατόν, ὡς ἐκ τούτου, τὰ γάντια αὐτὰ νὰ συνδέωνται πρὸς παλαιοτάτην, ἰνδο-εὐρωπαϊκὴν κυρίως, παράδοσιν, κατάλοιπα τῆς ὁποίας ἔχουν διασωθῆ καὶ εἰς τὴν σκανδιναυικὴν (καὶ τὴν γερμανικὴν) ὑπόστασιν τοῦ θεοῦ (τοῦ κεραυνοῦ) Thor, ἀντιστοίχου τοῦ ἑλληνικοῦ Διός. Ὡς γνωστόν, τὸ γάντι τοῦ θεοῦ αὐτοῦ θεωρεῖται κύριον ὅπλον καὶ σύμβολόν του. Συνάδοντα ἑπομένως τὰ

1. Νομ. 15.962.
2. Λυκ. 6. Ἄλλην ἑρμηνείαν της βλ. ὑπὸ ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ, La Rhétre de Lycourgue - L'Annèxe - Tyrtée (1954). Πλήρη βιβλιογραφίαν αὐτῆς βλ. εἰς TIGERSTEDT, Legend of Sparta in Classical Antiquity (1965) καὶ CARTLEDGE, Sparta and Laconia (1979).
3. Ἀθ. πολ. 56.2.

γάντια τοῦ κοριτσιοῦ τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας πρὸς τὴν παρουσίαν του εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ προϊστορικοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ (Di-we-i = Διός), δυνατὸν νὰ ἀποτελοῦν σύμβολον καὶ ὅπλον συγχρόνως (διασφαλίζον τὴν νίκην τοῦ πολεμικοῦ θεοῦ).

Πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ αὐτοῦ συνεδύασα [1] πρὸ ἐτῶν ἀρκετὰ Ἱερά, κορυφῶν κυρίως, μὲ πανυψήλους διδύμους στύλους, ἐλευθέρως καὶ ὑπαιθρίως ἱσταμένους, εἰς τὴν πρὸ αὐτῶν αὐλήν. Τὰ πλεῖστα τῶν Ἱερῶν αὐτῶν εἶναι προϊστορικὰ ἀλλὰ μερικά, ὅπως τοῦ Λυκαίου τῆς Ἀρκαδίας καὶ τῆς Πάφου τῆς Κύπρου, εἶναι τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, συνεχίζοντα τὴν προϊστορικὴν παράδοσιν. Παρομοίας φύσεως ἐπιβιώσεις καὶ μὲ συμβολικὸν χαρακτῆρα ἐθεώρησα τὰ λεγόμενα «δόκανα» τῆς Σπάρτης (καὶ τὰ ἀντίστοιχά των τῆς Μεσσηνίας), τὰ ὁποῖα ἐπιστεύοντο ὡς ἀνεικονικαὶ θεῖαι μορφαὶ (τῶν Διοσκούρων).

Εἰς τὴν αὐτὴν μελέτην ὑπεστήριξα ἐπίσης ὅτι διὰ τῶν ὡς ἄνω διδύμων πανυψήλων ἐλευθέρων στύλων τῶν προϊστορικῶν Ἱερῶν ἐπραγματοποιεῖτο ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὡς ἄνω θεοῦ (τοῦ κεραυνοῦ) διὰ τῆς προσελκύσεως, ἐν δεδομένῃ στιγμῇ, κεραυνοῦ (ἀκολουθουμένου συνήθως ὑπὸ βροχῆς). Παρομοίας δὲ φύσεως ἐθεώρησα καὶ τοὺς πανυψήλους ἐλευθέρους διδύμους χαλκίνους στύλους τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ. Οἱ στῦλοι αὐτοὶ — ἀμέσως μὲν ἀκολουθοῦντες φοινικο-κυπριακὰ πιθανῶς πρότυπα, ἐμμέσως δὲ μυκηναϊκά, ἐχρησίμευσαν, ὅπως ὑπεστήριξα, κυρίως κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Σολομῶντος τελεσθέντα ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ, ὡς μέσα προσελκύσεως καὶ καθόδου τοῦ κεραυνοῦ [2] καὶ διὰ τῆς τοιαύτης θείας ἐπιφανείας καὶ ὡς μέσα καθαγιασμοῦ τοῦ χώρου γενικῶς. Ἀλλ' ὁ κεραυνὸς ἐθεωρεῖτο καὶ τρομερὸν συμβολικὸν ὅπλον τοῦ Θεοῦ (Ἰεχωβᾶ) γενικῶς.

Συναφῶς πρὸς τοὺς προϊστορικοὺς ἐν γένει ἐλευθέρους διδύμους στύλους τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου καὶ τὴν ἀνεικονικὴν πιθανῶς ὑπόστασίν των δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ στῦλοι αὐτοὶ ἄλλοτε φαίνεται νὰ ἀπαντοῦν ὡς ἓν ζεῦγος, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Κνωσοῦ [3] (πίν. 2α), καὶ ἄλλοτε ὡς δύο ζεύγη, ὅπως εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ρυτοῦ τῆς Ζάκρου [4] (πίν. 2β). Ὡς ἓν ζεῦγος ἀπαντοῦν ἐπίσης εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος, καὶ δὴ ὑπὸ μορφὴν ἀνεικονικῶν (ἀλληγορικῶν, βλ. κατωτ.) μορφῶν. Ἐρωτᾶται δὲ ἐδῶ μήπως εἰς τὴν περίπτωσιν μὲν ἑνὸς τοιούτου ζεύγους κρύπτεται ὁ ἀνεικονικὸς τύπος τοῦ ἑνὸς ζεύγους εἰκονικῶν μορφῶν, ὅπως παρουσιάζονται εἰς τὴν θηραϊκὴν τοιχογραφίαν, καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν δύο ζευγῶν κρύπτεται ὁ ἀνεικονικὸς τύπος τῶν δύο εἰκονικῶν ζευγῶν μορφῶν, ὅπως παρουσιάζεται εἰς τὴν «Θεογονίαν»: τοῦ Ζήλου καὶ τῆς Νίκης καὶ τοῦ Κράτους καὶ τῆς Βίας. Καὶ τὰ ὑπὸ τύπον στύλων ἄλλωστε μνημονευθέντα λακωνικὰ δόκανα ἐκπροσωποῦν ἀνεικονικὴν μορφὴν τῶν διδύμων Διοσκούρων, τοῦ Κάστορος καὶ τοῦ Πολυδεύκους. Τὰ δόκανα αὐτά, ἑνούμενα μεταξύ των δι' ὁριζοντίων δοκῶν — ποὺ ἐπέχουν τὴν θέσιν τῶν βραχιόνων τῶν εἰκονικῶν μορφῶν —, ὁμοιάζουν ὡς πρὸς αὐτὸ πρὸς τὸ ζεῦγος τῶν στύλων τῆς αὐλῆς τοῦ Ἱεροῦ τῆς

1. Βλ. «Ὑπαίθριοι Στῦλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ», ΑΕ 1966, 149 - 200. Βλ. καὶ ΑΑΑ 1, 1968, 295 - 96.

2. Βασιλ. Α 6.17. Χρον. Β 3.15.

3. ΑΕ 1966, 177 εἰκ. 28.

4. ΑΑΑ 2, 1969, 85, εἰκ. 1 (ὑπὸ ΑΛΕΞΙΟΥ, σχέδιον Φανουράκη).

Πάφου (πίν. 2γ) ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ζεῦγος τῶν στύλων τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος. Οἱ στῦλοι αὐτοί[1], τῆς Ἱερουσαλήμ, καίτοι ἀνεικονικαὶ μορφαί, ὀνομάζονται Ἰαχοὺμ (ὁ) καὶ Βοὰζ (ὁ) ἀλλ' ἔχουν ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἑλληνικὴν (ὑπὸ τῶν Ο') μὲ θηλυκὰ ὀνόματα: Κραταίωσις καὶ Ἰσχύς.

Καὶ κατὰ μίαν μὲν ἄποψιν, τὰ δύο αὐτὰ ὀνόματα συνδέονται πρὸς τὸ δυναστικὸν περιβάλλον τῆς Ἱερουσαλὴμ[2], κατὰ μίαν ἄλλην δὲ ἄποψιν ἀποτελοῦν τὴν ἀπαρχὴν χρησμοῦ[3]. Ἐμμέσως ὅμως οἱ ἑβραϊκοὶ αὐτοὶ στῦλοι, συνδεόμενοι πρὸς ἀντίστοιχα παραδείγματα διδύμων στύλων τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ καὶ κυπροφοινικικοῦ κόσμου καὶ πρὸς ἐπιβιώσεις των τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, φαίνονται νὰ συνδέωνται, εἰδικώτερον πρὸς τὴν μνημονευθεῖσαν ἡσιόδειον παράδοσιν: τοῦ Ζήλου καὶ τῆς Νίκης καὶ τοῦ Κράτους καὶ τῆς Βίας. Φαίνονται δὲ τοιουτοτρόπως νὰ ἐκπροσωποῦν ὁ μὲν Ἰαχοὺμ (Κραταίωσις) τὴν διὰ τῶν Ἑβραίων ἐμπέδωσιν τοῦ κράτους τοῦ Θεοῦ, ὁ δὲ Βοὰζ (Ἰσχὺς) τὴν προηγηθεῖσαν δυναμικὴν κατίσχυσιν ἐπὶ τῶν γειτόνων των. Νὰ ἀποτελοῦν δὲ καὶ τὴν πηγὴν τῆς ἑλληνορθοδόξου ρήσεως: «Ὅτι Σοῦ τὸ Κράτος καὶ ἡ Δύναμις (καὶ ἡ Δόξα)...». Καὶ τὰ μὲν ἀρσενικὰ ὀνόματα τῶν διδύμων αὐτῶν στύλων εἰς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον δυνατὸν νὰ ὀφείλωνται εἰς τὴν πατριαρχικὴν δομὴν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων. Ἀλλ' ἐνδέχεται νὰ ἐκπροσωποῦν καὶ ὅ,τι ἐκπροσωποῦν τὰ ἀρχέτυπα τῶν λακωνικῶν δοκάνων, ἤτοι μυθικὸν ζεῦγος θεοποιημένων ἢ ἀφηρωισθέντων γόνων δυναστικῶν (μὲ συναφῆ ὀνόματα συνήθως). Τὸ πλησιέστερον τοιοῦτον μυθικὸν ζεῦγος εἰς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν φαίνεται νὰ εἶναι: ὁ Σθένελος καὶ ὁ Ἀλκαῖος, τέκνα τοῦ μυθικοῦ βασιλέως τῆς Πάρου Ἀνδρόγεω.

Τὰ ζεύγη ὅμως αὐτὰ διδύμων εἶναι πανομοιότυπα καὶ ὁμογενῆ.

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὅμως σύλληψιν τῆς «Θεογονίας» καὶ πιθανῶς εἰς τὴν σύλληψιν τοῦ θηραϊκοῦ προγόνου της, τὰ ζεύγη διδύμων εἶναι ἑτερογενῆ. Ἐπὶ πλέον, εἰς τὴν θηραϊκὴν τοιχογραφίαν μεταξὺ τῶν διδύμων παρουσιάζεται κάποια ἀνταγωνιστικότης, μὲ καταφανῆ ὑπεροχὴν τοῦ κοριτσιοῦ ἔναντι τοῦ ἀγοριοῦ[4]. Τοῦτο συμβαίνει ἴσως, διότι δι' αὐτῶν δηλοῦται ἡ στρατιωτικὴ ἐξουσία ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ πολιτικὴ ἀφ' ἑτέρου, ποὺ ἐκπροσωποῦνται ὑπὸ διαφορετικῶν φορέων, εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις. Συναφῶς ὅμως πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ προκύπτουν τὰ ἀκόλουθα ἐρωτήματα:

Διατί ἡ ἑλληνικὴ σύλληψις τῆς Νίκης γενικώτερον (καὶ θεοτήτων ἀντιστοίχων, ὅπως λ.χ. ἡ Ἀθηνᾶ) ὡς κυρίου φορέως τῆς πολεμικῆς νίκης, ὡς καὶ ἡ προϊστορικὴ σύλληψίς της, τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας, ἔχει θηλυκὴν μορφήν; Καὶ διατί εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἔχει μορφὴν κοριτσιοῦ; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι εὐχερής. Ἐπιτρέπεται ὅμως ἡ διατύπωσις τῆς ἀκολούθου γνώμης. Ἴσως ἡ

1. Δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι κατέληγον εἰς τὴν κορυφήν των εἰς ἄνθος κρίνου (τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς τὸ σύμβολον τοῦ κεραυνοῦ), εἰς κάλυκα δὲ κρίνου πιθανῶς κατέληγον καὶ οἱ στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ ἐκ Ζάκρου (πίν. 2β) καὶ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου (πίν. 2γ).

2. Βλ. Scott, J.B.L. 5, 1939, 143.

3. Βλ. Albright, Archaeology and Religion of Israel (1956) 138.

4. Βλ. Μαρινατον ἔ.ἀ (σ. 1 σημ. 2).

σύλληψις αὐτὴ ἀποτελεῖ κατάλοιπον μιᾶς νομαδικῆς παλαιοτάτης κοινωνίας, ὅταν ἡ κυρία θεότης τοῦ πολέμου, κυρίως τοῦ ἀμυντικοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο ὑπόθεσις τῶν εἰς τὰ μετόπισθεν ἀφηνομένων γυναικῶν[1], ἦτο θηλυκή. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὡς κοριτσιοῦ καὶ ὄχι ὡς γυναικὸς παρουσίασις τῆς μορφῆς αὐτῆς ἴσως ἦτο δηλωτικὴ τῆς θείας καταγωγῆς της.

Ἐπὶ πλέον προκύπτει ἓν ἄλλο ἐρώτημα:

Διατί παραπλεύρως τῆς θηραϊκῆς τοιχογραφίας τῶν διδύμων ὁ τοῖχος ἐκαλύφθη ὑπὸ παραστάσεως ἀντιλοπῶν; Καὶ ἐδῶ ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι εὐχερής. Ἐπιτρέπεται ὅμως ἡ διατύπωσις τῆς ἀκολούθου γνώμης. Ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ ζῶα αὐτὰ ἐνδημοῦν εἰς τὴν Β. Ἀφρικὴν κυρίως, ὑποβάλλεται ἡ ἰδέα μιᾶς ἐπανεκτιμήσεως τῆς ἀπόψεως τοῦ Μαρινάτου περὶ τῶν ἀμέσων σχέσεων Θήρας - Λιβύης κατὰ τὸν 16ον αἰ. π.Χ., μαρτυρουμένων κατ' αὐτὸν ὑπὸ τῆς μικρογραφικῆς τοιχογραφίας τῆς Θήρας· καὶ μάλιστα ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν ἐσχάτως διατυπωθεῖσαν ἄποψίν μου περὶ ἀντιστοίχων σχέσεων Μυκηνῶν καὶ Λιβύης κατὰ τὸν 16ον αἰ. π.Χ.[2]

Ἐν κατακλεῖδι ἂς σημειωθῇ ὅτι ὁ χῶρος (τοῦ δωματίου 1 τῆς συνοικίας Β), ὅπου εὑρέθη ἡ ὡς ἄνω τοιχογραφία, εἰς τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας, ἀπετέλει ἴσως χῶρον λατρείας τῆς θεότητος τοῦ κεραυνοῦ (Di-we-i), ἤτοι τοῦ προϊστορικοῦ Διός. Ὑπὸ μορφὴν ὅμως ἀνακτορικοῦ παραρτήματος κάποιου ὑπαιθρίου μεγάλου Ἱεροῦ, ὅπου καὶ ἐλατρεύετο ὁ θεὸς αὐτός. Συνίστα ἑπομένως ἡ ἐν λόγῳ συνοικία τὸ θρησκευτικὸν ἴσως κέντρον τῆς Θήρας, περιλαμβάνον τὴν λατρείαν καὶ ἄλλων θεοτήτων. Καὶ τοῦτο κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Μυλωνᾶ[3] διαπιστωθὲν θρησκευτικὸν κέντρον τῶν Μυκηνῶν. Ἡ παρουσία ὅμως τῶν ἀντιλοπῶν εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν ὅτι τὸ κυρίως Ἱερὸν ἦτο ἴσως κάποιο Ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰς τὴν Β. Ἀφρικήν. Καὶ αὐτομάτως μὲν ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν τὸ Ἱερὸν εἰς τὴν Λιβύην τοῦ Ἄμμωνος Διός, τὸ ὁποῖον ἱδρύθη, κατὰ τὴν παράδοσιν, εἰς προϊστορικοὺς χρόνους. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἀνασκαφή του δὲν ἀπέδωκεν ἀκόμη εὑρήματα τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.[4] πιστοποιοῦντα τὴν ἐξ Ἑλλάδος τότε ἵδρυσίν του. Σημειοῦται ἐν τούτοις ὅτι καὶ μεγάλα ἑλληνικὰ Ἱερὰ τοῦ Διός, ὅπως τοῦ Λυκαίου, στεροῦνται εὑρημάτων τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., εἰς δὲ τὸ Ἱερόν του τοῦ Ἰδαίου μόλις προσφάτως διεπιστώθησαν ἐντὸς τοῦ ἄντρου τοιαῦτα λείψανα[5].

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ

1. Βλ. ἐκτενέστερον περὶ αὐτοῦ εἰς προσεχῆ μελέτην μου περὶ τῆς Ἀφροδίτης ὡς πολεμικῆς νέας θεᾶς εἰς τελικὴν δημοσίευσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἱεροῦ εἰς τὸν δρυμὸν «Ἀφροδίσιον» (τῆς ΒΔ. Γορτυνίας): Ἀφροδίτη Ἐρυκίνη Ι.
2. Βλ. Μυκῆναι καὶ Λιβύη κατὰ τὴν ΥΜ Ι ἐποχήν. Kefti οἱ πρῶτοι Αἰγυπτιῶται. Φίλια Ἔπη εἰς Γ. Μυλωνᾶ V, Α', 174 - 200.
3. Τὸ θρησκευτικὸν κέντρον τῶν Μυκηνῶν (1972).
4. Fakhry, The Siwa Oasis (1944).
5. Ἔργον 1984, 108 (ἀνασκαφὴ ὑπὸ Γ. Σακελλαράκη).

TOMBES DÉTRUITES
DE LA PETITE NÉCROPOLE DE VARI

(Pls. 3 - 5)

Il s'agit du cimetière de l'antique Anagyrous, situé à 800 m. environ au nord de la grande nécropole. Il a été trouvé fortuitement en 1961 et l'éphore de l'Attique, J. Kondis, a chargé son épimélète, A. Andriomenou, d'en faire une première exploration, ce qui a eu lieu immédiatement[1].

En 1962 et en 1964, le nouvel éphore, V. Kallipolitis, a entrepris lui-même une fouille systématique, approfondie et exhaustive de tout le champ où ont été trouvé les premières antiquités. Il en a donné un compte rendu détaillé: 'Ανασκαφὴ τάφων 'Αναγυροῦντος dans l' 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 18, 1963, Χρονικά, p. 115 à 132 et dans 20, 1965, p. 112 à 117. Nous y renvoyons pour la datation des trouvailles, pour l'état et la disposition des tombes, et pour les modes d'ensevelissement.

Cette fouille était difficile à faire, car la plupart des anciennes tombes étaient détruites ou abîmées par les ensevelissements plus tardifs et beaucoup de vases avaient été brûlés dans les fosses d'incinération ou dans les pyrai, ce qui est fréquent dans les nécropoles attiques. Mais il faut y joindre d'autres facteurs de destruction pour Vari: les fouilles clandestines et l'usage des nouvelles machines agricoles qui permettent un labourage en profondeur.

Pour les 61 tombes et pithoi, bien peu sont intactes et les vases conservés sont généralement de petite dimension. Bien des offrandes sont réduites à l'état de tessons, dispersés sur une aire assez étendue. Or ces offrandes sont souvent de grands vases décorés, qui ont servi de pithoi ou bien de réceptacles d'offrandes plus petites.

Les plus anciennes tombes datent du géométrique récent II et les plus tardives appartiennent à la période des vases à figures rouges de style sévère. La nécropole n'a pas été utilisée d'une manière continue, sauf pour les périodes géométriques et protoattiques. Les tombes sont rares pour le VIe siècle, mais se multiplient pendant le premier tiers du Ve siècle.

Nous nous proposons de reprendre l'étude chronologique du matériel, trouvé dans la nécropole. Les vases qui ont été reproduits déjà dans l'*ΑΔ* sont étudiés dans le *Bulletin de Correspondance Hellénique*. Les inédits qui sont surtout des tessons, sont étu-

1. *ΑΔ*, 17, 1961 - 1962, Χρονικά, p. 37 - 39.

diés ici[1]. Les vases géométriques déjà publiés, paraissent dans le *BCH* de 1984. Nous donnons ici les fragments intéressants qui datent de la même période.

I. Période géométrique

1) Tombe à ciste 40 (pillée) et fragments dispersés dans la région, notamment dans les déblais des tombes 38, 39 et 41, au Nord-Est de 40. *Oinochoé à embouchure ronde* ("pitcher"). Six fragments joignant et six fragments flottant du col, deux petits fragments flottant de la panse et deux fragments joignant de l'anse. Argile orange, vernis brun. Diamètre de l'embouchure environ 22 cm., hauteur du col environ 15 cm. (pl. 3a).

Forme à col droit et à embouchure épanouie.
Décor du col: en zones superposées: large zone de damier; zone de méandre simple, en créneaux (hachures en éventail), entre deux zones étroites de losanges ponctués entre des lignes triples.
Sur la panse, zone de feuilles hachurées, zone étroite de losanges ponctués entre des lignes triples, zone de méandres hachurés. Sur l'anse, doubles croix, séparées par des lignes triples.

La technique soignée est dans la tradition de l'atelier du Dipylon. Le motif du méandre en créneaux ("battlement meandre") a la même origine. Le peintre du Dipylon l'a utilisé sur son amphore monumentale MN 804 et sur son oinochoé à embouchure ronde MN 812[2]. Les artistes de son groupe l'ont adopté, par exemple le peintre de l'oinochoé trilobée de Copenhague 4705[3] et celui du Céramique 1371 qui appartient à l'atelier d'Athènes 894[4]. Le groupe du Dipylon utilise aussi la zone étroite de losanges ponctués et la zone de feuilles hachurées.

La décoration de notre oinochoé est proche surtout de celle d'un autre vase de même forme, l'oinochoé de la tombe 39 de Trahonès[5]. Outre les motifs cités plus haut, elle a aussi des zones de damier. Ce vase date du géométrique récent II a et se place dans la tradition du groupe du Dipylon. Les deux exemplaires pourraient sortir d'un même atelier, mais pas des mains du même peintre, car les méandres ont des hachures parallèles sur l'oinochoé de Trahonès.

2) A l'ouest de la tombe à ciste 41, deux fragments brulés d'une *grande amphore* 60 sur 65 mm., 57 sur 38 mm., épaisseur 8 mm. Argile beige, vernis brun. Les deux fragments appartiennent peut-être à la même face du vase (pl. 3b).

Décor en métope: dix cercles concentriques. Étoile dans les angles. Ligne triple et bande hachurée sur les côtés. Lignes épaisses sur la panse.

1. C'est moi-même qui ai reçu la responsabilité de réunir les tessons, souvent dispersés sur une aire assez vaste et mélangés à d'autres trouvailles.

2. J. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, 1968, pl. 6 et pl. 7 e, p. 29 nº 1 et 30, nº 6.

3. Jean M. Davison, *Attic Geometric Workshops*, *Yale Classical Studies* 1961, fig. 108, J. Coldstream, *op. cit.*, p. 32, nº 30.

4. *Kerameikos* V, 1, pl. 39.

5. *AM*, 88, 1973, pl. 5, et 50. Le méandre en créneaux sera adopté à la même époque, dans les ateliers qui échappent à la tradition, comme l'atelier «Birdseed» (J. Coldstream, *op. cit.*, p. 67, nº 2, Hambourg 1919, 363).

Le diamètre du cercle extérieur est d'environ 11 cm., donc la métope était celle d'une grande amphore. Le vase n'a aucun rapport avec le groupe des oinochoés à cercles concentriques du géométrique récent I b et II a[1] qui appartiennent au courant nouveau. Le motif est rare sur les grands vases de cette époque. Citons le grand cratère à pied haut, Céramique 1254[2]. Celui-ci peut être placé dans la suite de l'atelier du Dipylon à cause de sa décoration riche et classique. Tandis que notre exemplaire a des motifs assez pauvres, pour le peu qui en reste, et qu'il est décoré de lignes sur le bas de la panse. Il date du géométrique récent II b et semble se placer en dehors de la tradition.

3) Deux fragments dispersés d'un *grand cratère*. Argile beige, vernis tourné au rouge. 112 sur 87 mm. et 114 sur 72 mm. (pl. 3c). Les fragments semblent appartenir à la zone principale et peut-être à la même face du vase.

Décor dit "en tapisserie": rangées de losanges inscrits dans un treillis de lignes obliques et croisées. Ici l'une des rangées est en damier oblique, l'autre est décorée de hachures entrecroisées.

Le motif dérive de celui qui était en usage chez le peintre du Dipylon du géométrique récent I[3]. Il semble avoir été réservé surtout aux oinochoés à embouchure ronde et cela, encore pendant le géométrique récent II a, notamment chez le peintre d'Anavysos[4]. Celui-ci aussi a décoré une amphore de grande taille[5]. Mais cet artiste utilise encore[6] les quatre losanges inscrits dans un losange du peintre de Dipylon, pour la seconde zone. Notre cratère ne peut donc être de sa main. Il est plus tardif, car les losanges croisillés sont utilisés dans le groupe sub Dipylon pendant le géométrique récent II b[7].

4) Dans les déblais des tombes 38, 39, 49, 51 et 56 et pyra 32. Fragment de la panse d'un grand vase fermé, probablement une *oinochoé*. Hauteur de la panse environ 22 cm., diamètre maximum environ 25 mm. Hauteur de la zone figurée 148 mm. 8 fragments joignant, 7 fragments joignant, 3 fragments joignant, 3 fr. joignant, 2 fr. joignant, 2 fr. joignant, 6 fr. flottant. Parois minces. Argile beige, vernis tourné au rouge (pl. 4).

Forme: est probablement celle d'une oinochoé à embouchure ronde à cause de la largeur de l'articulation du col et de la faible courbure de l'épaule.
Décor: zone figurée dont il reste 14 pleureuses en péplos (marchant vers la gauche, les mains sur la tête) et 6 hommes nus (marchant vers la droite, la main gauche sur la tête, la main droite ramenée à la taille). Entre les personnages, branche d'arbre représentée

1. J. Coldstream, *op. cit.*, p. 74 - 76.
2. *Kerameikos* V 1, tombe 43, pl. 22.
3. Cf. l'oinochoé MN 812, J. Coldstream, *op. cit.* n° 6, p. 30, pl. 7e et p. 35 - 36.
4. Oinochoé d'Anavysos, *ibid.* pl. 13c, p. 73.
5. J. Davison, *op. cit.*, fig. 136, British Museum, 1927. 4 - 11.1. J. Coldstream, *op. cit.*, p. 73.
6. Francfort VFB 224, *CVA*, 1, pl. 67, J. Coldstream, *op. cit.*, p. 73, n° 2.
7. *Ibid.*, p. 55, n° 11. Utilisé déjà pendant le géométrique récent II a, dans les ateliers qui sont en dehors de la tradition, *ibid*, p. 64, n° 2.

par des angles imbriqués. La zone figurée est limitée au-dessus par un zigzag entre des lignes triples, au-dessous, quatre rangées de damier en bâtonnets. Bas de la panse avec lignes superposées.

Le *sujet* est une déploration funèbre. Les fragments conservés appartiennent au revers du vase puisque les groupes marchent vers l'extérieur de la composition et pouvaient encadrer un sujet central, soit un *prothesis*, soit une *ekphora*. Il est cependant possible que les deux groupes puissent se rencontrer face à face comme sur le "pitcher" MN 16022 du peintre de l'oiseau ponctué ("birdseed painter")[1]. Les pleureuses au péplos à traîne, au talon articulé à la plante du pied, ressemblent à celles de ce peintre, mais les motifs secondaires n'appartiennent pas à son répertoire, ni à ceux de son atelier. Ils sont plus tardifs. Nous placerons donc le vase dans la suite du "Birdseed painter" ou bien dans l'extrême fin de sa production, soit dans le géométrique récent II b.

5) Tombe détruite 30 et déblais de la tombe à ciste 38. *Grand cratère*. Sept fragments flottant. Argile beige, vernis brun en partie effacé. L'intérieur du vase est sans vernis. Deux zones figurées, séparées par une zone de losanges ponctués, entre des lignes triples. Largeur de la zone supérieure environ 30 cm., largeur de la zone inférieure environ 10 cm. (pl. 5).

Sur la zone principale, bige vers la droite (jambe de l'aurige, caisse du char, roue à jante simple, à rayons en croix, timon du char; pattes arrière et queue des chevaux). Losanges ponctués, comme motifs de remplissage.
Sur la zone secondaire, trépieds limités par un pointillé.
Grand losange avec petits losanges inscrits, diabolos et motif en forme de W.

La dimension des zones montre qu'il s'agissait d'un cratère monumental. Il n'est pas exceptionnel que l'intérieur de ces vases ait une surface réservée. Citons les fragments du cratère du Louvre CA 3442[2]. La zone principale représente une course de biges, dont les trépieds sont les prix, en l'honneur du mort. Les trépieds seuls figurent souvent sur les vases géométrique[3]. Il est rare qu'ils soient représentés avec une course de chars. Cependant une zone de trépieds figure, avec une course de char, sur le grand cratère fragmentaire du Louvre A 547. Celui-ci sort de l'atelier du Dipylon. Il fait partie du groupe de Villard[4] et date du géométrique récent I b. Notre exemplaire est plus tardif et fait partie du groupe "subDipylon". Il daterait du géométrique récent II a.

DENISE CALLIPOLITIS-FEYTMANS

1. *Ibid.*, p. 67, nº 5. R. Tölle, *Frühgriechische Reigentänze*, 1964, nº 351, p. 98.

2. Louvre *CVA*, 11, p. 18 - 19, dont Louvre CA 3442, pl. 16, nº 17, du peintre de Mannheim, J. Coldstream, *op. cit.*, p. 81, nº 4. Géométrique tardif II b.

3. S. Benton, *The Evolution of the Tripod Lebes*, *BSA*, 35, 1934 - 35, p. 102 - 105 et Eva Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery. The Athenian Agora* VIII p. 66, nº 305.

4. *CVA*, 11, pl. 14 - 15. J. Davison, *op. cit.*, fig. 22. J. Coldstream, *op. cit.*, p. 31, nº 21.

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΗΡΑ[1]

Ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ χρήση κοσμημάτων εἶναι γνωστὴ στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ μὲ τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸ μικρὸ νησὶ Σάλιαγκος[2]. Περισσότερες πληροφορίες ἔχουμε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Χαλκοκρατίας. Στὴν Πρωτοκυκλαδικὴ Ι καὶ ΙΙ ἐποχὴ τοποθετοῦσαν μέσα στοὺς τάφους μαζὶ μὲ ἄλλα ἀντικείμενα καὶ κοσμήματα[3], κατασκευασμένα ἀπὸ διάφορα ὑλικά: ψήφους ἀπὸ πέτρα, κόκκαλο ἢ ὄστρεα σὲ διάφορα γεωμετρικὰ σχήματα[4] ἢ εἰκονιστικὰ θέματα[5], περόνες ἀργυρές, χάλκινες ἢ κοκκάλινες[6], διαδήματα ἀπὸ ἄργυρο[7], περικάρπια ἀπὸ χαλκό[8], περιδέραια ἀπὸ ἀργυρὲς ψήφους[9]. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ χρησιμοποιεῖται πολὺ ὁ ἄργυρος, ὁ χρυσός, ἂν ἐξαιρέσουμε μιὰ χρυσὴ ψῆφο ἀπὸ τὴ Νάξο[10], ἀπουσιάζει σχεδὸν ὁλοκληρωτικά.

Ἀπὸ τὴ Μεσοκυκλαδικὴ ἐποχὴ οἱ πληροφορίες εἶναι πολὺ λίγες. Γνωστὴ εἶναι μία ταφὴ μικροῦ κοριτσιοῦ στὴν Κέα, ὅπου ἀνάμεσα στὰ κτερίσματα περιλαμβάνονται χρυσὸ διάδημα καὶ περιδέραιο ἀπὸ χρυσὲς ψήφους καὶ ἡμιπολύτιμες πέτρες[11], ἐνῶ ἀπὸ τὴν τελευταία φάση τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἔχουμε τὶς τοιχογραφίες ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ στὴ Μῆλο, ὅπου οἱ μορφὲς εἰκονίζονται μὲ κοσμήματα, ἡ μία μὲ περικάρπια καὶ ἡ ἄλλη μὲ περιδέραιο[12].

Ἀπὸ τὴν Ὑστεροκυκλαδικὴ Ι ἐποχὴ καὶ ἰδιαίτερα τὴν πρώτη φάση της, οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὴ Θήρα. Στὸ νησὶ αὐτὸ δὲ βρέθηκαν ὡς τώρα κοσμήματα ἀπὸ τὴν ΠΚ καὶ ΜΚ ἐποχή[13], ἐνῶ ὅλα τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ΥΚ ΙΑ προέρχονται ἀπὸ

1. Γιὰ τὴ δυνατότητα μελέτης τοῦ ὑλικοῦ εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Χρ. Ντούμα, διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου.

2. C. Renfrew - J. D. Evans, Excavations at Saliagos near Antiparos, BSA 1968, Suppl. ἀρ. 5, 65, εἰκ. 78, πίν. XLVI.

3. Γενικὰ Sakellarakis - Sapouna 1976, 123, 129. C. Renfrew, The Emergence of Civilization, The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B. C. (London 1972) 332 - 334.

4. Ἐνδεικτικά: Τσουντας 1898, 156, 158 - 61, πίν. 8. S. Sakellarakis - Sapouna 1976, εἰκ. 100 - 3, πίν. 436 - 37, 443.

5. Πτηνά: Τσουντας 1898, 160, πίν. 8, ἀρ. 16 - 17. Ζῶα ὅ.π. ἀρ. 22.

6. Ἀργυρές: Τσουντας 1898, 154, πίν. 8, ἀρ. 66. Τσουντας 1899, 101, πίν. 10, ἀρ. 10 - 11. Sakellarakis - Sapouna 1976, εἰκ. 98. Χάλκινες: Τσουντας 1898, 101, πίν. 10, ἀρ. 14 - 18, 22. Sakellarakis - Sapouna 1976, εἰκ. 95. Ὀστέινες: Τσουντας 1899, 101, πίν. 10, ἀρ. 13.

7. Ἀμοργοῦ: Τσουντας 1898, 154, 186, πίν. 8, ἀρ. 1. Σύρου: Τσουντας 1899, πίν. 10, ἀρ. 1.

8. Τσουντας 1898, 154, πίν. 8, ἀρ. 2. Sakellarakis - Sapouna 1976, εἰκ. 108.

9. Ὅ.π. εἰκ. 104 (Νάξος), πίν. 441.

10. Γ. Παπαθανασοπουλος, Κυκλαδικὰ Νάξου, ΑΔ 17, 1961 - 62, Α, 224, πίν. 71.

11. Caskey 1966, 367. Caskey 1972, 386, πίν. 89.

12. α) Τοιχογραφία μὲ καθιστὴ μορφή, κίτρινα περικάρπια μὲ λοξὲς κυματιστὲς γραμμές, Atkinson 1904, 74 κέ., εἰκ. 61. β) Τοιχογραφία μὲ σκυφτὴ μορφή, περιδέραιο ἀπὸ σχοινὶ δένει σὲ κόμπο, ὅ.π. εἰκ. 62.

13. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ΠΚ ἀντικείμενα τοῦ Μουσείου Θή-

τὴν προϊστορικὴ πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ἡ ἐξαιρετικὴ διατήρησή της, ποὺ ὀφείλεται, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ καταστροφή της, στὴν ἡφαιστειακὴ ἔκρηξη ποὺ ἔγινε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου π.Χ. αἱ., ἐπέτρεψε νὰ ἔλθουν στὸ φῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐρείπια, ἕνα πλῆθος ἀπὸ κινητὰ εὑρήματα: κεραμεική, λίθινα ἐργαλεῖα, ἀγγεῖα καὶ μικροαντικείμενα ἀπὸ διάφορα ὑλικὰ καὶ μερικὰ χάλκινα σκεύη, ἐργαλεῖα κ.ἄ., μὲ ἐξαίρεση τὰ κοσμήματα, ποὺ εἶναι ἐλάχιστα.

Οἱ κάτοικοι ἐγκαταλείποντας τὴν πόλη τους ἐξαιτίας τῶν ἀλλεπάλληλων σεισμικῶν δονήσεων, πῆραν μαζί τους τὰ πιὸ πολύτιμα ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντά τους, ὅπως κοσμήματα, σκεύη ἀπὸ μέταλλο[1], ὅπλα κ.ἄ. Ὅμως ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ μεγάλο κενὸ στὸν τομέα τῶν κοσμημάτων ἀναπληρώνεται, ὅπως καὶ γιὰ ἄλλους τομεῖς τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων αὐτῆς τῆς πόλης[2], ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ δίνουν οἱ τοιχογραφίες, ὅπου σώζονται 78 ἀπεικονίσεις διαφόρων κοσμημάτων. Ὅλες οἱ γυναικεῖες μορφές, καθὼς καὶ δύο ἀνδρικὲς καὶ μιὰ παιδικὴ φοροῦν πολύτιμα, ὅπως φαίνεται, καὶ ἀρκετὲς φορὲς περίτεχνα κοσμήματα.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ γιὰ τὰ θηραϊκὰ[3] κοσμήματα στὴν ΥΚ ΙΑ ἐποχὴ βασίστηκε κυρίως στὶς παραπάνω ἀπεικονίσεις. Ἐλπίζουμε ὅτι στὸ μέλλον θὰ βρεθεῖ καὶ ἕνας πραγματικὸς θησαυρὸς ἀπὸ κοσμήματα, ἴσως στὸ νεκροταφεῖο τῆς πόλης.

Α. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Ι. Εὑρήματα

Τὰ κοσμήματα ποὺ βρέθηκαν μέχρι τώρα στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι πολὺ λίγα: ψῆφοι, ἀνάμεσά τους μιὰ χρυσή, μιὰ κεφαλὴ περόνης ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο, χάλκινες καὶ κοκκάλινες περόνες, μερικοὶ ἀργυροὶ σφηκωτῆρες καὶ ἕνα μικρὸ ἀντικείμενο ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, ποὺ παριστάνει κεφάλι ἀγελάδας.

ΚΑ[4] 129: Ψῆφος ἡμισφαιρική. Πέτρα σὲ χρῶμα σταχτὶ μὲ ἄσπρες φλεβώσεις. Διάμ. 0.023 μ., ὕψ. 0.089 μ. Ἀρβανίτη Ι.

ΚΑ 140 (εἰκ. 1): Ψῆφος ἀμφικωνική. Πέτρα ρόδινη. Διάμ. 0.021 μ., μῆκ. 0.021 μ.

ΚΑ 297 (εἰκ. 1): Ψῆφος ἡμισφαιρική. Πέτρα ρόδινη. Διάμ. 0.016 μ., μῆκ. 0.009 μ. Φρέαρ 29, στρῶμα ἐπίχωσης[5].

ΚΑ 468 (εἰκ. 1): Ψῆφος ἡμισφαιρική. Μάρμαρο ἄσπρο. Ἐπιφάνεια διαβρωμένη. Διάμ. 0.014 μ., ὕψ. 0.008 μ.

ρας, ΠΚ θέσεις ἐντοπίζονται: α) σὲ βαθύτερα στρώματα τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου, CHR. DOUMAS, The Stratigraphy of Akrotiri, Thera and the Aegean World (London 1978) 777 - 82, β) στὸν λόφο «Ἀρχάγγελος», CHR. DOUMAS, The Minoan Thalassocracy and the Cyclades, AA 1982, 8. Ἐπίσης ΜΚ στρώματα ἐντοπίζονται στὴν περιοχὴ τῆς Καλντέρας.

1. Ἔχουν βρεθεῖ πολὺ λίγα σκεύη ἀπὸ μέταλλο, Th IV, πίν. 91 - 5, Th V, πίν. 75 - 6.

2. ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία στὴν προϊστορικὴ Θήρα, ΑΕ 1982, 113 - 135.

3. Μὲ τὸν ὅρο «θηραϊκὰ» δηλώνεται ἡ προέλευση τῶν ἀπεικονίσεων καὶ ὄχι τῆς κατασκευῆς τῶν κοσμημάτων.

4. Ὁ ἀριθμὸς ἀνταποκρίνεται στὸν ἀριθμὸ τοῦ καταλόγου εὑρημάτων Ἀκρωτηρίου (ΚΑ).

5. Ὁ χῶρος ἀναφέρεται ὅπως σημειώνεται στὸν Κατάλογο Ἀκρωτηρίου.

ΚΑ 898 (εἰκ. 1): Ψῆφος ἀμφικωνική. Πέτρα σὲ χρῶμα πορτοκαλί. Ἐπιφάνεια διαβρωμένη. Μῆκ. 0.008 μ., πάχ. 0.004 μ.

ΚΑ 901 (εἰκ. 1): Ψῆφος δισκοειδὴς μὲ τρύπα στὸν κάθετο ἄξονα. Κόκκαλο. Ἐπιφάνεια λεία. Διάμ. 0.023 μ., πάχ. 0.003 μ. Μπρόνος Ι, τοῖχος ΒΑ. κλιμακοστασίου.

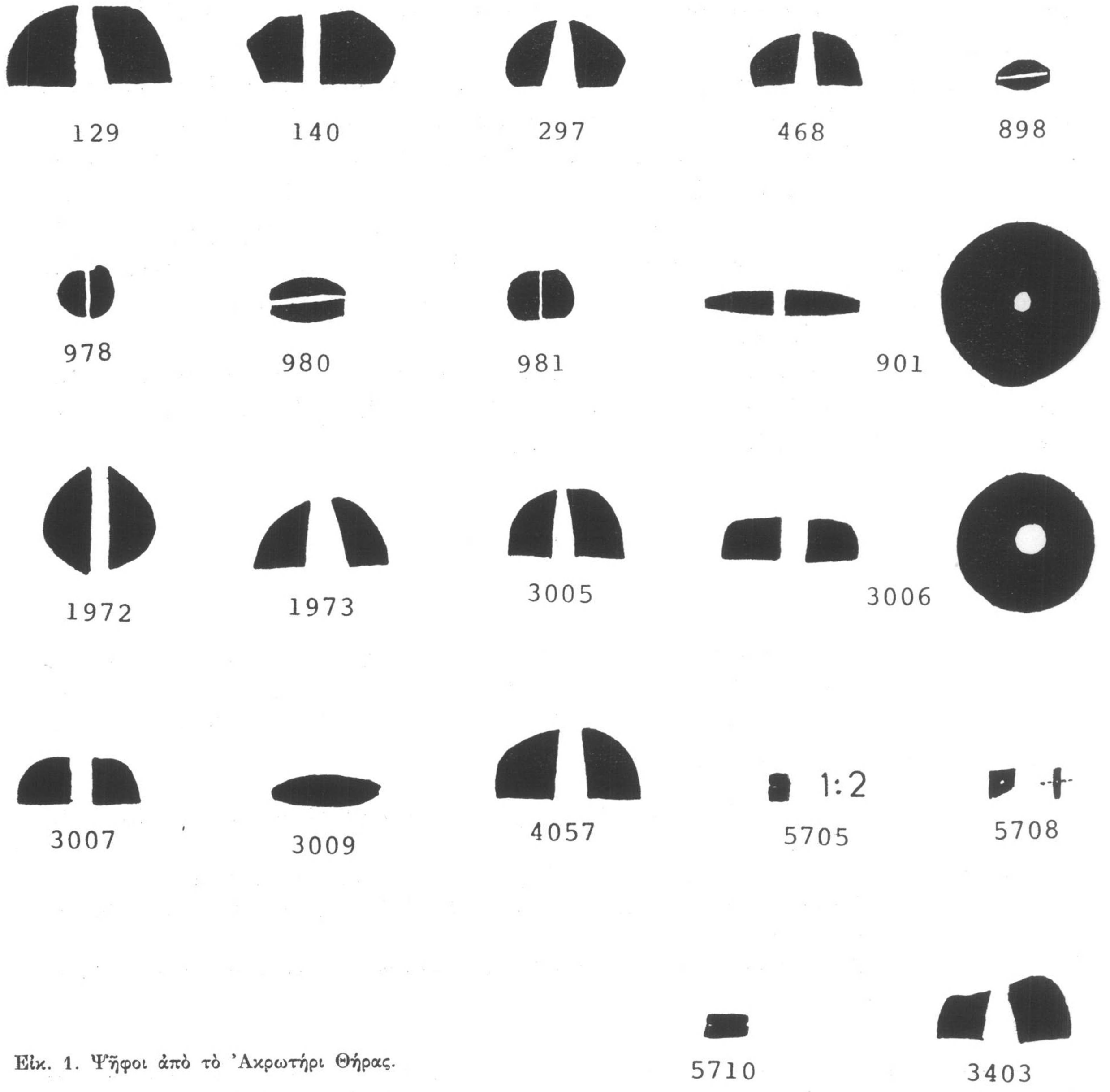

Εἰκ. 1. Ψῆφοι ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας.

ΚΑ 978: Ψῆφος σφαιρική. Ἀμέθυστος. Διάμ. 0.008 μ. Δ3.

ΚΑ 979: Ψῆφος σφαιρική. Ἀμέθυστος. Διάμ. 0.005 μ. Μπρόνος Ι, ΒΑ. γωνία χώρου σταθμῶν.

ΚΑ 980 (εἰκ. 1): Ψῆφος ἀτρακτοειδής. Σάρδιο. Ἐλλιπής. Σωζ. μῆκ. 0.011 μ., διάμ. 0.007 μ.

ΚΑ 981 (εἰκ. 1): Ψῆφος στὸ σχῆμα πιεσμένης σφαίρας. Ὀρεία κρύσταλλος. Διάμ. 0.001 μ., ὕψ. 0.007 μ., Δ7.

ΚΑ 1896: Περόνη μὲ ὀκταγωνικὴ τομή. Κόκκαλο. Συγκολλημένη. Μῆκ. 0.116 μ. Δ16, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία.

ΚΑ 1897: Περόνη μὲ τετράπλευρη τομή. Ἡ κάθε πλευρὰ ἐναλλάσσεται μὲ ράβδωση. Κόκκαλο. Λείπει τὸ ἐμπρὸς μέρος. Σωζ. μῆκ. 0.081 μ. Δ16, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία.

ΚΑ 1972 (εἰκ. 1): Ψῆφος σφαιρική. Πέτρα σὲ χρῶμα σταχτί. Ἐπιφάνεια λεία. Διάμ. 0.015 μ. Δ14.

ΚΑ 1973 (εἰκ. 1): Ψῆφος ἡμισφαιρική. Πέτρα ἄσπρη. Σπασμένη στὴν ἐπίπεδη ὄψη. Διάμ. 0.018 μ., ὕψ. 0.012 μ. Φρέαρ 29.

ΚΑ 3005 (εἰκ. 1): Ψῆφος ἐπιπεδόκυρτης τομῆς. Μάρμαρο. Ἐπιφάνεια φθαρμένη. Διάμ. 0.017 μ., ὕψ. 0.01 μ. Δ16, κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο.

ΚΑ 3006 (εἰκ. 1): Ψῆφος στὸ σχῆμα δίσκου. Πηλὸς ἀκαθάριστος. Σώζει ἴχνη καστανοκόκκινης βαφῆς. Διάμ. 0.017 μ., ὕψ. 0.006 μ. Τομέας Δ, κοσκίνισμα.

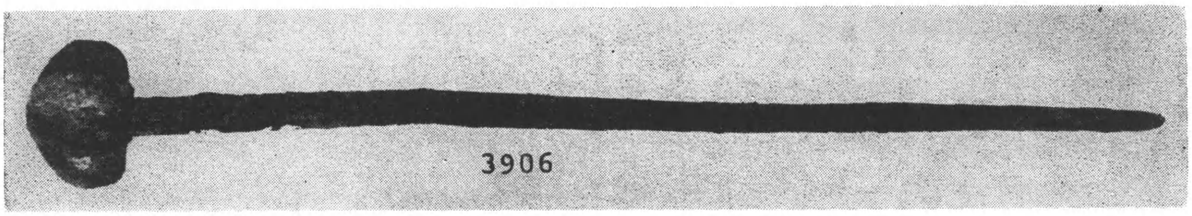

Εἰκ. 2. Χάλκινη περόνη (ΚΑ 3906) ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας.

ΚΑ 3007 (εἰκ. 1): Ψῆφος μὲ ἐπιπεδόκυρτη τομή. Σπασμένη στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Διάμ. 0.017 μ., ὕψ. 0.006 μ.

ΚΑ 3009 (εἰκ. 1): Ψῆφος φακοειδής, μὲ τρύπα στὸν μεγαλύτερο ἄξονα. Μάρμαρο. Διάμ. 0.013 μ., πάχ. 0.004 μ. Πλατεία Δυτικῆς Ξεστῆς.

ΚΑ 3403 (εἰκ. 1): Ψῆφος μὲ τομὴ ἐπιπεδόκυρτη. Σπασμένη στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια. Πέτρα μαύρη. Ἐπιφάνεια λεία. Διάμ. 0.017 μ., ὕψ. 0.009 μ. Δυτικὴ Ξεστή, ΝΑ. αὐλή.

ΚΑ 3426 (εἰκ. 1): Ψῆφος κυλινδρικὴ μὲ ἀνάγλυφη ταινία στὸ κέντρο. Ἄσπρη μαλακὴ πέτρα. Ὕψ. 0.01 μ., διάμ. 0.023 μ.

ΚΑ 3491: Ψῆφος σφαιρική. Φαγεντιανὴ πράσινη. Ἐπιφάνεια λεία. Διάμ. 0.005 μ. Β8, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση.

ΚΑ 3494 (εἰκ. 3): Περόνη χάλκινη. Φθαρμένη. Δ16, ἐντὸς πίθου.

ΚΑ 3498 (εἰκ. 3): Περόνη χάλκινη. Δ9, νότ. ἥμισυ, στρῶμα καταστροφῆς.

ΚΑ 3599: Καρδιόσχημη κεφαλὴ περόνης[1]. Ὀρεία κρύσταλλος. Μέγ. διάμ. 0.019 μ. Ξεστὴ 3, στρῶμα καταστροφῆς.

ΚΑ 3753: Ἀντικείμενο ποὺ παριστάνει κεφάλι ἀγελάδας[2]. Ἐλεφαντόδοντο. Ἐλλιπές. Ὑπάρχουν τρύπες γιὰ προσαρμογὴ στὴν πάνω καὶ πίσω ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.02 μ. Β2, Ν. τμῆμα, κοσκίνισμα χωμάτων δαπέδου ἰσογείου.

ΚΑ 3906: (εἰκ. 2): Περόνη. Χαλκός. Ἡ βελόνα ἔχει κυκλικὴ τομὴ καὶ ἡ κεφαλὴ σχηματίζεται ἀπὸ ἕξι μικρὰ φύλλα, τοποθετημένα ἀκτινωτά. Μῆκ. 0.10 μ. Φρέαρ 32, στρῶμα καταστροφῆς.

ΚΑ 4057: Ψῆφος μὲ ἐπιπεδόκυρτη τομή. Ἐλλιπὴς στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια πέτρα. Διάμ. 0.02 μ., σωζ. ὕψ. 0.01 μ. Δυτικὴ Ξεστή, ΝΑ. αὐλή.

ΚΑ 4137: (εἰκ. 3): Περόνη. Χαλκός. Μῆκ. 0.08 μ.

1. Th VII, 32, πίν. 57b. 2. Ὅ.π.

ΚΑ 5498: Περόνη. Χαλκός. Πολὺ ὀξειδωμένη. Ἔχει κυκλικὴ τομὴ καὶ τὸ πάχος της μικραίνει πρὸς τὶς ἄκρες. Φρέαρ 38.

ΚΑ 5503: Περόνη. Χαλκός. Σώζεται σὲ τρία κομμάτια, τὸ μεγαλύτερο ἔχει μῆκος 0.038 μ. Πολὺ λεπτὸ στέλεχος μὲ κυκλικὴ τομή. Δ4.

ΚΑ 5611: Χρυσὸ ἔλασμα. Σώζει τμῆμα ἀπὸ ρόδακα. Διαστ. 0.03 × 0.01 μ. Δ9, 1, ἀπὸ κοσκίνισμα.

ΚΑ 5635: Ψῆφος σφαιρική. Χρυσός. Δυτικὴ οἰκία.

ΚΑ 5706: Ψῆφος κυλινδρική. Πέτρα πρασινωπή. Διάμ. 0.003 μ., μῆκ. 0.001 μ. Ξεστὴ 3, δωμ. 7 (ἰσόγειο).

ΚΑ 5707: Ψῆφος τετράγωνη. Πηλὸς καστανοκόκκινος. Μῆκ. πλ. 0.0025 μ., πάχ. 0.002 μ. Ξεστὴ 3, δωμ. 7.

ΚΑ 5708: Ψῆφος τετράγωνη. Σπασμένη στὴ μιὰ πλευρά. Πέτρα καστανή. Ἐπιφάνεια λεία. Μῆκ. πλ. 0.008 μ., πάχ. 0.0008 μ. Ξεστὴ 3, δωμ. 7.

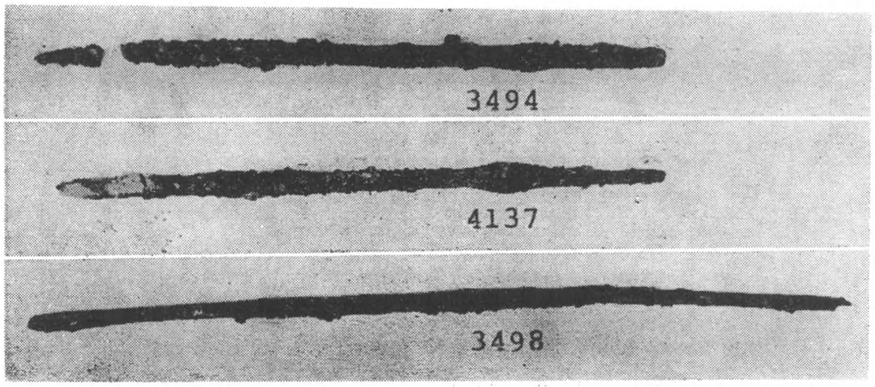

Εἰκ. 3. Χάλκινες περόνες ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι.

ΚΑ 5709: Ψῆφος κυλινδρική. Πέτρα ἄσπρη. Ἐλλιπής. Μῆκ. 0.0012 μ., διάμ. 0.002 μ. Ξεστὴ 3, δωμ. 7.

ΚΑ 5710 (εἰκ. 1): Ψῆφος κυλινδρική. Πέτρα γαλάζια. Μῆκ. 0.003 μ., διάμ. 0.002 μ. Ξεστὴ 3, δωμ. 10.

ΚΑ 5711: Ψῆφος κυλινδρική, ἀκανόνιστη. Πέτρα ἄσπρη. Ἐπιφάνεια φθαρμένη. Μῆκ. 0.001 μ., διάμ. 0.0003 μ. Δυτικὴ οἰκία, βόθρος.

ΚΑ 5712: Ψῆφος στὸ σχῆμα πιεσμένης σφαίρας. Ὀρεία κρύσταλλος. Ἐπιφάνεια χτυπημένη. Διάμ. 0.006 μ., ὕψ. 0.003 μ. Δ1.

Ἀντικείμενα ἀκατάγραφα:

α. Περόνη μὲ κυκλικὴ τομή[1]. Χαλκός. Δ16.
β. Περόνη μὲ κυκλικὴ τομή[2]. Δ16.
γ. Περόνη[3]. Χαλκός. Ἡ βελόνα ἔχει κυκλικὴ τομὴ καὶ μονοκόμματη ἀμφικωνικὴ κεφαλή. Δ16.
δ. Δαχτυλίδια ἀνοικτά[4]. Οἱ ἄκρες τους καταλήγουν σὲ σφαῖρες. Ἄργυρος. Φθαρμένα. Δ16.

1. Th V, 33, πίν. 78a.
2. Ὅ.π.
3. Ὅ.π.
4. Ὅ.π. πίν. 77b.

ΙΙ. Κοσμήματα ποὺ εἰκονίζονται στὶς τοιχογραφίες

Σὲ ὅλες τὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μικρογραφίες τῆς Δυτικῆς οἰκίας, οἱ ἀνθρώπινες μορφὲς εἰκονίζονται σχεδὸν σὲ φυσικὸ μέγεθος, πράγμα ποὺ ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς ζωγράφους τῆς ἐποχῆς νὰ σχεδιάσουν καὶ νὰ ἀποδώσουν μὲ σαφήνεια καὶ ἀρκετὲς λεπτομέρειες τὰ κοσμήματα ποὺ φοροῦν οἱ μορφές. Ὅλες οἱ γυναικεῖες μορφές, δεκατρεῖς συνολικά, εἶναι στολισμένες μὲ διάφορα κοσμήματα, ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἀνδρικὲς καὶ τὶς παιδικὲς μόνο ἀπὸ μία εἰκονίζονται μὲ κοσμήματα· στοιχεῖο ὅμως ποὺ δείχνει ὅτι οἱ ἄνδρες καὶ τὰ παιδιὰ συνήθιζαν νὰ χρησιμοποιοῦν κοσμήματα.

1. Τοιχογραφία μὲ ὄρθια γυναικεία μορφή[1]

Βρέθηκε στὴν Οἰκία Γυναικῶν, στὸ δωμάτιο 1. Ἡ μορφὴ φοράει περιδέραιο (1) καὶ ἐνώτιο (2).

1. Περιδέραιο (εἰκ. 4): Ἄσπρη ταινία μὲ μαῦρο περίγραμμα.
2. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Κρίκος στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας. Σώζεται ἀποσπασματικά.

2. Τοιχογραφία μὲ δύο γυναικεῖες μορφὲς[2]

Βρέθηκε στὴν Οἰκία Γυναικῶν, στὸ δωμάτιο 1. Κοσμήματα φοράει ἡ σκυφτὴ μορφή, περικάρπιο (3) καὶ ἐνώτιο (4).

3. Περικάρπιο (εἰκ. 4): Γαλανὴ καμπύλη ταινία μὲ μαῦρο περίγραμμα.
4. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Κρίκος στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας. Σώζεται ἀποσπασματικά.

3. Τοιχογραφία μὲ ἱέρεια[3]

Βρέθηκε στὴ Δυτικὴ οἰκία, στὸ δωμάτιο 4. Ἡ μορφὴ φοράει περικάρπιο στὸ δεξὶ (5α) καὶ στὸ ἀριστερὸ χέρι (5β), περιδέραιο (6) καὶ ἐνώτιο (7).

5α. Περικάρπιο (εἰκ. 4): Πλατιὰ πολύχρωμη κυματοειδὴς ταινία ζωγραφισμένη στὸ κέντρο μὲ γαλανὸ χρῶμα πλαισιωμένο στὸ ἕνα μέρος μὲ γαλανὴ καὶ κίτρινη ταινία καὶ στὸ ἄλλο μὲ κίτρινη, ἄσπρη καὶ κίτρινη ταινία.

5β. Περικάρπιο (εἰκ. 4): Πλατιὰ πολύχρωμη κυματοειδὴς ταινία ζωγραφισμένη μὲ γαλανό, κίτρινο, ἄσπρο καὶ κίτρινο χρῶμα.

6. Περιδέραιο (εἰκ. 4): Γαλανὴ ταινία μὲ μαῦρο περίγραμμα. Σχηματίζει ἐλαφριὰ καμπύλη.
7. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Κρίκος στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας. Εἶναι στολισμένος ἐσωτερικὰ μὲ μαῦρο ρόμβο, ποὺ οἱ γωνίες του ἑνώνονται μὲ τὸν κρίκο. Μαῦρο περίγραμμα.

4. Τοιχογραφία μὲ τὴν ἔνθρονη πότνια θηρῶν[4]

Βρέθηκε στὴν Ξεστὴ 3, στὸ δωμάτιο 3. Εἰκονίζονται δύο μορφές, μία κροκοσυλλέκτρια καὶ ἡ πότνια.

Μορφὴ α: κροκοσυλλέκτρια[5]. Φοράει χαλαρὰ στὸν καρπὸ καὶ τῶν δύο χεριῶν περικάρπιο (8α - β) καὶ στὰ σφυρά, ἐπίσης καὶ τῶν δύο ποδιῶν, περισφύριο (10α - β) καὶ ἐνώτιο (9).

1. Th V, 39 - 41, πίν. F, H, 96.
2. Ὅ.π. πίν. G, 9 - 10, 97a.
3. Ὅ.π. 43, πίν. J, K, 100 - 1.
4. Th VII, 33 - 34. ΝΤΟΥΜΑΣ 1980, 289 κέ. εἰκ. 4, ὁ ἀνασκαφέας δίνει ἀναπαράσταση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ δωματίου 3, στὸ ἰσόγειο καὶ στὸν ὄροφο: στὸν βόρειο τοῖχο τῆς δεξαμενῆς καθαρμῶν τοποθετεῖται ἡ τοιχ. 7 καὶ στὸν ἀνατολικὸ ἡ παράσταση μὲ τὸν βωμό. Στὸν ὄροφο, ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω, στὸν βόρειο τοποθετοῦνται οἱ τοιχ. 4 καὶ 6 καὶ στὸν ἀνατολικὸ ἡ τοιχ. 5. Θὰ πρέπε νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἴδιου χώρου βρέθηκε in situ τοιχογραφία μὲ καλαμοειδὴ καὶ ὑδρόβια πτηνά, Th VII, ἔγχ. πίν. L, πίν. 42a, ἐνῶ στὸ ΒΔ. τμῆμα τοῦ χώρου τοιχ. μὲ γυναικεῖες μορφές, ποὺ κρατοῦν ἀνθοδέσμες καὶ καλάθια μὲ κρόκους, ποὺ δείχνουν ὅτι συμμετέχουν στὴν ἴδια γιορτὴ (τοιχ. 8 - 9).
5. Th VII, ἔγχ. πίν. K.

8α. Περικάρπιο (εἰκ. 4): Γαλανὴ ταινία στὸ σχῆμα πλαγιαστοῦ S. Εἶναι στολισμένη μὲ κάθετες ἢ λοξὲς μαῦρες γραμμές.

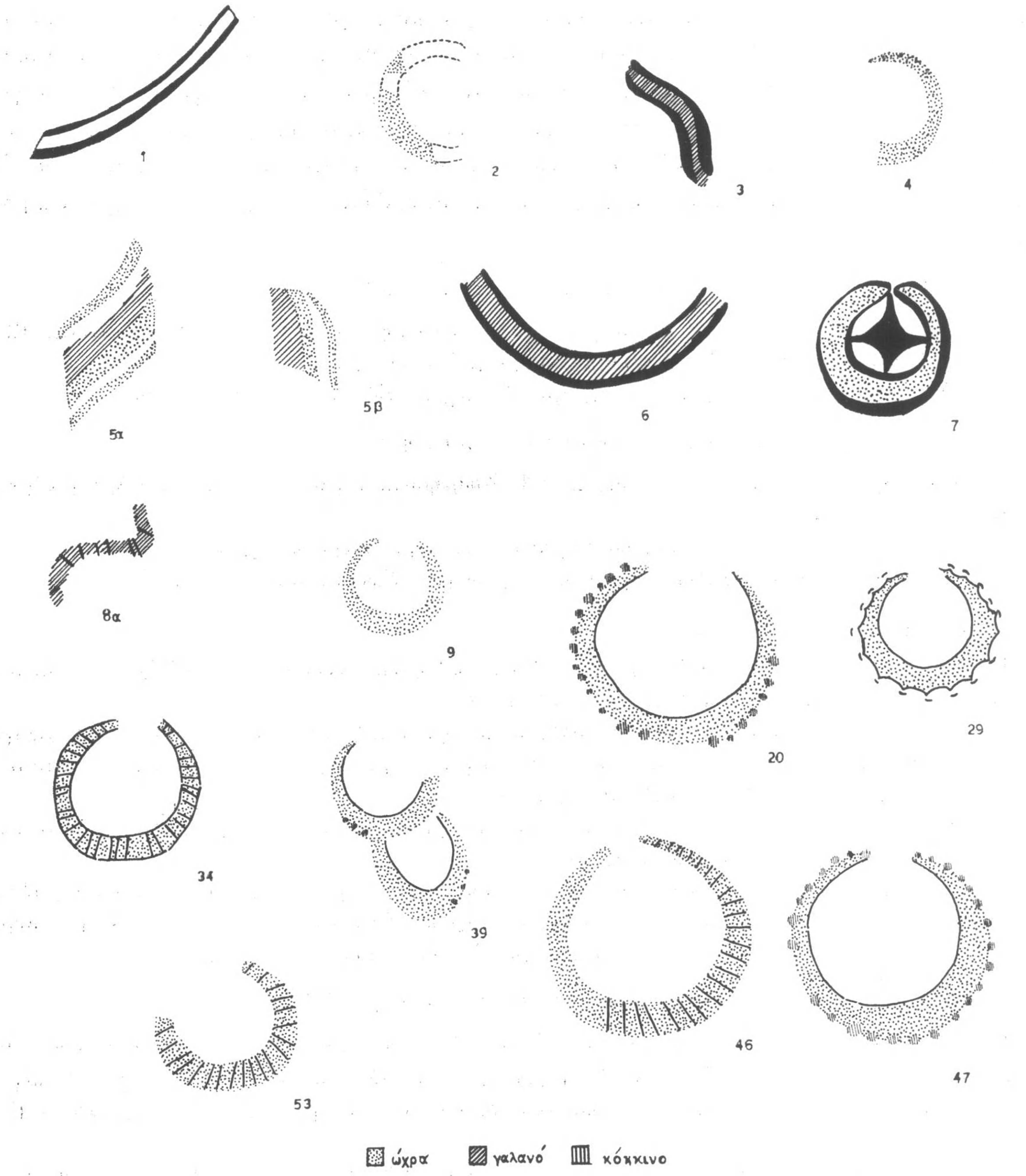

Εἰκ. 4. Τὸ περιδέραιο (1) καὶ τὸ ἐνώτιο (2) τῆς μορφῆς στὴν τοιχ. 1, τὸ περικάρπιο (3) καὶ τὸ ἐνώτιο (4) τῆς μορφῆς στὴν τοιχ. 2, τὰ περικάρπια (5α-β), τὸ περιδέραιο (6) καὶ τὸ ἐνώτιο (7) τῆς ἱέρειας στὴν τοιχ. 3, τὸ περικάρπιο (8α) τῆς μορφῆς α στὴν τοιχ. 4, τὰ ἐνώτια τῶν μορφῶν στὶς τοιχ. 4 (9, 20), 5 (29, 34), 6 (39) καὶ 7 (46, 47, 53)·

8β. Περικάρπιο: Ὅμοιο μὲ τὸ 8α. Φθαρμένο.

9. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Κρίκος ποὺ στενεύει στὶς ἄκρες. Εἶναι ζωγραφισμένος μὲ ὤχρα καὶ ἔχει κάθετες ἢ λοξὲς κόκκινες γραμμές. Πολὺ φθαρμένο.

10α. Περισφύριο (εἰκ. 5): Γαλανὴ ταινία στὸ σχῆμα ὁριζόντιου S. Εἶναι στολισμένο στὸ περίγραμμα μὲ μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους.

10β. Περισφύριο (εἰκ. 5): Ὅμοιο μὲ τὸ 10α. Ἐλλιπές.

Μορφὴ β: π ό τ ν ι α θ η ρ ῶ ν[1]. Φοράει περικάρπια στὸ ἀριστερὸ (11, 12, 13) καὶ δεξὶ (15, 16) χέρι, περιβραχιόνιο στὸν ἀριστερὸ βραχίονα (14), τρία περιδέραια (17, 18, 19), ἐνώτιο (20), διάδημα (21) καὶ ψήφους στὰ μαλλιὰ (22α - β).

11. Περικάρπιο (εἰκ. 5): Γαλανὴ ταινία στὸ σχῆμα πλαγιαστοῦ S στολισμένη στὸ περίγραμμα μὲ μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους.

12. «Περικάρπιο»[2] (εἰκ. 5): Ἔχει τὸ σχῆμα πλαγιαστοῦ S καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὲς κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους ἀπὸ τὶς ὁποῖες κρέμονται ἄλλες τέσσερις, γαλανές, στὸ σχῆμα «wallet» μὲ καμπύλες τὶς ἄκρες. Λείπει μικρὸ μέρος.

13. «Περικάρπιο» (εἰκ. 6): Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ταινίες στὸ σχῆμα τόξου. Ἡ μία ἔχει τὸ χρῶμα τῆς ὤχρας καὶ εἶναι στολισμένη στὸ περίγραμμα μὲ μικρὲς κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ χρῶμα ἔχει ἀπολεπιστεῖ. Στὸ ἐξωτερικό της περίγραμμα ὑπάρχουν μαῦρες σφαιρικὲς ψῆφοι.

14. Περιβραχιόνιο (εἰκ. 5): Ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε μεγάλες ψήφους στὸ σχῆμα δίσκου, ζωγραφισμένες μὲ δύο χρώματα σὲ ἐναλλαγή: ὤχρα καὶ ἕνα ἄλλο ποὺ ἔχει ἀπολεπιστεῖ. Εἶναι στολισμένες μὲ κόκκινο καὶ μαῦρο περίγραμμα ἀντίστοιχα.

15. Περικάρπιο (εἰκ. 5): Ταινία στὸ σχῆμα ἀνάποδου πλαγιαστοῦ S. Ἔχει τὸ χρῶμα τῆς ὤχρας καὶ εἶναι στολισμένη μὲ μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους στὸ περίγραμμα καὶ στὸ κέντρο.

16. «Περικάρπιο» (εἰκ. 5): Ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις σφαιρικὲς ψήφους, ἡ μιὰ κόκκινη καὶ οἱ ὑπόλοιπες στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας.

17. Περιδέραιο (εἰκ. 5): Γαλανὴ ταινία μὲ καμπύλες τὶς ἄκρες. Στὸ περίγραμμα ἔχει τριάντα ἐννέα μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους. Τὸ φοράει ἡ μορφὴ στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, λίγο χαλαρά.

18. Περιδέραιο (εἰκ. 5): Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι ψήφους, ποὺ ἔχουν τὴ μορφὴ πάπιας, περασμένες σὲ κόκκινο νῆμα. Ἀπὸ τὴν πρώτη ψῆφο σώζεται μόνο ἡ κόκκινη οὐρὰ τοῦ πουλιοῦ. Οἱ ὑπόλοιπες εἶναι ζωγραφισμένες μὲ χρῶμα γαλανό, ἄσπρο, γαλανό, κόκκινο καὶ ὤχρα, ἀντίστοιχα. Μὲ μαῦρο χρῶμα ἀποδίδονται τὸ περίγραμμα, τὰ πόδια, τὸ μάτι καὶ οἱ λεπτομέρειες στὰ φτερά. Τὸ περιδέραιο σχηματίζει ἐμπρὸς ἐλαφριὰ καμπύλη.

19. Περιδέραιο (εἰκ. 5): Ἀποτελεῖται ἀπὸ ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας στολισμένη μὲ κάθετες ἢ λοξὲς κόκκινες γραμμές. Ἀπὸ αὐτὴ κρέμονται πέντε ψῆφοι ποὺ παριστάνουν ἔντομα (ἀνεμόπτερα) μὲ ἀνοιχτὰ τὰ φτερὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σῶμα. Τὰ δύο πρῶτα εἶναι στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας μὲ μαῦρο περίγραμμα καὶ κόκκινες λεπτομέρειες, τὰ δύο κεντρικὰ εἶναι γαλανὰ μὲ μαῦρο περίγραμμα καὶ λεπτομέρειες, ἐνῶ τὸ τελευταῖο εἶναι ὅμοιο μὲ τὰ δύο πρῶτα. Τὸ περιδέραιο σχηματίζει μεγάλη καμπύλη ἐμπρὸς στὸ στῆθος.

20. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Κρίκος ποὺ στενεύει πρὸς τὶς ἄκρες. Ἔχει τὸ χρῶμα τῆς ὤχρας καὶ εἶναι στολισμένος ἐσωτερικὰ μὲ κόκκινη γραμμὴ καὶ ἐξωτερικὰ μὲ σφαιρικὲς ψήφους στὸ ἴδιο χρῶμα.

21. Διάδημα: Ἀποτελεῖται ἀπὸ δεκαπέντε κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους στὸ ἴδιο μέγεθος. Εἶναι τοποθετημένο στὸ μέτωπο, στὴ ρίζα τῶν μαλλιῶν καὶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα σκεπάζεται ἀπὸ μικροὺς βοστρύχους, ποὺ πέφτουν ἐμπρός.

22α. Κόσμημα γιὰ τὰ μαλλιά: Σειρὲς ἀπὸ μικρὲς κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους, ποὺ πλέκονται μέσα στὰ μαλλιὰ τῆς μορφῆς.

1. Ἡ μορφὴ εἰκονίζεται νὰ κάθεται σὲ μαρμάρινη μεγαλόπρεπη κατασκευή, ἔχοντας στὰ δεξιά της κυανοπίθηκο, ποὺ τῆς προσφέρει δέσμη ἀπὸ στήμονες κρόκων καὶ στὰ ἀριστερά της φτερωτὸ γρύπα. Βλ. σ. 19 σημ. 4.

2. Ἡ λέξη «περικάρπιο» μὲ εἰσαγωγικὰ διότι τὸ κόσμημα εἶναι περασμένο στὸν πήχη καὶ ὄχι στὸν καρπό.

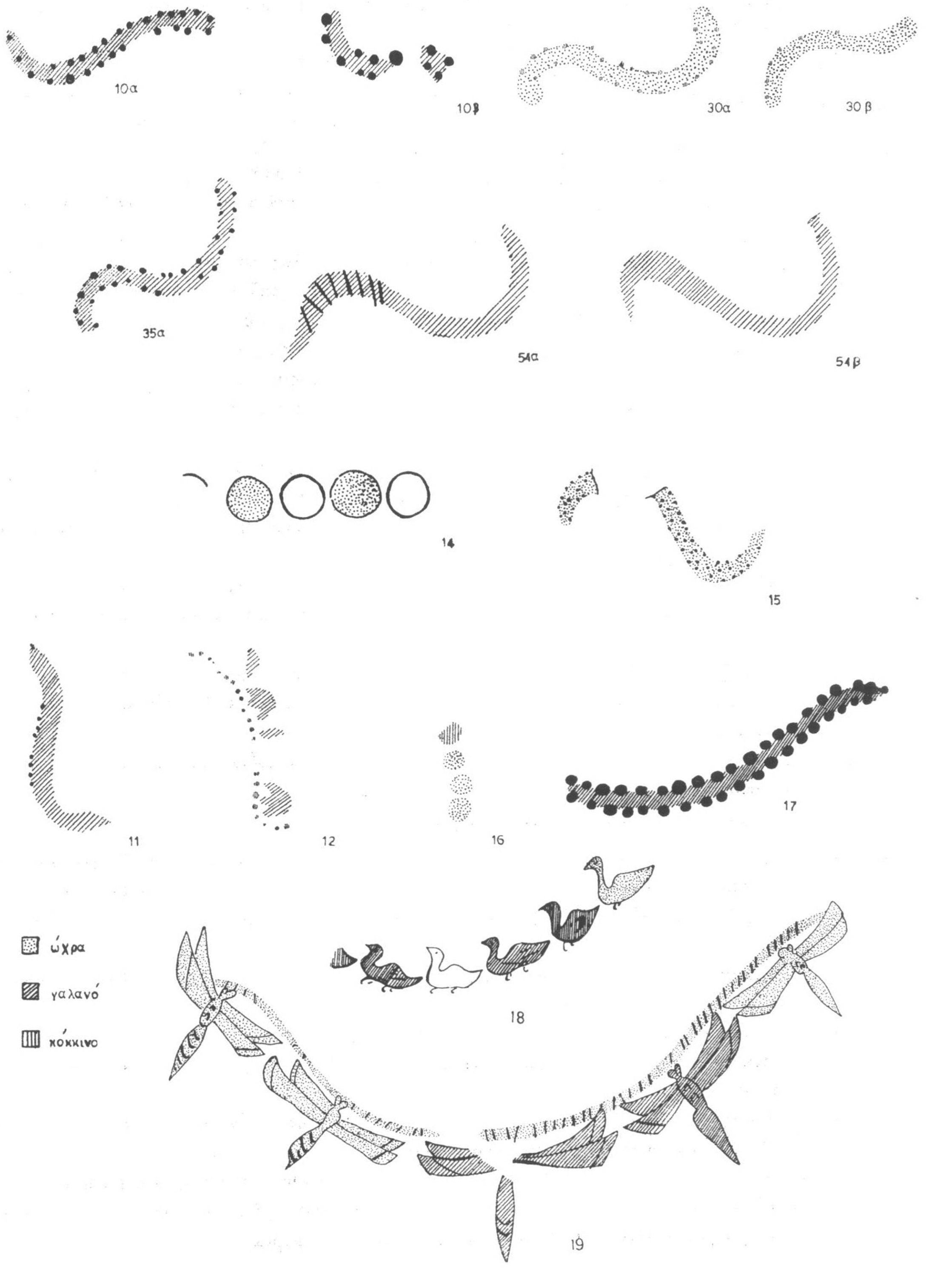

Εἰκ. 5. Τὰ περισφύρια τῆς μορφῆς α στὴν τοιχ. 4 (10α - β), τῆς μορφῆς α στὴν τοιχ. 5 (30α - β), τῆς μορφῆς β στὴν τοιχ. 5 (35α) καὶ τῆς μορφῆς γ στὴν τοιχ. 7 (54α - β), τὰ περικάρπια (11, 12, 15, 16), τὸ περιβραχιόνιο (14) καὶ τὰ περιδέραια (17, 18, 19) τῆς πότνιας θηρῶν στὴν τοιχ. 4.

22β. Κόσμημα γιὰ τὰ μαλλιά: Σειρὲς ἀπὸ σφαιρικὲς ψήφους στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας, μεγαλύτερες ἀπὸ αὐτὲς τοῦ κοσμήματος 22α, ποὺ πλέκονται μέσα στὰ μαλλιὰ τῆς μορφῆς.

5. Τοιχογραφία μὲ δύο κροκοσυλλέκτριες[1]

Βρέθηκε στὴν Ξεστὴ 3, στὸ δωμάτιο 3.

Μορφὴ α: κροκοσυλλέκτρια[2]. Φοράει χαλαρὰ στοὺς καρποὺς καὶ τῶν δύο χεριῶν περικάρπια (23α - β), ἐπίσης στὸ δεξὶ χέρι «περικάρπιο» σφιχτὰ στὸν πήχη (24) καὶ περιβραχιόνιο (25), τρία περιδέραια (26, 27, 28), ἐνώτιο (29) καὶ χαλαρὰ στὰ σφυρὰ καὶ τῶν δύο ποδιῶν περισφύριο (30α - β).

23α. Περικάρπιο (εἰκ. 6): Γαλανὴ ταινία στὸ σχῆμα πλαγιαστοῦ S. Εἶναι στολισμένη στὸ περίγραμμα μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ δέκα πέντε μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους κάτω.

23β. Περικάρπιο (εἰκ. 6): Ὅμοιο μὲ τὸ 23α. Λείπει τὸ μισὸ περίπου.

24. Περικάρπιο (εἰκ. 6): Ταινία στὸ σχῆμα τόξου. Ἔχει τὸ χρῶμα τῆς ὤχρας καὶ εἶναι στολισμένη στὸ περίγραμμα μὲ κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους. Λείπει τὸ μισὸ περίπου.

25. Περιβραχιόνιο (εἰκ. 6): Ταινία μὲ καμπύλες τὶς ἄκρες, στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας. Εἶναι στολισμένη μὲ κόκκινες κάθετες ἢ λοξὲς γραμμές.

26. Περιδέραιο (εἰκ. 6): Ταινία μὲ καμπύλες τὶς ἄκρες, στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας, ἔχει στὸ περίγραμμα καὶ στὸ κέντρο μικρὲς κόκκινες ψήφους.

27. Περιδέραιο (εἰκ. 6): Λεπτὴ γαλανὴ ταινία στολισμένη μὲ κάθετες ἢ λοξὲς μαῦρες γραμμές. Σχηματίζει καμπύλη ἐμπρὸς στὸ στῆθος.

28. Περιδέραιο (εἰκ. 6): Λεπτὴ ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας. Εἶναι στολισμένη μὲ κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους σὲ δυάδες. Λείπει μικρὸ μέρος. Τὸ περιδέραιο σχηματίζει μεγάλη καμπύλη ἐμπρὸς στὸ στῆθος τῆς μορφῆς.

29. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Κρίκος ποὺ στενεύει πρὸς τὶς ἄκρες. Ἐξωτερικὰ εἶναι ὀδοντωτό. Ἔχει τὸ χρῶμα τῆς ὤχρας καὶ κόκκινο περίγραμμα, ἐνῶ στὴν κάθε ὀδόντωση ὑπάρχει μικρὸ κόκκινο τόξο.

30α. Περισφύριο (εἰκ. 6): Ταινία στὸ σχῆμα ὁριζόντιου S. Εἶναι ζωγραφισμένο μὲ ὤχρα καὶ ἔχει στὸ περίγραμμα κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους.

30β. Περισφύριο (εἰκ. 6): Ὅμοιο μὲ τὸ 30α.

Μορφὴ β: κροκοσυλλέκτρια[3]. Φοράει χαλαρὰ στὸν καρπὸ καὶ τῶν δύο χεριῶν περικάρπιο (31α - β), ἐπίσης ἄλλο ἕνα «περικάρπιο» στὸν ἀριστερὸ πήχη (32), περιβραχιόνιο στὸν δεξιὸ βραχίονα (33), ἐνώτιο (34), χαλαρὰ στὰ σφυρὰ καὶ τῶν δύο ποδιῶν περισφύριο (35α - β) καὶ διάδημα (36).

31α. Περικάρπιο (εἰκ. 6): Γαλανὴ ταινία στὸ σχῆμα πλαγιαστοῦ S. Στὸ περίγραμμα ὑπάρχουν μαῦρες σφαιρικὲς ψῆφοι (σώζονται 26).

31β. Περικάρπιο (εἰκ. 6): Ὅμοιο μὲ τὸ 31α (σώζονται 31 ψῆφοι).

32. «Περικάρπιο» (εἰκ. 6): Τοξωτὴ ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας. Εἶναι στολισμένη μὲ λοξὲς κόκκινες γραμμές.

33. Περιβραχιόνιο (εἰκ. 6): Ταινία μὲ καμπύλες τὶς ἄκρες. Εἶναι ζωγραφισμένη μὲ ὤχρα καὶ ἔχει κόκκινη γραμμὴ στὸ περίγραμμα.

34. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Κρίκος ποὺ στενεύει πρὸς τὶς ἄκρες. Εἶναι ζωγραφισμένος μὲ ὤχρα καὶ εἶναι στολισμένος μὲ κόκκινο περίγραμμα καὶ κάθετες ἢ λοξὲς γραμμὲς στὸ ἴδιο χρῶμα.

35α - β. Περισφύρια (εἰκ. 5): Εἶναι ὅμοια μὲ τὰ περισφύρια 10α - β.

1. Th VII, 34 - 5, ἔγχ. πίν. C. Βλ. σ. 19 σημ. 4.
2. Ὅ.π. 35, ἔγχ. πίν. B, 2, πίν. 59 - 60.
3. Ὅ.π. ἔγχ. πίν. D - E, πίν. 61.

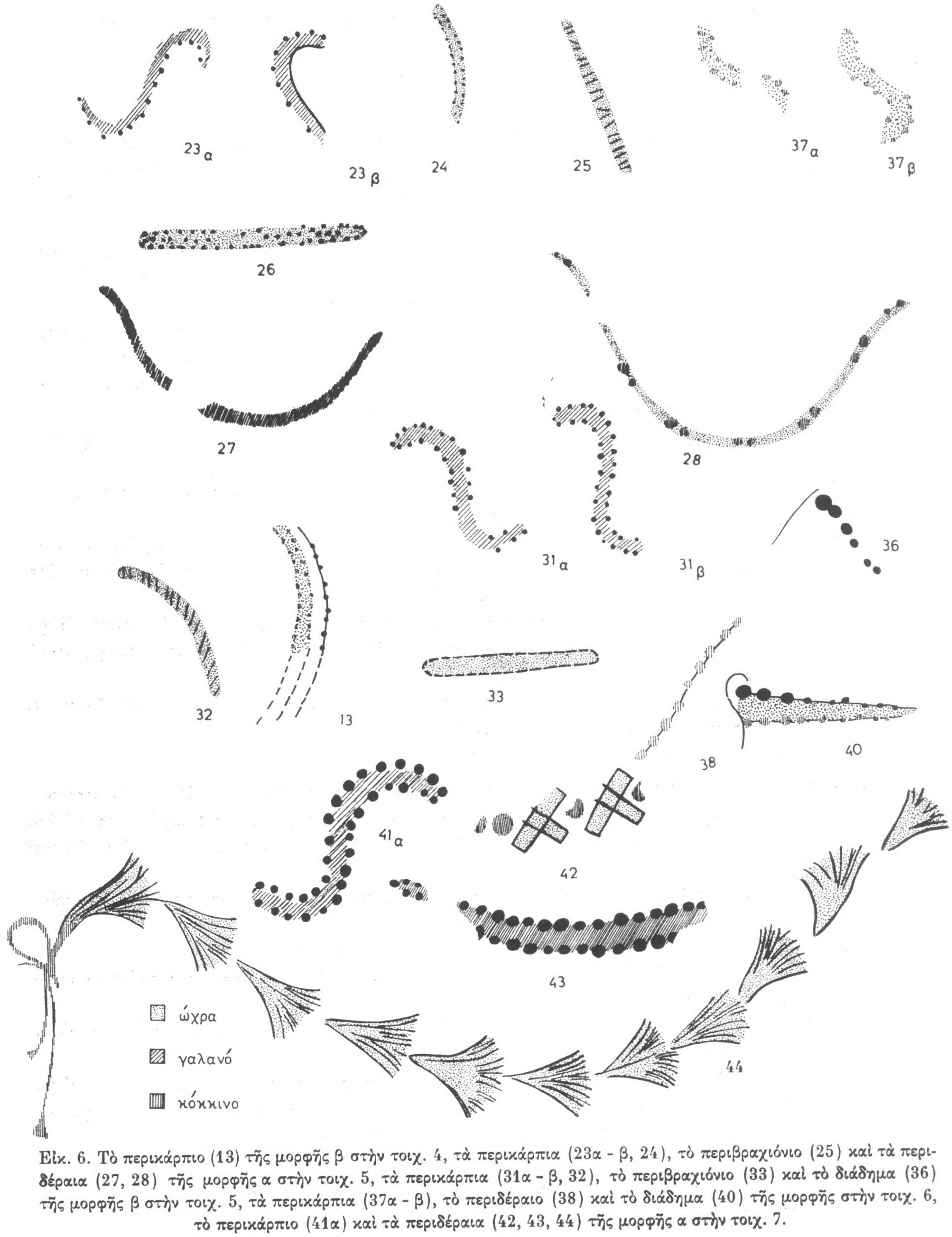

Εἰκ. 6. Τὸ περικάρπιο (13) τῆς μορφῆς β στὴν τοιχ. 4, τὰ περικάρπια (23α - β, 24), τὸ περιβραχιόνιο (25) καὶ τὰ περιδέραια (27, 28) τῆς μορφῆς α στὴν τοιχ. 5, τὰ περικάρπια (31α - β, 32), τὸ περιβραχιόνιο (33) καὶ τὸ διάδημα (36) τῆς μορφῆς β στὴν τοιχ. 5, τὰ περικάρπια (37α - β), τὸ περιδέραιο (38) καὶ τὸ διάδημα (40) τῆς μορφῆς στὴν τοιχ. 6, τὸ περικάρπιο (41α) καὶ τὰ περιδέραια (42, 43, 44) τῆς μορφῆς α στὴν τοιχ. 7.

36. Διάδημα (εἰκ. 11): Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους τοποθετημένες ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθός τους, οἱ μικρὲς στὶς ἄκρες καὶ οἱ μεγαλύτερες στὸ κέντρο. Στολίζει τὸ μέτωπο, στὸ κέντρο.

6. Τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί α μ ὲ κ ρ ο κ ο σ υ λ λ έ κ τ ρ ι α[1]

Βρέθηκε στὴν Ξεστὴ 3, στὸ δωμάτιο 3. Φοράει χαλαρὰ στὸν καρπὸ καὶ τῶν δύο χεριῶν περικάρπιο (37α - β), περιδέραιο (38), ἐνώτιο (39) καὶ διάδημα (40).

37α. Περικάρπιο (εἰκ. 6): Ἀποτελεῖται ἀπὸ ταινία στὸ σχῆμα ἀνάποδου πλαγιαστοῦ S. Εἶναι στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας καὶ ἔχει στὸ περίγραμμα κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους.

37β. Περικάρπιο (εἰκ. 6): Ὅμοιο μὲ τὸ 37α.

38. Περιδέραιο (εἰκ. 6): Ἀποτελεῖται ἀπὸ κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους περασμένες σὲ νῆμα στὸ ἴδιο χρῶμα. Τὸ κόσμημα πέφτει χαλαρὰ ἐμπρὸς στὸ στῆθος τῆς μορφῆς.

39. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο φεγγαρόσχημους κρίκους, περασμένους τὸν ἕνα μέσα στὸν ἄλλο σὰν ἁλυσίδα. Εἶναι ζωγραφισμένοι μὲ ὤχρα καὶ ἔχουν στὸ περίγραμμα ἐσωτερικὰ κόκκινη γραμμὴ καὶ ἐξωτερικὰ μικρὲς σφαιρικὲς ψήφους στὸ ἴδιο χρῶμα.

40. Διάδημα (εἰκ. 6): Ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας, ποὺ στενεύει στὴ μία ἄκρη (κρόταφο). Εἶναι στολισμένη στὸ περίγραμμα μὲ σφαιρικὲς ψήφους, ἐννέα μαῦρες πάνω καὶ ἄλλες τόσες, κόκκινες, κάτω, τοποθετημένες ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθός τους, οἱ μεγαλύτερες στὴν πλατιὰ ἄκρη (κέντρο τοῦ μετώπου) καὶ οἱ μικρὲς στὴ στενή. Ἀνάμεσα στὶς ψήφους ὑπάρχει μαύρη γραμμή.

7. Τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί α μ ὲ τ ρ ε ῖ ς γ υ ν α ι κ ε ῖ ε ς μ ο ρ φ ὲ ς[2]

Βρέθηκε στὴν Ξεστὴ 3, στὸ δωμάτιο 3.

Μορφὴ α:[3] Φοράει χαλαρὰ στὸν καρπὸ καὶ τῶν δύο χεριῶν περικάρπιο (41α - β), τρία περιδέραια (42, 43, 44) καὶ ἐνώτιο (46). Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει ἀκόμα ἕνα περιδέραιο (45).

41α. Περικάρπιο[4] (εἰκ. 6): Γαλανὴ ταινία στὸ σχῆμα ἀνάποδου πλαγιαστοῦ S. Στὸ περίγραμμα ἔχει μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους (34).

41β. Περικάρπιο: Ὅμοιο μὲ τὸ 41α. Σώζεται ἀποσπασματικά.

42. Περιδέραιο (εἰκ. 6): Ἀποτελεῖται ἀπὸ κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους (3) καὶ ἄλλες σταυρόσχημες (2), στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας, μὲ κόκκινο περίγραμμα, ποὺ σχηματίζει τετράγωνο στὸ κέντρο. Εἶναι τοποθετημένες σὲ ἐναλλαγή. Ἡ μορφὴ τὸ φοράει σφιχτὰ στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ.

43. Περιδέραιο (εἰκ. 6): Γαλανὴ ταινία ποὺ στενεύει στὶς ἄκρες. Στὸ περίγραμμα ἔχει μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους τοποθετημένες ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθός τους, οἱ μικρὲς στὶς ἄκρες καὶ οἱ μεγαλύτερες στὸ κέντρο.

44. Περιδέραιο (εἰκ. 6): Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕντεκα ψήφους, ποὺ παριστάνουν πάπυρο. Ἔχουν τὸ χρῶμα τῆς ὤχρας καὶ οἱ νευρώσεις τοῦ λουλουδιοῦ ἀποδίδονται μὲ κόκκινες γραμμές. Εἶναι περασμένες σὲ κόκκινο νῆμα, ποὺ δένει πίσω στὴν πλάτη, πάνω ἀπὸ τὰ μαλλιὰ τῆς μορφῆς. Τὸ περιδέραιο σχηματίζει μεγάλη καμπύλη ἐμπρὸς στὸ στῆθος.

45. Περιδέραιο[5] (εἰκ. 7): Ἀποτελεῖται ἀπὸ τριάντα καστανορόδινες σφαιρικὲς ψήφους, περασμένες σὲ κόκκινο κορδόνι ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθός τους, οἱ μικρὲς στὶς ἄκρες καὶ οἱ μεγαλύτερες στὸ κέντρο.

1. Ὅ.π. 37. Βλ. σ. 19 σημ. 4.
2. Ὅ.π. 34 - 6. Βλ. σ. 19 σημ. 4.
3. Ὅ.π. 35, ἔγχ. πίν. F - G, πίν. 62 - 3. ΝΤΟΥΜΑΣ 1980, πίν. 180b.
4. Th VII, ἔγχ. πίν. H.
5. Ὅ.π.

46. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Φεγγαρόσχημος κρίκος στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας. Εἶναι στολισμένος μὲ κάθετες ἢ λοξὲς κόκκινες γραμμές.

Μορφὴ β: ἡ καθιστὴ πληγωμένη μορφή[1]. Φοράει ἐνώτιο (47) καὶ ἔχει στὰ μαλλιὰ περόνη (48) καὶ κλαδὶ μυρτιᾶς (49).

47. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Ὅμοιο μὲ τὸ ἐνώτιο 20.

48. Περόνη (εἰκ. 7): Παριστάνει κρίνο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ μίσχο καὶ τὸ ἄνθος μὲ δύο

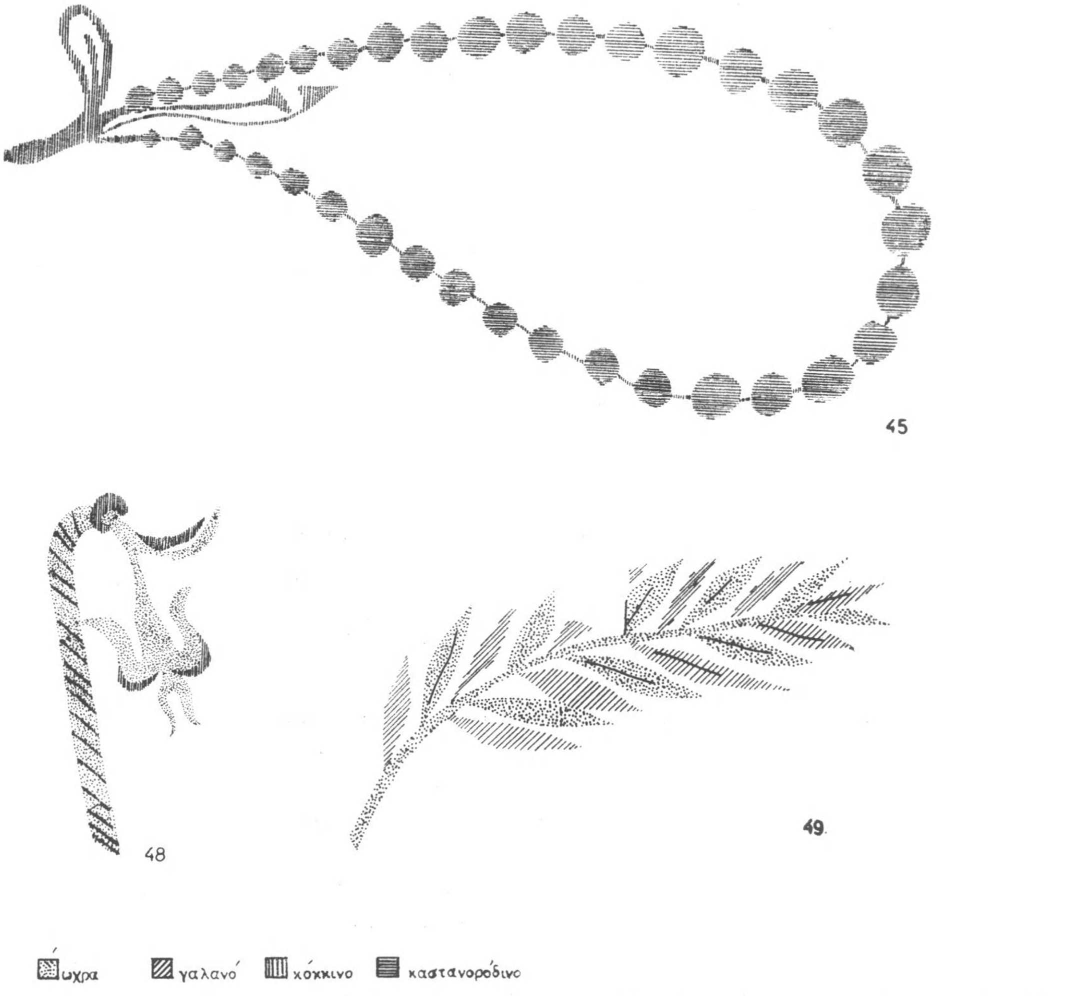

Εἰκ. 7. Τὸ περιδέραιο (45) ποὺ κρατάει ἡ μορφὴ α στὴν τοιχ. 7, ἡ περόνη (48) καὶ τὸ κλαδὶ μυρτιᾶς (49) ποὺ φοράει ἡ μορφὴ β στὴν ἴδια τοιχογραφία.

μικρὰ φύλλα, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ στέλεχος καὶ τὴν κεφαλὴ τῆς περόνης. Ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη ὑπάρχει κόκκινο δαχτυλίδι. Κόκκινο χρῶμα ἔχουν οἱ λοξὲς παράλληλες γραμμὲς τοῦ μίσχου, τὸ μικρότερο ἀπὸ τὰ δύο φύλλα καὶ τὸ ἐσωτερικὸ περίγραμμα στὰ πέταλα τοῦ κρίνου. Ἡ περόνη στολίζει τὰ μαλλιὰ τῆς μορφῆς στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς, στὸ σημεῖο τοῦ αὐχένα περίπου.

1. Ὅ.π. 35 - 6, ἔγχ. πίν. J, 1, πίν. 64. ΝΤΟΥΜΑΣ 1980, πίν. 180α.

49. Κλαδὶ μυρτιᾶς (εἰκ. 7): Ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλο καὶ λεπτὸ στέλεχος στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινοῦν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ δεκαεννέα λογχόσχημα φύλλα ζωγραφισμένα μὲ γαλανὸ καὶ ὤχρα σὲ ἐναλλαγή. Στὸ κέντρο κάθε φύλλου ὑπάρχει μαύρη γραμμή. Τὸ κλαδὶ εἶναι τοποθετημένο στὰ μαλλιά, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς μορφῆς καὶ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός.

Μορφὴ γ: χορεύτρια[1]. Φοράει χαλαρὰ στὸν καρπὸ καὶ τῶν δύο χεριῶν περικάρπιο (50, 51), περιδέραιο (52), ἐνώτιο (53) καὶ χαλαρὰ στὰ σφυρὰ καὶ τῶν δύο ποδιῶν περισφύριο (54α - β).

50. Περικάρπιο (εἰκ. 8): Ὅμοιο μὲ τὸ περικάρπιο 11.
51. Περικάρπιο (εἰκ. 8): Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι μεγάλες κόκκινες ψήφους στὸ ἴδιο μέγεθος.
52. Περιδέραιο (εἰκ. 8): Ὅμοιο μὲ τὸ περιδέραιο 17.
53. Ἐνώτιο (εἰκ. 4): Ὅμοιο μὲ τὸ ἐνώτιο 9.
54α - β. Περισφύρια (εἰκ. 5): Γαλανὴ ταινία στὸ σχῆμα ὁριζόντιου S. Εἶναι στολισμένη μὲ μαῦρες κάθετες γραμμές.

8. Τοιχογραφία μὲ γυναικεία μορφὴ ποὺ κρατάει ἀνθοδέσμη[2]

Βρέθηκε στὴν Ξεστὴ 3, στὸ δωμάτιο 3 «καλαμοειδῶν». Ἡ μορφὴ φοράει περιδέραιο (55).

55. Περιδέραιο (εἰκ. 8): Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους περασμένες σὲ μαῦρο κορδόνι, ποὺ δένουν μαζὶ σὲ κόμπο πίσω στὸν αὐχένα. Τὸ περιδέραιο σχηματίζει ἐλαφριὰ καμπύλη στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ.

9. Τοιχογραφία μὲ γυναικεία μορφὴ ποὺ κρατάει ἀνθοδέσμη[3]

Βρέθηκε στὸν ἴδιο χῶρο μὲ τὴν τοιχογραφία 8. Ἡ μορφὴ φοράει περιδέραιο (56).

56. Περιδέραιο (εἰκ. 8): Ἀποτελεῖται ἀπὸ πλατιὰ δίχρωμη ταινία, στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας καὶ τοῦ βαθυκόκκινου, ποὺ στενεύει στὶς ἄκρες. Στὸ περίγραμμα καὶ στὸ κέντρο ἔχει μικρὲς μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους, στερεωμένες μὲ μαύρη κλωστή, ποὺ δένει πίσω, στὸν αὐχένα, σὲ κόμπο. Τὸ περιδέραιο σχηματίζει ἐλαφριὰ καμπύλη στὴ βάση του λαιμοῦ.

10. Τοιχογραφία μὲ τὰ παιδιὰ ποὺ πυγμαχοῦν[4]

Βρέθηκε στὸν Τομέα 8, στὸ δωμάτιο 6. Κοσμήματα φοράει μόνο ἡ μιὰ μορφή: περικάρπιο στὸ ἀριστερὸ χέρι (57), περιβραχιόνιο καὶ στὰ δύο χέρια (58, 59), περιδέραιο (60) καὶ περισφύρια (63α - β. 64α - β).

57. Περικάρπιο (εἰκ. 8): Ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας.
58. Περιβραχιόνιο (εἰκ. 8): Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι γαλανὲς σφαιρικὲς ψήφους περασμένες σὲ μαῦρο κορδόνι.
59. Περιβραχιόνιο: Ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας.
60. Περιδέραιο (εἰκ. 8): Ἀποτελεῖται ἀπὸ γαλανὲς σφαιρικὲς ψήφους (7), περασμένες σὲ μαῦρο κορδόνι.
61. Ἐνώτιο (εἰκ. 8): Φεγγαρόσχημος κρίκος στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας. Ἔχει κόκκινο περίγραμμα.
62α-β. Περισφύρια (εἰκ. 8): Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕξι γαλανὲς σφαιρικὲς ψήφους περασμένες σὲ μαῦρο νῆμα. Τὸ 62β σώζεται ἀποσπασματικά.

1. Th VII, 35, ἔγχ. πίν. A, πίν. 58. Βλ. σ. 19 σημ. 4.
2. Ὅ.π. 36 - 7, πίν. 65.
3. Ὅ.π. 37, πίν. 66. Βλ. σ. 19 σημ. 4.
4. Th IV, 46 - 9, εἰκ. 3, ἔγχ. πίν. D - Fa, πίν. 117, 119, 120.

63α-β. Περισφύρια (εἰκ. 8): Ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας. Ἡ μορφὴ τὰ φοράει σφιχτὰ στὰ σφυρὰ πάνω ἀπὸ τὰ περισφύρια 62α-β.

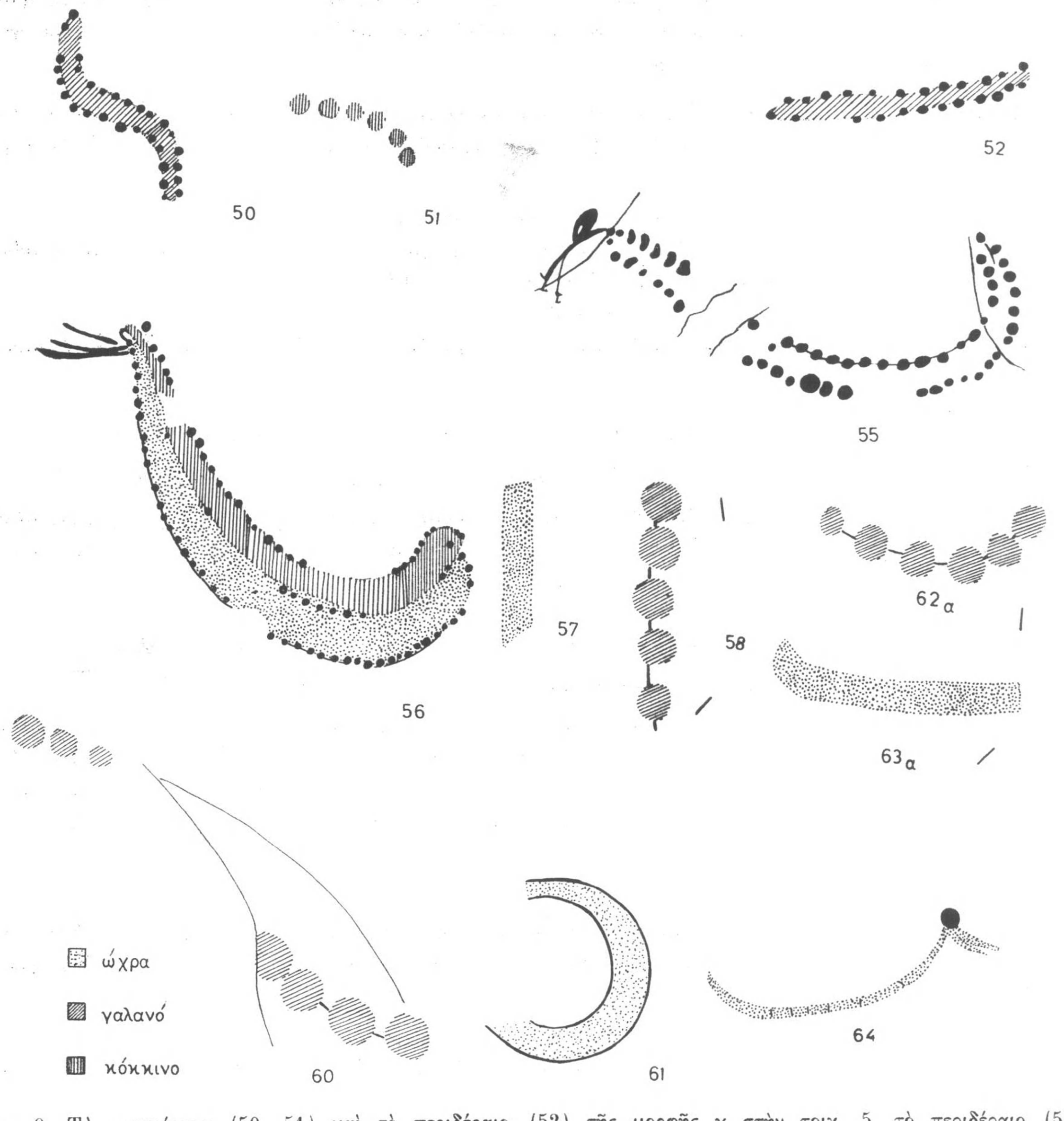

Εἰκ. 8. Τὰ περικάρπια (50, 51) καὶ τὸ περιδέραιο (52) τῆς μορφῆς γ στὴν τοιχ. 5, τὸ περιδέραιο (55) τῆς μορφῆς στὴν τοιχ. 8, τὸ περιδέραιο (56) τῆς μορφῆς στὴν τοιχ. 9, τὸ περικάρπιο (57), τὸ περιβραχιόνιο (58), τὰ περισφύρια (62α, 63α), τὸ περιδέραιο (60) καὶ τὸ ἐνώτιο (61) τῆς μορφῆς στὴν τοιχ. 10, καὶ τὸ περιδέραιο (64) τοῦ ψαρᾶ στὴν τοιχ. 11.

11. Τοιχογραφία μὲ τὸν ψαρά[1]

Βρέθηκε στὴ Δυτικὴ οἰκία στὸ δωμάτιο 5. Ἡ μορφὴ φοράει μόνο περιδέραιο (64), σφιχτὰ γύρω στὸ λαιμό.

1. Th VI, 34 - 8, ἔγχ. πίν. 6, πίν. 85.

64. Περιδέραιο (εἰκ. 8): Ἀποτελεῖται ἀπὸ κορδόνι στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας μὲ λοξὲς κόκκινες γραμμές, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση σχοινιοῦ. Δένει πίσω σὲ κόμπο, ὅπου ὑπάρχει μαύρη σφαιρικὴ ψῆφος.

12. Τοιχογραφία μὲ τὸν «Ἀφρικανὸ»[1]

Βρέθηκε στὸ κτίσμα ποὺ εἶναι γνωστὸ ὡς «Μαγειρεῖο». Ἡ μορφὴ φοράει μόνο ἐνώτιο.

65. Ἐνώτιο: Φεγγαρόσχημος κρίκος στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας.

Β. ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ

Τὰ κοσμήματα ἀπὸ τὴ Θήρα, τόσο τὰ λιγοστὰ εὑρήματα (βλ. Α. Κατ. Ι), ὅσο καὶ οἱ πολὺ περισσότερες ἀπεικονίσεις τους στὶς τοιχογραφίες (βλ. Α. Κατ. ΙΙ), μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ ὀκτὼ μεγάλες ὁμάδες: περιβραχιόνια, περικάρπια, περισφύρια, περιδέραια, ἐνώτια, διαδήματα, κοσμήματα γιὰ τὰ μαλλιὰ καὶ περόνες.

Ἡ ἀνάλυση ποὺ ἀκολουθεῖ βασίστηκε κυρίως στὶς ἀπεικονίσεις τῶν κοσμημάτων καὶ λιγότερο στὰ πολὺ λίγα καὶ φτωχὰ σὲ ποιότητα, σχεδὸν στὸ σύνολό τους, κινητὰ εὑρήματα τοῦ Ἀκρωτηρίου. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μελέτης νὰ πέσει στὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν διαφόρων εἰδῶν, ἐνῶ στὴν τεχνικὴ ἀναγκαστικὰ περιορίστηκε σὲ συγκριτικὰ στοιχεῖα καὶ ὑποθέσεις, μὲ βάση πάντα τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο.

Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας προέρχονται ἀπὸ τὴν τελευταία φάση τοῦ Ἀκρωτηρίου, ποὺ μὲ βάση τὰ εὑρήματα καὶ ἰδιαίτερα τὴν κεραμεική, χρονολογεῖται στὴν ΥΚ ΙΑ/ΥΜ ΙΑ/ΥΕ ΙΑ ἐποχὴ (1550 - 1500 π.Χ.)[2]. Τὰ κοσμήματα ὅμως ποὺ εἰκονίζονται σ' αὐτὲς καὶ ποὺ πιθανότατα ἦταν πολὺ γνωστὰ ἀντικείμενα στοὺς ζωγράφους, θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν μέσα σὲ μεγαλύτερα χρονολογικὰ πλαίσια καὶ αὐτὸ γιατὶ ἕνα κόσμημα μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ ἀπὸ τοὺς κατόχους του γιὰ δεκαετίες ἢ καὶ γιὰ πολὺ περισσότερο χρόνο, ὡς πολύτιμο οἰκογενειακὸ κειμήλιο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ μελέτη στράφηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὑρήματα ποὺ εἶναι σύγχρονα μὲ τὴν τελευταία φάση τοῦ Ἀκρωτηρίου, σὲ παλιότερα καὶ νεότερα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς τρεῖς κυριότερους πολιτιστικοὺς χώρους τοῦ Αἰγαίου, τὶς Κυκλάδες, τὴν Κρήτη καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

Γιὰ τὶς Κυκλάδες ἔγινε λόγος ἀναλυτικὰ στὴν εἰσαγωγή, ἀλλὰ ἐδῶ πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι τὰ ΥΚ ΙΑ/Β κοσμήματα εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτα.

Στὴν Κρήτη τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΑ/Β φάση εἶναι πολὺ λίγα[3], ὡστόσο ἔχουμε ἀξιόλογα εὑρήματα ἀπὸ τὴν ΠΜ (Μόχλος, Πλάτανος, Ἁγ. Τριάδα, Καβούσι, Κράσι)[4], ΜΜ (Κνωσός, Μαῦρο Σπήλιο, Γυψάδες, Ἅγ. Ἠλίας, Φαιστός, Ἁγ. Τριάδα, Χρυσόλακκος Μαλλίων, Πλάτανος καὶ ἀλλοῦ, θησαυρὸς Αἴγινας[5] καὶ τὴν ΥΜ ΙΙ/ΙΙΙ

1. Th II, 54, ἔγχ. πίν. Β, 3 - 4.
2. ΝΤΟΥΜΑΣ 1976, 315 κέ. Th I, 16. ΜΑΡΘΑΡΗ 1980, 182.
3. ΥΜ ΙΑ/Β κοσμήματα ἔχουν βρεθεῖ: Κεφάλα, Μόχλος (τάφ. 22), Ἁγ. Τριάδα, Πύργος, Σφουγγαράς, σχετικὴ βιβλιογραφία GRJ 201 - 5.
4. GRJ 199 (βιβλιογραφία).
5. Ὅ.π. 199 - 201 (βιβλιογραφία).

φάση[1]. Ἐπίσης ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΙΙΒ ἐποχὴ ὣς τὴν ΥΜ ΙΙ/ΙΙΙ σημαντικὰ στοιχεῖα δίνουν οἱ ἀπεικονίσεις τῶν κοσμημάτων στὶς τοιχογραφίες, στὰ ἔργα τῆς μικροτεχνίας καὶ τῆς μικροπλαστικῆς[2].

Ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα σύγχρονα μὲ τὸ Ἀκρωτήρι εἶναι τὰ εὑρήματα ἀπὸ τοὺς ταφικοὺς κύκλους Α (τάφοι Ι - V) καὶ Β (τάφοι Ε, Μ, Ο) τῶν Μυκηνῶν, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τῆς ΜΕ καὶ στὴν ΥΕ Ι (1580 - 1500 π.Χ.) ἐποχή[3]. Ἐπίσης ἀξιόλογα στοιχεῖα δίνουν τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὴ ΜΕ ἐποχή, ἰδιαίτερα τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν καὶ τὴν ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙ, ποὺ βρέθηκαν σὲ θολωτοὺς τάφους, νεκροταφεῖα, οἰκισμοὺς ἢ εἰκονίζονται στὶς τοιχογραφίες καὶ τὰ ἔργα τῆς μικροτεχνίας[4].

I. Περιβραχιόνια

Κατ. ΙΙ, ἀρ. 14, 25, 33, 58, 59

Τὸ περιβραχιόνιο εἰκονίζεται στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες πέντε φορές, πολὺ λίγες σὲ σχέση μὲ ἄλλα κοσμήματα, ὅπως εἶναι τὰ περικάρπια ἢ τὰ περιδέραια. Εἶναι κόσμημα γιὰ γυναῖκες, παιδιὰ καὶ ὅπως δείχνουν σχετικὲς παραστάσεις στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη, ἦταν ἐξίσου ἀγαπητὸ καὶ στοὺς ἄνδρες[5].

Τὰ παλιότερα εὑρήματα χρονολογοῦνται στὸ τέλος τῆς 3ης π.Χ. χιλ.[6], ἐνῶ οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ κοσμήματος ἀρχίζουν λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 2ης π.Χ. χιλ. (ΜΜ ΙΙΙΒ)[7]. Τόσο τὰ εὑρήματα ὅσο καὶ οἱ ἀπεικονίσεις τῶν περιβραχιονίων συνεχίζονται ὣς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς[8].

Τὰ θηραϊκὰ περιβραχιόνια διακρίνονται σὲ δύο τύπους:

Τύπος Α: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 14, 58

Στὸν τύπο Α ἀνήκουν τὰ περιβραχιόνια ποὺ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ψήφους.

Τὸ κόσμημα 58 ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι ἀργυρὲς σφαιρικὲς ψήφους, ποὺ ἔχουν τὸ ἴδιο

1. Ὅ.π. 201 - 5.

2. Βλ. σ. 29 σημ. 3 - 5, σ. 30 σημ. 1.

3. GRJ 205 κέ. (βιβλιογραφία). ΜΥΛΩΝΑΣ 1969, 125 κέ. KARO 1930, τάφ. Ι - V. Γιὰ χρονολογικὰ προβλήματα ΜΥΛΩΝΑΣ 1958, 155 - 59. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 354 κέ.

4. Βλ. σ. 30 σημ. 3. Γιὰ θολωτοὺς τάφους: VERMEULE 1964, 362 - 65 (βιβλιογραφία).

5. Κρήτη: α) τοιχ. μὲ ταυρομαχία, PM III, 212 κέ., εἰκ. 144 - 5, κεντρικὴ μορφή, ταινία, β) τοιχ. μὲ ταυρομάχο, ὅ.π. 216, πίν. XXI, διπλὴ γαλανὴ ταινία, γ) τοιχ. μὲ ταυρομάχο, ὅ.π. 216, εἰκ. 148, ἄσπρη ταινία, δ) Ρυτοφόρος, PM II, πίν. XII, τρία περιβραχιόνια σὰν γαλανὴ ταινία, ἡ ἄλλη μορφὴ περιβραχιόνιο στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας μὲ διακόσμηση σπείρας, ε) «ποτήρι πρίγκιπα» ἀπὸ Ἁγ. Τριάδα, MAR - HIR, πίν. 100, 102, πρίγκιπας: περιβραχιόνιο στὸ κάθε χέρι ἀπὸ ἀνάγλυφους δίσκους, στ) πότνια θηρῶν ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Αἴγινας, HIGGINS 1957, 45 - 6, πίν. 9a-b, τριπλὴ ταινία στὸν κάθε βραχίονα. Γενικὰ γιὰ τὰ προβλήματα χρονολόγησης τοῦ θησαυροῦ ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 338 - 9, σημ. 2. Μυκῆνες: τμ. τοιχ. μὲ ἀνδρικὴ μορφή, PM II, εἰκ. 482, γαλανὴ ταινία μὲ κίτρινο περίγραμμα.

6. GRJ 58.

7. Μικρὴ θεὰ φιδιῶν ἀπὸ φαγεντιανή, MAR - HIR, πίν. XXIV, γαλανὴ ἀνάγλυφη ταινία. Βλ. σ. 30 σημ. 5, στ.

8. Μόχλος: SEAGER 30 (τάφ. 2), εἰκ. 18, ἀρ. 18a-i (τάφ. 16), εἰκ. 38, 73 (τάφ. 19), εἰκ. 43, ἀρ. 17a-b, 331 (τάφ. 2) εἰκ. 10 - 11, ἀρ. 20 - 1 (ἀπὸ στερεὸ ἔλασμα). DAVARAS 1975, 104, ἀρ. 4 - 5, πίν. 22a. Μυκῆνες: Ταφικὸς κύκλος Α, KARO 1930, XLII, ἀρ. 255, 257, LIII, LIV, ἀρ. 252 τάφ. IV, V, ἀρ. 626. Ταφικὸς κύκλος Β: ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 31, 332, πίν. 21α, 28α. Κρήτη: ἀπεικονίσεις, α) τοιχ. μὲ γυναίκα ταυρομάχο, PM III, εἰκ. 215, εἰκ. 146, διπλὴ ταινία, β) βλ. σ. 30 σημ. 5, α ἡ ἀριστερὴ μορφὴ μία ταινία, ἐνῶ ἡ ἄλλη δύο.

μέγεθος. Ἀπὸ ἀπεικονίσεις κοσμημάτων στὶς κρητικὲς τοιχογραφίες γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἄργυρος ἀποδίδεται μὲ τὸ γαλανὸ χρῶμα, ἐνῶ ὁ χρυσὸς μὲ τὴν ὤχρα[1].

Τὸ περιβραχιόνιο 14 εἶναι διαφορετικό. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες ψήφους, ποὺ σχεδιάζονται σὰν δίσκοι μὲ περίγραμμα. Οἱ πέντε εἶναι χρυσὲς καὶ ἡ ἕκτη ἀπὸ ἄγνωστο ὑλικὸ (χρῶμα ἀπολεπισμένο). Τὸ μεγάλο μέγεθός τους καὶ τὸ περίγραμμα, ποὺ δὲν παρατηρεῖται σὲ ἄλλες ψήφους, ἴσως δηλώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ δισκοειδεῖς ψήφους ἢ εἶδος μεταλλίων μὲ ἔκτυπο ἢ χαρακτὸ περίγραμμα.

Περιβραχιόνια ἀπὸ ψήφους δὲν εἰκονίζονται στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη. Ὡστόσο ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ψήφων, ποὺ βρέθηκε, δὲν ἀποκλείει νὰ ὑπῆρχαν παρόμοια κοσμήματα καὶ σὲ ἄλλες περιοχές.

Τύπος Β: Κατ. II, ἀρ. 25, 33, 59

Τὰ περιβραχιόνια τοῦ τύπου Β ἀποδίδονται σὰν ταινία μὲ καμπύλες τὶς ἄκρες, στοιχεῖο ποὺ δείχνει ὅτι τὸ κόσμημα εἶχε τὴ μορφὴ κρίκου μὲ καμπύλη τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά. Εἶναι χρυσὰ καὶ στολισμένα μὲ κάθετες ἢ λοξὲς χαράξεις ἢ ἔκτυπες γραμμὲς (25), μὲ περίγραμμα (33) ἢ ἀδιακόσμητα (59).

Ὅμοια στὸ σχῆμα μὲ τὰ θηραϊκὰ εἶναι τὰ περιβραχιόνια ποὺ εἰκονίζονται στὴν τοιχογραφία τοῦ Ρυτοφόρου, ὅπου αὐτὰ τῆς κύριας μορφῆς εἶναι ἀργυρά, ἐνῶ τὸ περιβραχιόνιο τῆς ἄλλης μορφῆς εἶναι χρυσό. Τὸ τελευταῖο εἶναι στολισμένο μὲ κόκκινο περίγραμμα, ὅπως τὸ θηραϊκὸ ἀρ. 33 καὶ μὲ τρέχουσα σπείρα[2]. Μὲ ἀνάγλυφους δίσκους εἶναι στολισμένο τὸ περιβραχιόνιο τοῦ πρίγκιπα στὸ ὁμώνυμο ποτήρι ἀπὸ τὴν Ἁγ. Τριάδα[3].

Στὴν ἴδια ὁμάδα πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ τὰ περιβραχιόνια ποὺ εἰκονίζονται σὲ ἄλλες κρητικὲς τοιχογραφίες καὶ ἀποδίδονται ὡς ταινία μὲ τὶς ἄκρες ὅμως ἴσιες[4]. Ἂν δὲν πρόκειται γιὰ παράλειψη τοῦ ζωγράφου, τότε τὰ κοσμήματα αὐτὰ θὰ εἶχαν τὴ μορφὴ κρίκου μὲ ἐπίπεδες καὶ τὶς δύο ὄψεις.

Τὰ εὑρήματα, περιβραχιόνια καὶ περικάρπια, δείχνουν τὸν τρόπο κατασκευῆς παρόμοιων κοσμημάτων ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης π.Χ. χιλ. ὡς καὶ τὸ γ' τέταρτο τῆς 2ης π.Χ. χιλ. Τὰ παλιότερα ἀπὸ αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Κρήτη καὶ δίνουν δύο σύγχρονους ἀλλὰ διαφορετικοὺς τρόπους κατασκευῆς:

α) Τὰ ΠΚ περικάρπια εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ στέρεη μεταλλικὴ ταινία, ἀνοιχτὴ στὶς ἄκρες καὶ μερικὲς φορὲς εἶναι στολισμένα μὲ ἐγχάρακτο δικτυωτό[5]. Χρησιμοποιήθηκε ἄργυρος καὶ χαλκός.

β) Τὰ ΠΜ περικάρπια ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Μόχλου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 3 - 4 κομμάτια χρυσὸ φύλλο, ποὺ ἑνώνονταν μεταξύ τους καὶ σκέπαζαν κάποιο πυρήνα ἀπὸ εὐτελὲς ὑλικό, ἴσως δέρμα, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο τυλίγονταν οἱ ἄκρες τους. Εἶναι στο-

1. PM II, 706.
2. Βλ. σ. 30 σημ. 5, δ.
3. Βλ. σ. 30 σημ. 5, ε.
4. Βλ. σ. 30 σημ. 5, α-γ, τσ καὶ σ. 30 σημ. 8, Κρήτη, α.
5. Βλ. σ. 14 σημ. 7. Branigan 1974, 43 (τύπος III) πίν. 21 - 22.

λισμένα μὲ ἔκτυπα γεωμετρικὰ θέματα καὶ ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ μοιάζουν μὲ τὰ ἀντίστοιχα θηραϊκά[1].

Πρὸς τὸ τέλος τῆς ΜΕ ἐποχῆς τὰ εὑρήματα ἀπὸ τοὺς ταφικοὺς κύκλους τῶν Μυκηνῶν δείχνουν τὴν ἐξέλιξη τοῦ κοσμήματος στὸν χῶρο αὐτό. Ἀπὸ τὸν ταφικὸ κύκλο Β προέρχονται δύο χρυσὰ περιβραχιόνια, τὸ καθένα κατασκευασμένο μὲ διαφορετικὸ τρόπο: τὸ ἕνα ἀπὸ δύο ἐπιμήκη ὀκτώσχημα φύλλα χρυσοῦ τοποθετημένα τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο, ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργεῖται στερεὸ ἔλασμα καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ λεπτὸ φύλλο χρυσοῦ ποὺ οἱ ἄκρες του εἶχαν περιστραφεῖ γύρω ἀπὸ χάλκινο σύρμα[2]. Στὸν ταφικὸ κύκλο Α βρέθηκαν παρόμοια περιβραχιόνια, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ χρυσὴ ταινία μὲ ἔκτυπη διακόσμηση[3]. Στὸν τάφο IV τοῦ ἴδιου κύκλου βρέθηκε χρυσὸ περιβραχιόνιο κατασκευασμένο ἀπὸ συμπαγὲς μέταλλο. Εἶναι στολισμένο μὲ πλαστικὸ λουλούδι καὶ κάθετες αὐλακιές, ὅμοιες μὲ αὐτὲς τοῦ κοσμήματος[4].

Εἶναι δύσκολο βέβαια νὰ καθοριστεῖ ὁ τρόπος κατασκευῆς γιὰ τὰ θηραϊκὰ περιβραχιόνια μὲ βάση μόνο τὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα, ποὺ δίνουν οἱ ἀπεικονίσεις τους. Ὡστόσο ἡ μορφὴ τοῦ κοσμήματος (κρίκος μὲ καμπύλη τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά), τὸ ὑλικὸ (χρυσός), τὰ ἁπλὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἀπεικονίσεις τοῦ κοσμήματος στὴν Κρήτη, ὁδηγοῦν σὲ κρητικὰ πρότυπα, ὅπως αὐτὰ τοῦ Μόχλου[5].

II. Περικάρπια

Κατ. II, ἀρ. 3, 5α - β, 8α - β, 11, 12, 13, 15, 16, Κατ. II, ἀρ. 3, 5α - β, 8α - β, 11, 12, 13, 15, 16, 23α - β, 24, 31α - β, 32, 37α - β, 41 α - β, 50, 51, 57.

Εἰκονίζονται εἴκοσι τρία περικάρπια, ποὺ τὰ φοροῦν ἐννέα γυναικεῖες μορφὲς καὶ μιὰ παιδική, σὲ μιὰ ὣς τρεῖς σειρές. Ἀπὸ κρητικὲς καὶ μυκηναϊκὲς παραστάσεις εἶναι γνωστὸ ὅτι περικάρπια φοροῦσαν καὶ οἱ ἄνδρες.

Τὰ περικάρπια ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχή[6], ἀλλὰ εὑρήματα ποὺ νὰ δείχνουν τὴν ἐξάπλωσή τους στὸ Αἰγαῖο, ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης π.Χ. χιλ. Τὰ ΠΕ κοσμήματα προέρχονται ἀπὸ τὴν Πολιόχνη καὶ τὴν II πόλη τῆς Τροίας, ἐνῶ τὰ ΠΚ ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ καὶ τὴ Σύρο[7]. Στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν ΠΜ ἐποχὴ ἔχουμε μερικὰ περικάρπια ἀπὸ χρυσὸ ἢ ἀργυρὸ σύρμα καὶ τὰ σημαντικὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸν Μόχλο[8]. Στὴ ΜΜ ἐποχὴ τὸ κόσμημα εἶναι σπάνιο, ὡστόσο ὑπάρχουν ἀξιόλογα εὑρήματα, ὅπως τὸ χρυσὸ περικάρπιο ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τῆς Αἴγινας καὶ τὰ κοκκάλινα καὶ ἐλεφάντινα ἀπὸ τὴν Κνωσό[9]. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὣς τὴν ΥΜ III ἔχουμε μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀπεικονίσεις τοῦ κοσμήματος σὲ τοιχογραφίες, εἰδώλια κ.ἄ.[10] Παράλ-

1. Βλ. σ. 30 σημ. 6. Ὅμοια διακόσμηση: SEAGER, τάφ. 19 καὶ DAVARAS 1975, βλ. σ. 30 σημ. 8, Μόχλος.
2. Βλ. σ. 30 σημ. 8, Ταφικὸς κύκλος Β.
3. Βλ. σ. 30 σημ. 8.
4. KARO 1930, τάφ. IV, πίν. XLII, ἀρ. 263.
5. Τὰ θηραϊκὰ εἶναι πιὸ στενὰ ἀπὸ αὐτὰ τοῦ Μόχλου καὶ φαίνονται νὰ ἀνήκουν στὸν τύπο VI, BRANIGAN 1974, 44, πίν. 22, ὅπου συμπεριλαμβάνονται εὑρήματα τοῦ Μόχλου καὶ ΜΕ Ι - ΙΙ ἀπὸ τὴν Κόρινθο.
6. Βλ. σ. 14 σημ. 2.
7. GRJ 51 - 2. Βλ. σ. 14 σημ. 7.
8. GRJ 58. Βλ. σ. 30 σημ. 8, Μόχλος.
9. HIGGINS 1957, 50, πίν. II, b. EVANS 1902, 69 - 70.
10. 1. Τοιχογραφίες: α) Γαλανὲς κυρίες, PM I, 547 κέ., εἰκ. 397 - 98, κεντρικὴ μορφή, δύο περικάρπια: μὲ σφαιρικὲς ψήφους καὶ διπλὴ σειρὰ ἀπὸ παπυρόσχημες,

ληλα στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα εἶναι ἐξίσου λίγα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. ὥς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἔχουμε ἀρκετὲς ἀπεικονίσεις τοῦ κοσμήματος στὶς τοιχογραφίες[1].

Τὰ θηραϊκὰ περικάρπια διακρίνονται σὲ πέντε τύπους:

Τύπος Α: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 8α - β, 11, 15, 23α - β, 31α - β, 41α - β, 50

Τὰ περικάρπια τοῦ τύπου Α σχεδιάζονται σὰν ταινία στὸ σχῆμα ὁριζόντιου ἢ πλαγιαστοῦ S, ποὺ δηλώνει ὅτι τὸ κόσμημα εἶχε τὴ μορφὴ κρίκου καὶ ἦταν περασμένο πολὺ χαλαρὰ στὸν καρπὸ τοῦ χεριοῦ. Παρόμοια ἀποδίδονται τὰ περισφύρια στὴν τοιχογραφία τῆς πομπῆς ἀπὸ τὴν Κνωσό[2], τὰ περικάρπια καὶ περισφύρια σὲ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες[3]. Ἐπίσης σὲ ἔργα τῆς μικροπλαστικῆς ἀποδίδονται σὰν κυματιστὴ κυλινδρικὴ ταινία[4].

Εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ χρυσὸ (15, 37α - β) ἢ ἄργυρο (8α - β, 11, 23α - β, 31α - β, 41α - β, 50) καὶ εἶναι στολισμένα μὲ διάφορους τρόπους:

α) Μὲ σφαιρικὲς ψήφους στὸ περίγραμμα (ΙΙ, 31α - β, 37α - β, 41α - β, 50) ἢ καὶ στὸ κέντρο (15). Τὰ ἀργυρὰ συνδυάζονται μὲ μαῦρες ψήφους καὶ τὰ χρυσὰ μὲ κόκκινες.

Ἡ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ μεταλλικὸ κόσμημα εἶναι στολισμένο μὲ ψήφους (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Θήρα) εἰκονίζεται στὴν τοιχογραφία τῆς πομπῆς, ὅπου τὰ περισφύρια μιᾶς μορφῆς ἔχουν μαῦρες ψήφους[5].

Οἱ ψῆφοι αὐτὲς θὰ ἦταν ραμμένες σὲ φύλλο ἀπὸ μέταλλο, ποὺ θὰ κάλυπτε κάποιο πυρήνα, ἴσως δέρμα ἢ κόκκαλο. Ἀπὸ τὸν Μόχλο προέρχονται περικάρπια κατασκευασμένα μὲ παρόμοιο τρόπο (βλ. περιβραχιόνια τύπος Β)[6]. Ἐπίσης ἕνα ἀπὸ τὰ περι-

δεξ. μορφή, δύο περικάρπια, ὅμοια μὲ τῆς προηγούμενης, β) «Χορεύτρια», PM III, πίν. XXV, γαλανὴ ταινία, γ) «Πρίγκιπας - ἱερέας», PM II, 781 κέ. πλατιὰ κόκκινη ταινία πλαισιωμένη μὲ στενότερες γαλανές, δ) βλ. σ. 30 σημ. 5, α, δ δεξ. μορφή, ταινία, ε) βλ. σ. 30 σημ. 8, Κρήτη α, ταινία, στ) Ρυτοφόρος, βλ. σ. 30 σημ. 5, δ, ἀρ. χέρι: σφαιρικὴ ψῆφος πλαισιωμένη ἀπὸ ὁμάδες τριῶν ψήφων, δεξὶ χέρι: γαλανὴ ταινία. 2. Ἄλλες ἀπεικονίσεις: α) ἐλεφάντινο εἰδώλιο νέου, PM III, 429, εἰκ. 295, πίν. XXXVIII, d, διπλὴ ἀνάγλυφη ταινία, β) βλ. σ. 30 σημ. 7, θεὰ φιδιῶν, ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας στὸν κάθε καρπό, γ) βλ. σ. 30 σημ. 5, ε, πρίγκιπας: στὸ κάθε χέρι ἀπὸ ἀνάγλυφες δισκοειδεῖς ψήφους, 2η μορφή: πλατιὰ ἀνάγλυφη ταινία, δ) ρυτὸ μὲ παραστάσεις ἀγωνισμάτων MAR - HIR, πίν. 106 - 7, ταινίες, ε) χάλκινο εἰδώλιο προσευχομένου, ὅ.π. πίν. 108, ἀνάγλυφη ταινία στὸ κάθε χέρι, στ) ἀκροβάτης Μαλλίων, ὅ.π. εἰκ. 69, ἀπὸ σφαιρικὲς ψήφους, ζ) βλ. σ. 30 σημ. 5, στ, τριπλὴ ἀνάγλυφη ταινία στὸ κάθε χέρι, η) εἰδώλιο, EVANS 1902, 98 - 100, εἰκ. 56, δύο περικάρπια ἀπὸ σφαιρικὲς ψήφους, τὸ τρίτο μεγάλη σφαιρικὴ ψῆφος περασμένη σὲ νῆμα.

1. Μυκῆνες: α) ΚΡΙΤΣΕΛΗ - ΠΡΟΒΙΔΗ 1980, Μυκηναία: στὸ κάθε χέρι τρία περικάρπια, τὰ δύο ἀπὸ κίτρινες καὶ κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους, τὸ τρίτο κόκκινη ταινία, β) τοιχ. μὲ γυναικεία μορφή, ὅ.π. 73 κέ., πίν. Ββ 24, εἰκ. 8, κίτρινη ταινία σὲ σχῆμα U μὲ μαῦρο περίγραμμα, γ) βλ. σ. 30 σημ. 5, Μυκῆνες, ταινία κίτρινη σὲ σχῆμα U, δ) τμήματα τοιχ. REUSCH 1953, εἰκ. 9/ LAMB, 1921, 167, πίν. XXVIII: σφαιρικὲς ψῆφοι σὲ διάφορα χρώματα, ἀμυγδαλόσχημες καὶ κρινόσχημες, κόκκινες σὲ ἐναλλαγὴ μὲ κίτρινες σφαιρικές. Θήβα: τμ. τοιχ. H. REUSCH, Frauenfries von Thebes, AA 63 - 64, 1948 - 49, 240 κέ., εἰκ. 4, ἴχνη ἀπὸ περικάρπια (ψῆφοι). Εὑρήματα μυκηναϊκὰ GRJ 82.

2. PM II, 726 - 27, εἰκ. 450, πίν. XXVI - XXVII, ὅλες οἱ μορφὲς φοροῦν περισφύρια, ποὺ ἀποδίδονται σὰν γαλανὴ κυματιστὴ ταινία καὶ σὲ μιὰ περίπτωση στολίζονται μὲ μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους.

3. Βλ. σ. 33 σημ. 1, α-γ. Μυκῆνες, περισφύρια: ΚΡΙΤΣΕΛΗ - ΠΡΟΒΙΔΗ 1980, 46, 48, πίν. 8β, ἀποδίδονται μὲ κίτρινη ταινία σὲ σχῆμα U μὲ μαῦρα περιγράμματα ὁλόγυρα ἢ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά.

4. Βλ. σ. 32 σημ. 10, β, ε.

5. Βλ. σ. 33 σημ. 2.

6. Βλ. σ. 32 σημ. 8.

κάρπια τῆς Κνωσοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ σώζει τμήματα ἀπὸ τὸ χρυσὸ φύλλο τῆς ἐπένδυσης[1].

β) Στὰ ἀργυρὰ περικάρπια 23α - β τὸ κάτω τελείωμα εἶναι στολισμένο μὲ μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους, ὅπως στὴν ὁμάδα α, ἐνῶ στὸ πάνω περίγραμμα ὑπάρχει μαύρη γραμμή, ποὺ ἴσως δηλώνει χαρακτὴ ἢ ἔκτυπη γραμμή. Μὲ μαύρη γραμμὴ στὸ περίγραμμα εἶναι στολισμένα ἕνα χρυσὸ περικάρπιο καὶ περισφύρια σὲ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες[2].

γ) Τὰ ἀργυρὰ περικάρπια 8α - β εἶναι στολισμένα μὲ κάθετες καὶ λοξὲς ἔκτυπες ἢ χαρακτὲς γραμμές, ποὺ σημειώνονται μὲ μαῦρο χρῶμα. Ἀντίστοιχη διακόσμηση ἔχουν περικάρπια καὶ περιβραχιόνια τοῦ Μόχλου (ἔκτυπη), τὸ περιβραχιόνιο ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν καὶ τὰ κοκκάλινα περιβραχιόνια τῆς Κνωσοῦ[3].

Τύπος Β: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 5α - β

Τὰ περικάρπια 5α - β εἶναι σχεδιασμένα σὰν πολύχρωμη κυματιστὴ ταινία, ζωγραφισμένη μὲ ὤχρα, γαλανὸ καὶ ἄσπρο, ποὺ ὑποδηλώνουν ἀντίστοιχα τὸν χρυσό, τὸν ἄργυρο καὶ τὸ κόκκαλο (ἐλεφαντόδοντο, δέρμα, ὕφασμα ἢ ἄλλο ἄσπρο ὑλικό).

Τὸ μοναδικὸ παράλληλο κόσμημα εἰκονίζεται στὴν κρητικὴ τοιχογραφία τοῦ πρίγκιπα-ἱερέα. Αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ πλατιὰ κόκκινη ταινία πλαισιωμένη ἀπὸ ἄλλες δυὸ γαλανές. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Evans πάνω ἀπὸ τὸ κόκκινο χρῶμα σώζονταν ἴχνη ὤχρας, πράγμα ποὺ ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ὑποδηλώνονταν ὡς ὑλικὰ ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος[4]. Διαφέρει ἀπὸ τὰ θηραϊκὰ γιατὶ εἶναι περασμένο σφιχτὰ στὸν καρπὸ τοῦ χεριοῦ.

Γιὰ τὰ δύο θηραϊκὰ θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι σὲ ἄσπρο πυρήνα ἦταν στερεωμένες ταινίες ἀπὸ φύλλο χρυσοῦ καὶ ἄργυρου κατὰ διαστήματα, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται σὲ ὁρισμένα σημεῖα σὰν ἄσπρη ταινία ὁ πυρήνας. Ἀντίθετα στὸ κόσμημα τῆς Κνωσοῦ οἱ ἀργυρὲς καὶ οἱ χρυσὲς ταινίες θὰ ἦταν στερεωμένες στὸν πυρήνα, ἡ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη.

Ὑπάρχει ὡστόσο ἡ πιθανότητα οἱ ἄσπρες ταινίες στὰ περικάρπια 5α - β νὰ δηλώνουν τὴν ἐπιδερμίδα τῆς μορφῆς, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἀντὶ γιὰ τὸ 5α θὰ εἴχαμε ἄλλα δύο: α) ἀπὸ χρυσὴ καὶ ἀργυρὴ ταινία καὶ β) ἀπὸ χρυσή, ἐνῶ στὸ 5β θὰ ἀντιστοιχοῦν ἄλλα τρία, δύο ὅμοια μὲ τὸ β καὶ ἕνα μὲ τὸ α τοῦ 5α. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὰ κοσμήματα ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτα μὲ τὸ κρητικὸ περικάρπιο. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὅταν πρόκειται γιὰ δύο ἢ περισσότερα περικάρπια ὁ ζωγράφος τὰ σχεδιάζει μὲ σαφήνεια, π.χ. τοιχ. 4, μορφὲς α - β.

Εὑρήματα ποὺ νὰ μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ τὰ περικάρπια τοῦ τύπου Β δὲν εἶναι γνωστά.

1. Βλ. σ. 32 σημ. 9.
2. Βλ. σ. 33 σημ. 1, β. σ. 33 σημ. 3, περισφύρια.
3. Βλ. σ. 32 σημ. 1, 4, 9.
4. Βλ. σ. 32 σημ. 10, 1, γ.

Τύπος Γ: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 13, 24, 32

Τὰ περικάρπια τοῦ τύπου Γ ἔχουν τὴ μορφὴ τοξωτῆς ταινίας καὶ εἶναι περασμένα σφιχτὰ στὴ μέση τοῦ πήχη περίπου. Τὰ δύο εἶναι χρυσὰ (24, 32), ἐνῶ τὸ τρίτο (13) εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἕνα ἄλλο ἄγνωστο ὑλικὸ (χρῶμα ἀπολεπισμένο). Εἶναι στολισμένα α) μὲ κόκκινες σφαιρικὲς ψήφους στὸ περίγραμμα (24) ἢ καὶ στὸ κέντρο (13) καὶ β) μὲ κάθετες ἢ λοξὲς ἔκτυπες ἢ χαρακτὲς γραμμές, ποὺ σημειώνονται μὲ κόκκινο χρῶμα.

Τὸ κόσμημα αὐτὸ θὰ εἶχε τὴ μορφὴ κρίκου μὲ ἐπίπεδες καὶ τὶς δύο ὄψεις. Παρόμοια εἶναι τὰ ΠΚ περικάρπια[1] καὶ ἕνα χρυσὸ ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τῆς Αἴγινας[2], ποὺ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ στερεὸ ἔλασμα μετάλλου. Ὡστόσο ἡ διακόσμηση μὲ ψήφους καὶ τὸ δίχρωμο κόσμημα 32 ὁδηγοῦν στὴν ἄποψη ὅτι τὸ μέταλλο ἦταν διαμορφωμένο σὲ φύλλο καὶ ἀποτελοῦσε ἐπένδυση κάποιου πυρήνα, ὅπως στοὺς τύπους Α καὶ Β.

Τύπος Δ: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 57

Τὸ περικάρπιο 57 ἔχει τὸ σχῆμα ταινίας καὶ τὸ φοράει ἡ μορφὴ σφιχτὰ στὸν καρπὸ τοῦ χεριοῦ, στοιχεῖα ποὺ δείχνουν ὅτι εἶχε τὴ μορφὴ κρίκου μὲ ἐπίπεδες καὶ τὶς δύο πλευρὲς καὶ ἄνοιγμα, ἔτσι ὥστε νὰ προσαρμόζεται στὸ μέγεθος τοῦ καρποῦ.

Εἶναι χρυσὸ καὶ τὸ μόνο ἀντίστοιχο εὕρημα εἶναι τὸ χρυσὸ περικάρπιο ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τῆς Αἴγινας. Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκουν ἐπίσης καὶ ὁρισμένα περικάρπια ποὺ εἰκονίζονται σὲ κρητικὲς τοιχογραφίες[3].

Τύπος Ε: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 12, 16, 51

Τὰ περικάρπια τοῦ τύπου Ε ἀποτελοῦνται μόνο ἀπὸ ψήφους. Τὰ κοσμήματα 16 καὶ 50 ἀποτελοῦν τὴν πιὸ ἁπλὴ μορφὴ περικαρπίων καὶ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ σφαιρικὲς ψήφους στὸ ἴδιο μέγεθος καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ (50) ἢ συνδυάζονται ψῆφοι ἀπὸ διαφορετικὸ ὑλικὸ (16, χρυσὸ καὶ κόκκινη πέτρα).

Ὅμοια ἢ παρόμοια περικάρπια εἰκονίζονται συχνὰ στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη, ἐνῶ εὑρήματα in situ βρέθηκαν σὲ ταφὲς στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ψήφων ποὺ βρέθηκαν, κυρίως σὲ ταφὲς στὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο καὶ στὶς Κυκλάδες, δείχνει ὅτι τέτοια κοσμήματα ἦταν πολὺ συνηθισμένα[4].

Τὸ περικάρπιο 12 ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς ψήφων, μιὰ μὲ κόκκινες σφαιρικὲς καὶ μιὰ ἄλλη μὲ ἀργυρὲς στὸ γυμνὸ σχῆμα «wallet», ποὺ συγκρατεῖται ἀπὸ τὴν πρώτη. Ὅμοιο κόσμημα δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀπεικονίσεις ἢ εὑρήματα ἀλλὰ πρέπει νὰ περιληφθεῖ στὴν ὁμάδα τῶν περικαρπίων, ποὺ βρίσκουμε συνδυασμὸ ψήφων σὲ διαφορετικὰ σχήματα[5].

1. Βλ. σ. 14 σημ. 8. GRJ 82.
2. Βλ. σ. 32 σημ. 9.
3. Βλ. σ. 32 σημ. 10, 1, β, δ, ε.
4. Βλ. σ. 32 σημ. 10, 1, α, 2γ, στ, η, σ. 33 σημ. 1, α, δ. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 185, Ξ - 456, πίν. 158β, 3.
5. Βλ. σ. 33 σημ. 1, δ.

ΙΙΙ. Περισφύρια

Κατ. ΙΙ, ἀρ. 10α - β, 30α - β, 35α - β, 54α - β, 62α - β, 63α - β.

Εἰκονίζονται δώδεκα περισφύρια, πού τά φοράει μιά παιδική καί τέσσερις γυναικεῖες μορφές.

Τό κόσμημα ἐμφανίζεται στό Αἰγαῖο κάτω ἀπό ἀνατολική ἐπίδραση. Ἀπό τά μέσα τῆς 3ης π.Χ. χιλ. εἰκονίζονται σέ αἰγυπτιακές τοιχογραφίες μορφές μέ περισφύρια, πού ἀργότερα (15ος - 14ος αἰ. π.Χ.) δήλωναν τήν ἰδιότητα καί τό ἀξίωμα αὐτοῦ πού τά φοροῦσε[1]. Ἀντίστοιχες ἀπεικονίσεις στό Αἰγαῖο εἶναι πολύ λίγες. Οἱ παλιότερες χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 17ου - ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. π.Χ.[2], ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες εἶναι σύγχρονες ἤ ὑστερότερες ἀπό αὐτές τοῦ Ἀκρωτηρίου[3]. Στίς τοιχογραφίες μορφές μέ περισφύρια εἰκονίζονται στήν πομπή τῆς Κνωσοῦ καί σέ παραστάσεις ἀπό τίς Μυκῆνες[4].

Εὑρήματα πού νά μποροῦν νά ἀναγνωριστοῦν ὡς περισφύρια δέν εἶναι γνωστά. Ἄλλωστε ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ὁμοιότητας πού ἔχουν μέ τά περικάρπια θά ἦταν δύσκολος ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στά δύο.

Τά θηραϊκά διακρίνονται σέ τρεῖς τύπους:

Τύπος Α: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 10α - β, 30α - β, 35α - β, 54α - β

Τά περισφύρια τοῦ τύπου Α σχεδιάζονται ὡς ταινία στό σχῆμα ὁριζόντιου ἤ πλαγιαστοῦ S καί ἀντιστοιχοῦν μέ τά περικάρπια τοῦ τύπου Α, στή μορφή καί στόν τρόπο κατασκευῆς. Τά κρητικά καί μυκηναϊκά περισφύρια ἀποδίδονται μέ παρόμοιο τρόπο, δηλαδή μέ κυματιστή ἤ σέ σχῆμα U ταινία καί εἶναι ἀργυρά (γαλανά) καί χρυσά (ὤχρα) ἀντίστοιχα. Τά θηραϊκά θά ἦταν κατασκευασμένα ἀπό ἄργυρο (10α - β, 35α - β, 54α - β) ἤ χρυσό (30α - β) καί στολίζονταν μέ σφαιρικές ψήφους στό περίγραμμα μαῦρες καί κόκκινες ἀντίστοιχα ἤ μέ κάθετες καί λοξές χαρακτές ἤ ἔκτυπες γραμμές (54α - β, βλ. περικάρπια, τύπο Α, ὁμ. α, γ).

Τύπος Β: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 63α - β

Τά περισφύρια τοῦ τύπου Β ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτα μέ τά περικάρπια τοῦ τύπου Δ.

Τύπος Γ: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 61α - β

Τά περισφύρια τοῦ τύπου Γ ἀποτελοῦνται ἀπό σφαιρικές ψήφους περασμένες σέ νῆμα καί ἀντιστοιχοῦν μέ τά περικάρπια τοῦ τύπου Ε.

Τά περισφύρια 61α - β ἀποτελοῦν τή μοναδική ἀπεικόνιση παρόμοιων κοσμημάτων στή Θήρα καί στόν κρητομυκηναϊκό χῶρο. Ὅμως ὁ ἁπλός τρόπος τῆς κατασκευῆς

1. PM II, 726 - 27.
2. α) Πόδι ἀπό ἐλεφάντινο εἰδώλιο νέου, PM III, 428, πίν. XXXVIII, διπλή καμπύλη ἀνάγλυφη ταινία, β) βλ. σ. 32 σημ. 10, 2, στ. ἀνάγλυφη ταινία.
3. α) Βλ. σ. 32 σημ. 10, 2ε, ἀνάγλυφη ταινία, β) Μυκῆνες: βλ. σ. 33 σημ. 3, γ) Κνωσός: βλ. σ. 33 σημ. 2.
4. Βλ. σ. 36 σημ. 3, β - γ.

τους, συνηθισμένος γιὰ περικάρπια, περιδέραια καὶ περιβραχιόνια, δείχνει ὅτι τέτοια περισφύρια πρέπει νὰ ἦταν γνωστὰ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές.

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν φάνηκε ὅτι τὰ περισφύρια ἦταν κοσμήματα ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν τυπολογικὰ μὲ τὰ περικάρπια. Ἀρκετὲς φορὲς παρατηρεῖται ἡ ἴδια μορφὴ νὰ φοράει κοσμήματα ποὺ νὰ συνδυάζονται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο π.χ. τοιχ. 5, μορφὴ β, τοιχ. 10. Ἐπίσης μιὰ φορὰ (τοιχ. 10) εἰκονίζεται μορφὴ νὰ φοράει δύο ζευγάρια περισφυρίων.

IV. Περιδέραια

Κατ. ΙΙ, ἀρ. 1, 6, 17, 18, 19, 26, 27, 28, 38, 42, 43, 44, 45, 52, 55, 56, 60, 64.

Εἰκονίζονται δέκα ὀκτὼ περιδέραια ποὺ τὰ φοράει μιὰ ἀνδρική, μιὰ παιδικὴ καὶ ἐννέα γυναικεῖες μορφές, σὲ μιὰ ὣς τρεῖς σειρές[1].

Τὸ κόσμημα ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης - ἀρχὲς τῆς 2ης χιλ. π.Χ. καὶ συνεχίζει τὴν παρουσία του ὣς τὸ τέλος τῆς 2ης χιλ. π.Χ. Ὁ μεγάλος ἀριθμός τους δείχνει ὅτι ἦταν ἀγαπητὸ κόσμημα, σὲ ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιά, στὴν προϊστορικὴ ἐποχή[2].

Τὰ θηραϊκὰ περιδέραια διακρίνονται σὲ τρεῖς βασικοὺς τύπους:

Τύπος Α: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 18, 38, 42, 44, 43, 55, 60

Στὸν τύπο Α ἀνήκουν τὰ περιδέραια ποὺ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ψήφους. Ἀνάλογα μὲ τὸ σχῆμα τῶν τελευταίων, διαχωρίζονται σὲ δύο ὁμάδες:

1. (38, 42, 45, 55, 60). Περιδέραια κατασκευασμένα ἀπὸ ψήφους σὲ γεωμετρικὰ σχήματα. Σὲ τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ οἱ ψῆφοι εἶναι σφαιρικές, ἐνῶ στὸ πέμπτο ὑπάρχει συνδυασμὸς σφαιρικῶν καὶ σταυρόσχημων (42).

Στὸ περιδέραιο 45 οἱ ψῆφοι εἶναι περασμένες σὲ κόκκινο νῆμα ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθός τους, οἱ μικρὲς στὶς ἄκρες καὶ οἱ μεγαλύτερες στὸ κέντρο. Ὁ ζωγράφος χρησιμοποιώντας ἐπιδέξια τὸ καστανορόδινο χρῶμα πέτυχε νὰ δώσει τὴν ἐντύπωση τῆς διάφανης ὀρείας κρυστάλλου, ἀγαπητῆς γιὰ τὴν κατασκευὴ παρόμοιων περιδεραίων[3].

Οἱ ψῆφοι στὰ περιδέραια 38 καὶ 60 φαίνεται ὅτι ἦταν ἀπὸ ἄργυρο καὶ σάρδιο (ἢ ἄλλο κόκκινο ὑλικό). Τὸ πρῶτο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ΠΚ ἐποχὴ γιὰ τὴν κατασκευὴ ψήφων[4].

Περιδέραια ποὺ νὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὁμοιόμορφες ψήφους εἰκονίζονται συχνὰ στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη[5].

Τὸ περιδέραιο 42 εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα στὴ Θήρα, ὅπου συνδυάζονται δια-

1. Οἱ Θηραῖοι ἀγγειογράφοι στολίζουν ἀγγεῖα (μαστοπρόχοι) μὲ περιδέραια ἀπὸ στιγμές, Th II, πίν. 36, 3, εἰκ. 5, Th IV, πίν. 69, 71, Th VII, πίν. 44, b.

2. Βλ. ἀναλυτικὰ σ. 37 σημ. 3 - 5, σ. 38 σημ. 1.

3. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 345. SEAGER 55, εἰκ. 25 (τάφ. 6, ἀρ. 33 - 34). VTM 31, 48, 68, 84, 124.

4. Βλ. σ. 14 σημ. 8.

5. Περιδέραια μὲ ὁμοιόμορφες ψήφους. 1. Τοιχογραφίες Κρήτης: α) βλ. σ. 32 σημ. 10, 1, α, β) «Κόκκινη Κυρία», CAMERON 1970, εἰκ. σ. 38, γ) τμ. τοιχ. μὲ γυναικεῖες μορφές, PM II, εἰκ. 430a, δ) τοιχ. μὲ γυναίκα ταυρομάχο, PM III, 216, πίν. XXI.2. Τοιχογραφίες μυκηναϊκές: α) βλ. σ. 33 σημ. 1, α, β) Θήβα: ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ 1909, 94-5, πίν. 2 ἀρ. 6-8. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ 1917, εἰκ. 193. 3. Ἄλλες ἀπεικονίσεις: PM IV, εἰκ. 139.

φορετικὲς ψῆφοι, στοιχεῖο ποὺ ὅπως ξέρουμε ἀπὸ πολλὲς ἀπεικονίσεις στὶς κρητικὲς καὶ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες, ἀποτελοῦσε τὸ κύριο γνώρισμα στὰ περιδέραια πάνω ἀπὸ μιάμιση χιλιετία[1]. Ξεχωρίζει ἀπὸ αὐτὰ στὸ ὅτι σταυρόσχημες ψῆφοι εἰκονίζονται γιὰ πρώτη φορά, ἐνῶ τὰ εὑρήματα εἶναι ἐλάχιστα[2]. Ἐπίσης στολίζει τὸ λαιμὸ στὴ βάση του καὶ ὄχι τὸ στῆθος, ὅπως στὶς κρητομυκηναϊκὲς ἀπεικονίσεις.

2. (18, 42). Περιδέραια μὲ εἰκονιστικὲς ψήφους.

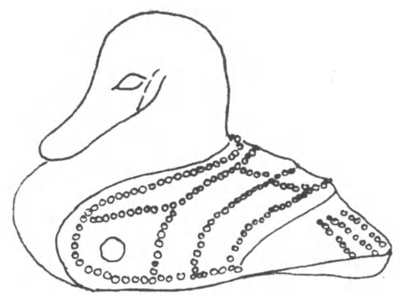

Εἰκ. 9. Χρυσὴ ψῆφος ποὺ παριστάνει πάπια ἀπὸ τὴν Κνωσό.

Εἰκ. 10. Χρυσὸ ἐπίθημα περόνης ἀπὸ τὶς Μυκῆνες.

Τὸ κόσμημα 18 εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ τρία περιδέραια ποὺ φοράει ἡ ἔνθρονη πότνια θηρῶν (τοιχ. 4, μορφὴ β) καὶ οἱ ψῆφοι του παριστάνουν πάπια. Τὸ θέμα αὐτό, ποὺ ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση, ἦταν γνωστὸ ὡς σήμερα ἀπὸ τὴ χρυσὴ ψῆφο τῆς Κνωσοῦ (εἰκ. 9) καὶ δύο ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο (κόκκινο κορνήλιο)[3]. Διαφέρουν ἀπὸ τὶς θηραϊκὲς σὲ ὁρισμένα σημεῖα: ὁ λαιμὸς εἶναι κολλημένος στὸ σῶμα καὶ δὲν δηλώνονται τὰ πόδια τοῦ πουλιοῦ. Οἱ θηραϊκὲς παριστάνονται μὲ τὸ λαιμὸ νὰ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω, τὰ πόδια δηλώνονται μὲ σαφήνεια, τὰ φτερὰ σχεδιάζονται μὲ γραμμὲς κόκκινες ἢ μαῦρες καὶ τὸ μάτι ἀποδίδεται μὲ μαύρη στιγμή. Τυπολογικὰ

1. Περιδέραια ἀπὸ διαφορετικὲς ψήφους: 1. Τοιχογραφίες Κρήτης: βλ. σ. 32 σημ. 10, 1α, β) βλ. σ. 37 σημ. 5, 1, Cameron 1970, εἰκ. σ. 42. 2. Τοιχογραφίες μυκηναϊκές: α) βλ. σ. 33 σημ. 1α, β) βλ. σ. 33 σημ. 10γ, γ) Τίρυνθα, Schliemann, πίν. VI - II, XII, δ) Reusch 1953, ε) εἰκ. 9, d. Lamb 1921, 167, πίν. XXVIII d, e.

2. Σταυρόσχημα χρυσὰ κοσμήματα: Caskey 1972, 385 (τάφ. 31) πίν. 88, ἀρ. Ε, 25. Χρ. Τσούντας, Ἀρχαιότητες ἐκ Μυκηνῶν, ΑΕ 1887, 170, πίν. 13, 26. K. Müller, Alt - Pylos, AM 1909, 274, πίν. XIII, ἀρ. 29, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Seager, 32, ἀρ. 33, εἰκ. 10 - 11. Στὴν Κνωσὸ βρέθηκε μαρμάρινος σταυρὸς στὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς τῶν φιδιῶν, BSA 1902 - 3, 91 - 3, εἰκ. 63, καθὼς καὶ σταυρόσχημο ἀντικείμενο ἀπὸ φαγεντιανή, ὅ.π. 93, εἰκ. 64. Στὴ σημ. 2 τῆς ἴδιας σελίδας ὁ Evans ἀναφέρει ὅτι ὁ σταυρὸς ὡς σύμβολο ἢ φετὶχ ἦταν γνωστὸς στοὺς Βαβυλώνιους καὶ τοὺς Ἀσσύριους, ὅπου τὸν βρίσκουμε σὲ περιδέραια.

3. Evans 1902, 38 - 9, εἰκ. 18, 20.

βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὶς δύο πάπιες ποὺ εἰκονίζονται στὸ κόσμημα μὲ τὸν πότνιο θηρῶν (θησαυρὸς Αἴγινας), ὅπου διακρίνονται ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς θηραϊκὲς πάπιες. Ἡ σχέση ὅμως ἀνάμεσα στὴν τοιχογραφία 4 καὶ τὸ κόσμημα μὲ τὸν πότνιο εἶναι πιὸ πλατιά, γιατὶ καὶ στὰ δύο παριστάνεται πότνια θεότητα, θηλυκοῦ καὶ ἀρσενικοῦ γένους ἀντίστοιχα, στοιχεῖο ποὺ δείχνει τὴ θρησκευτικὴ σημασία τῆς πάπιας[1].

Οἱ ψῆφοι τοῦ περιδεραίου 18 θὰ ἦταν κατασκευασμένες ἀπὸ χρυσό, ἄργυρο, σάρδιο (ἢ ἄλλο κόκκινο ὑλικό) καὶ ἐλεφαντόδοντο (ἢ ἄλλο ἄσπρο ὑλικό).

Τὸ περιδέραιο 42 ἀποτελεῖται ἀπὸ χρυσὲς ψήφους ποὺ παριστάνουν πάπυρο. Τὸ θέμα ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση καὶ τὸ βρίσκουμε πολὺ συχνὰ σὲ ψήφους στὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο[2]. Σὲ αὐτὲς ὅμως οἱ νευρώσεις τοῦ λουλουδιοῦ δηλώνονται διακοσμητικά, σὰν παράλληλες γραμμὲς μὲ τὸ καμπύλο τέλειωμα καὶ ὄχι μὲ τὰ πλαϊνά, ὅπως τῆς Θήρας. Ὅμοια μὲ τῆς Θήρας εἶναι χρυσὴ ψῆφος ἀπὸ τὴν Κνωσὸ[3] καὶ οἱ πάπυροι ποὺ εἰκονίζονται στὸ χρυσὸ ἐπίθημα καρφίτσας ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (εἰκ. 10), ὅπου παριστάνεται γυναικεία θεότητα[4]. Ἐπίσης στὶς κρητομυκηναϊκὲς τοιχογραφίες εἰκονίζονται περιδέραια μὲ ψήφους ποὺ παριστάνουν σχηματοποιημένο πάπυρο[5].

Τ ύ π ο ς Β: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 1, 6, 17, 26, 27, 28, 43, 52, 56

Στὸν τύπο Β ἀνήκουν τὰ περιδέραια ποὺ ἔχουν ὡς κύριο στοιχεῖο εἶδος «ἀλυσίδας», ποὺ σχεδιάζεται σὰν ταινία σὲ διάφορα μεγέθη. Θὰ ἦταν κατασκευασμένη ἀπὸ χρυσὸ (26, 28), ἄργυρο (6, 17, 27, 43, 52), κόκκαλο (ἢ ἄλλο ἄσπρο ὑλικό, 1), ἐνῶ σὲ μιὰ περίπτωση συνδυάζεται ὁ χρυσὸς καὶ ἕνα ἄλλο ὑλικὸ σὲ βαθυκόκκινο χρῶμα (55, ἀναλυτικὰ παρακάτω).

Ἀνάλογα μὲ τὴ μορφὴ ποὺ ἔχει ἡ ταινιωτὴ «ἀλυσίδα», τὰ θηραϊκὰ περιδέραια διακρίνονται σὲ τρεῖς ὁμάδες:

1. (26). Τὸ περιδέραιο 26 ἔχει τὸ ἴδιο σχῆμα μὲ τὰ περιβραχιόνια τοῦ τύπου Β, δηλαδὴ ταινία μὲ καμπύλες τὶς ἄκρες. Τὸ φοράει ἡ μορφὴ σφιχτὰ στὸ λαιμὸ καὶ θὰ εἶχε τὴ μορφὴ κρίκου μὲ καμπύλη τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη καὶ ἀνοιχτὲς τὶς ἄκρες, ἔτσι ὥστε νὰ προσαρμόζεται στὸ μέγεθος τοῦ λαιμοῦ. Σὲ μυκηναϊκὴ τοιχογραφία εἰκονίζεται παρόμοιο περιδέραιο[6].

2. (6, 17, 43, 52). Τὰ περιδέραια τῆς 2ης ὁμάδας ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀργυρὴ ταινία, ποὺ στενεύει πρὸς τὶς ἄκρες. Τὰ φοροῦν λίγο χαλαρὰ στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζεται ἀνεπαίσθητη καμπύλη. Θὰ εἶχαν καὶ αὐτὰ τὴ μορφὴ κρίκου μὲ ἄνοιγμα. Παρόμοια κοσμήματα δὲν εἰκονίζονται στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη.

1. Βλ. σ. 30 σημ. 5, στ. MMR 367 - 68, εἰκ. 177, γενικὰ τὰ πουλιὰ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θεότητας, μὲ τὴν ὁποία εἰκονίζονται συχνά.
2. GRJ 80, πίν. 10F, εἰκ. 14, g, h.
3. PM IV, 963, πίν. XXXIV.
4. Karo 1930, τάφ. III, 54 - 6, ἀρ. 75, πίν. XXX. S. Marinatos, Numerous Years of Joyful Life, BSA XLVI, 1951, 120 κέ., εἰκ. 1.
5. Περιδέραια μὲ παπυρόσχημες ψήφους: βλ. σ. 32 σημ. 10, 1, α, γ. Περιδέραια μὲ ἄλλες εἰκονιστικὲς ψήφους: α) βλ. σ. 32 σημ. 10, 1, α, γ, σ. 38 σημ. 2, κροκόσχημες, β) τοιχ. μὲ τὸ κόσμημα PM I, 312, 526, εἰκ. 231, 383.
6. Βλ. σ. 30 σημ. 5, Μυκῆνες.

3. (27, 28). Τὰ περιδέραια τῆς ὁμάδας αὐτῆς ἀποτελοῦνται ἀπὸ ταινία, χρυσὴ ἢ ἀργυρή, ποὺ σχηματίζει ἔντονη καμπύλη ἐμπρὸς στὸ στῆθος. Παρόμοια περιδέραια εἰκονίζονται σὲ κρητικὲς τοιχογραφίες (ΥΜ Ι/ΙΙ), καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ ἔργα τῆς μικροπλαστικῆς, ὅπου ἡ «ἁλυσίδα» ἀποδίδεται μὲ κυκλικὴ ἢ ἡμικυκλικὴ τομή[1].

Τὸ περιδέραιο στὸ χρυσελεφάντινο εἰδώλιο τῆς «Lady of the sports»[2] δίνει μιὰ εἰκόνα αὐτῶν τῶν ταινιωτῶν κοσμημάτων. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ φύλλο χρυσοῦ καὶ εἶναι στολισμένο μὲ διπλὴ σειρὰ ἀπὸ ἔκτυπους δίσκους. Στὴν πραγματικότητα τὰ περιδέραια αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι στερεωμένα κάπου, ὁπότε τὸ φύλλο θὰ ἦταν κολλημένο σὲ πυρήνα (βλ. περιβραχιόνια, περικάρπια). Ἂν ὁ πυρήνας αὐτὸς εἶχε κυκλικὴ ἢ ἡμικυκλικὴ τομή, τότε τὸ κόσμημα θὰ εἶχε τὴ μορφὴ ποὺ βρίσκουμε στὰ ἔργα τῆς μικροπλαστικῆς, π.χ. στὸ εἰδώλιο τοῦ προσευχομένου ἀπὸ τὴν Τύλισσο[3].

Τὰ περιδέραια τῶν ὁμάδων 1 - 3 εἶναι στολισμένα: α) μὲ σφαιρικὲς ψήφους στὸ περίγραμμα (17, 43, 52) ἢ καὶ στὸ κέντρο (26) ἢ δύο-δύο κατὰ διαστήματα (28), β) μὲ κάθετες ἢ λοξὲς χαρακτὲς ἢ ἔκτυπες γραμμὲς (27).

Παρόμοιες «ἁλυσίδες» κρατάει ἡ θεὰ στὸ χρυσὸ ἐπίθημα καρφίτσας ἀπὸ τὶς Μυκῆνες. Τὴν ἴδια ἐντύπωση δίνουν ὁρισμένες ἁλυσίδες καὶ ψῆφοι ποὺ ἔχουν ἑνωμένο στὸ πάνω μέρος τμῆμα τῆς «ἁλυσίδας», ὥστε ὅταν εἶναι περασμένες σὲ νῆμα νὰ σχηματίζεται «ἁλυσίδα» ὅμοια μὲ τοῦ κοσμήματος 27 (Ταφικὸς κύκλος Α Μυκηνῶν)[4]. Τὰ κρητικὰ περιδέραια ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τῆς «Lady of the sports» εἶναι ἀστόλιστα.

4. (1). Τὸ περιδέραιο 1 ἀποτελεῖται ἀπὸ ταινία σὲ ἄσπρο χρῶμα, ποὺ δηλώνει ὡς ὑλικὸ κατασκευῆς τὸ ἐλεφαντόδοντο (ἢ ἄλλο κόκκαλο), τὸ ὕφασμα ἢ τὸ δέρμα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ κοσμήματα στὶς ὁμάδες 1 - 3, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν φτιαγμένα ἀπὸ μέταλλο. Μὲ ἄσπρη ταινία ἀποδίδονται μερικὰ περιδέραια σὲ κρητικὲς τοιχογραφίες[5]. Σὲ δύο περιπτώσεις σχηματίζουν μεγάλη καμπύλη ἐμπρὸς καὶ πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ μαλακὸ ὑλικὸ (δέρμα, ὕφασμα). Τὸ θηραϊκὸ ἔχει στὸ περίγραμμα γραμμή.

5. (56). Τὸ περιδέραιο 56 ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ταινίες, κατασκευασμένες μὲ χρυσὸ ἡ μιά, καὶ βαθυκόκκινο ὑλικὸ ἡ ἄλλη. Μὲ τὸ χρῶμα αὐτὸ ζωγραφίζονται πολὺ λίγα κοσμήματα στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη: α) περιδέραιο καὶ περιβραχιόνιο σχεδιάζονται σὰν κόκκινη ταινία μὲ κίτρινο περίγραμμα σὲ μυκηναϊκὴ τοιχογραφία, β) δύο περικάρπια ἀποδίδονται σὰν κόκκινη ταινία σὲ σχῆμα U στὴ «Μυκηναία» καὶ γ) ἡ κεντρικὴ ταινία στὸ περικάρπιο τοῦ πρίγκιπα-ἱερέα στὴν ὁμώνυμη τοιχογραφία τῆς Κνωσσοῦ[6]. Παρατηρεῖται ὅτι μὲ τὸ κόκκινο χρῶμα ζωγραφίζονται ταινιωτὰ κοσμήματα, ὅπως

1. Βλ. σ. 40 σημ. 1, β) βλ. σ. 37 σημ. 5, 1, δ, γαλανὴ ταινία, γ) τοιχ. μὲ ταυρομάχο, PM III, 216, εἰκ. 148, ἄσπρη ταινία, δ) τοιχ. μὲ τὸν «ἀρχηγὸ τῶν νέγρων», PM II, 755 - 57, πίν. XIII, ἄσπρη ταινία, ε) βλ. σ. 30 σημ. 5, Μυκῆνες, κόκκινη ταινία μὲ κίτρινο περίγραμμα, στ) βλ. σ. 32 σημ. 10, 2ε, ἀνάγλυφη ταινία μὲ κυκλικὴ τομή, ζ) βλ. σ. 30 σημ. 5, ε, πρίγκιπας: δυὸ ἀνάγλυφες ταινίες, ἡ 2η μορφή: ἀνάγλυφες ταινίες, θ) χάλκινο εἰδώλιο ἄνδρα, PM III, 449, εἰκ. 313, διπλὴ ἀνάγλυφη ταινία, ι) χρυσὸ ἐπίθημα καρφίτσας, βλ. σ. 39 σημ. 4 διπλὴ ἀνάγλυφη ταινία.

2. PM IV, 36 - 7, εἰκ. 14, 16a, 18.

3. Βλ. σ. 40 σημ. 1, στ.

4. Βλ. σ. 39 σημ. 6. Karo 1930, πίν. 211, ἀρ. 492 - 3, 499 (τάφ. IV), ψῆφοι: ὅ.π. πίν. XXII, ἀρ. 77, Βλ. σ. 41 σημ. 7.

5. Βλ. σ. 40 σημ. 1, γ - δ.

6. Βλ. σ. 30 σημ. 5, σ. 40 σημ. 2, ε, σ. 33 σημ. 1, α.

γίνεται μὲ τὴν ὤχρα καὶ τὸ γαλανό, καὶ ἴσως δηλώνεται καὶ ἐδῶ κάποιο μέταλλο, χρυσός, ποὺ μὲ πρόσμιξη χαλκοῦ παίρνει κοκκινωπὴ ἀπόχρωση[1].

Τὸ περιδέραιο 56 θὰ κατασκευαζόταν ὅπως τὰ περικάρπια τοῦ τύπου Β, δηλαδὴ μὲ μεταλλικὰ φύλλα στερεωμένα σὲ πυρήνα. Ἐδῶ ἡ κάθε ταινία ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη, ἔχοντας καμπύλη τὴν πλευρά τους αὐτή, ἐνῶ στὸ κέντρο εἶναι πιὸ πλατιές. Τὸ κόσμημα εἶναι στολισμένο μὲ μαῦρες σφαιρικὲς ψήφους στὸ περίγραμμα καὶ στὸ κέντρο, ποὺ ἦταν ραμμένες μὲ μαῦρο νῆμα στὰ μεταλλικὰ φύλλα, πράγμα ποὺ ὁ ζωγράφος δηλώνει μὲ σαφήνεια (μαύρη γραμμή). Οἱ ἄκρες τοῦ νήματος δένουν πίσω καὶ στερεώνουν ἔτσι τὸ περιδέραιο στὸ λαιμὸ τῆς μορφῆς[2].

Τύπος Γ: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 64

Σχοινὶ ἀπὸ κίτρινο καὶ κόκκινο νῆμα ἀποτελεῖ τὸ περιδέραιο τοῦ τύπου Γ. Δένει σὲ κόμπο μὲ μαύρη σφαιρικὴ ψῆφο πίσω στὸν αὐχένα. Σὲ τοιχογραφία τῆς Μήλου εἰκονίζεται τὸ μοναδικὸ ἀντίστοιχο κόσμημα[3].

Τὸ περιδέραιο μὲ τὰ ἔντομα: Κατ. ΙΙ, ἀρ. 19

Τὸ περιδέραιο 19 εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ τρία ποὺ φοράει ἡ ἔνθρονη πότνια Θηρῶν (τοιχ. 4, μορφὴ β) καὶ πρέπει νὰ τὸ δοῦμε ξεχωριστὰ γιατὶ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ τυπολογικὰ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ συμβολικό του χαρακτήρα σὲ σχέση μὲ τὴ μορφὴ ποὺ τὸ φοράει.

Ἀποτελεῖται ἀπὸ ταινιωτὴ χρυσὴ «ἁλυσίδα» μὲ κάθετες ἢ λοξὲς γραμμὲς (βλ. τύπο Β, ὁμ. 3). Ἀπὸ αὐτὴ κρέμονται πέντε μεγάλες ψῆφοι, ποὺ παριστάνουν ἔντομα (ἀνεμόπτερα) μὲ ἀνοιχτὰ τὰ φτερὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σῶμα. Οἱ κεραῖες τους εἶναι τὸ σημεῖο ἕνωσης μὲ τὴν «ἁλυσίδα». Τὰ φτερὰ εἶναι διπλά, μεγάλα, μὲ περίγραμμα.

Οἱ εἰκονιστικὲς ψῆφοι ἦταν κατασκευασμένες μὲ δύο φύλλα χρυσοῦ: τὸ πάνω εἶχε ἔκτυπο τὸ θέμα, ἐνῶ τὸ κάτω ἦταν ἐπίπεδο[4]. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ ἦταν κατασκευασμένες οἱ χρυσὲς καὶ ἀργυρὲς ψῆφοι τοῦ περιδεραίου 19. Ἀκριβῶς ὅμοιες δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἀλλοῦ. Ἀντίστοιχες ὅμως παραστάσεις διαφορετικῶν ἐντόμων εἰκονίζονται σὲ μετάλλια ἢ ἄλλα κοσμήματα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες καὶ μέλισσες σὲ ψήφους ἀπὸ τὴν Περιστεριά[5]. Μὲ τὰ θηραϊκὰ ἔντομα μοιάζουν στὴν ἀπόδοση τοῦ σώματος καὶ στὶς λεπτομέρειές του οἱ σφῆκες, ποὺ παριστάνονται στὸ χρυσὸ περίαπτο ἀπὸ τὰ Μάλλια[6].

Ἀντίστοιχο περιδέραιο μὲ τὸ κόσμημα 19 δὲν εἰκονίζεται στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη. Ἡ χρυσὴ «ἁλυσίδα μὲ τὰ γεράκια» ἀπὸ τὸν 5ο λακκοειδὴ τάφο τοῦ Ταφικοῦ κύκλου Α στὶς Μυκῆνες[7], ἔχει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸ θηραϊκὸ στὸ σχῆμα καὶ τὴ

1. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 339.
2. Περιδέραια «ταινιωτὰ» ἀπὸ διπλὴ ταινία, βλ. σ. 40 σημ. 1, θ - ι.
3. Βλ. σ. 14 σημ. 11, β.
4. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ 1906, 228. GRJ 75.
5. KARO 1930, τάφ. III, πίν. XXVI-XXVIII, XXXIV. MAR - HIR, εἰκ. 202. Ἔργον 1962, 110 κέ., πίν. 140. MMR 46 κέ. ἀναφέρονται παραστάσεις πεταλούδων στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη, καθὼς καὶ οἱ διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὴ σημασία τῶν ἐντόμων στὴν κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία.
6. PM IV, εἰκ. 48.
7. KARO 1930, 128, πίν. LXVI, ἀρ. 689, εἰκ. 18. MAR - HIR, 65, πίν. 205, ἄνω.

σύνθεση τῶν στοιχείων. Ἡ «ἁλυσίδα» αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ψήφους ποὺ παριστάνουν ζευγάρια ἀετῶν ἢ γερακιῶν μὲ μονοκόμματο στὸ πάνω μέρος τμῆμα τῆς ταινιωτῆς «ἁλυσίδας», ὥστε ὅταν εἶναι περασμένες σὲ νῆμα δίνουν τὴν ἴδια σύνθεση μὲ αὐτὴ τοῦ περιδεραίου 19, δηλαδὴ ταινία ἀπὸ τὴν ὁποία κρέμονται εἰκονιστικὲς ψῆφοι. Τὸ θέμα τῶν τελευταίων εἶναι καὶ ἡ μόνη διαφορὰ σὲ ὅλη τὴ σύνθεση. Ἀπὸ τὴν τεχνικὴ πλευρὰ φαίνεται νὰ ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο κοσμήματα: ἐνῶ τὸ μυκηναϊκὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ψήφους μὲ τμῆμα τῆς ἁλυσίδας, στὸ θηραϊκό, ἐπειδὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ὑλικά, χρυσὸ καὶ ἄργυρο, ἡ ἁλυσίδα θὰ ἦταν κατασκευασμένη ξεχωριστὰ ἀπὸ τὶς ψήφους.

Ἡ «ἁλυσίδα μὲ τὰ γεράκια», ὅπως ἔδειξε ὁ Γ. Μυλωνᾶς[1], ἀνῆκε σὲ γυναίκα, ὄχι Μυκηναία, ἴσως νύφη ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, σύζυγο τοῦ ἄρχοντα τῶν Μυκηνῶν. Τὰ στοιχεῖα, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν μελετητὴ δείχνουν τὴν αἰγυπτιακὴ καταγωγὴ τῆς νεκρῆς, εἶναι: ἡ ταρίχευση, ἕνα αὐγὸ στρουθοκαμήλου διαμορφωμένο σὲ ρυτό, τὸ ἐγχειρίδιο μὲ τὸ «νειλῶδες τοπίο» καὶ ἕνα κιβώτιο ἀπὸ αἰγυπτιακὸ ξύλο μὲ παραστάσεις σκυλιῶν. Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι μερικὰ ἀπὸ αὐτά, καθὼς καὶ ἄλλα εὑρήματα ποὺ ἀνήκουν στὴ νεκρή, βρίσκουν τὰ ἀντίστοιχά τους στὸ Ἀκρωτήρι, ποὺ ἡ τελευταία φάση του εἶναι σύγχρονη μὲ τὸν τάφο V[2]: α) τὰ αὐγὰ στρουθοκαμήλου ἔχουν αἰγυπτιακὴ προέλευση ἀλλὰ ἡ διαμόρφωσή τους σὲ ρυτὰ εἶναι ἔργο τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης καὶ δύο παρόμοια ρυτὰ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Θήρα[3], β) ἡ παράσταση μὲ τὸ «νειλῶδες» τοπίο βρίσκει τὸ παράλληλό της στὴ μικρογραφία ἀπὸ τὴ Δυτικὴ οἰκία, ἐνῶ ἐγχειρίδιο μὲ τὴν τεχνικὴ niello βρέθηκε σὲ παλιὲς ἀνασκαφὲς στὸ Ἀκρωτήρι[4], γ) ἡ κρητικὴ ἀργυρὴ πρόχους καὶ τὸ ἀλαβάστρινο «ποτήρι τῆς εὐχαριστίας» ἔχουν τὰ παράλληλά τους στὴ Θήρα[5], καὶ δ) ἡ «ἁλυσίδα μὲ τὰ γεράκια» ἔχει τὸ παράλληλό της στὸ περιδέραιο 19. Παραμένει βέβαια ἀρκετὰ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ἡ ταρίχευση ἀλλὰ ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι τίποτα δὲν εἶναι γνωστὸ γιὰ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα ταφῆς στὸ προϊστορικὸ Ἀκρωτήρι. Ἐπίσης τὸ κιβώτιο ἀπὸ αἰγυπτιακὸ ξύλο θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν πολύτιμο ἀντικείμενο στὴν προίκα μιᾶς νύφης ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο.

Ὕστερα ἀπὸ τὰ παραπάνω γεννιέται τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ νεκρὴ ἦταν Θηραία, ποὺ πηγαίνοντας ὡς νύφη στὶς Μυκῆνες πῆρε μαζί της μερικὰ πολύτιμα ἀντικείμενα, ποὺ ἄλλα ἦταν ντόπια (περιδέραιο, ἀλαβάστρινο ποτήρι, ρυτά, ἐγχειρίδιο) καὶ ἄλλα ἦταν ξένα προϊόντα ἀπὸ τὴν Κρήτη (ἀργυρὴ πρόχους) καὶ τὴν Αἴγυπτο (κιβώτιο). Ἐπίσης ἀπὸ ἄλλα εὑρήματα στὶς Μυκῆνες καὶ στὸ Ἀκρωτήρι, φαίνεται ὅτι τὸ νησὶ εἶχε ἀναπτύξει σχέσεις μὲ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ ἰδιαίτερα τὶς Μυκῆνες[6].

1. ΜΥΛΩΝΑΣ 1969, 140.
2. Βλ. σ. 30 σημ. 3.
3. Th V, 36, πίν. 81a - b, 82 - 4.
4. Th VI, 41 - 2, ἔγχ. πίν. 9. Negri 1978, 650. Vermeule 1964, 98, πίν. XIIIC.E.N. Davis, «Metal inlaying in Minoan and Mycenaean art, in Betancourt, P.P. (ed.). Temple University Aegean Symposium 1976, Philadelphia, 3 - 6,6.
5. Τὸ ἀλαβάστρινο ποτήρι εὐχαριστίας ΜΥΛΩΝΑΣ 1969, 138, πίν. 13β, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ μαρμάρινο ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι, ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1971, 207, πίν. 282 - 3, ἡ ἀργυρὴ πρόχους, ΜΥΛΩΝΑΣ 1969, 138, πίν. 13β, ἀρ. 855 εἶναι σχεδὸν ὅμοια μὲ τὴ χάλκινη ἀπὸ τὴ Θήρα, ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1970, 189, πίν. 292 - 93.
6. ΜΑΡΘΑΡΗ 1980, 182, 207 - 9.

V. Ἐνώτια

Κατ. II, ἀρ. 2, 4, 7, 9, 20, 29, 34, 39, 46, 47, 53, 61, 65

Εἰκονίζονται δεκατρία ἐνώτια πού τὰ φοροῦν μία παιδική, μία ἀνδρικὴ καὶ ἕντεκα γυναικεῖες μορφές. Τὸ κόσμημα ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση καὶ ἐμφανίζεται στὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὴν ΠΕ ἐποχή. Στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν ΠΚ ἐποχὴ εἶναι ἀνύπαρκτα, ἐνῶ στὴν Κρήτη βρέθηκαν μερικὲς ἀργυρὲς σπεῖρες, ἴσως ἐνώτια. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς 2ης χιλ. π.Χ. τὰ εὑρήματα εἶναι περισσότερα ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ἴδιας χιλιετίας αὐξάνονται σημαντικὰ σὲ ὅλο τὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο [1]. Οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ κοσμήματος εἶναι πολὺ λίγες: στὴν τοιχογραφία μὲ τὸν Ρυτοφόρο μὲ τὸ κόσμημα καὶ στὸ κόσμημα μὲ τὸν πότνιο θηρῶν ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Αἴγινας [2].

Οἱ πολλὲς ἀπεικονίσεις τοῦ κοσμήματος στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες δείχνει ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητό, πράγμα πού ἐπηρέασε καὶ τοὺς ἀγγειογράφους, πού στολίζουν μερικὲς μαστοπρόχους μὲ ἐνώτια [3].

Διακρίνονται σὲ δύο τύπους.

Τύπος Α: Κατ. II, ἀρ. 2, 4, 9, 20, 29, 34, 39, 46, 47, 53, 61, 65

Τὰ ἐνώτια τοῦ τύπου Α εἶναι φεγγαρόσχημα καὶ οἱ ἄκρες τους εἶναι πολὺ λεπτὲς ὥστε νὰ περνοῦν ἀπὸ τὸν τρυπημένο λοβὸ τοῦ αὐτιοῦ.

Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ΠΜ ἐποχή [4]. Μιὰ παραλλαγή του βρίσκουμε στὸ ἐνώτιο 29, πού ἔχει ὀδοντωτὸ περίγραμμα. Ὅμοια μὲ αὐτὸ εἶναι τὰ χρυσὰ ἐνώτια ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ ταφικοῦ κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν, πού δίνουν καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς, δηλαδὴ δύο στερεὰ ἐλάσματα ἑνωμένα μεταξύ τους [5].

Τὸ ἐνώτιο 39 ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο φεγγαρόσχημους κρίκους, ὁ ἕνας περασμένος μέσα στὸν ἄλλο σὰν ἁλυσίδα. Ἀντίστοιχα εἶναι τὰ ἐνώτια τῆς κρητικῆς τοιχογραφίας μὲ τὸ κόσμημα, πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρεῖς κρίκους. Ἴσως μερικὲς χρυσὲς ἁλυσίδες ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τῆς Αἴγινας νὰ χρησιμοποιοῦνταν σὰν ἐνώτια [6].

Ὅλα τὰ θηραϊκὰ ἐνώτια εἶναι χρυσά, τὰ περισσότερα στολισμένα μὲ διάφορους τρόπους: α) μὲ κάθετες ἢ λοξὲς γραμμὲς (ἔκτυπες ἢ χαρακτές, 9, 20, 46, 53), β) μὲ τὴ διακόσμηση α σὲ συνδυασμὸ μὲ περίγραμμα (34), γ) μὲ περίγραμμα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ καὶ σφαιρικὲς ψήφους στὴν ἐξωτερικὴ (39, 47) καὶ δ) τὸ ἐνώτιο 29 μὲ περίγραμμα καὶ μικρὸ τόξο στὴν κορυφὴ κάθε ὀδόντωσης, πράγμα πού δείχνει ὅτι αὐτὲς κατέληγαν σὲ εἶδος ἀπόφυσης, ὅπως στὰ ἐνώτια τοῦ τάφου III.

1. GRJ 50, 54, 57, 61, 72 - 3, πίν. 5D, εἰκ. 12.
2. PM II, 706, πίν. XII, εἰκ. 442. Βλ. σ. 39 σημ. 5, 2γ, τὰ ἐνώτια ἀπὸ τρεῖς κρίκους, 54στ, μεγάλοι δίσκοι μὲ ἔκτυπο περίγραμμα.
3. Th II, πίν. 36, I.
4. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Δύο πρώιμοι μινωικοὶ τάφοι ἐκ Βοροῦ Μασααρᾶς, ΑΔ 13, 1930 - 31, 163 - 5, πίν. 27. Branigan 1974, 45, πίν. 23.
5. Karo 1930, πίν. XX, XXXII, ἀρ. 61. Iakovidis 1979, 101.
6. Βλ. σ. 43 σημ. 2. Higgins 1957, 52 - 3, πίν. 11f.

Τύπος Β: Κατ. ΙΙ, άρ. 7

Τὸ ἐνώτιο 7 εἶναι τροχόσχημο[1]· ἀποτελεῖται ἀπὸ κρίκο μὲ ρόμβο στὸ ἐσωτερικό του. Εἶναι χρυσὸ καὶ ἔχει γραμμὴ στὸ περίγραμμα. Τὸ ἐνώτιο αὐτὸ εἶναι μοναδικὸ γιὰ τὴ Θήρα καὶ τὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο[2].

VI. Διαδήματα

Κατ. ΙΙ, άρ. 21, 36, 40

Εἰκονίζονται μόνο τρεῖς μορφὲς μὲ διάδημα, ἀνάμεσά τους καὶ ἡ πότνια θηρῶν. Τὸ κόσμημα εἶχε παράδοση στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὴν ΠΚ ἐποχή, ποὺ ἐπηρέασε τὴν κρητικὴ κοσμηματοποιία, ὅπως δείχνουν τὰ ΠΜ Ι - ΙΙ καὶ ΜΜ εὑρήματα ἀπὸ τὸν Μόχλο καὶ τὴ Μεσσαρά[3]. Ἡ ΠΚ παράδοση φαίνεται νὰ συνεχίζεται καὶ στὴ ΜΚ ἐποχή, κάτω ὅμως ἀπὸ τὴν κρητικὴ ἐπίδραση, ὅπως δείχνει ἕνα διάδημα ἀπὸ τὴν Κέα[4]. Στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἔχουν βρεθεῖ μερικὰ διαδήματα ἀπὸ τὴ ΜΕ ΙΙ - ΙΙΙ, ἀλλὰ μεγάλη ἄνθηση τὸ κόσμημα γνωρίζει ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΜΕ καὶ στὴν ΥΕ Ι ἐποχή[5].

Τὰ θηραϊκὰ διαδήματα στολίζουν μόνο τὸ μέτωπο καὶ ὄχι ὁλόγυρα τὸ κεφάλι, δηλαδὴ τὸ μῆκος τους δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τὰ εἴκοσι ἑκατοστά. Διακρίνονται σὲ δύο τύπους:

Τύπος Α: Κατ. ΙΙ, άρ. 21, 30

Τὰ διαδήματα τοῦ τύπου Α ἀποτελοῦνται ἀπὸ σφαιρικὲς ψήφους περασμένες σὲ νῆμα. Παρόμοια κοσμήματα δὲν εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες ἀπεικονίσεις.

Τύπος Β: Κατ. ΙΙ, άρ. 40

Τὸ διάδημα 40 ἀποτελεῖται ἀπὸ ταινία στενότερη στὴν ἄκρη ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν κρόταφο, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι θὰ εἶχε τὸ ἴδιο σχῆμα μὲ τὰ διαδήματα τοῦ Μόχλου καὶ τῆς Ἀσίνης[6], δηλαδὴ ἡ ταινία θὰ ἦταν πλατιὰ στὸ κέντρο καὶ στενότερη στὶς ἄκρες. Τὸ μῆκος ποὺ ἔχουν ὁρισμένα ἀπὸ αὐτά, δείχνει ὅτι ἕνα παρόμοιο διάδημα, ποὺ θὰ ἦταν κατασκευασμένο μὲ στέρεο ἔλασμα χρυσοῦ καὶ πάνω στὸ ὁποῖο ράφτηκαν μὲ μαῦρο νῆμα σφαιρικὲς ψῆφοι, εἰκονίζεται καὶ στὴν τοιχογραφία 6.

Τὰ χρυσὰ διαδήματα τῶν Μυκηνῶν δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὰ θηραϊκά, τόσο στὴ μορφὴ ὅσο καὶ στὴν πλούσια ἔκτυπη διακόσμηση, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ τὰ θεωρήσουμε σὰν μιὰ προσαρμογὴ τοῦ κοσμήματος στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη καὶ ἀντίληψη[7].

1. Τροχόσχημα θέματα βρίσκουμε στὴν κεραμεική, PM IV, 94 - 5, εἰκ. 53, 9, 61.

2. Karo 1930, πίν. XX, ἀρ. 38, χρυσὸ κόσμημα στὸ βασικὸ σχῆμα τοῦ ἐνωτίου 7 στολισμένο στὸ κέντρο μὲ σταυρὸ καὶ γύρω μὲ τρέχουσα σπεῖρα.

3. GRJ 50 (ΠΕ/ΠΚ), 56 (ΠΜ), 60 (ΜΜ), προέλευση ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία. Branigan 1974, 37, πίν. 20. Davaras 1975, 38 - 9, 108 - 114, εἰκ. 3, πίν. 18a, σημ. 59 - 65a, ὅπου ἀναφέρονται ὅλα τὰ διαδήματα ποὺ βρέθηκαν στὴν Κρήτη.

4. Caskey 1966, 367, Caskey 1972, 386, πίν. 89.

5. Branigan 1974, 37 (τύπος Ia). GRJ 71 - 2.

6. Βλ. σ. 44 σημ. 3, 5.

7. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 329, 336 - 7.

VII. Κοσμήματα γιὰ τὰ μαλλιὰ

Κατ. I, δ. Κατ. II, ἀρ. 22α - β, 48, 49

Οἱ Θηραῖες στόλιζαν τὰ μαλλιά τους, ὅπως δείχνουν τὰ εὑρήματα καὶ οἱ τοιχογραφίες, μὲ σειρὲς ἀπὸ ψήφους, περόνες, σφηκωτῆρες καὶ κλαδιά.

Α. Ὅρμοι: Κατ. II, ἀρ. 22α - β

Ἡ πότνια θηρῶν (τοιχ. 4, μορφὴ β) εἶναι ἡ μόνη γυναικεία μορφὴ στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες ποὺ εἰκονίζεται μὲ στολισμένα τὰ μαῦρα μακριὰ μαλλιά της μὲ σειρὲς ἀπὸ χρυσὲς καὶ κόκκινες (σάρδιο ἢ ἄλλο ὑλικὸ) σφαιρικὲς ψήφους, πλεγμένες μέσα σ' αὐτά. Μὲ παρόμοιο τρόπο ἔχουν στολισμένα τὰ μαλλιά τους γυναικεῖες μορφὲς σὲ κρητικὲς τοιχογραφίες[1].

Β. Σφηκωτῆρες: Κατ. I, δ

Στὸ Ἀκρωτήρι βρέθηκαν μερικὰ ἀργυρὰ δαχτυλίδια ἀνοιχτὰ μὲ τὶς ἄκρες τους νὰ καταλήγουν σὲ μικρὲς σφαῖρες, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Μαρινάτο σὰν σπεῖρες γιὰ τὰ μαλλιά. Εὑρήματα ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα δείχνουν ὅτι οἱ γυναῖκες συνήθιζαν νὰ στολίζουν τὰ μαλλιά τους μὲ δαχτυλίδια, συνήθως σπειροειδή, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς 2ης χιλ. π.Χ., ἐνῶ τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ δείχνουν ὅτι τὸ κόσμημα εἶχε ἀνατολικὴ προέλευση[2].

Γ. Περόνες: Κατ. II, 48

Ἡ περόνη 48, ποὺ παριστάνει κρίνο, ἀνήκει σὲ μιὰ παράδοση ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλ. π.Χ. καὶ διαρκεῖ γιὰ 1500 χρόνια περίπου. Οἱ πρῶτες εἰκονιστικὲς περόνες μὲ θέμα τὰ λουλούδια προέρχονται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Μόχλου. Ἁπλὲς στὴν κατασκευή τους, παριστάνουν κρόκους ἢ μαργαρίτες καὶ εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ τέχνη[3]. Σὲ προχωρημένο στάδιο στὴ μορφὴ καὶ στὴν τεχνική, εἶναι ἡ ΜΜ ΙΑ χρυσὴ περόνη ἀπὸ τὰ Μάλλια. Τὸ στέλεχος εἶναι χυτὸ σὲ μήτρα καὶ καταλήγει στὸ πάνω μέρος σὲ σφαίρα μὲ κοιλότητα, ὅπου μπαίνουν τὰ πέταλα τοῦ λουλουδιοῦ[4].

Εὑρήματα ὅμως σχεδὸν ὅμοια μὲ τὴν περόνη 48 βρέθηκαν σὲ μυκηναϊκοὺς θολωτοὺς τάφους τοῦ Βόλου. Εἶναι τρία χρυσὰ κοσμήματα ποὺ παριστάνουν κρίνο. Τὸ κόσμημα ἀπὸ τὸ Καπακλῆ ἔχει κοῖλο μίσχο, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ χρυσὸ ἔλασμα μὲ τὶς ἄκρες συγκολλημένες σὲ ὅλο τους τὸ μῆκος. Τὰ ἕξι φύλλα τοῦ κρίνου μπαίνουν λίγο μέσα στὸ μίσχο καὶ εἶναι ραμμένα μὲ λεπτὸ σύρμα[5]. Ἡ περόνη 48 διαφέρει μόνο σὲ δύο

1. PM I, 547 κέ., εἰκ. 397 - 8. Ὅ.π. II, εἰκ. 431.

2. GRJ 50, 57, 61, 72. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 184, ταφ. Ξ, 406 - 8, πίν. 159α, 160α, 201, ταφ. Ο, 432, πίν. 180β, 2, γ. Περατὴ 300, πίν. 16δ, M226, ὅπου βιβλιογραφία γιὰ εὑρήματα σὲ ἄλλες περιοχές. BRANIGAN 1974, 47, πίν. 22, τύπος I.

3. SEAGER 31, εἰκ. 10 - 11 (ἀρ. 24a - c), 32, εἰκ. 10 - 11 (ἀρ. 29a - b), 72, εἰκ. 41 - 2 (ἀρ. 11a - d). DAVARAS 1975, 106, εἰκ. 19a, 22d.

4. DEMARGNE 1930, 410 - 11, εἰκ. 4.

5. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ 1906, 231 - 4, τάφος Καπακλῆ εἰκ. 7 - 8, τάφος Διμηνιοῦ, εἰκ. 9.

δευτερεύοντα σημεῖα: α) ὁ μίσχος εἶναι στολισμένος μὲ λοξὲς παράλληλες γραμμὲς (ἔκτυπες ἢ χαρακτὲς) καὶ β) ἔχει στήμονες, ποὺ ὅμως θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ προσαρμοστοῦν εὔκολα μὲ ράψιμο. Ἐπίσης ἡ περόνη 48 ἔχει στὴν κορυφὴ τοῦ μίσχου κόκκινο δαχτυλίδι (πέτρα), ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν κοίλη σφαίρα ποὺ ἔχουν στὴ βάση τους τὰ κρίνα ἀπὸ τὸ Διμήνι. Ἡ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὰ κοσμήματα τοῦ Βόλου καὶ τῆς Θήρας εἶναι μεγάλη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τυχαία. Νομίζουμε ὅτι παρόμοια κοσμήματα εἶχε ὑπόψη του ὁ Θηραῖος ζωγράφος.

Τὰ κρητικὰ εὑρήματα δείχνουν τὴ μινωικὴ προέλευση τοῦ κοσμήματος, ποὺ ἐξελίχθηκε ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. π.Χ. καὶ ὕστερα στὴ μορφὴ ποὺ ἔχουν ἡ περόνη 48 καὶ τὰ μυκηναϊκὰ εὑρήματα τοῦ Βόλου. Ἐπίσης σὲ τμῆμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὶς Μυκῆνες εἰκονίζεται γυναικεία μορφὴ νὰ κρατάει κρίνο στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας καὶ ἴσως πρόκειται γιὰ παρόμοιο κόσμημα[1].

Στὴ θηραϊκὴ τοιχογραφία ἡ περόνη στολίζει τὰ μαλλιὰ τῆς μορφῆς, ὅπως γίνεται σὲ χρυσὸ σφραγιδόλιθο ἀπὸ τὶς Μυκῆνες[2]. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς νομίζουμε ὅτι λύνουν τὸ πρόβλημα τῆς χρήσης παρόμοιων κοσμημάτων.

Δ. Κ λ α δ ὶ μ υ ρ τ ι ᾶ ς: Κατ. II, ἀρ. 49

Τὸ κόσμημα 49 παριστάνει κλαδὶ μυρτιᾶς καὶ εἰκονίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη. Τὸ στέλεχος θὰ ἦταν χρυσὸ καὶ τὰ φύλλα χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ σὲ ἐναλλαγή. Παρόμοια κοσμήματα περιλαμβάνονται στὰ χρυσὰ εὑρήματα τοῦ Μόχλου: φύλλα σὲ διάφορα σχήματα, μερικὰ μάλιστα εἶναι ὅμοια μὲ αὐτὰ τοῦ κοσμήματος 49[3]. Χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἐξαρτήματα σὲ ἁλυσίδες καὶ ὁρισμένες φορὲς σχηματίζουν κλαδιά, παρόμοια μὲ τῆς Θήρας, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὸ στέλεχος δὲν εἶναι σταθερό[4]. Ὁρισμένα ὅμως φύλλα ἔχουν συρμάτινο στέλεχος καὶ στρίβονται μαζὶ σχηματίζοντας πολύφυλλα κλαδιά[5]. Μὲ παρόμοιο τρόπο θὰ ἦταν κατασκευασμένο καὶ τὸ κλαδὶ 49, δηλαδὴ πάνω στὸ κεντρικὸ χρυσὸ συρμάτινο στέλεχος θὰ στερεώνονταν τὰ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ φύλλα.

Τὴν παράδοση τοῦ Μόχλου συνεχίζουν στὴ ΜΜ ἐποχὴ τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὸν Σφουγγαρά, τὰ Μάλλια, τὸν Πλάτανο καὶ τὴν Ἁγ. Τριάδα[6]. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ κοσμήματος 49 δείχνει ὅτι ἡ παράδοση δὲν ξεχάστηκε ἀλλὰ συνεχίστηκε καὶ μέσα στὴν ΥΜ ΙΑ.

VIII. Περόνες

Κατ. I, ἀρ. 1896, 1897, 3494, 3498, 3599, 3906, 4137, 5498, 5503, α, β, γ.

Διακρίνονται σὲ δύο τύπους:

1. Κριτσελη - Προβιδη 1982, 73 κἑ., 24, πίν. Ββ, εἰκ. 8.
2. PM II, εἰκ. 194e.
3. Seager 31 - 2, πίν. 20 (ἀρ. 35), 23b, Davaras 1975, 102, πίν. 21c. Ὅ.π. πίν. 18b, 19b - d, 20a - d, διακοσμημένα στὸ περίγραμμα καὶ στὸ κέντρο.
4. Ἐξαρτήματα σὲ ἁλυσίδες: Seager 49, εἰκ. 20, ἀρ. 14. Κλαδιά: ὅ.π. 32, εἰκ. 20, ἀρ. 35.
5. Ὅ.π. 31, εἰκ. 10 - 11, ἀρ. 24a - c.
6: GRJ 62.

Τύπος Α: Κατ. Ι, ἀρ. 3599

Στὸν τύπο Α ἀνήκει ἡ καρδιόσχημη κεφαλὴ περόνης ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο, ποὺ προσαρμοζόταν σὲ στέλεχος (βελόνα). Περόνες μὲ κεφαλὴ ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο σὲ διάφορα σχήματα βρέθηκαν σὲ τάφους τῶν Μυκηνῶν καὶ στὴν τελευταία φάση τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κ. Ζάκρου. Παλιότερα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κρήτη δὲν εἶναι γνωστά[1]. Τὰ εὑρήματα αὐτὰ δείχνουν ὅτι τὸ κόσμημα ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο γιὰ ἕνα σχεδὸν αἰώνα (16ος). Πιθανότατα κατασκευαζόταν ἐπὶ τόπου τόσο στὴν Κρήτη, ὅπως δείχνουν τὰ ἐργαστήρια στὸ ἀνάκτορο τῆς Κ. Ζάκρου, ὅσο καὶ στὶς Μυκῆνες, ὅπου βρέθηκαν πυρῆνες ποὺ εἰσάγονταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἂν καὶ γιὰ τὴν κατασκευή τους χρειάζονταν μικρὰ κομμάτια ὀρείας κρυστάλλου, ποὺ ὑπάρχουν καὶ στὴν Κρήτη[2]. Στὸ Ἀκρωτήρι βρέθηκαν ἀρκετὰ μικρὰ κομμάτια ὀρείας κρυστάλλου, τὰ περισσότερα ἀνεπεξέργαστα (ΚΑ, 148, 4155, 4374, 4375, 4431, 4440, 4658), ἐνῶ ἕνα σώζει ἴχνη ἐπεξεργασίας (ΚΑ, 4441), ποὺ δείχνουν ὅτι κοσμήματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὑλικὸ κατασκευάζονταν καὶ στὴ Θήρα.

Τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Ταφικὸ κύκλο Β τῶν Μυκηνῶν ἔδειξαν ὅτι οἱ περόνες αὐτοῦ τοῦ τύπου χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη γυναικείων φορεμάτων καὶ ὄχι γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν μαλλιῶν[3].

Τύπος Β: Κατ. Ι, ἀρ. 1896, 1897, 3494, 3498, 3906, 4137, 5498, 5503 καὶ α, β, γ

Οἱ περόνες εἶναι τὸ πιὸ συνηθισμένο κόσμημα στὴ Θήρα. Βρέθηκαν ἕντεκα περόνες κατασκευασμένες οἱ περισσότερες ἀπὸ χαλκὸ καὶ μόνο δύο ἀπὸ κόκκαλο (ΚΑ 1896, 1897). Τὸ στέλεχος εἶναι κυκλικῆς τομῆς καὶ μόνο οἱ δύο κοκκάλινες ἔχουν διαφορετικὴ τομή, ἡ μία ὀκταγωνικὴ (ΚΑ 1896) καὶ ἡ ἄλλη τετράπλευρη μὲ ράβδωση ἀνάμεσα στὶς πλευρὲς τοῦ τετραγώνου (ΚΑ 1897).

Δύο περόνες ἔχουν συμφυὴ κεφαλή, ἡ μία ἀμφικωνικὴ (Κατ. Ι, γ) καὶ ἡ ἄλλη μὲ ἕξι φύλλα χαλκοῦ σὲ ἀκτινωτὴ διάταξη (ΚΑ 3906). Οἱ περόνες μὲ συμφυὴ κεφαλὴ ἔχουν παράδοση στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὴν ΠΚ ἐποχὴ καὶ ἔχουν ἀνατολικὴ προέλευση. Ἐπίσης τὶς βρίσκουμε συχνὰ στὴ ΜΕ καὶ ΥΕ ἐποχή[4]. Χρησίμευαν, ὅπως καὶ οἱ περόνες τοῦ τύπου Α, γιὰ τὴ συγκράτηση γυναικείων φορεμάτων[5].

Γ. ΨΗΦΟΙ

Οἱ ψῆφοι ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἦταν τὸ κύριο στοιχεῖο γιὰ τὴν κατασκευὴ κοσμημάτων. Ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλ. π.Χ. βρίσκονται κατὰ ἑκατοντάδες στὶς Κυκλάδες, στὴν Κρήτη, στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ ἀλλοῦ. Εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ

1. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 30, 203, 234, 326, 345, 354, πίν. 20α, 182α, 208α, γ. KARO 1930 πίν. XXXI, ἀρ. 102 - 4. GRJ 86. ΠΛΑΤΩΝ 1974, 202, εἰκ. 115. DAVARAS 1975, 105, πίν. 16c, 17b, τμῆμα χάλκινης περόνης καὶ ψῆφος ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο, ποὺ ὁ ἀνασκαφέας ὑποθέτει ὅτι ἴσως προέρχονται ἀπὸ παρόμοιο κόσμημα.

2. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἡ ὀρεία κρύσταλλος ἐν Κρήτῃ, ΑΕ 1931, 158 - 160.

3. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 346. ΠΛΑΤΩΝ 1974, 202. GRJ 86.

4. ΤΣΟΥΝΤΑΣ 1899, 101, πίν. 10 (ἀρ. 14, 17, 19). ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 73, 234, 326 - 7, πίν. 208, β. Ἡ θηραϊκὴ ἀνήκει στὸν τύπο Va, BRANIGAN 1974, 35 - 6, πίν. 18.

5. Βλ. σ. 47 σημ. 3. ΤΣΟΥΝΤΑΣ 1899, 101.

εὐγενὴ μέταλλα, ἡμιπολύτιμες πέτρες, φαγεντιανή, κόκκαλο ἢ ἁπλὴ πέτρα σὲ διάφορα γεωμετρικὰ ἢ εἰκονιστικὰ θέματα [1].

Στὸ Ἀκρωτήρι οἱ ψῆφοι εἶχαν πρωταρχικὸ ρόλο στὴν κατασκευὴ τῶν κοσμημάτων καὶ χρησιμοποιήθηκαν μὲ δύο τρόπους:

α) Περασμένες σὲ κλωστὴ μὲ διάφορους συνδυασμοὺς στὰ σχήματα καὶ στὰ ὑλικά, σχηματίζουν περιβραχιόνια, περικάρπια, περισφύρια, περιδέραια καὶ κοσμήματα γιὰ τὰ μαλλιά. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἦταν ὁ πιὸ συνηθισμένος στὸ Αἰγαῖο καὶ κράτησε ὅλη τὴν περίοδο τῆς Χαλκοκρατίας.

β) Στερεωμένες, πιθανότατα μὲ ράψιμο, πάνω σὲ μεταλλικὰ ἐλάσματα στολίζουν τὰ κοσμήματα ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς «ταινιωτά»: περικάρπια (τύπου Α, Γ), περισφύρια (τύπος Α), περιδέραια (τύπος Β), διαδήματα (τύπος Β) καὶ ἐνώτια. Ὁ τρόπος αὐτὸς χαρακτηρίζει μόνο τὰ κοσμήματα τῆς Θήρας. Τὸ μοναδικὸ παράδειγμα «ταινιωτοῦ» κοσμήματος μὲ παρόμοια διακόσμηση ἔξω ἀπὸ τὴ Θήρα, εἰκονίζεται στὴν κρητικὴ τοιχογραφία τῆς πομπῆς καὶ πρόκειται γιὰ περισφύρια (βλ. κεφ. Β, περισφύρια, τύπος Α). Ἡ προσαρμογὴ καὶ ὁ συνδυασμὸς ψήφων πάνω σὲ μέταλλο ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν περισσοτέρων θηραϊκῶν κοσμημάτων καὶ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς καινοτομία, ποὺ χαρακτηρίζει ἕνα ξεχωριστὸ ἐργαστήριο.

Ἀνάλογα μὲ τὸ σχῆμα τους διακρίνονται σὲ δύο ὁμάδες:

1. Ψῆφοι μὲ γεωμετρικὰ θέματα: στὴν ὁμάδα αὐτὴ ἀνήκουν οἱ περισσότερες ψῆφοι ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ποικιλία σχημάτων: σφαιρικὲς (Κατ. Ι, ἀρ. 978, 979, 1972, 3491, Κατ. ΙΙ, ἀρ. 10 - 17, 20 - 24, 26, 28, 30α - β, 31α - β, 35α - β, 43, 45, 47, 50 - 52, 55, 56, 58, 60, 61α - β), δισκοειδεῖς (Κατ. ΙΙ, ἀρ. 901, 3009, 3006), ἀτρακτοειδεῖς (Κατ. Ι, ἀρ. 980), πιεσμένη σφαίρα (Κατ. Ι, ἀρ. 981, 5712), κυλινδρικὲς (Κατ. Ι, ἀρ. 3426, 5705, 5706, 5709, 5710, 5711), ἀμφικωνικὲς (Κατ. Ι, ἀρ. 898), τετράγωνες (Κατ. Ι, ἀρ. 5707, 5708), ἡμισφαιρικὲς [2] (ἢ μὲ ἐπιπεδόκυρτη τομή, Κατ. Ι, ἀρ. 129, 297, 468, 1973, 3005, 3006), στὸ σχῆμα «wallet» [3] (Κατ. ΙΙ, ἀρ. 12) καὶ σταυρόσχημες [4] (Κατ. ΙΙ, ἀρ. 42).

2. Εἰκονιστικὲς ψῆφοι: ἔχουν μεγάλη παράδοση στὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο. Ἤδη ἀπὸ τὴ ΜΜ ἐποχὴ ὑπάρχουν ὡραῖα δείγματα ἀπὸ τὰ Μάλλια καὶ τὴν Κνωσό, ποὺ παριστάνουν λουλούδια, ζῶα κ.ἄ. [5], ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς προέρχεται ἕνα πλῆθος ἀπὸ παρόμοιες ψήφους [6]. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται στὴ Θήρα μὲ τρία θέματα: πάπια (Κατ. ΙΙ, ἀρ. 17, βλ. Μέρος Β, περιδέραια, τύπος Α), ἀνεμόπτερα (Κατ. ΙΙ, ἀρ. 19, βλ. Μέρος Β, περιδέραια), πάπυρος (Κατ. ΙΙ, ἀρ. 44, βλ. Μέρος Β, περιδέραια, τύπος Α). Ἐπίσης βρέθηκε μικρὸ ἀντικείμενο ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, ποὺ παριστάνει κεφαλὴ ἀγελάδας

1. GRJ 51, 54, 57, 61 - 4, 73 - 82.
2. Περατὴ 277 κέ., φαίνεται ὅτι χρησίμευαν καὶ σὰν βαρίδια στὰ γυναικεῖα φορέματα.
3. GRJ 81, εἰκ. 9 - 10c.
4. Βλ. σ. 38 σημ. 2.
5. GRJ 62 - 3.
6. Ὅ.π. 77, 81, εἰκ. 14, πίν. 10, 9.

(Κατ. Ι, ἀρ. 3753) καὶ ὅπως δείχνουν οἱ τρύπες στὴν πάνω καὶ πίσω ἐπιφάνεια πρέπει νὰ ἦταν προσαρμοσμένο κάπου ἢ ἔνθετο. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ βρίσκει τὰ παράλληλά του σὲ ἀρκετὲς ψήφους ἀπὸ τὴν Κρήτη [1].

Δ. ΥΛΙΚΑ - ΤΕΧΝΙΚΗ

Ι. Ὑ λ ι κ ὰ

1. *Μέταλλα*: Ὅπως δείχνουν τὰ εὑρήματα καὶ οἱ τοιχογραφίες, στὴ Θήρα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ κοσμημάτων ὁ χρυσός, ὁ ἄργυρος καὶ ὁ χαλκός.

Χρυσός [2]: Εἶναι σπάνιος στὶς Κυκλάδες. Τὸ μοναδικὸ ΠΚ χρυσὸ ἀντικείμενο εἶναι μία ψῆφος ἀπὸ τὴ Νάξο, ἐνῶ ἀπὸ τὴ ΜΚ ἐποχὴ ὑπάρχουν μερικὰ κοσμήματα ἀπὸ τὴν Κέα [3]. Στὸ Ἀκρωτήρι μιὰ ψῆφος καὶ ἕνα κομμάτι ἀπὸ ἔλασμα (Κατ. Ι, ἀρ. 5611, 5635) ἀποτελοῦν τὴν ἄμεση μαρτυρία γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ χρυσοῦ ἐδῶ, ἐνῶ οἱ ἔμμεσες εἶναι πολὺ περισσότερες, καθὼς 37 ἀπὸ τὰ 78 κοσμήματα ποὺ εἰκονίζονται στὶς τοιχογραφίες εἶναι χρυσὰ ἢ ὁρισμένα στοιχεῖα τους εἶναι ἀπὸ χρυσό, ὅπως δείχνει τὸ χρῶμα τῆς ὤχρας.

Ἄργυρος [4]: Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν χρυσὸ εἶναι τὸ μέταλλο ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Κυκλαδίτες στὴν ΠΚ ἐποχὴ γιὰ νὰ κατασκευάσουν κοσμήματα ἢ ἀγγεῖα [5]. Οἱ σφηκωτῆρες (Κατ. Ι, δ) εἶναι τὰ μοναδικὰ εὑρήματα τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπὸ ἄργυρο. Ὡστόσο γιὰ τὴ χρησιμοποίησή του στὴν κατασκευὴ κοσμημάτων μαρτυροῦν ἔμμεσα οἱ τοιχογραφίες, ὅπου ὁ ἄργυρος ὑποδηλώνεται μὲ τὸ γαλανὸ χρῶμα.

Χαλκός: Χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ΠΚ ἐποχὴ γιὰ τὴν κατασκευὴ κοσμημάτων καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑλικὸ σὲ ἕξι περόνες τοῦ Ἀκρωτηρίου (Κατ. Ι, ἀρ. 3494, 3498, 3906, 4137, 5498, 5503) [6].

2. *Ἄλλα ὑλικά* [7]: Ἀπὸ τὶς ἡμιπολύτιμες πέτρες χρησιμοποιοῦνται: ὀρεία κρύσταλλος (Κατ. Ι, ἀρ. 981, 3599, 5712), ἀμέθυστος (Κατ. Ι, ἀρ. 978, 979) καὶ ὁ σάρδιος (Κατ. Ι, ἀρ. 980). Τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο ἀποδίδονται στὶς τοιχογραφίες μὲ καστανορόδινο καὶ κόκκινο χρῶμα ἀντίστοιχα. Ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται τὸ κόκκαλο (ΚΑ 1896, 1897), τὸ μάρμαρο (ΚΑ 468, 3005, 3007, 3009), φλεβωτὴ πέτρα (ΚΑ 129), πηλὸς (ΚΑ 1972, 3006), φαγεντιανὴ (ΚΑ 3491), ἐλεφαντόδοντο (ΚΑ 3753) καὶ διάφορες ἁπλὲς πέτρες.

Β. Τ ε χ ν ι κ ή [8]

Τὰ ἐλάχιστα κοσμήματα ποὺ βρέθηκαν ὡς τώρα στὸ Ἀκρωτήρι δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ νὰ ποῦμε ὁτιδήποτε ἀφορᾶ τὴν τεχνική τους. Οἱ ἀπεικονίσεις στὶς τοιχο-

1. GRJ 75.
2. Ὅ.π. 3 - 6.
3. Βλ. σ. 14 σημ. 9 - 10.
4. GRJ 6 - 7.
5. Βλ. σ. 14 σημ. 5 - 6, 8. Ἀργυρὸ ΠΚ ἀγγεῖο, ἀδημοσίευτο, βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Νάξου.
6. Βλ. σ. 14 σημ. 5, 7. GRJ 45. Χάλκινα σκεύη καὶ ἐργαλεῖα: Th II, εἰκ. 39, Th IV, πίν. 89 - 95, Th V, πίν. 75 - 6, Th VI, εἰκ. 63, Th VII, πίν. 52c.
7. GRJ 37 - 45.
8. Ὅ.π. 8 κέ.

γραφίες μόνο σὲ ὑποθέσεις μποροῦν νὰ ὁδηγήσουν, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναπτύχθηκαν στὸ Μέρος Β, στὰ διάφορα εἴδη τῶν κοσμημάτων.

Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οἱ ἀπεικονίσεις τῶν κοσμημάτων στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες δίνουν σημαντικὲς πληροφορίες, σχετικὲς μὲ τὴ ζωὴ τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηρίου σὲ δύο διαφορετικὰ ἐπίπεδα: α) γιὰ τὶς συνήθειες στὴ θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωή τους καὶ β) γιὰ τὴν τέχνη τῆς κοσμηματοποιίας στὸν χῶρο αὐτό.

α) Συνήθειες στὴ θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ

1. Οἱ γυναῖκες τῆς Θήρας συνήθιζαν νὰ στολίζονται μὲ πολλὰ καὶ διάφορα κοσμήματα, πολλὲς φορὲς μάλιστα σὲ σημεῖο ὑπερβολῆς ἀφοῦ φοροῦν δέκα ἢ δώδεκα κοσμήματα (τοιχ. 4, μορφὴ β/τοιχ. 5, μορφὴ α), ποὺ μαζὶ μὲ τὰ ἐντυπωσιακά τους ροῦχα[1] λάμπρυναν τὴν ἐμφάνισή τους στὶς θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ γιορτές. Ἔτσι συνεχίζουν μιὰ παράδοση ποὺ ἄρχισε τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς 2ης χιλ. π.Χ. καὶ συνεχίστηκε ὡς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς[2].

Ἀντίθετα, ἀπὸ τὶς ἕξι τουλάχιστον ἀνδρικὲς μορφὲς ποὺ παριστάνονται στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες[3], μόνο δύο, ὁ νεαρὸς ψαρὰς καὶ ὁ Ἀφρικανὸς (τοιχ. 11, 12) φοροῦν ἁπλὸ περιδέραιο ἀπὸ σχοινὶ καὶ ἐνώτιο ἀντίστοιχα. Αὐτὸ ἴσως δείχνει ὅτι στὸ Ἀκρωτήρι, ὅπως φαίνεται ὅτι γινόταν καὶ στὸν μυκηναϊκὸ χῶρο, οἱ ἄνδρες φοροῦσαν ἐλάχιστα ἢ καθόλου κοσμήματα, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπου οἱ περισσότερες ἀνδρικὲς μορφὲς φοροῦν κοσμήματα[4]. Φαίνεται ὅτι τὸ ἴδιο θὰ ἴσχυε καὶ γιὰ τὰ παιδιά, ἂν πάρουμε ὑπόψη τὴν τοιχογραφία 10, ὅπου μόνο ἡ μιὰ μορφή, γιὰ τὴν ὁποία ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸν Μαρινάτο ἡ ἄποψη ὅτι εἶναι κορίτσι[5] φοράει κοσμήματα, ἐνῶ ἡ ἄλλη εἶναι ἀστόλιστη.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν διακοσμητικὸ ρόλο ποὺ εἶχαν τὰ περισσότερα κοσμήματα, νομίζουμε ὅτι εἶναι ὁρισμένα ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς θρησκευτικὰ σύμβολα καὶ εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἰδιότητα τῆς μορφῆς ποὺ τὰ φοροῦσε:

α) Τὸ περιδέραιο 18 ποὺ φοράει ἡ πότνια θηρῶν (τοιχ. 4, μορφὴ β) ἀποτελεῖται ἀπὸ ψήφους ποὺ παριστάνουν πάπια. Τὴν ἰδιότητα τῆς πότνιας δηλώνουν ὁ κυανοπίθηκος καὶ ὁ γρύπας, ποὺ εἶναι καὶ τὰ κύρια σύμβολά της καὶ ἐνισχύεται ἀπὸ τὶς πάπιες. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι πιὸ καθαρὴ στὸ κόσμημα μὲ τὸν πότνιο θηρῶν ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Αἴγινας[6], ὅπου οἱ πάπιες ἀποτελοῦν τὸ κύριο σύμβολο τῆς θεότητας. Στὶς

1. Βλ. σ. 15 σημ. 1.

2. Βλ. σ. 30 σημ. 7, 8, σ. 32 σημ. 10, 1, α, β, δ, ε, 2β, η, σ. 33 σημ. 1, 3, σ. 37, σημ. 5, σ. 38 σημ. 1, σ. 39 σημ. 5, σ. 40 σημ. 1, β.

3. Ἡ 2η τοιχ. μὲ ψαρὰ Th VI, 35 - 6, εἰκ. 4, πίν. 90, δύο τουλάχιστον μορφὲς ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 4 καὶ ἄλλες τέσσερις ποὺ βρέθηκαν πρόσφατα στὴν Ξεστὴ 3.

4. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 260, 332. Βλ. σ. 30 σημ. 5, σ. 32 σημ. 10, 1, β, 2, α, γ - ζ, σ. 33 σημ. 2, σ. 36 σημ. 2, 3, α, γ, σ. 40 σημ. 1, α, β, δ - θ.

5. S. MARINATOS, Divine Children?, AAA 1971, 407 - 412, Th IV, 47 - 8.

6. Βλ. σ. 30 σημ. 5, στ. MMR 367 - 8, εἰκ. 177.

περιπτώσεις αὐτές, δηλαδὴ ὅταν ἔχουμε στὴν παράσταση τὴν ἀνθρωπομορφικὴ ἀπεικόνιση τῆς θεότητας συνδυασμένη μὲ πουλιά, αὐτὰ ἀποτελοῦν εἶδος ἐπιφάνειας, ποὺ κάνουν πιὸ σαφὴ τὴν παρουσία τῆς θεότητας[1]. Μέσα σὲ αὐτὰ τὰ πλαίσια μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ περιδέραιο 18 ἔχει συμβολικὴ σημασία.

β) Τὸ περιδέραιο 19 ἔχει χαρακτήρα συμβολικὸ γιατὶ τὰ ἔντομα στὴ μινωικὴ θρησκεία θεωρεῖται ὅτι συμβολίζουν τὴν ψυχὴ καὶ τὰ βρίσκουμε συχνά, συνήθως μὲ τὴ μορφὴ πεταλούδας, νὰ ἀπεικονίζονται σὲ θρησκευτικὲς παραστάσεις[2].

γ) Τὸ ἐνώτιο 7 θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἕνα σύμβολο τοῦ ἥλιου. Παρόμοια τροχόσχημα θέματα ἔχουν χαρακτηρισθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς ὡς τέτοια σύμβολα, ὁ Nilson ὅμως ἀπορρίπτει τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτά, ποὺ τὰ θεωρεῖ ἁπλὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα[3]. Νομίζουμε ὅμως ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ πρέπει νὰ διατηρήσουμε ὁρισμένες ἐπιφυλάξεις, γιατὶ ἡ μορφὴ ποὺ φοράει τὸ ἐνώτιο 7 (τοιχ. 3) μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ἱέρεια καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα: τὸ μακρὺ ὡς κάτω ἱερατικὸ ἔνδυμα καὶ τὸ θυμιατήρι ποὺ κρατάει[4].

3. Ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς τοιχογραφίας 7 μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ κοσμήματα ἀποτελοῦσαν εἶδος προσφορᾶς πρὸς τὴ θεότητα. Ἡ μορφὴ α κρατώντας ἕνα περιδέραιο ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο προχωράει πρὸς τὸ βωμὸ μὲ τὰ διπλὰ κέρατα, ποὺ εἰκονιζόταν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς δεξαμενῆς[5]. Δύο ἄλλες, μεταγενέστερες χρονολογικὰ τοιχογραφίες ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, δείχνουν ὅτι παρόμοιες προσφορὲς συνήθιζαν καὶ οἱ Μυκηναῖοι[6].

β) Σ τ ο ι χ ε ῖ α γ ι ὰ τ ὴ ν κ ο σ μ η μ α τ ο π ο ι ί α

Οἱ Κυκλαδίτες, ἀνάμεσά τους βέβαια καὶ οἱ Θηραῖοι, μὲ τὴν παράδοση καὶ τὴν πείρα ποὺ εἶχαν στὴν κατασκευὴ κοσμημάτων ἀπὸ τὴν ΠΚ ἐποχή, ἦταν φυσικὸ νὰ συνεχίσουν τὴν τέχνη αὐτὴ καὶ ἀργότερα. Ἡ ΜΚ ἐποχὴ ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὴν ΠΚ καὶ στὴν τελευταία φάση τοῦ Ἀκρωτηρίου, εἶναι ἀρκετὰ σκοτεινὴ ἀκόμα γιὰ τοὺς ἐρευνητές. Τὰ λίγα κοσμήματα ἀπὸ τὴν Κέα, καθὼς καὶ οἱ λίγες ἀπεικονίσεις κοσμημάτων στὶς τοιχογραφίες τῆς Μήλου, εἶναι ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παράδοση ποὺ συνεχίζεται, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναπληρώνουν τὸ κενὸ στὸν τομέα αὐτὸν γιὰ τὴ ΜΚ ἐποχή. Οἱ ἀπεικονίσεις ὅμως τῶν 78 κοσμημάτων στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου δείχνουν ὅτι ἡ τέχνη αὐτὴ δὲν ξεχάστηκε ἀλλὰ συνεχίστηκε στὴν ΥΚ ΙΑ ἐποχή, προσαρμοσμένη τώρα, στὴν τεχνοτροπία καὶ στὰ ὑλικά, μὲ τὴ μινωικὴ κοσμηματοποιία, ποὺ ἀνθεῖ στὴ γειτονικὴ Κρήτη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλ. π.Χ.

Θήρα — Κρήτη: Οἱ Θηραῖοι τεχνίτες κρατοῦν τὸν ἄργυρο ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια ὑλικὰ γιὰ τὴν κατασκευὴ κοσμημάτων, συνεχίζοντας ἔτσι τὴν ΠΚ παράδοση, υἱοθετοῦν ὅμως τώρα κάτω ἀπὸ τὴν κρητικὴ ἐπίδραση σὲ μεγάλη κλίμακα τὸ χρυσό.

1. MMR 332.
2. PM III, 147 - 51. MMR 46.
3. Ὅ.π. 421 - 4.
4. Th V, 43.
5. Ντουμας 1980, εἰκ. 4.
6. Βλ. σ. 33 σημ. 1, α, σ. 46 σημ. 1.

Τὰ κοσμήματα ποὺ χαρακτηρίσθηκαν στὰ προηγούμενα κεφάλαια ὡς «ταινιωτὰ» (περιβραχιόνια: τύπος Β, περικάρπια: τύποι Α - Δ, περισφύρια: τύποι Α - Β, περιδέραια: τύπος Β) εἴδαμε ὅτι ἔχουν κρητικὴ προέλευση. Ὡστόσο τὰ θηραϊκὰ ἔχουν μερικὰ στοιχεῖα ποὺ τὰ κάνουν νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ κρητικά: α) γιὰ πρώτη φορὰ συνδυάζεται τὸ μέταλλο μὲ ψήφους, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ καινοτομία στὴν κοσμηματοποιία τῆς ἐποχῆς καὶ χαρακτηρίζει τὰ θηραϊκὰ κοσμήματα. Μοναδικὸ κρητικὸ παράδειγμα εἰκονίζεται στὴν τοιχογραφία τῆς πομπῆς, μεταγενέστερη χρονολογικά. β) Γιὰ πρώτη φορὰ συνδυάζονται διαφορετικὰ μέταλλα στὸ ἴδιο κόσμημα: χρυσὸς καὶ ἄργυρος στὰ περικάρπια 5α - β, ὅπου ἴσως ἔχουμε καὶ τρίτο ὑλικό, ὕφασμα ἢ κόκκαλο (βλ. σ. 34), χρυσὸς καὶ χρυσὸς μὲ πρόσμιξη χαλκοῦ(;) στὸ περιδέραιο 56 (βλ. σ. 40) καὶ χρυσὸς μὲ ἄγνωστο ὑλικὸ στὸ περικάρπιο 32. Ἀντίστοιχα κοσμήματα εἰκονίζονται σὲ μεταγενέστερες τοιχογραφίες τῆς Κρήτης καὶ τῶν Μυκηνῶν[1].

Τὸ κλαδὶ μυρτιᾶς (Κατ. ΙΙ, ἀρ. 48) εἶναι κόσμημα μὲ καθαρὰ κρητικὴ προέλευση, ποὺ δείχνει τὴ συνέχεια τῆς ΠΜ παράδοσης μέσα στὴν ΥΜ ΙΑ/ΥΚ ΙΑ (βλ. σ. 46). Ἐπίσης μιὰ μεγάλη ὁμάδα ἀπὸ τὰ θηραϊκὰ κοσμήματα, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ψήφους, πρέπει νὰ τὴ δοῦμε μέσα στὰ πλαίσια ἑνὸς κοινοῦ στοιχείου ποὺ χαρακτηρίζει τὴν κοσμηματοποιία τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλ. π.Χ. Κρητικὴ ἐπίδραση παρατηρεῖται στὸ σχῆμα τῶν ψήφων καὶ ἰδιαίτερα τῶν εἰκονιστικῶν (βλ. σ. 48).

Θήρα — ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα: Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἐπίδραση, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρή, διακρίνουμε στὰ κοσμήματα καὶ ὁρισμένα στοιχεῖα, ποὺ βρίσκουν τὰ παράλληλά τους μόνο στὸν μυκηναϊκὸ χῶρο:

α) Τὸ ἐνώτιο 29 εἶναι ὅμοιο στὸ βασικό του σχῆμα μὲ τὰ χρυσὰ ἐνώτια ἀπὸ τὸν τάφο ΙΙΙ τῶν Μυκηνῶν (βλ. σ. 43), β) τὸ περιδέραιο 19 ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ χρυσὴ ἁλυσίδα μὲ τὰ γεράκια ἀπὸ τὸν τάφο V τῶν Μυκηνῶν (βλ. σ. 41), γ) ἡ περόνη 48 εἶναι ὅμοια μὲ τὰ τρία χρυσὰ κοσμήματα ποὺ παριστάνουν κρίνο, ἀπὸ τὸ Βόλο (βλ. σ. 45 - 46). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι πολλά, ὡστόσο εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Θήρας μὲ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἡ περόνη 48 ὑποδηλώνει ἴσως ὅτι ἡ ἐπικοινωνία τῶν νησιῶν δὲν περιοριζόταν μόνο στὴ νότια Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἐπεκτεινόταν καὶ βορειότερα στὴν περιοχὴ τοῦ Βόλου. Ἐπιβεβαιώνονται ἐπίσης, ἀκόμα μιὰ φορὰ οἱ σχέσεις τῆς Θήρας μὲ τὶς Μυκῆνες. Ἑλλαδικὴ κεραμεικὴ εἰσαγόταν στὸ Ἀκρωτήρι, ἐνῶ ἀντίστοιχη κυκλαδική, ποὺ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις θεωρεῖται θηραϊκή, βρέθηκε στὶς Μυκῆνες καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου[2]. Ἐπίσης ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπανειλημμένα ἀπὸ διάφορους μελετητὲς οἱ τεχνοτροπικὲς καὶ θεματολογικὲς ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὰ ἐγχειρίδια, τὸ ἀσημένιο ρυτὸ ἀπὸ τὶς Μυκῆνες καὶ τὶς μικρογραφικὲς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου[3]. Ὁ Μυλωνᾶς ἀναφερόμενος στὰ εὑρήματα τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β διατυπώνει τὴν ὑπόθεση, μετὰ ἀπὸ τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπισήμανε στὰ χρυσὰ τῶν Μυκηνῶν, ὅτι ἴσως Κυκλαδίτες τεχνίτες νὰ κατασκεύασαν

1. Βλ. σ. 32 σημ. 10, γ, σ. 30 σημ. 5. Μυκῆνες.
2. ΜΑΡΘΑΡΗ 1980, 182, 207 - 9.
3. ΝΕΓΡΙ 1978. WARREN 1979. IMMERWAHR 1977. IAKOVIDIS 1979.

τὰ ἀντικείμενα αὐτά[1]. Νομίζουμε ὅτι τὰ νέα στοιχεῖα πού δίνουν οἱ ἀπεικονίσεις τῶν κοσμημάτων τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση αὐτή.

Ἐδῶ ὅμως θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι μόνο τὰ ἴδια τὰ εὑρήματα θὰ δώσουν ὁριστικὲς ἀπαντήσεις στὰ θέματα πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω καθὼς καὶ στὰ ἐρωτηματικὰ πού δημιουργήθηκαν. Ἡ προϊστορικὴ πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου ἔχει σκαφτεῖ μόνο σὲ ἕνα μικρὸ μέρος της (ἀπὸ τὰ εἴκοσι περίπου ἐντοπισμένα οἰκοδομήματα μόνο δύο ἔχουν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ ἐρευνηθεῖ), ἐνῶ τὸ νεκροταφεῖο, πού θὰ δώσει πιστεύουμε πολλὰ νέα στοιχεῖα, παραμένει ἀνεξερεύνητο.

Μάιος 1983

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ATKINSON 1904: T. D. ATKINSON, The Èxcavations at Phylakopi in Melos, JHS Supl. Paper (London 1904).

BRANIGAN 1974: K. BRANIGAN, Aegean Metal Work of the Early and Middle Bronze Age (Oxford 1974).

CAMERON 1970: M.A.S. CAMERON, The Lady in Red: A Complementary Figure to the Ladies in Blue, Archaeology XXIV, 1971, 35 - 43.

CASKEY 1966: J. CASKEY, Excavations in Keos, 1964 - 65, Hesperia 1966, 363 κἑ.

CASKEY 1972: J. CASKEY, Excavations in Keos, 1972, Hesperia 1972, 357 κἑ.

CRJ: R. A. HIGGINS, Greek and Roman Jewellery (London 1961).

DAVARAS 1975: K. DAVARAS, Early Minoan Jewellery from Mochlos, BSA 70, 1975, 101 - 114.

DEMARGNE 1930: P. DEMARGNE, Bijoux minoens de Mallia, BCH 1930, 404 - 421.

EVANS 1902: A. EVANS, Knossos Excavations 1902, BSA VIII, 1901 - 2, 1 - 120.

HIGGINS 1957: R. A. HIGGINS, The Aegina Treasure Reconsidered, BSA 52, 1957, 42 κἑ.

IAKOVIDIS 1979: S. IAKOVIDIS, Thera and Mycenaean Greece AJA 83, 1979, 101 - 2.

IMMERWAHR 1977: S. A. IMMERWAHR, Mycenaeans at Thera: Some Reflexions on the Paintings of the West House "Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory, Studies Presented to Fritz Schachermeyr (1977) 173 - 191.

KARO 1930: G. KARO, Die Schachtgräber von Mykenae (München 1930).

ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ 1909: Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Θηβαϊκά, ΑΕ 1909, 94 - 95.

ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ 1917: Α. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Θηβαϊκά, ΑΔ 3, 1917.

ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ 1906: Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ἀνασκαφὴ θολωτοῦ τάφου ἐν Βόλῳ, ΑΕ 1906, 211 - 240.

ΚΡΙΤΣΕΛΗ - ΠΡΟΒΙΔΗ, 1982: Ι. ΚΡΙΤΣΕΛΗ - ΠΡΟΒΙΔΗ, Τοιχογραφίες τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν (Ἀθήνα 1982).

LAMB 1921: W. LAMB, Mycenae, Palace Frescoes, BSA XXV, 1921 - 23, 162 κἑ.

MAR - HIR: MARINATOS - M. HIRMER, Kreta und das mykenische Hellas (München 1959).

ΜΑΡΘΑΡΗ 1980: Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ, Ἀκρωτήρι, κεραμεικὴ ΜΕ παράδοσης, ΑΕ 1980, 182 - 210.

ΜΑΡΘΑΡΗ: Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ, Ἀνασκαφὴ στὴ θέση Φτέλλος Θήρας (περίοδος 1980), ὑπὸ δημοσίευση στὰ ΑΑΑ.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1970, Ἀνασκαφὴ Θήρας, ΠΑΕ 1970, 156 - 204.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 1971: Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, ΠΑΕ 1971, 181 - 225.

MMR: M. NILSSON, Minoan - Mycenaean Religion (Lund 1950).

ΜΥΛΩΝΑΣ 1969: Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ὁ πέμπτος λακκοειδὴς τάφος τοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν, ΑΕ 1969, 125 κἑ.

ΜΥΛΩΝΑΣ 1958: Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν, ΑΕ 1958, 155 - 59.

ΜΥΛΩΝΑΣ 1973: Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν (Ἀθῆναι 1973).

NEGBI 1978: O. NEGBI, The Miniature Fresco and Mycenae, Thera and the Aegean World (London 1978) 645 - 656.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1976: Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, ΠΑΕ 1976, 309 - 329.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1980: Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, ΠΑΕ 1980, 289 - 297.

1. ΜΥΛΩΝΑΣ 1973, 336, 355 - 6.

Περατή: Σ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Περατή ('Αθῆναι 1969 - 70).
ΠΛΑΤΩΝ 1974: Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ζάκρος, Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον ('Αθῆναι 1974).
PM I - IV: A. EVANS, The Palace of Minos at Knossos I - IV καὶ Index (New York 1964).
REUSCH 1953: H. REUSCH, Ein Schildfresko aus Theben, AA 1953, 19 κέ.
SAKELLARAKIS-SAPOUNA: E. SAKELLARAKIS-SAPOUNA, Cycladic Jewellery, Art and Culture of the Cyclades (1976) 123 - 129.
SEAGER: R. B. SEAGER, Explorations in the Island of Mochlos.
Th I: S. MARINATOS, Excavations at Thera I, 1967 (1968).
Th II: S. MARINATOS, Excavations at Thera II, 1968 (1969).
Th III: S. MARINATOS, Excavations at Thera III, 1969 (1970).
Th IV: S. MARINATOS, Excavations at Thera IV, 1970 (1971).
Th V: S. MARINATOS, Excavations at Thera V, 1971 (1972).
Th VI: S. MARINATOS, Excavations at Thera VI, 1972 (1973).
Th VII: S. MARINATOS, Excavations at Thera VII, 1973 (1974).
Tiryns: H. SCHLIEMANN, Tiryns.
VERMEULE 1964: E. VERMEULE, Greece in the Bronze Age (1964).
ΤΣΟΥΝΤΑΣ 1898: Χ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Κυκλαδικὰ Ι, ΑΕ 1898, 136 - 211.
ΤΣΟΥΝΤΑΣ 1899: Χ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Κυκλαδικὰ ΙΙ, ΑΕ 1899, 74 - 134.
WARREN 1979: P. WARREN, The Miniature Fresco from the West House at Akrotiri, Thera, and its Aegean Settings, JHS 99, 1979, 115 - 129.
VTM: S. XANTHOUDIDES, The Vaulted Tombs of Messara (Liverpool 1924).

SUMMARY

JEWELLERY FROM PREHISTORIC THERA

This paper deals with jewellery from the destruction level of the settlement of Akrotiri, Thera, which is securely dated to LC I/LM IA/LH I. It covers the actual finds, consisting of stone and gold beads, bronze and bone pins, a pin-head of rock crystal, an ivory object in the shape of a calf's head and silver rings, as well as the pictorial representations of 78 pieces of jewellery (earrings, necklaces, bracelets, hair and dress pins, anklets, diadems) on the wall paintings.

A systematic examination of the finds and the pictorial depictions show that the traditional Cycladic craftsmanship continued in Akrotiri, but with a strong Minoan influence, which is obvious both in the shapes themselves and in the predominance of gold over silver. On the other hand, some new elements, typically Theran, are observed, such as the combination of metal and beads.

Some of the jewellery depicted on the wall paintings has parallels in the finds from graves III and IV of Grave Circle A at Mycenae. This is not only a proof that Theran foreign contacts were not limited to Crete but extended to Mycenaean Greece and especially Mycenae, but it also strengthens the hypothesis that the gold objects found in the two Grave Circles of Mycenae were actually made by goldsmiths from the Cyclades.

CHRISTINA TELEVANTOU

ΜΙΝΩΙΚΟ ΚΗΡΙΟΦΟΡΟ ΠΛΟΙΑΡΙΟ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ

(Πίν. 6)

Τὸ εὕρημα

Ἡ σχετικὰ νέα Συλλογὴ τοῦ Κώστα καὶ τῆς Μαρίκας Μητσοτάκη στὰ Χανιὰ ἀπέκτησε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα πολύτιμα εὑρήματα, ἕνα μοναδικὸ ἀντικείμενο: ἕνα πήλινο ὁμοίωμα μινωικοῦ πλοίου ἢ λέμβου (ἀριθ. εὑρ. Π 50). Θερμότατες εὐχαριστίες ὀφείλονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ στοὺς ἰδιοκτῆτες τῆς Συλλογῆς γιὰ τὴν εὐγενικὴ παραχώρηση τῆς δημοσιεύσεως καὶ τὶς διευκολύνσεις γιὰ τὴ μελέτη, ὅπως καὶ στὴ συνάδελφο Μεταξία Τσιποπούλου ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὴ δημοσίευση τῆς σημαντικῆς αὐτῆς κρητικῆς συλλογῆς.

Τὸ πλοιάριο (πίν. 6α-β, εἰκ. 1), συγκολλημένο καὶ ἐλαφρότατα συμπληρωμένο, ἔχει σωζ. μῆκος 0.206 μ. καὶ ὁλικὸ μῆκος — ὅπως συμπληρώθηκε στὴν ἄκρη τῆς πλώρης ποὺ λείπει — 0.228 μ., μέγιστο πλάτος 0.063 μ.[1], ὕψος 0.04 μ. ἀλλὰ στὴν πλώρη πάλι μέγιστο σωζ. ὕψος 0.045 μ. καὶ ὁλικὸ ὕψος — κατ' ἀποκατάσταση — 0.055 μ. Τὸ σκάφος παρουσιάζει βάση σχεδὸν ἐπίπεδη, χωρὶς διόλου νὰ σχηματίζει τρόπιδα. Πατεῖ σὲ τέσσερις ἀποφύσεις-ποδαράκια, κάτι ποὺ φανερώνει καθαρὰ τὸν ἀναθηματικὸ σκοπὸ τῆς κατασκευῆς του καὶ δείχνει ὅτι δὲν ἔχει καθόλου χαρακτήρα ἀθύρματος. Τὰ ποδαράκια αὐτὰ ἔχουν ὕψος 0.07 μ. περίπου καὶ κατανέμονται ἔτσι ὥστε νὰ στηρίζουν μὲ μεγαλύτερη σταθερότητα τὸ ἀντικείμενο, δηλαδὴ ἕνα ἐμπρός, ἕνα πίσω καὶ δύο στὴ μέση. Τὰ τελευταῖα εἶναι σχεδὸν τρεῖς φορὲς πλατύτερα ἀπὸ τὰ ἄλλα.

Ἡ κουπαστὴ ἢ *ἐπισκαλμὶς*[2] (;), τὸ χεῖλος τῶν πλευρῶν, τῶν *τοίχων*[3] τοῦ πλοιαρίου, εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδη, συμπεριλαμβανομένης τῆς πρύμνης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλώρη, ἡ ὁποία εἶναι ἀρκετὰ ὑπερυψωμένη, σὲ γωνία 40° περίπου: ἡ ἄκρη της ἔχει συμπληρωθεῖ στὸ Μουσεῖο Χανίων ἕως ἕνα ὕψος καὶ μῆκος ποὺ φάνηκαν ὅτι πρέπει νὰ ἦταν τὰ πιὸ πιθανὰ σύμφωνα μὲ τὶς ἀπολήξεις τῶν σωζομένων τμημάτων. Ἴσως μάλιστα ὁ ὑπολογισμὸς ὑπῆρξε κάπως συντηρητικός. Στὴ μέση τοῦ σκάφους ὑψώνεται σὲ κάθε πλευρὰ στὴν κουπαστὴ ἀνὰ ἕνα ζεῦγος ἐξογκωμάτων σχεδὸν ἡμισφαιρικῶν, σὲ δύο περιπτώσεις συμπληρωμένων, τὰ ὁποῖα προφανῶς ἀντιπροσωπεύουν σχηματικὰ τοὺς

1. Ἔχει ὑπολογισθεῖ ὅτι τὸ πλάτος τῶν μινωικῶν πλοίων ἀντιστοιχοῦσε πρὸς τὸ 1/5 τοῦ μήκους, αὐτὴ ὅμως ἡ ἀναλογία δὲν ἀκολουθεῖται ἐδῶ καὶ εἶναι περίπου 1 : 4.

2. Πρβ. Ησυχ., Πολύδ. Α 87.

3. Πρβ. Gray 98.

σκαλμούς, ὅπου ἐδένοντο τὰ κουπιά. Οἱ μεταξὺ τῶν σκαλμῶν χῶροι («interscalmia») ἔχουν μῆκος 0.015 μ. περίπου. Τὰ πλευρὰ τοῦ σκάφους ὑψώνονται κατακόρυφα καὶ

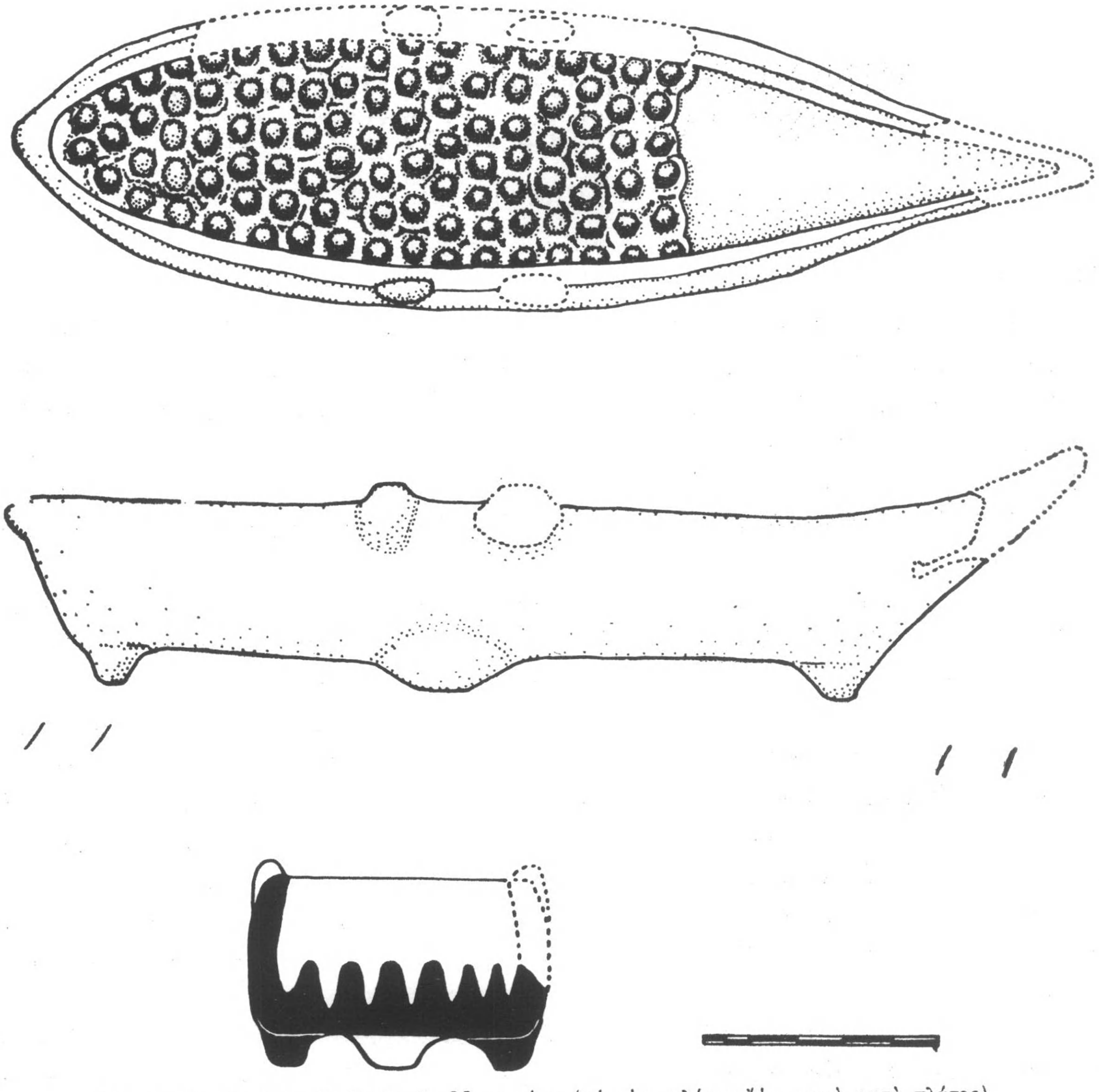

Εἰκ. 1. Τὸ πλοιάριο τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη (κάτοψη, πλάγια ὄψη, τομὴ κατὰ πλάτος).

μάλιστα συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κιτρινέρυθρου πηλοῦ ἔχει ἐξίτηλα ἴχνη βαφῆς, μᾶλλον ἐρυθρωπῆς.

Ἡ κάτοψη τοῦ σκάφους δείχνει ὅτι αὐτὸ παρουσιάζει ὁμαλὸ ἀτρακτοειδὲς σχῆμα, τὸ ὁποῖο ὀξύνεται καὶ ἐπιμηκύνεται ἔντονα στὴν πλώρη, ὅπου ἡ *στεῖρα*[1] εἶναι αἰχμηρὴ γιὰ νὰ σχίζει τὰ κύματα, ἐνῶ στρογγυλεύει φυσιολογικὰ στὴν πρύμνη[2]. Βέβαια, ἐὰν

1. Πρβ. αὐτόθι 98 κέ.

2. Αἰχμηρὴ στεῖρα καὶ στρογγυλὴ πρύμνη βλ. καὶ στὸ ὁμοίωμα ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ ἀριθ. 16 τοῦ καταλόγου μας ὁμοιωμάτων πλοίων.

ἐπρόκειτο γιὰ ἀκριβὲς ὁμοίωμα πλοίου, τὸ σκάφος θὰ παρουσίαζε κανονικὴ τρόπιδα, ὄχι μόνο στὴν πλώρη ἀλλὰ σὲ ὅλο τὸ μῆκος του, ἐνῶ στὴν παροῦσα περίπτωση ἡ τρόπις σταματᾶ στὸ σημεῖο ὅπου τὸ σκάφος ἀποκτᾶ ἐπίπεδο πυθμένα, ὁ ὁποῖος στηρίζεται στὰ τέσσερα ποδαράκια. Φυσικὰ αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα ἀλλὰ μόνο στὴν ἀνάγκη νὰ στέκεται μὲ κανονικὸ τρόπο τὸ ὁμοίωμα σὲ κάποια ἐπίπεδη ἐπιφάνεια[1], ὅπως π.χ. στὸ δάπεδο ἑνὸς τάφου. Πάντως καὶ ἔτσι ἡ ἀπόδοση εἶναι φυσικὴ καὶ εὐχάριστη στὸ μάτι τοῦ θεατῆ, ἀφοῦ ἡ ἐπίπεδη αὐτὴ ἐπιφάνεια ἀντιπροσωπεύει μὲ κάποιο ἰδεατὸ τρόπο τὴ θάλασσα[2], ὁ δὲ ἐπίπεδος πυθμένας τοῦ σκάφους στὸ περίγραμμά του τὴν ἴσαλη γραμμή[3].

Πάντως τὸ σκάφος πρέπει γενικὰ νὰ ἀποδίδεται μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια, κάτι ποὺ θὰ ἔκανε τὸν τύπο του ἀμέσως ἀναγνωρίσιμο στοὺς συγχρόνους του, παρ᾽ ὅλο ποὺ ἡ μεγάλη ἀκρίβεια στὴν ἀπόδοση δὲν ἦταν ἀνάμεσα στὶς προθέσεις τοῦ καλλιτέχνη, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν οὔτε ναυπηγὸς οὔτε ναυτικός, ὅπως παρατηρήθηκε σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις[4].

Τὸ πλοιάριο δὲν ἔχει φυσικὰ κατάστρωμα οὔτε ἄλλα κατασκευαστικὰ στοιχεῖα στὸ ἐσωτερικό του, συνηθισμένα σὲ ἄλλα ὁμοιώματα, ὅπως θὰ δοῦμε. Ἡ παράλειψη αὐτῶν τῶν στοιχείων εἶναι ἀναγκαστικὴ καὶ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κύτος τοῦ πλοιαρίου, ποὺ εἶναι ἐπίπεδο, σκεπάζεται σχεδὸν ὁλόκληρο — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμῆμα τῆς πλώρης — ἀπὸ μία πήλινη ἀπομίμηση κηρήθρας, τοῦ *κηρίου* τῶν ἀρχαίων. Ἡ ὕπαρξη τῆς κηρήθρας αὐτῆς εἶναι σὲ αὐτὴ τὴ θέση πραγματικὰ τελείως ἀπροσδόκητη. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 99 πυκνὲς καὶ ἐπιδέξια καμωμένες κυψελίδες ποὺ στενεύουν πρὸς τὰ κάτω, τοποθετημένες σὲ 18 σειρές, ἡ δὲ περίπου ἑξαγωνικὴ κάτοψή τους δείχνει ὅτι ὁ τεχνίτης ἀντιγράφει πιστὰ τὴ φύση. Εἶναι μᾶλλον προφανὲς ὅτι τὸ ἀναθηματικὸ αὐτὸ ὁμοίωμα εἶχε ἀνατεθεῖ γεμάτο μέλι, τὸ ὁποῖο σκέπαζε τὴν κηρήθρα, ποὺ μόλις θὰ διακρινόταν στὸ βάθος τοῦ κύτους. Τὰ συγκλίνοντα πρὸς τὰ μέσα πλευρὰ τοῦ σκάφους θὰ ἐπέτρεπαν νὰ τοποθετεῖται μὲ ἀσφάλεια στὸ ἐσωτερικό του ἀρκετὴ ποσότητα ὑγροῦ χωρὶς κίνδυνο νὰ χυθεῖ. Τὰ ποδαράκια ἀποκάτω παρέχουν πρόσθετη σταθερότητα. Ἔτσι βέβαια αὐτὸ τὸ ὁμοίωμα πλοίου παίζει ταυτόχρονα τὸν ρόλο ἑνὸς ταφικοῦ ἀγγείου, κάτι ποὺ δὲν εἶναι τελείως ἄγνωστο, ὅπως θὰ δοῦμε[5].

1. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Wachsmann 198, τὰ αἰγαιακὰ πλοῖα ὅπως παριστάνονται δὲν ἦταν ἀκριβῆ ὁμοιώματα ἀλλὰ εἰκονογραφικὲς ἀποδόσεις τους, καμωμένες ὅπως ὁ καλλιτέχνης ἔβλεπε τὸ πλοῖο μὲ τὰ δικά του μάτια.

2. Ἂς σημειώσουμε βέβαια ὅτι ἔχει ὑποστηριχθεῖ γενικὰ γιὰ τὰ ὁμοιώματα ἀπὸ τὸν Μόχλο καὶ τὸ Παλαίκαστρο (ἀριθ. 1 καὶ 2 τοῦ καταλόγου μας) ὅτι ἀποδίδουν σκάφη ἰδιαίτερα στενόμακρα τοῦ τύπου τῶν κυκλαδικῶν «τηγανιῶν» (πρόσφατα πρβ. C. Renfrew, Problems in European Prehistory, 1979, 46, 92: «longships»· πρβ. καὶ Betancourt 51 κέ.), τὰ ὁποῖα ἦταν ἴσως μονόξυλα κατὰ τὴ γνωστὴ ἄποψη τοῦ Hutchinson («dugouts»· πρβ. καὶ Johnstone 60). Ἑπομένως ἡ ἀπουσία τρόπιδος δὲν εἶναι ἴσως μία συμβατικὴ ἀπόδοση τῆς πραγματικότητας ἀλλὰ μία ἀκριβὴς ἀπεικόνισή της, ὅπως τῶν μολυβδίνων ὁμοιωμάτων τῆς Νάξου (ἀριθ. 3). Ἂς σημειωθεῖ πάντως ὅτι κατὰ τὸν Μαρινατο (ἘπετΕτΚυκλΜελ 2, 1962, 235), ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὸν Ντουμα (ΑΑ 1982, 6), οἱ Κυκλαδίτες ἦταν οἱ ἐφευρέτες τῆς τρόπιδας τῶν πλοίων. Ἂς προσθέσουμε βέβαια ὅτι ἤδη ὁ Miltner 906 εἶχε δεχθεῖ τὴν τρόπιδα τῶν πλοίων τῶν κυκλαδικῶν «τηγανιῶν».

3. Γιὰ τὸ πρόβλημα «water-line or keel-line» βλ. ἀναλυτικὰ G. S. Kirk, Ships on Geometric Vases, BSA 44, 1949, 125. Ὅμως γιὰ τὸ ὁμοίωμα τοῦ Μόχλου ὁ Betancourt 51 πρόσφατα γράφει ὅτι «it has a flat bottom, ... and small projections at or below the waterline».

4. Πρβ. Gray 33.

5. Γιὰ ἄλλους πολιτισμοὺς πρβ. π.χ. Göttlicher 23

Οἱ σειρὲς τῶν κυψελίδων τοῦ *κηρίου* φέρνουν κάπως στὸν νοῦ σὲ μικρογραφία καὶ πυκνὴ διάταξη τὶς κοτύλες ἑνὸς κέρνου, κάτι ποὺ εἶχε πιθανὸν κάποια σημασία, ἴσως συνειρμική, γιὰ τοὺς Μινωίτες. Πάντως μεταξὺ τῶν μινωικῶν κέρνων δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει κάτι ἀνάλογο[1].

Ἡ συμβολικὴ σημασία τῆς ἀναθέσεως ἑνὸς ὁμοιώματος πλοίου, καὶ μάλιστα κατὰ μοναδικὸ τρόπο συνδυασμένου μὲ κηρήθρα καὶ ἀσφαλῶς τὴ σχετικὴ προσφορὰ μέλιτος μέσα στὸ κύτος, δίνει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στὸν τόπο εὑρέσεώς του: δυστυχῶς τίποτε δὲν εἶναι γνωστὸ ἐκτὸς ἀπὸ μία γενικὴ δήλωση τοῦ πωλητῆ, τὴν ὁποία θεωρεῖ πειστικὴ ἡ κ. Μητσοτάκη, ὅτι τὸ ἀντικείμενο βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Μονῆς Ὁδηγητρίας τῆς Ἐπαρχίας Καινουρίου τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῶν Δυτικῶν Ἀστερουσίων, τῆς ὀροσειρᾶς ποὺ χωρίζει τὴ Μεσαρὰ ἀπὸ τὸ Λιβυκὸ Πέλαγος, σήμερα ἀκατοίκητη, εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ ἀπὸ τοὺς προανακτορικοὺς θολωτοὺς ἢ κυκλικοὺς τάφους, οἱ ὁποῖοι κατὰ καιροὺς ἔχουν βρεθεῖ καὶ συληθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους, ποὺ ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν ἰδιαίτερα δραστήριοι ἐδῶ. Εἶναι λοιπὸν πιθανότατο ὅτι τὸ πλοιάριο βρέθηκε μέσα σὲ ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μεγάλους καὶ ἀσφαλῶς πλούσιους τάφους[2] ὅπως στὸ Κεφάλι Ὁδηγητρίας ἢ Στοῦ Σκανιάρη τὸ Λάκκο ποὺ ἐρεύνησε ὁ γράφων πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια[3] ἢ στοὺς τάφους τῶν Μεγάλων Σκοίνων καὶ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς ἢ τοῦ Ἁγιοφάραγγου ποὺ ἐρεύνησε ὁ Ἀλεξίου[4]. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Μονῆς Ὁδηγητρίας, περίπου 25 τετρ. χλμ., περιλαμβάνει ἑπτὰ βέβαιες ἢ πιθανὲς θέσεις νεκροταφείων, ποὺ ἦταν ἄγνωστες ἕως τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960[5].

Ἐξετάζοντας τὸν πηλὸ τοῦ ἀντικειμένου παρατηροῦμε[6] μία στενὴ ὁμοιότητα μὲ τὸν πηλὸ μιᾶς ὁμάδας τραχωτῶν ἀγγείων («barbotine») τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη, ποὺ προέρχεται ἀπὸ κάποιον ἀπὸ τοὺς συλημένους θολωτοὺς τάφους τῆς περιοχῆς τῆς Μονῆς Ὁδηγητρίας. Ἔτσι ἀποκτοῦμε μία πρόσθετη ἔνδειξη ὅτι τὸ ὁμοίωμα προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τάφους. Βέβαια, κανένα τέτοιο πλοιάριο ἀπὸ τὰ γνωστὰ σήμερα δὲν προέρχεται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς προανακτορικοὺς καὶ πρώιμους παλαιοανακτορικοὺς τάφους[7]. Οὔτε ὅμως φαίνεται πιθανὸ νὰ προέρχεται τὸ πλοιάριο ἀπὸ κάποιον ἄγνωστο οἰκισμὸ ἢ ἀπὸ τὸ ἱερὸ κορυφῆς τοῦ Κόφινα, ποὺ βρίσκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μονῆς Ὁδηγητρίας, στὰ δύσβατα κεντρικὰ Ἀστερούσια, ἀφοῦ στὸ πλούσιο αὐτὸ ἀλλὰ ἐν μέρει συλημένο ἱερὸ δὲν βρέθηκε στὶς ἀνασκαφὲς ἕνα πήλινο ὁμοίωμα πλοιαρίου, ὅπως νομίστηκε ἀπὸ σύγχυση καὶ ἀναφέρεται στὴ βιβλιογραφία[8].

ἀριθ. 1: νησόσχημο ἀγγεῖο ἀπὸ τὶς Σάρδεις. Ἀλλὰ καὶ προκειμένου γιὰ τὸν μινωικὸ πολιτισμὸ ὁ Betancourt 51 μὲ πρωτοτυπία χαρακτηρίζει ὅλα τὰ πήλινα ὁμοιώματα πλοίων ὡς ἀγγεῖα: «A few clay vases are shaped like boats or ships».

1. Γιὰ ἕνα κυκλαδικὸ κέρνο τῆς 3ης χιλιετίας μὲ παραπλήσια διάταξη κοτυλῶν στὸ Παρίσι (Sèvres) βλ. P. Demargne, Naissance de l'art grec (1974) εἰκ. 28-9.

2. Βλ. K. Branigan, The Tombs of Mesara (1970) 124 εἰκ. 26 (Distribution map).

3. ΚρητΧρον 17, 1963, 398· ΑΔ 18, 1963, Β2, 312· 23, 1968, Β2, 405 κέ. Πρβ. Branigan ὅ.π. 14, 22, 105, 126.

4. Αλεξιου, ΑΔ 22, 1967, Β2, 482 κέ. Πρβ. Branigan ὅ.π. 170 καὶ σποράδην. Πρβ. καὶ BSA 72, 1977, 65 κέ.

5. Πρβ. Branigan ὅ.π. 125 κέ.

6. Κατὰ τὴν κ. Μ. Τσιποπούλου, ποὺ μελετᾶ αὐτὴ τὴν ὁμάδα ἀγγείων τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη.

7. Τὸ πολὺ μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν ὁρισμένα λεμβόσχημα ἀγγεῖα: βλ. παρακάτω τὸν κατάλογο ὁμοιωμάτων· πρβ. Branigan ὅ.π. 81.

8. Βλ. παρακάτω ἀριθ. 5 καταλόγου ὁμοιωμάτων.

Φυσικά, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ σχέση τῶν πλοίων μὲ τὸ ὑπερπέραν, μὲ τοὺς τάφους καὶ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν, εἶναι ἐπικρατέστερη στὶς ἀρχαῖες ἀντιλήψεις ἀπὸ τὴ σχέση τους μὲ τὰ ἱερά.

Τὸ πλοιάριο τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη, ποὺ εἶναι ἀντικείμενο σπάνιο, παρουσιάζει βέβαια ὁπωσδήποτε μεγάλο ἐνδιαφέρον, γίνεται ὅμως ἰδιαίτερα σημαντικὸ ὅσον ἀφορᾶ τὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα αὐτὸ εἶναι μοναδικό: τὴν κατασκευαστικὴ λεπτομέρεια τῆς ὑπερυψωμένης πλώρης, ποὺ δίνει ἀπάντηση σὲ ἕνα παλαιὸ ἀρχαιολογικὸ πρόβλημα, καὶ τὴν ὕπαρξη τοῦ *κηρίου* στὸ κύτος του, ποὺ θέτει ἕνα ἰδιότυπο θρησκειολογικὸ πρόβλημα: τὴ συμβολικὴ σχέση ποὺ ἔχει ἡ μέλισσα καὶ τὸ μέλι μὲ τὴ λατρεία, μάλιστα δέ, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ἀναφορικὰ μὲ ἕνα ὁμοίωμα πλοίου, ποὺ φαίνεται ὅτι κατατάσσεται στὸ πλαίσιο τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῶν Μινωιτῶν γιὰ τὴ μεταθανάτια ζωή. Ἔτσι, ἡ παροῦσα μελέτη ἔχει ὡς κύριο ἀντικείμενο τὴν ἐξέταση τῶν δύο αὐτῶν θεμάτων.

Κατάλογος ὁμοιωμάτων προϊστορικῶν πλοίων

Γιὰ τὴν καλύτερη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος παραθέτουμε κατάλογο ὁμοιωμάτων προϊστορικῶν αἰγαιακῶν καὶ κυπριακῶν πλοίων καὶ συναφῶν κατασκευασμάτων, ἀπὸ διάφορα ὑλικά, κυρίως ἀπὸ πηλό, περίπου κατὰ χρονολογικὴ σειρά. Στὸν κατάλογο ἀναφέρονται 45 ἀριθμοὶ μὲ συνολικὰ 51 ὁμοιώματα ἢ τμήματα ὁμοιωμάτων, δηλαδὴ 36 τεμάχια πήλινα, δύο χάλκινα, τέσσερα μολύβδινα, τέσσερα λίθινα καὶ τέσσερα ἐλεφάντινα. Ὁ ἀνάλογος κατάλογος τῆς Gray (1974) περιλαμβάνει στὸ σχετικὸ τμῆμα του 23 ὁμοιώματα, ὁ δὲ παλαιὸς τοῦ Μαρινάτου (1933)[1] ἐννέα ὁμοιώματα.

Ἴσως ὁρισμένα ἀντικείμενα δὲν ἔπρεπε κανονικὰ νὰ συγκαταλέγονται στὸν κατάλογο, ὅπως ὁ ἀριθ. 5 (νηόσχημος λύχνος;) καὶ ὁ ἀριθ. 19 (τέσσερις «νηόσχημες» ἐλεφάντινες πυξίδες), ἀφοῦ δὲν πρόκειται γιὰ κανονικὰ ὁμοιώματα, ἤ, τέλος, ὁ ἀριθ. 37. Πάντως δὲν συμπεριλαμβάνονται διάφορα ἀμφίβολα σχεδὸν «νηόσχημα» ἀγγεῖα, κτερίσματα ἀπὸ τὰ ΠΜ Ι ταφικὰ σύνολα τῆς Λεβῆνος (ἢ Λέντα)[2] ἢ ἀπὸ τὸν ΠΜ ΙΒ - ΙΙΑ σπηλαιώδη τάφο Κυπαρισσίου παρὰ τὸ Κανλὶ Καστέλλι[3] ἢ ἀπὸ τὴ Φαιστό[4].

1. Μόχλος (ὄντως Μουσ. Ἡρ. 5570). Ἕνα[5] ΠΜ ΙΙ πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.20 μ., πλ. μέγ. 0.035 μ. R. Seager, Mochlos 82, 93 ἀριθ. 31 εἰκ. 48· Evans, PM I, 57 εἰκ. 16 c· Marinatos 173 κέ. 217 ἀριθ. 20· Gray 15 ἀριθ. A 14· Wachsmann 217. Betancourt 51 εἰκ. 32 A.

1. Marinatos 173 - 5, B, Modèles de bateaux.

2. Branigan ὅ.π. 81· Ζωης, Κρήτη, Ἐποχὴ τοῦ Λίθου 102· N. Platon, La civilisation minoenne I (1981) 151: «petit ustensile en forme de barque».

3. Αλεξιου, ΚρητΧρον 5, 1951, 280 ἀριθ. ΣΤ 6 πίν. 14 εἰκ. 1, 8: μῆκος 0.11 μ. Τὸ ἀντικείμενο ἀνηρτᾶτο ἀπὸ τέσσερα σημεῖα καὶ εἶχε πυθμένα ἐπίπεδο· ὁ ἀνασκαφέας διακρίνει μάλιστα στὴν πρύμνη καὶ εἰδικὴ διχαλωτὴ θέση γιὰ τὸ πηδάλιο.

4. Αλεξιου, Ὁδηγὸς Ἀρχ. Μουσείου Ἡρακλείου (1968) 47, προθ. 32: «ἀγγεῖο σὲ σχῆμα πλοίου».

5. Ὑπάρχει καὶ δεύτερο (Μουσ. Ἡρ. 5569), ἀσαφοῦς σχήματος, ποὺ ἑρμηνεύεται μὲ πολλὲς πιθανότητες μᾶλλον ὡς ἱερὰ κέρατα: πρόσφατα πρβ. L. Vagnetti - P. Belli, SMEA 19, 1978, 137 πίν. VII 7: «Ἴσως τὸ πρωιμότερο δεῖγμα ἱερῶν κεράτων». Ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὲς θεωρεῖται πλοιάριο. Γιὰ τὴν ἄποψη τῆς πιθανῆς καταγωγῆς τῶν ἱερῶν κεράτων ὡς συμβόλου ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ πλοίου βλ. B. Rutkowski, Frühgr. Kultdarstellungen (1981) 88 κέ.

2. Παλαίκαστρο, Τάφος ΙΙ (Μουσ. Ἡρ. 3911). ΠΜ ΙΙ πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.22 μ., πλ. μέγ. 0.043 μ. Dawkins, BSA 10, 1903 - 4, 197 - 8 εἰκ. 1 k· Unpubl. Objects from the Palaikastro Excavations, BSA Suppl. 1, 1923, 6 κέ. εἰκ. 3 k καὶ 4· Evans, PM II, 240 εἰκ. 137· Marinatos 173, 217 ἀριθ. 19 εἰκ. 1 a· Hood 1971, 126 πίν. 108· Gray 14, 34 κέ. ἀριθ. A 1 εἰκ. 3 k· Johnstone 65· Betancourt 51 κέ. εἰκ. 32 c.
3. Νάξος, «cist grave»[1] (Ashmolean Mus. καὶ Merseyside County Mus., Liverpool). Τέσσερα ΠΚ ΙΙ - ΙΙΙ μολύβδινα ὁμοιώματα. Μῆκ. περίπου 0.40 - 0.34 μ., πλ. περίπου 0.033 μ. Renfrew 356 κέ. εἰκ. 17.7 πίν. 28, 3 - 4· AJA 71, 1967, 5 ἀριθ. 12 - 4 πίν. 1 καὶ 3· Gray 4, 34 ἀριθ. A 2 πίν. G I a· O. Höckmann, εἰς Kunst der Kykladen, Ausstellung Karlsruhe (1976) 48 ἀριθ. 457 εἰκ. 25.
4. Μῆλος, Φυλακωπή, τάφος Κάπαρης (Μουσ. Μήλου). ΠΚ (;) πώρινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.265 μ. Φ. Ζαφειροπούλου, ΑΔ 21, 1966, Β2, 387 πίν. 408 γ - δ· ΑΑΑ 2, 1969, 408 σημ. 10· ArchRep 15, 1968/9, 27 εἰκ. 31· Ἀλεξίου 96 καὶ σημ. 4· French 174· Laviosa 29 καὶ σημ. 2 - 3 ἀριθ. i εἰκ. 28 (ἀμφιβολίες γιὰ τὴ χρονολόγηση)· Humphreys 352 ἀριθ. 2· Hiller, Gnomon 49, 1977, 399.
5. Μεσαρά, θολωτὸς τάφος Χριστοῦ (ὄντως Μουσ. Ἡρ. 2267). ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ι ἀμφίβολο πώρινο «ὁμοίωμα» ἢ νηόσχημος λύχνος. Μῆκ. 0.09 μ., πλ. μέγ. 0.025 μ. Xanthoudides, The Vaulted Tombs of Mesara 72 εἰκ. 40 b· Marinatos 174 ἀριθ. 21 εἰκ. 1 b· Gray 15 ἀριθ. B (15) («möglicherweise Lampe»)· J. Soles, The Gournia House Tombs (Univ. Microf.), 1978, 348, ὅπου γίνεται δεκτὸ ὡς πλοῖο.
6. Τραόσταλος, Ἱερὸ Κορυφῆς (Μουσ. Ἡρ. 16437). Ἀδημοσίευτο ΜΜ πήλινο ὁμοίωμα. Σωζ. μῆκ· 0.18 μ. Δαβάρας, ΑΔ 18, 1963, Β2, 311· Ἀλεξίου 12 καὶ σημ. 59· Laviosa 29 σημ. 3 (ὄχι ἀπὸ τὸν Κόφινα[2])· Humphreys 351 ἀριθ. 6 (ὄχι ἀπὸ τὸν Κόφινα)· Göttlicher 62 ἀριθ. 324 (ὄχι ἀπὸ τὸν Κόφινα).
7. Μύρτος/Πύργος Ἱεραπέτρας (Μουσ. Ἡρ. 22058). Μικροσκοπικὸ ΜΜ πήλινο ὁμοίωμα μὲ ἀνθρώπινη μορφὴ μέσα. Ἀδημοσίευτο. Ἀνασκαφὴ G. Cadogan. Ἀναφέρεται: Ἀλεξίου 98 σημ. 3· Νέα παράστασις πλοίου ἐπὶ μινωικῆς λάρνακος. Πεπρ. Γ' Κρητολ. Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1971 (1973) 3 καὶ σημ. 2· G. Cadogan, ArchRep 1977/8, 76.
8. Κύπρος (Μουσ. Λούβρου ΑΜ 972). ΜΚ Ι πήλινο ὁμοίωμα μὲ ὀκτὼ ἐπιβάτες. Μῆκ. 0.25 μ. CVA France 5, Louvre 4, πίν. 4.7 καὶ 9· Buchholz - Karageorghis ἀριθ. 1718· Gray 29 ἀριθ. BB 2 a· Göttlicher[3] 34 ἀριθ. 143 πίν. 8· N. K. Sandars, The Sea Peoples (1978) 180 κέ. εἰκ. 121 c· Westerberg 9 κέ. ἀριθ. 1 εἰκ. 1.
9. Κύπρος, Πολιτικὸ (Κυπρ. Μουσ. 1941/ΙΙΙ - 6/1 καὶ 1941/1 - 18/1). Τεμάχια ΜΚ ΙΙ ἢ ΙΙΙ πήλινου ὁμοιώματος. D. Frankel, RDAC 1974, 43 - 50· Westerberg 10 ἀριθ. 2 εἰκ. 2 (προφανῶς ἀνάλογο μὲ τὸ παραπάνω).
10. Κύπρος (Βρετ. Μουσ. C 261). ΜΚ ΙΙΙ πήλινο ἀγγειόσχημο «ὁμοίωμα». Μῆκ. σχεδὸν 0.13 μ. Walters, BM Cat. Vases I 2, 49 εἰκ. 84· Gray 19 ἀριθ. C 45· Göttlicher 34 ἀριθ. 148· Westerberg 10 ἀριθ. 3 εἰκ. 3.
11. Κύπρος (Μουσ. Λούβρου ΑΟ 17521). ΠΚ ἢ ΜΚ πήλινο ὁμοίωμα· Μῆκ. 0.33 μ. Westerberg 11 ἀριθ. 4 εἰκ. 4.
12. Κύπρος, Βουνούς, τάφος 64 (Κυπρ. Μουσ.). Νηόσχημη πυξὶς μὲ ἱππόσχημα ἄκρα μὲ ἱππεῖς,

1. Κατὰ τὴ δήλωση τοῦ ἀρχαιοκαπήλου ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Dawkins τὸ 1917 στὴν Ἀθήνα ἀγόρασε τὰ τρία ὁμοιώματα τοῦ Ashmolean Museum, τὰ ὁποῖα μάλιστα φαίνεται ὅτι ἦταν τέσσερα.

2. Ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στὰ δύο ἱερὰ κορυφῆς, ποὺ σημειώσαμε καὶ παραπάνω, ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀδημοσίευτα ἀντικείμενα καὶ ἀπὸ τοὺς δύο χώρους ἐκτίθενται στὴν ἴδια προθήκη καὶ ἡ σημείωση ἔγινε χωρὶς νὰ ζητηθεῖ ἁρμοδίως ἡ σωστὴ πληροφόρηση.

3. Δὲν βρέθηκε βέβαια στὴν Κρήτη, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ λάθος.

τέλους Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ III ἢ 2000 - 1600 π.Χ. Μῆκ. 0.30 μ. P. Dikaios, A Guide to the Cyprus Museum[3] (1961) πίν. 6, 6· Gray 29 ἀριθ. BB 2 b· Göttlicher 34 ἀριθ. 144· Karageorghis, The Civilization of Prehist. Cyprus (1976) 118 εἰκ. 87.

13. Κύπρος, Καζάφανι, τάφος 2B (Κυπρ. Μουσ. T2B ἀριθ. 377). ΥΚ I/II πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.45 μ., πλ. 0.23 μ. BCH 88, 1964, 336 κέ. εἰκ. 70 a - b· Buchholz - Karageorghis ἀριθ. 1719· Laviosa 31 καὶ σημ. 2· Gray 19 ἀριθ. C 46 πίν. II c - d· Göttlicher 37 ἀριθ. 167 πίν. 12[1]. Westerberg 11 κέ. ἀριθ. 5 εἰκ. 5.
14. Ζάκρος, παρὰ Κτήριον Η (Μουσ. Ἡρ. 19444). Τμῆμα πήλινου ὁμοιώματος, μᾶλλον παλαιοανακτορικοῦ, μὲ ἀνθρώπινη μορφὴ μέσα, ἴσως τὸν πηδαλιοῦχο. Σωζ. μῆκ. 0.08 μ. Ἔργον 1970, 177· Πλάτων, ΠΑΕ 1970, 235 κέ.· Ἀλεξίου 98 σημ. 3· Humphreys 351 ἀριθ. 2.
15. Μάλια, «Ἀγορὰ» (Μουσ. Ἡρ. 17159 καὶ 17163). Δύο μικροσκοπικὰ ΥΜ ΙΑ πήλινα ὁμοιώματα.

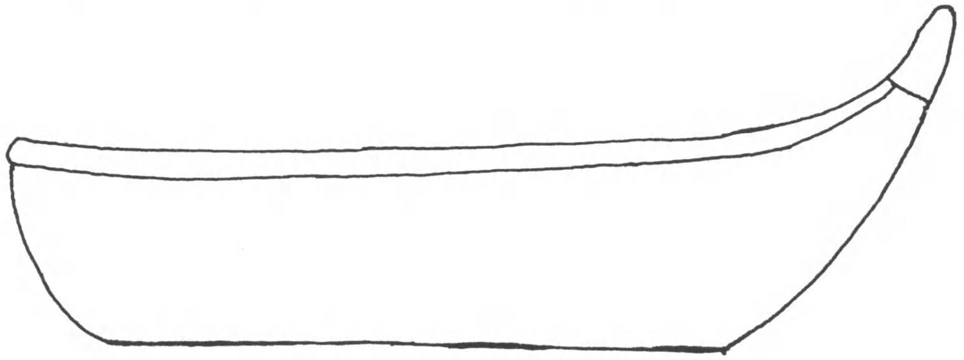

Εἰκ. 2. Τὸ λίθινο πλοιάριο τῆς Ἁγ. Τριάδας (ἀριθ. 18).

Μῆκ. (α) 0.03 μ. καὶ (β) 0.06 μ. H. van Effenterre, Mallia, L'Agora (Et. crét. XVII), 1969, 103 πίν. 57, 1 a - b· Le palais de Mallia et la cité minoenne (Incun. Graeca LXXVI), 1980, 73 εἰκ. 100.

16. Μῆλος, Φυλακωπή, 2ο ἀνάκτορο (Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. 9892). Πήλινο ὁμοίωμα τοῦ 1500 π.Χ. περίπου. Μῆκ. 0.127 μ. Atkins, Phylakopi (1904) 206 εἰκ. 180· Marinatos 175 ἀριθ. 26· French 174· Laviosa 24 σημ. 3 εἰκ. 22· Gray 19, 51, 60 ἀριθ. C 42 εἰκ. 14 a - b[2]· B. Landström, Das Schiff (1961) εἰκ. 49, 50, 51 (ἀναπαράσταση)· Göttlicher 16 ἀριθ. 317 πίν. 24· Johnstone 57[3] εἰκ. 6, 1· Wachsmann 209 εἰκ. 23 A.
17. Ἁγία Τριάδα, «Πλατεῖα τῶν Ἱερῶν» (ὄντως Μουσ. Ἡρ. 3141). ΥΜ ΙΙΙΓ πήλινο ὁμοίωμα, ἀρκετὰ συμπληρωμένο στὴν πλώρη. Μῆκ. 0.215 μ., πλ. μέγ. 0.08 μ. Marinatos 174 ἀριθ. 23 εἰκ. 5 (ὄχι ΥΜ II)· Banti, ASAtene 19-21, 1941-3, 63 εἰκ. 65 a - b· Laviosa 27 ἀριθ. h εἰκ. 27 a - d· Gray 18, 40, 83 κέ. ἀριθ. C 32.
18. Ἁγία Τριάδα, «Vano 13» (ὄντως Μουσ. Ἡρ. 344) (εἰκ. 2). Νεοανακτορικὸ ἢ ΥΜ III μαρμάρινο ἢ μᾶλλον ἀλαβάστρινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.143 μ., πλ. μέγ. 0.048 μ. Rendic. Lincei 12, 1903, 334· Marinatos 174 ἀριθ. 22 εἰκ. 1 c· Laviosa 21 κέ. σημ. 4 εἰκ. 16· Gray 18 ἀριθ. C 31· Halbherr - Stefani - Banti, ASAtene 55, N. S. 39, 1977 (1980), 88 καὶ σημ. 1 εἰκ. 56.
19. Κνωσός, Ζαφὲρ Παπούρα, τάφος 7 (Μουσ. Ἡρ. ἐλεφ. 120, διαστ. 0.24 × 0.06 μ.) καὶ Μυκῆνες, τάφος 88 (Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. 9506). Δύο ἐλεφάντινες περίπου «νηόσχημες» πυξίδες[4]. ΥΜ ΙΙΙΑ

1. Κατὰ τὸν Westerberg, ὁ Göttlicher ἴσως ἀπὸ ἀπροσεξία τὸ χρονολογεῖ στὸ 600 π.Χ.
2. Λανθασμένος ὁ ὑπότιτλος τῆς εἰκ. 14.
3. «A possible argument for the presence of skin boats», ὅπως γράφει.
4. Πρβ. τὴν ἄποψη ὅτι «sie dienten als Behälter für das unblutige Opfer»: R. Hampe - E. Simon, Tausend Jahre frühgriech. Kunst (1980) 35.

καὶ ΥΕ ΙΙΙΑ1. Evans, Prehist. Tombs 27 εἰκ. 22· Marinatos 174 κέ. 234 ἀριθ. 24 εἰκ. 15 πίν. 14, 24· κυρίως Σακελλαράκης, Ἐλεφάντινον πλοῖον ἐκ Μυκηνῶν, ΑΕ 1971, 188 κέ. εἰκ. 1 - 3 κλπ. πίν. 40 α - β κλπ. (τὸ δεύτερο), εἰκ. 4 - 5 πίν. 38 α - δ (τὸ πρῶτο)· Κ. Γαλλῆς, ΑΕ 1973, 120 κέ. εἰκ. 1 - 3 πίν. 59 α - γ, ὅπου ἀναφέρονται ἄλλες δύο ἀνάλογες ΥΕ ΙΙΙΓ πυξίδες, μήκους 0.15 καὶ 0.18 μ., ἀπὸ τὴν Ἔγκωμη[1]: Γαλλῆς, αὐτόθι 190 - 9 εἰκ. 4, 5 καὶ 7 πίν. 61 - 2 (ἡ πρώτη)[2] καὶ πίν. 63β (ἡ δεύτερη)· Gray 19, 141 σημ. 317 ἀριθ. C 41.

20. Ἀσίνη (Μουσ. Ναυπλ.). ΥΜ ΙΙΙ πήλινο ὁμοίωμα συμπληρωμένο[3] σχεδὸν τὸ μισό. Μῆκ. 0.158 μ. ὅπως συμπληρώθηκε, ὕψ. 0.033 - 0.45 μ. French 174· Göttlicher 63 ἀριθ. 332 πίν. 25· Wachsmann 209, 220 εἰκ. 23 Β· IJNA 11, 1982, 299 καὶ 302.

21. Μυκῆνες, λαξευτ. τάφος 79 (Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. 3099). Πήλινο ὁμοίωμα περίπου τοῦ 1300 π.Χ. Μῆκ. 0.07 μ., ὁλ. ὕψ. 0.031 μ. Marinatos 175, 217 ἀριθ. 25· French 174· Laviosa 26 καὶ σημ. 5 ἀριθ. g εἰκ. 26 a - b· Gray 19 ἀριθ. C 44· Göttlicher 64 ἀριθ. 334 πίν. 25· Ἁ. Ξενάκη - Σακελλαρίου, Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν, ἀνασκαφῆς Χρ. Τσούντα (1887 - 1898), 1985, 220, 222 ἀριθ. 3099 πίν. 104 α - β.

22. Κέως, Ναὸς Ἁγ. Εἰρήνης (Μουσ. Κέω Κ3600). Τμῆμα χάλκινου ΥΕ ΙΙΙΓ (;) ὁμοιώματος. Σωζ. μῆκ. 0.135 μ. Caskey, Hesperia 33, 1964, 327 πίν. 56 c· ΑΔ 19, 1964, Β3, πίν. 493 b· Laviosa 21· Gray 20 ἀριθ. C 59· Göttlicher 64 ἀριθ. 335 πίν. 25.

23. Περιοχὴ Ἀμφιαρείου. Τυχαῖο εὕρημα (Μουσεῖο Πειραιῶς). ΥΕ ΙΙΙΒ(;) πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.35 μ., πλ. μέγ. 0.083[4]. Β. Πετρᾶκος, Ἐκ τῆς Μυκηναϊκῆς Ὠρωπίας, Ἐπίμετρον, ΑΔ 29, 1974, Α (1977), 98 - 9 πίν. 57α - γ («ἴσως γεωμετρικό»)· ArchRep 1978/9, εἰκ. 5 («Probably Mycenaean»)[5]· O. Höckmann, Antike Seefahrt (1985) 31 εἰκ. 18 (μυκηναϊκό).

24. Ἀθήνα, μυκηναϊκὴ κρήνη Ἀκροπόλεως. Πλώρη ἢ πρύμνη(;) ΥΕ ΙΙΙΓ πήλινου ὁμοιώματος. O. Broneer, Hesperia 8, 1939, 404 εἰκ. 84 v («prow»). French 174· Gray 20 ἀριθ. C 57 πίν. I c («Bug»)· Göttlicher 64 ἀριθ. 336.

25. Κύπρος, ἴσως Ἔγκωμη (Βρυξέλλες, Βασιλ. Μουσ. Α 1240). ΥΚ Ι ἢ ΙΙ ἢ μεταγενέστερο πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.18 μ. R. S. Merrillees, The Cypriote Bronze Age Pottery found in Egypt (1968) 188 πίν. 37, 1· Gray 20 ἀριθ. C 61· Göttlicher 35 ἀριθ. 150· Westerberg 15 ἀριθ. 9 εἰκ. 9.

26. Κύπρος, Μαρώνι, θέση Τσάρουκκας, τάφος 1 (Βρετ. Μουσ. 98. 12 - 1105). ΥΚ Ι ἢ ΙΙ πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.32 μ. Walters, BM Cat. Terr. 6· Merrillees ὅ.π. 188 πίν. 37, 2 ἀριστ.· Gray 20 ἀριθ. C 47 πίν. II a· Göttlicher 34 ἀριθ. 146 πίν. 9· Westerberg 12 κέ. ἀριθ. 6 εἰκ. 6.

27. Κύπρος. Μαρώνι, θέση Τσάρουκκας, τάφος 7 (Βρετ. Μουσ. 98 - 12 - 1121). ΥΚ Ι ἢ ΙΙ πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. σχεδὸν 0.59 μ. Walters ὅ.π. 6· Merrillees ὅ.π. 188 πίν. 37, 2 δεξιά· Gray 20 ἀριθ. C 48 πίν. II b· Göttlicher 34 ἀριθ. 147 πίν. 9· Westerberg 13 κέ. ἀριθ. 7 εἰκ. 7.

28. Κύπρος, ἄγνωστη θέση (Κυπρ. Μουσ. 1943. V - 29.1). ΥΚ ΙΙΙ πήλινο νηόσχημο ἀσκοειδὲς ἀγγεῖο («ρυτὸ») μὲ λαβὴ πάνω καὶ τρία ποδαράκια. Μῆκ. 0.31 μ. Buchholz - Karageorghis ἀριθ. 1720 (τὸ χαρακτηρίζουν ὡς ὁμοίωμα)· Gray 19 ἀριθ. C 46 a· Humphreys 352 («boat-askos»)· Göttlicher 35 ἀριθ. 151 (τὸ θεωρεῖ μὲ ἀμφιβολίες ὡς εἰσηγμένο μυκηναϊκὸ ὁμοίωμα)· Wachsmann 205 κέ. εἰκ. 20 Β (ὁμοίωμα).

29. Κέως (Μουσ. Κέω μικρ. 182). Πλώρη ἢ πρύμνη ΥΕ ΙΙΙΓ πήλινου ὁμοιώματος. Σωζ. μῆκ. 0.055 μ. Caskey, Hesperia 31, 1962, 273 πίν. 99 f· French 174· Gray 20 ἀριθ. C 58 πίν. G I d· Göttlicher 63 ἀριθ. 331.

1. Ἀπὸ τὸν τάφο 23 ἡ πρώτη, ἐνῶ ἡ δεύτερη, μᾶλλον ἀπὸ τὴν Ἔγκωμη ἐπίσης, δὲν ἔχει βέβαιη προέλευση.

2. Βρετ. Μουσ. 97. 4 - 1. 884: A. Murray - A. Smith - H. Walters, Excavations in Cyprus (1900) 32 καὶ 41. Γιὰ τὴ δεύτερη πυξίδα δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα καταγραφῆς.

3. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὴ συνάδελφο τοῦ Μουσείου Ναυπλίου κ. Ἑλένη Παλαιολόγου γιὰ τὴν πρόθυμη παροχὴ πληροφοριῶν.

4. Διαστάσεις κατ' ἀποκατάσταση.

5. Στὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς χρονολογεῖται τὸ ἀντικείμενο καὶ στὴν ἐπίσημη ἔκθεση «Ἑλλάδα καὶ θάλασσα», Πειραιᾶς 1985.

30. Κύπρος, Λάπηθος, τάφος Ρ 74 (Κυπρ. Μουσ.). ΥΚ III πήλινο νηόσχημο ἀσκοειδὲς ἀγγεῖο παρόμοιο μὲ τὸν ἀριθ. 28. Μῆκ. 0.28 μ. Pieridou, RDAC 1965, 87 ἀριθ. 108 πίν. 10, 9· Buchholz - Karageorghis 162 ἀριθ. 1721 (τὸ χαρακτηρίζουν ὁμοίωμα)· Gray 20 ἀριθ. C 62· Humphreys 352· Göttlicher 35 ἀριθ. 152 (ἐπίσης εἰσηγμένο μυκηναϊκό;)· Wachsmann 206 εἰκ. 20 D (ὁμοίωμα).
31. Μῆλος, Φυλακωπὴ (Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ.). Πλώρη πήλινου ὁμοιώματος. Σωζ. μῆκ. 0.06 μ., ὁλ. μῆκ. ὑπολογιζόμενο 0.20 μ. Χρονολογία ἀμφιλεγόμενη. Atkins ὅ.π. 206 πίν. 40, 37· French 174· Laviosa 17 κέ. σημ. 8, 27 εἰκ. 11a - b (τὸ θεωρεῖ «assai più antico... di TM IIIC»)· Gray 19 ἀριθ. C 43· Göttlicher 62 ἀριθ. 321 (τὸ χρονολογεῖ πολὺ χαμηλὰ στὸ 800 π.Χ.).
32. Κύπρος, Ἀμαθοῦς (Συλλ. Ν. Κιρλῆ, Λεμεσός). Πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.45 μ. 1600 - 1050 π.Χ. Westerberg 14 κέ. ἀριθ. 8 εἰκ. 8.
33. Κύπρος, Ἀμαθοῦς, εὕρημα μᾶλλον ἀπὸ τὴ θάλασσα (Συλλογὴ Φρ. Νικολαΐδη, Λεμεσός). ΥΚ πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.26 μ. Westerberg 16 ἀριθ. 11 εἰκ. 11.
34. Κύπρος (Μουσ. Λούβρου ΑΜ 636). ΥΚ Ι ἢ ΙΙ (;) πήλινο ὁμοίωμα. Μῆκ. 0.19 μ. CVA France 5, Louvre 4, II Ca πίν. 2 ἀριθ. 15· Göttlicher 34 ἀριθ. 145 (τὸ χρονολογεῖ στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ)· Westerberg 15 κέ. ἀριθ. 10 εἰκ. 10.
35. Κύπρος, Λάπηθος, προφανῶς ἀπὸ τάφο (Βιέννη, Kunsthist. Mus.). Νηόσχημο ἀσκοειδὲς ἀγγεῖο ὄχι κοῖλο ἐσωτερικά, μὲ λαβὴ ἐπάνω. ΥΚ III, 1200 π.Χ. περίπου. Schneider, AA 7, 1892, ἀριθ. 171· M. Ohnefalsch - Richter, Kypros, the Bible and Homer (1893) πίν. 98, 9 καὶ 145, 2· Humphreys 352· Göttlicher 35 ἀριθ. 149· Wachsmann 206 εἰκ. 21.
36. Μυκῆνες, «Citadel House Area». Τμῆμα ΥΕ ΙΙΙΓ πήλινου ὁμοιώματος μὲ τὴν πλώρη. Σωζ. μῆκ. 0.071 μ., ὕψ. 0.035 μ. A. Tamvaki, BSA 68, 1973, 256 ἀριθ. 259 πίν. 52 d εἰκ. 24.
37. Κύπρος (Μουσεῖο Πανεπιστημίου Missouri - Columbia). ΥΚ (;) πήλινο ὁμοίωμα ἢ ἀναθηματικὸς νηόσχημος λύχνος. Μῆκ. 0.207 μ. A. Leonard Jr., A Possible LC Boat Model, Studies in Cypr. Archaeology (Monograph XVIII, Inst. of Arch., Univ. of California), 1981, 161 - 72.
38. Φαιστός, Χάλαρα. Ἀριθ. F 4530. Μισὸς λύχνος λίθινος, προφανῶς νηόσχημος. Ἐκ δύο τμημάτων. Σωζ. μῆκ. 0.106 μ. D. Levi, ASAtene 45 - 6, 1967 - 8, 69 κέ. εἰκ. 16· L. Mercando, ASAtene 52 - 3, 1974 - 5, 27 κέ. ἀριθ. 12 εἰκ. 18 a - b.
39. Κύπρος(;). Ἄγνωστη προέλευση (Ναυτικὸ Μουσεῖο Haifa). Πήλινο ὁμοίωμα, ἴσως τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰ. π.Χ. Stieglitz, Sefunim 4, 1972 - 5, 44 - 6· Wachsmann 209 εἰκ. 23 C.
40. Ἀργολίδα (Μουσ. Ναυπλίου). Πήλινο ὁμοίωμα. Εὕρημα 1982. Ἑ. Παλαιολόγου, ΑΔ 37, 1982, Β (ὑπὸ ἐκτύπωση). Πρακτικὰ Συμποσίου Ἀρχαίας Ναυσιπλοΐας (Πειραιᾶς 1985, ὑπὸ ἐκτύπωση).
41. Αἴγινα (Μουσ. Αἴγινας;). Πήλινο ὁμοίωμα. Σώζεται μόνο ἡ πλώρη. French 174.
42. Ἄγνωστη προέλευση (Ἐθν. Μουσ. Κοπεγχάγης). Μικρὸ πήλινο ὁμοίωμα μὲ δύο ἐπιβάτες· French 174.
43. Κύπρος, Λάπηθος, τάφος (Κυπρ. Μουσ.). ΥΚ III πήλινο νηόσχημο ἀσκοειδὲς ἀγγεῖο. P. Dikaios, A guide to the Cyprus Museum[3] (1961) 203 σημ. 30· Humphreys 352.
44. Ἄγνωστη προέλευση (Cincinnati Art Mus. 1962, 392, Συλλογὴ Semple). Χάλκινο ὁμοίωμα, «Greek or Cretan, possibly of the 14th cent.». Cincinnati Art Mus. Bull. 7, 1965, 3 - 4· Humphreys 353 ἀριθ. 8.
45. Μυκῆνες, Οἰκία Πέτσα. Πήλινο ὁμοίωμα: «What appears to be the prow of a ship with blunted top»: French 174.

Ἐξετάζοντας τὸν παραπάνω κατάλογο βλέπουμε ὅτι τὸ λίθινο «ὁμοίωμα» ἀριθ. 5 εἶναι τὸ μόνο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς Μεσαρᾶς καὶ ἑπομένως, ὡς πρὸς τὴν προέλευση, ἀποτελεῖ ἴσως τὸ μόνο ἄμεσο «παράλληλο» μὲ τὸ πλοιάριο Μητσοτάκη. Ὡς κρητικὸ ἀντικείμενο μπορεῖ τὸ νέο αὐτὸ πλοιάριο νὰ συναριθμηθεῖ

μὲ τοὺς ἀριθ. 1, 2, 5, 6, 7, 14, 15, 17, 18, 19 καὶ 38 καὶ νὰ ὑπολογισθεῖ ὡς τὸ δέκατο τρίτο εὕρημα. Δηλαδὴ τὰ μινωικὰ πλοιάρια ἀποτελοῦν πλέον τὸ 1/3 περίπου τοῦ συνόλου τῶν ἀναλόγων εὑρημάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Τὰ κυπριακὰ ὁμοιώματα εἶναι γενικὰ νεώτερα ἀλλὰ καὶ πολυπληθέστερα, δεκαοκτώ (;) (ἀριθ. 8 - 12, 23, 25 - 28, 30, 32 - 35, 37 καὶ 39), ἂν συνυπολογίσουμε καὶ τὰ ἀμφίβολα ἀσκοειδῆ «νηόσχημα ρυτὰ» ἀριθ. 28, 30 καὶ 43, τὰ ὁποῖα εἴτε θεωροῦνται ὡς πιθανὰ εἰσηγμένα μυκηναϊκά, εἴτε δὲν θεωροῦνται κἂν ὁμοιώματα[1], δεκαεπτὰ δὲ ἂν συναριθμηθοῦν καὶ οἱ δύο ἐλεφάντινες πυξίδες τῆς Ἔγκωμης (βλ. ἀριθ. 19). Οἱ Κυκλάδες ἀντιπροσωπεύονται μὲ ὀκτὼ ὁμοιώματα συνολικά, τὰ τέσσερα —ἢ πέντε;— μολύβδινα τῆς Νάξου (ἀριθ. 3), τὰ δύο τῆς Μήλου (ἀριθ. 16 καὶ 31) καὶ τὰ δύο τῆς Κέω (ἀριθ. 22 καὶ 29).

Τὸ πλοιάριο Μητσοτάκη

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπερυψωμένη πλώρη, ποὺ θὰ ἐξετάσουμε ἰδιαιτέρως, τὸ πλοιάριο Μητσοτάκη ἐμφανίζει διάφορα ἐνδιαφέροντα ἐπὶ μέρους στοιχεῖα. Ἡ ὕπαρξη τοῦ *κηρίου* στὸ κύτος ἀποκλείει φυσικὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ἀρκετὰ συνηθισμένων *ἑδράνων* ἢ *ζυγῶν* τῶν ἐρετῶν, ὅπως τὰ βλέπουμε π.χ. στὰ πλοιάρια τοῦ Παλαικάστρου (ἀριθ. 2) καὶ Τραόσταλου (ἀριθ. 6) ἢ σὲ ἄλλα μεταγενέστερα, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες ἀπεικονίσεις[2]. Ἀπουσιάζει ἐπίσης ἡ ὀπὴ ἢ ἡ διάτρητη ἐγκάρσια δοκὸς γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἐνδεχόμενου ἱστοῦ[3], ἡ *ἱστοπέδη*[4] ἢ μᾶλλον ἡ *μεσόδμη*[5], φυσικὰ δὲ τὸ κατάστρωμα, ποὺ ἦταν ἄγνωστο καὶ πολὺ ἀργότερα, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ[6]. Ἀντίθετα, ἐμφανίζονται οἱ μᾶλλον σπάνιοι *σκαλμοὶ*[7] ἢ *κληίδες*[8] σὲ δύο ζεύγη: πρόκειται δηλαδὴ — ἐὰν ἐκλάβουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν σκαλμῶν κυριολεκτικὰ καὶ ὄχι ἁπλῶς ἐνδεικτικὰ — περὶ σκάφους τετρακώπου, δηλαδὴ διαστάσεων σχετικὰ μικρῶν. Ἑπομένως, κατὰ τὴ μέθοδο ὑπολογισμοῦ τοῦ Μαρινάτου, ποὺ ἔχει ἀφιερώσει στὴν ἐργασία του εἰδικὸ κεφάλαιο[9], ἂν δεχθοῦμε διάστημα 0.90 μ. γιὰ τὸ interscalmium καὶ ἀνὰ τέσσερα μέτρα γιὰ τὸ παραπέρα διάστημα χωρὶς κουπιὰ ὣς τὶς ἄκρες τοῦ σκάφους, ὅπως στὶς κλασικὲς τριήρεις[10], τὸ πλοιάριο Μητσοτάκη πρέπει νὰ ἀναπαριστᾶ πραγματικὸ μῆκος γύρω στὰ δέκα μέτρα καὶ πάντως ὄχι μεγαλύτερο ἀπὸ 12.50 - 13 μ.[11], ἂν ἐφαρ-

1. Ὁ Westerberg πάντως δὲν τὰ περιλαμβάνει στὸν κατάλογό του. Αὐτὰ τὰ ὑβρίδια ὁμοιωμάτων φέρνουν στὸν νοῦ περισσότερο ὁρισμένα φορητὰ ἀγγεῖα ὅπως μία σύγχρονη κερατόσχημη φιάλη ἀπὸ τὴν Παλαίπαφο: πρβ. Buchholz-Karageorghis ἀριθ. 1656. Ὁ Humphreys 352 τὰ χαρακτηρίζει ὡς «boat-askoi».

2. Πρβ. Marinatos 195 κέ.

3. Ὅπως γνωρίζουμε, οἱ ἱστοὶ πρωτοεμφανίζονται σὲ πλοῖα τῆς ΜΜ Ι — ἢ κατ' ἄλλους ἤδη τῆς ΠΜ ΙΙΙ σφραγιδογλυφίας.

4. Ομ. μ 51 κλπ. Πρβ. Miltner 910, 920· Gray 99.

5. Ομ. β 424: *κοίλης ἔντοσθε μεσόδμης*. Πρβ. Gray 99.

6. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο τμηματικὰ *ἴκρια πρῴρης* ἢ *πρύμνης* ἢ *σέλματα*: Gray 94, 99 καὶ σποράδην. Ἀντίθετη ἄποψη ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξη καταστρώματος ἐκφράζει ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ ὅ.π. (ἀριθ. 7) 4. Πρβ. καὶ τὴ μοναδικὴ ἀπεικόνιση δύο πλοίων σὲ «τομή», σὲ ΥΕ ΙΙΙΒ κρατήρα ἀπὸ τὴν Ἔγκωμη, τὰ ὁποῖα εἶναι «at least partially decked»: Wachsmann 198 εἰκ. 14 Α, μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

7. Κατὰ τὴ μεταγενέστερη ὁρολογία: Ὕμν. 7, 42: πρβ. Miltner 910· Gray 133.

8. Ομ. Π 170, Ομ. β 419 κλπ.: Miltner 909 κέ. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ προέρχεται προφανῶς ἀπὸ κάποια ὁμοιότητα μὲ τὰ κλειδιὰ τῆς ἐποχῆς: J. L. Melena, Minos Suppl. 5, 1975, 56.

9. Marinatos 191 - 4.

10. Πρόσφατα πρβ. P. Faure, La vie quotidienne au temps de Minos (1974) 234 (La vie en mer).

11. Πρβ. αὐτόθι.

μόσουμε αὐτὲς τὶς ἀναλογίες στὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τοῦ πλοίου ἢ τῆς λέμβου[1]. Δηλαδὴ θεωρητικὰ τὸ interscalmium χρησίμευε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὡς μέτρο τοῦ μεγέθους τοῦ σκάφους[2], ὁ δὲ μέγιστος ἀριθμὸς ποὺ παρατηρήθηκε σὲ μινωικὸ πλοῖο εἶναι δεκατέσσερα interscalmia[3]. Στοὺς σκαλμοὺς ἐδένοντο τὰ κουπιά, ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν οἱ *ἐρέται*[4], μὲ δερμάτινους δεσμούς, τοὺς *τροπούς*[5]. Οἱ σκαλμοὶ εἶναι βέβαια ὑπομόχλια, ὅπως ἐγνώριζαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι: *διότι ἡ κώπη μοχλός ἐστιν, ὑπομόχλιον μὲν γὰρ ὁ σκαλμὸς γίνεται*[6]. Στὸ σκάφος μας οἱ σκαλμοὶ δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ πλοῖο *κωπῆρες*, κινούμενο μὲ *κωπηλασία*, καὶ ὄχι *κωπήλατον*, ὅπως λέγεται φυσικὰ συνήθως γιὰ ἀνάλογες περιπτώσεις σὲ δημοσιεύσεις, ποὺ σημαίνει κανονικὰ κάτι ποὺ ἔχει σχῆμα κώπης.

Δύο ἀνάλογα ζεύγη χονδρῶν σκαλμῶν (;) βλέπουμε ἴσως καὶ στὸ ὁμοίωμα τοῦ Μόχλου[7] (ἀριθ. 1), θεωρητικὰ πάλι γιὰ δύο ζεύγη κουπιῶν[8]. Ὅμως, σὲ αὐτὸ τὸ σκάφος οἱ σκαλμοὶ (;) αὐτοί, δυσανάλογα χονδροὶ καὶ μεγάλοι, εἶναι τοποθετημένοι κάπως λοξὰ πρὸς τὰ ἔξω, δηλαδὴ κατὰ τρόπο ὄχι ρεαλιστικό, ἔχοντας δὲ ὑπερβολικὰ μακρὺ τὸ interscalmium ἢ — στὴν προκειμένη περίπτωση ταυτόχρονα — τὸ *ἔγκωπον*[9], βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὶς ἄκρες τοῦ σκάφους ἀντὶ κατακόρυφα καὶ στὸ κέντρο, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση στὸ σκάφος Μητσοτάκη. Μὲ αὐτὸ τὸ τετράκωπο (;) ὁμοίωμα τοῦ Μόχλου ἴσως μοιάζει τὸ γνωστὸ πλοῖο τοῦ Δίσκου τῆς Φαιστοῦ[10] (εἰκ. 3), ὅπου ἴσως ἐμφανίζεται κάτι ἀνάλογο κοντὰ στὴν κατακόρυφα ὑπερυψωμένη ἄκρη τοῦ πλοιαρίου[11]: θεωρητικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ἴσως πρόκειται πάλι γιὰ σκαλμὸ δικώπου σκάφους ἀλλὰ βέβαια ἐξαιρετικὰ ὑπερτονισμένο σὲ σύγκριση μὲ τὴ μικρὴ κλίμακα τῆς εἰκόνας. Τὸ δυσερμήνευτο αὐτὸ χαρακτηριστικὸ παραμένει συνήθως ἀσχολίαστο. Ὁ Μαρινᾶτος[12] προσπάθησε νὰ τὸ συσχετίσει μὲ τὸν ἡλιακὸ δίσκο ποὺ ἐμφανίζεται πάνω ἀπὸ τὰ πλοῖα τῶν βορείων χωρῶν στὶς γνωστὲς βραχογραφίες, δὲν φαί-

Εἰκ. 3. Τὸ πλοῖο τοῦ Δίσκου τῆς Φαιστοῦ.

1. Γιὰ τὴν ἐγγενῆ ἀσάφεια στὴ διάκριση ἀνάμεσα στὰ κανονικὰ πλοῖα καὶ τὶς λέμβους πρβ. Marinatos 216 κέ.· Laviosa 26.
2. Πρβ. Marinatos 192 καὶ σημ. 1 - 2, ἕνα διάστημα ὑπολογιζόμενο σὲ πέντε πόδες.
3. Αὐτόθι 192 καὶ σημ. 4.
4. Ἡ λέξη εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β (*e-re-ta*): πρόσφατα γιὰ τὴ λέξη, ἀναλυτικά, βλ. Ι. Κ. Προμπονας, Ἀνθολογία μυκην. κειμένων (1983) 43 κέ., μὲ βιβλιογραφία.
5. *Τροπωτῆρες* ἢ *τροποὶ δερμάτινοι*: Ομ δ 782· Θουκ. ΙΙ 93, 2: πρβ. Melena ὅ.π. 57, 58 κέ., ὅπου συγκρίνεται ὁ *τροπὸς* μὲ τὸ μυκηναϊκὸ *e-to-ro-qa-ta *181*.
6. Αριστ., Μηχ. 5.
7. Ὁ Marinatos 173 ἀριθ. 20 τὰ χαρακτηρίζει «épais cabillots», προφανῶς γιὰ πρόσδεση σχοινιῶν. Ἴσως πρόκειται γιὰ ἐξαρτήματα διπλῆς χρήσεως. Ὅμως ὁ Betancourt 51 σημειώνει: «if the two pairs of knobs inside the hull are intended as thole pins, they provide evidence that some Early Minoan craft were rowed».
8. Πρβ. Miltner 907: «Ein kleines Ruderboot».
9. Αθην. 404 Β: τὸ διάστημα τῶν πλευρῶν τοῦ πλοίου ὅπου ἦταν τὰ κουπιά.
10. Evans, PM I, 652 εἰκ. 483 ἀριθ. 25· Gray 16 κέ. ἀριθ. Β 23 εἰκ. 8 a· Y. Duhoux, Le disque de Phaestos (1977) 59 ἀριθ. 25. Γιὰ σύγκριση μὲ τὰ σχήματα τῶν μολυβδίνων σκαφῶν ἀριθ. 3 πρβ. καὶ J. Faucounau, Κρητολογία 8, 1979, 117 εἰκ. σ. 117.
11. Γιὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ πλοίου τοῦ δίσκου μὲ ὁρισμένα «νηόσχημα» ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Κύπρο (ἀριθ. 28 καὶ 30), ποὺ σχολιάσαμε ἤδη, πρβ. Dikaios ὅ.π. 174, ποὺ τὰ θεωρεῖ πιθανῆς μικρασιατικῆς καταγωγῆς.
12. Marinatos 232.

νεται ὅμως νὰ ἔλαβε ὑπόψη τὸ συγγενέστερο «παράλληλο» μιᾶς μινωικῆς σφραγίδας μὲ κανονικὸ δίσκο πάνω ἀπὸ τὸ σκάφος[1], προφανῶς ὀρθότατα. Ἄλλοι ἐρευνητὲς ἔχουν δώσει πιθανότερες ἑρμηνεῖες ναυπηγικῆς φύσεως[2], προκειμένου γιὰ παρόμοια ἐξαρτήματα. Ἴσως πρόκειται ἁπλούστατα γιὰ τὸ εἰδικὸ ξύλινο στέλεχος ὅπου ἔδεναν τὴν κώπη τοῦ πηδαλίου, ἕνα πολὺ εὐδιάκριτο χαρακτηριστικὸ σὲ πολλὰ αἰγυπτιακὰ πλοῖα[3], κάτι ποὺ οὐσιαστικὰ εἶναι βέβαια πάλι ἕνας σκαλμὸς ἀλλὰ ὑπερμεγέθης, ποὺ συχνὰ ἀπολήγει σὲ πλαστικὴ κεφαλή[4]. Ἀπὸ τὰ αἰγαιακὰ πλοῖα δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ κάτι ἀνάλογο, ἴσως γιατὶ τὸ πηδάλιο ἦταν ἐλεύθερο, ὅπως βλέπουμε καθαρὰ καὶ στὶς τοιχογραφίες τοῦ «Στόλου τῆς Θήρας». Ἐὰν ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ εἶναι ὀρθὴ γιὰ τὸ πλοῖο τοῦ Δίσκου, τότε ἡ κατακόρυφα ὑψωμένη ἄκρη πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρύμνη, ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Evans[5] καὶ τοῦ Μαρινάτου[6] ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τῆς Gray[7]. Ἡ ἄκρη αὐτή, ποὺ ὑψώνεται κατ' ὀρθὴ γωνία, φαίνεται κάπως ψηλότερη ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ ὑψώνεται σὲ γωνία περίπου 45^{0}, ἐπειδὴ φέρει ἕνα ὁριζόντιο στέλεχος, στὴν πραγματικότητα ὅμως εἶναι ἰσοϋψής. Ἡ πρύμνη αὐτὴ φαίνεται νὰ ἔχει κάτι σὰν «ἀποβάθρα» στὴν ἴσαλη γραμμή, ὅπως θὰ ἐξετάσουμε ἀναλυτικὰ παρακάτω, ἐνῶ ἡ καμπύλη τῆς πλώρης ἐξωτερικὰ ταιριάζει περισσότερο γιὰ νὰ χρησιμεύει ὡς στεῖρα. Περίπου ἀνάλογες γραμμὲς πλοίων μὲ ὑπερυψωμένα ἰσοϋψῆ ἄκρα βλέπουμε καὶ στὴν Αἴγυπτο, μὲ πλώρη ποὺ σχηματίζει καμπύλη στεῖρα καὶ πρύμνη ὑψούμενη σὲ ὀρθὴ γωνία, εὐδιάκριτη ἐξωτερικά, ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους χρόνους[8], ἕως τοὺς νεώτερους[9].

Ἄλλο σπάνιο χαρακτηριστικὸ τοῦ πλοιαρίου Μητσοτάκη εἶναι τὰ σταθεροποιητικὰ ποδαράκια του. Ἀνάλογα στηρίγματα ἐμφανίζονται στὰ δύο «νηόσχημα» κυπριακὰ ἀγγεῖα ἀριθ. 28 καὶ 30 ποὺ εἴδαμε. Γενικά, συμφυεῖς βάσεις διαφόρων σχημάτων γιὰ ἀναθηματικὰ ὁμοιώματα πλοίων διαφόρων ἐποχῶν δὲν εἶναι κάτι τὸ ἄγνωστο[10], συχνὰ δὲ ἀποτελοῦν ἔνδειξη ὅτι πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ νηόσχημα ἀγγεῖα ποὺ ἐδέχοντο στὸ κύτος κάποιο ὑγρὸ καὶ ἑπομένως εἶχαν ἀνάγκη πρόσθετης εὐστάθειας στὸ ἔδαφος: τυπικὸ παράδειγμα εἶναι ἕνα ἀρχαϊκὸ πλοῖο-ρυτὸ μὲ ψηλὰ ποδαράκια, μοναδικοῦ σχήματος[11].

Σημειώθηκε ἤδη ἡ ὕπαρξη ἐξίτηλης βαφῆς μᾶλλον ἐρυθρωπῆς. Αὐτὸ φέρνει στὴ μνήμη τὸ ὁμηρικὸ *νῆες μιλτοπάρῃοι*[12], ἢ *φοινικοπάρῃοι*[13], πλοῖα μὲ ἐρυθρὲς παρειές, βαμμένες μὲ ὀρυκτὴ κόκκινη βαφή[14]. Ἀνάλογα γιὰ τὸ ἐρυθρὸ χρῶμα τῶν πλοίων ἀναφέρει καὶ ὁ Ἡρόδοτος[15]. Στὰ ὁμοιώματα πλοίων ὅμως παρατηροῦνται σπάνια τέτοια

1. Evans, SM 203 ἀριθ. 57, P 4* a.

2. Πρβ. J. Vandier, Manuel d'égyptologie I (1952) 538 εἰκ. 360: «le mâtereau qui devait supporter l'aviron du gouvernail», γιὰ ἀνάλογο στέλεχος, στρογγυλὸ πάνω, σὲ ἀντίστοιχη θέση εἰκόνας πλοίου ἐπὶ λαβῆς ἐγχειριδίου ἀπὸ τὸ Gebel el-Arak, ἐποχῆς Naqade.

3. Πρβ. A. Erman, Die ägyptische Religion (1909) 9 εἰκ. 6, 11 εἰκ. 7, 108 εἰκ. 77 κάτω δεξιὰ καὶ ἀριστερά, 127 εἰκ. 80.

4. Πρβ. αὐτόθι 63 εἰκ. 56, 108 εἰκ. 77 πάνω.

5. Evans, SM 278: «. . .a ship with, apparently, an arrow pointing from its prow. . .».

6. Marinatos 186 - 7.

7. Gray 44· ὅμως ὁ συσχετισμὸς ποὺ κάνει μὲ τὰ κυκλαδικὰ πλοῖα δὲν φαίνεται ὀρθός.

8. Πρβ. K. Lange - M. Hirmer, Ägypten[6] (1977) εἰκ. 4 πάνω δεξιὰ (1η Δυναστεία).

9. Πρβ. αὐτόθι πίν. XXVIII κάτω.

10. Πρβ. Göttlicher 91 ἀριθ. 550.

11. G. S. Kirk, The Ship-Rhyton in Boston, AJA 55, 1951, 339 κέ. πίν. 34.

12. Ομ. Β 637.

13. Ομ. λ 124 - 5.

14. Πρβ. Gray 95. Πρβ. καὶ Πετρακος ὅ.π. (ἀριθ. 23) 98.

15. Ηροδ. 3, 58.

ἴχνη ἐρυθρῆς βαφῆς[1]. Αὐτὰ τὰ χρώματα πάντως πρέπει νὰ ἦταν πολὺ χτυπητά, ἴσως κόκκινο, πορτοκαλὶ ἢ μαῦρο[2]. Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι συχνὰ τὰ πλευρὰ τῶν πλοίων ἐκοσμοῦντο καὶ μὲ ἐγκαυστική[3], λαμπρὴ δὲ εἶναι ἡ ἀνάλογη διακόσμηση τοῦ «Στόλου τῆς Θήρας» τῶν μικρογραφικῶν τοιχογραφιῶν[4].

Ἂς ἔλθουμε στὸ θέμα τῆς χρονολογήσεως τοῦ πλοιαρίου Μητσοτάκη. Προφανῶς τὸ ὁμοίωμα αὐτὸ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μέσα σὲ ἕναν εὐρύτατο χρονολογικὸ ὁρίζοντα ΠΜ Ι - ΜΜ Ι, δηλαδὴ τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο τῶν θολωτῶν τάφων τῶν Ἀστερουσίων ἀλλὰ προφανῶς καὶ τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς Κόφινα, ἴσως δὲ νὰ περιορισθεῖ μὲ μεγαλύτερες πιθανότητες στὸν ὁρίζοντα ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ι, δηλαδὴ περίπου κατὰ τὸ τέλος τῆς Προανακτορικῆς ἐποχῆς καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς Παλαιοανακτορικῆς. Μὲ μία προσπάθεια μεγαλύτερης ἀκόμη χρονολογικῆς ἀκριβείας θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὡς πιὸ πιθανὴ ἴσως τὴν περίοδο ΜΜ Ι γιὰ δύο πρόσθετους λόγους: τὴν ὁμοιότητα τοῦ πηλοῦ μὲ τὰ τραχωτὰ ἀγγεῖα ποὺ εἴδαμε παραπάνω καὶ τὴν ὕπαρξη τῆς ἐξίτηλης ἐρυθρωπῆς βαφῆς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ποὺ θυμίζει μᾶλλον ὁρισμένα ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς παρὰ τῆς προηγούμενης. Ἑπομένως τὸ πλοιάριο μπορεῖ ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὡς σύγχρονο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Τραόσταλου (ἀριθ. 6), ἀλλὰ μὲ ἐπιφυλάξεις.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ μέγεθός του (μῆκος σχεδὸν 0.23 μ. καὶ πλάτος μέγ. 0.063 μ.), εἶναι ἀρκετὰ βραχύτερο ἀπὸ τὰ τέσσερα στενόμακρα μολύβδινα ΠΚ πλοῖα τῆς Νάξου (ἀριθ. 3), ποὺ ἔχουν τελείως διαφορετικὸ τύπο, μπορεῖ ὅμως νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ ΠΜ Ι πλοιάριο τοῦ Μόχλου (ἀριθ. 1: 0.20 × 0.35 μ.) καὶ τὸ ΠΜ ΙΙ πλοιάριο τοῦ Παλαικάστρου (ἀριθ. 2: 0.22 × 0.043 μ.), ὅπως καὶ τὸ μᾶλλον ΜΜ Ι σκάφος τοῦ Τραόσταλου (ἀριθ. 6: σωζ. μῆκ. 0.18 μ.), μάλιστα δὲ μὲ τὸ ΜΚ Ι ἐπιβατηγὸ πλοῖο τοῦ Λούβρου (ἀριθ. 8: μῆκ. 0.25 μ.) καὶ τὸ προφανῶς ἀνάλογο ΜΚ ΙΙ/ΙΙΙ ὁμοίωμα ἀριθ. 9, λιγότερο δὲ μὲ ἄλλα νεώτερα σκάφη ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πήλινο ὁμοίωμα τῆς Ἁγίας Τριάδας (ἀριθ. 17), μὲ τὸ ὁποῖο μάλιστα ἔχει τὶς ἴδιες σχεδὸν διαστάσεις (0.23 × 0.07 μ.). Ἑπομένως τὸ μέγεθος τοῦ ὁμοιώματός μας δὲν εἶναι ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση, οὔτε ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπουσία *μεσόδμης* στὸ κύτος, ποὺ βρίσκεται σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ὁμοιώματα[5] καὶ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς terminus post quem ὑπάρξεως ἱστοῦ, δηλαδὴ μετὰ τοὺς ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ι χρόνους, ὅπως εἴδαμε[6].

Ἡ ὑπερυψωμένη πλώρη τοῦ σκάφους

Ὅπως εἴπαμε, τὸ πιὸ σημαντικὸ κατασκευαστικὸ στοιχεῖο τοῦ πλοιαρίου τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη εἶναι ἡ ἔντονα ὑπερυψωμένη πλώρη του, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τελείως ἐπίπεδη καὶ λίγο προεξέχουσα πρὸς τὰ πίσω πρύμνη του. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸ τί ἀντιπροσωπεύει κάθε ἄκρη. Ἔτσι ἀναπάντεχα μᾶς

1. Πρβ. τοὺς ἀριθ. 14 (Ζάκρος), 17 (Ἁγ. Τριάδα), 23 (Ἀμφιάρειον) καὶ 31 (Φυλακωπή).
2. Πρβ. Faure ὅ.π. (σ. 64 σημ. 10) 237.
3. ΑΘΗΝ. 5, 37: *καὶ πᾶς τόπος αὐτῆς κηρογραφίᾳ κατεπεποίκιλτο*· πρβ. C. Torr, Ancient Ships (1964) 360 καὶ σημ. 90.
4. Γι' αὐτὴν ἀναλυτικὰ βλ. R. Laffineur, BICS 30, 1983, 113 κέ.
5. Π.χ. στοὺς ἀριθ. 11, 12, 17, 26 καὶ 32.
6. Πρόσφατα πρβ. καὶ C. Renfrew, Problems in European Prehistory (1979) 45 κέ.

ἔρχεται ἡ ἀπάντηση σὲ ἕνα παλαιὸ ἀρχαιολογικὸ πρόβλημα, γιὰ τὸ ὁποῖο, παρὰ τὰ διάφορα παλαιότερα ἢ σχετικὰ πρόσφατα εὑρήματα, ὑπῆρχε πάντοτε περιθώριο ἀμφιβολιῶν: οἱ ἀμφιβολίες αὐτὲς φαίνονται πολὺ δικαιολογημένες, ἀφοῦ οἱ συζητήσεις μεταξὺ τόσων περισσότερο ἢ λιγότερο εἰδικῶν ἀρχαιολόγων δὲν εἶχαν κατορθώσει μέχρι σήμερα νὰ καθορίσουν τελειωτικὰ ποιὸς εἶναι ὁ κανόνας καὶ ποιὲς οἱ ἐξαιρέσεις του.

Πραγματικά, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολυσυζητημένα θέματα, ἤδη ἀπὸ τὸ 1899, ὅταν ὁ Τσούντας πρωτοδημοσίευσε τέτοια σκάφη, ὑπῆρξε τὸ πρόβλημα ἐὰν ἡ μία ὑπερυψωμένη ἄκρη τῶν προϊστορικῶν πλοίων τοῦ Αἰγαίου — ὅπου βέβαια ὑπάρχει ἕνα τέτοιο κυρίαρχο χαρακτηριστικὸ — ὅπως παρουσιάζεται στὶς διάφορες ἀπεικονίσεις, κυρίως τῆς σφραγιδογλυφίας ἀλλὰ καὶ τῶν ὁμοιωμάτων, παριστάνει τὴν πλώρη ἢ τὴν πρύμνη. Οἱ ὑπάρχουσες μαρτυρίες ἦταν ἀσαφεῖς καὶ ἀμφιλεγόμενες, οἱ δὲ συγκρίσεις μὲ πλοῖα ἄλλων ἐποχῶν ἢ χωρῶν μᾶλλον ἀβέβαιες. Ἀκόμη καὶ μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ κυκλαδικὰ πλοῖα ποὺ βλέπουμε χαραγμένα στὰ ΠΚ «τηγάνια», ἡ σύγκριση εἶναι μόνον ἐν μέρει θεμιτή, ἀφοῦ αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν ἕναν εἰδικό, ἔντονα στενόμακρο καὶ ἀποκλειστικὰ *κωπήρη* πρωτόγονο τύπο. Ὁ σχετικὰ πρόσφατος ἐντοπισμὸς σὲ δύο ἀγγλικὰ μουσεῖα τῶν τεσσάρων μολυβδίνων ὁμοιωμάτων ἀπὸ τὴ Νάξο (ἀριθ. 3), μὲ τὴ μία ἄκρη ἐντονότατα ὑπερυψωμένη, θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Renfrew ὡς αὐθεντικὸ εὕρημα τοῦ Πολιτισμοῦ Κέρου-Σύρου καὶ χαιρετίστηκε ὡς βασικὸς μάρτυρας ποὺ ἔδινε τὴν τελικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα γενικά, ὅτι ἡ ψηλὴ ἄκρη εἶναι ἡ πλώρη, σύμφωνα μὲ τὴν ὅλη κατασκευὴ τοῦ σκάφους. Ἀκόμη καὶ ἐὰν ἡ ἄποψη τοῦ Renfrew εἶναι ὀρθή, ὅπως φαίνεται, φυσικὰ ἐὰν δὲν δεχθοῦμε τὶς πρόσφατες ἔντονες ἀντιρρήσεις εἰδικῶν ἐπιστημόνων, ὅπως οἱ Johnstone[1], Göttlicher[2] καὶ Hansen[3], ἡ ἀπάντηση ποὺ δίνει στὸ πρόβλημα εἶναι μόνο μερική, ἀφοῦ ἰσχύει γιὰ τὸν τύπο τῶν μὴ ἱστιοφόρων κυκλαδικῶν πλοίων καὶ ὄχι ἀναγκαστικὰ καὶ γιὰ τὰ νεώτερα μινωικὰ πλοῖα τῆς 2ης χιλιετίας.

Τὸ θέμα συζητήθηκε ἀναλυτικὰ ἀρκετὲς φορές[4]. Ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς μιᾶς ἀπόψεως, τῆς ὑπερυψωμένης πλώρης, ποὺ τώρα ἀποδεικνύεται ἡ ὀρθὴ μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ πλοιαρίου Μητσοτάκη — τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸν κανόνα —, ἂς ἀναφερθοῦν ἐνδεικτικὰ οἱ Fimmen[5], Glotz[6], Pendlebury[7], Levi[8], Hutchinson[9], Hood[10], Πλάτων[11],

1. Johnstone 63 - 5. Λόγω τῆς μεγάλης διαφορᾶς τῆς γωνίας ποὺ σχηματίζεται καὶ ἄλλων ἐπιχειρημάτων: «All this suggests that the lead models represent a different type of craft, probably double-ended, familiar to the ancient Aegean».

2. Göttlicher 63 ἀριθ. 329.

3. J. Hansen, Schiffbau in der Antike (1979) 115 κέ. εἰκ. 20, ποὺ τὰ παραλληλίζει μὲ τὰ ὑψηλόπρυμνα σκάφη τῆς Νουβίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας, καὶ πάντως θεωρεῖ ὅτι μὲ τὴ χαμηλὴ πλώρη τους «nur bei äusserst ruhiger See trocken bleiben dürfen».

4. Ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἐρευνητὲς εἶχε συζητηθεῖ ἐν ἐκτάσει κυρίως ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο: Marinatos 182 - 91· πρόσφατα, μὲ ἀναφορὰ στὶς διάφορες ἀπόψεις βλ. Σακελλαρακης, ὅ.π. (ἀριθ. 19) 198· J. H. Betts, Ships on Minoan Seals, εἰς D. J. Blackman, Marine Archaeology (Colston Papers 23), 1971, 326· L. Casson, Ships and Seamanship in the Ancient World (1971) 30 κέ. 41 κέ.· Johnstone 63 - 6.

5. D. Fimmen, Die kretomyken. Kultur² (1924) 116.

6. G. Glotz, La civilisation égéenne² (1952) 219.

7. J. D. S. Pendlebury, The Archaeology of Crete (1938) 271.

8. D. Levi, AJA 49, 1945, 278.

9. R. W. Hutchinson, Prehistoric Crete (1962) 92 κέ.

10. S. Hood, The Home of the Heroes (1967) 47 εἰκ. 33· Hood 231 εἰκ. 108.

11. N. Πλατων, ΠΑΕ 1970, 235 κέ· Platon, ὅ.π. 164, 194.

Kenna[1], Branigan[2], Casson[3] καὶ Betancourt[4]. Ἀπὸ τοὺς ἀντίθετους, ποὺ εἶναι προφανῶς ἐπηρεασμένοι καὶ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τοῦ τόσο χαρακτηριστικοῦ ὑπερυψωμένου πρυμναίου *ἀφλάστου* τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, ἂς ἀναφερθοῦν ἐνδεικτικὰ οἱ Edgar[5], Köster[6], Μαρινᾶτος[7], ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς μελετητὲς τοῦ θέματος καὶ ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς ἀπόψεως, τουλάχιστον γιὰ τὰ παλαιότερα παραδείγματα, δεχόμενος ὅμως καὶ ἐξαιρέσεις στὸν κανόνα, Landström[8], Vermeule[9], Ντούμας[10], Betts[11], πρόσφατα δὲ μὲ πολλὰ ἐπιχειρήματα οἱ Wachsmuth[12], Morrison[13], Hiller[14] καὶ Johnstone[15], τέλος δὲ βέβαια ἡ Gray, ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ὑποστηρικτές, ποὺ ἀφιερώνει στὸ πρόβλημα ὁλόκληρο τεκμηριωμένο κεφάλαιο[16], ἐξετάζοντας ὅλα τὰ προηγούμενα ἐπιχειρήματα. Τὴν Gray ἀκολουθεῖ ὁ Humphreys[17]. Τέλος, ἀκόμη καὶ σὲ μία τελείως πρόσφατη ἐργασία ἑνὸς εἰδικοῦ στὴν ἀρχαία ναυπηγική, ὅπως ὁ Westerberg, τὸ πρόβλημα θεωρεῖται ὅτι δὲν ἔχει λυθεῖ ἀκόμη[18], παρὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ περίφημου «Στόλου τῆς Θήρας».

Ἑπομένως τὸ νέο πλοῖο τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη, ποὺ μπαίνει στὴ σειρὰ τῶν κρητικῶν καὶ προϊστορικῶν πλοίων, προσκομίζει μία μαρτυρία πραγματικὰ κεφαλαιώδη ὡς πρὸς τὴ διαφώτιση αὐτοῦ τοῦ αἰνιγματικοῦ κατασκευαστικοῦ στοιχείου τους. Ἡ ἀναντίρρητη μαρτυρία τοῦ σκάφους Μητσοτάκη δικαιώνει τὴν ἄποψη τῆς ὑπερυψωμένης πλώρης, ἔστω ὄχι ἀναγκαστικὰ καὶ γιὰ τὴν εἰδικὴ περίπτωση τῶν κυκλαδικῶν πλοίων, ὅπου ὅμως ἀκόμη καὶ προκειμένου γιὰ αὐτὰ ἐνισχύεται ἡ ὁπωσδήποτε πιθανότερη ἄποψη τῆς ὑπερυψωμένης πλώρης. Ἡ νέα μαρτυρία δὲν ἔχει ἀπόλυτη ἰσχὺ γιὰ ὅλα τὰ πλοῖα, ὅπως εἶναι ὁρισμένα παραδείγματα τῆς ἀγγειογραφίας ὅπου ἡ ὑπερυψωμένη πρύμνη χαρακτηρίζεται σαφῶς ἀπὸ τὸ γραπτὸ πηδάλιο[19], ἢ προκειμένου γιὰ

1. V. E. G. Kenna, Cretan Seals (1960) εἰκ. 50 b, 64 a.

2. K. Branigan, The Foundations of Palatial Crete (1970) 190 κέ.

3. Casson, ὅ.π. 32 κέ.

4. Betancourt 51 κέ.

5. C. C. Edgar εἰς Atkins, Phylakopi (1904) 91.

6. A. Köster, Das antike Seewesen (1923) 58 - 60.

7. Marinatos 212· εἰς Gray 142.

8. Landström, ὅ.π. 27.

9. E. Vermeule, Greece in the Bronze Age (1964) 55.

10. Χρ. Ντουμας, ΑΔ 20, 1965, Α, 50· εἰς Valcamonica Symposium 1970, 285 κέ., μὲ διάφορα ναυτικὰ ἐπιχειρήματα ἀλλὰ καὶ παράλληλα ἀπὸ τὸν Εἰρηνικό, ὅπως π.χ. τὰ πρωτόγονα σκάφη τῶν Maori.

11. Betts, ὅ.π. 326.

12. D. Wachsmuth, Gnomon 44, 1972, 690 κέ.· Seewesen, εἰς Der Kleine Pauly V (1975) 67 κέ.

13. J. S. Morrison, IJNA 1, 1972, 230. Ὁ Morrison φέρνει καὶ τὸ εὔστοχο ἐπιχείρημα ὅτι στὰ κωπήρη σκάφη, ὅταν ἡ πρύμνη εἶναι ὑπερυψωμένη μπορεῖ ὁ πηδαλιοῦχος νὰ βλέπει πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν κωπηλατῶν. Πάντως ὑπῆρχε, ὡς γνωστόν, καὶ εἰδικὸς βοηθός, ὁ *πρῳρεὺς* ἢ *πρῳράτης* (πρβ. Gray 150 κέ.), στὸ *πρῳρατικὸν ἑδώλιον* (πρβ. Köster, ὅ.π. 933 κέ.), ἑπομένως δὲ ἡ ὑπερυψωμένη θέση τοῦ πηδαλιούχου δὲν εἶναι ὑποχρεωτική.

14. St. Hiller, Gnomon 49, 1977, 399, 401.

15. Johnstone 65 κέ.

16. Gray 75 - 81.

17. Humphreys 349.

18. Westerberg 52: «The very central question of what is bow and what is stern is unfortunately not solved in an unequivocal way. . .».

19. Ὅπως στὸ πλοῖο τῆς λάρνακας ἀπὸ τὸ Γάζι: ΑΛΕΞΙΟΥ 90 κέ. εἰκ. 1, ὅπου δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν λόγοι ἀμφιβολιῶν ὅτι πρόκειται πραγματικὰ γιὰ κώπη πηδαλίου, ἔστω κι ἂν δηλώνεται ἀδεξίως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀλεξίου: ἔτσι ξεπερνᾶ σὲ ὁριζόντια θέση τὸ πλαίσιο τῆς παράστασης καὶ παρεμβάλλεται στὸν χῶρο τῶν πλαγίων διακοσμητικῶν θεμάτων. Πρβ. καὶ Wachsmann 202. Πάντως δὲν γνωρίζουμε πόσο ψηλότερη εἶναι ἡ πρύμνη ἀφοῦ ἡ γραμμή της συγχέεται μὲ τὸ πλαίσιο τοῦ πίνακα, ἴσως μόνο λίγο ἢ ἐλάχιστα ὅπως φανερώνει ἡ κάπως ψηλότερη θέση τῶν ἐπιτόνων συγκριτικὰ μὲ ἐκείνη τῶν προτόνων.

ὁρισμένα σκάφη τῆς σφραγιδογλυφίας, ὅπου καὶ πάλι ἡ ὑπερυψωμένη πρύμνη διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν προσθήκη τῆς κώπης τοῦ πηδαλίου, ὅταν ὅμως αὐτὸ δὲν συμβαίνει, δικαιοῦται τώρα κανεὶς νὰ ἀμφιβάλλει ἢ καὶ νὰ πιστεύει τὸ ἀντίθετο. Ἔτσι λοιπὸν πρέπει τώρα νὰ ἑρμηνεύονται ὡς πρωραῖες διάφορες κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, ὅπως τὰ λεγόμενα «κρινόσχημα» κοσμήματα («fleur-de-lys» ἢ «pronged ornaments») τῆς σφραγιδογλυφίας, ποὺ τὶς βλέπουμε ἐξάλλου ἀνεπτυγμένες ὡς «ἀκροστόλια» ἢ προβόλους σημαιοστολισμοῦ καὶ στὸν «Στόλο τῆς Θήρας».

Πάντως πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἴσως δὲν ἀξιολογήθηκε ὅσο θὰ ἔπρεπε ἡ σχετικὴ μαρτυρία τῶν δύο ὁμοιωμάτων ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα, τοῦ λίθινου (ἀριθ. 18) καὶ τοῦ πήλινου (ἀριθ. 17), τὰ ὁποῖα ἔχουν τὸ ἕνα ἄκρο ὑπερυψωμένο. Στὸ δεύτερο τὰ δύο ἄκρα εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο αἰχμηρά, περισσότερο ὅμως ἐκεῖνο τοῦ ὑπερυψωμένου ἄκρου, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴ στεῖρα. Στὸ πρῶτο ὅμως, ποὺ ἔχει ἀρκετὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ πλοιάριο Μητσοτάκη (εἰκ. 2) ὡς πρὸς τὸ προφίλ, τὸ ὑπερυψωμένο ἄκρο εἶναι σαφῶς ἡ πλώρη, ὅπως δέχεται ρητὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μαρινᾶτος, ποὺ δίνει μάλιστα καὶ σκαρίφημα τῆς κάτοψης. Ὁ ἐρευνητὴς αὐτὸς δὲν διαχωρίζει στὸ κείμενο τὴν πλώρη ἀπὸ τὴν πρύμνη τοῦ πήλινου πλοιαρίου, τὸ κάνει ὅμως στὴν ἀναπαράσταση τῶν ἱστίων του, ἀφοῦ αὐτὰ φουσκώνουν πρὸς τὸ ψηλότερο ἄκρο. Ὅμως στὰ συμπεράσματά του ὁ Μαρινᾶτος δὲν ἀξιολογεῖ ἀρκετὰ τὴ σαφῆ μαρτυρία τῶν δύο αὐτῶν ὁμοιωμάτων, ὅπως ἐξάλλου οὔτε καὶ ἡ Gray, ἡ ὁποία καὶ αὐτὴ πιστεύει γενικὰ στὴ θεωρία τῆς ὑπερυψωμένης πρύμνης.

Τώρα ἐπίσης πρέπει νὰ δικαιώνεται ἡ ἄποψη τῆς ὑψηλῆς πλώρης καὶ προκειμένου γιὰ τὰ παλαιότερα πήλινα κρητικὰ ὁμοιώματα πλοιαρίων, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ Παλαικάστρου (ἀριθ. 2), σύμφωνα μὲ τὴν παλαιὰ γνώμη τοῦ Evans, γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ ἀπόψεις τῆς Gray δὲν εἶχαν θεωρηθεῖ πειστικὲς — καὶ ὀρθότατα, ὅπως ἀποδεικνύεται τώρα — ἀπὸ διάφορους ἐρευνητές, ὅπως ὁ Ἀλεξίου[1] καὶ ὁ Casson[2], πρόσφατα δὲ καὶ ὁ Betancourt, ποὺ σημειώνει εὔστοχα τὴν ὁμοιότητά του μὲ τὰ σκάφη τῶν κυκλαδικῶν «τηγανιῶν». Γιὰ τὸ ἴδιο πλοιάριο βεβαιωνόμαστε τώρα ἔμμεσα καὶ ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴ θέση τῆς πολυσυζητημένης προεξοχῆς στὴ χαμηλὴ ἄκρη τοῦ σκάφους: στὴν πρύμνη. Τὸ πρυμναῖο, ἑπομένως, αὐτὸ τὸ ἐξάρτημα πρέπει νὰ εἶναι ὄντως μία πρώιμη ἐμβολοειδὴς «ἀποβάθρα»[3], ποὺ ὑπάρχει καὶ σὲ μεταγενέστερα παραδείγματα, ὅπως στὸν «Στόλο τῆς Θήρας», ἢ ἔστω — χωρὶς πολλὲς πιθανότητες — τὸ λεγόμενο «σταθερὸ πηδάλιο», τὸ σταθεροποιητικὸ «fixed rudder» τοῦ Evans[4] ἢ τὸ «ὁλκαῖον» τοῦ Μαρινάτου[5], καὶ ὄχι βέβαια ἕνα εἶδος προδρόμου «ἐμβόλου» τῆς πλώρης, ὅπως

1. Στὴ βιβλιοκρισία του τοῦ ἔργου τῆς Gray: Alexiou, AJA 80, 1976, 205 κέ.

2. L. Casson, The Evidence of the Thera Wall Paintings, IJNA 4, 1975, 8, μὲ ναυπηγικὰ ἐπιχειρήματα ἀντίθετα πρὸς ἐκεῖνα τῆς Gray.

3. Πρόσφατα πρβ. Morrison εἰς B. Greenhill, Archaeology of the Boat (1976) 156.

4. Evans, PM II 239 κέ.: ἡ πρυμναία προεξοχὴ τῆς τρόπιδος ποὺ ὑποτίθεται ὅτι χρησίμευε γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῆς πορείας: πρβ. καὶ ΑΛΕΞΙΟΥ 91 καὶ σημ. 1· ὅ.π. (ἀριθ. 7) 3· Casson, ὅ.π. 9.

5. Τὸ ὁποῖο στὴν ἀνάγκη θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμεύει, ὅπως πιστεύει, καὶ σὰν τουαλέττα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πλοῦ: Marinatos εἰς Gray 146 - 8 εἰκ. 27· Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθ. 48, 1973, 234: «Ὁλκαῖον: χρησιμεύει ὡς ἀποβάθρα, ὡς τόπος ἀφόδου καὶ προφανῶς

εἶχε θεωρηθεῖ. Αὐτὲς τὶς ἀπόψεις εἶχε ἀναπτύξει πειστικὰ ἤδη πρὸ πολλοῦ καὶ ὁ Hood καὶ ὡς πρὸς τὰ δύο ἄκρα τοῦ σκάφους[1]. Ἂς ὑπενθυμίσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πλοιάριο αὐτὸ εἶναι πλατύτερο κατὰ τρόπο εὐδιάκριτο πρὸς ἐκεῖνο τὸ ἥμισυ τοῦ σκάφους ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ χαμηλότερη ἄκρη — τὴν πρύμνη, ὅπως πρέπει τώρα μᾶλλον νὰ δεχθοῦμε: ὡς πρὸς τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ χαρακτηριστικό, ποὺ προβλημάτισε τοὺς εἰδικούς, εἶχε γίνει συζήτηση μὲ ναυπηγικὰ ἐπιχειρήματα ὑδροδυναμικῆς φύσεως, ἀντίθετα μεταξύ τους, περὶ τοῦ κατὰ πόσο τὸ πλατύτερο μέρος πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ στὸ πρυμναῖο ἢ τὸ πρωραῖο ἥμισυ τοῦ σκάφους, μὲ τρόπο ὥστε νὰ ὑπερνικᾶται καλύτερα ἡ ἀντίσταση τοῦ νεροῦ[2]. Φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι τὸ ὁμοίωμα δὲν κατασκευάστηκε ἀπὸ ναυπηγό. Πάντως τὸ σκάφος Μητσοτάκη, ὅπως εἴδαμε, ἔχει πλατύτερο τὸ μεσαῖο τμῆμα τῆς ἀτράκτου.

Προβληματικὴ εἶναι ἡ κατασκευὴ τοῦ ὁμοιώματος ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀμφιαρείου (ἀριθ. 23). Ἐὰν εἶναι Γεωμετρικῶν χρόνων, τότε ὀρθὰ ἑρμηνεύεται ἀπὸ τὸν δημοσιεύοντα αὐτὸ τὸ τυχαῖο εὕρημα ὅτι ἔχει ἔμβολο κανονικὸ σὲ μία πλώρη περίπου εὐθύγραμμη ποὺ ὑψώνεται σχεδὸν κατακόρυφα, μὲ ἐλαφρὴ ἀπόκλιση πρὸς τὰ ἔξω, ἐνῶ ἡ πρύμνη ὑψώνεται καμπυλόγραμμα πάνω ἀπὸ τὴν ἴσαλη γραμμὴ καὶ μετὰ στρέφει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σκάφους. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε τὴν τυπικὴ εἰκόνα ἑνὸς πλοίου ὅπως ἐκεῖνα ποὺ ἀπεικονίζονται σὲ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα[3]. Ἐὰν εἶναι ὅμως ΥΕ ΙΙΙ ἐποχῆς, ὅπως φαίνεται πιὸ πιθανό[4], τότε προφανῶς ἰσχύουν τὰ ἀντίθετα: ἡ πλώρη εἶναι ποὺ ὑψώνεται καμπυλόγραμμα καὶ στρέφει πρὸς τὰ μέσα ἐνῶ ἡ πρύμνη, περίπου κατακόρυφη, εἶναι ἐφοδιασμένη μὲ τὴν τυπικὴ «ἀποβάθρα» ποὺ ἐξετάσαμε. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε πάλι τὴν τυπικὴ εἰκόνα ἑνὸς μινωικοῦ πλοίου, ὅπως π.χ. ἐκεῖνο ποὺ ἐμφανίζεται σὲ ἕνα ΜΜ Ι σφραγιδόλιθο ἀπὸ τὸν Πλάτανο[5], ἐφόσον δεχόμαστε πλέον ὅτι ἡ ὑπερυψωμένη ἄκρη εἶναι ἡ πλώρη. Πάντως οἱ λεπτομέρειες τοῦ ἀττικοῦ ὁμοιώματος δὲν μᾶς βοηθοῦν, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο ἄκρες εἶναι ἀρκετὰ αἰχμηρὲς γιὰ νὰ θεωρηθοῦν πλῶρες, εἶναι δὲ περίπου ἰσοϋψεῖς, παρὰ τὴν ἐλαφρότατη — σήμερα — ὑπεροχὴ τῆς ἄκρης μὲ τὸ προεξέχον στέλεχος. Ἴσως ὅμως ἀρχικὰ ἡ καμπυλόγραμμη ἄκρη ἦταν ἡ ψηλότερη, ἀφοῦ φαίνεται πολὺ φθαρμένη στὴ λεπτὴ κορυφή της. Ἐπιπλέον ἡ αἰχμή της φαίνεται κάπως κοφτερότερη στὸ τμῆμα ποὺ βλέπει πρὸς τὰ κύματα καὶ φαίνεται ὅτι ἕνα κάπως περισσότερο πεπιεσμένο τεμάχιο πηλοῦ ἀντιπροσωπεύει τὴ στεῖρα. Φυσικὰ οἱ ἐμβολοειδεῖς προεξοχὲς δὲν εἶναι ἄγνωστες καὶ στὶς

πρὸς ναυτικὸν σκοπὸν ἄγνωστον ἡμῖν». Φυσικὰ ὑπάρχει ἡ πιθανότητα νὰ ἀπεσύρετο στὸ σκάφος μετὰ τὸν ἀπόπλου, ἂν καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ «Στόλου τῆς Θήρας» δείχνει τὸ ἀντίθετο, ἴσως μόνον ἐπειδὴ πρόκειται μᾶλλον γιὰ βραχύτατη διαδρομὴ τελετουργικῆς φύσεως, κάτι σὰν παρέλαση πλοίων. Ὅτι πρόκειται γιὰ κινητὸ στοιχεῖο σταθεροποιητικὸ τῆς πορείας ἔδειξε ἀναλυτικὰ καὶ ὁ Buchholz εἰς Festschrift W. Zschietzschmann (1975) 7 κέ. Ἀντίθετα ὁ Humphreys 351.

1. Hood 1971, 126.

2. Ἀνακεφαλαιωτικὰ βλ. Gray 80 καὶ σημ. 147 - 148 a.

3. Π.χ. τὸ πολὺ γνωστὸ ἀγγεῖο τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου: Matz, Griech. Kunst 65 εἰκ. 14 πάνω· Gray 24 ἀριθ. G 15 πίν. IX a.

4. Πρβ. καὶ τὴν ἴδια γνώμη τοῦ Ἰακωβίδη, ὅπως τὴν ἀναφέρει ὁ ΠΕΤΡΑΚΟΣ ὅ.π. 99 σημ. 21.

5. Evans, PM I 118 εἰκ. 87, 7· Gray 15 ἀριθ. B 2 εἰκ. 8 b. Τὴν ἴδια βασικὴ γραμμὴ ἐμφανίζει καὶ τὸ πλοῖο τοῦ Δίσκου τῆς Φαιστοῦ, ποὺ εἴδαμε, ἔστω κι ἂν τὰ ἄκρα του εἶναι περίπου ἰσοϋψῆ.

μινωικὲς πλῶρες, ὅπως π.χ. στὸ πλοῖο τῆς λάρνακας ἀπὸ τὸ Γάζι ποὺ εἴδαμε[1], φαίνεται ὅμως ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικὸ μετάλλινο ἔμβολο γιὰ πολεμικὴ χρήση, προφανῶς ἄγνωστο ἀκόμη, ἀλλὰ γιὰ μία ἁπλὴ ὁριζόντια προέκταση τῆς τρόπιδος.

Τόσο τὸ ἀττικὸ ὁμοίωμα ὅσο καὶ τὸ πλοιάριο τοῦ Παλαικάστρου καὶ πολλὰ ἄλλα δὲν παρουσιάζουν τρόπιδα ἀλλὰ ἐπίπεδο κύτος, ποὺ ἀντιστοιχεῖ, ὅπως στὸ σκάφος Μητσοτάκη, σὲ μία ἰδεατὴ ἴσαλη γραμμή, δὲν ἔχουν ὅμως τὰ σταθεροποιητικὰ ποδαράκια ἀφοῦ δὲν φαίνεται νὰ χρησίμευαν καὶ ὡς ἀναθηματικὰ δοχεῖα κάποιου ὑγροῦ. Ἀντίθετα, συνήθως τὰ πλοῖα τῆς σφραγιδογλυφίας ἢ τὸ πλοῖο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Τριάδας[2], ποὺ τὸ προσφέρει μία «διφθεροφόρα» ἀνδρικὴ μορφή, δείχνουν ὁλόκληρη τὴ γραμμὴ τῆς τρόπιδος καὶ θυμίζουν πολὺ ἔντονα μηνίσκους.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, ἂς ἐπαναλάβουμε ὅτι ἡ ὑπερυψωμένη καὶ αἰχμηρὴ πλώρη τοῦ πλοιαρίου Μητσοτάκη φαίνεται ὅτι καθορίζει πλέον τελειωτικὰ ἕνα ναυπηγικὸ κανόνα προκειμένου γιὰ τὰ μινωικὰ πλοῖα καὶ ἐνισχύει τὴν ἄποψη τῶν ναυτικῶν εἰδικῶν ὅτι «upcurving prows cleave the heavy surf», τὴ συχνὰ ἔντονη κυματωγὴ τῆς Μεσογείου.

Τὰ πλοῖα τοῦ ὑπερπέραν

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ πλοῖα παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στὶς μεταθανάτιες ἀντιλήψεις πολλῶν ἀρχαίων λαῶν. Τὸ ὑπερπέραν ἐθεωρεῖτο σὰν μία μακρινὴ ὑπερπόντια χώρα, στὴν ὁποία γιὰ νὰ φθάσουν οἱ ψυχὲς τῶν νεκρῶν, ἕνα μεταφορικὸ μέσο ὅπως τὸ πλοῖο, ἱκανὸ νὰ διασχίσει τὰ ὑπόγεια ὕδατα, ἦταν ἀπαραίτητο. Ἔτσι, τοποθετοῦσαν στὸν τάφο ἕνα συμβολικὸ ἀντικείμενο τοῦ νεκρικοῦ ταξιδιοῦ, ἕνα μικροσκοπικὸ ὁμοίωμα πλοίου ἢ λέμβου ὡς ἀρχέτυπο σύμβολο τῆς μεταστάσεως, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔπαιζε κορυφαῖο ρόλο στὶς διαβατήριες τελετές. Τέτοιες κοσμοθεωρίες ἦταν συνηθισμένες σὲ χῶρες ὅπως ἡ Αἴγυπτος καὶ ἡ Μεσοποταμία, χῶρες μὲ μεγάλους πλωτοὺς ποταμούς, ἀληθινὲς ὑδάτινες ἀρτηρίες. Ἔτσι, εἶναι πολὺ γνωστὰ τὰ ὁμοιώματα πλοίων ἢ λέμβων ποὺ ἐτοποθετοῦντο σὲ αἰγυπτιακοὺς τάφους, σχετικὰ μὲ τὸ μεταθανάτιο ταξίδι τοῦ νεκροῦ ἢ μὲ τὴ θεία ἡλιακὴ λέμβο, ὅπου ἐπέβαινε καὶ ὁ νεκρός[3]. Ἡ Βίβλος τῶν Νεκρῶν ἀναφέρει τὸ πλοιάριο ὡς ψυχοπομπὸ καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ὄσιρι ὡς πορθμέα· κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους τὴ θέση αὐτὴ παίρνει ἡ Ἶσις. Συχνὰ βέβαια οἱ ἀπεικονίσεις ποὺ βλέπουμε ἀναπαριστοῦν τὴν πραγματικότητα: τὴ νεκρικὴ λέμβο ποὺ φέρει τὴ μούμια στὸν τάφο νὰ σύρεται ἀπὸ ἄλλη λέμβο στὸν Νεῖλο[4]. Πάντως, τὰ πλοιάρια ἀποτελοῦσαν κανονικὸ μέρος τῶν ταφικῶν σκευῶν ἤδη ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ καὶ ἕως τοὺς χρόνους τοῦ Μέσου Βασιλείου[5]. Ἀνάλογα κτερίσματα ὑπάρχουν καὶ

1. ΑΛΕΞΙΟΥ 90 κέ. εἰκ. 1.

2. CH. LONG, The Ayia Triadha Sarcophagus, SIMA XLI, 1974, 48 κέ., μὲ πλήρη παλαιότερη βιβλιογραφία.

3. Πρβ. ERMAN ὅ.π. 105 καὶ σημ. 23 - 4· ΑΛΕΞΙΟΥ 96. Ὅμως πρβ. καὶ EDWARDS, CAH³ I. 2 (1971) 86 γιὰ τάφους ὅπου τοποθετοῦσαν «model boats perhaps with a boat-builder».

4. Πρβ. ERMAN ὅ.π. 146.

5. M. REISSNER, Models of Ships and Boats, Cat. Mus. du Caire III (1913)· ERMAN ὅ.π. 131, 146· H. BONNET, Reallexikon der ägypt. Religion² (1971) 831 κέ.· E. BRUNNER - TRAUT, Totenboote und vorgeschichtl. Bestattungsgefässe, RdE 27, 1975, 41 κέ.

σὲ ἑβραϊκοὺς τάφους[1]. Ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία γνωρίζουμε τὰ ὁμοιώματα λέμβων τῶν τάφων τῆς Ur, ἀπὸ ἄργυρο καὶ ἄλλα ὑλικά[2], ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχαν σαφῆ σημασία νεκροπομπῶν[3].

Ἀνάλογες ἀντιλήψεις εἶναι φυσικὸ νὰ βρίσκουν μεγαλύτερη ἐφαρμογὴ σὲ ἕνα νησὶ ὅπως ἡ Κρήτη, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἀχανεῖς θαλάσσιες ἐκτάσεις. Γνωστὲς εἶναι οἱ μεταγενέστερες παραδόσεις ὡς πρὸς τὸ ταξίδι πρὸς τὶς Νήσους τῶν Μακάρων διὰ τοῦ Ὠκεανοῦ, *ἐς Ἠλύσιον πεδίον καὶ πείρατα γαίης*[4], ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν Ραδάμανθυ καὶ εἶναι μινωικὲς ἀντιλήψεις, ὅπως θὰ δοῦμε. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἔχει ἀφήσει ἀρκετὲς ἄμεσες μαρτυρίες γύρω ἀπὸ τὸ θέμα[5], παρ' ὅλο ποὺ ὑπάρχουν καὶ ἀμφιλεγόμενες περιπτώσεις[6].

Ἴσως ὁ κυριότερος — ὡς πιὸ ἄμεσος — μάρτυς εἶναι τὰ πολυάριθμα ὁμοιώματα πλοίων, τὰ ὁποῖα, ὅπως προφανῶς τὸ πλοιάριο τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη, βρέθηκαν ὡς κτερισματικὰ ἀναθήματα σὲ τάφους τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, κυρίως στὴν Κρήτη[7] καὶ τὴν Κύπρο. Τὰ πλοῖα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ διέφεραν τυπολογικὰ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ σκάφη[8]. Ἀνάμεσά τους συγκαταλέγονται τουλάχιστον οἱ ἀριθ. καταλ. 1, 2, 3, 4, 5, 12, 13, 19, 21, 16, 27, 30 καὶ 35, δηλαδὴ σὲ σύνολο 50 τεμαχίων περίπου τουλάχιστον τὰ δεκαεπτά, ὅπως προφανῶς ἀρκετὰ ἀκόμη ἀπὸ τὰ ἄλλα, τῶν ὁποίων ἡ θέση εὑρέσεως δὲν εἶναι γνωστὴ ἢ βέβαιη. Ἄρα μποροῦμε νὰ μιλοῦμε κατὰ πλειονότητα γιὰ «νεκρικὰ πλοῖα»[9]. Ἀκόμη καὶ ὅταν βρίσκονται σὲ οἰκίες μπορεῖ νὰ προορίζονταν γιὰ ταφικὴ χρήση, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ[10], ὅπως καὶ προκει-

1. E. R. G. Goodenough, Jewish Symbols in the Greco-Roman Period VIII, 157 - 65.

2. L. Woolley, Ur Excavations II, The Royal Cemetery (1934) ἀριθ. U. 8846 καὶ U. 10566 πίν. 169 a· Göttlicher 7· AntWelt 5, 1974, 43 κέ.

3. Πρβ. H. E. Mathiesen, Ikaros, The Hell. Settlements I, The Terrac. Figurines (1982) 25 κέ., μὲ ἐξέταση ὅλων τῶν ἀπόψεων γιὰ τὴν πιθανὴ σημασία τῶν ὁμοιωμάτων πλοίων ὡς δοχείων ἀναθημάτων ἢ ὡς μαγικῶν λατρευτικῶν ἀντικειμένων, ὁ ὁποῖος δέχεται πάντως ὅτι «in graves the boats no doubt were supposed to convey the deceased to the nether world». Ἴσως μερικὲς φορὲς εἶχαν καὶ τὴν ἔννοια τῶν κτερισματικῶν παιγνιδιῶν: πρβ. A. Parrot, Tello (1948) 204.

4. Ομ. δ 563 κέ.

5. Πρβ. L. V. Grinsell, The Boat of the Dead in the Bronze Age, Antiquity 15, 1941, 360 κέ.· Ch. Picard, Les religions préhelléniques 217 κέ.

6. Π.χ. τὰ ἐγχάρακτα πλοῖα τῶν κυκλαδικῶν «τηγανιῶν» τῆς Σύρου, τὰ ὁποῖα γενικὰ θεωροῦνται ὡς κανονικὰ πλοῖα, κατ' ἐξαίρεση ὅμως ὡς νεκρικά, ἀφοῦ βρίσκονται σὲ τάφους: P. Faure - M.-J. Gaignerot, Guide grec antique (1980) 27: «barques funéraires». Ἀνάλογη ἀντίληψη (;) ἐκφράζει ἴσως καὶ ὁ Schefold, Meisterwerke griech. Kunst (1960) 2, ἀφοῦ θεωρεῖ ὅτι τὰ «τηγάνια» αὐτὰ «gehören zur Ausstattung für die Feste der Hingeschiedenen». Γιὰ τὴ σημασία τῶν «τηγανιῶν» γενικὰ πρβ. πρόσφατα J. E. Coleman, AJA 89, 1985, 202 - 4, μὲ ἀναφορὰ σὲ προηγούμενες ἑρμηνεῖες, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν Faure - Gaignerot καὶ Schefold. Ὁ Ἀμερικανὸς ἐρευνητὴς δέχεται — ὄχι τόσο πειστικὰ — ὅτι πρόκειται γιὰ σκεύη ὄχι θρησκευτικῆς ἀλλὰ πρακτικῆς χρήσεως. Πρόσφατα καὶ ἡ S. Karouzou, Nationalmuseum (1979) 22, ἐπαναλαμβάνει τὴν ἄποψη τοῦ Τσούντα ὅτι πρόκειται γιὰ κοινὰ γυναικεῖα κάτοπτρα. Πιὸ πειστικὴ εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Thimme, Die religiöse Bedeutung der Kykladenidole, AntKunst 8, 1965, 84 καὶ σημ. 53 κέ.: «Kultboote mit chthonischer bzw. sepulkraler Bedeutung».

7. Πρβ. F. Schachermeyr, Minoische Kultur, εἰς Der Kleine Pauly III (1969) 1329: «Man erhoffte ein Jenseits anscheinend auf den Inseln der Seligen, daher der Kahn als Grabbeigabe».

8. Πρβ. Marinatos 233 κέ.

9. Μάλιστα ὁ Marinatos 180 θεωρεῖ ὡς προσφορὰ στοὺς νεκροὺς καὶ τὰ ἐννέα ὁμοιώματα πλοίων ποὺ περιλαμβάνει στὸν κατάλογό του, ἀκόμη καὶ ἐκεῖνα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα καὶ τὴ Φυλακωπή.

10. ΑΛΕΞΙΟΥ 97 καὶ σημ. 6 - 7.

μένου γιὰ πλοῖα ποὺ ἀπεικονίζονται σὲ ἀγγεῖα, εἴτε αὐτὰ ἔχουν βρεθεῖ σὲ οἰκίες[1] εἴτε σὲ τάφους[2].

Ἄλλη σαφὴς μαρτυρία ἔρχεται ἀπὸ τὰ πλοῖα τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου τῶν κρητικῶν κιβωτιοσχήμων[3] λαρνάκων, κυρίως ὅπως ἐκεῖνο ποὺ προσφέρεται στὸν νεκρὸ στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Τριάδας ποὺ εἴδαμε[4], ὅπως καὶ σὲ ἐκεῖνο σὲ ὁλόκληρη τὴ μακρὰ πλευρὰ τῆς λάρνακας ἀπὸ τὸ Γάζι[5] ἢ τὴ μικρὴ ἀπεικόνιση πλοίου ἀνάμεσα σὲ ἄλλα θέματα[6] σὲ μία κατάγραφη μακρὰ πλευρὰ μιᾶς ἄλλης ΥΜ ΙΙΙΒ λάρνακας ἀπὸ τὸν Καλοχωραφίτη Πυργιωτίσσης Μεσαρᾶς[7], ἢ τέλος μιᾶς σύγχρονής (;) της λάρνακας ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴν Ἑλβετία[8]. Ὅμως ὁ βασικὸς μάρτυς τοῦ νοήματος τῆς παρουσίας ἑνὸς πλοίου σχετικοῦ μὲ ἕνα νεκρὸ παραμένει πάντοτε ἡ σαρκοφάγος[9] τῆς Ἁγίας Τριάδας, στὸ πλαίσιο μιᾶς καθόλου διφορούμενης σκηνῆς προσφορᾶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νεκρικῆς τελετῆς[10]. Φυσικά, δὲν πρόκειται γιὰ εἰκονογραφικὸ θέμα σχετικὸ μὲ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ θανόντος, ὅπως εἶχε νομίσει ὁ Evans[11]. Ἀντίθετα, ὅπως ἔδειξε ὁ Ἀλεξίου[12], ἀνάμεσα στὰ θέματα τῶν μινωικῶν λαρνάκων

1. ΑΛΕΞΙΟΥ, ὅ.π. γιὰ τὸ πλοῖο τοῦ ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ ψευδόστομου ἀμφορίσκου τῆς Ἀσίνης (LAVIOSA 24 κέ. εἰκ. 23. GRAY ἀριθ. C 60), ποὺ τὸ παραλληλίζει μὲ τὸ πλοῖο τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ ταφικῆς πυξίδας τῆς Τραγάνας Πύλου (GRAY ἀριθ. C 56 εἰκ. 15 b· ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ὅ.π. (ἀριθ. 19) 210 εἰκ. 9, μὲ σημαντικὴ διόρθωση τοῦ θέματος τοῦ ἀκρόπρωρου, τοῦ ἀκροστολίου, ἀπὸ ψάρι σὲ πτηνό).

2. Πολλὰ τέτοια ἀγγεῖα ἔχουν βρεθεῖ σὲ τάφους ἀλλὰ δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ἀπαριθμηθοῦν. Πρβ. καὶ Λ. ΠΑΡΛΑΜΑ, Ἡ Σκῦρος στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (1984) 146 κέ. κυρίως 150 ἀριθ. 9 σχ. 32 πίν. 64 κάτω, γιὰ ἀνάλογο συμβολισμὸ τοῦ πλοίου τοῦ ψευδοστόμου ἀμφορίσκου τῆς Σκύρου, ποὺ εἶχε ἀναμφισβήτητη ταφικὴ χρήση.

3. Οἱ ἀντιλήψεις ποὺ συνδέουν τοὺς νεκροὺς μὲ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο προφανῶς ἑρμηνεύουν καὶ τὸ σχῆμα τῶν μινωικῶν λουτηροειδῶν λαρνάκων, ὅπως ἔχει συχνὰ εἰπωθεῖ· πρβ. E. GRUMACH, Kadmos 7, 1968, 24: «The traditional account of the drowning of Minos in a warm bath is perhaps a reminiscence of a ritual killing of the king in a bath tub, which represents a symbolic katabasis in the underworld». Πρβ. ἐπίσης K. SCHEFOLD, Die Bedeutung der kret. Meerbilder, AntK 1, 1958, 3. Γιὰ τὴν ἀναμφισβήτητη θρησκευτικὴ σημασία τοῦ Θαλάσσιου Ρυθμοῦ βλ. πρόσφατα P. MOUNTJOY, Ritual Associations for LM IB Marine Style Vases, εἰς P. DARCQUE - J. C. POURSAT, L'iconographie minoenne, Actes de la Table Ronde d'Athènes (1983), BCH Suppl. XI, 1985, 231.

4. Παραπάνω (σ. 72 σημ. 2). Γιὰ ἄλλη ἑρμηνεία, ὅτι πρόκειται γιὰ ἁπλὸ δοχεῖο τῆς ἀναίμακτης θυσίας, βλ. SCHELB, Das Kanoun, Der griech. Opferkorb (διατρ. Würzburg 1974) 23 κέ· πρβ. SIMON, RE Suppl. XV, 1978, 1418. Ἡ ἄποψη αὐτή, ὅσο καὶ ἂν δὲν μπορεῖ νὰ κλονίσει τὴ βασικὴ ἑρμηνεία τῆς παρουσίας τοῦ πλοίου σὲ αὐτὴ τὴ νεκρικὴ σκηνή, ἐνισχύεται σαφῶς ἀπὸ τὴν ἀπροσδόκητη ἐμφάνιση τοῦ πλοιαρίου Μητσοτάκη, ἀφοῦ αὐτὸ οὐσιαστικὰ παίζει βεβαιωμένα καὶ τὸν ρόλο ἑνὸς ἀγγείου, τοῦ δοχείου μιᾶς ἀναίμακτης προσφορᾶς ὅπως εἶναι τὸ μέλι, ὅπως ἴσως καὶ τὰ νηόσχημα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Κύπρο μὲ τὴν ἰσχυρὴ λαβὴ ἀνυψώσεως ἐπάνω (ἀριθ. 28, 30 καὶ 35). Τὸ ἴδιο βέβαια ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν κυπριακὴ νηόσχημη πυξίδα ἀριθ. 13 ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλα νηόσχημα ἀγγεῖα ὅπως τὸν ἀριθ. 5 ἀπὸ τὴ Μεσαρά.

5. Πρβ. καὶ GRAY ἀριθ. C 40 b· S. WACHSMANN, The Ships of the Sea Peoples, IJNA 10, 1981, 202 εἰκ. 17 - 8.

6. Ἑπομένως πρόκειται ἴσως γιὰ σκηνὴ μὲ εὐρύτερες προεκτάσεις συμβολισμοῦ: πρβ. SCHACHERMEYR, Kreta zur Zeit der Wanderungen (Die ägäische Frühzeit 3), 1979, 83: «Schier ein Welttheater».

7. ΑΛΕΞΙΟΥ 205· ΚρητΧρον 25, 1973, 471. Ἡ Ἀλ. Καρέτσου ἑτοιμάζει τὴν κανονικὴ δημοσίευση αὐτοῦ τοῦ ἀξιόλογου εὑρήματος.

8. GRAY 19, 47 ἀριθ. C 40 a εἰκ. 11.

9. Προκειμένου περὶ τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν μαρμαρίνων σαρκοφάγων, ἀνάλογες παρουσίες πλοίων θεωρεῖται ὅτι συμβολίζουν τὸ τελευταῖο ταξίδι τοῦ θανόντος, ὅπως τὸ ἱστιοφόρο στὴ γνωστὴ σαρκοφάγο τῆς Σιδῶνος: πρβ. BOSSERT, Altsyrien εἰκ. 164 ἀριθ. 534· PARROT - CHEHAB - MOSCATI, Phönizier 266.

10. Ἡ ἀπεικόνιση αὐτὴ ἦταν ἡ μόνη παράσταση πλοίου γνωστὴ στὸν NILSSON, MMR 378, 549 κέ. ὅταν ὑπεστήριξε τὴν ἄποψη περὶ προσφορᾶς πλοίων στοὺς νεκροὺς γιὰ τὴ μετάβαση στὶς Νήσους τῶν Μακάρων: πρβ. MARINATOS 180 κέ.

11. EVANS, PM I, 438, ποὺ πίστεψε ὅτι στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Τριάδας παριστάνεται προσφορὰ πλοίου σὲ νεκρὸ ναυτικό. Ἀνάλογα πρβ. KARAGEORGHIS, BCH 88, 1964, 337 εἰκ. 70 a - b γιὰ τὸν ἀριθ. 13.

12. ΑΛΕΞΙΟΥ 95 κέ.

ὑπάρχουν πολλὲς παραστάσεις θρησκευτικῆς φύσεως ποὺ συνδέονται μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὴ μεταθανάτια τύχη τοῦ νεκροῦ, δηλαδὴ ὄχι μόνο ταφικὲς ἱεροτελεστίες, ἱερὰ προστατευτικὰ σύμβολα καὶ ἀντικείμενα ἢ μορφὲς δεόμενες ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ καὶ πλοῖα μὲ σαφέστατο εἰδικὸ συμβολισμὸ ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ μετάσταση τοῦ τεθνεῶτος.

Μία τελευταία μαρτυρία εἶναι τὰ πλοῖα ποὺ ἀπεικονίζονται στὸν ἴδιο τὸν τάφο, ὅπως στὸν Νεοανακτορικὸ «Τάφο - Ἱερὸ» τῆς Κνωσοῦ, ὅπου βλέπουμε πολύκωπο σκάφος ἡμιτελῶς χαραγμένο στὴν ἀλαβάστρινη ἐπένδυση τοῦ ἴδιου τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου[1].

Βέβαια, πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ πλοῖο, ἡ μεγαλύτερη μηχανὴ ποὺ εἶχε κατασκευάσει ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος, ἀσκοῦσε τεράστια ψυχολογικὴ ἐπίδραση ἐπάνω του. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Roux[2], «le navire dépasse l'homme. Il représente une mystérieuse et redoutable médiation entre le monde des hommes et le monde des eaux». Τέτοια «νεκροφόρα» πλοῖα θὰ πρέπει νὰ ἐθεωροῦντο μαγικά, κινούμενα μὲ ὑπερβατικὲς δυνάμεις χωρὶς ἱστία καὶ κουπιά, σὰν αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ ὅλες τὶς χῶρες[3]. Φυσικά, ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ «νεκροφόρα» καὶ τὰ «ἱερὰ» πλοῖα δὲν εἶναι πάντοτε σαφής: ἔτσι, πολλὰ ἀπὸ τὰ σκάφη ποὺ θεωροῦνται αὐτοδικαίως ὅτι ἀνήκουν στὴν πρώτη κατηγορία, ἀναφέρονται κατὰ γενικὸ τρόπο συχνὰ καὶ ὡς ἱερὰ ἢ λατρευτικὰ πλοῖα[4], κάτι ποὺ εἶναι ὁπωσδήποτε. Ἀντίστροφα, πολλὰ ἀπὸ τὰ γνωστὰ μινωικὰ πλοιάρια θεωροῦνται ὡς «Nachbildungen von Totenschiffen»[5]. Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία κατατάσσει ὁ Göttlicher ὅλα τὰ ταφικὰ ὁμοιώματα τῆς προϊστορικῆς Κρήτης[6].

Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς κληροδοτοῦνται στὴν κλασικὴ ἐποχή. Τυπικὴ εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ ἀκατίου τοῦ Χάρωνος, ποὺ μεταφέρει τὶς σκιὲς τῶν τεθνεώτων πάνω ἀπὸ τὰ ὕδατα τῆς Στυγός. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἕνα ὄχι πολὺ γνωστὸ ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα ἀπὸ τὴν Κάλυμνο: *ἅρπασεν ὠκύπλους ἃ νεκύων ἄκατος ἐς μακάρων δέ με χῶρον ἐθήκατο*[7]. Ὑπάρχουν καὶ νηόσχημα ταφικὰ μνημεῖα στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως οἱ «Navetas» τῶν Βαλεαρίδων[8]. Ἀνάλογες ἀντιλήψεις κληροδοτοῦνται ἀργότερα ἀκόμη καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ Μεσαίωνα[9].

1. Evans, PM IV, 156 πίν. LXVI b· Αλεξιου 96 καὶ σημ. 6, σχετικὰ ἐπίσης μὲ βραχογραφίες νεκρικῶν πλοίων στὴ Δυτικὴ καὶ Βόρεια Εὐρώπη. Πρβ. αὐτόθι σημ. 2 γιὰ τὰ ἕξι πλοῖα τὰ χαραγμένα σὲ λίθο, μὲ ἀμφιλεγόμενο νεκρικὸ χαρακτήρα, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο στὴν Ὑρία (Δράμεσι) (Gray 17 ἀριθ. C 6 πίν. I b· Laviosa 29 κέ. εἰκ. 29).
2. R. Roux, Le problème des Argonautes (1949) 81 κέ.
3. Πρβ. E. Schmidt, Kultübertragungen (1909) 89 κέ.· P. Capelle, Elysium und Inseln der Seligen ARW 1927, 245 - 64· F. Cumont, Lux perpetua (1949) 283 κέ., μὲ εὐρύτερη ἐξέταση τοῦ θέματος. Μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο, σὲ τέτοιες ἀπεικονίσεις κουπιὰ καὶ πλήρωμα ἦταν περιττά, ἀφοῦ «Wunderwerke müssen die Schiffe gewesen sein»: Schefold, Wort und Bild (1975) 13.
4. Πρβ. R. W. Hutchinson, Prehistoric Crete (1962) 96: «sacred barges»· Αλεξιου, Ὁδηγὸς Ἀρχ. Μουσ. Ἡρακλείου (1968) 39 κέ., 42· Faure, ὅ.π. (σ. 64 σημ. 10) 235 κέ.· Laviosa 20: «barca di culto».
5. Schachermeyr, ὅ.π. (σ. 73 σημ. 7) 172.
6. Göttlicher 5 κέ.
7. W. Peek, Griech. Versinschriften ἀριθ. 946.
8. G. Lilliu-H. Schubart, Frühe Randkulturen des Mittelmeeres (1969) 112 κέ.
9. Πρβ. M. Ebert, Die Bootfahrt ins Jenseits, PZ 11 - 12, 1919 - 20, 185 κέ. Göttlicher 6 κέ. γιὰ ἐθνολογικὰ παράλληλα· ἐπίσης G. Wilke, Bootsgrab εἰς Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte II (1925) 114 κέ. A. Steinmann, IPEK 13 - 14, 1939 - 40, 150 - 182· Grinsell, ὅ.π. (σ. 73 σημ. 5) 360 - 70. Γιὰ τὴ Σαρδηνία πρβ. Zervos, La civilisation de la Sardaigne (1953) 323 εἰκ. 404 - 416.

Οἱ μέλισσες στὴν ἀρχαία λατρεία

Στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα οἱ μέλισσες καὶ τὸ πολύτιμο προϊόν τους, τὸ μέλι, τότε ἡ βασικὴ πηγὴ τοῦ σακχάρου, οὐσιαστικὰ ἡ μοναδικὴ γλυκαντικὴ οὐσία στὴ Μεσόγειο καὶ πρόδρομος τῆς ζάχαρης, παίζουν κάποιον μᾶλλον δευτερεύοντα ἀλλὰ πάντως εὐδιάκριτο ρόλο στὴ λατρεία: ἔτσι, ἐνωρὶς βρίσκουν τὸν δρόμο τους στὸν θρησκευτικὸ συμβολισμό. Φυσικὰ σὲ αὐτὸ συμβάλλει ἡ ζωτικὴ πρακτικὴ ἀξία τοῦ μέλιτος στὴ διατροφὴ καὶ οἰκονομία. Μεγάλη ἀξία εἶχε καὶ τὸ κερί, χρησιμότατο γιὰ τὸν νυκτερινὸ φωτισμὸ ἀλλὰ καὶ στὴν τέχνη, τὴν ἰατρική, τὴν ἀρωματοποιία καὶ ἄλλους πρακτικοὺς τομεῖς[1]. Στὴ δημιουργία θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων ἔπαιζε βέβαια μεγάλο ρόλο καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια ἡ μέλισσα, μὲ τὴ θρυλικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας της στὴν κυψέλη — ποὺ θύμιζε ἰδεώδη ἀνθρώπινη κοινωνία — καὶ τὴν παροιμιώδη καθαριότητά της, σὲ ἀντίθεση μάλιστα μὲ τὴ βλαβερὴ συγγενῆ της, τὴ σφήκα, προκαλοῦσε τὸν θαυμασμὸ καὶ ἐθεωρεῖτο σχεδὸν θεῖο ζῶο[2].

Ἡ μελισσοκομία ἦταν γνωστὴ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο ἤδη ἀπὸ τοὺς Νεολιθικοὺς χρόνους ἢ καὶ ἀκόμη νωρίτερα[3], στὴ δὲ κλασικὴ ἐποχὴ ἦταν πλήρως ἀνεπτυγμένη[4]. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν στὴν Κρήτη τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ χρησιμοποιοῦσαν οἱ μελισσοκόμοι κανονικὲς πήλινες σωληνωτὲς κυψέλες, ὁριζόντια τοποθετημένες, ὅπως στὴ σύγχρονή της Αἴγυπτο[5]: Ἐκεῖ ἡ μελισσοκομία ἦταν γνωστὴ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς 5ης Δυναστείας (2480 - 2350 π.Χ. περίπου), ὅπως δείχνει τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ne-User-Re ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Re[6] στὸ Abusir[7], ἴσως δὲ εἰσήχθη ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἑλλάδα[8], κατὰ τὴν παράδοση μάλιστα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Σόλωνα· ὁ Σόλων λέγεται ὅτι σπούδασε τὴν τέχνη αὐτὴ στὴ χώρα τοῦ Νείλου, παρ' ὅλο ποὺ στὴν πραγματικότητα ἀσφαλῶς εἶχε εἰσαχθεῖ στὴν Ἑλλάδα πολὺ νωρίτερα[9]. Πάντως τέτοιου εἴδους

1. Πρβ. Forbes 81 κέ.· L. R. Palmer, The Interpretation of Mycen. Greek Texts² (1969) 269. Γιὰ τὶς διάφορες χρήσεις στὴν Αἴγυπτο βλ. A. Erman - H. Ranke, Ägypten und ägypt. Leben im Altertum (1977) 261 (κακοσμία στόματος καὶ θεραπεία φαλάκρας) 414 κέ. (ἰατρικὲς χρήσεις).

2. Πρβ. Petronius 56: «Apes... ego divinas bestias puto». Πινδ. Frg. incert. 26: *ταῖς ἱεραῖς μελίσσαις*... Πρβ. H. Kayser, Göttliche Tiere² (1960) πίν. 24. Πρόσφατα πρβ. L. Bodson, Ἱερὰ ζῶα, Contribution à l'étude de la place de l'animal dans la religion grecque ancienne (1978).

3. Renfrew 287. Πρβ. παρακάτω γιὰ τὶς νεολιθικὲς τοιχογραφίες τοῦ Çatal Hüyük, τῆς 6ης χιλιετίας π.Χ., ποὺ φανερώνουν τὴν ὕπαρξη τεχνητῆς μελισσοκομίας. Γενικὰ πρβ. H. M. Fraser, Beekeeping in Antiquity² (1951). Forbes 78 - 97. Γιὰ τὸν ρόλο τῆς μελισσοκομίας στὴν Αἴγυπτο βλ. Erman - Ranke ὅ.π. 229 κέ. Στὴν Ἰβηρικὴ Χερσόνησο ἡ πρωτόγονη μελισσοκομία ἦταν γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὴν Παλαιολιθικὴ ἐποχή, ὅπως θὰ δοῦμε.

4. Γενικὰ βλ. Forbes 88 κέ. καὶ σημ. 63 (μὲ βιβλιογραφία). Πρβ. τὴν πρόσφατη σημαντικὴ μελέτη τῶν J. E. Jones, A. J. Graham καὶ L. H. Sackett, BSA 68, 1973, 397 - 412 (Excursus on the Combed Ware: Evidence for Beekeeping) 443 - 52, κυρίως 403 σημ. 46 (μὲ βιβλιογραφία). Πρβ. καὶ A. J. Graham, Beehives from Ancient Greece, Bee World 56, 1975, 64 - 75· BSA 73, 1978, 99 - 101.

5. Πρβ. Erman - Ranke, ὅ.π. εἰκ. 76· Jones κ.ἄ., ὅ.π. 403 πίν. 79 a - b. Γενικὰ πρβ. Forbes 79 κέ.

6. Πρβ. Buchholz - Jöhrens - Maull 181 καὶ σημ. 720 μὲ ἀναλυτικότατη βιβλιογραφία· πρόσθεσε D. καὶ P. Brothwell, Food in Antiquity (1969) 76.

7. Forbes 80 εἰκ. 16.

8. Πρβ. Brothwell ὅ.π. 78.

9. Πρβ. O. Körner, Die Bienenkunde bei Homer und Hesiod, Sitz.-Ber. Abh. Naturw. Gesell. Rostock 11, 1927 - 8, 66 - 78· Forbes 88. Πρόσφατα πρβ. W. Richter, Bienenzucht, εἰς Die Landwirtschaft im homer. Zeitalter (Archaeol. Homer. II, H), 1968, 84 - 7.

κυψέλες δὲν ἐμφανίζονται στὴν Κρήτη, οὔτε ὡς ἀνασκαφικὰ οὔτε ὡς τυχαῖα εὑρήματα, παρὰ μόνο ἴσως ἀνάμεσα στὰ ἰδεογράμματα τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς, ὅπως πιστεύουμε[1]. Ἴσως ἡ μινωικὴ μελισσοκομία, ἡ ὕπαρξη τῆς ὁποίας γίνεται ἀποδεκτή[2], βρισκόταν ἀκόμη ἐν μέρει στὸ πρωτόγονο στάδιο τῆς περισυλλογῆς τοῦ προϊόντος ἀπὸ σχισμὲς βράχων ἢ κοιλότητες δένδρων[3]. Πάντως τὸ μοναδικὸ πήλινο ἀντικείμενο ποὺ εἶχε θεωρηθεῖ ἀρχικὰ σὰν κυψέλη, ἀπὸ τὴ Φαιστό[4], φάνηκε ἀργότερα ὅτι ἦταν ἕνα ἁπλὸ κυλινδρικὸ σκαμνί[5]. Ἐξάλλου ὑπάρχει ἕνα εἰδικὸ ἰδεόγραμμα τῆς Γραμμικῆς Β (**132* καὶ **211*) γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς μέλιτος, γιὰ τοὺς ὁποίους ἐκφράζονται ἀμφιβολίες ὅτι μπορεῖ νὰ ἦταν μετάλλινοι[6], γιατὶ τὸ μέλι θὰ ξύνιζε: πραγματικά, ὅπως γίνεται πρόσφατα δεκτό[7], οἱ ἀμφορεῖς αὐτοὶ πρέπει νὰ ἦταν πήλινοι, ἤ, βεβαίως, κατὰ τὴν ὁμηρικὴ μαρτυρία, ἐπίσης καὶ λίθινοι[8].

Ἤδη στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Cook ἐξέτασε ἀναλυτικὰ τὸν πολύπλευρο ρόλο τῆς μέλισσας στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία[9]. Ἐπειδὴ αὐτὸ ποὺ μᾶς ἀφορᾶ ἐδῶ εἶναι κυρίως ἡ θέση τῆς μέλισσας στὴ μινωικὴ λατρεία, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σχέση τῆς μέλισσας μὲ τὴν Ἐφεσία Ἀρτέμιδα, ἀφοῦ αὐτή, ὡς πολύμαστη θεὰ τῆς γονιμότητας, τῆς φύσεως καὶ τῆς βλαστήσεως[10], προφανῶς εἶναι ἀπόγονος μιᾶς ἀνατολικῆς θεότητας στενὰ συγγενικῆς μὲ τὴ Ρέα, τὴν Κυβέλη καὶ τὴ μινωικὴ Μεγάλη Θεά[11]. Ἐδῶ ἡ μέλισσα ἀπεικονίζεται στὸ πλάι τοῦ ἐπενδύτη τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἀγάλματός της[12] καὶ θεωρεῖται ἔμβλημα τῆς θεᾶς[13]. Ἀναθηματικὲς μέλισσες βρέθηκαν στοὺς ἀρχαιότερους ἀποθέτες τῶν ἀρχαϊκῶν ναῶν τοῦ Ἀρτεμισίου[14], κάτι ποὺ δείχνει

1. Βλ. τὴ μελέτη μας: A New Interpretation of the Ideogram **168*, Kadmos (ὑπὸ ἐκτύπωση).

2. Κατὰ τὸν Evans, PM IV, 281 εἰκ. 215 B, λόγω τῆς ἐμφανίσεως τῆς μέλισσας ἀνάμεσα στὰ μινωικὰ ἱερογλυφικὰ σημεῖα: Evans, SM 212 κέ. ἀριθ. 86· ἴσως πρόκειται ὅμως γιὰ μίμηση αἰγυπτιακοῦ προτύπου κατὰ τὸν Hood 1976, 67 εἰκ. 1, 14. Ὅτι τὸ μινωικὸ ἱερογλυφικὸ σημεῖο μιμεῖται τὸ ἀντίστοιχο αἰγυπτιακὸ ἔδειξε ὁ Kitchell 10 κέ., εἰκ. 1 a - e καὶ 2 a - f, ὁ ὁποῖος δέχεται βέβαια τὴν ὕπαρξη μινωικῆς μελισσοκομίας. Πρβ. καὶ τὸ προφανῶς παράγωγο σημεῖο L 64 τῆς Γραμμικῆς Α, ποὺ λέγεται ὅτι ἐσήμαινε μέλι: J. L. Myres, Scripta Minoa II, 1952, 19 AB 55· E. Grumach, Ein kret. Honigzeichen?, ΚρητΧρον 18, 1964, 7 - 14· Hood 1976, 67 κέ. καὶ σημ. 48 εἰκ. 1, 15.

3. Ὅπως πιθανολογεῖ ὁ Hood 1971, 92. Τὸ ἄγριο μέλι ἐχρησιμοποιεῖτο εὐρύτατα στὴν Εὐρώπη καὶ Μέση Ἀνατολή: πρβ. Forbes 78 κέ. Γνωστὴ εἶναι ἡ παράσταση περισυλλογῆς ἀγρίου μέλιτος σὲ παλαιολιθικὴ βραχογραφία τῆς ἀνατολικῆς Ἱσπανίας στὰ σπήλαια τῆς La Araña: Forbes 78 εἰκ. 15· R. Hamann, Geschichte der Kunst (1952) 44 εἰκ. 15.

4. A. Mosso, Palaces of Crete (1907) 154, ἀκολουθούμενος καὶ ἀπὸ ἄλλους.

5. L. Pernier - L. Banti, Festòs II (1951) 93 εἰκ. 46· πρβ. Jones κ.ἄ., ὅ.π. 403 καὶ σημ. 52.

6. G. Bruns, Küchenwesen und Mahlzeiten (Arch. Homer. II, Q), 1970, 15, 28 καὶ σημ. 245, μὲ ἀσαφῆ παραπομπὴ εἰς Evans, PM IV, 732.

7. F. Vandenabeele - J. - P. Olivier, Les idéogrammes archéologiques du Linéaire B (Etudes crét. XXIV), 1979, 261, 266· πρβ. αὐτόθι 283 γιὰ ἕνα «ἀντικείμενο» σχετιζόμενο ἴσως μὲ κερὶ καὶ μέλι.

8. Πρβ. Ομ. 104 κέ.: *ἐν δὲ κρητῆρές τε καὶ ἀμφιφορῆες ἔασιν λάϊνοι· ἔνθα δ' ἔπειτα τιθαιβώσσουσι μέλισσαι.* Πρβ. καὶ Buchholz - Jöhrens - Maull 183: «Zahme Bienen und künstliche Bienenstöcke. . . Entweder hatten die Bienen in den steinernen Mischgefässen und doppelhenkligen Krügen ihren Honigbau oder diese Honiggefässe wurden den Nymphen als Opfer dargebracht».

9. Cook 1 κέ.

10. Πρβ. L. R. Farnell, Cults of the Greek States II (1896) 481 κέ.

11. Roscher 2640, 9· Picard 1922, 184 καὶ σημ. 6.

12. Αὐτόθι 183 κέ.· κυρίως R. Fleischer, Artemis von Ephesos (1973) 99.

13. Πρβ. Cook 12 κέ.

14. D. G. Hogarth, Excavations at Ephesos, The Archaic Artemisia (1908) 102· Picard 1922, 184 καὶ σημ. 3.

τὸν ἰδιαίτερο ρόλο τους στὴ λατρεία τῆς Ἐφεσίας[1]. Ἐπίσης γνωστοὶ εἶναι καὶ οἱ Ἐσσῆνες τῆς Ἐφέσου: *Ἐσσήν· ὁ βασιλεὺς κατὰ Ἐφεσίους· ἀπὸ μεταφορᾶς τοῦ μελισσῶν βασιλέως*[2], *ὃς εἴρηται ἐσσήν*[3]. Ἐξάλλου ἡ μέλισσα εἶναι σύμβολο ἐμφανιζόμενο συχνὰ στὰ νομίσματα τῆς πόλεως[4]. Ἀκόμη ἔχει θεωρηθεῖ ὡς πιθανὴ ἡ ὕπαρξη ἱερειῶν τῆς Ἐφεσίας ποὺ ἦταν γνωστὲς ὡς Μέλισσες[5], ὁ Picard ὅμως εἶχε ἐκφράσει πολλὲς ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξή τους στὴν Ἔφεσο. Ὁ Picard θεώρησε τὴν ὀνομασία ὡς ὑποθετική[6], μᾶλλον δὲ σχετικὴ μὲ μία ἀρχαία θεὰ-μέλισσα, ἡ ὁποία ὅμως ἴσως συνοδευόταν ἀπὸ ἱέρειες - μέλισσες μὲ αὐτὸ τὸ δάνειο θεοφόρο ὄνομα[7]. Ἀργότερα ὁ ἴδιος δέχθηκε ὡς πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι ἴσως ἐπρόκειτο γιὰ μέλισσες παρθένους ποὺ ζοῦσαν «en réclusion sacrée à Ephèse et revêtaient le costume liturgique de la déesse-abeille[8]». Φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς λατρείας τῆς Ἐφεσίας ἐμιμεῖτο ἐκείνη τῆς κυψέλης, μὲ τὴ θεὰ στὴ θέση τῆς βασίλισσας τῶν μελισσῶν.

Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ γιὰ τὴν ὕπαρξη ἱερειῶν τῆς Ἐφεσίας ποὺ τὶς ἔλεγαν μέλισσες τὴν ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι ἐρευνητές[9], πρόσφατα ὅμως ὁ Fleischer τὴν ἐθεώρησε ἐμφατικὰ «moderne Spekulation»[10] καὶ «Irrtum»[11], ἀμφιβάλλοντας ἐπίσης ἂν ἡ Ἐφεσία εἶχε ἀποκτήσει ποτὲ στοιχεῖα μιᾶς μελισσόμορφης θεότητας[12].

Ἰδιαίτερες σχέσεις εἶχαν οἱ μέλισσες μὲ τὴ λατρεία στὴν Κρήτη, ἕνα νησὶ ποὺ ὑπῆρξε ἡ ἀρχική τους πατρίδα, ὅπως πίστευαν οἱ ἀρχαῖοι[13], φημισμένο γιὰ τὴν ποσότητα μέλιτος ποὺ παρήγαγε[14]. Ἔτσι, οἱ μέλισσες ἐμφανίζονται συχνὰ στὶς παραδόσεις της. Κορυφαία θέση παίρνουν βέβαια οἱ μέλισσες τοῦ Δικταίου Ἄντρου, οἱ μυθικὲς τροφοὶ τοῦ Κρηταγενοῦς ἢ Δικταίου Διός[15]. Βέβαια, καὶ διάφορα ἄλλα ζῶα φέρονται

1. Πρόσφατα πρβ. Fleischer ὅ.π. 99 καὶ σημ. 6.

2. Ἐννοεῖται βέβαια ἐν προκειμένῳ ἡ βασίλισσα τῶν μελισσῶν, ἀφοῦ οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν λανθασμένες ἀντιλήψεις γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό, ὅπως εἶναι γνωστό.

3. Μέγα Ἐτυμ. 383, 30.

4. B.V. Head, On the Chronol. Sequence of the Coins of Ephesos, Num. Chronicle 1880, 104 ἀριθ. 7 πίν. 1, 13. Πρβ. H. Bloesch, Antike Kleinkunst in Winterthur (Ἔκθεση 1964) 52 ἀριθ. 345 πίν. 20.

5. Ἱέρειες - μέλισσες εἶναι γνωστὲς σὲ λατρεῖες ἄλλων θεαινῶν, ὅπως τῆς Ρέας (Picard 1922, 184 καὶ σημ. 4, μὲ βιβλιογραφία), τῆς Κυβέλης (αὐτόθι σημ. 6, μὲ βιβλιογραφία· Forbes 87) καὶ τῆς Δήμητρας (Πορφ. ὅ.π.: *Καὶ τὰς Δήμητρος ἱερείας, ὡς τῆς χθονίας θεᾶς μύστιδας μελίσσας οἱ παλαιοὶ ἐκάλουν, αὐτὴν δὲ τὴν Κόρην μελιτώδη*. Πρβ. Πυθ. 4, 104· Ησυχ., β. λ. *Μέλισσαι*· Roscher 2640· Picard, ὅ.π. σημ. 5, μὲ βιβλιογραφία· Forbes 87), ποὺ εἶναι θεότητες συγγενεῖς τῆς Ἐφεσίας. Κυρίως ἐπρόκειτο γιὰ ἱέρειες μυημένες στὰ μυστήρια: πρβ. Roscher 2639 κέ. Γενικὰ πρβ. ἐπίσης: Ramsay, Asianic Elements in Greek Civilization (1927) (κεφ. 7: Wolf-Priests, Goat-Priests, Ox-Priests, Bee-Priests).

6. Picard 1922, 183 κέ. Ὁ συσχετισμὸς τῶν μελισσῶν μὲ τὶς ἱέρειες ὀφείλεται οὐσιαστικὰ στὴν παρθενική τους καθαρότητα: πρβ. Σχολ. Ευρ. Ἱππόλ. 77: *καθαρόν τι ζῶον ἡ μέλισσα· ἔνθεν τὰς ἱερείας μελίσσας καλοῦσιν οἱ ποιηταί.* Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ Δεβώρα λέγεται μέλισσα: Δικασταὶ 44. Στοὺς Νεοπλατωνικοὺς *μέλισσα* ὅπως καὶ *νύμφη* ἦταν κάθε καθαρὸ καὶ ἁγνὸ ὄν: Πορφ., Ἄντρ. Νυμφ. 18. Ἀνάλογα γράφει καὶ ὁ προφανῶς ἀκρεωφάγος ΑΙΛΙΑΝΟΣ (5, 11). Ἀλλὰ καὶ οἱ χριστιανὲς μοναχὲς ἔχουν παραβληθεῖ μὲ μέλισσες: August., Civit. Dei 15, 27. Γενικὰ πρβ. Roscher 2639 κέ.

7. Picard 1922, 231, 522 κέ.

8. Picard 1940, 270 κέ. Πρβ. καὶ Marconi 176, ποὺ δέχεται κανονικὴ λατρεία τῆς μέλισσας στὴν Ἔφεσο.

9. Πρβ. R. D. Barnett, εἰς Studies H. Goldman (1956) 217 κέ.· R. Merkelbach, Antaios 12, 1971, 558.

10. Fleischer, ὅ.π. 99 καὶ σημ. 8.

11. Αὐτόθι 99 κέ.

12. Αὐτόθι 100 καὶ σημ. 2.

13. ΝΙΚΑΝΔ. παρὰ Columella, De re rustica IX, 2. Παρ' ὅλο ποὺ αὐτὴ ἡ πίστη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινὴ (πρβ. Hood 1976, 68), εἶναι πάντως χαρακτηριστική.

14. Πρβ. Plin., Nat. hist. 11, 14, 32.

15. Anton. Liber., Μεταμορφ. 19: *Ἐν Κρήτῃ λέγεται εἶναι ἱερὸν ἄντρον μελισσῶν, ἐν ᾧ μυθολογοῦσι τεκεῖν Ῥέαν τὸν Δία. . . κατέχουσι δὲ τὸ ἄντρον ἱεραὶ μέλισσαι, τροφοὶ τοῦ Διός*. Vergil., Georg. 4, 149 κέ.· Columella

ὅτι ἔθρεψαν τὸ θεῖο βρέφος, ὅπως ἡ αἴγα, ὁ χοῖρος καὶ τὰ περιστέρια, πλάσματα ποὺ ὁ Willetts[1] πιστεύει ὅτι ἀφοῦ ὁ Κρητικὸς Ζεὺς εἶναι θεὸς ποὺ γεννᾶται καὶ πεθαίνει πάλι, πρέπει νὰ τὰ θεωροῦμε ὡς τοτεμικὲς ἐπιβιώσεις σὲ ἕνα κύκλο βλαστήσεως, κύκλο παρακμῆς καὶ ἀνανεώσεως, ποὺ ἀντικατέστησε τὸν ἁπλὸ τοτεμικὸ κύκλο. Ὅμως, κατὰ τὸν Willetts[2], ἡ ἱστορία ὅτι ὁ Ζεὺς[3] ἐτράφη ἀπὸ μέλισσες πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρωιμότερη ἐκδοχὴ τοῦ μύθου, ποὺ ἀντικαταστάθηκε ἀργότερα ἀπὸ μία παραλλαγὴ κατὰ τὴν ὁποία Νύμφες, οἱ ὁποίες πάντως κρατοῦν τὸν τίτλο τῶν «Μελισσῶν», ὑποκαθιστοῦν τὶς μέλισσες[4]. Τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τῶν Νυμφῶν αὐτῶν, τοῦ Μελισσαίου, «is an attempt to rationalize the story», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Nilsson[5]. Κατὰ ἄλλη ἐκδοχὴ ὁ Μελισσαῖος, βασιλεὺς τῆς Κρήτης καὶ ὁ πρῶτος ποὺ θυσίασε στοὺς θεούς[6], ἦταν ὁ πατέρας τῆς Ἀμάλθειας καὶ τῆς Μέλισσας, ποὺ ἔθρεψαν τὸ βρέφος μὲ γάλα καὶ μέλι[7]. Ἡ Μέλισσα αὐτὴ ἔγινε ἀπὸ τὸν πατέρα της ἡ πρώτη ἱέρεια τῆς Μεγάλης Θεᾶς, ἀπὸ τὴν ὁποία ὀνομάστηκαν Μέλισσες καὶ οἱ ἄλλες ἱέρειες τῆς Ρέας[8]. Ἀργότερα ὁ Ζεὺς μετέτρεψε αὐτὴ τὴν ὡραία γυναίκα σὲ μέλισσα[9]. Κατὰ τὸν Ἡσύχιο[10], Μελισσαῖος ἦταν ἕνα ἐπίθετο τοῦ ἰδίου τοῦ Διός.

Στὴ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ μύθου τοῦ Δικταίου ἴσως ἔπαιξε κάποιο ρόλο καὶ ὁ ἰδιαίτερος πλοῦτος τῆς μεγαλονήσου σὲ μέλι[11]. Ὅμως στὴ σύνδεση τῶν μελισσῶν μὲ τὸ Ἄντρον ἀσφαλῶς καθοριστικὸ ὑπῆρξε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰ σπήλαια καὶ βραχώδεις κοιλότητες στὴν Κρήτη χρησίμευαν ὡς φυσικοὶ τόποι ὅπου οἱ ἄγριες μέλισσες[12] ἔκαναν τὴν κυψέλη τους, πολὺ περισσότερο στὸ παρελθόν[13], ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὶς ἡμέρες μας[14]. Ὡστόσο, ὅλα αὐτὰ εἶναι δευτερεύοντα στοιχεῖα τοῦ μύθου τῶν μελισσῶν-τροφῶν τοῦ Διὸς καὶ ἀσφαλῶς δὲν τὸν ἐδημιούργησαν αὐτά[15]. Βέβαια, ὄχι μόνο σπήλαια καὶ κοιλότητες βράχων ἀλλὰ καὶ κοιλότητες δέντρων χρησίμευαν ὡς

ὅ.π.· πρβ. Willetts 216 κέ. καὶ σημ. 109, μὲ ἄλλες πηγές· Faure 96 κέ. 115 κέ.

1. Willetts 44.

2. Αὐτόθι 217.

3. Φυσικὰ ὁ γνωστὸς Ζεὺς Μειλίχιος, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι εἶχε νομισθεῖ (Stengel 183) δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ μέλι: S. Eitrem, Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer (1915) 104 σημ. 1. Πρβ. Nilsson, GGR I, 1967, 412 κέ. Ἀντίθετα: Picard 1922, 230 σημ. 7. Βέβαια, ὁ χθόνιος θεὸς τῆς Κρήτης, ὁ Ζεὺς Μειλίχιος, εἶχε μορφὴ ὄφεως: πρβ. W.K.C. Guthrie, The Greeks and their Gods (1950) 228.

4. Πρβ. Faure 111 καὶ σημ. 1.

5. Nilsson, MMR² (1950) 542 σημ. 21.

6. Lactant., Div. instit. 1, 22· πρβ. Roscher 2642. Ἡ λέξη *μελισσαῖος* σημαίνει τὸν ἀποτελούμενο ἐκ μελισσῶν: Νικ., Θηρ. 611. Πρβ. P. Chantraine, Dictionnaire étymologique de la langue grecque III (1974) 682 («adjectif»). Ἡ ἱστορία τοῦ Μελιτέως, ἐπωνύμου τῆς φθιωτικῆς Μελίτης, γιοῦ τοῦ Διὸς καὶ μιᾶς νύμφης, ὁ ὁποῖος ὡς βρέφος ἐτράφη ἀπὸ μέλισσες (Anton. Liber. 13· πρβ. Cook 3 κέ.), πρέπει νὰ εἶναι παράγωγη ἐκείνης τοῦ Δικταίου.

7. Καλλιμ., Ὕμν. Διὸς 48 κέ.· Ἡσιοδ. 5, 477 - 91· Διοδ., Βιβλ. 5, 70· Ἀπολλοδ., Βιβλ. 1. 1, 6 - 7. Πρβ. Cook 3 καὶ σημ. 14· κατὰ Nonnon, Διονυσ. 13, 145 κέ. 32, 270 κέ., ὁ Μελισσαῖος καταλέγεται μεταξὺ τῶν Κορυβάντων: πρβ. Marconi 168 κέ., ἡ ὁποία, 165, τὸν θεωρεῖ ὡς τυπικὴ μορφὴ ἱερέως - βασιλέως τῆς Κρήτης.

8. Πρβ. Marconi 168.

9. Columella 9, 2: «mulier pulcherrima specie Melissa quam Jupiter in apem convertit».

10. Ἡσυχ., β.λ.: *Μελισσαῖος· ὁ Ζεύς*.

11. Πρβ. Roscher 2638.

12. Ποὺ ἀποκαλοῦνται *ἀδιναὶ μέλισσαι* ἀπὸ τὸν Ὁμηρο (Β 87).

13. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. μ.Χ. πρβ. Buontelmonti, Descr. insulae Candiae 132· Descr. Cretae 154.

14. Πρβ. Πλατων, ΠΑΕ 1954, 364 - 5· Faure 46 καὶ σημ. 7, 223, μὲ ἀναγραφὴ κρητικῶν τοπωνυμίων σχετικῶν μὲ τὴ μελισσοκομία καὶ τὶς μέλισσες.

15. Ὅπως παρατηρεῖ εὔστοχα ὁ Faure 223.

φυσικὲς κυψέλες, κάτι πού προφανῶς συνδέεται μὲ τὶς ἀντιλήψεις περὶ ἱεροῦ δέντρου[1]. Ὁ μύθος αὐτὸς ἔκαμε ὁρισμένους ἐρευνητὲς[2] νὰ ὑποθέσουν ὅτι οἱ Κουρῆτες ἀντιπροσωπεύουν πρωτόγονους μελισσοκόμους πού προσέλκυαν σμάρια μελισσῶν στὶς κυψέλες τους χρησιμοποιώντας τὴ μουσικὴ τῶν κυμβάλων τους καὶ τὸν θόρυβο τοῦ κτυπήματος τῶν δοράτων στὶς ἀσπίδες τους. Πραγματικά, αὐτὴ ἡ ἀντίληψη, ὅτι θόρυβοι τέτοιου εἴδους τραβοῦσαν τὶς μέλισσες, ἦταν διαδεδομένη στὴν ἀρχαιότητα[3], ἐπεβίωσε δὲ καὶ σὲ πρόσφατες ἐποχές[4]. Κατὰ τὸν Willetts[5], ἡ ἐνδεχόμενη γνώση τῶν «χορῶν» τῶν μελισσῶν κάνει δυνατὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι «the dance formed a part of the ceremonies of initiation into a bee-cult associated with the ancient art of bee-keeping — and with Zeus Kretagenes». Παράλληλα ὁ Faure[6] ὑποθέτει ὅτι στὰ Ἰδαῖα Μυστήρια ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀνατολίζουσα περίοδο ὑπῆρχαν δύο ἱερατικὰ σώματα, τὸ ἕνα ἀποτελούμενο ἴσως ἀπὸ ἐννέα ἱερεῖς ἀποκαλούμενους Κουρῆτες καὶ τὸ ἄλλο ἴσως ἀπὸ ἱέρειες ἀποκαλούμενες Μέλισσες, ἴσως δὲ μάλιστα δύο παράλληλα ἱερατεῖα ἀπὸ ἱερὲς Ἄρκτους καὶ Μέλισσες.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἑλκυστικὲς ὑποθέσεις γύρω ἀπὸ μία βασικὴ παράδοση τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἀναφέρονται σὲ γεγονότα πού ἔχουν ἴσως τὶς ρίζες τους στὴν ἀχαϊκὴ καὶ μάλιστα τὴ μινωικὴ Κρήτη. Ἡ Marconi[7] παρατήρησε ὅτι ἡ ἴδια ἡ λέξη μέλισσα εἶναι προϊστορική, αὐτὸ ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἀληθεύει[8]. Φυσικά, ἡ ὑπόθεση τῆς Marconi[9] γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς μινωικῆς θεᾶς-μέλισσας[10], σχετικῆς μὲ μία πότνια[11] ἀνθέων καὶ φυτῶν, πού βασίζεται σὲ μία παλαιότερη ἀλλὰ ἀμφίβολη ἄποψη γιὰ τὴν κλασικὴ ἐποχή[12], εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἀλλὰ ἀναπόδεικτη καὶ ὄχι πειστική. Ἀξιοσημείωτη εἶναι πάντως ἡ παλαιὰ παρατήρηση τοῦ Cook[13] ὅτι οἱ νύμφες *Βρίσαι* δίδαξαν τὴ μελισσοκομία στὸν Θεσσαλὸ Ἀρισταῖο[14], ὅπως καὶ ὅτι ἡ κρητικὴ θεὰ Βριτόμαρτις, ἡ «γλυκειὰ κόρη»[15], μία μινωικὴ θεότητα πού ἐπεβίωσε καὶ συνήθως ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀρτέμιδα[16], κατὰ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ ὀνόματός της, τὸ *βριτὺ* («γλυκύ») συνδέεται ἴσως ἐτυμολογικὰ μὲ τὸ ρῆμα *βλίττειν*, πού σημαίνει τὴ λήψη τοῦ μέλιτος ἀπὸ τὶς μέλισσες, ἑπομένως δὲ μὲ τὸ μέλι καὶ τὴ μέλισσα.

1. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Willetts 217. Ὁ Faure 117 σκέπτεται ὅτι στὸ Ἰδαῖον Ἄντρον τὸ μέλι πού χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν τροφὴ τοῦ βρέφους προσείλκυε ἀληθινὰ σμάρια μελισσῶν στὴν ἑλίκη πού φύτρωνε στὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου.

2. Πρβ. J.R. Harris, Boanerges (1913) 322, 326 - 32, 348 - 53· H. M. Ransome, The Sacred Bee in Ancient Times and Folklore (1937) 84, 92 - 5.

3. Πρβ. Plin. ὅ.π. 11, 22, 68.

4. Hood 1976, 69.

5. Willetts 217 καὶ σημ. 122.

6. Faure 115 κέ., 119.

7. Marconi 166.

8. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως βλ. Buchholz - Jöhrens - Maull 182 σημ. 730 μὲ πολλὴ βιβλιογραφία. Διαφορετικὲς ἀπόψεις ἀναπτύσσει διεξοδικὰ ὁ Chantraine ὅ.π. (σ. 79 σημ. 6) 681 κέ., β.λ. μέλι.

9. Marconi 170 κέ.

10. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐρευνήτρια πρβ. καὶ R. Graves, The Greek Myths² (1957) 280, 6, γιὰ μία «Cretan Bee-goddess, a goddess of Death in Life», καλούμενη Cer. Πρβ. AntWelt 14/3, 1983, 48.

11. Πρβ. καὶ Μαντζουλινου 81, πού παραπέμπει ὄχι πειστικὰ γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς «Μέλισσας Ποτνίας» στὴν πινακίδα TN 316 τῆς Πύλου, γιὰ τὴν ὁποία πρβ. Ventris-Chadwick 462 κέ. 465 ἀριθ. 172 (Tn 316).

12. E. Neustadt, De Jove cretico (1906) 44· πρβ. Nilsson ὅ.π. 543 καὶ σημ. 31.

13. Cook 15. Πρβ. Hood 1976, 70 καὶ σημ. 72. Κυρίως Elderkin 203 - 13. Ὅμοια καὶ ὁ Forbes 87.

14. Διοδ., Βιβλ. 4, 81· Μέγ. Ἐτυμ. 213, 55 β. λ. *βρίσαι*.

15. Ησυχ., β. λ. *Βριτόμαρτις*. Πρβ. Solin. 11, 8.

16. Γενικὰ βλ. Willetts 179 κέ.

᾿Ανάλογη ἄποψη ἐξέφρασε ταυτόχρονα μὲ τὴ Marconi ἀλλὰ ἀνεξάρτητα καὶ ὁ Picard[1], γιὰ μία ὑποθετικὴ σημαντικὴ θεὰ-μέλισσα στὴν Κρήτη, τὴν ῎Εφεσο καὶ τὸν ἰωνικὸ ἀνατολικὸ κόσμο.

Παραστάσεις μελισσῶν ἀπὸ τὴ Γεωμετρικὴ καὶ ᾿Αρχαϊκὴ ἐποχὴ δὲν εἶναι σπάνιες στὴν ἀγγειογραφία[2] — καὶ συχνὰ συγχέονται μὲ ὅμοια φυτικὰ μοτίβα — ὅπως σὲ μία ὑδρία ἀπὸ τὴν Πραισὸ[3] ἢ μία οἰνοχόη ἀπὸ τὶς Γοῦβες, μὲ μιὰ πιὸ σύνθετη παραλλαγή[4], ἢ μία ἄλλη ὑδρία (πίν. 6γ) ἐπίσης ἀπὸ τὴν περιοχὴ Σητείας[5], ἂν καὶ ἀπὸ ἐντομολόγους ἔχουν ἐκφραστεῖ καὶ ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἂν πρόκειται πραγματικὰ γιὰ μέλισσες[6]. Στὴν ἀρχαϊκὴ χρυσοχοΐα τῆς Κρήτης[7] καὶ ἄλλων δωρικῶν νησιῶν ἐμφανίζονται ἀνάλογες μέλισσες[8], ποὺ συχνὰ ἔχουν γυναικεία κεφαλὴ καὶ στῆθος, μὲ διακοσμητικὰ σχηματοποιημένα ἀνοιχτὰ φτερά, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται «θεὲς-μέλισσες»[9] ἢ «μέλισσες - δαίμονες»[10]. ῞Ας σημειωθεῖ παρενθετικὰ ὅτι πολλὲς κρητικὲς πόλεις ὅπως ἡ ῎Ελυρος, ἡ ῾Υρτάκινα καὶ ἡ ἐτεοκρητικὴ Πραισός, εἶχαν στὰ νομίσματά τους τὴ μέλισσα ὡς ἔμβλημα[11].

῞Οσον ἀφορᾶ τὴν προϊστορικὴ ἐποχή, ἡ ὁποία κυρίως ἐνδιαφέρει τὸ θέμα μας, οἱ μαρτυρίες εἶναι ἐλάχιστες. ῎Ισως ἡ πρωιμότερη ἔμμεση μαρτυρία γιὰ τὸ μέλι εἶναι ἕνα πήλινο καθισμένο ζῶο τοῦ πολιτισμοῦ Κέρου-Σύρου, ἀσφαλῶς ἀρκούδα, ποὺ φαίνεται ὅτι πίνει μέλι ἢ ὑδρόμελι ἀπὸ ἕνα ἀγγεῖο ποὺ κρατεῖ ψηλὰ μὲ τὰ μπροστινὰ πόδια[12].

῎Αλλο καὶ πιὸ ἄμεσο εὕρημα, κρητικὸ μάλιστα, εἶναι ἡ γεμάτη τρύπες γνωστὴ «ἄγρια κηρήθρα» ἀπὸ τὸ «South-West Treasury House» τῆς Κνωσοῦ[13], τοῦ ὑστέρου 16ου ἢ τοῦ 15ου αἰ. π.Χ., γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία τυλίγεται ἕνα φίδι. Πρόκειται βέβαια

1. Picard 1940, 280.

2. Γενικὰ βλ. κατάλογο μὲ πέντε παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ τρία κρητικά, εἰς Buchholz - Jöhrens - Maull 185 ἀριθ. 29 - 33.

3. BSA 12, 1905 - 6, 29 κέ. εἰκ. 5, 6· 29, 1927 - 8, 294 κέ.· Levi, ASAtene, 10 - 12, 1927 - 9, 524 κέ.· Brock, Fortetsa (1957) 104 ἀριθ. 1206, 1212, 1274 κλπ. πίν. 126 κλπ.· Hood 1976, 69 εἰκ. 1, 10 - 3.

4. Α. Λεμπεση, ΑΑΑ 4, 1971, 386 εἰκ. 6.

5. Δαβαρας, Μουσεῖον ῾Αγίου Νικολάου (1982) εἰκ. 77 (ἀριθ. εὑρ. 1787).

6. T. W. Langer, Lepidoptera 4:3 (Κοπεγχάγη), 1982, 81 - 4 εἰκ. 1 - 4: «The author feels convinced that the drawing represents *Acherontia atropos* and thus is the oldest representation yet found in Europe of a recognisable lepidopterous insect». Αὐτὸ θὰ ἦταν ἴσως ἀκριβὲς ἂν ὁ ζωγράφος ἦταν ταυτόχρονα καὶ ἐπιστήμων.

7. Πρβ. ἀπὸ τὴ Φορτέτσα Boardman, BSA 62,1967, 61 εἰκ. 1 A. Πρβ. καὶ Brock, Fortetsa 99 ἀριθ. 1145 πίν. 76· Buchholz - Jöhrens - Maull 184 ἀριθ. 13.

8. Brock, ὅ.π. 99, 107 ἀριθ. 1145 μὲ βιβλιογραφία· R. A. Higgins, Greek and Roman Jewellery (1961) 111· Hood 1976, 69 κέ. καὶ σημ. 64 - 5 πίν. B 5 - 6.

Πρβ. κυρίως κατάλογο μὲ δεκαπέντε παραδείγματα εἰς Buchholz - Jöhrens - Maull 184 κέ. ἀριθ. 14 - 28.

9. Hood 1976, 70 πίν. B 5. Γιὰ παλαιότερες ἐποχὲς πρβ. S. Mirié, Thronraumareal von Knossos (1979) 78, ἡ ὁποία] θεωρεῖ ὅτι βλέπει σὲ ἀπεικονίσεις μινωικῶν σφραγίδων τὴ θεὰ τῆς βλαστήσεως μὲ σῶμα μέλισσας καὶ κεφάλι γυναίκας κλπ.

10. E. Pfuhl, AM 28, 1903, 225 κέ. πίν. 5, 1 - 3 (τρεῖς «Bienendämonen»), ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ Θήρα, τὶς ὁποῖες ἴσως ἔραβαν στὸ ἔνδυμα. Πρβ. Buchholz-Jöhrens - Maull 184 ἀριθ. 15, μὲ ἄλλη βιβλιογραφία.

11. Πρβ. Roscher 2638 κέ.· Head, Hist. Num. (1911) 465, 469, 476. Γενικὰ πρβ. Buchholz - Jöhrens - Maull 185 σημ. 733 μὲ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία.

12. Renfrew 287 πίν. 16, 2.

13. Evans, PM IV, 155 κέ., εἰκ. 118 a - b, ποὺ τὴ θεωρεῖ μᾶλλον ὡς «naturally formed wild honeycomb». ᾿Ανάλογες ὀπὲς ἀλλὰ χωρὶς σημασία ἐδῶ ἔχουν κατὰ τὸν Evans καὶ ὁρισμένα ἀγγεῖα μὲ ἀναρριχώμενο φίδι: Evans, ὅ.π. εἰκ. 119 a - b. ᾿Αντίθετα ὁ Karageorghis, RDAC 1972, 109 - 12, εἰκ. 1 - 4, ποὺ ἐξετάζει ἕνα κυλινδρικὸ «snake-house» ἀπὸ τὴν Κύπρο, πιστεύει ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ ὀπὲς χρησίμευαν μόνο γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ ἀέρα.

γιὰ ἕνα ἀμφίβολο ἀντικείμενο, ἕνα παράδοξο ἀγγεῖο κατὰ τὸν Hood[1], ποὺ δέχεται τὴν ἄποψη τοῦ Evans περὶ «ἄγριας κηρήθρας», γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουμε τὴν παραμικρὴ σοβαρὴ ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάθημα πρὸς τὴ μινωικὴ θεὰ τῶν ὄφεων καὶ τῶν μελισσῶν, ὅπως ὑποστήριξε ἡ Marconi[2].

Ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο 2 τῆς Περιστεριᾶς, χρονολογούμενο γύρω στὸ 1500 π.Χ. περίπου, προέρχεται μία σειρὰ ἔξι ἱπταμένων χρυσῶν μελισσῶν[3], σήμερα στὸ Μουσεῖο Χώρας Πύλου, ἴσως ΥΕ ΙΙ ἐποχῆς[4], τῶν ὁποίων ὁ προορισμὸς καὶ ὁ συμβολισμὸς δὲν εἶναι σαφῆ, ἀλλὰ προφανῶς ἔχουν κάποιο συγκεκριμένο ταφικὸ ρόλο. Ἀντίθετα, ἕνας χρυσὸς δακτύλιος μὲ ἐξαίρετη πλαστικὴ μέλισσα, ἢ ἴσως τέττιγα[5], ἀπὸ ἕναν ΥΕ ΙΙΙ λαξευτὸ τάφο, σήμερα στὸ Μουσεῖο Θηβῶν[6], φαίνεται ὅτι ἐφέρετο ἐν ζωῇ καὶ εἶχε κάποια θρησκευτικὴ σημασία. Κάπως ἀρχαιότερη εἶναι ἡ μέλισσα τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 16ο αἰ. π.Χ. ἢ καὶ νωρίτερα[7]. Ἴσως ἀνάλογο ταφικὸ ἢ θρησκευτικὸ συμβολισμὸ ἔχει καὶ τὸ πολὺ ἀρχαιότερο καὶ περιφημότερο κόσμημα ἀπὸ τὸ ταφικὸ σύμπλεγμα τοῦ Χρυσόλακκου τῶν Μαλίων[8], χρονολογούμενο ὄχι στὴ ΜΜ Ι περίοδο ἀλλὰ γύρω στὸ 1700 π.Χ. Τὸ ἀντικείμενο αὐτό, μοναδικὸ στὴν κρητικὴ εἰκονογραφία, δὲν ἔχει σαφῆ προορισμό[9]: Ὅπως γνωρίζουμε, δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαιολόγους ἂν παριστάνει[10] μέλισσες, βασίλισσες μελισσῶν ἢ σφῆκες: ὁ Hood[11] στὴν ἀναλυτικὴ μελέτη του, ὅπου συσχετίζει τὸ κόσμημα μὲ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια τῶν Μαλίων, ἀναφέρει ὅλες τὶς προηγούμενες γνῶμες[12]. Ὁ Ἄγγλος ἐρευνητής, παρὰ τὴ φαινομενικὴ ὁμοιότητα αὐτῶν τῶν ὑμε-

1. Hood 1976, 71 εἰκ. 2.

2. Marconi 169 κέ.

3. Ἔργον 1962, 118 εἰκ. 140· Μαρινατος, ΠΑΕ 1962, 97 πίν. 99 α· ΑΔ 18, 1963, Β, 100 πίν. 121· SMEA 3, 1967, 12 εἰκ. 20· Hood 1976, 66 εἰκ. 1, 9.

4. R. Laffineur, Iconographie minoenne et iconographie mycénienne, εἰς L'iconographie, ὅ.π. (σ. 74 σημ. 3) 255 καὶ σημ. 70 εἰκ. 8.

5. Κατὰ τὸν Hood 1976, 67 εἰκ. 1, 7: «a cicada or a fly»· τὸ τελευταῖο εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο· πρβ. αὐτόθι 66 καὶ σημ. 40 γιὰ ἄλλα ἀμφίβολα ΥΕ παραδείγματα.

6. Buchholz - Karageorghis ἀριθ. 1356· Buchholz - Jöhrens - Maull 184 ἀριθ. 11.

7. Marshall, BM Cat. Jewellery ἀριθ. 1239 πίν. 14· Higgins, BSA 52, 1957, 57· Buchholz - Jöhrens - Maull 184 ἀριθ. 10.

8. Μ. Ἡρ. ἀριθ. 559. Ἀρχικὴ δημοσίευση: P. Demargne, BCH 54, 1930, 410 κέ.· Et. crét. VII, 1945, 54 κέ.· Buchholz - Karageorghis ἀριθ. 1296 (μὲ βιβλιογραφία).

9. Κατὰ τὸν A. Persson, The Religion of Greece in Prehist. Times (1942) 143, πρόκειται γιὰ βασιλικὸ ἔμβλημα, αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι τόσο ἁπλὸ νὰ τὸ συμπεράνουμε. Τὸ θέμα μας ἐδῶ εἶναι κυρίως ὁ συμβολισμός του. Ὁ Hood 1976, 72 εἰκ. 3, πιστεύει εὔστοχα ὅτι αὐτὸ τὸ πραγματικὰ βασιλικὸ κόσμημα ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ κάποιο αἰγυπτιακὸ ἐπιστήθιο κόσμημα ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Senusret II τῆς 12ης Δυναστείας.

10. Ὀρθὰ ἐπισημαίνει ὁ Kitchell 10 ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο τέχνης ποὺ δὲν ἀποσκοποῦσε στὴν ἐπιστημονικὴ ἀπόδοση τῶν ἐντόμων, παρόμοια δὲ καὶ ὁ Hood ὅτι ὁ καλλιτέχνης «was not a scientist and is unlikely to have been a bee-keeper».

11. Hood 1976. Πρβ. ἐπίσης τὴν πιὸ πρόσφατη ἐργασία τῶν R. A. Lafleur - R. W. Matthews - D. B. McCorkle, A Re-examination of the Mallia Insect Pendant, AJA 83, 1979, 208 - 12.

12. Ἂς προσθέσουμε στοὺς ἀναφερόμενους ἀπὸ τὸν Hood: α) Στοὺς ὑποστηρικτὲς τῶν μελισσῶν: Χ. Τζαβελλα - Evjen, Πτερωτὰ ὄντα προϊστ. Αἰγαίου (1970) 127 («Τὸ σύμπλεγμα ἀποδίδει τὴν στιγμὴ τῆς ἑνώσεώς των ποὺ γίνεται στοὺς αἰθέρες. . . ἴσως σύμβολο γονιμότητος - εὐφορίας...»)· Buchholz-Jöhrens-Maull 183 κέ. ἀριθ. 9· W. Schiering, Funde auf Kreta (1976) 108 - 10 εἰκ. 33 («Eine im Leben nie getragene Grabbeigabe», κτέρισμα «mit einem tiefen symbolischen Sinn»): Κατ' αὐτόν, ὅ.π. 109, οἱ μέλισσες εἶναι σχετικὲς μὲ «minoische Vorstellungen vom Kreislauf des Werdens und des Vergehens»· Μαντζουλινου 77 κέ. («νεκρικὸ κόσμημα μελισσῶν»)· Kitchell 9· H. van Effenterre, Le palais de Mallia et la cité minoenne (1980) 498 κέ. σημ. 140 - 3, μὲ πλήρη βιβλιογραφία. Laffineur

νοπτέρων μᾶλλον μὲ τὴ «social wasp *Polistes*», ἔδειξε πειστικὰ ὅτι πρέπει νὰ ἀπεικονίζονται μέλισσες, τὰ θεῖα καὶ σοφὰ[1] αὐτὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ εἶχαν κάποιο βαθύτερο θρησκευτικὸ συμβολισμὸ γιὰ τοὺς Μινωίτες, καὶ ὄχι βλαβερὲς καὶ ἀκάθαρτες σφῆκες, ποὺ εἶναι οἱ συγγενεῖς *ἐπίβουλοι καὶ ἐχθροί*[2] τους.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ προφανῶς ὀρθὴ εἶναι ἡ πρόσφατη ἄποψη τοῦ Laffineur[3], ὁ ὁποῖος χωρίζει τὴν ὁμάδα τῶν πρωίμων μυκηναϊκῶν εἰκονιστικῶν παραστάσεων σὲ δύο κατηγορίες, σύμφωνα μὲ τὴν πιθανὴ συμβολικὴ σημασία τους, καὶ τοποθετεῖ τὶς μέλισσες, ὅπως καὶ τὶς πεταλοῦδες, στὶς συμβολικὲς παραστάσεις ταφικοῦ χαρακτήρα ἐξαιτίας τῆς ἱκανότητάς τους νὰ μεταμορφώνονται, ἕνα εἶδος μαγικῆς εἰκονογραφίας ποὺ ἰσχυροποιεῖται ὅταν τὸ μοτίβο ἐπαναλαμβάνεται.

Ἐξίσου σπάνια παριστάνεται ἡ μέλισσα στὴ σφραγιδογλυφία. Στὰ ΠΕ ΙΙ/ΙΙΙ σφραγίσματα τῆς Λέρνας[4] ἐμφανίζεται ἡ μέλισσα, ἐνῶ ἀλλοῦ εἶναι ἀσαφὲς τὸ εἶδος τῶν ἐντόμων[5], χωρὶς νὰ εἶναι καθόλου βέβαιο ἂν οἱ σφραγίδες αὐτὲς μπορεῖ νὰ χρησίμευαν «at times. . . to stamp consignement of honey», ὅπως πιστεύει ὁ Renfrew[6]. Στὴν Κρήτη βλέπουμε «μέλισσες ἢ σφῆκες» στὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ[7] καὶ ἀλλοῦ[8], καμιὰ φορὰ χαρακτηριστικὰ σὲ τρίπλευρα πρίσματα[9] ἢ σὲ ταλισμανικοὺς λίθους σὲ συνδυασμὸ μὲ ἱερὰ κέρατα[10]. Ἴσως καὶ ἄλλα ἔντομα ποὺ θεωρήθηκαν μύγες ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς νὰ εἶναι ὄντως μέλισσες, ἀφοῦ ἔχουν αὐτὸ τὸ τυπικὸ σχῆμα[11]. Ἀμφιβολίες ὑπάρχουν καὶ γιὰ ἄλλες παραστάσεις τῆς μικρογλυπτικῆς[12].

ὅ.π. 260 καὶ σημ. 105 - 6, ὁ ὁποῖος δέχεται πειστικὰ ὅτι «le bijou n'a pas été fabriqué exclusivement pour les besoins funéraires». β) Στοὺς ὑποστηρικτὲς τῶν σφηκῶν: R. Higgins, JHS 82, 1962· H. Catling, JHS 83, 1963, 214· P. Warren, The Aegean Civilizations (1975) 41 εἰκ. κάτω (γι' αὐτὴ τὴ γνώμη του πρβ. ὅμως τὶς ἔντονες ἀντιρρήσεις τοῦ Kitchell 10)· Lafleur κ.ἄ., ὅ.π. 212· St. Hiller, AfO 28, 1981/2, 191 («Wespenanhänger»)· Platon ὅ.π. (σ. 59 σημ. 2) II, 99.

1. Πρβ. Παλατ. ἀνθ. 9, 505, 6: *πνεῦμα σοφῆς. . . μελίσσης*.

2. Πρβ. Αιλιαν. ὅ.π. 1, 58: *Μελιττῶν δὲ ἐπίβουλοι καὶ ἐχθροὶ εἶεν. . . καὶ οἱ σφῆκες*.

3. R. Laffineur, TUAS 9, 1984, 7. Πρβ. καὶ παραπάνω (σ. 82 σημ. 4) 255 κέ.

4. E. Vermeule, Greece in the Bronze Age (1964) πίν. 5, 3. 5· Buchholz - Jöhrens - Maull 183 ἀριθ. 1. Βέβαια, ἡ M. Heath Wiencke, ποὺ δημοσιεύει τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας στὸ CMS V. 1, πιστεύει ὅτι καὶ στὶς τρεῖς ἀπεικονίσεις ἐντόμων στὰ σφραγίσματα, δηλαδὴ στοὺς ἀριθ. 57 (L 4350), 115 (L 4445/8) καὶ 58 (L 4417), πρόκειται γιὰ ἀράχνες, αὐτὸ ὅμως φαίνεται ὀρθὸ μόνο γιὰ τὰ δύο πρῶτα σφραγίσματα καὶ ὄχι γιὰ τὸ τελευταῖο, ὅπου ἡ ἀπεικόνιση μέλισσας εἶναι πιθανή: αὐτὸ πιστεύει καὶ ἡ Ἁγνὴ Σακελλαρίου (ἐπιστολικὴ ἀνακοίνωση ἀπὸ 1.7.85), προσθέτει ὅμως ὅτι τὸ σφράγισμα εἶναι τόσο κακὰ διατηρημένο ὥστε δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι τελείως βέβαιος γιὰ τὴν ἑρμηνεία.

5. Πρβ. Frödin - Persson, Asine (1938) 235.

6. Renfrew 287.

7. CMS II 5 ἀριθ. 314 («Biene oder Wespe»), ἴσως καὶ 315 - 6 («Biene?»). Πρβ. Buchholz - Jöhrens - Maull 183 ἀριθ. 4 γιὰ τὸ πρῶτο («Wespe») καὶ ἀριθ. 5 - 6 γιὰ τὰ ὑπόλοιπα («vielleicht Bienen»).

8. CMS VII ἀριθ. 70 καὶ ἴσως 86. Ἀντίθετα, στὸν γνωστὸ χρυσὸ δακτύλιο τῶν Μυκηνῶν CMS I ἀριθ. 86 εἰκονίζεται ὄντως φυτό, ἴσως ὀπουντία, ὅπως φρονεῖ καὶ ἡ συγγραφεὺς αὐτοῦ τοῦ τόμου τοῦ Corpus, καὶ ὄχι μέλισσα, ὅπως νόμισε ὁ Persson ὅ.π. 57 ἀριθ. 13.

9. CMS VII ἀριθ. 15 b (;) καὶ XII ἀριθ. 42 b.

10. CMS IX ἀριθ. 97.

11. Πρβ. μία ἐντομόσχημη ἐλεφάντινη ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ σφραγίδα ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες (Μ. Ἡρ. 2251): CMS II 1 ἀριθ. 379· Buchholz - Jöhrens - Maull 183 ἀριθ. 2 («Elfenbeinsiegel in Form einer Fliege oder Biene?»)· πρβ. Hood 1976, 65 καὶ σημ. 34: «It has indeed been claimed that some Egyptian «fly» amulets were really bee amulets».

12. Π.χ. στὸν γνωστὸ δακτύλιο τοῦ Νέστορος, ὅπου ὁ Evans, PM II, 482 κέ. εἰκ. 289, III, 145 κέ. εἰκ. 95 κέ. βλέπει πεταλοῦδες, ἄλλοι δὲ ὑμενόπτερα, ὅμως ὁ Dietrich 121 σημ. 315 βλέπει ἴσως μέλισσες.

Τὸ *κηρίον* στὴν ἀρχαία λατρεία

Ἂς ἐξετάσουμε τὸ θέμα τοῦ *κηρίου*, τῆς κηρήθρας τοῦ κύτους τοῦ πλοιαρίου τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη. Τίποτε τὸ ἀνάλογο δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο. Συνήθως θεωρεῖται κηρήθρα τὸ δισκάριο[1] στὸ κέντρο τοῦ κοσμήματος τῶν μελισσῶν τῶν Μαλίων, ὅπου ὑποτίθεται ὅτι αὐτὲς ἀποθέτουν τὸ μέλι τους, ἢ ἔστω ὅτι πρόκειται γιὰ σφῆκες ποὺ τὸ κλέβουν, ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι ὀρθή[2], ἡ κηρήθρα αὐτὴ εἶναι τόσο σχηματοποιημένη[3] ὥστε νὰ μὴν ἔχει τὴν παραμικρὴ ὁμοιότητα μὲ τὶς πραγματικὲς κηρῆθρες — ἢ ἐκείνη τοῦ πλοιαρίου. Πραγματικά, σὲ αὐτό, παρὰ τὴ μικρὴ κλίμακα, εἶναι φανερὴ ἡ ἑξαγωνικὴ κατασκευὴ τῶν κυψελίδων, ἡ ὁποία εἶχε παρατηρηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ εἶχε θεωρηθεῖ ὡς δεῖγμα τῆς δεξιοτεχνίας τοῦ *διαπλάττειν ἔνδον κηρία*[4] τῶν μελισσῶν, ἕνας ἀριθμὸς ἀντίστοιχος μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ποδιῶν τους, βέβαια κάτι τὸ συμπτωματικὸ καὶ τὸ τελείως ἄσχετο ὡς πρὸς τὸν πραγματικὸ τρόπο κατασκευῆς[5].

Ἡ ἀνάθεση μέλιτος στὴ θεότητα εἶναι γνωστὸ θρησκευτικὸ ἔθιμο. Ἴσως αὐτὴ γινόταν κατὰ φυσικὸ τρόπο καὶ ὑπὸ μορφὴ *κηρίου*, τεμαχίου κηρήθρας[6], δηλαδὴ μὲ τρόπο πιὸ ἄμεσο, μάλιστα δὲ γιὰ τοὺς μελισσοκόμους, γιὰ τοὺς ὁποίους γνωρίζουμε ὅτι πρόσφεραν τὸ μέλι ἀνάμεσα στοὺς πρωτόλειους καρπούς[7].

Κάπως δυσερμήνευτες εἶναι οἱ μαρμάρινες πλάκες σὲ μορφὴ κηρήθρας[8] ποὺ διακοσμοῦσαν κτίρια στὴ Δῆλο (Λητῷον καὶ «Ἑξάγωνον») καὶ τὴ Θάσο: αὐτὲς οἱ κηριοειδεῖς διακοσμήσεις συσχετίσθηκαν μὲ τὸν μυθικὸ ναὸ τῶν Δελφῶν, τοῦ ὁποίου ὁ τοῖχος ἀπετελεῖτο ἀπὸ κηρῆθρες μελισσῶν, ἡ δὲ στέγη ἀπὸ φτερὰ πτηνῶν[9].

1. Πρόσφατα πρβ. BUCHHOLZ - JÖHRENS - MAULL, 183 κέ. ἀριθ. 9.

2. Γιὰ διάφορες ἄλλες ἑρμηνεῖες τοῦ δισκαρίου (σφαίρα λάσπης κλπ., φωλιὰ σφηκῶν, ἄνθος, καρπὸς ἢ ἡλιακὸς δίσκος) πρβ. HOOD 1976, 72· VAN EFFENTERRE ὅ.π. 499 σημ. 143· πρόσθεσε τὴν πρωτότυπη ἑρμηνεία τοῦ SCHIERING ὅ.π. (σ. 82 σημ. 12) 109: («Weiselzelle», «Königinzelle»). Γιὰ συνοπτικὴ ἐξέταση τῶν διαφόρων ἑρμηνειῶν πρβ. LAFFINEUR ὅ.π. 260 καὶ σημ. 108 - 10.

3. Πρβ. DEMARGNE ὅ.π. 414, ὅπου, δημοσιεύοντας τὸ κόσμημα ἀναφέρεται μόνο σὲ ἕνα μικροσκοπικὸ παράλληλο ἀπὸ τὴν ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη ἀγγειογραφία, ὅπου παριστάνεται εἴδωλο τοῦ Διονύσου καὶ ἀναθήματα κατὰ τὰ Λήναια: τὸ μόνο ποὺ διακρίνεται εἶναι στρογγυλὰ ἀντικείμενα βαλμένα σὲ κλαδιὰ δένδρου, διάστικτα μὲ μαῦρα σημεῖα (A. FRICKENHAUS, Lenäenvasen (1912) 6 ἀριθ. 11 A, Berlin 2290), κάτι τὸ ἀνάλογο μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ συμβατικὴ ἀπόδοση τῆς κηρήθρας (FRAZER ὅ.π. (σ. 76 σημ. 3)) καὶ μὲ ἕνα ἰδεόγραμμα τῆς Γραμμικῆς Β: VENTRIS - CHADWICK 302, ἰδεόγραμμα I. Γιὰ πιθανὴ ἀνάλογη στιγμωτὴ ἀπόδοση μέλιτος μέσα σὲ ἀγγεῖο ἢ μέσα στὴν ἴδια τὴν κοιλιὰ τῆς μέλισσας στὰ σημεῖα τῆς Γραμμικῆς Α βλ. EVANS, SM 201, 212, ὅπως καὶ τοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ GRUMACH ὅ.π. 7 κέ. Κάποια μακρινὴ ὁμοιότητα ὑπάρχει μὲ τὰ δυσερμήνευτα σημεῖα 42 καὶ 43 τοῦ Δίσκου τῆς Φαιστοῦ.

4. ΑΙΛΙΑΝ. ὅ.π. 5, 11· πρβ. αὐτόθι 5, 13: *Γεωμετρίαν δὲ καὶ κάλλη σχημάτων καὶ ὡραίας πλάσεις αὐτῶν ἄνευ τέχνης τε καὶ κανόνων καὶ τοῦ καλουμένου ὑπὸ τῶν σοφῶν διαβήτου ἀποδείκνυνται αἱ μέλιτται.*

5. Πρβ. OLCK, RE 3. 1 (1897) 443 («Bienenzucht»).

6. Πρβ. IG II, 1651 (DITT., Syll. 631): *Ἡλίῳ ἀρεστῆρα κηρίον· Μνημοσύνῃ ἀρεστῆρα κηρίον·* πρβ. STENGEL 181· γιὰ προσφορὰ *τριῶν κηρίων* στὸ ἱερὸ τῶν Μοιρῶν πρβ. πρόσφατα Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, ΑΔ 33, 1978, Α, 5. Ἡ κηρήθρα εἶχε προσεχθεῖ καὶ ἀπὸ τοὺς τραγικούς: πρβ. ΣΟΦ., Frg. 366 N²: *καὶ τὸ ποικιλώτατον ξουθῆς μελίσσης κηροπλάσιον ὄργανον...*

7. Παλατ. ἀνθ. 6, 239. Πρβ. H. D. ROUSE, Greek Votive Offerings (1902) 49.

8. A. RUMPF, Bienen als Baumeister, JbBerlMus 6, 1964, 5 κέ.· PH. BRUNEAU - J. DUCAT, Guide de Délos² (1966) 38, 99· AUBERSON - SCHEFOLD, Ἐρέτρια, Ἀρχ. ὁδηγός (1973) 156, 159· ΜΑΝΤΖΟΥΛΙΝΟΥ 88 εἰκ. 12.

9. ΠΑΥΣ. 10, 5.9. Αὐτὸ ἑρμηνεύθηκε ἐπίσης ὡς κάποια προϊστορικὴ κατασκευὴ ἀφιερωμένη στὴ συνδυασμένη λατρεία τῶν μελισσῶν καὶ τῶν πτηνῶν: COOK 4.

Γνωστή[1] — ἀλλὰ καὶ μοναδική — εἶναι ἡ χρυσὴ κηρήθρα[2] ποὺ κατασκεύασε — χαρακτηριστικά! — ὁ ἴδιος ὁ Δαίδαλος γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἐρυκίνης[3] στὸ ὄρος Ἔρυξ τῆς Σικελίας, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ποὺ ἀναφέρει ὁ Διόδωρος (4, 78.5): *Χρυσοῦν τε κηρίον τῇ Ἀφροδίτῃ τῇ Ἐρυκίνῃ φασὶν αὐτὸν φιλοτεχνῆσαι περιττῶς εἰργασμένον...* Ἔτσι, ἡ μόνη ἀρχαία ἀναθηματικὴ κηρήθρα ποὺ γνωρίζουμε συνδέεται ἔμμεσα μὲ τὸν μινωικὸ κόσμο, ὡς ἔργο τοῦ Δαιδάλου. Ἐξάλλου ἡ Ἀφρο-

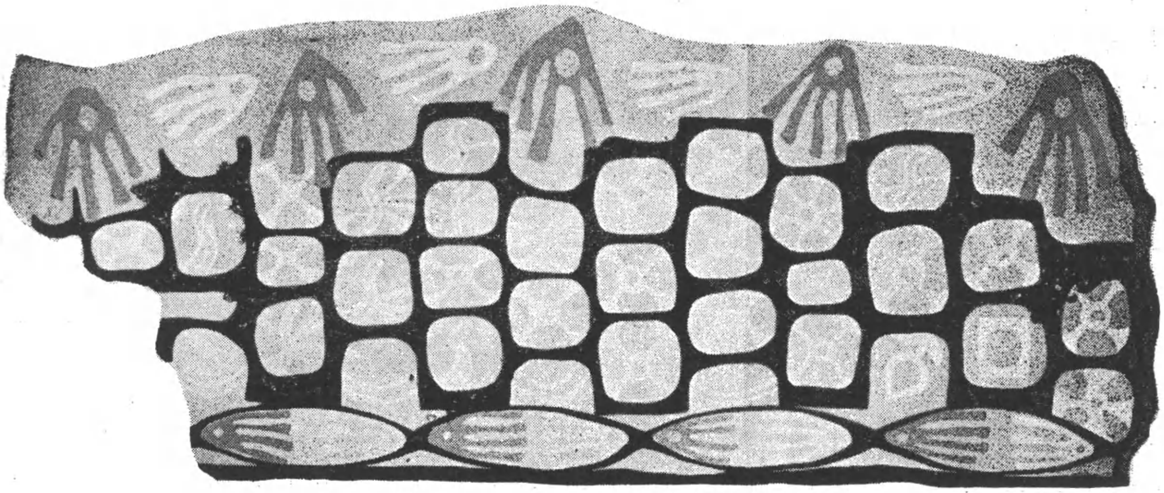

Εἰκ. 4. Τοιχογραφία τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Çatal Hüyük.

δίτη[4] εἶναι μία ἀπὸ τὶς διαδόχους θεότητες τῆς Μεγάλης Θεᾶς, ὅπως εἶναι γνωστό, σχετίζεται δὲ μάλιστα ὡς Ἐρυκίνη καὶ μὲ εἰδικὴ θαλάσσια ἑορτὴ ἀπάρσεως, *ἣν καλοῦσιν Ἀναγώγια*[5], ἴσως ὅπως περίπου ἡ διάσημη τοιχογραφία τοῦ «Στόλου τῆς Θήρας», ἡ ὁποία ἀναμφίβολα εἶχε σαφῆ θρησκευτικὴ σημασία, ὅπως πιστεύουμε.

Μία μακρινή — σὲ τόπο καὶ χρόνο — μαρτυρία ἔρχεται ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀπὸ τὸ Νεολιθικὸ Ἱερὸ 1 (VI. B. 8) τοῦ Çatal Hüyük, ὅπου, κάτω ἀπὸ μία σειρὰ βουκρανίων ὑπάρχουν μεγάλες τοιχογραφίες[6] μὲ ἐρυθρὸ μοτίβο κηρήθρας, μὲ χρυσαλλίδες καὶ πεταλοῦδες (εἰκ. 4). Αὐτὴ ἡ σύνθεση, ἡ πρωιμότερη ποὺ ὑπάρχει, τῆς 6ης χιλιετίας π.Χ., ὅπου βλέπουμε «the life cycle of a bee in a honeycomb with closed cells on the left, from which, in the middle, the bees emerge to fly freely in a field of flowers on the right»[7], ἑρμηνεύθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ὅτι παριστάνει τὴ διαδοχὴ τοῦ κύκλου ζωῆς τῆς μέλισσας. Οἱ στενὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ Çatal Hüyük

1. Πρβ. Evans, PM IV, 155 κέ. καὶ σημ. 1.
2. Ἂν δεχθοῦμε, ὅπως ὁ Evans, τὴ λέξη *κηρίον* καὶ ὄχι *κριόν*: πρβ. Elderkin 204· B. Pace, AE 1953 - 4, 285 κέ.· ἀντίθετα: ἔκδ. Heinemann 1939: *καὶ τῷ κατ' ἀλήθειαν κριῷ ἀπαρεγχειρήτως ὡμοιωμένον.*
3. Γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Ἐρυκίνης καὶ τὸν παραλληλισμό της μὲ τὶς μέλισσες πρβ. Graves ὅ.π. (σ. 180 σημ. 10) 71 κέ.
4. Ὁ χορὸς στὸν Ευρ., Ἱππόλ. 563, συγκρίνει τὴν Ἀφροδίτη μὲ μέλισσα.
5. «Festival of Embarkation» κατὰ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση: ΑΙΛΙΑΝ. ὅ.π. 4, 2.
6. J. Mellaart, Excavations at Çatal Hüyük, AnatSt 13, 1963, 80 πίν. XI b, XII a καὶ c εἰκ. 11 - 2· Çatal Hüyük (1967) 162 πίν. 41 - 2.
7. Αὐτόθι 162.

καὶ τὴν Κρήτη ἔχουν ἤδη σημειωθεῖ[1], πρόσφατα δὲ καὶ ἀπὸ τὸν Hood[2], ὁ ὁποῖος μάλιστα παρατηρεῖ χαρακτηριστικά, ὅσον ἀφορᾶ τὶς τοιχογραφίες: «It is indeed tempting to consider whether the custom of painting designs on walls might not have been introduced to Crete by the first Neolithic settlers back in the 7th or 6th millennium B.C. In the light of discoveries at Çatal Hüyük one may well ask: Why not? Pourquoi pas?» Στὸ διπλανὸ ἱερό, τὸ VI. A. 66, ὑπάρχει ἡ γνωστὴ τοιχογραφία μὲ τὴ μοναδικὴ παράσταση διπλοῦ πελέκεως[3]. Τὴ σημαντικὴ αὐτὴ σύνθεση τῆς κηρήθρας μελέτησε ἀναλυτικὰ ὁ Dietrich[4], ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι αὐτὲς οἱ σκηνὲς ἔπαιζαν ἕνα ρόλο στὴν τελετουργία ἢ τὸν μύθο τῆς λατρείας, ἀφοῦ ἡ ἐξέλιξη ἀπὸ τὴ χρυσαλλίδα καὶ τὴν ἄψυχη κυψελίδα στὸ πλῆρες ἔντομο «imaginatively depicts the interconnection between life and death, the birth of one from the other». Γι' αὐτό, σημειώνει ὁ Dietrich[5], δὲν προκαλεῖ ἔκπληξη τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τοιχογραφίες βρίσκονται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένος στὴ συμβολικὴ παράσταση τοῦ θανάτου καὶ τοῦ κάτω κόσμου. Ὡς παράλληλο ἀναφέρεται ἡ σχέση τῆς μέλισσας μὲ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς, ὄχι μόνο μὲ τὸν ἐτησίως γεννώμενο κρηταγενῆ θεὸ τοῦ Δικταίου, σύμβολο τῆς βλαστήσεως, ἀλλὰ καὶ τὸν χετταϊκὸ θεὸ Telepinu, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὰ κείμενα, ἐξαφανιζόταν κάθε χρόνο γιὰ νὰ ξαναβρεθεῖ ἀπὸ μία μέλισσα, ἀπεσταλμένη τῆς Μεγάλης Θεᾶς, ἀφοῦ διάφορα ἄλλα πλάσματα εἶχαν ἀποτύχει νὰ τὸν βροῦν[6]. Ὁ Dietrich πιστεύει ὅτι ἡ βοήθεια τοῦ εὑρήματος τοῦ Çatal Hüyük εἶναι ἀνεκτίμητη γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἴδιων συμβόλων στὸ Αἰγαῖο καὶ ὅτι ἀσφαλῶς ἡ χρυσαλλίδα—μία φάση τῆς πεταλούδας ποὺ συμβολίζει βέβαια τὴν ψυχὴ—καὶ ἡ κηρήθρα στὸν τάφο «essentially conveyed the same message»[7]. Ἀνέκαθεν ἡ μέλισσα εἶχε θεωρηθεῖ ὡς χθόνιο πλάσμα ποὺ συμβόλιζε τὴν παλιγγενεσία τῆς ψυχῆς[8].

Ἂς ἀναφερθεῖ ἀκόμη ὅτι οἱ κυψέλες ἔχουν συσχετισθεῖ καὶ μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς μυκηναϊκοὺς θολωτοὺς τάφους μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ κυψελωτὸ σχῆμα τους[9]. Οἱ κυψέλες αὐτοῦ τοῦ σχήματος ταυτίστηκαν καὶ μὲ τὸν ὀμφαλὸ τῶν Δελφῶν[10], γιὰ τὴν

1. Mellaart, AnatSt 13, 1963, 78.

2. Hood, Primitive Minoan Artistic Convention, εἰς L'iconographie minoenne, 26 καὶ σημ. 41.

3. Mellaart, Çatal Hüyük, πίν. 39 - 40. Πρβ. Schachermeyr, Die minoische Kultur des alten Kreta (1964) 161 εἰκ. 85.

4. Dietrich 119 - 122.

5. Αὐτόθι 120.

6. Πρβ. Picard, Les religions préhelléniques (1948) 230· R. D. Barnett, Ancient Oriental Influences on Ancient Greece, εἰς Studies H. Goldman (1956) 73· Faure 120 σημ. 3. Στοὺς Χετταίους τὸ μέλι, ποὺ λεγόταν mil-it, ἔπαιζε σημαντικὸ ρόλο στὶς ἱεροτελεστίες: πρβ. Roscher 87· γιὰ τὴ μελισσοκομία τους βλ. Hood 1976, 72 καὶ σημ. 82.

7. Dietrich 122. Ὁ Dietrich 120 καὶ σημ. 313 ἑρμηνεύει καὶ τὸ κόσμημα τῶν Μαλίων ὡς «the juxtaposition of life and death», θεωρεῖ δὲ τὶς μέλισσες τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Περιστεριᾶς ποὺ ἀναφέραμε ὡς κοσμήματα ἑνὸς νεκρικοῦ ἐνδύματος. Πρβ. καὶ Laffineur δ.π. 257. Βέβαια, οἱ σχέσεις μέλισσας καὶ ψυχῆς εἶχαν ἐξετασθεῖ ἀναλυτικὰ ἤδη ἀπὸ τὸν Cook 16 κέ., 19 κέ. καὶ τὸν Roscher 2641. Πρβ. καὶ Σχολ. Ευρ. Ἱππόλ. 77: *μέλισσαν δὲ ἀλληγορικῶς αὐτὴν τὴν ψυχήν*. Πορφυρ. δ.π. 18: *μελίσσας ὅθεν καὶ Σοφοκλῆς οὐκ ἀνοικείως ἐπὶ τῶν ψυχῶν ἔφη*, δέχεται δὲ ὅτι εὔστοχα οἱ μέλισσες καὶ οἱ κηρῆθρες συμβολίζουν τὴν ψυχή.

8. Πρβ. Cook 5 κέ., 13.

9. Elderkin 206 κέ.· Forbes 87: «The bee-hive tombs were perhaps regarded as the «hives of the souls. . .», βέβαια κάτι τελείως ἀβάσιμο.

10. Πρβ. J. Zafiropulo, Mead and Wine (1966) 40, γιὰ ταύτιση τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ μὲ κυψέλη· πρόσφατα ἀλλὰ προφανῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὸν πρβ. Man-

προϊστορικὴ ἐποχὴ ὅμως δὲν ἔχουμε τὴν παραμικρὴ ἔνδειξη ὅτι ὑπῆρχαν πράγματι κυψέλες «θολωτοῦ» σχήματος, ὅπως πιστεύει π.χ. ὁ Pomerance, ποὺ συσχετίζει μὲ αὐτὲς τὸ σημεῖο 24 τοῦ Δίσκου τῆς Φαιστοῦ, τὸν γνωστὸ «λυκικὸ τάφο» ἢ «στεγασμένο φορεῖο».

Τέλος ἂς σημειωθεῖ ὅτι προσφορὲς *κηρίων* κατὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα εἶναι γνωστὲς καὶ κατὰ τὴν πομπὴ τῶν Παναθηναίων, ὅπου τὰ ἔφεραν οἱ σκαφηφόροι, ὄχι βέβαια μέσα σὲ «σκάφη» ἀλλὰ πάντως μέσα σὲ «σκάφες»[1], μία λέξη ποὺ, ὅπως καὶ τὸ σκάφος, σημαίνει «πρᾶγμα ἐσκαμμένον καὶ διακοιλανθέν», ἔχει δὲ δευτερευόντως καὶ τὴ σημασία τῆς ἐλαφρᾶς λέμβου[2].

Τὸ μέλι στὴν ἀρχαία λατρεία

Ὅπως εἴπαμε, εἶναι εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ πλοιάριο τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη εἶχε ἀποτεθεῖ — ὅπως πιστεύουμε — στὸν τάφο, εἴτε στὴν ἴδια τὴ θόλο, εἴτε σὲ κάποιο πρόσκτισμα, εἴτε ἀκόμη σὲ κάποιο ἐξωτερικὸ ὑπαίθριο χῶρο δίπλα στὸν τάφο, γεμάτο μέλι. Αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς κηρήθρας στὸ κύτος, τὰ δὲ ποδαράκια ἀπὸ κάτω, ποὺ παρέχουν πρόσθετη εὐστάθεια, ἐνισχύουν αὐτὴ τὴν ἄποψη.

Πραγματικά, τὸ μέλι εἶχε ἀνέκαθεν στενὴ σχέση μὲ τοὺς νεκρούς, τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ τὶς χθόνιες λατρεῖες. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Πορφύριος[3], *Πεποίηνται ἤδη τὸ μέλι καὶ θανάτου σύμβολον. Διὸ καὶ μέλιτος σπονδὰς τοῖς χθονίοις ἔθυον*. Προσφορὲς ἀμφορέων μέλιτος ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα εἶναι ἀνάμεσα στὶς τελετὲς τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου: *ἐν δ' ἐτίθει μέλιτος καὶ ἀλείφατος ἀμφιφορῆας*[4]. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ στὴν πυρὰ τοῦ Ἀχιλλέως: *καίετο δ' ἐν ἐσθῆτι θεῶν καὶ ἀλείφατι πολλῷ καὶ μέλιτι γλυκερῷ*[5]. Αὐτὸ ἔχει θεωρηθεῖ μάλιστα ὡς διπλὸς συμβολισμός, ὡς προμήθεια τῶν ψυχῶν γιὰ τὸ ταξίδι στὸ ὑπερπέραν[6] ἢ ὡς *μειλίγματα πραϋντικὰ* τῶν ψυχῶν τῶν καιομένων στὴν πυρὰ νεκρῶν[7]. Ἡ βασίλισσα φέρει στὸν τάφο τοῦ Δαρείου καὶ μέλι ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ὑγρά[8], ἐπίσης δὲ βλέπουμε ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τελετουργίας χοῶν στὸ ἄλσος τῶν Εὐμενίδων, ἀπὸ κρατῆρες ποὺ περιέχουν καὶ μέλι[9]. Προσφορὰ μέλι-

ΤΖΟΥΛΙΝΟΥ 72 κἑ., 78, ἡ ὁποία ταυτίζει πήλινα ὁμοιώματα ὀμφαλοσχήμων κυψελῶν σὲ γεωμετρικοὺς καὶ πρωτοαττικοὺς τάφους.

1. ΦΩΤ.: *Σκάφας ἔφερον οἱ μέτοικοι ἐν τῇ πομπῇ τῶν Παναθηναίων οἱ μὲν χαλκᾶς ἢ δὲ ἀργυρᾶς κηρίων καὶ ποπάνων πλήρεις*· πρβ. L. Deubner, Att. Feste, (1932) 28. Στὴν Κρήτη σκάφαι ἀναφέρονται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἱερὰ σκεύη σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Λεβῆνος (IC I, XVII, 2 b 1).

2. ΑΡΙΣΤΟΦ. Ἱππ. 1315· ΠΟΛΥΒ. 1, 23. 7. Γιὰ τὴ συνωνυμία τῆς «σκάφης» μὲ τὸ «σκάφος» πρβ. καὶ H. Usener, Die Sintflutsagen (1899) 131. Ἐπίσης στὶς Πράξεις Ἀποστ. 27. 17, 30, 32, χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *σκάφη* γιὰ τὴ λέμβο τοῦ πλοίου, κατὰ τὸ λατινικὸ scapha (barca): Torr ὅ.π. 103 σημ. 226· πρβ. Nonn. Marcellus XIII, 535: «scaphae sunt naviculae quae maiores naves consequuntur».

3. ΠΟΡΦΥΡ., ὅ.π. 18. Γενικά, πρβ. ἀναλυτικὰ Cook 20 καὶ σημ. 149· Roscher 2641 ἀριθ. 11· Stengel 182 διεξοδικὰ γιὰ σπονδὲς μέλιτος στοὺς χθονίους· πρόσφατα γιὰ τέτοιους ἐναγισμοὺς Guthrie ὅ.π. 221.

4. ΟΜ. Ψ 170.

5. ΟΜ. Ψ 67 κἑ.

6. Stengel 183· Eitrem, ὅ.π. 102 κἑ. Πρβ. κυρίως M. Andronikos, Totenkult (Arch. Homer. W), 1968, 25, μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

7. Πρβ. αὐτ. 26, μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

8. ΑΙΣΧ., Πέρσαι 607 - 22: *χοὰς φέρουσ' ἅπερ νεκροῖσι μειλικτήρια. . . τῆς τ' ἀνθεμουργοῦ στάγμα, παμφαὲς μέλι. . .* Πρβ. ἀκόμη Cook 22 κἑ.· Zeus II (1925) 977, 1056, 1142.

9. ΣΟΦ., Οἰδ. Κολ. 460 - 92. Πρβ. καὶ ΕΥΡ., Ἰφιγ. Ταύρ. 159 κἑ.: *τάσδε χοάς. . . ξουθᾶν δὲ πόνημα μελισσᾶν, ἃ νεκροῖς θελκτήρια κεῖται. . .*

τος μαρτυρεῖται καὶ στὴν Αἴγυπτο, στὸν τάφο τοῦ Rekhmere γύρω στὸ 1450 π.Χ., ὡς προσφορὰ τῶν «μεγάλων ἀπὸ τὶς βόρειες χῶρες»[1].

Ἴσως τὸ μέλι ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπίσης γιὰ τὴν ταρίχευση τῶν νεκρῶν, ὁπότε ἡ δημιουργία κάποιας σχέσης μὲ τὶς μεταθανάτιες ἀντιλήψεις εἶναι εὔλογη. Ὁ Ἡρόδοτος[2] ἀναφέρει ὅτι οἱ Βαβυλώνιοι ἔθαβαν τοὺς νεκρούς τους στὸ μέλι, εἶναι δὲ πασίγνωστος ὁ τρόπος τῆς μεταφορᾶς τοῦ σώματος τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸν τάφο του στὴν Ἀλεξάνδρεια. Φυσικὰ τὸ μέλι χρησίμευε καὶ ὡς συντηρητικὸ τῶν καρπῶν[3]. Ἔτσι, πρῶτος ὁ Helbig, ἀκολουθούμενος ἀπὸ ἄλλους[4], ὑπέθεσε ὅτι ἡ προσφορὰ μέλιτος ἀποτελοῦσε κατάλοιπο τοῦ ἀρχαίου ἐθίμου τῆς ταριχεύσεως, κάτι ποὺ ὑποστηρίχθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Persson[5], κυρίως δὲ γιὰ τὰ παιδιὰ καὶ ἀπὸ τὸν Picard[6], ἀπορρίπτεται ὅμως κατηγορηματικὰ ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο[7]. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ μινωικὴ Κρήτη, αὐτὸ εἶναι ἕνα πιθανὸ ἐνδεχόμενο, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Hood[8], ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι οἱ ΜΜ ταφικοὶ πίθοι ἴσως περιεῖχαν μέλι ἀφοῦ μερικὲς φορὲς ἔχουν ἐσωτερικὴ ἐπένδυση ἀπὸ κονίαμα γιὰ νὰ μὴν εἶναι πορώδεις, χωρὶς ὅμως φυσικὰ νὰ ὑπάρχουν θετικὲς ἐνδείξεις ὅτι περιεῖχαν ποτὲ μέλι[9]. Ἂς σημειωθεῖ πάντως ὡς σημαντικὴ καὶ πρωτότυπη ἡ παρατήρηση τοῦ Μυλωνᾶ[10] ὅτι «ἴχνη ὑπολειμμάτων μέλιτος ἀνεύρομεν σὲ ἀγγεῖα προερχόμενα ἀπὸ τάφους» στὶς Μυκῆνες.

Ὡς ἐνδεικτικὸς ἑνὸς ἐθίμου ταφῆς σὲ μέλι θεωρήθηκε[11] ἀνέκαθεν καὶ ὁ γνωστὸς κρητικὸς μύθος τοῦ Γλαύκου[12], τοῦ νεαροῦ γιοῦ τοῦ Μίνωος καὶ τῆς Πασιφάης, ποὺ εἶχε χαθεῖ καὶ βρέθηκε πνιγμένος μέσα σὲ ἕνα γιγαντιαῖο πίθο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ὁ ὁποῖος περιεῖχε μέλι, καὶ ἀναστήθηκε μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς βοτάνου ποὺ τὸ ἔφερε ἕνα φίδι γιὰ νὰ ἀναστήσει τὸν νεκρὸ σύντροφό του. Κατὰ τὸν Willetts[13], καὶ ὁ Γλαῦκος ἐπίσης εἶχε ταριχευθεῖ σὲ μέλι, διότι αὐτὸ ἦταν πηγὴ ἀθανασίας. Κατὰ τὸν Forbes[14], ἡ πτώση τοῦ Γλαύκου στὸ μέλι συνδέεται ἐπίσης μὲ τὶς ὀρφικὲς καὶ μυστικὲς διδασκαλίες. Ὁ μύθος σχετίζεται ἄμεσα καὶ μὲ τὰ φίδια, χθόνιες ὀντότητες, τῶν ὁποίων τὸ μέλι ἐθεωρεῖτο παραδοσιακὴ τροφή[15]: ὁ Willetts πιστεύει ὅτι στὴν

1. Πρβ. Ebert ὅ.π. 20.
2. Ηροδ. 1, 198· πρβ. καὶ Στραβ. 16, 1. 20.
3. Πρβ. E. Hahn, εἰς Ebert ὅ.π. (75 σημ. 9) III, 1926 («Honig»).
4. Πρβ. Roscher 2646.
5. Persson ὅ.π. (82 σημ. 9) 15· Asine 350 κέ. Πρόσφατα πρβ. Dietrich 120.
6. Picard ὅ.π. (73 σημ. 5) 257, 269.
7. Andronikos ὅ.π. (87 σημ. 6) 7, 25, ποὺ σημειώνει τὴν ἀνεπάρκεια τῶν σχετικῶν ἐνδείξεων γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς θεωρίας αὐτῆς.
8. Hood 1971, 92.
9. Γιὰ εἰδικοὺς πίθους ἀπὸ τὴ Θήρα μὲ ἄτεχνα ζωγραφισμένο τὸ σχῆμα τῆς κυψέλης (;) πρβ. ὁμιλία τοῦ Χρ. Ντουμα: Μαντζουλινου 79 καὶ σημ. 19: εὔλογη εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ πίθοι αὐτοὶ θὰ περιεῖχαν μέλι. Γιὰ ἄλλους συσχετισμοὺς τοῦ μέλιτος μὲ πίθους πρβ. Grumach ὅ.π. (77 σημ. 2) 13 κέ.
10. Γ. Μυλωνας, Πολύχρυσοι Μυκῆναι (1983) 164.
11. Πρόσφατα πρβ. Hood 1971, 92.
12. Απολλοδ. 3, 3.1. Πρβ. Cook, 11· Zeus I, 469 κέ. καὶ σημ. 6· Elderkin 206 κέ. Πρόσφατα διεξοδικὰ πρβ. Willetts 60 κέ.
13. Αὐτόθι 66.
14. Forbes 87.
15. Ὅπως γιὰ τοὺς γνωστοὺς ὄφεις τοῦ Τροφωνίου Ἄντρου ποὺ φύλαγαν τὸ ἄδυτον: πρβ. Cook, Zeus II (1925) 1074 κέ., 1151 εἰκ. 967· πρβ. καὶ J.E. Harrison, Themis (1912) 282 εἰκ. 83 (βοιωτικὸ ἀνάγλυφο Μουσ. Βερ.)· Evans, PM IV, 156 καὶ σημ. 3, 157 καὶ σημ. 1· Guthrie ὅ.π. (79 σημ. 3) 227 κέ. Κατὰ τὸν Dietrich 120, «perhaps the bee's connection with a belief to the annual birth and death of nature was responsible for the bee's part in the rediscovery of Trophonius' (The Feeder) oracular chasm at Lebadeia». Πάντως τὸ μέλι παίζει ρόλο καὶ στὴν ἐτήσια προσφορὰ στὴ Γῆ, ποὺ γινόταν

περίπτωση αὐτὴ «the ghost ancestors must have their food supply»[1]. Ὁ ρόλος τοῦ μέλιτος στὸν μύθο αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία μελισσῶν, τὶς ὁποῖες ὁ Πολύιδος εἶδε νὰ τὶς διώχνει μία γλαύκα — ἕνα πτηνόμορφο πνεῦμα[2]. Κατὰ παράδοξο τρόπο, κάτι ποὺ ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὸ θέμα μας, μὲ τὸν μύθο σχετίζεται καὶ ἡ θάλασσα, ἀφοῦ ὁ Γλαῦκος ἔγινε θαλάσσιος θεὸς καὶ πήδησε στὴ θάλασσα: πρόκειται βέβαια γιὰ ἕνα τελετουργικὸ ἅλμα, ὅπως πιστεύει καὶ ὁ Willetts, ποὺ παρατηρεῖ ὅτι «immersion in a jar of honey to the point of suffocation is an ordeal similar to a leap into the sea; hence the proverbial expression «Γλαῦκος πιὼν μέλι ἀνέστη»[3].

Ἔτσι, μὲ τὸν μύθο τοῦ Γλαύκου ἔχουμε μία ἔμμεση διασύνδεση τοῦ μέλιτος — καὶ ἑπομένως τῆς μέλισσας — μὲ τὴ θάλασσα, κάτι πολὺ σπάνιο βέβαια, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ πράγματα τόσο ἄσχετα μεταξύ τους. Ἄλλη μία μαρτυρία βρίσκεται στὸν ἰωνικὸ μύθο τῶν Μουσῶν, οἱ ὁποῖες ὑπὸ μορφὴ μελισσῶν ὁδήγησαν τὰ πλοῖα τῶν ἀποίκων τοῦ Ἀνδρόκλου, γιοῦ τοῦ Κόδρου, ποὺ διέσχισαν τὸ Αἰγαῖο καὶ ἔφθασαν στὴν Ἰωνία ὅπου ἵδρυσαν τὴν Ἔφεσο: *Μοῦσαι ἡγοῦντο τοῦ ναυτικοῦ ἐν εἴδει μελιττῶν*[4]· *Μέλιττα γὰρ ἀπιοῦσιν αὐτοῖς ἐπ' Ἰωνίαν ἡγήσατο*[5]. Ἡ αἰτιολογικὴ ἑρμηνεία εἶναι βέβαια ὅτι ὅπως ἡ ἴδια ἡ πολιτεία τῶν μελισσῶν πέμπει ἀποικίες, ἔτσι καὶ ἡ μέλισσα γίνεται σύμβολο τῶν ἀποίκων[6]. Αὐτὸ ὅμως πρέπει νὰ εἶναι κάτι τὸ ἄσχετο μὲ τὸ θέμα μας, ποὺ περιορίζεται προφανῶς μόνο στὸ ταξίδι τῆς ψυχῆς, ὅπως τελείως ἄσχετο πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κηρὸς ἦταν ἀνάμεσα στὰ *νεῶν χρειώδη*[7], ἢ ὅτι καὶ ἡ σελήνη — ποὺ τὴν ἔβλεπαν σὰν πλοῖο τοῦ οὐρανοῦ[8] — ἐκαλεῖτο μέλισσα[9], ὡς προστάτιδα τῶν γεννήσεων[10], ἢ τέλος, ὅτι ὑπάρχει μία μαρτυρία ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Hostilia, ἑνὸς χωριοῦ στὶς ὄχθες τοῦ Πάδου, τοποθετοῦσαν τὶς κυψέλες σὲ βάρκες καὶ τὶς μετέφεραν τὴ νύχτα πιὸ πέρα γιὰ νὰ βοσκήσουν[11].

Γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὸ Δικταῖον Ἄντρον, ποὺ μᾶς ἀφορᾶ πιὸ ἄμεσα, πρωτότυπη καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἑρμηνεία ποὺ ἔδωσε ὁ Kerényi[12] στὴ γνωστὴ παράδοση[13] ὅτι *ἐν δὲ χρόνῳ ἀφορισμένῳ ὁρᾶται καθ' ἕκαστον ἔτος πλεῖστον ἐκλάμπον ἐκ τοῦ σπηλαίου πῦρ. τοῦτο δὲ γίνεσθαι μυθολογοῦσιν, ὅταν ἐκζέῃ τὸ τοῦ Διὸς*

στὸ χάσμα τῆς πλημμύρας τοῦ Δευκαλίωνος, στὴν Ἀθήνα (Παυσ. Ι 18.7): πρβ. Stengel 26.

1. Willetts 66.

2. Πρβ. αὐτόθι 66 καὶ σημ. 59.

3. Αὐτόθι 63 καὶ σημ. 38.

4. Φιλοστρ., Εἰκ. 2, 8.5.

5. Ιμερ. 10, 1 σελ. 66 (ἔκδ. Dübner). Πρβ. Picard 1922, 230, 376 καὶ σημ. 2, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι μέχρι τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἡ Ἄρτεμις προστάτευε τοὺς ταξιδιῶτες ἀπὸ τοὺς κινδύνους τῆς ναυσιπλοΐας, εἰδικὰ δὲ ἡ Ἐφεσία ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς θεὲς τῆς Κρήτης ποὺ ἦλθαν μὲ τὰ κρητικὰ πλοῖα. Πρβ. Cook 20 γιὰ ἕνα δακτυλιόλιθο «quae Amorem urna, cui apis insidet, navigantem demonstrat».

6. Weniger, Zur Symbolik der Biene 16 κέ.· Roscher 2637 ἀριθ. 2. Πρβ. Παλατ. ἀνθολ. 9, 505, 6: *πνεῦμα σοφῆς ὀχηγετὸν ἐπισπείρουσα μελίσσης*. Γενικὰ πρβ. Elderkin 209.

7. Σχολ. εἰς Αριστ. Ἱππ. 279.

8. Γιὰ τὴν Αἴγυπτο, σὲ γεωγραφικὸ πλάτος ὅπου ἡ σελήνη ἔχει μεγάλη κλίση, πρβ. S. Lunais, Recherches sur la lune I (1979) 204 σημ. 28.

9. Πρβ. Cook 16 κέ.· πρβ. Plin. ὅ.π. 11, 15: «mel pleni lunio uberius capitur». Ἡ Σελήνη ἦταν βέβαια πολὺ σχετικὴ μὲ τὴν Ἀρτέμιδα: πρβ. Picard 1922, 368.

10. Πορφυρ. ὅ.π. 18· πρβ. Roscher 2640 ἀριθ. 10.

11. Plin. ὅ.π. 21, 73 - 8· πρβ. Forbes 92.

12. Kerényi 203 κέ.

13. Ant. Liber. ὅ.π. 19.

ἐκ τῆς γενέσεως αἷμα. Ὁ ἐπιφανὴς Οὔγγρος θρησκειολόγος πιστεύει ὅτι τὸ «αἷμα» αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ τὸ μέλι, «den die Höhle tatsächlich enthielt, als göttliches Geburtswasser». Τὸ μέλι αὐτὸ τὸ συνάπτει βέβαια μὲ τὸ μελίκρατον, τὸ μεῖγμα ὕδατος καὶ μέλιτος, τὸ ὑδρόμελι[1], τὸ ὁποῖο εἶχε ὑποστεῖ ζύμωση καὶ εἶχε γίνει τὸ γνωστὸ πρωτόγονο μεθυστικὸ ποτό[2], ποὺ εἶχε τὴν πρώτη θέση στὴν ἑλληνικὴ λατρεία πρὶν ἀπὸ τὸ κρασί[3]: Ἔτσι, στὴν ἀρχαΐζουσα ὀρφικὴ θεογονία[4] ἀναφέρεται γιὰ τὸν Κρόνο ὅτι πρὶν ἀκρωτηριασθεῖ ἀπὸ τὸν Δία μέθυσε μὲ μέλι: *εὖτ' ἂν δή μιν ἴδηαι ὑπὸ δρυσὶν ὑψικόμοισι ἔργοισι μεθύοντα μελισσάων ἐριβόμβων*.

Μὲ τὸ ποτὸ αὐτὸ σχετίζεται καὶ ὁ Διόνυσος, ὁ ἐφευρέτης τοῦ μέλιτος[5], ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Kerényi[6] «erbte die göttlichen Getränke einer älteren Welt — oder er behielt sie aus einer Zeit, in der er noch nicht Dionysos hiess — und nahm sie in die neue Welt des Weines mit». Κατὰ τὸν Πλούταρχο[7] τὸ μέλι ἦταν *σπονδὴ καὶ μέθυ πρὶν ἄμπελον φανῆναι καὶ μέχρι νῦν τῶν τε βαρβάρων οἱ μὴ πίνοντες οἶνον μελίτειον πίνουσιν*. . . Ἀκόμη εἶναι γνωστὸ ὅτι στὶς χθόνιες λατρεῖες δὲν ἐθεωρεῖτο πρέπον γιὰ τὶς χοὲς τὸ κρασὶ ἀλλὰ τὸ μελίκρατον[8]. Ἡ γλωσσολογία εἶχε βέβαια δείξει πρὸ πολλοῦ ὅτι ἡ λέξη *μεθύειν* καὶ *μεθύσκειν* προέρχεται ἀπὸ τὸ *μέθυ*[9], τὸ ὁποῖο συνάπτεται μὲ τὸ μελίκρατον καί, ὅπως ἔδειξε ὁ Roscher, μὲ τὸ νέκταρ, ἐνῶ τὸ ἴδιο τὸ μέλι συνάπτεται μὲ τὴν ἀμβροσία[10].

Ἕως ἐδῶ ἐξετάσαμε διεξοδικὰ τὶς ὑπάρχουσες μαρτυρίες καὶ τὶς ἑρμηνεῖες τους ὡς πρὸς τὴ λατρευτικὴ σημασία τοῦ μέλιτος κατὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὡς βέβαιον ὅτι πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις ἔχουν

1. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν κοινὴ ἄποψη, ποὺ βλέπει τὸ μελίκρατον σὰν μεῖγμα μέλιτος καὶ γάλακτος, ὅπως π.χ. ὁ STENGEL 180 κέ., ὁ KERÉNYI 205 καὶ σημ. 27, θεωρεῖ ὅτι αὐτὸ εἶναι μεῖγμα μέλιτος καὶ ὕδατος, ἐνῶ τὸ ἄλλο πρέπει νὰ λέγεται ρητὰ *μελίκρατον γάλακτος* (ΕΥΡ., Ὀρ. 115).

2. Περὶ αὐτοῦ πρβ. καὶ FORBES 96. HOOD 1976, 67 κέ.

3. Πρβ. KERÉNYI 204 κέ.

4. Frg. 154 (KERN)· ΠΟΡΦΥΡ. ὅ.π. 18· πρβ. COOK 20 καὶ σημ. 151, μὲ βιβλιογραφία· Zeus II 448 σημ. 1, 1027· ὁ Κρόνος *πλησθεὶς γὰρ μέλιτος μεθύει καὶ σκοτοῦται ὡς ὑπὸ οἴνου καὶ ὑπνοῖ*. . .

5. OVID., Fasti 3, 736. Καὶ αὐτὸς ὁ θεὸς ἐπίσης ὡς βρέφος τράφηκε μὲ μέλι ἀπὸ τὸν Μάκριν, κατὰ τὸν ΑΠΟΛΛ. ΡΟΔ., Ἀργ. 4, 1129 - 34. Ὁ Διόνυσος ὡς Ζαγρεὺς ἐπανῆλθε στὴ ζωὴ χαρακτηριστικὰ ὑπὸ μορφὴ μέλισσας, ὅπως γνωρίζουμε: πρβ. COOK 5 κέ.

6. KERÉNYI 205. Πρβ. RANSOME ὅ.π. (σ. 80 σημ. 2) 101 κέ. 136 κέ.· HOOD 1976, 68 καὶ σημ. 49.

7. Σχετικὰ πρβ. COOK 20, μὲ παραπομπές.

8. ΠΟΡΦΥΡ. ὅ.π. 18· ΠΛΟΥΤ., Συμπ. 4, 6, 672 B: *Ἕλληνές τε νηφάλια ταῦτα καὶ μελίσπονδα θύουσι, ὡς ἀντίθετον φύσιν μάλιστα τοῦ μέλιτος πρὸς τὸν οἶνον ἔχοντος*. Πρβ. STENGEL 180 γιὰ τὰ *νηφάλια μελίσπονδα* σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ *ὕστερον γεγονότα οἰνόσπονδα*, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν ἀρεστὰ σὲ ὅλους τοὺς θεούς.

9. Ἡ ρίζα «meth» στὶς ἰνδοευρωπαϊκὲς γλῶσσες «als Stammwort für Rausch»: HAHN ὅ.π. 380 κέ.· KERÉNYI 205. Στὸν Ὅμηρο *μέθυ* σημαίνει μεθυστικὸ ποτό, κυρίως κρασί, ὅμως «zugleich haftet dem Wort und seiner ursprünglichen Bedeutung und Zubereitung mit Honig her der Begriff des besonders Süssen an»: BRUNS ὅ.π. (σ. 77 σημ. 6) 52· αὐτόθι 60 κέ. περὶ τοῦ κυκεῶνος τῆς Κίρκης. Πολὺ διεξοδικὰ γιὰ τὴ λέξη βλ. CHANTRAINE, ὅ.π. 675 - 6, β. λ. μέθυ.

10. ROSCHER 2638· Nektar und Ambrosia (1883) 25 κέ.· πρβ. COOK, Zeus III (1940) 496 κέ. καὶ σημ. 2 - 4, ὁ ὁποῖος σημειώνει τὶς ἐτυμολογικὲς ἑρμηνεῖες «a-mbrosia, the «non-mortal» food, and nek-tar, the «death-vanquishing», or perhaps ne-ktar, the «not-dead», σημειώνοντας ὅτι ἡ ἀμβροσία, ἡ τροφὴ τῶν θεῶν, καὶ τὸ νέκταρ, τὸ ποτό τους, «were originally identical, both being forms of the selfsame substance, honey». Πρβ. RANSOME ὅ.π. (σ. 80 σημ. 2) 133 κέ.· KERÉNYI 204. Διεξοδικὰ γιὰ τὴν ἐτυμολογία βλ. CHANTRAINE ὅ.π. (σ. 79 σημ. 6) 741 κέ., β. λ. νέκταρ, ποὺ ἀναφέρει ὅλες τὶς ἀπόψεις καὶ καταλήγει: «En conclusion, pas d'étymologie établie». Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ νέκταρος πρόσφατα πρβ. καὶ S. LEVIN, The Etymology of Nectar: Exotic Scents in Early Greece, SMEA 13, 1971, 31 - 50.

τὶς ρίζες τους στὴ μινωικὴ Κρήτη, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι γνωστὸ τίποτε τὸ συγκεκριμένο. Βεβαίως τὸ μέλι στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Γραμμικῆς Β ἀναφέρεται σὲ ἀρκετὲς τελετουργικὲς προσφορές[1], ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πιὸ σημαντικὴ εἶναι αὐτὴ ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν Κνωσό[2] καὶ ἀναφέρεται σὲ ἀνάθεση ἑνὸς ἀμφορέως μέλιτος στὸ Σπέος Ἀμνισοῦ στὴν Εἰλείθυια (*a-mi-ni-so e-re-u-ti-ja*) καὶ στοὺς «θεοὺς πάντες» (*pa-si te-o-i*). Ἀντίθετα, στὴ σφαίρα τῶν καθαρῶν ὑποθέσεων ἀνήκει ἡ ἄποψη τοῦ Evans[3] ὅτι ἡ γνωστὴ μεγάλη τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ μαῦρο ὀφείτη ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Ψυχροῦ[4] μὲ τρία κοιλώματα καὶ μὲ ἐπιγραφὴ τῆς Γραμμικῆς Α, χρησίμευε γιὰ σπονδὲς ἀνάλογες πρὸς τὶς τριπλὲς χοὲς τοῦ Ὀδυσσέως ποὺ περιεῖχαν καὶ τὸ μελίκρατον[5], τὶς ὁποῖες συνέδεσε ἔτσι μὲ τὴν τροφὴ τοῦ βρέφους Διός.

Μετὰ τὴν παραπάνω ἀναλυτικὴ ἐπιθεώρηση τῶν ἀρχαίων ἀντιλήψεων γύρω ἀπὸ τὶς μέλισσες καὶ τὸ μέλι ἀπομένει τώρα νὰ ἐξετάσουμε τὴν πιθανότερη ἑρμηνεία τοῦ νοήματος τῆς κατασκευῆς μιᾶς κηρήθρας μέσα στὸ πλοιάριο τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ὕπαρξή της ἐδῶ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὶς μεταθανάτιες ἀντιλήψεις τῶν προανακτορικῶν ἢ μᾶλλον τῶν παλαιοανακτορικῶν Μινωιτῶν. Οἱ μεταφυσικὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις εἶναι προφανῶς σχετικὲς μὲ τὸ μεταθανάτιο ταξίδι τῆς ψυχῆς, μὲ τὸ ὄχημα ποὺ θὰ τὴν μεταφέρει πάνω ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο. Φυσικά, κάποια ἑρμηνεία ὅτι τὸ μέλι ἀποτελεῖ τροφὴ γιὰ τὸ ταξίδι, περίπου κατὰ τὴν ἔννοια τῶν προμηθειῶν στὰ πραγματικὰ πλοῖα ποὺ ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος[6], θὰ ἦταν μᾶλλον ἁπλοϊκή. Αὐτὴ ἡ τόσο λεπτομερειακὴ καὶ δύσκολη ἀπόδοση τῆς κηρήθρας στὸ κύτος φανερώνει ὅτι ἡ πρόθεση τοῦ καλλιτέχνη δὲν ἦταν ἀνεκδοτολογικὴ ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶχε κάποιο βαθύτερο θρησκευτικὸ συμβολισμό. Ποιὸς μπορεῖ νὰ ἦταν αὐτὸς ὁ συμβολισμὸς μέσα στὸ πλαίσιο τῶν μεταφυσικῶν ἀντιλήψεων ποὺ ἐξετάσαμε πιὸ πάνω;

Ἴσως τὴν ἑρμηνεία μπορεῖ νὰ δώσει στὴν προκειμένη περίπτωση μία καίρια παρατήρηση τοῦ Kerényi[7] σχετικὰ μὲ τὸν διπλὸ τρόπο προσφορᾶς ἢ χρήσεως τοῦ μέλιτος: ὅτι αὐτὸ εἴτε χρησιμοποιεῖται ἀναταραγμένο, δηλαδὴ ἀνάμεικτο μὲ νερὸ καὶ μετασχηματισμένο σὲ μελίκρατον, ὁπότε ἀποκτᾶ τὴν τελετουργικὴ καὶ «μεθυστικὴ» ἢ «διονυσιακὴ» σημασία ποὺ εἴδαμε καὶ ἀφορᾶ βέβαια τοὺς ζωντανούς, εἴτε «kann auch unbeweglich bleiben, mit der dauernden Süsse eines ewigen Daseins, das von keiner Zerstörung bedroht wird» καὶ πρέπει νὰ ἀφορᾶ βέβαια τοὺς νεκρούς. Πράγματι, στὴν περίπτωση τοῦ ταφικοῦ πλοιαρίου μας, αὐτὴ ἡ τελευταία ἀντίληψη πρέπει νὰ εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἐδῶ μέσα ἀπὸ τὸν συμβολισμὸ τῆς γεμάτης μέλι κηρήθρας στὸ κύτος τοῦ σκάφους: τὸ νεκρικὸ πλοῖο ὁδηγεῖ τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὴν ἐπίγεια κατάσταση τοῦ πόνου, τῆς ταραχῆς καὶ τῶν δοκιμασιῶν πάνω ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο

1. Ventris - Chadwick 131, 309 (KN 206 = Gg 705, PY 171 = Un 718).
2. Αὐτόθι 310 (KN 206 = Gg 705).
3. Evans, PM IV, 157.
4. J. Boardman, The Cretan Collection in Oxford (1961) 63 κέ. ἀριθ. 270 εἰκ. 28.
5. Ομ. κ 519 κέ., λ 26 - 34: *ἀμφ' αὐτῷ δὲ χοὴν χεόμην πᾶσιν νεκύεσσι, πρῶτα μελικρήτῳ, μετέπειτα δ ἡδέι οἴνῳ, τὸ τρίτον αὐθ' ὕδατι.* Γιὰ τέτοιες σπονδὲς πρβ. καὶ W. Burkert, Griech. Religion (1977) 122 σημ. 35.
6. Ομ. ν 71 κέ.: *αἶψα τά γ' ἐν νηΐ γλαφυρῇ πομπῆες ἀγαυοὶ δεξάμενοι κατέθεντο, πόσιν καὶ βρῶσιν ἅπασαν.*
7. Kerényi 204 κέ.

στὸ αἰώνιο καὶ γεμάτο ἄφατη εὐδαιμονία καὶ ἡδύτητα Ἠλύσιον. Τὸ Ἠλύσιον ἢ *μακάρων νῆσος* τοῦ Πινδάρου[1] τοποθετεῖται βέβαια ἀνάμεσα στὶς μεταθανάτιες ἀντιλήψεις τῶν Μινωιτῶν, ὅπως τόσο πειστικὰ ἔδειξε ἤδη πρὶν ἀπὸ 70 χρόνια ὁ Malten[2], μία ἀντίληψη ποὺ κληροδοτήθηκε ἀργότερα στοὺς Ἕλληνες, παράλληλα μὲ τὸν ζοφερὸ Ἅδη. Τὸ φωτεινὸ καὶ ἡδὺ αὐτὸ Ἠλύσιον ἦταν ἕνας σχεδὸν «νιρβανικὸς» τόπος εὐδαιμονίας, *ἐν μακάρων νήσαισι παρ' Ὠκεανὸν βαθυδίνην*[3]. Στὸν τόπο αὐτό, πέρα ἀπὸ τὸν Ὠκεανό, στὸ εὐκταῖο τέρμα τοῦ μεταθανάτιου ταξιδιοῦ, *ἐνθ' ἦ τοι Μίνωα ἴδον, Διὸς ἀγλαὸν υἱόν, χρύσεον σκῆπτρον ἔχοντα, θεμιστεύοντα νέκυσσιν*[4], πρέπει νὰ εἶχε ὡς ἀποστολὴ νὰ ὁδηγήσει τὴν ψυχὴ τὸ πλοιάριο ποὺ ἐξετάσαμε.

Ἴσως ὁ συμβολισμὸς νὰ ἐπεκτείνεται καὶ νὰ σχετίζεται ἐπίσης ἔμμεσα μὲ τὴ μέλισσα ὡς σύμβολο ἀναγεννήσεως ἀπὸ τὸν θάνατο[5], ἢ ἀκόμη καὶ ὡς σύμβολο μετενσαρκώσεως[6], αὐτὸ εἶναι ὅμως μία ἁπλὴ ὑπόθεση ποὺ δὲν μπορεῖ ἀκόμη νὰ στηριχθεῖ στὶς περιορισμένες γνώσεις ποὺ ἔχουμε πρὸς τὸ παρὸν γύρω ἀπὸ τὶς μεταφυσικὲς ἀντιλήψεις τῶν Μινωιτῶν.

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

1. Ἡ *μακάρων νῆσος*, κατὰ τὸν Plin. ὅ.π. 4, 58, ἦταν ἡ ἴδια ἡ Κρήτη.

2. L. Malten, Elysion und Rhadamanthys, JdI 28, 1913, 35 - 51. Πρόσφατα πρβ. Cl. Baurin εἰς L'iconographie minoenne, ὅ.π. (σ. 74 σημ. 3) 114 καὶ σημ. 74 - 5, ὅπου τονίζεται καὶ ἡ σημασία τοῦ ὑγροῦ στοιχείου καὶ τῆς θαλάσσιας διακοσμήσεως.

3. Ησιοδ., Ἔργα στ. 168 κέ.

4. Ομ. Λ 568 κέ.

5. Πρβ. Dietrich 121: «...the rebirth from death, like Aristaios' swarm of bees, which miraculously appeared in a carcass bullock» (Virg. Georg., 4, 281 κέ.). Πρβ. Kerényi 208.

6. Cook 20: «A symbol of immortality, if not of re-incarnation». Πρβ. Kerényi, The Gods of the Greeks (1961) 142· πρόσφατα πρβ. Μαντζουλινου 77 καὶ σημ. 14 γιὰ τὴν Κρητομυκηναϊκὴ ἐποχὴ ὡς σύμβολο μετενσαρκώσεως ἢ τοῦ θανάτου ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάσταση. Πρβ. ἐπίσης Laffineur ὅ.π. (σ. 82 σημ. 4) 255 καὶ σημ. 72. Πρόσφατα πρβ. H. Schavernoch, Die Krone der Ariadne, AntWelt 14/3, 1983, 50: «Göttin des Lebens, des Todes und der Wiedergeburt».

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αλεξιου	Στ. Αλεξιου, Λάρνακες καὶ ἀγγεῖα ἐκ τάφου παρὰ τὸ Γάζι Ἡρακλείου, ΑΕ 1972, 86 - 98.
Betancourt	Ph. Betancourt, The History of Minoan Pottery (1985).
Buchholz-Karageorghis	H.-G. Buchholz - V. Karageorghis, Altägäis und Altkypros (1971).
Buchholz-Jöhrens-Maull	H.-G. Buchholz - G. Jöhrens - I. Maull, Honiggewinnung, εἰς Jagd und Fischfang (Archaeol. Homerica I, J), Anhang (1973) 181 - 5.
Cook	A. B. Cook, The Bee in Greek Mythology, JHS 15, 1895, 1 - 24.
Dietrich	B. C. Dietrich, The Origins of Greek Religion (1974).
Elderkin	G. W. Elderkin, The Bee in Antiquity, AJPh 40, 1939, 203 - 213.
Faure	P. Faure, Fonctions des cavernes crétoises (1964).
Forbes	R. J. Forbes, Studies in Ancient Technology V, 1957, 78 - 97.
French	E. French, BSA 66, 1971, 173 - 4.
Göttlicher	A. Göttlicher, Materialien für ein Corpus der Schiffsmodelle im Altertum (1978).
Gray	D. Gray, Seewesen (Archaeol. Homerica I, G), 1974.
Hood 1971	S. Hood, The Minoans (1971).

HOOD 1976	S. HOOD, The Mallia Gold Pendant: Wasps or Bees? εἰς Essays presented to Marc Fitch (1976) 59 - 72.
HUMPHREYS	S. G. HUMPHREYS, Gray, Seewesen (Bookreview) ClPhil. 72, 1977, 347-355.
JOHNSTONE	P. JOHNSTONE, The Sea-craft in Prehistory (1980).
KERÉNYI	K. KERÉNYI, Licht, Wein, Honig: Die Frage nach dem minoischen Festkalendar, ΚρηтΧρον 15 - 6, 1961-2, 200 - 214.
KITCHELL	K. F. KITCHELL, The Mallia "Wasp" Pendant reconsidered, Antiquity 55, 1981, 9 - 15.
LAVIOSA	CL. LAVIOSA, La marina micenea, ASAtene 47 - 8, N. S. 31 - 2, 1969 - 70 (1972), 7 - 40.
ΜΑΝΤΖΟΥΛΙΝΟΥ	E. RICHARDS-ΜΑΝΤΖΟΥΛΙΝΟΥ, Μέλισσα Πότνια, ΑΑΑ 12, 1979, 72 - 92.
MARCONI	M. MARCONI, Melissa, dea cretese, Athenaeum N. S. 18, 1940, 164 - 78.
MARINATOS	SP. MARINATOS, La marine créto-mycénienne, BCH 57, 1933, 170 - 235.
MILTNER	F. MILTNER, Seewesen, εἰς RE Suppl. V (1931) 906 - 932.
PICARD 1922	CH. PICARD, Ephèse et Claros (1922).
PICARD 1940	CH. PICARD, L'Ephésia, les Amazones et les abeilles, REA 42 (Mélanges Radet), 1 - 40, 270 - 284.
RENFREW	C. RENFREW, The Emergence of Civilization (1972).
ROSCHER	ROSCHER, Mytholog. Lexikon II. 2, 1894 - 7, 2637 κέ., β.λ. Melissa.
STENGEL	P. STENGEL, Opferbräuche der Griechen (1910).
VENTRIS - CHADWICK	M. VENTRIS - J. CHADWICK, Documents in Mycenaean Greek² (1973).
WACHSMANN	S. WACHSMANN, The Ships of the Sea Peoples, IJNA 10, 1981, 187 - 220.
WESTERBERG	K. WESTERBERG, Cypriote Ships from the Bronze Age to c. 500 B.C. (1983).
WILLETTS	R. F. WILLETTS, Cretan Cults and Festivals (1962).

SUMMARY

A MINOAN SHIP MODEL CARRYING A HONEYCOMB FROM THE MITSOTAKIS COLLECTION*

A remarkable acquisition of the relatively new Mitsotakis Collection at Chania is a clay ship model (Inv. 50). This model is rather well preserved; it is almost 23 cm long as reconstructed, ca. 6 cm wide and 4 cm high, and features a sharp prow 5.5 cm high as reconstructed. The stern is low and roundish. The model stands on four small feet on the bottom, where a keel should have been formed: thus, these feet are below a straight «waterline». Inside the vessel is the imitation in clay of a honeycomb, a feature which makes the model unique.

The exact provenance of this ship is unknown; nevertheless, according to the dealer, it comes from the area of the Moni Odigitrias in the West Asterousia, the mountains which separate the Mesara Plain from the Libyan Sea. It is then very probable that our model was found in one of the rich Prepalatial or later tholos tombs of this area, which had been thoroughly plundered in the sixties

*I would like to thank warmly my friend, Professor Geraldine Gesell, for her kindness to correct my English text.

and later cleaned by the Archaeological Service — some of them even by the author.

In the same collection a group of barbotine pottery, the clay of which closely resembles to that of the ship model, also seems to come from one of these tombs. This suggests a MM I date for the Mitsotakis ship model like the Traostalos ship model. Thus the Mitsotakis ship is one of the earliest in a list of more than fifty Bronze Age pieces of various materials, mostly clay, coming from the Aegean and Cyprus, which we present in this article. The corresponding list of Gray (1974) includes 23 models and the old one of Marinatos (1933) nine models.

According to the length of the *interscalmium* of the Mitsotakis ship we could calculate an approximate length of 10 m or slightly more for the original vessel it represents, if indeed we have a four-oared ship model before us. Traces of reddish paint are probably suggestive of the colour of the original ship, exactly as Homer describes ships in the *Iliad* and the *Odyssey*.

The high prow of our model, in contrast to its low stern, brings quite unexpectedly the answer to one of the oldest and most vividly discussed — since 1899 — archaeological problems: which end is higher in prehistoric craft, when such a dominant feature is present, as we so often see. Of course the answer is not absolute but rather forms a rule with its exceptions. The ships on the Cycladic «frying» pans come obviously into this rule too, as the four lead models from Naxos had shown some years ago, despite the objections of several expert scholars. This rule should now apply to various enigmatic models, such as the much discussed Prepalatial one from Palaikastro or the much later one from the Amphiareion at Oropos. These upcurving prows obviously were very useful to cleave the heavy surf of the Mediterranean, as it has been remarked.

A special chapter of this article is given to the ships of the nether world, as our model belongs to them. This archetypal conception, known in Egypt and Mesopotamia since the earliest times, as their tombs and mythology reveal, is especially appropriate for the island of Crete, where a seafaring people lived: the later Greek traditions speak about the Isles of the Blessed beyond the Ocean, where the blond Rhadamanthys reigned. In Crete such ships can be seen among the models from tombs and the vessels painted on larnakes.

A unique feature is the honeycomb, consisting of 99 hexagonal cellules which spreads over most of the model's hold. If filled with honey, this honeycomb would have looked almost like a real one. This suggests that the ship model was offered full of honey and thus also played the role of a votive vase.

This extraordinary feature made necessary a survey of the ancient beliefs about bees, honeycomb and honey in cult and funerary rites: thus three corresponding chapters are devoted to these questions.

(i) Concerning bees, their relations to the Ephesian Artemis, a goddess surely connected to a prehistoric fertility divinity like the Mother Goddess, are examined, and further the possibility of the existence of a bee goddess, especially in Crete, which is rather improbable. Very important here is the legend of the bees of the Diktaian Cave and the possibility of the existence of some form of bee cult on the island. On the other hand, representations of bees and honeycombs in Minoan-Mycenaean or later Greek art are very rare. The question of the famous gold pendant from Malia is again examined and Hood seems to be right in believing it is a bee pendant.

(ii) Concerning honeycombs, evidence in art and legend is also very scanty. A possible connection exists with the Neolithic wall paintings of a shrine at Çatal Hüyük, where a double axe is curiously depicted too.

(iii) Concerning honey, its various relations to the dead and their cult are examined. Very important must be the Cretan legend of Glaukos, Minos' son, drowned inside a huge jar of honey. Of great interest is the connection, made by Kerényi, between honey and the birth of Zeus Kretagenes in the Diktaian Cave. The existence of honey inside the Mitsotakis ship model should stand for a symbol of the supreme sweetness, of the heavenly bliss of the soul in the Isles of the Blessed, the Elysion, a clear Minoan conception inherited by the Greeks, where the soul was swiftly brought over the Ocean by means of this ship: it is then very interesting to note the possibility of the existence of some «nirvanic» condition among the afterlife conceptions of the Minoans, although it is too early to say if the Minoans believed in some form of reincarnation.

COSTIS DAVARAS

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΣΚΟΠΙΩΤΙΣΣΑΣ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ

(Πίν. 7-8)

Στοὺς γονεῖς μου

Ἱστορικὰ στοιχεῖα

Στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ Σκοπός, ΝΑ. τῆς πόλης τῆς Ζακύνθου καὶ σὲ ὑψόμετρο περίπου 450 μ., ὑπάρχει σὲ περίβλεπτη θέση ναὸς ἀφιερωμένος στὴν Παναγία τὴ Σκοπιώτισσα. Ὁ ναὸς ἦταν τὸ καθολικὸ τῆς ἐγκαταλειμμένης σήμερα μονῆς, ἀπὸ τὶς παλαιότερες τῆς Ζακύνθου, ἰδιοκτησίας τῆς οἰκογένειας τῶν Λογοθετῶν.

Τὸ μοναστήρι ἱδρύθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., στὴ θέση ποὺ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε πιθανὸν ἱερὸ ἀφιερωμένο στὴν Ἄρτεμη[1]. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες ποὺ διέσωσε ὁ χρονικογράφος Διον. Βαρβιάνης, ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Σκοπιώτισσας ἦταν ἰδιοκτησία τῆς οἰκογένειας τῶν κομήτων Τόκκων — Παλατίνων τῶν νήσων — καὶ παραχωρήθηκε ἀπ' αὐτοὺς στοὺς εὐγενεῖς Boniventi. Ἡ πρώτη γνωστὴ χρονολογία γιὰ τὸ ναὸ εἶναι τὸ 1446, μὲ ἀφορμὴ τὴ διένεξη γιὰ τὴν κυριότητά του ἀνάμεσα στὸν Πετροῦτσο de Boniventi καὶ κάποιον ἱερομόναχο Ἰωαννίκιο Γλαρεντζιάνο, καὶ ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο μὲ ἡμερομηνία 6 Αὐγ. 1465, ποὺ βρισκόταν κάποτε στὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Λογοθετῶν[2].

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. τὸ μοναστήρι ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια Δακουζάν. Στὶς 11 Ἀπρ. 1516 ὁ Ἀντώνιος Γ. Δακουζὰν παραχώρησε τὸ ναὸ στὴν οἰκογένεια τῶν εὐγενῶν Λογοθετῶν καὶ 18 χρόνια ἀργότερα, στὶς 2 Ἰαν. τοῦ 1534, καὶ τὴν κυριότητα τοῦ μοναστηριοῦ[3].

Ἕναν αἰώνα σχεδὸν ἀργότερα ἡ Ἀρτζηζα Θεοδ. Λογοθέτη καὶ τ' ἀδέλφια της θέλοντας νὰ ἐπισκευάσουν τὸ ναὸ καὶ τὸ μοναστήρι[4] ἦλθαν σὲ συμφωνία στὶς 8 Μαρτίου 1624 μὲ τὸν μητροπολίτη Κορίνθου Ἄνθιμο, ποὺ ἀσκήτευε τὴν περίοδο ἐκείνη στὸν Σκοπό, καὶ τοῦ ἔδωσαν τὸ μοναστήρι μὲ ὅλα τὰ περιουσιακά του στοιχεῖα, προκειμέ-

1. Βλ. SALVATOR, Zante (Πράγα 1904) τ. ΙΙ, 143, Π. ΧΙΩΤΗΣ, Ἱστορικὰ ἀπονημονεύματα τῆς νήσου Ζακύνθου, τ. Α' (Κέρκυρα 1849) 176, ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ἐκκλησίες καὶ Μοναστήρια στὴ Ζάκυνθο (Ἀθήνα 1967) 143. Ἡ πληροφορία ἐλέγχεται ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ. Πρώην δῆμος Ὀπιταϊδῶν στὴ Ζάκυνθο (Ἐγκ. Ἐλευθερουδάκη, τόμ. 10 ἐκδ. γ') περιελάμβανε τὰ χωριὰ Μαχαιράδο, Λαγοπόδο, Ρωμύρι καὶ Μελινάδο, ὅπου βρέθηκε μαρμάρινη πλάκα μὲ ἐπιγραφή, ἀφιερωμένη στὴν Ἄρτεμη (ΑΡΤΕΜΙΤΙ ΟΠΙΤΑ·Ι·ΔΙ) καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δωρικοῦ ναοῦ, βλ. Λ. Χ. ΖΩΗ, Ἱστορία τῆς Ζακύνθου (Ἀθῆναι 1955) 48.

2. Βλ. Λ. Χ. ΖΩΗ, Αἱ ἐν Ζακύνθῳ μοναὶ (Ζάκυνθος 1900) 87, ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ναοὶ καὶ μονὲς στὴ Ζάκυνθο (1964) 27.

3. Βλ. Λ. Χ. ΖΩΗ ὅ.π. 88.

4. Ἀνάμεσα στὰ 1534 καὶ 1622 μνημονεύονται οἱ ἀκόλουθοι σεισμοὶ στὴ Ζάκυνθο: τοῦ 1514, 1554, 1592, 1593, 1604 καὶ τοῦ 1622, ὅταν κόπηκε τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ἁγίου Σώστη στὴν περιοχὴ τοῦ κόλπου τοῦ Λαγανᾶ. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς σεισμὸς πιθανὸν ἔπληξε καταστροφικὰ τὸ μοναστήρι.

νου νὰ λειτουργήσει ὡς κοινοβιακὸ καὶ ἀξιώνοντας νὰ γίνει οἰκονόμος καὶ διαχειριστὴς τῆς περιουσίας τῆς μονῆς ὁ ἱερομόναχος Ἀρβανιτάκης[1]. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἰκοδομήθηκε τὸ σημερινὸ καθολικὸ καθὼς καὶ τὸ μοναστήρι ποὺ σήμερα εἶναι ἐρειπωμένο[2]. Ὁ ναὸς καὶ τὸ μοναστήρι χτίζονται σὲ βραχὺ χρονικὸ διάστημα. Τὴν ὁλοκλήρωσή του ὅμως δὲν προλαβαίνει ὁ Ἄνθιμος, ὁ ὁποῖος πεθαίνει καὶ τὸ ἔργο ἀποπερατώνει ὁ ἱερομόναχος Ἀρβανιτάκης. Μετὰ τὸ θάνατό του, ἡ μονὴ ἐπανέρχεται στὴν κυριότητα τῆς οἰκογένειας τῶν Λογοθετῶν ποὺ συμφώνησαν μεταξύ τους μὲ συμβόλαιο γιὰ τὴ διαχείρησή της στὰ 1649[3].

Τὰ τῆς διαχειρήσεως τῆς μονῆς ἀποτέλεσαν πάντοτε τὸ μῆλο τῆς ἔριδας, τόσο μεταξὺ τῶν συνιδιοκτητῶν τῆς οἰκογένειας Λογοθέτη, ὅσο καὶ μεταξὺ τῆς οἰκογένειας καὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἡγουμένων. Διευθετήσεις τῶν διαφωνιῶν γιὰ τὴ διαχείρηση τῆς μονῆς ἀναφέρονται στὰ 1692, 1780, 1809, 1812 καὶ 1839[4].

Τὸ καθολικὸ καὶ ἡ μονὴ ἔχουν ὑποστεῖ καταστροφὲς ἀπὸ συχνοὺς καὶ ἰσχυροὺς σεισμοὺς στὴ Ζάκυνθο[5]. Στὰ 1886 κεραυνὸς χτύπησε τὸν τροῦλλο καὶ τὸν «ἔκαυσε» ὅπως ἀναφέρεται σὲ μία ὑποσημείωση τοῦ Ντ. Κονόμου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ ἔχουν γίνει σὲ δύο χρονικὲς περιόδους. Ἡ πρώτη τοποθετεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 1657, ἡμερομηνία ποὺ ἀναφέρεται σὲ χαράγματα προσκυνητῶν, ἡ δεύτερη τὸ 1699, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὸ τύμπανο τῆς ἀνατολικῆς κεραίας[6].

Ἡ μονὴ γνώρισε μεγάλη ἀκμὴ σὲ ὁρισμένες περιόδους στὶς ὁποῖες καταγράφονται πλούσια ἀφιερώματα, βιβλιοθήκη μὲ περγαμηνές, χειρόγραφα καὶ βυζαντινὲς εἰκόνες, καὶ περιουσιακὰ στοιχεῖα ἀξιόλογα[7], ἡ δὲ φήμη τῆς μονῆς καὶ τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Παναγιᾶς τῆς Σκοπιώτισσας ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τοῦ νησιοῦ[8].

Οἱ μέχρι τώρα μελετητὲς κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς κτίστηκε τὸ 1624 καὶ ὅτι ὁ ρυθμός του ἀνάγει τὸ πρότυπό του στὴ βυζαντινὴ ναοδομία[9]. Μερικὲς ὅμως νεώτερες παρατηρήσεις δίνουν ἀφορμὴ γιὰ μιὰ νέα θεώρηση ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση καὶ τὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ καθολικοῦ

Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς χτίστηκε μετὰ τὰ 1624. Ἀπὸ μία μαρτυρία ἑνὸς σπάνιου

1. Βλ. Λ. Χ. Ζωη, Θεοτόκος ἡ Σκοπιώτισσα, μεσαιωνικὸς ναὸς ἐν Ζακύνθῳ, Βυζαντὶς Β', Ἀθῆναι 1911 - 1912, 510, ὅπου ἀποσπάσματα συμβολαίου.

2. Ὁ Δ. Ζηβασ στὴ μελέτη του Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου (Ἀθήνα 1970) 103, ἀναφέρει ἔτος κτήσεως τοῦ καθολικοῦ τὸ 1624. Ἐπίσης τὸ ἴδιο στὸν Ντ. Κονομο ὅ.π. 28.

3. Βλ. Λ. Χ. Ζωη, Αἱ ἐν Ζακύνθῳ μοναὶ 88.

4. Ὅ.π. 89 - 90.

5. Μετὰ τὸ 1622 καὶ μέχρι τὸ 1953 καταγράφονται ἑκατοντάδες σεισμοί, ἐκ τῶν ὁποίων καταστροφικοὶ σημειώνονται τῶν ἐτῶν: 1633, 1729, 1742, 1768, 1791, 1809, 1820, 1840, 1873, 1892, 1893, 1912 (βλ. Λ.Χ. Ζωη, Ἱστορία τῆς Ζακύνθου 24).

6. Βλ. Μ. Χατζηδακη, Μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες στὴ Ζάκυνθο, Ζυγὸς 6, 1956, 16 - 17.

7. Βλ. Λ. Χ. Ζωη, Αἱ ἐν Ζακύνθῳ μοναὶ 91 καὶ Ἐφημ. «Φῶς», Ζάκυνθος, 1 Σεπτ. 1903 ἀρ. φύλ. 2 κέ.

8. Ἀπὸ συμβόλαιο τῆς 13 Ἀπρ. 1651 μαθαίνουμε «Τοντόρζης ἢ Βασιλάκης κατεσκεύασεν εἰς τὸ Πρατσιὸ τῆς Μάνης μιὰ φρεγάδα μπάγκων 13 ὀνόματι "Κυρία τοῦ Σκοποῦ"» (Σ/γρ. Β. Μπονσινιόρ, βιβλ. 7).

Στὸ Βαρθολομιὸ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν 17ο αἰ. ὑπῆρχε ναὸς ἀφιερωμένος στὴν Παναγία τὴ Σκοπιώτισσα: Δέ Βιάζη, Παναγία ἡ Σκοπιώτισσα ἐν Βαρθολομίῳ, Ἑλλὰς Α', 10, 1908, 13.

9. Δ. Ζηβασ ὅ.π. 106.

βιβλίου τυπωμένου στὴ Βενετία τὸ 1761[1] μαθαίνουμε ὅτι ὑπῆρξε τόσο μεγάλη προθυμία προσφορῶν γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς ἐκκλησίας, ποὺ θὰ στέγαζε τὴν εἰκόνα τῆς Παναγιᾶς τῆς Σκοπιώτισσας, ὥστε ὁ ναὸς ὁλοκληρώθηκε γρήγορα καὶ προστέθηκε εὐρύχωρο κτήριο γιὰ χρήση ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς προσκυνητές.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἄνθιμος ἀσθένησε καὶ πέθανε πρὶν

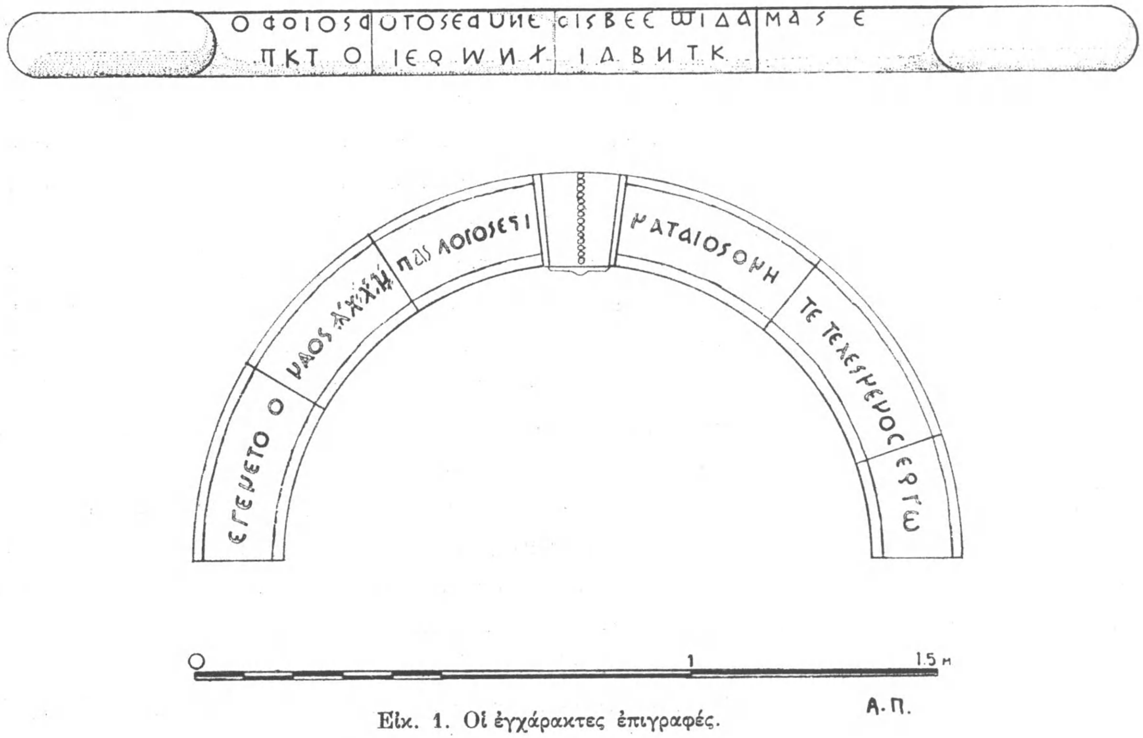

Εἰκ. 1. Οἱ ἐγχάρακτες ἐπιγραφές.

ὁλοκληρωθεῖ ἡ οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ, ἀφήνοντας τὴ φροντίδα του στὸν ἱερομόναχο Ἀρβανιτάκη. Ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ διέσωσε ὁ Λ. Χ. Ζώης, ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ συμβολαιογράφου Ἰ. Φραντζῆ πληροφορούμαστε ὅτι ὁ Ἄνθιμος ἔμενε στὴ μονὴ τὸ 1633 (σ. 134 συμβ.) καὶ στὶς 12 Φεβρ. 1634 (σ. 221 - 224). Ὁ θάνατός του λοιπὸν πρέπει νὰ μετατεθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὴν τελευταία χρονολογία.

Στὸ ἡμικυλινδρικὸ ἐπίθημα τοῦ ἐπιστυλίου καὶ στὴν κατακόρυφη παρειὰ τοῦ τόξου τοῦ ὑπέρθυρου διαβάζονται οἱ ἑξῆς ἐγχάρακτες ἐπιγραφές (εἰκ. 1):

Α. Στὸ ἐπίθημα[2]:

Ο ΦΘΟΝΟΣ ΑΥΤΟΣ ΕΑΥΤΟΝ ΕΟΙΣ ΒΕΛΕΕΣΙ ΔΑΜΑΖΕ.

ΠΚΤΟ ΙΕΡΜΝΧ †ΑΒΝΤΚ (Παγκράτιος ἱερομόναχος †Ἀρβανιτάκης)

1. Ἀγνώστου συγγραφέα «Notizie storiche... Imagini non venerate», σ. 591. Ὁ Giuseppe Mercati, Sulla Madonna Scopiotissa, Mélanges Séverien Salaville, Institut Français d'Etudes Byzantines (Paris 1958) 244 - 249, ἀποδίδει τὸ ἔργο στὸν συγγραφέα Flaminio Corner.

2. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἐπιθήματος βλ. Λ. Χ. ΖΩΗ, Θεοτόκος ἡ Σκοπιώτισσα 509 - 510.

Β. Στὸ ὑπέρθυρο:

ΕΓΕΝΕΤΟ ΝΑΟΣ (χρονολογία) ΠΑΣ ΛΟΓΟΣ ΕΣΤΙ ΜΑΤΑΙΟΣ Ο ΜΗ ΤΕΤΕΛΕΣΜΕΝΟΣ ΕΡΓΩ

Ἡ γραφὴ στὶς δύο ἐπιγραφὲς εἶναι διαφορετική. Στὴν ἐπάνω τὰ γράμματα — ἔχοντας μία ἐξαίρετη πλαστικότητα καὶ αὐστηρότητα — δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἀρχαΐζουσας ἐπιγραφῆς, ἐνῶ στὴν κάτω ἐπιγραφὴ εἶναι λαξευμένα μὲ λιγότερη δεξιότητα καὶ μοιάζουν βυζαντινά. Αὐτὸ ἀπὸ πρώτη ἄποψη θὰ ὁδηγοῦσε στὸ συμπέρασμα πὼς οἱ δύο ἐπιγραφὲς εἶναι ἑτεροχρονικές. Ἡ προσεκτικὴ ὅμως παρατήρηση τῶν τύπων τῶν γραμμάτων φανερώνει τὴν κοινὴ καταγωγή τους, ὅπως χαρακτηριστικὰ φαίνεται στὰ γράμματα Ρ, Є, Τ, ⲇ, Α, Ο, ϛ. Ἡ παρόμοια τυπολογικὴ διάθεση, παρὰ τὶς ἀποκλίσεις τοῦ ὕψους στὶς δύο ἐπιγραφές, ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ γραφή τους ἔγινε στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ διαφορετικοὺς τεχνίτες.

Ἡ ἀναφορὰ στὴ δεύτερη σειρὰ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐπιθήματος, ὄχι τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἄνθιμου (ἡγουμένου τῆς μονῆς), ἀλλὰ τοῦ οἰκονομικοῦ διαχειριστῆ της, ἐπιβεβαιώνει πὼς ὁ θάνατος τοῦ Ἄνθιμου ἐπέρχεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ καθολικοῦ καὶ ἔτσι ὁ Ἀρβανιτάκης, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιμύθιο τῆς πρώτης σειρᾶς, χαράζει τὸ ὄνομά του ὡς κυρίου πλέον τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Σκοπιώτισσας.

Θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ ἱερομόναχος Ἀρβανιτάκης χάραξε τὴν ἐπιγραφὴ ἐκ τῶν ὑστέρων. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀδύνατο γιατὶ ἡ θέση τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ ἐπιθήματος κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο, ποὺ προεξέχει ἔντονα, δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ τὴν ἐπὶ τόπου λάξευση τῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ χάραξη τῶν γραμμάτων ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τοῦ μέλους στὴ θέση του, ἐνῶ δηλαδὴ ὁ ναὸς βρισκόταν στὸ στάδιο τῆς κατασκευῆς του.

Ἡ δεύτερη ἡμικυκλικὴ ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ γράφτηκε ἀπὸ κάποιον τεχνίτη ἐπάνω στὴν ἁψίδα, κατὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ναοῦ, ἢ λίγο πρίν. Σ' αὐτήν, μετὰ τὴ λέξη «ναὸς» ὑπάρχουν τὰ γράμματα: ⲇ (ἀσαφές), χ, λ ἢ χ ἢ Κ καὶ Γ ἢ Η ἢ Μ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ χρονολογία στὴν ἐπιγραφή, καὶ μόνο αὐτή, ἔχει χτυπηθεῖ μὲ ἕνα αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο διαγώνια ὡς πρὸς τὴ γραφή, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἀρκετὰ δυσανάγνωστη. Ἕνας συσχετισμὸς ὅμως τῆς ὁμάδας τῶν τεσσάρων γραμμάτων μὲ τὰ προαναφερόμενα πληροφοριακὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, μπορεῖ νὰ δώσει μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τέσσερα γράμματα πρέπει νὰ εἶναι τὸ ⲇ ἀφοῦ τὸ δεύτερο, Χ, διακρίνεται μὲ εὐχέρεια. Στὸ τρίτο γράμμα πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ ἡ λύση τοῦ Χ γιὰ λόγους ἀρίθμησης. Πρέπει νὰ εἶναι τὸ γράμμα λ, ποὺ τοῦ δόθηκε ἀθέλητα μὲ τὸ χτύπημα μία τέτοια προέκταση ποὺ νὰ μοιάζει μὲ χ. Τὸ κ πρέπει ἐπίσης ν' ἀποκλειστεῖ, ἐξαιτίας τῆς κάμψης τοῦ γράμματος στὴ μέση (>).

Γιὰ τὸ τελευταῖο γράμμα ἀποκλείονται οἱ λύσεις τοῦ Γ, γιὰ λόγους τυπολογικοὺς καὶ τοῦ Μ, γιὰ λόγους ἐπίσης ἀρίθμησης. Τὸ πλησιέστερο πρὸς τὴ χρονολόγηση εἶναι τὸ Η, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ χτύπημα ἡ κάτω δεξιὰ κεραία του, ἐνῶ ἡ

μεσαία κεραία ἔχει ἐπίσης ἀπὸ χτύπημα ἀλλοιωθεῖ. Ὁδηγούμαστε ἔτσι στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ὁμάδα τῶν τεσσάρων γραμμάτων εἶναι: ΑΧΛΗ (1638), ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ὁ χρόνος ἀποπεράτωσης τοῦ καθολικοῦ.

Τὸ νόημα τῆς χαραγμένης στὸ ὑπέρθυρο φράσης ἐπιβεβαιώνει ἔμμεσα τὴν ὑλοποίηση τῆς συμφωνίας τοῦ μητροπολίτη Ἄνθιμου καὶ τοῦ ἱερομόναχου Ἀρβανιτάκη μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Λογοθετῶν τὸ 1624, ὅταν ἀνέλαβαν νὰ ἐπισκευάσουν τὸν ἐρειπωμένο ναὸ καὶ τὴ μονή.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ναὸς ἀποπερατώθηκε τὸ 1638 βοηθάει στὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς πρώτης περιόδου, ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὁποία ὑπῆρχαν μόνο ἀπὸ χαράγματα προσκυνητῶν ἀνάμεσα στὰ 1657 καὶ 1664. Ἔτσι ἡ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν μπορεῖ νὰ ἀνέβει στὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 17ου αἰώνα.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ καὶ οἱ νεώτερες παρατηρήσεις [1]

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Σκοπιώτισσας βρίσκεται στὸ κέντρο περίπου τῆς μονῆς. Τὰ κτίσματά της, περιμετρικὰ τοποθετημένα, σχηματίζουν ἕνα ὀρθογώνιο ποὺ κλείνει στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν κτισμάτων μὲ μαντρότοιχους.

Ἡ εἴσοδος στὴ μονὴ γινόταν ἀπὸ τὰ Β. μέσω ἑνὸς τοξόσχημου θυρώματος, πλάτους ±1.80 μ., ποὺ σήμερα διατηρεῖται μόνο ἡ κατώτερη στάθμη του, σὲ ὕψος ±1.20 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο (εἰκ. 2). Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ θύρωμα καὶ τὸ καθολικὸ βρίσκονται πάνω στὸν ἴδιο ἄξονα κατὰ τὴ διεύθυνση Β – Ν. (πίν. 7α).

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ θυρώματος διατηροῦνται in situ, ἑδρασμένες ἐπάνω σὲ χαμηλὲς τετράγωνες πλίνθους, δύο πωρολιθικὲς βάσεις παραστάδων μὲ διαμορφωμένο σύνθετο κυμάτιο ἀπὸ σπεῖρα—πεπλατυσμένο τροχίλο—ταινία—σπεῖρα—ταινία, ὑποδηλώνοντας ἔτσι μία «ἰωνίζουσα» κλασικιστικὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς συνθετικὴ ἀντίληψη. Δὲν βρέθηκαν στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἀπόληξή τους, πράγμα ποὺ θὰ βοηθοῦσε στὴν πληρέστερη γνώση τῆς μορφῆς τῆς εἰσόδου [2]. Παρόμοιες ὅμως κατασκευὲς στὴν ἴδια τὴ μονὴ — ὅπως ἡ εἴσοδος στὸ καθολικὸ — ὑποβάλλουν τὴ σκέψη πὼς ἡ εἴσοδος τῆς μονῆς στεγαζόταν μὲ ἀψίδα διπλῆς καμπυλότητας, δηλαδὴ ἑνὸς ἡμικυκλικοῦ ἰσοδομικοῦ τόξου ἐξωτερικὰ καὶ ἑνὸς ἐλλειψοειδοῦς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρά.

Ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο ἐκτείνεται ἕνας ὀρθογώνιος χῶρος, διαστάσεων 5.00×8.30 μ., ποὺ κλείνει ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ στὸ ὅριο τοῦ πλάτους τῆς Β. κεραίας τοῦ ναοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸν ἐξωτερικὸ περίβολο τῆς μονῆς (εἰκ. 2).

Ἡ ὅλη κατασκευὴ εἶναι μεταγενέστερη τοῦ ναοῦ. Οἱ δύο παράλληλοι καὶ κατὰ τὴ διεύθυνση Β.— Ν. τοῖχοι, ποὺ εἶναι χτισμένοι μὲ ἀκατέργαστους λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα, «πατοῦν» διαδοχικὰ τόσο στὸν τοῖχο τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, ὅσο καὶ στὰ

1. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸν συνάδελφο ἀρχιτέκτονα-μηχανικὸ Ἀλ. Παπανικολάου γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ συμβολή του στὴ μελέτη αὐτή, μὲ τὰ σχέδιά του καὶ τὶς παρατηρήσεις του στὰ προβλήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ.

2. Ἕνα ἰχνογράφημα τοῦ Salvator στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ., δείχνει ἀπὸ τὴ Β. πλευρὰ τὴν εἴσοδο τῆς μονῆς μὲ ἰσόδομους λίθους, ἀψιδωτὸ ὑπέρθυρο, περιγραμμένα σὲ ἕνα ὀρθογωνικὸ πλαίσιο. SALVATOR ὅ.π. σ. 145, τὸ σχέδιο.

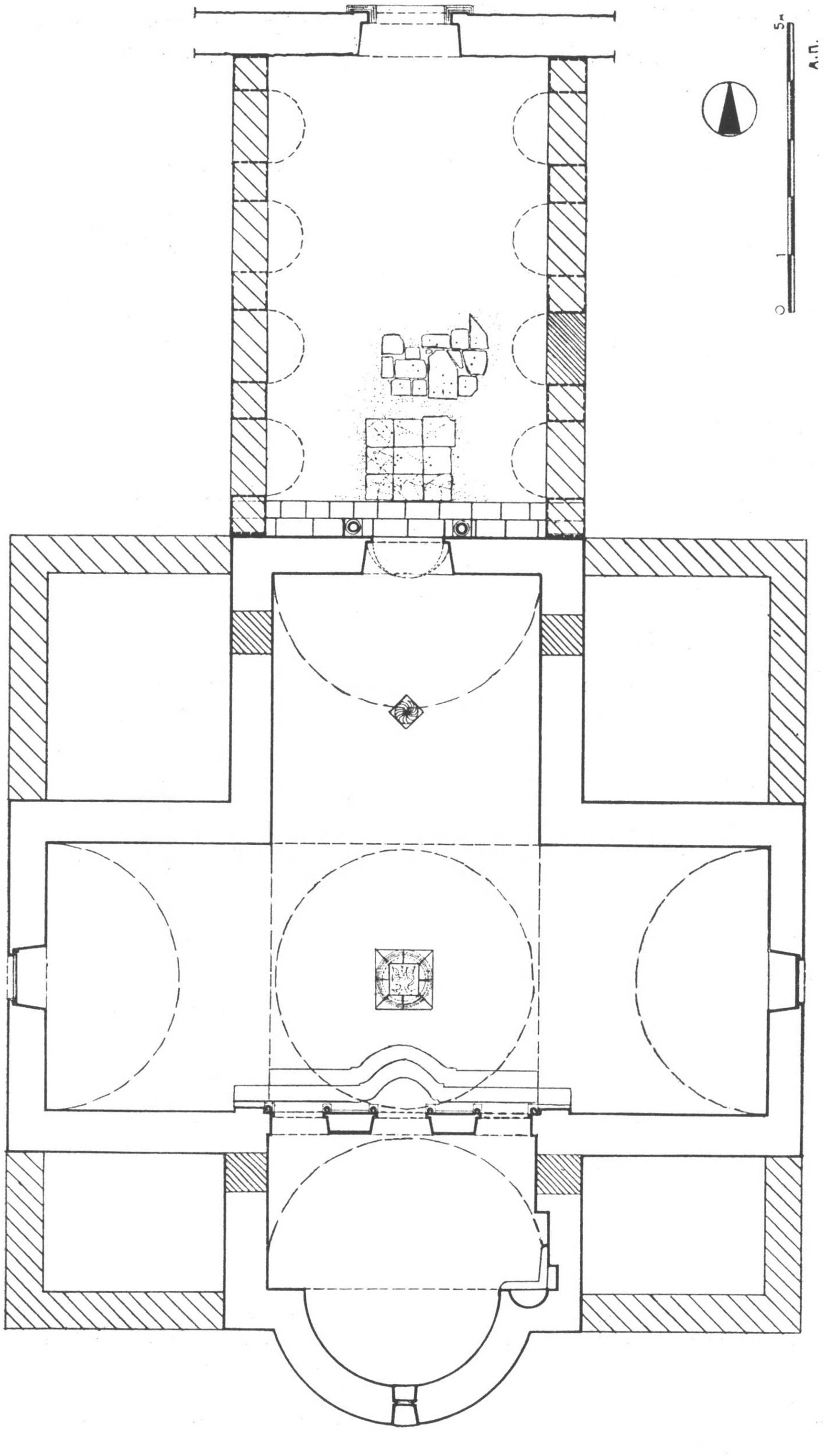

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ ναοῦ.

δύο σκαλοπάτια τῆς εἰσόδου στὸ ναό. Ὁ πρὸς Ἀ. ἐπιμήκης τοῖχος αὐτοῦ τοῦ ἀνοιχτοῦ σήμερα χώρου ἔχει ἕνα κλεισμένο — μεταγενέστερα — ἄνοιγμα πλάτους 1.25 μ., ποὺ ἐπέτρεπε τὴν εἴσοδο στὸ διπλανὸ διάδρομο καὶ ὁδηγοῦσε, ὅπως καὶ ἡ πύλη τοῦ κωδωνοστασίου, στὸ πρὸς Ἀ. διώροφο κτήριο τῆς μονῆς[1].

Τὸ δάπεδο τοῦ προαυλίου καλυπτόταν μὲ τετράγωνες πωρολιθικὲς πλάκες, διαστάσεων 0.50 × 0.50 μ., ὅπως δείχνουν τὰ ὑπολείμματά τους. Ὁ χῶρος αὐτὸς ἦταν ἀρχικὰ ἐλεύθερος. Ἀργότερα, ἄγνωστο πότε, χτίστηκαν οἱ δύο τοῖχοι καὶ δημιουργήθηκε ὁ νάρθηκας τοῦ ναοῦ μὲ δικλινὴ ξύλινη στέγη καὶ ἁψίδες στὰ πλάγια, δημιουργώντας ἕνα ἡμιυπαίθριο προστέγασμα ὡς συνέχεια τοῦ καθολικοῦ καὶ συνδέοντος τὸ ναὸ καὶ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο στὴ μονή[2]. Ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ κλεισμένου θυρώματος ἔγινε δυνατὸ νὰ ὑπολογιστοῦν κατὰ προσέγγιση τέσσερις ἁψίδες ἀπὸ τὴν κάθε μακριὰ πλευρὰ τοῦ νάρθηκα, ποὺ πρέπει νὰ πατοῦσαν σὲ πεσσοὺς τόσου πλάτους, ὅσο καὶ τὸ πάχος τοῦ κάθε τοίχου.

Ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ τροῦλλο. Οἱ τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις κεραῖες του εἶναι ἰσομήκεις ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ν., ποὺ εἶναι λίγο μικρότερη. Οἱ διαστάσεις τοῦ ναοῦ εἶναι ±12.90 μ. κατὰ τὴ διεύθυνση Ἀ. — Δ. καὶ ±13.50 μ. κατὰ τὴ διεύθυνση Β. — Ν. συμπεριλαμβανόμενης καὶ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἔχει διάμετρο 2.30 μ. (πίν. 7β)[3].

Ὁ ναὸς διαθέτει μόνο μία εἴσοδο ἀπὸ τὴ Β. πλευρά. Τὸ ἱερὸ χωρίζεται ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο μὲ ἕνα ἰωνικῆς νοοτροπίας τέμπλο, ποὺ ἐκτείνεται ὣς τὸ ὕψος τῆς στεφάνης τοῦ θόλου, χωρίζεται σὲ τρία διαζώματα καὶ ἔχει τρεῖς ἁψιδωτὲς εἰσόδους, ποὺ ὁδηγοῦν στὸ ἱερό. Ἀμέσως Ἀ. τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχει μία ἡμικυκλικὴ ἐπίσης κόγχη προθέσεως, διαμ. ±0.70 μ.

Ἡ εἴσοδος στὸ ναὸ (εἰκ. 3) γίνεται μέσω μιᾶς περίτεχνα δουλεμένης στὸ περίγραμμά της θύρας καὶ διακοσμημένης μὲ δύο κιονίσκους ποὺ ἑδράζονται σὲ διπλὸ — τετράγωνης διατομῆς — πόδιο. Στὴν κάτω ἀπόληξή τους φέρουν ἀπὸ μία ἰωνικῆς ἀντιλήψεως βάση, ἐνῶ στέφονται μὲ δύο κωνοειδὴ κιονόκρανα τοῦ σύνθετου ρυθμοῦ, δηλαδὴ στὸ κατώτερο τμῆμα τους εἶναι κορινθιακά, μὲ ἐπιδεξιότητα κατεργασμένα τὰ φύλλα τῆς ἀκάνθου, καὶ στὸ ἀνώτερο ἰωνικά, μὲ δύο στρεφόμενες πρὸς τὸ κέντρο ἕλικες. Στὸ μέσο τῶν ἑλίκων ὑπάρχουν δύο ἐπιπεδόγλυφες μορφὲς (μποῦστα) φτερωτῶν ἀγγέλων, ποὺ θυμίζουν λίγο ἀπόμακρα τὶς ροδαλὲς ζωγραφικὲς φόρμες στοὺς πίνακες ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ μπαρὸκ (πίν. 7γ).

Τὸ τόξο τῆς εἰσόδου ἀποτελεῖται ἀπὸ περίπου ἰσόδομους θολίτες ποὺ ἑδράζονται στὶς γενέσεις τους ἐπάνω σὲ δύο ἐπίκρανα. Στὴν ὄψη τῶν θολιτῶν εἶναι γραμμένη ἡ

1. Τὸ κτήριο αὐτό, ποὺ σωζόταν πρὶν τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953 (βλ. Ν. Βαρβιανη, Ἡ Ζάκυνθος (Ἀθήνα 1977) εἰκ. στὴ σ. 142) ἦταν μέχρι τότε ἡ κατοικία τῆς οἰκογένειας Λογοθέτη, σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ ἱερέα Λογοθέτη.

2. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὕπαρξη ἁψίδων στὸ νάρθηκα ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Salvator ὅ.π. 146.

3. Ὁ προσανατολισμὸς πρὸς Ν. τοῦ ἱεροῦ εἶναι περίεργος καὶ δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ ἐδαφικὲς ἀνωμαλίες. Μιὰ πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι νὰ θεμελιώθηκε ἐπάνω σὲ προγενέστερη κατασκευὴ γιὰ λόγους εὐκολίας.

δεύτερη ἐγχάρακτη ἐπιγραφή, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγούμενα. Ἡ κλείδα τοῦ τόξου, διαφοροποιημένη στὴ μορφὴ ἀπὸ τοὺς θολίτες, ἔχει στὴν κάτω ἐπιφάνειά της λαξευμένο τὸ πρόσωπο ἑνὸς ἄνδρα, θέμα μὲ ἀποτροπαϊκὸ χαρακτήρα[1].

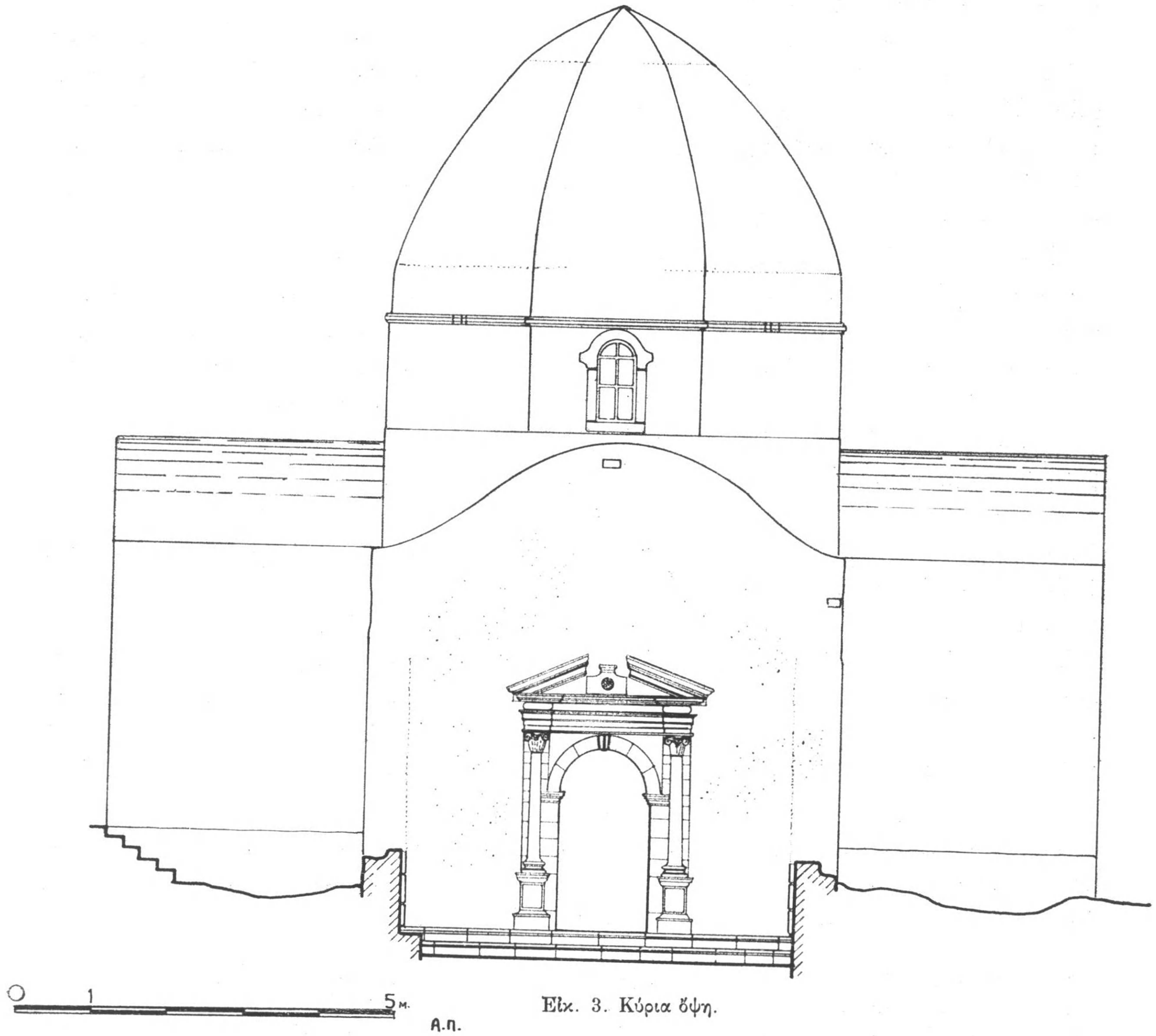

Εἰκ. 3. Κύρια ὄψη.

Ἐπάνω ἀπὸ τοὺς κίονες ἐκτείνεται τὸ ἐπιστύλιο, ἐπίσης ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, μὲ τρεῖς ταινίες. Μεταξὺ τῆς δεύτερης καὶ τρίτης ταινίας παρεμβάλλεται μία ὁριζόντια ζώνη ἀστραγάλων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ μεγαλύτερο ὕψος τῆς κατώτερης ταινίας, θέμα ποὺ συναντᾶται συχνὰ στὴν ἐνετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἴδια περίοδο[2].

1. Ἴσως τοῦ ἀρχάγγελου Μιχαὴλ τοῦ «φύλακος», ὡς «θυρωροῦ». Βλ. Δ. ΠΑΛΛΑ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Λ', 1960, 434 κέ.

2. Βλ. θύρωμα τοῦ σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Σ. Κλειδῆ 11, στὸ Ρέθυμνο. Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τὰ σπίτια τοῦ Ρέθεμνου πίν. 135.

Στὴ συνέχεια μία ἐπίστεψη ἀπὸ γυψόλιθο κυλινδρικῆς διατομῆς ὑπόκειται τοῦ ὁριζόντιου γείσου, ἐπάνω στὴν ὁποία ὑπάρχουν οἱ δύο πρῶτες σειρὲς τῆς ἐγχάρακτης ἐπιγραφῆς, μὲ γράμματα προσεκτικὰ λαξευμένα ὡς πρὸς τὴ μορφή, τὶς διαστάσεις καὶ τὸ βάθος λαξεύσεως (πίν. 7δ).

Τὴν ὅλη σύνθεση τοῦ θυρώματος ὁλοκληρώνουν τὸ ὁριζόντιο καὶ τὰ δύο καταέτια γεῖσα μὲ διαμορφωμένους γεισίποδες κατὰ κανονικὰ διαστήματα. Τὰ δύο καταέτια γεῖσα δὲν κλείνουν στὴν κορυφή, συνθετικὴ ἀντίληψη ποὺ ἡ ἐφαρμογή της συνηθίζεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐνετοκρατούμενης Ζακύνθου κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα[1]. Τέλος στὸ μέσο τοῦ τριγωνικοῦ τυμπάνου ὑπάρχει μία ἐπιπεδόγλυφη πλάκα ποὺ θυμίζει στὸ σχῆμα της θυρεό.

Ἡ στέγαση τοῦ ναοῦ δὲν παρουσιάζει κάποια ἰδιομορφία. Τέσσερις θόλοι κυλινδρικῆς διατομῆς ἀφήνουν στὶς ἐπαφὲς μεταξύ τους ἐλεύθερο τὸν χῶρο γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ ὁ τροῦλλος. Τέσσερα σφαιρικὰ τρίγωνα, ποὺ πατοῦν στὰ ἐξωρράχια τῶν θόλων, σχηματοποιοῦν τὸν κύκλο ἑδράσεως τοῦ ὀκταγωνικοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου. Δύο κοσμῆτες, ὁ ἕνας στὸ ὕψος τῶν κλειδῶν τῶν θόλων καὶ ὁ ἄλλος στὴν ἀπόληξη τοῦ τυμπάνου, διακοσμοῦν τὸν τροῦλλο ἐσωτερικά. Ἡ κάλυψή του γίνεται μὲ «μοναστηριακὸ» θόλο. Ἡ ἐξωτερική του ἐπιφάνεια ὑποδιαιρεῖται σὲ ὀκτὼ τμήματα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς πλευρὲς τοῦ τυμπάνου καὶ συγκλίνουν πρὸς τὴν κορυφή. Ἕνα βεργίο χωρίζει τὸν θόλο ἀπὸ τὸ τύμπανο, ἐνῶ τέσσερα ἀψιδωτὰ παράθυρα, ἀντίστοιχα μὲ τὶς κεραῖες, ἀφήνουν τὸ φῶς νὰ περάσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας. Ἡ μορφὴ τοῦ τρούλλου θυμίζει ἔντονα ἀντίστοιχα παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση[2].

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Σκοπιώτισσας ὅπως εἶναι σήμερα, μετὰ τὶς διαδοχικὲς ἐπισκευές του, θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἕνα ἀκόμη δεῖγμα, ἂν καὶ τὸ μοναδικὸ στὴ Ζάκυνθο, τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ, ποὺ ἄνθισε στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου[3]. Σ' αὐτὸ βοηθάει καὶ ἡ συνολικὴ ἐπίχρισή του ἐξωτερικά, ποὺ κρύβει τὶς ἀρχικὲς προθέσεις τοῦ συνθέτη τοῦ μνημείου.

Ὁρισμένα ὅμως νέα στοιχεῖα, ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν παρακάτω, φανερώνουν πὼς πρόκειται γιὰ ἕνα ναὸ ποὺ ἡ σύνθεσή του εἶναι βαθιὰ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ πρότυπα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ πρώιμου μπαρόκ[4].

1. Δ. ΖΗΒΑΣ ὅ.π. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ παραδείγματα στοὺς ναούς: Ἁγ. Λουκᾶ Χώρας, σ. 132, εἰκ. 227, Ἁγ. Νικολάου στὸ Μουζάκι, σ. 133, εἰκ. 229, Παναγίας τῆς Κεριώτισσας, σ. 133, εἰκ. 231, Ἁγ. Χαραλάμπους στὸ Ποτάμι, σ. 136, εἰκ. 240, Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, σ. 136, εἰκ. 239 καὶ Φανερωμένης στὴ Λιθακιά, σ. 136, εἰκ. 241.

2. Ὁ θόλος τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Φλωρεντίας (1446), ἔργο τοῦ Brunelleschi. Τὸ tempieto τοῦ S. Pietro in Montorio στὴ Ρώμη (1502), ἔργο τοῦ D. Dramante. Στὸν πίνακα τοῦ Π. Περουτζίνο στὴν Capella Sixtina (1481) φαίνεται καθαρὰ στὸ φόντο κτήριο μὲ ὀκταγωνικὸ τροῦλλο μὲ νευρώσεις.

3. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου, ΑΒΜΕ Θ', 126 - 127, 149 - 151.

4. Ἡ φόρμα τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ λατινικοῦ σταυροῦ, θέμα μὲ ἁπλὴ γεωμετρία στὴν κάτοψη, γοήτευε τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς ἐποχῆς, εἰδικὰ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική, ὅπως ἀναφέρει ὁ Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Μαθήματα ἱστορίας ἀρχιτεκτονικῆς (Ἀθήνα 1975) 275. Μὲ τὴ σύνθεση ναῶν σχήματος σταυροῦ μὲ τροῦλλο ἀσχολήθηκαν ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι ἀρχιτέκτονες στὴν Ἀναγέννηση, ὅπως ὁ C. DA SANGALLO, στὴ Santa Maria delle Carceri στὸ Prato, ἔργο τοῦ 1485, ὁ Brunelleschi στὸ παρεκκλήσι τῶν Patsi στὴ Φλωρεντία, ὁ I. B. Alberti, στὶς ἐκκλησίες τῶν Ἁγίων Σεβαστιανοῦ καὶ Ἀνδρέα, ὁ Rafael στὸν S. Eligio τῶν Χρυσοχόων στὴ Ρώμη.

Ἕνα πρῶτο ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο εἶναι οἱ φανερὲς ἀποκλίσεις ποὺ ὑπάρχουν στὴν περιοχὴ ἐπαφῆς τῶν τεσσάρων θόλων μὲ τοὺς τοίχους καὶ ἡ ὑποχώρησή τους πέρα ἀπὸ τὸ κατακόρυφο περίγραμμα τῶν τοίχων, στοιχεῖο ἰδιαίτερα φανερὸ στὶς τέσσερις ἐσωτερικὲς γωνίες (πίν. 8α). Ἡ παραμόρφωση αὐτὴ — σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὑπερβαίνει τὰ 10 ἑκ.— δὲν ὀφείλεται σὲ ἄνοιγμα τῶν θόλων ἐξ αἰτίας κάποιου σεισμοῦ, ἀλλὰ στὴν ὕπαρξη — παλαιότερα — παραστάδων μὲ ἐπίκρανα καὶ ἑνὸς κοσμήτη. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι διατηροῦνται στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ ναοῦ τὰ ἴχνη κατακόρυφης παραστάδας καὶ ὑπάρχει κοσμήτης στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, ποὺ στέφει τὴν ἀπόληξη τῶν κατακόρυφων τοίχων. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα βοηθοῦν στὴ διαμόρφωση τῆς

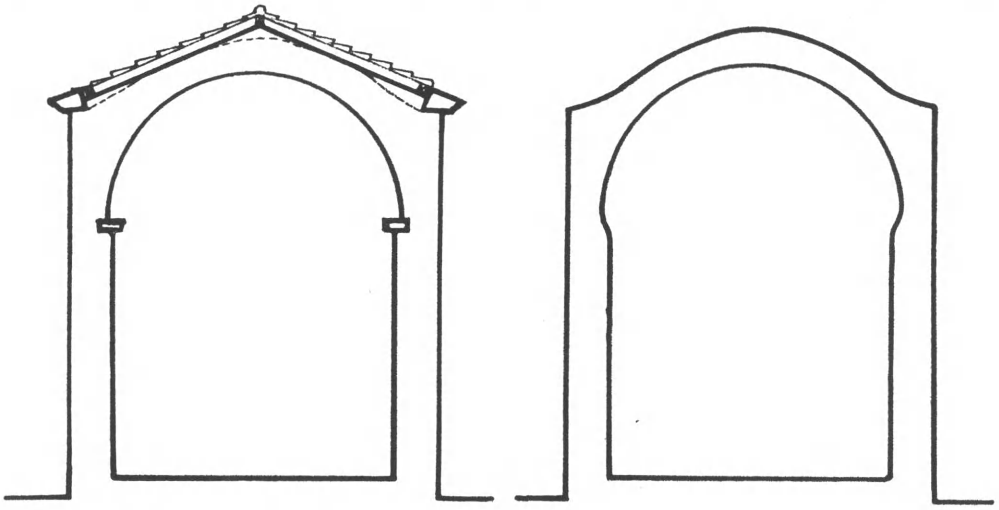

Εἰκ. 4. Ἡ θέση συμβολῆς τῶν τοίχων μὲ τοὺς θόλους, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς διακόσμησης. Α.Π.

ἄποψης ὅτι ὁ ναὸς εἶχε στὴν ἀρχική του φάση τέσσερις παραστάδες μὲ ἐπίκρανα στὶς ἀντίστοιχες γωνίες. Ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἐπίκρανα ἔτρεχε πιθανὰ ἕνας κοσμήτης (βεργίο) στὴ θέση τῆς συμβολῆς τῶν κατακόρυφων τοίχων μὲ τοὺς θόλους.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ ὑποτιθέμενοι κοσμῆτες ταυτίζονται μὲ τὶς διαχωριστικὲς ζῶνες τῶν θεμάτων τῆς ἁγιογράφησης, ὅπως ἀφήνουν νὰ ἐννοηθοῦν οἱ κάμψεις τῶν θόλων ποὺ γίνονται στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὴ διατηρούμενη σήμερα ἐπάνω ζώνη διακόσμησης στὸν Ἀ. τοῖχο. Τὸ ὅτι δὲν διασώζονται σήμερα, πρέπει νὰ ὀφείλεται στοὺς ἀλλεπάλληλους σεισμοὺς ποὺ προκάλεσαν τὴ μετακίνηση τῶν στοιχείων τῆς διακόσμησης ποὺ ἦταν «πρόσθετα» στὴ δομὴ τοῦ τοίχου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀφαιρεθοῦν καὶ τὸ κενὸ ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσή τους νὰ συμπληρωθεῖ μὲ κονίαμα. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς λύσης ποὺ δόθηκε ἦταν βέβαια σχετικὰ ἄκομψο, γιατὶ τὸ κονίαμα δὲν μπόρεσε νὰ κρύψει τὰ κενὰ ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς διακόσμησης. Στὴν εἰκ. 4 παρουσιάζονται σχηματικὰ οἱ δύο φάσεις πρὶν καὶ μετὰ τὴ μετασκευή.

Ἡ ὕπαρξη λοιπὸν παραστάδων, ἐπικράνων καὶ ζώνης διακόσμησης στὸ ἐσωτερικὸ ἔχει σχέση μὲ τὴ συνολικὴ σύνθεση τοῦ ναοῦ καὶ φυσικὰ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα θὰ

εἶχαν ἕνα μορφολογικὸ χαρακτῆρα παρόμοιο μὲ αὐτὸν ποὺ ὑπάρχει στὸ ἐξωτερικὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου.

Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ὅμως στοιχεῖο γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ παρατηρήθηκε στὴ Β. ἐξωτερικὴ πλευρά του καὶ στὶς θέσεις τῆς συμβολῆς τοῦ Β. τοίχου μὲ τοὺς δύο κατὰ μῆκος τοίχους τοῦ μεταγενέστερου νάρθηκα (πίν. 8β-γ). Στὶς δύο γωνίες καὶ σὲ πλάτος ±68 ἑκ. ἐμφανίζονται ἀπὸ τρεῖς, περίπου ἰσοδομικοὶ λίθοι, συνολικοῦ ὕψους ±90 ἑκ., ποὺ προέχουν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἐπίπεδο τοῦ τοίχου ±5 ἑκ., διαμορφώνοντας δύο ἰσοπλατεῖς παραστάδες.

Προσεκτικὴ παρατήρηση στὶς θέσεις αὐτὲς δείχνει πὼς οἱ διατηρούμενες τρεῖς στρώσεις γωνιολίθων ἔχουν κανονικὴ πλοκὴ μεταξύ τους, ὅπως φαίνεται στὴν εἰκ. 5,

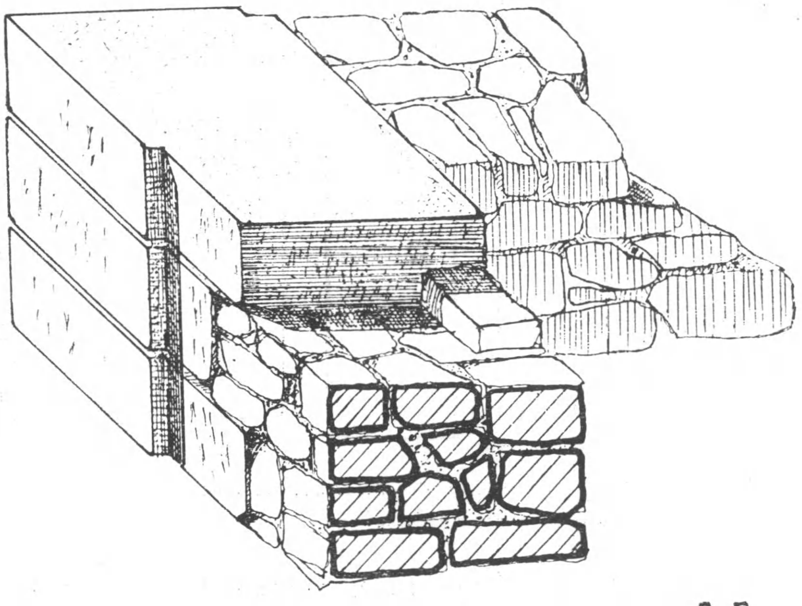

Εἰκ. 5. Οἱ διατηρούμενες τρεῖς στρώσεις γωνιολίθων. Α.Π.

σχηματοποιώντας μὲ σαφήνεια τὸν κορμὸ δύο κατακόρυφων παραστάδων. Οἱ δύο αὐτὲς νευρώσεις σταματοῦν στὸ προαναφερόμενο ὕψος, ἐνῶ ἕνα «σκάσιμο» στὸ σοβᾶ παρακολουθεῖ κατακόρυφα τὸ πλάτος τους (εἰκ. 3). Ἡ ἐλαφρὰ αὐτὴ διάνοιξη τοῦ ἐπιχρίσματος δὲν σχετίζεται μὲ τὴ δομὴ τῆς τοιχοποιίας στὶς δύο γωνίες, γιατὶ τότε θὰ εἶχε τὴ μορφὴ τοῦ μαιάνδρου, ὅπως συμβαίνει στὸ κτίσιμο τῶν γωνιολίθων, ἀλλὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν δύο ἑκατέρωθεν παραστάδων μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀπολάξευσης, μεταβολὴ ποὺ ἐπῆλθε γιὰ τὴν ἴδια αἰτία ποὺ ἔγινε καὶ ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐσωτερικῆς διακόσμησης. Ἡ διαφοροποίηση στὸ πάχος τοῦ σοβᾶ καὶ τὸ ἀνομοιογενὲς «στρώσιμό» του ὑποδηλώνει τὴν ἀπολάξευση καὶ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὶς ἀδρὰ δουλεμένες ἐπιφάνειες τῶν γωνιῶν, ὅπως προέκυψαν μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πρωτογενοῦς ὑλικοῦ.

Ἡ ὕπαρξη αὐτὴ τῶν δύο παραστάδων στὶς γωνίες τῆς Β. ὄψης δίνει πλέον τὴν

ἀφορμὴ νὰ ἐξεταστεῖ ὁ ναὸς μὲ κριτήρια ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς φόρμες, ποὺ τὰ πρότυπά τους ὑπάρχουν στὴν Ἰταλία τῆς Ἀναγέννησης ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Ζάκυνθος ἀποτελοῦσε τὴν κοντινὴ «ἐπαρχία» τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ἐνετικοῦ ποδίου στὴ σύνθεση τοῦ ναοῦ, ὅπως προκύπτει τουλάχιστο ἀπὸ τὴ Β. ὄψη[1]. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι ἡ διάσταση τοῦ πλάτους τῆς Β. κεραίας, ποὺ μετρήθηκε 6.22 μ., εἶναι 18 ἐνετικὰ πόδια.

Τὸ πλάτος τῶν παραστάδων, ποὺ εἶναι 0.68 μ., εἶναι 2 ἐνετικὰ πόδια. Τὸ πλάτος τοῦ θυρώματος μετρήθηκε 2.22 μ., δηλαδὴ 6.5 ἐνετικὰ πόδια, καὶ τὸ ὕψος μέχρι τὸ ὁριζόντιο γεῖσο, μετρημένο 3.09 μ. ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἔδραση τοῦ ἀνώτερου σκαλοπατιοῦ, ὑπακούει στὸ μέτρο τῶν 9 ἐνετικῶν ποδιῶν.

Ἡ ὅλη ἐξωτερικὰ μορφὴ τοῦ ναοῦ ποὺ δίνεται ἐνδεικτικὰ στὴν εἰκ. 6 θὰ πρέπει νὰ ἦταν περίπου ἡ ἑξῆς:

Οἱ δύο παραστάδες πρέπει νὰ κατέληγαν ἐπάνω σὲ κάποια μορφὴ ἐπικράνου μὲ διαμορφωμένο ἢ ὄχι κυμάτιο στὴ βάση τους. Ἕνα ὁριζόντιο γεῖσο πιθανὸν θὰ ἔστεφε τὶς δύο παραστάδες, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ἄκρα τῆς στέγης δύο καταέτια γεῖσα θὰ ἔκλειναν τὴν ὅλη σύνθεση. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ εἶναι πιθανή, ἂν συγκριθεῖ μορφολογικὰ ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς μὲ τὶς στενὲς ὄψεις τῶν βασιλικῶν τῆς ἴδιας ἢ μεταγενέστερης περιόδου στὴ Ζάκυνθο, τόσο στὶς συνθέσεις τῶν θυρωμάτων ποὺ εἶναι κοινὲς μὲ ὁρισμένες παραλλαγὲς (τοξόσχημο θύρωμα πλαισιωμένο μὲ δύο κίονες πάνω σὲ πόδιο, ἐπιστύλιο, ὁριζόντιο γεῖσο καὶ δύο καταέτια ἢ ἀψίδα ἀποτετμημένη στὴν περιοχὴ τῆς κλείδας), ὅσο καὶ στὴ γενικότερη σύνθεση τῆς ὄψης (τοῖχος μὲ δύο παραστάδες καὶ στέψη ἀετωματικὴ μὲ προέχοντα τὰ ὁριζόντια καὶ καταέτια γεῖσα)[2].

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Παναγία ἡ Σκοπιώτισσα ἔχει θόλους, ἐνῶ οἱ συγκρινόμενες βασιλικὲς εἶναι ξυλόστεγες, δὲν ἀναιρεῖ τὸν προτεινόμενο χαρακτήρα τῆς ἀρχικῆς της μορφῆς. Ἕνα ἀνάλογο παράδειγμα ἐνετικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ συνδυάζει τὸν θόλο μὲ τὴν ἀετωματικὴ πρόσοψη καὶ τὶς δίρριχτες στέγες, εἶναι ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Ρόκκου στὰ Χανιά[3], γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς εἶναι μία ἐφαρμογὴ ποὺ ἔχει θεσπιστεῖ ὡς κατασκευαστικὴ μέθοδος.

Ὁ τροῦλλος ἐξωτερικὰ παρουσιάζει σήμερα τριπλὴ καμπυλότητα μὲ κάμψεις ἐπάνω ἀπὸ τὴ βάση καὶ κάτω ἀπὸ τὴν κορυφή. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἡ ἐπάνω κάμψη ὀφείλεται σὲ κάποια μετασκευὴ ἢ ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη ἑνὸς στοιχειώδους φανοῦ κατὰ τὰ πρότυπα τῶν τρούλλων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. Ἡ ὕπαρξη τοῦ φανοῦ διαφαίνεται σὲ σχεδιάσματα τοῦ Salvator καὶ τοῦ Σπ. Πελεκάση[4].

1. Τὸ ἐνετικὸ πόδι ἰσοῦται μὲ 34.3 - 34.4 ἑκ.
2. Βλ. τὰ παραδείγματα στὸ βιβλίο τοῦ Δ. ΖΗΒΑ, Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου: τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ στὴ Χώρα, σ. 132, τοῦ Ἁγ. Χαραλάμπους στὸ Ποτάμι, σ. 136, τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη στὸ Γαλάρο, σ. 136 καὶ τῆς Φανερωμένης στὴ Λιθακιά, σ. 136.
3. Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ Ἅγ. Ρόκκος στὰ Χανιά, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση (ἔκδ. Ε.Μ.Π., Ἀθήνα 1979) 257 κέ.
4. Βλ. ἰχνογράφημα σὲ SALVATOR, Zante, καὶ εἰκ. στὸ Λ. Χ. ΖΩΗ, Θεοτόκος ἡ Σκοπιώτισσα, μεσαιωνικὸς ναὸς ἐν Ζακύνθῳ, Βυζαντὶς 2, 1911 - 12, 505.

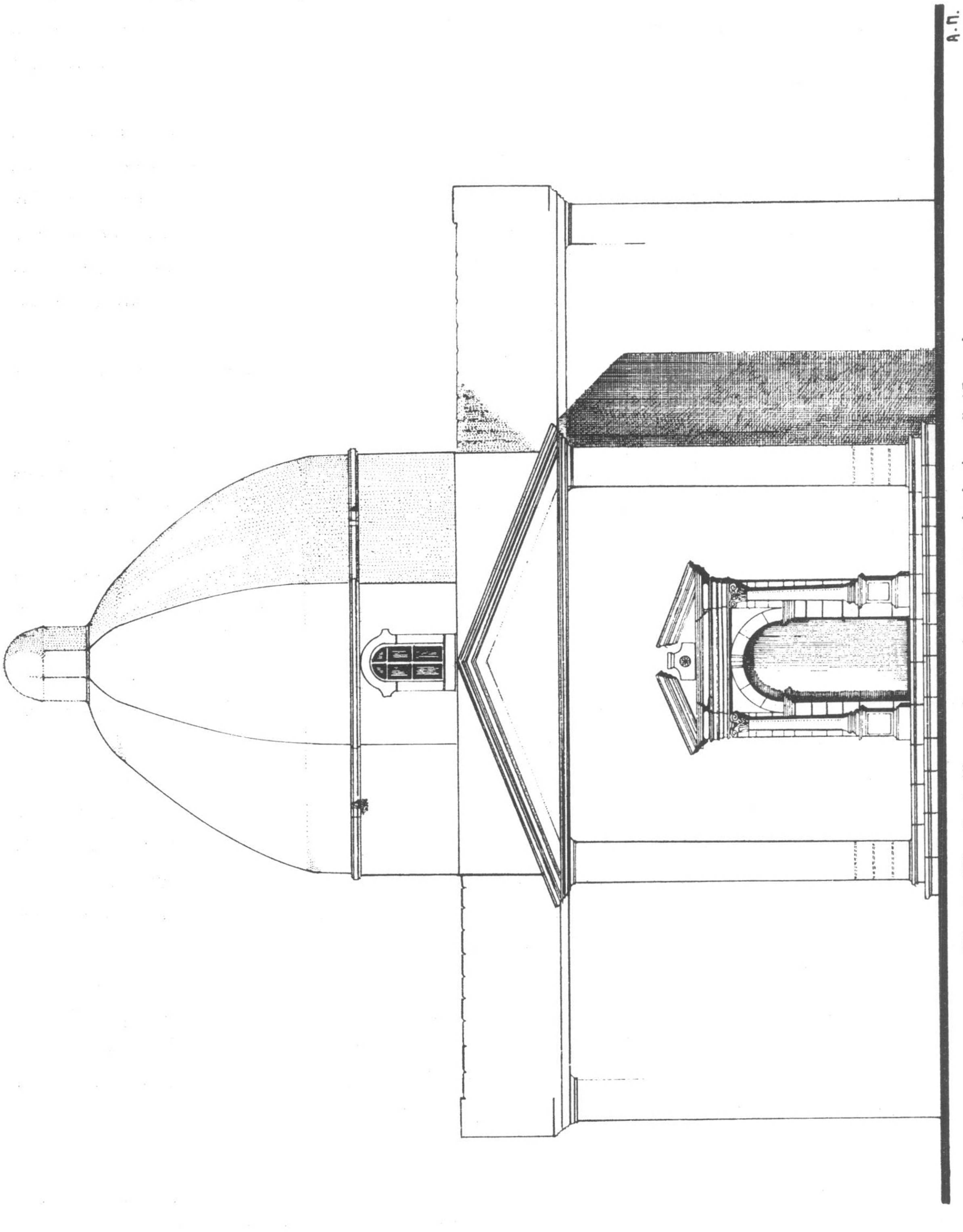

Εἰκ. 6. Ἡ πιθανὴ ἐξωτερικὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ.

Τὸ ἐρώτημα βέβαια πού αὐτονόητα τίθεται εἶναι πῶς ὁ ναὸς σήμερα ἔχει τέτοια ἐμφάνιση ὥστε νὰ μὴ θυμίζει σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν ἀρχική του μορφὴ ἐξωτερικά. Αὐτὸ πρέπει νὰ ὀφείλεται, ὅπως καὶ προηγούμενα ἀναφέρθηκε, στοὺς διαδοχικοὺς σεισμούς, πού ἀπὸ τοὺς χρονικογράφους καταγράφονται οἱ ἰσχυρότεροι, ἕνας κάθε εἰκοσαετία περίπου. Σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς αὐτοὺς πού ἔπληξαν τὸ μνημεῖο, πρέπει νὰ μετακινήθηκαν ἢ νὰ κατέπεσαν τὰ καταέτια γεῖσα καὶ νὰ ὑπῆρξαν κάποιες στρεβλώσεις τῶν γωνιῶν, πράγμα πού ὁδήγησε στὴν ἀποκαθαίρεση ὅλου τοῦ χαρακτηριστικοῦ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς ὑλικοῦ.

Στὶς ἀφαιρέσεις αὐτὲς πρέπει νὰ ὀφείλονται καὶ οἱ διαφοροποιήσεις στὸ σοβὰ στὰ δύο ἄκρα τῆς Β. ὄψης περίπου 1 μ. πρὶν τὴν ἐξωτερικὴ τομὴ τῶν τοίχων μὲ τὸ χαμηλὸ τόξο, ὅπου ὁ τοῖχος εἰσέχει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα (εἰκ. 3).

Οἱ στέγες τῶν κεραιῶν παρέμειναν ἐξωτερικὰ δικλινεῖς καὶ μετὰ τὶς διάφορες ἐπισκευὲς τοῦ ναοῦ, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐπεκτάθηκαν καὶ κάλυψαν ἀπὸ τὴ Β. καὶ Ν. κεραία τὰ τέσσερα παρεκκλήσια[1]. Μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953, αὐτὰ καταργήθηκαν καὶ ὁ ναὸς ἀπόκτησε τὴ μορφὴ πού ἔχει σήμερα.

Ἐπίλογος

Ἡ χρήση στὸ ναὸ τοῦ σύνθετου ρυθμοῦ τῆς Ἀναγέννησης, δηλαδὴ τοῦ ρυθμοῦ πού συνδυάζει κυρίως τὸν κορινθιακὸ μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν ἰωνικὸ (ἰδιαίτερα στὴ μορφοποίηση τῶν κιονοκράνων) εἶναι ἕνα δεδομένο πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Ὁ πλούσιος στὴ διακόσμηση κορινθιακὸς ρυθμός, βρῆκε τὴν πιὸ κατάλληλη χρήση του στὸν ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Σκοπιώτισσας, ὅπως προτεινόταν ἀπὸ τοὺς θεωρητικοὺς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ἀναγέννησης, ἰδέα πού τὴν ἀρχική της ὑπόσταση βρίσκουμε στὶς ἀναφορὲς τοῦ Βιτρούβιου[2] γιὰ τοὺς ναοὺς τοὺς ἀφιερωμένους σὲ γυναικεῖες θεότητες, ὅπως στὴν Ἀφροδίτη, τὴν Περσεφόνη, τὶς Νύμφες κ.ἄ. Ἔτσι, ὁ Sebastiano Serlio θὰ μεταφέρει τὶς ἀντιστοιχίες αὐτὲς στὴ χριστιανικὴ ναοδομία προτρέποντας: «Ἂν ἔχει κανεὶς νὰ οἰκοδομήσει ἕνα ἱερὸ ναὸ σύμφωνα μὲ τὸ ρυθμὸ αὐτό, πρέπει νὰ τὸν ἀφιερώσει στὴν Παρθένο Μαρία, τὴ μητέρα τοῦ Σωτήρα μας Ἰησοῦ Χριστοῦ» καὶ ἀμέσως παρακάτω «σ' ὅλους ἐκείνους (ἐπίσης) τοὺς Ἁγίους καὶ σ' ἐκεῖνες τὶς Ἁγίες πού ἔχουν κάνει μία ζωὴ παρθένου. . .»[3]. Οἱ ὑποδείξεις αὐτὲς βρῆκαν ἀνταπόκριση στὴ νησιώτικη Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς τῆς Ἐνετοκρατίας, ὅπως στὸ θύρωμα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου[4], ἁγίου φημισμένου γιὰ τὴν ἀσκητική του ζωή,

1. Στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς προστέθηκαν μεταγενέστερα τέσσερα παρεκκλήσια, πού ἡ ἐπικοινωνία τους γινόταν μέσα ἀπὸ τὸ ναὸ ἀπὸ τὴ Β. καὶ Ν. κεραία (εἰκ. 2).

Ἡ κατασκευή τους πιθανὸν σχετίζεται μὲ τὴ δεύτερη φάση ἁγιογράφησης τοῦ ναοῦ (1699) ἢ εἶναι ἀμέσως προγενέστερη. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ βοηθάει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πορτοκαλόχρωμη λωρίδα τῆς περιμετρικῆς διακόσμησης τῶν τοιχογραφιῶν στὸν Ἀ. τοῖχο τῆς Β. κεραίας ἀκολουθεῖ σὲ ἴσο πλάτος τὸ περίγραμμα τῆς ἀψίδας τῆς εἰσόδου στὸ παρεκκλήσι.

2. Vitr. De architectura, I, κεφ. II (New York 1960) σ. 15. Ὁ V. ἀναφέρεται βέβαια στὸν κορινθιακὸ ρυθμό, ἀφοῦ ὁ σύνθετος ἀναπτύχθηκε στὴν ἀρχαία Ρώμη ἀργότερα.

3. Seb. Serlio, Libro quatro, φυλ. 169β.

4. Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τὰ σπίτια τοῦ Ρέθεμνου 177.

καὶ στὴν καθολικὴ ἐκκλησία τὴν ἀφιερωμένη στὴν Παρθένο Μαρία [1], στὸ Ρέθυμνο τῆς Κρήτης, καί, ὅπως φαίνεται, καὶ στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Σκοπιώτισσας.

Ὁ ἀνώνυμος ἀρχιτέκτονας τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Σκοπιώτισσας χρησιμοποίησε ἴσως τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων τοῦ S. Serlio, γιατί, ὅπως σημειώνει ὁ N. Persner [2], τὰ βιβλία του «ἀποτέλεσαν μία σταθερὴ αὐθεντία καὶ μία κοσμοαγάπητη πηγὴ ἔμπνευσης σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, στὸ τέλος τοῦ 16ου καθὼς καὶ στὸν 17ο αἰώνα».

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

1. Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κρητικὰ Χρονικὰ 23, 1971, 209 - 223.

2. N. PERSNER, An Outline of European Architecture 215.

ΧΑΛΚΙΝΟ ΠΤΥΚΤΟ ΚΑΤΟΠΤΡΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΩΡΩΠΟ

(Πίν. 9 - 10)

Σὲ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ 1980[1] στὰ Νέα Παλάτια Ὠρωποῦ[2] ἀποκαλύφθηκε τμῆμα[3] ἐκτεταμένου καὶ ὀργανωμένου[4] νεκροταφείου, ποὺ ἦταν σὲ χρήση ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μέχρι καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Στὸν ταφικὸ περίβολο Γ ἀνήκει ὁ κοινὸς κεραμοσκεπὴς τάφος XVI[5], ποὺ περιεῖχε μία ταφή. Στὰ ἀδιατάρακτα χώματα τοῦ ἐσωτερικοῦ του βρέθηκαν: στὸ κεντρικὸ τμῆμα ἕνα χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο[6] (πίν. 9α - β, 10) καὶ στὸ Β. ἄκρο μία ἀκέραιη πήλινη μυροδόχος[7], ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.[8] Πιθανότατα πρόκειται γιὰ κτέρισμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴν ταφή. Ἀντίθετα, τὸ κάτοπτρο θεωρεῖται προσωπικὸ ἀντικείμενο τῆς νεκρῆς, ἄρα εἶναι προγενέστερο τοῦ ἀγγείου.

Περιγραφὴ τοῦ κατόπτρου

Τὸ πτυκτὸ κάτοπτρο τοῦ τάφου XVI τῆς πλατείας Δαβάκη ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία συνολικὰ μέρη: τὴ θήκη, τὸ πῶμα καὶ τὸ ἔλασμα[9], ποὺ ἐπικολλήθηκε στὸ πῶμα καὶ φέρει παράσταση ἀπὸ τέσσερις μορφές.

Ἡ θήκη ἢ ὁ κυρίως δίσκος τοῦ κατόπτρου (πίν. 9β) ἔχει ἐσωτ. διάμ. 0.169 μ. (ἐξωτ.

1. Γιὰ τὴν ἄδεια δημοσιεύσεως εὐχαριστῶ τὸν ἔφορο κ. Β. Πετράκο, γιὰ τὴ χρήσιμη συζήτηση τὸν κ. Μ. Τιβέριο καὶ ἰδιαίτερα τοὺς φίλους συναδέλφους γιὰ τὴν πολύτιμη συμβολὴ καὶ συνεργασία τους.
2. Στὰ κοινοτικὰ ἔργα διαμορφώσεως Παιδικῆς Χαρᾶς στὴν πλατεία Δαβάκη.
3. Στὸ σκάμμα ποὺ διανοίχτηκε καθόλο τὸ μῆκος τῆς Ν. πλευρᾶς τῆς πλατείας γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀναλήμματος τῆς Β. παρειᾶς τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Γεωργίου.
4. Ἀνασκάφηκαν ἑξήντα (I - LX) τάφοι ποικίλων τύπων σὲ ὀκτὼ ταφικοὺς περιβόλους, ποὺ εἶχαν σχῆμα Π καὶ κοινὸ σχεδὸν μέτωπο πρὸς Β.
5. Ὁ τάφος XVI, μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Ν. πρὸς Β., ἔχει ἐξωτερικὲς διαστάσεις 1.64 × 0.51 μ., καλύπτεται ἀπὸ τρία ζεύγη κεραμίδων καὶ οἱ στενές του πλευρὲς ὁρίζονται κάθετα ἀπὸ μία παρόμοια κεραμόπλακα.
6. Τὸ ἀντικείμενο βρίσκεται μὲ τὰ ὑπόλοιπα εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ, εἶναι ἀκατάγραφο καὶ γι' αὐτὸ φέρει ἀκόμη τὶς ἐνδείξεις τῆς ἀνασκαφικῆς του προελεύσεως: ΟΜ 21α καὶ ΟΜ 21β.
7. Ἔχει ἀνασκαφικὴ ἔνδειξη: ΟΜ 21γ, ὕψ. 0.093 μ., δ. βάσ. 0.019 μ. Ἡ βάση εἶναι δακτυλιόσχημη, ὁ σφαιρικὸς σχεδὸν κορμὸς στενεύει κάτω, ὁ λαιμός, ψηλός, ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω, τὸ χεῖλος «ἐκτρέπεται» μὲ περιχείλωμα. Ὁ πηλὸς εἶναι γκρίζος. Στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ στὸν ὦμο ἐπάλληλοι δακτύλιοι ὑπόλευκου καὶ σκούρου καστανοῦ χρώματος. Στὸν κορμὸ ἐπίσης ὑπάρχει ἐναλλαγὴ δύο ὑπόλευκων μὲ δύο καστανοὺς δακτυλίους.
8. Eretria, Ausgrabungen und Forschungen, II, I. R. Metzger, Die hellenistische Keramik in Eretria, VII. Unguentaria, α) πίν. 29, 43, ἀρ. 2, σ. 66, α' τέταρτο 3ου π.Χ. αἰ. καὶ β) πίν. 28, 43, ἀρ. 5, σ. 66, 3ος π.Χ. αἰ. Hesperia 32, 1963, πίν. 46, ἀρ. H1, σ. 125, τέλη 4ου π.Χ. αἰ. Corinth XIII, The North Cemetery (Princeton N. J., 1964), α) πίν. 76, ἀρ. 11, σ. 291, χρονολ. τάφου 491: ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ. καὶ β) πίν. 77, ἀρ. 16, σ. 293, χρονολ. τάφου 496: α' μισὸ 3ου π.Χ. αἰ.
9. Τοῦ τύπου C. J. Charbonneaux, Les bronzes grecs (Paris 1958) εἰκ. 5, σ. 32.

0.175 μ.) καὶ κάθετο περιχείλωμα ἐφαρμογῆς μὲ τὸ πῶμα, ὕψ. 0.012 μ. καὶ πάχ. 0.0025 μ. Ἡ ἐπίπεδη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται ἀπὸ ἕνα λεπτὸ δακτύλιο στὸ κέντρο, ποὺ ἀποδίδεται σὰν ὀμφαλὸς (διάμ. 0.018 μ.), καὶ ἀπὸ τρεῖς ἰσόπαχους (0.006 μ.) ἀνάγλυφους δακτύλιους. Οἱ τελευταῖοι ἀπέχουν μεταξύ τους ἀνὰ 0.02 μ. περίπου κι ὁ καθένας τους σχηματίζεται ἀπὸ τρία τορευτικὰ ἐξογκώματα [1].

Παρόμοιος εἶναι ὁ δίσκος τοῦ πώματος μὲ ἐσωτ. διάμ. 0.178 μ. Ἡ ἐσωτερική του ἐπιφάνεια κοσμεῖται ἁπλούστερα: ἀπὸ τὸν κεντρικὸ κύκλο (διάμ. 0.048 μ.) καὶ δύο ἐπάλληλους δακτύλιους (πάχ. 0.005 - 0.006 μ.), ποὺ δηλώνονται μὲ ἁπλὴ ἐγχάραξη καὶ ἡ μεταξύ τους ἀπόσταση (0.03 μ.) εἶναι περίπου συμμετρικὴ μ' αὐτὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀπὸ τὴν περιφέρεια (0.024 μ.).

Στὴν περιφέρεια τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ πώματος, ὅπου τὸ ἐπίθετο ἔλασμα, ὑπάρχει ταινία (πάχ. 0.008 μ.) μὲ σπειροειδὲς κόσμημα σὲ πλαίσιο διπλῆς ἐγχαράξεως [2]. Στὸ κάτω μέρος τῆς ἴδιας ἐπιφάνειας σώζεται μόνον ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο μικροὺς κρίκους (διάμ. 0.003 μ.), ὅπου θὰ ἑλισσόταν τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα τῆς λαβῆς τοῦ σχήματος Ω [3]. Στὸ διαμετρικὰ ἀντίθετο σημεῖο τῆς περιφέρειας ὑπάρχει κομμάτι (μήκ. 0.04 μ.) ἀπὸ τὸν χάλκινο στροφέα (μεντεσέ) [4]. Δὲν ὑπάρχουν ἴχνη ποὺ νὰ μαρτυροῦν ἄν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄξονα περιστροφῆς τοῦ στροφέα, διαμορφωνόταν καὶ λαβὴ ἀναρτήσεως [5].

Τὸ ἔλασμα εἶναι χυτὸ σὲ μήτρα, ἔχει περίπου στρογγυλὸ σχῆμα κι ἰδιαίτερα λεπτὸ πάχος. Οἱ τέσσερις μορφὲς ἀπεικονίζονται μὲ τὴν ἀκόλουθη διάταξη: στὸ κέντρο φτερωτὴ μορφὴ καθισμένη στοὺς ὤμους ἑνὸς γέροντα, στὸ ἀριστερὸ ἄκρο καθιστὴ ἀνδρικὴ μορφὴ καὶ στὸ δεξὶ ἀντίστοιχα γυναικεία, ἐπίσης καθιστή [6].

Περιγραφὴ τῆς παραστάσεως

Ἡ φτερωτὴ μορφὴ (πίν. 10) ἔχει σῶμα γυμνὸ καὶ σχετικὰ λεπτὸ καὶ κάθεται στὸν αὐχένα τοῦ γέροντα μὲ τὰ δύο πόδια περασμένα μπροστὰ στοὺς ὤμους του. Φαίνεται ἀνοιχτὴ μόνον ἡ μᾶλλον μικρὴ δεξιά της φτερούγα. Μὲ τὸ δεξὶ χέρι ἀκουμπάει τὸ κεφάλι τοῦ γέρου, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερό, ποὺ δὲν φαίνεται, κρατάει μεγάλο κυκλικὸ ἀντικείμενο, ποὺ τῆς κρύβει τὴν ἀριστερὴ φτερούγα. Μὲ στροφὴ τριῶν τετάρτων τοῦ κεφαλιοῦ, βλέπει τὴ γυναικεία μορφὴ δεξιά. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χτενισμένα σὲ κοντοὺς βόστρυχους, ποὺ πιθανὸν συγκρατοῦνται μὲ ταινία. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀποδίδονται ἐφηβικὰ καὶ στὰ χείλη διαγράφεται χαμόγελο.

1. Ἡ ἔκφραση ἀπὸ τὸν ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΛΟ, Ἀργυροῦν κάτοπτρον Δημητριάδος, Πολέμων Α', 1929, 9 κέ.

2. Γιὰ παρόμοια διακοσμητικὴ ταινία: G. Richter, Greek, Etruscan and Roman Bronzes (New York 1915) ἀρ. 767, σ. 267 καὶ M. Comstock - C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston (Connecticut 1971) ἀρ. 370, σ. 258.

3. Πιθανὴ λαβὴ ὅπως στὸ κάτοπτρο ἀρ. 368 τοῦ Μουσείου Καλῶν Τεχνῶν τῆς Βοστώνης ὅ.π. σ. 256.

4. Ὅ.π. σ. 251, ἀρ. 362 καὶ σ. 253, ἀρ. 365.

5. Ὅ.π. σ. 252, ἀρ. 363 καὶ σ. 258, ἀρ. 370.

6. Ἡ ὑγρασία τῶν χωμάτων τοῦ τάφου συνέτεινε στὴ μεγάλη διάβρωση τοῦ λεπτοῦ ἐλάσματος καὶ στὴ φθορὰ τοῦ δίσκου τοῦ πώματος. Ὁρισμένα πολὺ μικρὰ κομμάτια ποὺ ὑπάρχουν, δὲν εἶναι εὔκολο νὰ συγκολληθοῦν στὸ κύριο σῶμα τοῦ πώματος ἢ στὸ ἴδιο τὸ ἔλασμα.

Ἡ γεροντικὴ μορφὴ στὸ κέντρο τῆς παραστάσεως (πίν. 10) φοράει ἱμάτιο, ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ στῆθος καὶ τὴν κοιλιὰ καὶ καταλήγει στὰ γόνατα. Πατάει στὸ ἀριστερὸ πόδι, ἐνῶ τὸ δεξί, λυγισμένο στὸ γόνατο, ἔρχεται πλάγια καὶ ἀριστερά. Τὸ δεξί του χέρι μᾶλλον ἀκουμπάει στὴν ἀριστερὴ ἀνδρικὴ μορφὴ καὶ μὲ τὸ ἀριστερό του κρατάει γερὰ τὸ ἀντίστοιχο πόδι τῆς φτερωτῆς μορφῆς ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο. Τὸ κεφάλι στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιά. Ἔχει λίγα μαλλιὰ στὰ πλάγια καὶ στρογγυλὴ γενειάδα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι ἁδρὰ καὶ στρογγυλεμένα.

Ὁ νέος ἄνδρας στὸ ἀριστερὸ τμῆμα τῆς παραστάσεως (πίν. 10) ἀπεικονίζεται καθισμένος σὲ βράχο καὶ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα ἐπίσης δεξιά. Τὸ ἱμάτιό του, τυλιγμένο στὸ ἀριστερὸ χέρι, περνάει κάτω ἀπὸ τὴν πλάτη, ἀφήνοντας ἔτσι ἀκάλυπτο ὅλο τὸ σῶμα, γιὰ νὰ καταλήξει πάνω στὸ βράχο, πλούσια πτυχωμένο. Τὸ δεξὶ πόδι προβάλλεται, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ περνάει πίσω του λυγισμένο λοξὰ καὶ χαλαρά. Τὸ δεξὶ χέρι στηρίζεται μαλακὰ στὸ βράχο καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀναπαύεται πάνω στὸ ἀντίστοιχο πόδι. Τὸ σῶμα, ἂν καὶ μὲ ὡραῖες ἀναλογίες, ἔχει μιὰ διάχυτη μαλθακότητα. Τὸ κεφάλι εἶναι ἡ προέκταση τοῦ τόξου, ποὺ σχηματίζει τὸ σῶμα. Οἱ κοντοὶ βόστρυχοι τῶν μαλλιῶν ἀποδίδονται μὲ πλούσιο κυματισμό, χωρὶς νὰ εἶναι σαφὲς ἂν συγκρατοῦνται μὲ ταινία. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι ἤρεμα καὶ τὰ μάτια ἔχουν ἔκφραση ἀπλανή.

Ὁ νέος ἄνδρας παρουσιάζει, ὅπως κι οἱ δύο κεντρικὲς μορφές, τὴν ἴδια στροφὴ πρὸς τὴ γυναίκα. Πιθανότατα ἡ κοινὴ αὐτὴ στροφὴ νὰ δηλώνει τὴν ἑνότητα τῶν τριῶν παραπάνω μορφῶν ἀλλὰ καί, παράλληλα, τὸ κοινὸ ἴσως ἐνδιαφέρον τους πρὸς τὴ γυναικεία μορφή.

Σὲ συμμετρικὴ ἀντιστοιχία πρὸς τὴν ἀνδρικὴ καθιστὴ μορφὴ βρίσκεται ἡ γυναικεία στὸ ἄλλο ἄκρο τῆς παραστάσεως. Εἶναι τὸ μόνο πρόσωπο μὲ τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη στάση πρὸς τὰ τρία προηγούμενα. Ἐξαιτίας τῆς μεγάλης φθορᾶς τοῦ ἐλάσματος στὸ σημεῖο αὐτό, δὲν διακρίνεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματός της (πίν. 9α, 10). Τὰ σωζόμενα ἴχνη τῆς ράχης καὶ τῶν πτυχώσεων τοῦ ποδήρους χιτώνα, καθὼς καὶ τὸ ἕνα της πόδι, μαρτυροῦν ὅτι καθόταν, προβάλλοντας τὴν ἀριστερὴ πλάγια ὄψη της. Μὲ τὸ κεφάλι σὲ ἀριστερὴ κατατομὴ καὶ τεντωμένο λαιμό, προσβλέπει στὸ κυκλικὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατάει ἡ φτερωτὴ μορφή. Τὰ χαρακτηριστικά της εἶναι σοβαρά. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χτενισμένα σὲ βόστρυχους, πού, πυκνότεροι πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, σχηματίζουν πλόκαμο ἢ συγκρατοῦνται μὲ ταινία, ἐνῶ στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ καταλήγουν σὲ κόρυμβο.

Τὰ πρόσωπα τῆς παραστάσεως

Ἡ ἀνδρικὴ μορφή, ποὺ κάθεται ἀριστερά, θυμίζει, τόσο μὲ τὴ διάπλαση τοῦ σώματος ὅσο καὶ μὲ τὴ νωχελικὴ στάση της, τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ θεοῦ Διονύσου στὰ ἔργα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς[1]. Ὡς πρόσωπο παραστάσεως σὲ χάλκινα κάτοπτρα τῆς ἐποχῆς

1. Ἐπειδὴ ἡ σχετικὴ μὲ τὸν Διόνυσο εἰκονογραφία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι πλουσιότατη, προσφορότερες θεωροῦνται οἱ ἐνδεικτικὲς ἀναφορὲς σὲ ἔργα γλυπτικῆς καὶ τορευτικῆς.

εἶναι συνηθισμένο καὶ σχεδὸν πάντα συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπίσημη σύντροφό του, τὴν Ἀριάδνη. Ἡ σκηνὴ τῆς ἱερογαμίας ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς παραστάσεως στὸ χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο ἀρ. 365 τοῦ καταλόγου χάλκινων τῆς Βοστώνης[1], καθὼς καὶ στὸ παρόμοιο κάτοπτρο ἀρ. 766 στὸν ἀντίστοιχο κατάλογο τῆς Νέας Ὑόρκης[2]. Στὸ ἔλασμα τοῦ Ὠρωποῦ τὸ κεφάλι τοῦ Διονύσου μοιάζει ἀρκετὰ μ' αὐτὸ τοῦ ἀγαλματίου τοῦ θεοῦ, ποὺ στολίζει τὸν ὦμο τοῦ κρατήρα τοῦ Δερβενίου[3] καὶ ὡς κύριο θέμα του ἔχει τὴν ἱερογαμία μέσα σὲ ὀργιαστικὴ πολυπρόσωπη βακχικὴ ἀκολουθία.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς γυναικείας μορφῆς στὸ κάτοπρο τοῦ Ὠρωποῦ εἶναι ὄντως ἀδύνατη ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα μέρη ποὺ διασώζει λόγω τῆς φθορᾶς τοῦ ἐλάσματος, ὅπως ἔχει ἤδη τονιστεῖ. Συνειρμικά, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Διονύσου, διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἀριάδνη. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν δύο ἄλλων κεντρικῶν μορφῶν τῆς παραστάσεως.

Ἡ κεντρικὴ φτερωτὴ μορφὴ δυνατὸ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἔρωτα, ποὺ σχεδὸν πάντα παρευρίσκεται, ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ ἱεροῦ γάμου Διονύσου καὶ Ἀριάδνης[4]. Συνήθως πετάει πάνω ἢ δίπλα στὸ ζευγάρι κρατώντας κάποιο μουσικὸ ὄργανο ἢ κάτι σχετικὸ μὲ τὴ γαμήλια τελετή.

Στὸ συγκεκριμένο κάτοπτρο ὁ Ἔρωτας κρατάει στρογγυλὸ ἀντικείμενο μὲ τρόπο ποὺ θυμίζει ἀρκετὰ κράτημα ἀσπίδας. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει στὴ σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ κάποια ἀπεικόνιση τοῦ Ἄρη καὶ τῆς Ἀφροδίτης[5]. Τόσο τὸ θέμα τῆς ἱερογαμίας ὅσο καὶ σκηνὲς σχετικὲς μὲ τὴν Ἀφροδίτη συνηθίζονται σὲ κάτοπτρα τοῦ 4ου καὶ 3ου π.Χ. αἰ.[6] Ἀλλὰ ἂν ὁ Ἔρωτας κρατάει τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἄρη γιὰ νὰ καθρεφτιστεῖ ἡ Ἀφροδίτη, εἶναι εἰκονογραφικὰ δύσκολο στὸ πρόσωπο τοῦ γέροντα ν' ἀναγνωριστεῖ ὁ Ἥφαιστος, ὡς σχετικὸς μὲ τὴν ὑπόθεση. Πρόκειται γιὰ μορφὴ συνυφασμένη μὲ τὴ διονυσιακὴ ἀκολουθία, ποὺ δανείζει μερικὰ χαρακτηριστικά της σὲ Σάτυρο ἢ Σιληνὸ καὶ ποὺ ἀργότερα καθιερώνεται γιὰ τὸν Παπποσιληνό.

Ἡ γεροντικὴ μορφή, ποὺ φέρνει στοὺς ὤμους τὸν Ἔρωτα, μοιάζει μὲ τὶς διάφορες ἀπεικονίσεις τοῦ Σωκράτη[7], σύγχρονες τοῦ φιλοσόφου[8] ἢ μεταγενέστερες[9]. Φιλολογικὲς πηγὲς γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Σωκράτη εἶναι τὰ «Συμπόσια» τῶν μαθητῶν του Ξενοφώντα καὶ Πλάτωνα. Καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς τὸν παρομοιάζουν φυσιογνωμικὰ μὲ τὸν Σιληνό[10]. Ὕστερα ἀπὸ τὴν καθιέρωση τοῦ λυσιππικοῦ πορτραίτου γιὰ τὸν Σωκράτη[11], ἐπηρεάστηκε ἀντίστοιχα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ

1. M. Comstock - C. Vermeule ὅ.π. σ. 253, ἀρ. 365.
2. G. Richter ὅ.π. σ. 265 - 266 ἀρ. 766.
3. Ε. Γιούρη, Ὁ Κρατήρας τοῦ Δερβενίου (Ἀθήνα 1978) πίν. Ζ καὶ 1.
4. Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités, λ. Cupido (Eros), σ. 1602 κέ., «Eros dans le cycle de Dionysos... présent dans les scènes du mythe de Dionysos et d'Ariadne».
5. Σχετικὰ σὲ ζωγραφικὸ πίνακα τῆς Πομπηίας στὸ Μουσεῖο Νεαπόλεως, βλ. Enciclopedia dell'Arte Antica, λ. Ares, σ. 607, πίν. 789.
6. J. Charbonneaux ὅ.π. 34.
7. A. Hekler, Bildnisse berühmter Griechen (Mainz 1962) πίν. 22, σ. 79: Ἑρμαϊκὴ στήλη, Ἐθνικὸ Μουσεῖο Νεαπόλεως. Ὅ.π. πίν. 23, σ. 79: πορτραῖτο, Ἐθνικὸ Μουσεῖο Ρώμης. M. Bieber, The Sculpture of Hellenistic Age, εἰκ. 124 - 139, 44 - 47.
8. Ὅ.π. εἰκ. 124 - 127.
9. Ὅ.π. εἰκ. 128 - 139.
10. ΞΕΝ. Συμπόσιον V 5 - 7 καὶ ΠΛΑΤ. Συμπόσιον 215A - B.
11. M. Bieber ὅ.π. εἰκ. 128 - 135.

ἀπόδοση τοῦ Σιληνοῦ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Παπποσιληνοῦ, ὅπου ὑπερίσχυσαν τὰ στρογγυλεμένα καὶ ἐξογκωμένα χαρακτηριστικά[1].

Παπποσιληνὸς καὶ Ἔρωτας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀριάδνης συνυπάρχουν σὲ ζωγραφικὸ ἔργο τοῦ Μουσείου τῆς Νεαπόλεως[2] ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ δράση: δεξιὰ ἡ Ἀριάδνη ξυπνᾶ, καθὼς ὁ Ἔρωτας τῆς ἀνασηκώνει τὸ ἱμάτιο καὶ ἀντικρίζει τὸ νεαρὸ θεὸ σὲ ὅλο του τὸ μεγαλεῖο μπροστὰ ἀπὸ τὴν πολυπρόσωπη ἀκολουθία του, ἐνῶ στὸ βάθος κάποιος ἀπὸ τὸ πλῆθος βοηθᾶ τὸν Παπποσιληνό, ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ βακτηρία, ν' ἀνέβει στὸ πλάτωμα, ὅπου διαδραματίζεται ἡ σκηνὴ τῆς συναντήσεως τοῦ ἱεροῦ ζευγαριοῦ σύμφωνα μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς μυθολογικὲς ἐκδοχές[3].

Ὁ Ἔρωτας συχνὰ ἀπεικονίζεται πάνω σὲ δελφίνι, λιοντάρι, κύκνο, ἄλογο ἢ κατσίκα, ἀλλὰ στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια τὸ θέμα ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὴν ἔμπνευση τοῦ καλλιτέχνη. Στὸ πτυκτὸ κάτοπτρο τοῦ Ὠρωποῦ ὁ Ἔρωτας κάθεται πάνω στὸν Παπποσιληνὸ σὲ στάση ἐφεδρισμοῦ θυμίζοντας τὰ παιχνίδια μεταξὺ τῶν Σατύρων[4]. Μὲ τὴν κίνηση τῶν ποδιῶν δίνει τὴν ἐντύπωση κάποιας ἀστάθειας, ἐνῶ ὁ Παπποσιληνὸς τὸν βαστάει γερὰ ἀπὸ τὸ πόδι, ὅπως κρατάει κι ὁ Σάτυρος τῆς Villa Albani τὸ παιδὶ Διόνυσο, ποὺ μεταφέρει στοὺς ὤμους του[5]. Ἐξάλλου ἡ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν ἀπηχεῖ τὴ στάση τοῦ Σιληνοῦ Κριοφόρου τοῦ Μουσείου Γαλατορωμαϊκοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Λυών[6], ποὺ ἡ χρονολόγησή του εἶναι σχετικὰ ἐπισφαλής.

Ἂν καὶ ἡ στάση τῆς Ἀριάδνης δηλώνει ὅτι μᾶλλον προσβλέπει στὸ στρογγυλὸ ἀντικείμενο, ποὺ κρατάει ὁ Ἔρωτας στὸ ἀριστερό του χέρι, τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο εἶναι δυσανάλογα μεγάλο γιὰ τὶς διαστάσεις τοῦ προσώπου της, ὥστε νὰ θεωρηθεῖ καθρέφτης (πίν. 10). Ὁ καλλιτέχνης τῆς παραστάσεως φαίνεται γνώστης τῶν ἀναλογιῶν, ὥστε ν' ἀποδώσει ἕνα κάτοπτρο σὲ τέτοιο μέγεθος ἀλλὰ καὶ μὲ κυρτὴ τὴν ἐπιφάνεια κατοπτρισμοῦ, ποὺ τελικὰ δὲν ἀνήκει σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς γνωστὲς κατηγορίες τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κατόπτρων[7]. Συνεπῶς ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Ἔρωτας κρατάει καθρέφτη, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθεῖ ἀβάσιμη.

Συζητήσιμη εἶναι ἡ πιθανότητα ὅτι πρόκειται γιὰ τύμπανο, ὄργανο τῆς συνοδείας τοῦ Διονύσου, καθὼς κι ἐδῶ τονίζεται ὁ διονυσιακὸς χαρακτήρας μὲ τὴν παρουσία τοῦ Παπποσιληνοῦ. Σ' αὐτὴ τὴ περίπτωση, ἡ Ἀριάδνη ἀντικρίζει τὸ θεὸ καὶ τὴν εὔθυμη συνοδεία του. Ὡς σύντροφος τοῦ Διονύσου, ἐντάσσεται καὶ εἰκονογραφικὰ στὸ περι-

1. Burr Thompson, Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period, Sup. Mon. 3 (Princeton 1963) Silens, πίν. VI, ἀρ. 8 καὶ 9, σ. 75, ὅπου παραπομπή, γιὰ περισσότερα στοιχεῖα: Corinth XII πίν. 29, ἀριθμ. 331. Ἐπίσης D.G. Mitten-S. F. Doeringer, Master Bronzes from the Classical World (1968) ἀρ. 125, σ. 125.

2. Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités, λ. Ariadne, σ. 421, εἰκ. 510, ὅπου παραπομπή: Raoul Rochette, Choix de Peintures πίν. III. Enciclopedia dell' Arte Antica, λ. Arianna, σ. 632, πίν. 816.

3. RE II 1 λ. Ariadne, σ. 803 κέ., σχετικὰ καὶ H. Jeanmarie, Dionysos (Paris 1951).

4. E. Buschor, Griechische Vasen (München 1969) πίν. 154, σ. 142: Σιληνὸς πάνω σὲ Σάτυρο ἀπὸ ἀμφορέα τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀνδοκίδου, Orvieto.

5. M. Bieber, The Sculpture of Hellenistic Age εἰκ. 569.

6. S. Boucher, Bronzes grecs, hellénistiques et étrusques des Musées de Lyon (Lyon 1970) ἀρ. 25, σ. 45.

7. J. Charbonneaux ὅ.π. σ. 28 - 34.

βάλλον τοῦ θεοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐρυθρόμορφης κύλικας τοῦ ζωγράφου τοῦ Μελεάγρου[1] ἀπεικονίζεται δεξιὰ ἡ Ἀριάδνη, μὲ τύμπανο, νὰ ὑποβαστάζει τὸν Διόνυσο, ποὺ κρατάει λύρα, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς παραστάσεως Ἔρωτας πετάει χτυπώντας πάλι ἕνα τύμπανο.

Ἡ ἱερογαμία στὰ κάτοπτρα Ὠρωποῦ, Βοστώνης, Ν. Ὑόρκης

Τὸ πτυκτὸ κάτοπτρο τοῦ τάφου XVI θὰ μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ παρόμοιά του τῆς Βοστώνης[2] καὶ τῆς Νέας Ὑόρκης[3] τόσο μορφολογικὰ ὅσο καὶ χρονολογικά.

Στὸ κάτοπτρο τῆς Βοστώνης ὁ Διόνυσος κι ἡ Ἀριάδνη, καθισμένοι πάνω σὲ βράχο σκεπασμένο μὲ κροσωτὸ ὕφασμα, ἔχουν ἀντίθετη στάση ἀλλά, μὲ τὴ στροφὴ τῶν κεφαλιῶν τους πρὸς τὸ κέντρο καὶ ἀκουμπώντας μᾶλλον ὁ ἕνας τὸ χέρι του στὸν ὦμο τοῦ ἄλλου, δείχνουν τὴ στοργική τους σχέση καὶ τὸ πάθος, ποὺ συνήθως χαρακτηρίζει τὶς ἀπεικονίσεις τους. Ὁ Ἔρωτας, ποὺ λείπει ἀπὸ τὸ κέντρο, ἐπισφράγιζε τὴ συζυγικὴ σκηνή. Στὴ χαλαρὴ κίνηση καὶ ἄνετη στάση τοῦ Διονύσου κοντὰ βρίσκεται ἡ γνωστὴ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὸν Ἰλισό[4], ποὺ ἀνάγεται χρονολογικὰ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.[5] Ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ κατόπτρου τῆς Βοστώνης στὰ μέσα περίπου τοῦ ἴδιου αἰώνα εἶναι εὔστοχη.

Πλησιέστερα στὸ εὕρημα τοῦ Ὠρωποῦ βρίσκεται τὸ κάτοπτρο τῆς Νέας Ὑόρκης, ἐπίσης ἔργο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., μὲ τὴ διάταξη τῶν μορφῶν τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀριάδνης, τὴ στάση τοῦ Διονύσου ἰδιαίτερα καὶ τὴν προσθήκη τοῦ πάνθηρα, ποὺ χαϊδεύει ἡ Ἀριάδνη, ἐνῶ ἐπιστέγασμα τῆς παραστάσεως καὶ πάλι ὁ Ἔρωτας, ποὺ δὲ διασώζεται. Ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἐλάσματος τοῦ Ὠρωποῦ ἀντὶ γιὰ τὸν πάνθηρα, ποὺ δηλώνει τὴν ἀνατολικὴ καταγωγὴ τοῦ θεοῦ, προτίμησε τὴ χαρακτηριστικὴ μορφὴ τοῦ Παπποσιληνοῦ. Ἀναγκαστικὰ ὁ παιδαγωγὸς κι ἀκόλουθος τοῦ Διονύσου ἔχει μικρότερες διαστάσεις γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἰσορροπίας στὴν πολυπρόσωπη σύνθεση. Παράλληλα, αὐτὴ ἡ ἀπόδοση μᾶλλον δὲν ὑπονοεῖ κάποια εἰκονογραφικὴ ἄγνοια, γιατὶ ἤδη σὲ παρόμοιο ἑλληνιστικὸ κάτοπτρο τῆς Δημητριάδας, μὲ παράσταση Διονύσου - Σατύρου - Ἔρωτα[6], ὁ Σάτυρος σαφῶς ἔχει μικρότερες διαστάσεις ἀπὸ τὸν Διόνυσο.

Καὶ στὰ τρία πτυκτὰ κάτοπτρα, Ὠρωποῦ, Βοστώνης καὶ Νέας Ὑόρκης, ἡ παράσταση, ἔστω καὶ μὲ κάποια παραλλαγή, παρουσιάζει τὴν ἁρμονία τοῦ ζυγοῦ στὴ σύνθεσή της. Ἀριστερὰ καὶ δεξιά, ἀνάλογα, ὁ Διόνυσος κι ἡ Ἀριάδνη, στὸ κέντρο ψηλὰ ὁ Ἔρωτας. Ἐμπλουτισμὸς τῆς συνθέσεως μὲ τὴν προσθήκη τοῦ πάνθηρα ἢ τοῦ Παπποσιληνοῦ ἐπιτείνουν τὸν διονυσιακὸ χαρακτήρα της.

1. Boardman, Dörig, Fuchs, Hirmer: Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη (Ἀθήνα 1967) Γ, εἰκ. 122, σ. 176: ἀρ. Ε 129 Βρετανικοῦ Μουσείου.
2. M. Comstock - C. Vermeule ὅ.π. σ. 253 ἀρ. 365.
3. G. Richter ὅ.π. ἀρ. 766, σ. 265 - 266.
4. K. F. Johansen, The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period (Copenhagen 1951) εἰκ. 9, σ. 22 - 23.
5. G. M. A. Richter, Greek Art (London 1963) πίν. 217, σ. 150 - 151.
6. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΛΟΣ, Πολέμων Α', 1929, εἰκ. 40-41, σ. 132 - 133.

Ἡ σύνθεση καὶ ὁ καλλιτέχνης τοῦ Ὠρωποῦ

Τὸ ἰδιόμορφο σύμπλεγμα τοῦ Ἔρωτα καὶ τοῦ Παπποσιληνοῦ, ποὺ πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ παρόμοια κάτοπτρα, χρησιμεύει ὡς κάθετος ἄξονας συμμετρίας τῆς παραστάσεως, δίνοντας ἐντονότερη τὴν ἐντύπωση τῆς διατάξεως τῶν μορφῶν στὶς ἁρμονικὲς ἀναλογίες τοῦ ζυγοῦ.

Ἂν καὶ πολυπρόσωπη, ἡ σύνθεση τοῦ Ὠρωποῦ δὲν φαίνεται νὰ δυσκόλεψε τὸν καλλιτέχνη νὰ τὴν ἐντάξει ἁρμονικὰ[1] στὸ ἔλασμα, ποὺ εἶχε σχεδὸν προγραμματισμένες διαστάσεις. Ἡ ἔντονη κίνηση κι ἡ πλαστικὴ ἀπόδοση ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν μορφῶν δὲν δίνουν ὅμως τὴν ἐντύπωση καμιᾶς δεσμεύσεως σὲ συγκεκριμένο χῶρο. Ἡ ἐκμετάλλευση κάθε δυνατῆς ἐπιφάνειας εἶναι μελετημένη καὶ δίνει ἔτσι μεγαλύτερη συνοχὴ στὴν ὅλη σύνθεση.

Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι τὰ σχέδια τῶν ἐλασμάτων γιὰ τὰ πτυκτὰ κάτοπτρα τὰ ἔκαναν σύγχρονοι ζωγράφοι καὶ ὅτι τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα τῶν ἔργων τῆς τορευτικῆς ἦταν παρμένα ἀπὸ τὸ πλούσιο θεματολόγιο τῆς μνημειακῆς τέχνης, ὁ καλλιτέχνης τοῦ Ὠρωποῦ πολὺ πιθανὸν ὁ ἴδιος νὰ ἦταν δημιουργὸς ἑνὸς παρόμοιου ζωγραφικοῦ ἔργου ἤ, μὲ κάποιες ἀπαραίτητες μεταλλαγές, ἀντέγραψε κάποιον πίνακα. Δὲν πρέπει, βέβαια, ν' ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ φιλοτέχνησε αὐτὴ τὴ σύνθεση εἰδικὰ γιὰ παραγωγὴ ἐλασμάτων, ποὺ διακοσμοῦσαν τοὺς καθρέφτες τῶν φιλάρεσκων γυναικῶν τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ἐπίσης δύσκολο νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν χαλκοχύτη, γιατὶ καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις συμβαίνει κάτι παρόμοιο μὲ τοὺς ἀγγειογράφους καὶ τοὺς ἀγγειοπλάστες στὰ ἐργαστήρια κεραμεικῆς.

Ἡ πήλινη μυροδόχος, τὸ μοναδικὸ ἀγγεῖο τῆς ταφῆς, μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια ἀποτελεῖ τὸ terminus ante quem γιὰ τὴν πιθανὴ χρονολόγηση τοῦ κατόπτρου. Τὸ σχῆμα της, ἡ ὑφὴ τοῦ πηλοῦ καὶ ἡ ἐλάχιστη χρωματική της διακόσμηση ἐπιτρέπει ὡς τελευταῖο χρονικὸ ὅριο τὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἂν καὶ πιθανότερο θεωρεῖται τὸ α' τέταρτο τοῦ ἴδιου αἰώνα. Συνεπῶς, ἡ ἀναζήτηση κάποιου ἀρχέτυπου τῆς παραστάσεως τοῦ ἐλάσματος περιορίζεται σὲ ἀνάλογα ἔργα τὸ πολὺ μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Συγκεκριμένη ἀναφορὰ σὲ παρόμοιο ζωγραφικὸ πίνακα εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀνέφικτη ἐξαιτίας τῶν ἐλάχιστων μαρτυριῶν, ποὺ ὑπάρχουν σχετικὰ μὲ τὴ ζωγραφική. Τὸ θέμα μὲ τὴν προσθήκη τοῦ συμπλέγματος τοῦ Ἔρωτα καὶ τοῦ Παπποσιληνοῦ στὸ κέντρο ἀποδίδεται ἴσως ὡς συνδυασμὸς περισσότερων παραστάσεων, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ προσωπικὸ εὕρημα τοῦ καλλιτέχνη.

Ἡ μορφὴ τοῦ Παπποσιληνοῦ ἀποτελεῖ ἀπόηχο τῶν πορτραίτων τοῦ Σωκράτη[2], καὶ ὁ τύπος τοῦ Διονύσου, εἶναι συνηθισμένος στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ὁ Διόνυσος ἔχει στοιχεῖα τῆς παραδόσεως τοῦ Σκόπα στὴ διαμόρφωση τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, θυμίζοντας τὸν γονατιστὸ ἀμυνόμενο

1. Ἂν ὑπολογιστεῖ ἡ ἀλλοίωση, μοναδικὴ ἐξαίρεση πρέπει νὰ ἦταν μόνο τὸ κεφάλι τῆς Ἀριάδνης.

2. Ἀκόμη ἀναφέρεται ὁ Σιληνὸς Κιστοφόρος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, B. M. Catalogue of Bronzes, ἀρ. 284, πίν. XXX.

ἀπὸ τὴν 'Α. ζωφόρο τοῦ Μαυσωλείου τῆς 'Αλικαρνασσοῦ[1], ἐνῶ εἶναι λεπτότερος καὶ σαφῶς λιγότερο ἀθλητικὸς τύπος ἀπὸ τὸν Μελέαγρο[2], πιὸ κοντὰ ἴσως στὸν Πόθο τοῦ Μουσείου τοῦ Καπιτωλίου[3] γιὰ τὴν ἄνετη καὶ χαλαρὴ κίνηση τῶν ποδιῶν. Στὴν τήρηση τῶν ἀναλογιῶν τοῦ σώματος τοῦ Διονύσου εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ 'Αποξυόμενου τοῦ Λυσίππου[4] καὶ τῆς Σχολῆς του[5]. 'Ο Διόνυσος ὅμως τοῦ κατόπτρου ἀποδίδεται μὲ τὴ σχετικὴ θηλυπρέπεια τῶν ἑλληνιστικῶν του ἀπεικονίσεων[6]. Οὐσιαστικότερες ἀναφορὲς γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ Διονύσου εἶναι ὅλα σχεδὸν τὰ πορτραῖτα τοῦ 'Αλεξάνδρου. εἴτε εἶναι σύγχρονα τοῦ Μακεδόνα βασιλιᾶ, κυρίως ἀπὸ τὸν ἀποκλειστικό του ἀνδριαντοποιὸ κι εὐνοούμενό του Λύσιππο[7], εἴτε μεταγενέστερά του[8]. Βλέποντας τὸ κεφάλι τοῦ Διονύσου ἀπὸ λοξὴ θέση (πίν. 10) διαπιστώνεται ἡ ὁμοιότητά του πρὸς τὴ μεταγενέστερη μορφὴ τοῦ 'Αλκυονέα τῆς ζωφόρου στὸ μεγάλο βωμὸ τοῦ Δία τοῦ Περγάμου[9], χωρὶς βέβαια νὰ διαθέτει ὁ Διόνυσος τὸ ἴδιο μεγαλεῖο τῆς ἐντάσεως στὴν ἔκφραση καὶ στὴν πλαστικότητα τῶν λεπτομερειῶν.

Παρὰ τὰ περιορισμένα συγκριτικὰ στοιχεῖα, τὸ κάτοπτρο τοῦ 'Ωρωποῦ ἀναντίρρητα φιλοτεχνήθηκε ἀπὸ ἔμπειρο καλλιτέχνη, ποὺ μαθήτευσε ἢ ἔζησε σὲ μεγάλο ἀστικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ εἶχε γνωρίσει τόσο τὴ μνημειακὴ πλαστικὴ ὅσο καὶ τὴ ζωγραφική.

'Απὸ τὰ μέχρι τώρα ἀνασκαφικὰ δεδομένα γιὰ τὰ Νέα Παλάτια καὶ τὴ Σκάλα 'Ωρωποῦ δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ τοπικὸ τορευτικὸ ἐργαστήριο οὔτε ἔχει βρεθεῖ παρόμοιο κάτοπτρο[10]. Ἄρα τὸ κάτοπτρο δὲν εἶναι τορευτικὸ ἔργο τῆς περιοχῆς καὶ φυσικὰ οὔτε καὶ ὁ καλλιτέχνης τῆς παραστάσεως εἶναι ντόπιος. 'Απὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., πάντοτε κάτω ἀπὸ τὴ σφαίρα κυριαρχίας τῆς Θήβας ἢ τῆς 'Αθήνας, ἐξαιτίας τῆς σημαντικῆς του στρατηγικῆς θέσης, ὁ 'Ωρωπὸς δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναδειχτεῖ πολιτιστικά. 'Επομένως, ἡ προέλευση τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου τῆς πλατείας Δαβάκη θὰ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ καὶ γιὰ κατασκευαστικοὺς λόγους σὲ σημαντικὰ τορευτικὰ κέντρα.

'Αρκετὰ πτυκτὰ κάτοπτρα ἔχουν ὡς τόπο προελεύσεως τὴν Κόρινθο ἰδιαίτερα, τὴ Σικυώνα, τὴν Ἤλιδα, πόλεις καὶ περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου, ὅπου ἡ τέχνη τοῦ ἐλατοῦ χαλκοῦ μὲ τὴν ἔκτυπη παράσταση ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια. Σὲ παρόμοια τορευτικὰ καλλιτεχνήματα δὲν ὑστερεῖ παραγωγικὰ ὁ Τάραντας, ἐνῶ πι-

1. R. Lullies - M. Hirmer, Greek Sculpture (London 1960) πίν. 214a καὶ P. E. Arias, Skopas (Roma 1952) 109, πίν. IV, ἀρ. 12.

2. Ὅ.π. 128, πίν. XI, ἀρ. 39.

3. Ὅ.π. 133, πίν. XIII, ἀρ. 44.

4. L. Alscher, Griechische Plastik (Berlin 1956) III, πίν. 23, σ. 71 κέ. καὶ M. Bieber, Sculpture of Hellenistic Age, εἰκ. 74, 75.

5. Ὅ.π. εἰκ. 103 καὶ 109.

6. Σχετικὰ καὶ ψηφιδωτὸ τῆς Πέλλας: Δ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ - ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ, Πέλλα I ('Αθήνα 1971) πίν. 12.

7. G. M. Richter, The Portraits of the Greeks, III (London 1957) 255, πίν. 1733 - 1735, ἀρ. 1a.

8. Συγκεντρωμένα τὰ χαρακτηριστικότερα στὴν Ἔκθεση τοῦ Μ. 'Αλεξάνδρου: The Search for Alexander, An Exhibition (U.S.A. 1980), L. Alscher ὅ.π. IV, πίν. 74 καὶ 86, M. Bieber ὅ.π. πίν. 412 - 415, 455.

9. Ὅ.π. πίν. 460 καὶ 462.

10. Στὴν ἴδια ἀνασκαφὴ τῆς πλατείας Δαβάκη βρέθηκαν κι ἄλλα τρία κάτοπτρα μὲ τὸ σχῆμα τοῦ ἁπλοῦ δίσκου ἀπὸ τοὺς τάφους XIII, XVII καὶ XXI, ἐνῶ εἶναι ἀκόμη ἀσαφὲς ἂν τὸ ἀντικείμενο 57ιζ τοῦ τάφου XLVIII εἶναι δίσκος κατόπτρου ἢ ἄλλο διακοσμητικὸ ἀντικείμενο.

θανότητες ὑπάρξεως τορευτικοῦ ἐργαστηρίου ὑπάρχουν καὶ στὴν Ἀκαρνανία, ἀπ' ὅπου προέρχεται σημαντικὴ ὁμάδα ἀξιόλογων πτυκτῶν κατόπτρων[1]. Ἡ Ἀθήνα ἀναφέρεται συνήθως ὡς τόπος ἀγοραπωλησίας παρόμοιων κατόπτρων, ἀποκτημάτων ἰδιωτικῶν συλλογῶν. Ἀπὸ τὴν πλησιέστερη στὸν Ὠρωπὸ Ἐρέτρια ὑπάρχουν ἐπίσης ἀξιόλογα κάτοπτρα τοῦ ἴδιου τύπου, ὅπως αὐτὸ μὲ θέμα τὴν ἱερογαμία Διονύσου - Ἀριάδνης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου[2].

Αὐτὰ τὰ συγκριτικὰ στοιχεῖα δὲν βοηθοῦν βέβαια σὲ κάποια ἐργαστηριακὴ τοποθέτηση τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου τοῦ τάφου XVI ἀπὸ τὰ Νέα Παλάτια Ὠρωποῦ. Ἡ ἀναφορά τους ἐπιβεβαιώνει ἁπλῶς τὴ σημαντική του καταγωγὴ καὶ τὴν καλλιτεχνική του ἀξία.

ΛΥΔΙΑ ΚΡΑΝΙΩΤΗ

1. G. Richter, Greek Etruscan and Roman Bronzes ἀρ. 757-761, 766-767. Ἐπίσης πτυκτὸ κάτοπτρο μὲ θέμα τὴν Ἱερογαμία, X15268 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Ε. Τουλουπα, Νέα αἴθουσα ἐκθέσεως χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, AAA IV, 1971, 51 - 53, εἰκ. 4).

2. V. Staïs, Mus. Nat., Marbres et Bronzes, I (1910) ἀρ. 7670, σ. 340.

ΠΗΛΙΝΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΝΕΓΡΟΥ-ΠΙΘΗΚΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΑΒΔΗΡΑ

(Πίν. 11)

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1981, κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ νέου δρόμου ποὺ διασχίζει ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. τὸ ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο τῶν τύμβων στὰ Β. καὶ ΒΑ. τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Ἀβδήρων[1], τὸ σκαπτικὸ μηχάνημα παρέσυρε μαζὶ μὲ τὰ χώματα στὸ χωράφι τοῦ Παντελῆ Δερμεντζόγλου στὴ θέση «Ἁλμυρὴ λίμνη» ἕνα πήλινο εἰδώλιο[2].

Ἀπὸ τὸν τόπο τῆς εὕρεσής του, εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ εἰδώλιο προέρχεται ἀπὸ κάποιο διαλυμένο τάφο ἢ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κάποιου καταστραμμένου τύμβου· δὲν ὑπάρχει πάντως ἀμφιβολία ὅτι εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ταφικὸ ἀντικείμενο, εἴτε στὸ ἐσωτερικὸ τάφου, εἴτε στὴν τέλεση ἐναγισμοῦ ἐπάνω ἀπὸ τάφο.

Ἡ φθαρμένη ἐπιφάνεια τοῦ πηλοῦ τοῦ εἰδωλίου ὀφείλεται καὶ στὴν ταλαιπωρία του ἀφότου μετακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχική του θέση, ἀλλὰ καὶ στὴν κακὴ ποιότητα καὶ τὸ κακὸ ψήσιμο τοῦ μαλακοῦ καὶ ὄχι πολὺ καθαροῦ πηλοῦ. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βαθυκόκκινου πηλοῦ διατηροῦνται σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ὀξειδωμένα ὑπολείμματα κιτρινωποῦ τώρα, ἀρχικὰ λευκοῦ, ἐπίθετου ἐπιχρίσματος.

Τὸ εἰδώλιο (ἀρ. κατ. Μουσείου Κομοτηνῆς 3815) παριστάνει σύμπλεγμα δύο μορφῶν. Ἡ μία εἶναι καθιστὴ ἀνδρικὴ μορφὴ γυμνή, στὸν ἀριστερὸ ὦμο τῆς ὁποίας εἶναι καθισμένη μία ἄλλη, μικρότερη μορφὴ μὲ ζωόμορφο κεφάλι καὶ κορμὸ ποὺ μοιάζει μὲ γυμνό, ἀνθρώπινο σῶμα (πίν. 11). Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς σ' αὐτὴ τὴ δεύτερη μορφὴ ἕνα μικρὸ πίθηκο.

Τὸ εἰδώλιο[3] εἶναι σπασμένο (ἀπὸ τὸν ἐκσκαφέα ποὺ τὸ παρέσυρε) καὶ κολλημένο στὸ κάτω μέρος, ὅπου μάλιστα λείπουν ὁρισμένα μικρὰ τμήματα. Λεπτὲς ρωγμὲς διατρέχουν τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ πηλοῦ.

Ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ εἶναι καθισμένη ἐπάνω σὲ χαμηλή, τετράπλευρη, μὲ ἄνισες πλευρὲς βάση τῆς ὁποίας λείπει ἡ δεξιά, καθὼς ἀντικρίζουμε τὴν κύρια ὄψη τοῦ εἰδωλίου, γωνία καὶ τμήματα ἀπὸ τὶς πλάγιες ὄψεις. Λείπει ἐπίσης τὸ δεξιὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὴν κάτω ἐπίπεδη ἐπιφάνειά της. Πιθανότατα στὴ θέση αὐτὴ εἶχε δημιουργηθεῖ τὸ ἀπαραίτητο γιὰ ἕνα κοῖλο ἐσωτερικὰ εἰδώλιο, ὅπως τῶν Ἀβδήρων, ἄνοιγμα, ἐφόσον

1. Βλ. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ἄβδηρα καὶ Δίκαια, εἰκ. 28, στὴ σειρὰ «Ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πόλεις», ἀρ. 6.

2. Ὁ μηχανικὸς Εὐθ. Γεωργιάδης πρόσεξε εὐτυχῶς καὶ περισυνέλεξε τὸ πήλινο ἀντικείμενο, τὸ ὁποῖο παρέδωσε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κομοτηνῆς.

3. Ὁλ. ὕψ. 0.155 μ. Ὕψ. τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς (χωρὶς βάση) 0.13 μ.· ὕψ. βάσης 0.006 - 0.01 μ.· μέγ. πλάτ. εἰδωλίου 0.083 μ.· βάθ. 0.055 - 0.065 μ.

καὶ τὸ πίσω μέρος τοῦ εἰδωλίου εἶναι κατασκευασμένο μὲ μήτρα, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ἔτσι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀφεθεῖ ἐκεῖ τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἐξαερισμοῦ. Εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ ἀρχικὸ ἄνοιγμα θὰ ἦταν πολὺ μικρότερο σὲ σχέση μὲ τὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης.

Ἐπάνω στὴ βάση ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ εἶναι καθισμένη σὲ «ἡμιοκλάζουσα» στάση ἔτσι, ὥστε δίνεται ἔντονα ἡ ἐντύπωση ὅτι κάθεται ἐπάνω στὸ ἔδαφος (πίν. 11α). Παρὰ τὴ φθορὰ τῆς ἐπιδερμίδας τοῦ πηλοῦ, ποὺ ἐπιτρέπει μόνο χονδρικὰ νὰ διαγράφονται οἱ ἐπὶ μέρους ὄγκοι τῶν κάτω ἄκρων καὶ παρὰ τὶς κακώσεις καὶ τὴν ἀπουσία μερικῶν ἐνδιάμεσων τμημάτων ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὴ βάση (συμπληρώθηκαν συμβατικὰ μὲ γύψο στὸ ἐργαστήριο γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ συγκόλληση τοῦ σπασμένου μικροῦ τμήματος τοῦ εἰδωλίου), μπορεῖ κανεὶς εὔκολα νὰ διαγνώσει τὴ θέση τῶν ποδιῶν τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς: τὸ δεξὶ πόδι εἶναι λυγισμένο μὲ τὸ γόνατο πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχη κνήμη μὲ τὸ ἄκρο πόδι φέρονται κάτω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἄνδρα, ἀκουμπώντας στὸ ἔδαφος. Δηλαδὴ ὁ ἄνδρας κάθεται ἐπάνω στὸ ἄκρο δεξὶ πόδι του. Ὁ μηρὸς τοῦ ἴδιου ποδιοῦ εἶναι σπασμένος καὶ λείπει, ἀλλὰ εὔκολα ἀναγνωρίζεται ἡ θέση του παράλληλα μὲ τὸ ἔδαφος, καθὼς σώζεται τὸ ὑψηλότερο τμῆμα του πρὸς τὸ γλουτὸ (πίν. 11γ). Τὸ ἀριστερὸ πόδι εἶναι διαφορετικὰ διευθετημένο: εἶναι καὶ αὐτὸ ἔντονα λυγισμένο, ἀλλὰ μὲ τὸ γόνατο ψηλὰ καὶ πρὸς τὰ ἔξω μὲ τρόπο ὥστε τὸ ἄκρο πόδι, ποὺ τώρα λείπει, θὰ πρέπει νὰ πατοῦσε κάτω, ἀκουμπώντας σχεδὸν στὸ ἐπάνω καὶ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ μηροῦ τοῦ ἴδιου σκέλους, καθὼς ἡ κνήμη τραβιέται ἔντονα πρὸς τὰ πίσω (πίν. 11α, δ). Εἶναι δηλαδὴ τὸ σκέλος αὐτὸ ἀναδιπλωμένο καὶ θὰ λέγαμε ὅτι μοιάζει πολὺ μὲ μισανοιγμένο πτερύγιο, ἰδιαίτερα ὅταν βλέπει κανεὶς τὴν πίσω ὄψη τοῦ εἰδωλίου (πίν. 11β). Ἀνάμεσα στὰ δύο ἀνοικτὰ πόδια προβάλλουν τὰ γεννητικὰ ὄργανα τῆς μορφῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται μόνο οἱ ὄρχεις, ἀρκετὰ διογκωμένοι σὲ σχέση μάλιστα μὲ τὴ γενικὴ ἰσχνότητα τοῦ κορμοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω (πίν. 11α).

Ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ γεννητικὰ ὄργανα ξεπροβάλλει ἔντονα ἡ κοιλιά, πού, χωρὶς ἀμφιβολία, δηλώνεται πρησμένη καὶ δυσανάλογα μὲ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα μεγάλη. Διογκωμένος εἶναι καὶ ὁ ὀφαλός, ποὺ ἀποδίδεται συνοπτικὰ ἀλλὰ ὑπογραμμισμένα, σὰν ἕνας ἡμισφαιρικὸς ὄγκος. Ἀντίθετα, ὁ ἐπάνω κορμὸς κάθε ἄλλο παρὰ τὴν εἰκόνα τοῦ εὔσαρκου ἄνδρα μᾶς δίνει: ὁ θώρακας εἶναι τόσο λιπόσαρκος καὶ συμπιεσμένος, ὥστε ὑποχωρεῖ αἰσθητὰ πρὸς τὰ μέσα, σχηματίζοντας μιὰ κοιλότητα κάτω ἀπὸ τὸ στέρνο, ἐνῶ οἱ πλευρὲς διαγράφονται ἔντονα κάτω ἀπὸ τὸ δέρμα. Ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη τὴν ἀρκετὰ προχωρημένη φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πηλοῦ, τότε μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πόσο τονισμένα δηλώνονταν οἱ πλευρὲς γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ ἐντύπωση τῆς ἔντονης ἀδυναμίας τοῦ κορμοῦ. Τὴν ἴδια ἐντύπωση ἀποκομίζει κανεὶς ἀντικρίζοντας τὴν πίσω ὄψη τοῦ εἰδωλίου, ποὺ εἶναι κατασκευασμένη μὲ μήτρα (πίν. 11β). Οἱ πλευρὲς διαγράφονται ἔντονα καὶ ἐδῶ, ἂν καὶ συνοπτικά, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ μιᾶς ἐπίσης ἔντονα διαγραφόμενης σπονδυλικῆς στήλης, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ μιὰ χαρακτηριστικὴ κυρτὴ πορεία ποὺ διαπιστώνεται ἀμέσως μόλις ἀντικρίσουμε τὴ μορφὴ ἀπὸ τὰ πλάγια (πίν. 11δ). Ἑπομένως ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ τοῦ εἰδωλίου μας πάσχει ἀπὸ κύφωση, πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἕνα λιπόσαρκο καμπούρη. Τὴν ἰσχνότητά του διαπιστώνουμε ὅταν παρατηρήσουμε

καὶ τὴν πίσω ὄψη τοῦ κάτω κορμοῦ ὅπου οἱ γλουτοὶ ἀποδίδονται μὲ τελείως ἐπίπεδες φόρμες, ὄχι ἀπὸ ἀδεξιότητα τοῦ καλλιτέχνη ἀλλὰ γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ ἔλλειψη σάρκας. Αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἔκδηλο στὸ ἐπάνω μέρος τῶν μηρῶν, στὸ σημεῖο ποὺ γομφώνονται στοὺς γλουτούς, ὅπου δὲν δηλώνεται καθόλου σχεδὸν ἡ σάρκα, ἔτσι ὥστε ὁ μηρὸς καὶ ὁ γλουτὸς δὲν ἔχουν κὰν τὸ φυσιολογικό τους σχῆμα (πίν. 11β).

Τὸ δεξὶ χέρι φέρεται πρὸς τὰ κάτω μὲ ἐλαφρὰ κάμψη καὶ ἡ παλάμη του, ποὺ λείπει τώρα, σίγουρα ἀκουμποῦσε ἐπάνω στὸ λυγισμένο δεξὶ πόδι. Τὸ ἀριστερὸ χέρι κάμπτεται ἔντονα πρὸς τὰ ἐπάνω γιὰ νὰ ἀγκαλιάσει τὰ πόδια τοῦ μικροῦ πιθήκου ποὺ κρέμονται μπροστὰ στὸ στῆθος τοῦ ἄνδρα (πίν. 11α). Σώζεται ἡ ἀριστερὴ παλάμη τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς, ἀλλὰ ἀποδίδεται σὰν ἕνας μικρὸς ὄγκος, ὅπου δὲν διαγράφονται τὰ δάκτυλα. Χωρὶς νὰ δηλώνονται ἐπὶ μέρους φόρμες, ἀποδίδονται καὶ στὸ σύνολό τους τὰ κάτω ἄκρα.

Τὸ κεφάλι στηρίζεται σὲ ἕνα κοντὸ καὶ χονδρὸ λαιμὸ καὶ βλέπει κατευθείαν μπροστά. Ἡ μορφὴ ἔχει μεγάλα μάτια μὲ ἔντονα καὶ πλατιὰ περιγράμματα, κυρίως στὸ ἐπάνω μέρος (πίν. 11α). Ἡ μύτη εἶναι πλατιὰ καὶ σιμή, τὰ χείλη ἰδιαίτερα σαρκώδη καὶ ἐξογκωμένα, ἐνῶ συγχρόνως παρατηρεῖται ἐλαφρὸς προγναθισμός. Τὰ ζυγωματικὰ εἶναι διογκωμένα, τὰ μάγουλα λιπόσαρκα, ἐνῶ στὸ ὑψηλὸ μέτωπο καὶ γύρω ἀπὸ τὸ στόμα δηλώνονται ρυτίδες. Τὸ πρόσωπο γενικὰ εἶναι πλατὺ καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ αὐστηρὴ καὶ ἀρκετὰ σοβαρὴ ἔκφραση. Τὰ αὐτιὰ δηλώνονται πολὺ ἀδρά, κολλημένα στοὺς κροτάφους. Τὰ μαλλιὰ εἶναι πολὺ κοντὰ καὶ πυκνὰ καὶ ἀποδίδονται σὰν ἕνας χαμηλός, συμπαγὴς ὄγκος ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ κρανίου, κυρίως στὸ ἐπάνω καὶ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ (πίν. 11β). Αὐτὴ ἡ περιορισμένη καὶ μονοκόμματη μάζα μαλλιῶν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀποδίδει μιὰ πυκνὴ καὶ σγουρὴ κόμμωση.

Ὁ μικρὸς πίθηκος εἶναι καθισμένος στὸν ἀριστερὸ ὦμο τοῦ ἄνδρα μὲ τὰ πόδια κρεμασμένα μπροστὰ στὸ στῆθος του, τὸ μικρό του κεφάλι γέρνει δεξιά του καὶ ἀκουμπάει στὸ λυγισμένο δεξὶ χέρι του, τὸ ὁποῖο ἀγκαλιάζει σχεδὸν τὸ πάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ ἄνδρα, ἐνῶ τὸ ἀριστερό του χέρι ἀκουμπάει καὶ ἐκεῖνο στὸ κεφάλι τοῦ ἄνδρα (πίν. 11α,γ) χρησιμοποιώντας το σὰν προσκεφάλι. Φαίνεται νὰ ἀναπαύεται ἢ νὰ κοιμᾶται. Ἀπὸ τὴ μεριά του πάλι ὁ ἄνδρας τὸν συγκρατεῖ γιὰ νὰ μὴν πέσει στηρίζοντας μὲ τὸ ἀριστερό του χέρι τὰ πόδια τοῦ ζώου. Τὸ κεφαλάκι του ἀποδίδεται μὲ πολὺ περιληπτικὸ τρόπο, ποὺ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πηλοῦ, δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά του τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἕνα προτεταμένο ρύγχος, χωρὶς νὰ δηλώνεται οὔτε τὸ στόμα, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ρύγχος τὰ μάτια του δηλώνονται σὰν δύο κυκλικὲς βαθύνσεις (πίν. 11α). Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι τελείως ἐπίπεδο (πίν. 11γ) καὶ γωνιάζει στὰ δύο μπροστινὰ ἄκρα ὑποδηλώνοντας μὲ πολὺ συμβατικὸ τρόπο τὰ αὐτιὰ τοῦ ζώου. Ὅπως καὶ προηγουμένως σημειώθηκε, τὸ σῶμα τοῦ πιθήκου μοιάζει πολὺ ἀπὸ ἀνατομικὴ ἄποψη μὲ ἀνθρώπινο, ἐφόσον ἄλλωστε δὲν δηλώνεται τὸ τρίχωμα καθόλου. Ἴσως ἡ ἐντύπωση τοῦ τριχωτοῦ τοῦ δέρματος καὶ ἡ διαφοροποίησή του ἀπὸ τὸ γυμνὸ σῶμα τοῦ νέγρου νὰ δινόταν μὲ ἐπίθετο ἐπίχρισμα, χαμένο σήμερα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιμήκυνση τοῦ σώματος τοῦ πιθήκου ποὺ

πετυχαίνεται μὲ τὸ μεγάλο μῆκος τῶν ἄκρων, κυρίως τῶν κάτω. Αὐτὰ ἀποδίδονται χωρὶς καμιὰ πλαστικότητα, ἀλλὰ σχηματικά, σὰν μονοκόμματοι, μακρόστενοι ὄγκοι, χωρὶς κὰν τὴ δήλωση τῶν πελμάτων (πίν. 11α). Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν ἄκρων (σημειώνουμε τὸ μεγάλο μῆκος τοῦ δεξιοῦ ἄνω ἄκρου), ὅπου λεπτότερες ἀπολήξεις ἀντικαθιστοῦν τὶς παλάμες. Ἀντίθετα, διακρίνεται τὸ ἁβρὸ πλάσιμο τοῦ σώματος τοῦ πιθήκου, ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῆς κοιλιᾶς, ὅπου, ἂν καὶ δὲν διαφοροποιοῦνται οἱ ἐπὶ μέρους φόρμες, ὑπογραμμίζεται ὅμως μὲ τὸν εὐαίσθητο κυματισμὸ ἡ μαλακότητα τῆς σάρκας.

Τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀποτύπωσε ὁ κοροπλάστης στὸ πρόσωπο τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς καὶ ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, μαζὶ μὲ τὴν πυκνὴ καὶ σγουρὴ κόμμωσή της, προσδιορίζουν ἕνα συγκεκριμένο φυλετικὸ τύπο: ὁ ἄνδρας τοῦ συμπλέγματος εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἕνας νέγρος ὥριμης ἡλικίας, σχεδὸν ἡλικιωμένος, ὅπως δείχνουν οἱ ρυτίδες στὸ πρόσωπό του. Στὸ κορμί του δηλώνονται ἔντονα συμπτώματα ὑποσιτισμοῦ (λιποσαρκία, οἴδημα στὴν κοιλιὰ καὶ κύφωση).

Ὀνομάσαμε νέγρο τὸν ἄνδρα τοῦ συμπλέγματος, προτιμώντας αὐτὸν τὸν γενικὸ χαρακτηρισμό· θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν ὀνομάσουμε ἐπίσης καὶ μαῦρο ἢ καὶ Ἀφρικανό. Εἶναι γνωστὸ ὡστόσο ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐνωρὶς ταύτισαν τὴ νέγρικη φυλὴ μὲ τοὺς Αἰθίοπες, ὀνομάζοντας γενικότερα ἔτσι τὶς φυλὲς ποὺ κατοικοῦσαν στὴν Ἀφρική[1]. Δὲν θὰ δίναμε ἐπομένως ἄλλο περιεχόμενο ἀπ' αὐτὸ ποὺ θέλησε νὰ δώσει ὁ κοροπλάστης στὸν ἄνδρα τοῦ εἰδωλίου τῶν Ἀβδήρων ἂν τὸν ὀνομάζαμε στὸ ἑξῆς ἀδιάκριτα νέγρο ἢ Αἰθίοπα.

Στὸ ἐρώτημα ἂν οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν ἄμεση γνώση τῆς μορφῆς ἑνὸς νέγρου, ἀπαντοῦν οἱ ἀρχαῖες πηγές. Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο εἶναι γνωστὸ[2] ὅτι οἱ Αἰθίοπες ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο στὴν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη κατὰ τῆς Ἑλλάδας τὸ 480 π.Χ., ἀποτελώντας μέρος τῆς στρατιᾶς τῶν Περσῶν. Ἡ βαθιὰ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε στοὺς Ἕλληνες ἡ γνωριμία τους μὲ τὸ νέο φυλετικὸ τύπο ἀποτέλεσε τὸ κίνητρο γιὰ τὸ πέρασμα μορφῶν μὲ νεγροειδῆ χαρακτηριστικὰ στὸν χῶρο τῆς ἑλληνικῆς τέχνης[3].

Ὡστόσο, τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἔδειξαν ὅτι ἀπεικονίσεις μορφῶν μὲ νεγροειδῆ χαρακτηριστικὰ ἐμφανίζονται ἤδη στὴ μινωικὴ τέχνη[4].

Ἡ πιστὴ ἀπεικόνιση τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τῆς μαύρης φυλῆς — μαύρη ἐπιδερμίδα, σγουρὰ μαλλιά, πλατιὰ καὶ σιμὴ μύτη, παχιὰ καὶ ἀνασηκωμένα χείλη καὶ

1. Βλ. ΗΡΟΔ. II 22. 29· RE I, 1, 1905 κέ.· R. PERDRIZET, Les terres - cuites grecques d'Egypte de la Collection Fouquet (Nancy - Paris 1921) 139· Αἰθιοπία ὀνομάζει ὁ Ἡρόδοτος, ὅπως ἔδειξε ὁ D. HERMINGHAUSEN στὸ βιβλίο του Herodots Angaben über Aithiopia (1964) 6, τὴν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται σήμερα τὸ Σουδάν.

2. ΗΡΟΔ. VII 69 - 70.

3. Βλ. SCHNEIDER, Jh. Oest. Inst. IX, 1906, 321-324.

4. Παραστάσεις μορφῶν νέγρων, ποὺ πιστεύεται συνήθως ὅτι παριστάνουν Αἰθίοπες, ἀπαντοῦν σὲ τοιχογραφίες καὶ ἀντικείμενα ἀπὸ φαγεντιανὴ ἀπὸ τὴν Κνωσὸ (βλ. A. EVANS, The Palace of Minos I 302, 310· 312, εἰκ. 231· σ. 526, εἰκ. 383· εἰκ. 228c, εἰκ. 230a, b· τόμ. II σ. 756 - 7, πίν. XIII, 757, εἰκ. 489), πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ Μινωίτες ἤξεραν τὶς μαῦρες φυλὲς τῆς Ἀφρικῆς, ἐφόσον ἄλλωστε εἶναι γνωστὲς οἱ στενὲς σχέσεις τους μὲ τὴν Αἴγυπτο.

προγναθισμὸς — σὲ παραστάσεις τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες καλλιτέχνες γνώριζαν καλὰ τὸν τύπο τοῦ νέγρου καὶ προχώρησαν σὲ μιὰ ἀναλυτικὴ ἀπόδοση τῶν ἰδιαίτερων φυλετικῶν στοιχείων. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ πρότυπά τους ἦταν Αἰθίοπες ποὺ ζοῦσαν στὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι πολὺ νωρὶς οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς Αἰθίοπες θὰ πρέπει νὰ εἶχαν ἀναπτυχθεῖ[1].

Τὸ συνδετικὸ κρίκο, ἐμπορικὸ καὶ καλλιτεχνικό, ἀνάμεσα στὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀφρικὴ πιστεύεται ὅτι ἀποτέλεσε ἡ ἀποικία Ναύκρατις, ἱδρυμένη στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ Μιλησίους στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ οἱ Ἕλληνες εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦν πολλοὺς μαύρους[2]. Ἐξαιτίας τοῦ ἰωνικοῦ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπίδρασης ποὺ ἄσκησε πρώιμα ἀλλὰ καὶ ἀργότερα στὴν τέχνη τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι Ἴωνες ἦταν οἱ καλλιτέχνες ποὺ εἰσήγαγαν σὰν θέμα τύπους νέγρων στὴν ἑλληνικὴ τέχνη[3]. Ἐξάλλου, τὰ παλιότερα παραδείγματα ἀπεικονίσεων νέγρων προέρχονται ἀπὸ τὴ Ναύκρατη εἴτε ἀπὸ περιοχὲς ποὺ συνδέονταν στενὰ μ᾽ αὐτήν[4]. Στὶς πρώιμες αὐτὲς ἀπεικονίσεις διαπιστώνεται προσεκτικὴ παρατήρηση καὶ πιστὴ ἀπόδοση τῶν κύριων φυλετικῶν χαρακτηριστικῶν — φουντωτά, σγουρὰ μαλλιά, πλατιὰ μύτη, ἐλαφρὸς προγναθισμός, παχιὰ χείλη — ὥστε, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ τύπος τοῦ «πραγματικοῦ» νέγρου καθιερώθηκε ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Μιὰ σειρὰ πήλινων εἰδωλίων Αἰθιόπων ἀπὸ τὴν Κάμιρο τῆς Ρόδου τοῦ τέλους τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ποὺ ἐντάσσονται στὴν ἴδια ὁμάδα[5], μᾶς φέρνουν τυπολογικὰ ἀλλὰ καὶ χρονολογικὰ ἀρκετὰ κοντὰ στὸν Αἰθίοπα τοῦ συμπλέγματος τῶν Ἀβδήρων. Ὁ νέγρος τῶν εἰδωλίων τῆς ὁμάδας αὐτῆς εἶναι καθισμένος μὲ «ἡμιοκλάζοντα» τρόπο ἢ ζαρωμένος μὲ τὰ πόδια λυγισμένα καὶ μαζεμένα μπροστά του, ὅπως καὶ ὁ νέγρος τῶν Ἀβδήρων, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν ἀπέχει πολὺ ἕνα πήλινο εἰδώλιο μικροῦ σκλάβου γυμνοῦ, πιθανότατα νέγρου, τῆς συλλογῆς Loeb, τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.[6], ποὺ κάθεται μὲ λυγισμένα καὶ τὰ δύο πόδια, ὅπως τὸ ἀριστερὸ πόδι τοῦ νέγρου τοῦ δικοῦ μας συμπλέγματος. Τυπολογικὲς ἀναλογίες παρουσιάζει καὶ τὸ εἰδώλιο καθιστοῦ, γυμνοῦ παιδιοῦ στὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 5ο π.Χ. αἰ.[7] Ἡ στάση τῶν ποδιῶν του μᾶς

1. G. H. Beardsley, The Negro in Greek and Roman Civilization (1929) 11 - 12.

2. G. H. Beardsley ὅ.π. 21· M. Snowden, Blacks in the Antiquity-Ethiopians in the Greco-Roman Experience (1970) 101 κέ., 169 κέ.

3. G. H. Beardsley ὅ.π. 12· E. Buschor, Mün. Jb. Bild. Kunst XI, 1919, 36.

4. Τοῦ τέλους τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. εἶναι μικρὸ πλαστικὸ ἀγγεῖο μὲ μορφὴ νέγρου, ποὺ βρέθηκε στὴν Κύπρο, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ Ναύκρατη (F. M. Snowden ὅ.π. 25, εἰκ. 11), ἐνῶ μέσα στὸν 6ο π.Χ. αἰ. οἱ παραστάσεις σὲ μιὰ σειρὰ ἀγγείων ἀπὸ τὴ Ναύκρατη καὶ ἀλλοῦ (βλ. Beardsley ὅ.π. 13 κέ.) καὶ οἱ λίθινες μορφὲς νέγρων ἀπὸ τὴν Κύπρο (βλ. E. Gjerstad, The Swedish Cyprus Expedition, IV, 2, The Cypro-Geometric, Cypro-Classical Periods (1948) 103 - 104, 466 - 467) συμπληρώνονται μὲ μία πήλινη μάσκα νέγρου ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα τοῦ τέλους τοῦ 6ου - ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰ. (βλ. R. A, Higgins, Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I (1954) ἀρ. 323) ποὺ δείχνει ἐπίσης καὶ τὴν πλατιὰ διάδοση τοῦ θέματος.

5. Beardsley ὅ.π. ἀρ. 10 - 17· ἐπίσης καὶ R. A. Higgins ὅ.π. ἀρ. 261 - 266.

6. J. Sieveking Die Terrakotten der Sammlung Loeb (München 1966) I, εἰκ. 28, 2.

7. Tz. Dremzinova - Neltchinova, G. Tontcheva Terres - cuites antiques en Bulgarie (Sofia 1971) ἀρ. 14, σ. 30. Ἀπὸ τὶς συγγραφεῖς δὲν δίνεται σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ χρονολόγηση ὅμως στὸν 5ο π.Χ. αἰ.

φέρνει πολὺ κοντὰ σ' ἐκείνη τοῦ νέγρου, μόνο ποὺ τοῦ παιδιοῦ ἔχουν ἀντίθετη θέση καὶ τὸ δεξιό, λυγισμένο πρὸς τὰ ἐπάνω πόδι του δὲν εἶναι τόσο πολὺ τραβηγμένο πρὸς τὰ πίσω, ὅσο τὸ ἀντίστοιχο ἀριστερὸ τοῦ νέγρου. Τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι τοῦ παιδιοῦ κατευθύνεται κάτω ἀπὸ τὸ σῶμα του, κάθεται δηλαδὴ πάνω σ' αὐτό, ὅπως ἀκριβῶς τὸ δεξιὸ πόδι τοῦ δικοῦ μας νέγρου. Παρὰ τὴν ἀντίθετη θέση καὶ τὴ μικρὴ διαφορὰ στὸ ἕνα πόδι, τὸ μοτίβο τῶν ποδιῶν εἶναι βασικὰ ὅμοιο καὶ στὰ δύο εἰδώλια, ὅπως ὁμοιότητες παρουσιάζει γενικὰ καὶ τὸ στήσιμο τῶν δύο μορφῶν ἔτσι ποὺ νὰ μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸν νέγρο τῶν Ἀβδήρων στὸν 5ο π.Χ. αἰ.

Προσφέρεται περισσότερο γιὰ χρονολογικὴ σύγκριση, ἂν καὶ σαφῶς καλύτερης ποιότητας ἀπὸ τὸν δικό μας νέγρο, ἕνα πήλινο εἰδώλιο τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴν Κάμιρο[1], ποὺ παριστάνει ἕνα γυμνὸ νέγρο καθισμένο κάπως διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ νέγρου τοῦ συμπλέγματος, ἀλλὰ πάλι μὲ σκέλη ποὺ κάμπτονται καὶ μαζεύονται κοντὰ στὸ σῶμα (πίν. 11ε). Ὁμοιότητες ἀλλὰ καὶ διαφορὲς παρατηροῦνται στὴν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου τους: ὁ νέγρος τῆς Καμίρου ἔχει καὶ αὐτὸς ἔντονα περιγράμματα γύρω ἀπὸ τὰ μάτια, ὑψηλὸ μέτωπο, χονδρὰ χείλη καὶ πλατιά, σιμὴ μύτη ποὺ μοιάζουν μὲ τῶν Ἀβδήρων· βλέπει κατευθείαν μπροστὰ καὶ τὸ πλατύ του πρόσωπο ἔχει τὴν ἴδια αὐστηρότητα στὴν ἔκφραση μὲ τὸν νέγρο τῶν Ἀβδήρων. Διαφορὲς ὑπάρχουν στὶς ἐπὶ μέρους φόρμες τοῦ προσώπου, ὅπως στὸ πηγούνι ποὺ εἶναι περισσότερο τριγωνικὸ στὸ εἰδώλιο τῶν Ἀβδήρων σὲ σχέση μὲ τὸ τετράγωνο πηγούνι τοῦ εἰδωλίου τῆς Ρόδου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κάνουν τὸ πρόσωπο τοῦ πρώτου ἐλαφρὰ στενότερο· στὰ μάγουλα ποὺ εἰσέχουν καὶ στὶς ρυτίδες γύρω ἀπὸ τὸ στόμα καὶ στὸ μέτωπο τοῦ πρώτου, χαρακτηριστικὰ ποὺ προσδιορίζουν ἕνα ἄτομο προχωρημένης ἡλικίας, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ νεανικὴ μορφὴ τοῦ δεύτερου νέγρου. Διαφορὰ ὑπάρχει καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν ματιῶν: τὰ περιγράμματα γύρω ἀπὸ τὰ μάτια εἶναι μὲν ἔντονα καὶ στὰ δύο εἰδώλια, ἀλλὰ στὸ εἰδώλιο τῶν Ἀβδήρων τὸ πλάσιμο εἶναι περισσότερο προχωρημένο· τὰ μάτια εἶναι πλατύτερα, τὰ ἐπάνω βλέφαρα σχηματίζουν ἀμβλεία γωνία καὶ ὄχι μιὰ ἁπλὴ καμπύλη γραμμή, ὅπως τοῦ νέγρου τῆς Καμίρου, τοῦ ὁποίου τὰ μάτια εἶναι ἀμυγδαλόσχημα, ἐπιμήκη καὶ ἐλαφρὰ λοξά, διατηρώντας ἀκόμη τὴν αὐστηρορυθμικὴ διάπλαση. Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, χωρὶς νὰ ἀπέχει πολύ, ὁ νέγρος τοῦ εἰδωλίου τῶν Ἀβδήρων ἀκολουθεῖ χρονικὰ ἐκεῖνον τῆς Καμίρου καὶ θὰ πρέπει ἑπομένως νὰ τοποθετηθεῖ στὰ μέσα ἢ ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Κοντὰ στὸν δικό μας νέγρο μᾶς φέρνει καὶ τὸ πήλινο εἰδώλιο ἑνὸς καθιστοῦ στὸ ἔδαφος Σιληνοῦ τοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας (ἀρ. εὐρ. 5744) ποὺ προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴ

προκύπτει ἀπὸ τὴ σύγκρισή του μὲ παρόμοια εἰδώλια, χρονολογημένα μάλιστα στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Βλ. R. A. Higgins ὅ.π. ἀρ. 835 - 837, 1157 - 1159.

1. R. A. Higgins ὅ.π. ἀρ. 268, εἰκ. 46 (ἡ χρονολόγηση στηρίζεται στὴ σχέση τοῦ τύπου τοῦ εἰδωλίου μὲ παράσταση σὲ νόμισμα τῆς Νάξου Σικελίας τοῦ 460 π.Χ., βλ. C. Seltman, Greek Coins πίν. XXV, 9)· γενικά, ὁ τύπος αὐτός, ὅσον ἀφορᾶ τὴ στάση τῶν ποδιῶν, ἔχει τὴν ἀρχή του στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια. Ἀπαντᾶ π.χ. σὲ εἰδώλιο ἀφρικανοῦ σκλάβου ἀπὸ τάφο τῆς Ἰαλυσοῦ, χρονολογημένο στὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. (Cl. Rh. VIII, εἰκ. 185).

Θράκη (πίν. 11στ) καὶ θὰ μποροῦσε νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.[1] Μορφολογικὰ παρουσιάζει πολλὲς καὶ σημαντικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν Αἰθίοπα τοῦ συμπλέγματος. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἐντοπίζονται κυρίως στὸ πλάσιμο τῆς ἐξογκωμένης κοιλιᾶς τῶν δύο μορφῶν, στὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδεται ὁ ὀφαλὸς (σὰν ἡμισφαιρικὸ ἔξαρμα), ἀλλὰ προπάντων στὴν ἀπόδοση τῶν ματιῶν, τὴ διάπλαση καὶ γενικὰ τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου, μόνο ποὺ ἐξαίρονται τὰ νεγροειδὴ χαρακτηριστικὰ τοῦ Αἰθίοπα· Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ τοποθετούσαμε χρονολογικὰ τὸν Αἰθίοπα τῶν Ἀβδήρων δίπλα στὸν Σιληνὸ τοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας. Ὁ τελευταῖος χρονολογικὰ δὲν ἀπέχει πάρα πολὺ ἀπὸ τὸν καθιστὸ νέγρο τῆς Καμίρου. Ἡ διαφορά τους δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ μία δεκαετία. Ἂν εἶναι ἔτσι, τότε τὸ εἰδώλιο στὴ Σόφια καὶ μαζί του καὶ ὁ νέγρος τῶν Ἀβδήρων, θὰ μποροῦσαν, μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα, νὰ τοποθετηθοῦν στὰ μέσα ἢ τὸ ἀργότερο ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Δυστυχῶς δὲν βοηθάει γιὰ μιὰ πιὸ ἀκριβὴ χρονολόγηση ἡ μορφὴ τοῦ μικροῦ πιθήκου τοῦ συμπλέγματός μας, ἐφόσον τὸ σχηματοποιημένο πλάσιμό του, ἀλλὰ καὶ ἡ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πηλοῦ, δὲν τὸ ἐπιτρέπουν εὔκολα. Εἰδώλια πιθήκων, ὅπως αὐτὰ ἀπὸ τὴν Ὄλυνθο[2], ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἔχουν καὶ αὐτὰ σχηματοποιημένο κεφάλι μὲ τὸ ρύγχος τους νὰ διαγράφεται πολὺ χονδρικά, ἀποτέλεσμα βέβαια τῆς βιαστικῆς, μαζικῆς παραγωγῆς εἰδωλίων αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Παρὰ τὴ σχηματοποίηση, ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ ἔχουν ἀρκετὰ μεγάλη χρονικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸ πιθηκάκι τῶν Ἀβδήρων.

Ἀλλὰ καὶ στὸ σύνολό του τὸ σύμπλεγμα ἀποτελεῖ μιὰ κλειστὴ καὶ ἀρκετὰ βαριὰ σύνθεση, ποὺ τὸ περίγραμμά της καὶ στὴν κύρια καὶ στὴν πίσω ὄψη (πίν. 11α, β) ἐντάσσεται μέσα σὲ ἕνα τετράπλευρο, ὀρθογώνιο πλαίσιο, μὲ ἐξαίρεση μόνο τὸ ἀριστερὸ γόνατο τοῦ νέγρου ποὺ διαφεύγει ἀπὸ τὰ ὅριά του. Ἡ αὐστηρότητα στὴ διάρθρωση τῆς σύνθεσης, ὑπογραμμισμένη ἀπὸ τὴ σφικτοδεμένη δομὴ τοῦ εἰδωλίου, τὸ τοποθετοῦν ἀνάμεσα στὰ ἔργα τῆς κοροπλαστικῆς τῶν πρώιμων κλασικῶν χρόνων. Ἔτσι, τυπολογικὰ καὶ μορφολογικὰ παράλληλα τοῦ εἰδωλίου τῶν Ἀβδήρων μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν εἰδώλια μὲ μορφὲς καθιστῶν Σατύρων καὶ Σιληνῶν τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ποὺ ἡ γενικὴ σύλληψη καὶ ἀπόδοσή τους τὰ συνδέουν χρονολογικὰ μὲ τὸ δικό μας σύμπλεγμα[3].

Ξέχωρα ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ δύο μορφὲς τοῦ εἰδωλίου ἀποτελοῦν δύο χαριτωμένες

1. Tz. Dremzinova - Neltchinova, G. Tontcheva ὅ.π. ἀρ. 13, σ. 19· ὡς τόπος προέλευσης σημειώνεται λανθασμένα ἡ Ἀλεξανδρούπολη· τὸ εἰδώλιο προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο ὅπου τοποθετεῖται καὶ ἀνασκάπτεται σήμερα ἡ ἀρχαία Μεσημβρία τοῦ Αἰγαίου, δυτικὰ τῆς Ἀλεξανδρούπολης (βλ. G. Kazarov, Zur Archäologie Thrakiens, AA 33, 1918, 23 κέ.). Οἱ συγγραφεῖς, χωρὶς νὰ παραπέμπουν σὲ ὅμοια ἢ ἀνάλογα παραδείγματα, χρονολογοῦν τὸ εἰδώλιο στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ὡστόσο τὸ εἰδώλιο τοῦ Σιληνοῦ τῆς Σόφιας ἀνήκει στὸν τύπο καθιστῶν Σατύρων ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ τὴ Βοιωτία (ὁ τύπος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τόπο εὕρεσης τῶν εἰδωλίων, θεωρεῖται ροδιακός), ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ συνευρήματά τους στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (βλ. R. A. Higgins ὅ.π. ἀρ. 271, 838, 839). Ἐπομένως θὰ μπορούσαμε νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸν Σιληνὸ τῆς Μεσημβρίας στὰ μέσα περίπου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

2. Olynthus VII ἀρ. 313, 314, εἰκ. 38.

3. Πρβ. F. Winter, Die Typen I 216, 1· N. Breitenstein, Catalogue of Terracottas Cypriote, Greek, Etrusco - Italian and Roman (Copenhagen 1941) ἀρ. 314, εἰκ. 37· R. A. Higgins ὅ.π. ἀρ. 839, εἰκ. 115.

παρουσίες. Τὸ σύμπλεγμά τους ὅμως ἀποκτᾶ ἐπὶ πλέον μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα πρωτοτυπία, κυρίως ἐπειδὴ τὸ θέμα εἶναι στὸ σύνολό του μοναδικό, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, στὴν τέχνη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Ἔπρεπε νὰ καταφύγουμε στὴν τέχνη τῶν Ἀλεξανδρινῶν χρόνων γιὰ νὰ συναντήσουμε ὡς σύλληψη ἀνάλογο θέμα—μιὰ σκηνὴ δρόμου, ὅπου ἕνας νέγρος μικροπωλητὴς φρούτων κοιμᾶται ἔχοντας στὸν ὦμο του ἕνα χαριτωμένο πίθηκο—ἀπεικονισμένο σὲ ἕνα πήλινο εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια[1]. Βέβαια, παρόμοια συμπλέγματα δὲν εἶναι ἄγνωστα ἀπὸ πολὺ παλιότερα παραδείγματα, ὅπως τὸ πήλινο εἰδώλιο τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴ Μῆλο ποὺ παριστάνει ἕνα πιθηκάκι καθισμένο στὸν ἀριστερὸ ὦμο ἑνὸς νάνου[2]. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ σύμπλεγμα καὶ τὸ ἀλεξανδρινὸ βρίσκεται ἐκεῖνο τῶν Ἀβδήρων. Στὴν ἀρχαϊκὴ σύνθεση ἔχουμε μιὰ εἰκόνα χαριτωμένη καὶ ρεαλιστικὴ ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ὄχι καρικατουρίστικη. Ἀνάλογο εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος τοῦ εἰδωλίου τῶν Ἀβδήρων, φτιαγμένο ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη γιὰ νὰ ἐπισύρει τὴ συμπάθεια τοῦ θεατῆ καὶ νὰ τὸν διασκεδάσει μέσα ἀπὸ τὴν ἀντιθετικὴ συνύπαρξη δύο κωμικῶν μορφῶν: ἑνὸς καμπούρη, κοκκαλιάρη Αἰθίοπα συντροφιὰ μὲ τὸ χαριτωμένο, ὅλο ζωντάνια πιθηκάκι του, ποὺ σκαρφάλωσε γιὰ νὰ ἀναπαυτεῖ ξένοιαστα ἐπάνω στὸν ὦμο τοῦ ἀφεντικοῦ του. Τὸ θέμα εἶναι ρεαλιστικό, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὸν περισσότερο διηγηματικὸ χαρακτήρα τῆς ἑλληνιστικῆς σύνθεσης ποὺ εἶναι ἐμπλουτισμένη καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως τὸ καλάθι τῶν φρούτων. Κυρίως ὅμως ἡ κλειστή, ἀρκετὰ βαριὰ καὶ αὐστηρὴ σύνθεση τοῦ συμπλέγματος τῶν Ἀβδήρων ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν κίνηση καὶ τὴ ροὴ τῶν ὄγκων τῆς ἀλεξανδρινῆς σύνθεσης. Ὁ ρεαλισμὸς ἐπικρατεῖ στὴν ἀποτύπωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ νέγρου τῶν Ἀβδήρων, χωρὶς ὅμως νὰ φθάνει στὰ ὅρια τοῦ αἰσθησιασμοῦ ἢ τοῦ γκροτέσκο, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἀλεξανδρινὴ κυρίως τέχνη[3].

Καὶ στὰ πρώιμα καὶ στὰ μεταγενέστερα παραδείγματα, ὡστόσο, τὸ θέμα εἶναι κατ' ἐξοχὴν λαϊκὸ καὶ προσφιλές, γιατὶ συνδέεται μὲ κωμικές, διασκεδαστικὲς εἰκόνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς[4]. Ἰδιαίτερα λαϊκὴ εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ καμπούρη νέγρου ποὺ ἑρμηνεύεται κατὰ κανόνα ὡς σκλάβος (πρβ. τὸ πήλινο εἰδώλιο τῆς συλλογῆς Gréau ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία, ποὺ παριστάνει μιὰ καρικατουρίστικη μορφὴ μὲ ἔντονη κύφωση καὶ ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀπεικονίζει σκλάβο[5]· ἐπίσης τὸ πήλινο, ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, εἰδώλιο ποὺ παριστάνει νέγρο σκλάβο, τοῦ ὁποίου ὁ γυμνὸς ὀστεώδης κορμὸς παρουσιάζει ἔντονη κύφωση[6]). Ἕνας ἀπὸ τοὺς νέγρους αὐτούς, ποὺ μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ

1. T. Schreiber, AM X, 1885, 383, πίν. XI, 2· Bearsdley ὅ.π. ἀρ. 203, σ. 21, 93, 112.

2. R. A. Higgins ὅ.π. ἀρ. 93, πίν. 18.

3. Γιὰ τὸν ρεαλισμὸ σὲ παραστάσεις νέγρων βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ N. Himmelmann, Alexandria und der Realismus in der griechischen Kunst (Tübingen 1983) 64 - 67, ὅπου παρουσιάζονται ρεαλιστικὲς ἀπεικονίσεις νέγρων σὲ ἀγαλμάτια τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς· χαρακτηριστικὸ τῶν ἀπεικονίσεων αὐτῶν εἶναι ἡ ἔντονη κίνηση τῶν μορφῶν καὶ συχνὰ ἡ αἰσθησιακή τους ἔκφραση ποὺ τὶς μεταβάλλει σὲ καρικατοῦρες. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ἰ. Παπαποστόλου γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς μελέτης αὐτῆς.

4. Βλ. Bearsdley ὅ.π. 21· ἐπίσης W.C. McDermott, The Ape in the Antiquity (1938) 109 - 110.

5. F. Winter, Die Typen II 443, ἀρ. 2.

6. H. Hoffman, Ten Centuries that Shaped the West (1971) ἀρ. 137. Παθολογικὰ χαρακτηριστικὰ καρικατουρίστικων ἀπεικονίσεων βλ. W. E. Stevenson, The Pathological Representation in Greek and Ro-

σκλάβου ζοῦσαν στὶς διάφορες ἑλληνικὲς πόλεις, θὰ πρέπει νὰ ἀπεικονίζεται λοιπὸν καὶ στὸ εἰδώλιο τῶν Ἀβδήρων. Ἕνας ἀπὸ τοὺς νέγρους σκλάβους ποὺ ὁ προορισμός τους ἦταν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ ὅλες τὶς δουλειές[1]: ἔτσι, σκλάβος εἶναι καὶ ὁ νέγρος τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Κόρινθο ποὺ κουβαλάει ἕνα καρβέλι ψωμιοῦ[2]· δοῦλος ἢ παιδαγωγὸς εἶναι καὶ ὁ νέγρος ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ ποὺ συνοδεύει δύο μικρὰ παιδιὰ στὸ σχολεῖο τους[3]. Δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ποὺ νέγροι σκλάβοι ἀποτελοῦσαν μέσο διασκέδασης καὶ ψυχαγωγίας. Χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἠθοποιοί, γελωτοποιοί, ἀκροβάτες, θηριοδαμαστές[4]. Δὲν θὰ μπορούσαμε μᾶλλον νὰ ἐντάξουμε τὸν δικό μας Αἰθίοπα στὴν ὁμάδα τῶν σκλάβων μὲ τὶς ἰδιότητες αὐτές. Θὰ λέγαμε ὅτι τὸ σύμπλεγμα τῶν Ἀβδήρων μᾶς δίνει ἁπλῶς μιὰ σκηνὴ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, πιθανὸν μιὰ εἰκόνα τοῦ δρόμου ἀπεικονίζοντας ἕνα χαριτωμένο καὶ διασκεδαστικὸ στιγμιότυπο, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ θὰ συναντοῦσε συχνὰ κανεὶς στοὺς δρόμους μιᾶς πολυσύχναστης, ἐμπορικῆς πόλης τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ πεινασμένος, ἡλικιωμένος σκλάβος κάθεται κάπου στὸ ἔδαφος, ἴσως σὲ μιὰ γωνιὰ τοῦ δρόμου, δίνοντας ἕνα εἶδος παράστασης μαζὶ μὲ τὸ πιθηκάκι του γιὰ νὰ κερδίσει ὁρισμένα χρήματα. Ὅσο τραγικὸ καὶ ἂν εἶναι τὸ περιεχόμενο μιᾶς τέτοιας εἰκόνας δὲν παύει νὰ εἶναι κωμική. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ μορφὴ τοῦ νέγρου ἦταν, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ Beardsley, «the product of a joyous, almost child-like interest in a new race»[5]. Θὰ μποροῦσε λοιπὸν τὸ εἰδώλιο τῶν Ἀβδήρων νὰ χρησιμεύσει θαυμάσια σὰν ἕνα παιδικὸ παιχνίδι, σὰν μιὰ κούκλα χαριτωμένη καὶ διασκεδαστική. Ἔχοντας ὑπόψη ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἕναν τάφο, τότε μὲ μεγάλη πιθανότητα θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι εἶχε συνοδεύσει στὸν τάφο ἕνα μικρὸ παιδί, σύμφωνα μὲ τὴν πολὺ γνωστὴ συνήθεια νὰ ἐναποθέτουν στὸν τάφο μαζὶ μὲ τὰ παιδιὰ ποὺ πέθαιναν καὶ τὰ ἀγαπημένα τους παιχνίδια.

Σημειώθηκε ἤδη ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ καὶ ἡ παραπέρα ἐξέλιξη τοῦ τύπου τοῦ Αἰθίοπα ἢ τοῦ νέγρου σχετίζεται μὲ τὸν χῶρο τῆς Ἰωνίας. Ἰωνικὸ χαρακτήρα εἶχε, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ πόλη Ναύκρατις, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ γνώρισαν τὸν καινούργιο φυλετικὸ τύπο. Φαίνεται ὅμως πὼς γενικότερα στὸν ἀνατολικὸ κόσμο ὁ νέος τύπος ἔτυχε πλατιᾶς καθιέρωσης καὶ διαπραγμάτευσης, ἐφόσον τὰ παλιότερα παραδείγματα ἀλλὰ καὶ τὰ περισσότερα μεταγενέστερα προέρχονται, ὅπως εἴδαμε, ἀπὸ περιοχὲς ὅπως τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ρόδου. Στὶς δύο αὐτὲς περιοχὲς ἀπαντᾶ συχνὰ ἐπίσης στὴν πρώιμη ἐποχὴ ὁ τύπος τοῦ καθισμένου μὲ μαζεμένα σκέλη νέγρου ἢ ὄχι νέγρου[6]. Ἔχοντας ὑπόψη τὰ παραπάνω ἀλλὰ καὶ τοὺς στενοὺς δεσμοὺς τῆς πόλης τῶν

man Art (1975), ὅπου ὑποστηρίζεται (σ. 150) ὅτι αὐτὰ ἐμφανίζονται στὴν τέχνη μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Γιὰ τὴν ὑπόδειξη καὶ αὐτῆς τῆς μελέτης εἶμαι ὑπόχρεη στὸν καθηγητὴ κ. Ἰ. Παπαποστόλου.

1. Beardsley ὅ.π. 111 κέ.

2. W. Hornbostel κ.ἄ., Kunst der Antike Schätze aus Norddeutschen Privatbesitz (1977) ἀρ. 107, σ. 135 - 136.

3. D. B. Thompson, Miniature Sculpture from the Athenian Agora (1959) ἀρ. 59.

4. F. M. Snowden, ὅ.π. 156 - 168· ἐπίσης Σ. Καρούζου, Χάλκινο ἀγαλμάτιο σφαιροπαίκτου, θαυματοποιοῦ, ΑΕ 1975, 1 - 18.

5. Beardsley ὅ.π. 21.

6. Πρβ. D. Davidson - D. B. Thompson, Small Objects from the Pnyx I, Hesperia Suppl. VII (1943) 124· τὸ εἰδώλιο τοῦ καθισμένου γυμνοῦ ἀγοριοῦ στὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας (βλ. Tz. Dremzinova-Neltchinova,

Ἀβδήρων μὲ τὸν ἰωνικὸ κόσμο[1], δὲν ἀποροῦμε βέβαια γιὰ τὴν εἰκόνα ἑνὸς νέγρου μὲ τὸν πίθηκό του, ἀπεικονισμένους σ' ἕνα πήλινο εἰδώλιο, κατασκευασμένο πιθανότατα σ' ἕνα ντόπιο ἐργαστήριο. Ἡ ὕπαρξη ἑνὸς σημαντικοῦ ἐργαστηρίου κοροπλαστικῆς στὰ Ἄβδηρα εἶναι ἀπὸ παλιὰ γνωστή, ὅπως γνωστὴ εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἐπίδραση σ' αὐτὸ τὸ ἐργαστήριο τῆς ἰωνικῆς κοροπλαστικῆς[2]. Ἐπὶ πλέον, ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῶν μέχρι σήμερα ἀνασκαφῶν στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ τοῦ νεκροταφείου της, διαπιστώθηκαν ἐμπορικὲς σχέσεις καὶ μὲ τὴ Ρόδο[3]. Γενικότερα, εἶναι ἐμφανέστατη ἡ στενὴ σχέση τῆς θρακικῆς ἀποικίας μὲ τὸν ἀνατολικοϊωνικὸ χῶρο στὰ ἀρχαϊκά, κλασικὰ καὶ ἑλληνιστικὰ χρόνια.

Ἂν καὶ ἡ φθορὰ τοῦ πηλοῦ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ εἰδωλίου εἶναι ἀρκετὰ προχωρημένη, διακρίνει κανεὶς σ' αὐτὸ τὴν ἀνατολικοϊωνικὴ ἐπίδραση στὴ διάπλαση τοῦ σχεδὸν σφαιρικοῦ κεφαλιοῦ τοῦ Αἰθίοπα, τοῦ κοντοῦ καὶ χονδροῦ λαιμοῦ του καὶ στὴν ἁβρότητα τῆς σάρκας στὴν κοιλιὰ τοῦ πιθήκου. Κάτω λοιπὸν ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐπίδραση τοῦ ἀνατολικοϊωνικοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, πρέπει ὁ Ἀβδηρίτης κοροπλάθος νὰ δημιούργησε τὸ γραφικὸ σύμπλεγμα τοῦ σκλάβου Αἰθίοπα μὲ τὸ πιθηκάκι του, ποὺ παίζει, ἀναπαύεται ἢ κοιμᾶται στὸν ὦμο τοῦ κυρίου του.

Κομοτηνὴ 1983

ΕΥΗ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

G. Tontcheva ὅ.π. ἀρ. 14) ἐπαναλαμβάνει τὸ μοτίβο τοῦ νέγρου τῶν Ἀβδήρων καὶ ἀποδίδεται ἐπίσης σὲ ροδίτικο ἐργαστήριο.

1. Βλ. Δ. Λαζαριδη ὅ.π. 1 κέ., 18 κέ.
2. Δ. Λαζαριδης, Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων (1960).
3. ΑΔ 1965, Β2, Χρονικά, 456, 460.

ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΕΣ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Ὁ γεωγραφικὸς χῶρος καὶ οἱ γύρω λαοί

Ἡ χερσόνησος τῆς Μαγνησίας (ἰδίως ἡ μακρὰ ἀνατολικὴ πλευρά, ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Πηνειοῦ ὣς τὸ Τρίκερι, χωρὶς τὴν περιοχὴ τῆς Ἰωλκοῦ) (εἰκ. 1) ἦταν στὴν ἀρχαιότητα ἐξαιρετικὰ δυσπρόσιτη καὶ τὸ ἐκεῖ ἐγκαταστημένο μικρὸ τμῆμα τῶν αἰολικῆς καταγωγῆς Μαγνήτων ἔμεινε ἀπομονωμένο ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες καὶ καθυστερημένο πολιτιστικά. Ἡ θρησκευτική τους ζωὴ θὰ εἶχε μεγάλο ἐνδιαφέρον, ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνει γνωστή, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα.

Ἡ διείσδυση τῶν Μαγνήτων στὴ χερσόνησο τοῦ Πηλίου (προερχόμενων ἀπὸ τὰ δυτικὰ μᾶλλον κι ὄχι ἀπὸ τὰ βόρεια) εἶχε γίνει στὰ προχωρημένα μυκηναϊκὰ χρόνια, ὅταν ἄλλα ἑλληνικὰ φύλα κατεῖχαν ἤδη τὰ προσφορότερα γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση πεδινὰ μέρη πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θεσσαλικῆς ἐνδοχώρας. Ἦταν πιὸ ὀλιγάριθμοι ἀπὸ τοὺς ἄμεσους πρὸς τὰ δυτικὰ γείτονές τους Λαπίθες καὶ Περραιβοὺς καὶ πιὸ λιτοδίαιτοι ἢ ὀλιγαρκεῖς, ὥστε μπόρεσαν νὰ περιοριστοῦν σὲ μιὰ στενὴ λωρίδα ὁμαλῆς παραλίας κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς χερσονήσου καὶ σὲ ἐπίσης μικρή, ἀλλὰ εὔφορη ζώνη στὶς δυτικὲς πλαγιὲς τῆς Ὄσσας καὶ τοῦ Πηλίου, ἀνάμεσα στὰ βουνὰ αὐτὰ καὶ στὴ λίμνη Βοιβηίδα καὶ βορειότερα τὴ Νεσσωνίδα, ἡ ὁποία στὰ ἱστορικὰ χρόνια εἶχε γίνει βάλτος, μεγαλύτερος σὲ ἔκταση ἀπὸ τὴ Βοιβηίδα. Στὰ προϊστορικὰ χρόνια ἡ δυτικὴ εὔφορη ζώνη τῶν Μαγνήτων ἐκτεινόταν καὶ νοτιοανατολικὰ τῶν ὀχθῶν τῆς Βοιβηίδας, ὣς τὶς Φερὲς καὶ τὴν Ἰωλκό, ἐνῶ ἀργότερα μόνο ἡ Ἰωλκὸς ἔμεινε στοὺς Μάγνητες.

Ἁμαξιτὴ ὁδὸς ἀπὸ τὴν πεδινὴ περιοχὴ τῆς Ἰωλκοῦ πρὸς τὶς μαγνητικὲς πολίχνες δὲν ὑπῆρχε ὄχι μόνο στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸ μεσαίωνα καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, καὶ μόνο στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ἀνοίχτηκε παραλιακὸς δρόμος (μὲ ἐκβραχισμοὺς σὲ παραφυάδα τοῦ Πηλίου), ἀπὸ ὅπου πέρασε καὶ ἡ στενὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ πρὸς τὰ ἐντὸς τοῦ Παγασιτικοῦ πηλιορείτικα χωριά. Μόνο ὀρεινὰ ἡμιονικὰ μονοπάτια χρησιμοποιοῦνταν παλαιότερα γιὰ τὴν ἐπικοινωνία. Ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς χερσονήσου, δηλ. ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Πηνειοῦ, ἦταν ἀκόμα δυσκολότερο νὰ εἰσδύσει κανεὶς στὴ χώρα, γιατὶ ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Πηνειοῦ ὀρθώνεται ὁ ὄγκος τῆς Ὄσσας, ἐνῶ ἀπὸ τὴ θάλασσα οἱ ἄξενες ἀκτὲς ἐμπόδιζαν ἐπίσης τὴν εὐχερὴ προσπέλαση («ὁ παράπλους πᾶς τῆς Ὄσσης καὶ τοῦ Πηλίου τραχύς» λέει ὁ Στράβων 9, 443). Ἐξαίρεση κάνει ἡ μικρὴ περιοχὴ τῆς Μελίβοιας ποὺ ὁ Ὅμηρος τὴν παρουσιά-

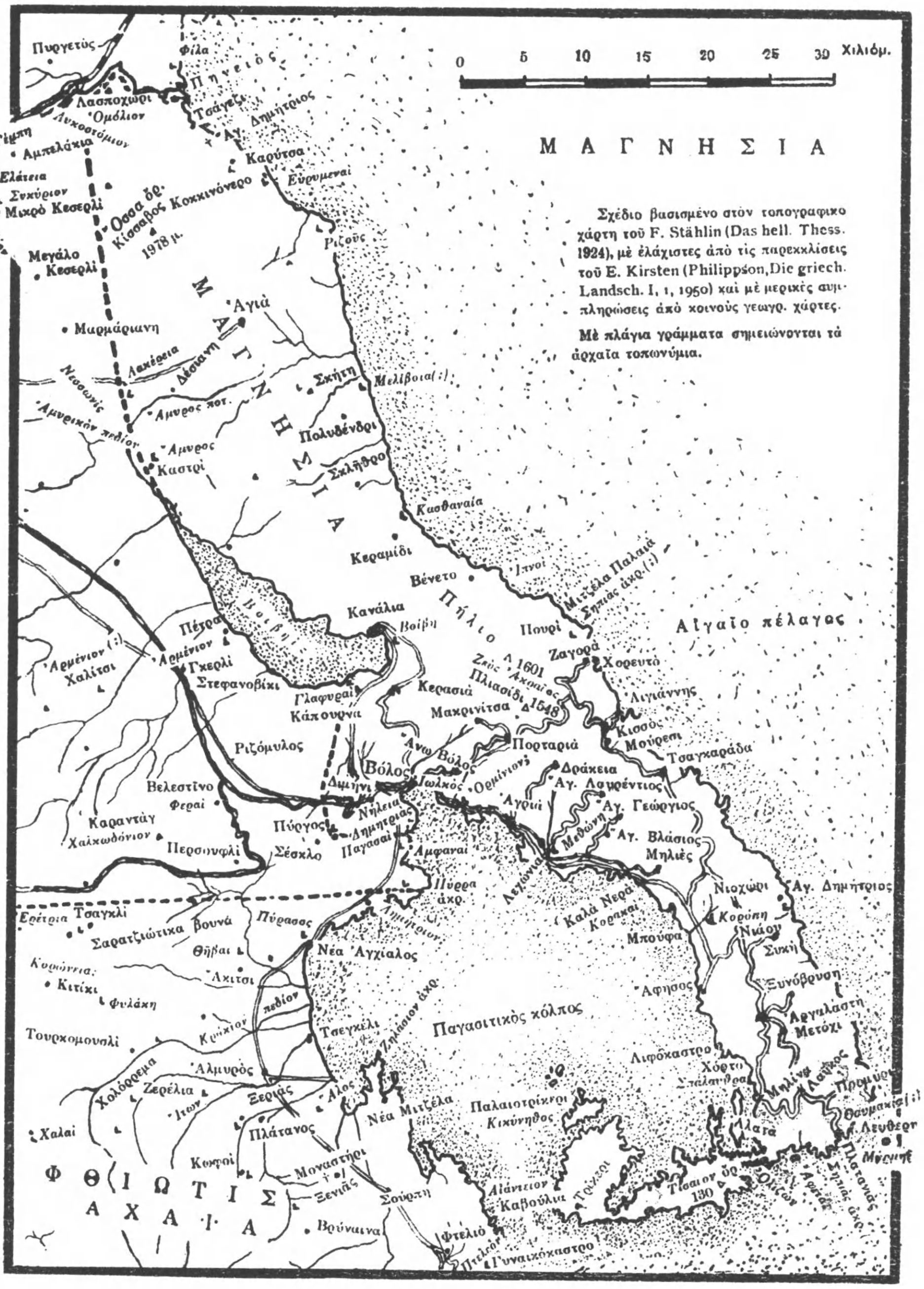

Εἰκ. 1. Θεσσαλικὴ Μαγνησία.

ζει ὡς τὸν πυρήνα τῆς ἐπικράτειας τοῦ Φιλοκτήτη (Ἰλ. Β 717). Γι' αὐτὸ τὴν κυρίως Μαγνησία δὲν τὴ διεκδίκησε οὔτε στὰ χρόνια τῆς ἀναταραχῆς καὶ τῶν συνεχῶν μετακινήσεων κανένας ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς λαούς, οὔτε οἱ Λαπίθες οὔτε οἱ Περραιβοὶ οὔτε οἱ Αἰνιᾶνες ποὺ κάποτε κατεῖχαν τὸ Δώτιον πεδίον οὔτε ἄλλοι λαοὶ τῆς Πελασγιώτιδας ἢ οἱ Θεσσαλοί, ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ νότιοι γείτονες, οἱ Μινύες τῆς Ἰωλκοῦ καὶ οἱ Φθιῶτες Ἀχαιοί.

Ὁλόκληρη ἡ κυρίως Μαγνησία παρέμεινε «ἀπομονωμένη καὶ ἄδοξη» (Στράβ. 9, 443). Σ' αὐτὸ ὀφείλεται, κατὰ τὸ Στράβωνα, καὶ ἡ ἀσαφὴς παρουσίαση τῆς χώρας ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ἀόριστα λέει (Β 756 κπ.) πὼς τὸ ἐκστρατευτικὸ στὴν Τροία σῶμα τῶν Μαγνήτων, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Πρόθοο, προερχόταν ἀπὸ τὴ χώρα «τοῦ Πηνειοῦ καὶ τοῦ εἰνοσιφύλλου Πηλίου» (δηλ. ἀπὸ μιὰ περιοχὴ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ περιλαμβάνει τὸ παρὰ τὸν Πηνειὸ Δώτιον πεδίον καὶ ὁλόκληρο τὸν ὀρεινὸ ὄγκο τοῦ Πηλίου, μὲ ὅριο στὰ δυτικὰ τὶς ὄχθες τῆς Βοιβηίδας), ἀναφέρει καὶ ἄλλους πολεμιστὲς ἀπὸ τὴ Μελίβοια καὶ ἀπὸ πολίχνες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς χερσονήσου (ἀπὸ τὴ Μεθώνη, τὴ Θαυμακία καὶ τὴν «τραχεῖα Ὀλιζῶνα») μὲ ἀρχηγὸ τὸ Φιλοκτήτη, καὶ τρίτο σῶμα ἀπὸ τὶς Φερές, τὴ Βοίβη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Βοιβηίδας, τῶν Γλαφυρῶν καὶ τῆς Ἰωλκοῦ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Εὔμηλο (Β 716 κπ. καὶ 711 κπ.). Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς ἀπὸ τὶς τρεῖς ὁμάδες ἡ πιὸ καθυστερημένη πολιτιστικὰ ἦταν τοῦ Φιλοκτήτη (τῆς ὀρεινῆς ἢ τῆς «κυρίως Μαγνησίας»): ὁ ἴδιος ὁ Φιλοκτήτης μνημονεύεται πάντοτε ὡς «τόξων εὖ εἰδὼς» καὶ οἱ ἄνδρες του ὡς πολεμιστὲς μόνο μὲ τόξα, ἐνῶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἦταν «ἀγχιμαχηταί», πολεμοῦσαν δηλ. μὲ δόρατα καὶ μὲ ξίφη, καὶ ἀρκετοὶ ὀχούμενοι σὲ ἅρματα.

Ι. Προθεσσαλικὰ χρόνια

Μύθοι καὶ λατρεῖες τῆς ὀρεινῆς Μαγνησίας

Οἱ Κένταυροι

Ὁ μύθος τῶν Κενταύρων, ἀρχικὰ δεμένος ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ Πήλιο, ἔγινε γνωστὸς στὴ νότια Ἑλλάδα, ὅταν ὁμάδες Λαπιθῶν διασκορπίστηκαν νοτιότερα (διφυεῖς μυθικὲς ὑπάρξεις ἦταν γνωστὲς καὶ σ' ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας, καθὼς καὶ στὶς ἀποικίες, ὄχι ὅμως Κένταυροι). Ὁ προϊστορικὸς λαὸς τῶν Λαπιθῶν ποὺ νωρὶς διασπάστηκε καὶ ἀργότερα ἀπορροφήθηκε ἀπὸ ἄλλους λαοὺς ἔφερνε μαζί του ἔπος παλαιότερο τῆς Ἰλιάδας ποὺ ἐγκωμίαζε τοὺς Λαπίθες ἥρωες τῆς κενταυρομαχίας. Οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ πλάστες τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων βρῆκαν τὴν κενταυρομαχία ἰδεῶδες θέμα γιὰ τὴ διακόσμηση στενῶν καὶ ἐπιμήκων ἐπιφανειῶν (ὅπως οἱ ζωφόροι τῶν ναῶν ἢ τὰ διαζώματα μὲ μετόπες ἐναλλασσόμενες μὲ τριγλύφους, ἀκόμα καὶ οἱ ἐναέτιες συνθέσεις τῶν ναῶν καὶ ἡ κατὰ ζῶνες διακόσμηση τῶν ἀγγείων) καὶ συνέβαλαν στὴ μακραίωνη ἐπιβίωση τοῦ μύθου. Ἡ παρουσία Κενταύρων σ' ἄλλα βουνὰ (ὅπως στὴ Φολόη καὶ στὸ Μαλέα) ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ μύθο σὲ ἐπιβίωση ὑπολειμμάτων τῆς ἀρχικῆς θεσσαλικῆς

ὁμάδας (Διόδ. 4, 70, 'Απολλόδ. 2, 5, 4). 'Ακόμα καὶ οἱ Κένταυροι πού σύμφωνα μὲ τοπικούς μύθους ἔδρασαν μεμονωμένοι (ὅπως ὁ Νέσσος τοῦ Εὐήνου ποταμοῦ καὶ ὁ Εὐρυτίων τῆς ἀχαϊκῆς πόλης 'Ωλένου) θεωροῦνταν μέλη τῆς ἀρχικῆς ὁμάδας πού εἶχαν διαφύγει «ἄλλος ἀλλαχῇ» ('Απολλόδ. 2, 5, 4, Παυσ. 7, 18, 1). 'Η ἐξόντωση ὅλων τῶν ἐκτὸς Θεσσαλίας Κενταύρων, καθὼς καὶ τῶν μεμονωμένων, ἀποδόθηκε ἀπὸ νεώτερους μύθους στὸν 'Ηρακλῆ.

Γιὰ τὴν ἑ ρ μ η ν ε ί α τῶν Κενταύρων ἐξακολουθοῦν συχνὰ νὰ προβάλλονται θεωρίες πού εἶναι κατάλοιπα τοῦ παλιοῦ πάθους νὰ ἀναγνωρίζονται σὲ θεοὺς καὶ ἥρωες καὶ στὴ δράση τους μετεωρολογικὰ ἢ καιρικὰ φαινόμενα: οἱ Κένταυροι θεωροῦνται προσωποποιήσεις τῶν ὁρμητικῶν χειμάρρων τοῦ Πηλίου πού κατεβαίνουν πρὸς τὴ θάλασσα παρασύροντας βράχους καὶ ξεριζώνοντας δέντρα. Οἱ προσωποποιήσεις, κατὰ τὴν ἄποψη αὐτή, κατέληξαν στὴ δημιουργία βίαιων δαιμονικῶν ὑπάρξεων τῶν πηλιορείτικων δασῶν. 'Η ἑρμηνεία ὅμως αὐτὴ παραμερίζει περιστατικὰ πραγματικά, ὅπως τὶς ἀναμνήσεις ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες πού εἶχαν κάνει στὰ προϊστορικὰ χρόνια οἱ μικροὶ λαοὶ γιὰ νὰ ἐπικρατήσουν καὶ γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' ἕνα τόπο μόνιμα: στὴν ὀρεινὴ Μαγνησία, πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Μαγνήτων, κατοικοῦσε ἕνας λαὸς πού τὸ προϊστορικό του ὄνομα εἶναι ἄγνωστο, οἱ Ἕλληνες ὅμως τῆς μυθοπλαστικῆς περιόδου (τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων) τὸν ἀποκαλοῦσαν «Κένταυροι». Οἱ «Κένταυροι» αὐτοί, ὡς ὀλιγάριθμοι, ἀναγκάστηκαν μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Μαγνήτων, νὰ ἀποσυρθοῦν ψηλότερα. Τὸ Πήλιο, ὡς «χωματόβουνο», ὅπως μαρτυρεῖ τὸ ὄνομά του, καλυπτόταν μὲ σκιερὰ καὶ δυσκολοδιάβατα δάση (καὶ στὰ ἱστορικὰ χρόνια ἡ βλάστησή του ἦταν ὀργιώδης). Καθὼς τὰ μονοπάτια ἔλειπαν ἢ σπάνιζαν, ἦταν καὶ δύσκολο καὶ ἐπικίνδυνο νὰ εἰσδύσει κανεὶς στὶς δασωμένες πλαγιὲς ἀναζητώντας τὰ κρησφύγετα τῶν φυγάδων. 'Εκεῖνοι, ἀντίθετα, γνῶστες τοῦ δασωμένου χώρου, μποροῦσαν χρησιμοποιώντας τον ὡς ὁρμητήριο, νὰ λεηλατοῦν εἴτε τὶς παραλιακὲς πολίχνες τῶν Μαγνήτων εἴτε τὶς πλουσιότερες τῶν Λαπιθῶν στὴ δυτικὴ πλαγιὰ τοῦ Πηλίου, τοῦ Μαυροβουνιοῦ καὶ τῆς Ὄσσας, κατεβαίνοντας ὣς τὸ «εὔδαιμον» Δώτιον πεδίον. Οἱ Κένταυροι ἑπομένως ἦταν μιὰ ἡμιάγρια φυλὴ πού ἀποστεροῦσε τοὺς ἄμεσους γείτονές της (ἰδίως τοὺς πλούσιους καὶ πολιτισμένους Λαπίθες) ἀπὸ κάθε πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ τοῦ βουνοῦ. Ὅταν ἡ φυλὴ αὐτὴ ἐξέλιπε, ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, οἱ περίοικοι τοὺς μυθοποιοῦσαν. 'Ως διφυὴ ὄντα ἄργησαν πολὺ νὰ τοὺς φανταστοῦν. Τετρακόσια χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Μαγνήτων, ὁ ποιητὴς τῆς 'Ιλιάδας φανταζόταν ἀκόμη τοὺς Κενταύρους ὡς ἀγριανθρώπους «ὠμοφάγους», ὡς «φῆρας λαχνήεντας» (Β 743), ὄχι ὅμως ἀλογόμορφους. Οἱ εἰκαστικὲς τέχνες διδάσκουν πὼς ἀκόμη καὶ στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια οἱ καλλιτέχνες τοὺς εἶχαν στὸ νοῦ τους ὡς ἀνθρώπους μὲ σῶμα καὶ πόδια ἀνθρώπινα, ἀλλὰ μὲ ἀπόφυση κορμοῦ καὶ μόνο πισινῶν ποδιῶν ἀλόγου στὸ κάτω μέρος τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Μόνο ἀπὸ τὰ κλασικὰ χρόνια καὶ ἔπειτα, ὣς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας, οἱ εἰκαστικὲς τέχνες ἤξεραν Κενταύρους ἀρσενικοὺς καὶ θηλυκούς, μὲ ἀνθρώπινο κεφάλι καὶ στῆθος καὶ κορμὸ ἀλόγου μὲ τέσσερα ἀλογίσια πόδια.

Οἱ Λαπίθες καὶ ἡ κενταυρομαχία

Οἱ Λαπίθες στὰ προχωρημένα μυκηναϊκὰ χρόνια ἦταν οἱ πλησιέστεροι πρὸς δυσμὰς γείτονες τῶν Μαγνήτων. Ἡ συμπαγέστερη μάζα τους εἶχε παλαιότερα μετακινηθεῖ ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ τῆς Θεσσαλίας. Κατεῖχαν τὶς χαμηλότερες δυτικὲς πλαγιὲς τοῦ Πηλίου, τὴν περιοχὴ τῆς Ἁγιᾶς καὶ τοῦ Ἁγιόκαμπου, τὸ εὔφορο Δώτιον πεδίον (ἀπὸ ὅπου εἶχαν διώξει τοὺς Αἰνιᾶνες, Στράβ. 9, 442) καὶ τὴν κατόπιν περραιβικὴ περιοχὴ τοῦ παραπόταμου τοῦ Πηνειοῦ Τιταρήσιου. Ἡ Ἰλιάδα ἀποδίδει σ' αὐτοὺς τὶς πόλεις Ἄργισσα (δυτικὰ τῆς Λάρισας, κοντὰ στὸν Πηνειό), Γυρτώνη (βόρεια τῆς Λάρισας καὶ δυτικὰ τῆς Νεσσωνίδας καὶ τοῦ Δωτίου πεδίου), Ὄρθη (βόρεια ἐπίσης τῆς Λάρισας, κοντὰ στὸν Πηνειὸ) καὶ ἀκόμα βορειότερα τὶς κατόπιν περραιβικὲς Ἠλώνη καὶ Ὀλοοσσόνα. Ἀρχηγὸς τῶν πολεμιστῶν ποὺ πῆγαν στὴν Τροία ἀπὸ τὶς πόλεις αὐτὲς ἦταν ὁ Πολυποίτης, γιὸς τοῦ Πειρίθου (Β 738 - 744), τοῦ ἐξολοθρευτῆ τῶν Κενταύρων. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας ποὺ ζοῦσε γύρω στὰ 750 π.Χ. θεωροῦσε τὴ σύγκρουση τῶν Κενταύρων καὶ τῶν Λαπιθῶν κατὰ μιὰ γενιὰ ἀρχαιότερη τοῦ τρωικοῦ πολέμου (μὲ τὴν παραδοσιακὴ χρονολόγηση τοῦ τρωικοῦ πολέμου στὴν ἀρχὴ τοῦ 12ου αἰώνα π.Χ., ἡ κενταυρομαχία πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 13ου). Ὑπῆρχε ἔπος παλαιότερο τῆς Ἰλιάδας ποὺ ἐγκωμίαζε τοὺς ἥρωες τῶν Λαπιθῶν, τοὺς νικητὲς τῶν Κενταύρων. Ἡ Ἰλιάδα θεωρεῖ τοὺς ἥρωες ἐκείνους πολὺ ἀνώτερους ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς πολεμιστὲς τῆς Τροίας. Ὁ Νέστωρ ποὺ ἦταν ὁ μακροβιότερος στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν καυχᾶται πὼς ὅταν ἦταν νέος εἶχε γνωρίσει μερικοὺς ἀπὸ τοὺς θρυλικοὺς Λαπίθες πολεμιστές, ὅπως τὸν Πειρίθουν, τὸ Δρύαντα, τὸν Καινέα, τὸν Ἐξάδιο καὶ τὸν Πολύφημο· δὲν εἶδε, προσθέτει, οὔτε πρόκειται νὰ δεῖ γενναιότερους: «κάρτιστοι μὲν ἔσαν καὶ καρτίστοις ἐμάχοντο, φηρσὶν ὀρεσκῴοισι, καὶ ἐκπάγλως ἀπόλεσαν». Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του κανένας δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ κείνους: «κείνοισι δ' οὔ τις τῶν, οἵ νῦν βροτοί εἰσιν ἐπιχθόνιοι μαχέοιτο» (Α 260 - 272).

Ἐφάμιλλοι τῶν παλιῶν Λαπιθῶν ἡρώων θεωροῦνταν καὶ οἱ γιοί τους: δυὸ ἀπ' αὐτούς, ὁ γιὸς τοῦ Πειρίθου Πολυποίτης καὶ ὁ ἐγγονὸς τοῦ Καινέα καὶ γιὸς τοῦ Κορώνου Λεοντεὺς (Β 746) εἶχαν ἀναλάβει τὴ φρούρηση τῶν πυλῶν στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν στὴν Τροία, ὅταν οἱ Τρῶες ἑτοίμασαν τὴ μεγάλη ἐπίθεση γιὰ νὰ τὸ κυριέψουν. Ὁ Ὅμηρος τοὺς παρομοιάζει μὲ δυὸ «ὑψικάρηνες δρύες» ποὺ ἀντέχουν στοὺς ἀνέμους καὶ στὶς καταιγίδες, γιατὶ εἶναι βαθιὰ ριζωμένες στὸ βουνό: «ἐν δὲ πύλῃσι δύο ἀνέρας εὗρον (οἱ Τρῶες), υἷας ὑπερθύμους Λαπιθάων αἰχμητάων, τὸν μὲν Περιθόου υἷα κρατερὸν Πολυποίτην, τὸν δὲ Λεοντῆα, βροτολοιγῷ ἶσον Ἄρηϊ· τὼ μὲν ἄρα προπάροιθε πυλάων ὑψηλάων ἕστασαν ὡς ὅτε τε δρύες οὔρεσιν ὑψικάρηνοι αἵ τ' ἄνεμον μίμνουσι καὶ ὑετὸν ἤματα πάντα, ῥίζῃσιν μεγάλῃσι διηνεκέεσσ' ἀραρυῖαι» (Ἰλ. Μ 182 - 194). Σκοτωμοὺς Τρώων σὲ ἀναμετρήσεις σῶμα μὲ σῶμα μὲ Λαπίθες συχνὰ περιγράφει ὁ Ὅμηρος (Μ 182 κπ., 188 - 194). Στὰ «ἆθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ» στοὺς τρεῖς πρώτους δισκοβόλους νικητὴς εἶχε ἀναδειχτεῖ ὁ γιγαντόσωμος Τελαμώνιος Αἴας. Μετὰ τὸν

Αἴαντα σηκώθηκε ὁ Λαπίθης Πολυποίτης, ὁ ὁποῖος δὲν δυσκολεύτηκε νὰ νικήσει καὶ τὸν Αἴαντα, καὶ ἡ ἐπιτυχία του συνοδεύτηκε μὲ βοὴ θαυμασμοῦ ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἀχαιοὺς ποὺ παρακολουθοῦσαν τὸν ἀγώνα (Ψ 836 - 849).

Τὴν κενταυρομαχία ὁ ἀρχαῖος μύθος τὴν παρουσίασε σὰ μιὰ φονικὴ σύγκρουση στὴ χώρα τῶν Λαπιθῶν, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλαγιὰ τοῦ Πηλίου. Ὡς αἰτία δὲν πρόβαλε μόνο τὴν προκλητικὴ βία τῶν Κενταύρων κατὰ τὸ γάμο τοῦ Πειρίθου, ἀλλὰ καὶ ἐδαφικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ λαοῦ τῶν Κενταύρων σὲ βάρος τῶν Λαπιθῶν: οἱ Κένταυροι ζητοῦσαν μέρος «τῆς πατρῴας ἀρχῆς», κατὰ τὸ Διόδωρο 4, 69 - 70, γιατὶ οἱ γενάρχες τους Λαπίθης καὶ Κένταυρος (ἐπώνυμοι τῶν δυὸ φυλῶν) ἦταν γιοὶ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ μιᾶς κόρης τοῦ Πηνειοῦ ἢ γιατὶ (κατ' ἄλλους μύθους) ὁ Λαπίθης Ἰξίων ἦταν πατέρας καὶ τοῦ Πειρίθου (ἀπὸ τὴν ἡρωίδα Δία τοῦ Ἠιονέα), ἀλλὰ καὶ τῶν Κενταύρων (ἀπὸ τὴ νεφέλη ποὺ εἶχε στείλει στὸν Ἰξίονα ὁ Ζεύς). Στοὺς μύθους αὐτούς, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἡλικία τους, ὑπόκειται ἡ ἄποψη πὼς οἱ Κένταυροι ἦταν ἀρχικὰ συνηθισμένοι ἄνθρωποι, ἀφοῦ ὁ γενάρχης τους εἶχε τὴν ἴδια μητέρα μὲ τὸ γενάρχη τῶν Λαπιθῶν καὶ ἀφοῦ ἡ γυναίκα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ νυμφευθεῖ ὁ Πειρίθους καταγόταν ἀπὸ τοὺς Κενταύρους καὶ ὁ Πειρίθους εἶχε καλέσει τοὺς Κενταύρους στὸ γάμο του «ὡς συγγενεῖς ὄντας αὐτῇ» (Ἀπολλόδ. Ἐπιτ. 1, 21).

Ἡ συνύφανση ὅμως τῶν οὐσιωδῶν μύθων γιὰ τοὺς Λαπίθες ποὺ εἶχαν σαφῶς ἱστορικὸ πυρήνα μὲ θρύλους τελείως ξένους ἀπὸ τὴν πραγματικότητα (ὅπως ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ἰξίονα πρὸς τὴν Ἥρα καὶ τὸ Δία καὶ προπάντων ἡ ἀπεικόνιση τῆς κενταυρομαχίας ἀπὸ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες ὡς πάλης τῶν Λαπιθῶν ἐναντίον τερατωδῶν ὑπάρξεων) ἀδικαιολόγητα ἔκανε μερικοὺς ἐρευνητὲς νὰ χαραχτηρίσουν ὄχι μόνο τοὺς Κενταύρους, ἀλλὰ καὶ τοὺς Λαπίθες ὡς «μυθικὸ λαὸ» (ὅπως τὸν K. J. Beloch, Gr. Gesch. 1926, I 2, σελ. 64). Οἱ Λαπίθες ὑπῆρξαν ἕνας δραστήριος ἑλληνικὸς λαὸς μὲ τὴν ἴδια ἀνταπόκριση πρὸς τὴν πραγματικότητα ποὺ εἶχαν οἱ «καρηκομόωντες Ἀχαιοὶ» τοῦ Ὁμήρου. Ἡ διαφορὰ εἶναι πὼς τὸ ὄνομα τῶν Ἀχαιῶν ἐπέζησε καὶ στὰ ἱστορικὰ χρόνια στὴ θεσσαλικὴ Φθιώτιδα Ἀχαΐα καὶ στὴν πελοποννησιακὴ Ἀχαΐα, ἐνῶ τῶν Λαπιθῶν ἀπὸ τὴν αὐγὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἄρχισε νὰ ξεχνιέται, γιατὶ ἡ φυλή τους ἀπορροφήθηκε ἀπὸ ἄλλες μετὰ τὸν κατακερματισμὸ καὶ τὴ διασκόρπισή της στὴ νοτιότερη Ἑλλάδα. Μαζικὰ ἐγκαταστάθηκαν Λαπίθες κατὰ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς στὴν Ἀττικὴ μεταφέροντας ἐκεῖ τοὺς μύθους τους καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἡρώων τους, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τοῦ Θησέα, τοῦ κατόπιν ἐθνικοῦ ἥρωα τῆς Ἀθήνας. Στὰ μυθοπλαστικὰ χρόνια (γύρω στὰ 900 - 850 π.Χ.) δημιουργήθηκαν ἄλλοι γενεαλογικοὶ μύθοι γιὰ τοὺς ἥρωες τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Θησέα στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Κενταύρων ἀποδόθηκε σὲ ἁπλὴ φιλία του πρὸς τὸν Πειρίθουν. Ἀπὸ ἐγκατάσταση Λαπιθῶν στὴ Βοιωτία εἶχε φτάσει ἐκεῖ ὁ ἐπώνυμος τῆς Κορώνειας Κόρωνος, γιὸς τοῦ παλιοῦ Λαπίθη Καινέα καὶ πατέρας τοῦ ἐγκωμιαζόμενου ἀπὸ τὸν Ὅμηρο Λεοντέα (Β 745 κπ.). Λαπίθες ὑπῆρξαν οἱ ἐπώνυμοι καὶ πολλῶν πελοποννησιακῶν τοπωνυμίων. Τὰ ὀνόματα τῶν ἡρώων ἐπέζησαν περισσότερο ἀπὸ τὴ φυλή τους, γιατὶ οἱ ἥρωες εἶχαν τραγουδηθεῖ ἀπὸ ἔπος, ὀνομαστὸ καὶ στὰ γεωμετρικὰ χρόνια (τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου).

Ὁ Χείρων

Πολλοὶ Λαπίθες καὶ πολλοὶ Κένταυροι εἶναι γνωστοὶ μὲ τὰ ὀνόματά τους ἀπὸ ἀρχαῖες φιλολογικὲς πηγές. Ὅλοι ἀνήκουν στὴ μυθολογία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Χείρωνα. Ὁ Χείρων ἦταν τοπικὸς θεός, μὲ ἕδρα τὸ «σεμνὸν ἄντρον» (Πίνδ. Πυθ. 9, 30) τῆς κορυφῆς τοῦ Πηλίου. Περιβαλλόταν ἀπὸ Κενταύρους καὶ εἶχε καὶ ὁ ἴδιος τὴ δική τους μορφή. Οἱ ἐπήλυδες Μάγνητες τὸν παρέλαβαν ἀπὸ τοὺς πολιτιστικὰ καθυστερημένους παλιοὺς κατοίκους τοῦ βουνοῦ καὶ τὸν λάτρεψαν ὡς ὕψιστο θεό, πρὶν γνωρίσουν τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Ἐξακολουθοῦσαν νὰ τὸν τιμοῦν καὶ στὰ χρόνια τοῦ Πλουτάρχου, προσφέροντάς του «ἀπαρχὲς» τῶν καρπῶν τῆς γῆς (Συμποσ. Προβλ. 3,1,3). Ἦταν χθόνια ὕπαρξη, ὅπως καὶ ἄλλες ποὺ ἦταν δεμένες μὲ σπηλιές, καὶ ἤξερε τὴ θεραπευτικὴ δύναμη τῶν βοτάνων καὶ τῶν ριζῶν μερικῶν φυτῶν, «δι' ὧν ἰᾶτο τοὺς κάμνοντας» (Πλουτ. ὅ.π.). Καὶ ἄλλοι χθόνιοι θεοὶ (ὅπως ὁ Ἀσκληπιός), καθὼς καὶ ἥρωες, ἐξελίχτηκαν σὲ θεραπευτὲς θεοὺς καὶ ἥρωες. Ἡ πληροφορία ποὺ διέσωσε ὁ Κλήμης στὸν Προτρεπτικό του (σ. 36) γιὰ πολὺ αὐστηρὴ λατρεία τοῦ Χείρωνα καὶ τοῦ Πηλέα ποὺ προέβλεπε καὶ ἀνθρωποθυσίες (βλ. παρακ.) εἶναι βάσιμη, προκειμένου γιὰ τελετουργικὸ προϊστορικῶν χρόνων καὶ δὲν ἀποκλείεται οἱ δυὸ χθόνιες θεότητες νὰ ἦταν ἀρχικὰ ἐξίσου αὐστηρές. Μὲ τὴ λατρεία ὅμως ὁ Χείρων ἐξελίχτηκε σὲ καλόβουλο θεραπευτὴ θεό, ἐνῶ ὁ Πηλέας, ὅταν οἱ σκληρὲς χθόνιες θεότητες παραμερίστηκαν, ὑποβιβάστηκε σὲ θνητὸ ἥρωα καὶ ἐπέζησε ὡς μυθολογικὴ μορφή.

Στὰ μυθοπλαστικὰ χρόνια τῆς αὐγῆς τῶν ἱστορικῶν χρόνων διατηροῦνταν ἡ ἀνάμνηση πὼς ὁ Χείρων ἦταν ἕνας πολὺ παλιὸς θεός, καὶ γι' αὐτὸ οἱ μῦθοι τὸν ἔκαναν γιὸ τοῦ Κρόνου καὶ ἑπομένως ἑτεροθαλὴ ἀδελφὸ τοῦ Δία καὶ τοῦ Ποσειδῶνα. Στὰ ἱστορικὰ χρόνια, ὅταν εἶχαν τελείως διαμορφωθεῖ οἱ μῦθοι γιὰ τοὺς Κενταύρους καὶ γιὰ τὸ Χείρωνα, ὁ Χείρων ἀποκαλοῦνταν «θεός», ἐνῶ οἱ ἄλλοι Κένταυροι ἦταν ἁπλῶς «θῆρες»: ἡ Δηιάνειρα στὶς Τραχίνιες τοῦ Σοφοκλῆ, μιλώντας γιὰ τὸν «θῆρα» Κένταυρο Νέσσο, προσθέτει γιὰ τὸν «θεὸ» Χείρωνα: «οἶδα καὶ θεὸν Χείρωνα πημήναντα», 709 - 715. Στὴ Μαγνησία, ὅταν ἡ φυλὴ τῶν Κενταύρων ἐξέλιπε, ὁ Χείρων δὲν ἦταν θεὸς ὁρισμένης φυλῆς καὶ γι' αὐτὸ εἶχε θερμὴ λατρεία καὶ ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς Αἰολεῖς καὶ Μινύες ποὺ ἔζησαν ἐκεῖ. Ἀπὸ Μινύες ἡ λατρεία τοῦ Χείρωνα μεταφέρθηκε καὶ στὸ νησὶ Θήρα, ὅταν ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ, μαζὶ μὲ Δωριεῖς προερχόμενους ἀπὸ τὴ Λακωνία καὶ τὴν Ἀργολίδα. Ὁ Ἡρόδοτος 4, 145 κπ. ἀναφέρει τὴν παράδοση πὼς μὲ τὴν ὁμάδα τῶν Λακώνων ἀποίκων, ἡ ὁποία εἶχε οἰκιστὴ τὸν Σπαρτιάτη Θήρα ἦταν καὶ Μινύες, ἀπόγονοι τῶν ἀργοναυτῶν τῆς Λήμνου. Οἱ Λάκωνες ἄποικοι μετέφεραν στὴ Θήρα τὴ λατρεία τοῦ τοπικοῦ τους καρνείου Ἀπόλλωνα καὶ οἱ Μινύες τὴ λατρεία τοῦ Χείρωνα. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ καρνείου Ἀπόλλωνα τῆς παλιᾶς πόλης τῆς Θήρας ἔδειξε πώς, πρὶν χτιστεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα, εἶχαν χαραχτεῖ σὲ βράχους τοῦ ἱεροῦ χώρου ὀνόματα διαφόρων θεοτήτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Χείρωνα (ΚΗΙΡΟΝ), μὲ γράμματα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., κατὰ τὸ μελετητὴ τοῦ ἱεροῦ Hiller v. Gärtringen, ΑΕ 1937, 54 κπ. Ὑπῆρχε σπηλιὰ καὶ στὴ θέση αὐτὴ τῆς

Θήρας, ὅπως στὸ Πήλιο· ὁ πρῶτος κύριος τῆς θηραϊκῆς σπηλιᾶς ἦταν ὁ Χείρων. Οἱ Λάκωνες ἄποικοι ποὺ ἦταν πολυπληθέστεροι εἶχαν χαράξει καὶ τὸ ὄνομα τῶν Διοσκούρων. Ἐπειδὴ ὁ χῶρος εἶχε παραμείνει ἱερὸς καὶ ἀργότερα, χαράχτηκαν καὶ ἀρκετὲς νεώτερες ἐπιγραφές, ὅπως «Γᾶς ἱαρὸν» (βλ. IG 12, 3, ἀριθ. 30 κπ.). Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς ὅταν οἱ Θηραῖοι ἀποίκισαν τὴν Κυρήνη, στὸν ἀποικισμὸ εἶχαν μετάσχει καὶ Μινύες τῆς Θήρας· γι' αὐτὸ ὁ μύθος τῆς ἐπιστροφῆς τῆς Ἀργοῦς παρουσιάζει τοὺς ἀργοναῦτες νὰ προσεγγίζουν καὶ στὴν Κυρήνη καὶ στὴ Θήρα, πρὶν καταπλεύσουν στὴν Ἰωλκό.

Μικρότερης σημασίας λατρεία τοῦ Χείρωνα στὰ προχωρημένα ἱστορικὰ χρόνια εἶναι μαρτυρημένη καὶ σὲ «ἄντρο», σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς νότον τῆς Φαρσάλου, σὲ λόφο τῆς Φθιώτιδας Ἀχαΐας, κοντὰ στὸ δρόμο πρὸς τὸ χωριὸ Βρυσιά, τὸν Δομοκὸ καὶ τὴ Λαμία. Ὁ σπηλαιώδης αὐτὸς χῶρος ἦταν ἀφιερωμένος στὶς Νύμφες ἤδη στὸ τέλος τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ἢ στὴν ἀρχὴ τῶν κλασικῶν. Ἡ λατρεία τοῦ Χείρωνα στὸ ἱερὸ αὐτὸ δὲν ἦταν ἡ κυριότερη. Ὁ ποιητὴς ἑνὸς εἰκοσάστιχου ἐπιγράμματος, χαραγμένου σὲ βράχο παρὰ τὴν εἴσοδο τῆς σπηλιᾶς, τὴν παρουσιάζει (μαζὶ μὲ τὴ μικρὴ πλατεία ποὺ βρίσκεται μπροστὰ στὴν εἴσοδο) ἀφιερωμένη στὶς Νύμφες, στὸν Πᾶνα, στὸν Ἑρμῆ, στὸν ἄνακτα Ἀπόλλωνα, στὸν Ἡρακλῆ καὶ σὲ τρεῖς θεότητες τῆς ὑγείας, τὸ Χείρωνα, τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία. Ὁ ποιητής, ποὺ εἶναι ἴσως ὁ Παντάλκης μιᾶς ἄλλης ἐπιγραφῆς χαραγμένης ἐπίσης στὸ βράχο, ἦταν ὁ ἀνακαινιστὴς τοῦ ἱεροῦ καὶ εἶχε μιὰ προσωπικὴ συμπάθεια στὸ Χείρωνα, στὸν ὁποῖο λέει πὼς χρωστοῦσε τὴ «σοφία» του καὶ τὴν ποιητική του διάθεση. Στὸν Ἀπόλλωνα χρωστοῦσε τὴν ὑγεία καὶ τὸν «βίον ἐσθλὸν» (οἱ δυὸ ἐπιγραφὲς εἶναι δημοσιευμένες ἀπὸ τὸ Ν. Γιαννόπουλο στὴν ΑΕ 1919, 48 κπ. καὶ ἀπὸ τὸν W. Peek στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν Th. Wiegand, 1936, 18 - 27 καὶ 42).

Στὴ σπηλιὰ τοῦ Πηλίου ὁ προολυμπιακὸς θεὸς παραγκωνίστηκε στὰ ἱστορικὰ χρόνια ἀπὸ τὸ Δία ἀκραῖο (χωρὶς νὰ ἐκτοπιστεῖ). Ὑπῆρχε ὣς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας ἕνα μέρος τοῦ ἱεροῦ, ἀφιερωμένο στὸ Χείρωνα, ἡ χρυσὴ ὅμως ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς του εἶχε περάσει ὁριστικά. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παλιοὺς θεούς, ὅταν παραγκωνίζονταν ἀπὸ τοὺς ἐπιβλητικοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου (τὴ λατρεία τῶν ὁποίων προθυμοποιοῦνταν νὰ εἰσάγουν οἱ ἑλληνικὲς πόλεις γιὰ νὰ μὴ θεωροῦνται καθυστερημένες) ἔπαιρναν κάποια θέση στὴ μυθολογία (ἔξω ἀπὸ τὴ σφαίρα τῆς θρησκείας). Ὁ Χείρων, ὅπως δὲν μπόρεσε νὰ περάσει τὰ σύνορα τῆς Μαγνησίας σὲ μεγάλη κλίμακα ὡς μεγάλος θεός, ἔτσι δὲν μπόρεσε καὶ νὰ ἐξελιχτεῖ σὲ μεγάλη μυθολογικὴ μορφή. Στὴν ἀνάμνηση τῶν Ἑλλήνων παρέμεινε ὁ ἀγαθὸς ἐρημίτης τοῦ «χειρώνειου ἄντρου», ὁ «δικαιότατος τῶν Κενταύρων», ὅπως τὸν εἶχε ἀποκαλέσει ὁ Ὅμηρος, ποὺ μπόρεσε νὰ δώσει τὴ σωστὴ ἀνατροφὴ σὲ ὀνομαστοὺς ἥρωες, ἀλλὰ προπάντων ὁ θεϊκὸς δάσκαλος τῆς θεραπευτικῆς δύναμης τῶν βοτάνων, στὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόλλωνας εἶχε ἐμπιστευθεῖ τὸ γιό του Ἀσκληπιό. Οἱ μυθοπλάστες ποὺ τὸν εἶχαν κάνει γιὸ τοῦ Κρόνου τοῦ ἔδωσαν ὡς μητέρα τὴ Φιλύρα, τὴ Νύμφη τοῦ προνομιούχου δέντρου (τῆς φλαμουριᾶς) ποὺ ὅλοι ξέρουν τὴν εὐώδη καὶ μαλαχτικὴ ἰδιότητα τῶν ἀνθέων καὶ τῶν φύλλων του. Παλιοὶ

ποιητὲς (καὶ μερικοὶ μεταγενέστεροι ποὺ μιμοῦνται τοὺς παλιοὺς) προτιμοῦν συχνὰ νὰ τὸν ἀποκαλοῦν Φιλυρίδη κι ὄχι Κρονίδη (πρῶτοι τὸν εἶχαν ὀνομάσει Φιλυρίδη ὁ ποιητὴς τῆς Θεογονίας, στ. 1002, καὶ ὁ Πίνδαρος, Πυθ. 3,1). Ἡ Νύμφη Φιλύρα ἔφερε σὲ δύσκολη θέση τοὺς μυθοπλάστες ποιητὲς ποὺ ἤθελαν τὸ Χείρωνα διφυὴ ὕπαρξη: ἀναγκάστηκαν ἄλλοι νὰ παρουσιάσουν τὸν Κρόνο νὰ μεταμορφώνεται σὲ ἄλογο πρὶν συνευρεθεῖ μ' αὐτὴ καὶ ἄλλοι νὰ δώσουν στὴ Φιλύρα ἀλογίσια μορφὴ (πράγμα ἀσυνήθιστο γιὰ τὶς δρυάδες Νύμφες). Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς γιὰ τοὺς προολυμπιακοὺς ἢ «προτέρους» θεοὺς (ὅπως τοὺς ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι) εἶναι προσφυέστερη ἡ τερατώδης ἐμφάνιση. Παρὰ τὴν ἐμφάνιση αὐτὴ ποὺ τὸν κατατάσσει στὰ παλιὰ «δεινὰ πέλωρα», ὁ Χείρων ἐξελίχτηκε σὲ θεὸ καλόβουλο, γιατὶ μποροῦσε νὰ ἐξευμενίζεται μὲ τὴ λατρεία. Ἡ P. Philippson (Thessalische Mythologie, 1944, 143 - 145), εὐθυγραμμισμένη μὲ τοὺς μυθογράφους, δέχτηκε τὸ Χείρωνα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διφυὴ ὕπαρξη, ἐνῶ γιὰ τοὺς πολλοὺς Κενταύρους πιστεύει, μαζὶ μὲ τοὺς μελετητὲς τῆς τέχνης, πὼς μόνο μετὰ τὰ 675 π.Χ. ἀπεικονίστηκαν ὡς ἀλογόμορφοι ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες. Ὡς πρότυπο γιὰ τοὺς ἄλλους Κενταύρους χρησίμεψε ἡ μορφὴ τοῦ Χείρωνα, ὁ ὁποῖος ἔγινε καὶ ὁ «ἀρχηγέτης» τους. Ὅταν οἱ Λαπίθες ἔδιωξαν τοὺς Κενταύρους ἀπὸ τὸ Πήλιο, ἔδιωξαν, κατὰ τὸ μύθο, καὶ τὸ Χείρωνα, ὁ ὁποῖος ἐγκαταστάθηκε στὴν ἀπώτατη ἄκρη τοῦ ὄρους Μαλέα. Ἐκεῖ εἶχαν ζητήσει καταφύγιο καὶ οἱ Κένταυροι ποὺ τοὺς κυνηγοῦσε ὁ Ἡρακλῆς, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ σύγκρουση τραυμάτισε μὲ βέλος τὸ Χείρωνα. Ἐνδεικτικὴ τοῦ ἄδοξου τέλους ποὺ εἶχε ὁ ἀρχικὰ μεγάλος αὐτὸς θεὸς εἶναι ἡ κατακλείδα τοῦ ὅλου μύθου: εἶναι γνωστὸ πὼς τὰ τραύματα ποὺ προξενοῦσε μὲ τὰ βέλη του ὁ Ἡρακλῆς ἦταν ἀγιάτρευτα. Αὐτὸ γιὰ τὸ Χείρωνα ποὺ ἦταν ἀθάνατος σήμαινε αἰώνια ζωὴ βασανιστική. Γιὰ ν' ἀποφύγει τὸν αἰώνιο πόνο, ὁ ἴδιος ὁ Χείρωνας ζήτησε ἀπὸ τὸ Δία νὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ προσφέρει τὴν ἀθανασία στὸν Προμηθέα καὶ νὰ πάρει σ' ἀντάλλαγμα τὸ θάνατο. Αὐτὸ ἔγινε, καὶ ὁ Χείρωνας πέθανε ὡς κοινὸς θνητὸς καὶ ἀναπαύτηκε στὸν Ἅδη (Ἀπολλόδ. 2, 5, 4).

Μύθοι καὶ λατρεῖες τῆς Ἰωλκίτιδας

Ἡ ἀξιολογότερη πεδιάδα σ' ὁλόκληρη τὴ χερσόνησο τῆς Μαγνησίας εἶναι ἡ μικρὴ προσχωσιγενὴς τοῦ μυχοῦ τοῦ Παγασιτικοῦ. Ἡ πεδιάδα περιβάλλει τὴν ἐσοχὴ τοῦ κόλπου ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, τὰ βόρεια καὶ τὰ δυτικά.

Ἐνῶ ἡ ὀρεινὴ Μαγνησία κατοικοῦνταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ Μάγνητες, ἡ περιοχὴ τῆς Ἰωλκοῦ κατοικήθηκε ἀπὸ πολλὰ ἑλληνικὰ φύλα (Μάγνητες, Ἀχαιούς, Αἰολεῖς, Μινύες) καὶ ὑπῆρξε ἡ πλουσιότερη σὲ μύθους σὲ σύγκριση ὄχι μόνο μὲ τὴ Μαγνησία, ἀλλὰ καὶ μὲ πολλὲς ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας. Στοὺς Ἀχαιοὺς ἀνήκουν οἱ μύθοι τοῦ Πηλέα καὶ τοῦ Ἀχιλλέα, στοὺς Μινύες καὶ τοὺς Αἰολεῖς οἱ μύθοι τοῦ Πελία, τοῦ Ἰάσονα καὶ τῆς ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας, καθὼς καὶ ἡ τοπικὴ παραλλαγὴ τοῦ μύθου τοῦ Κύκνου, ἡ δεμένη μὲ τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς πεδιάδας (μὲ τὴν περιοχὴ τῶν Ἀμφανῶν καὶ τῶν Παγασῶν) ποὺ ἀποκαλοῦνταν Κυκνῖτις, ὅταν ἔπρεπε νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴν

ὑπόλοιπη Ἰωλκίτιδα. Κοινὸ γνώρισμα ὅλων τῶν μύθων τῆς βορειότερης ἐσοχῆς τοῦ Παγασιτικοῦ, ὅπως θὰ φανεῖ ἀπὸ τὰ παρακάτω, ἦταν οἱ στενοὶ δεσμοὶ τῶν ἐμπλεκόμενων σ' αὐτοὺς θεῶν καὶ ἡρώων μὲ τὸν κάτω κόσμο.

Ὁ Πηλεὺς

Ἡ μορφὴ τοῦ Πηλέα εἶναι καθαρὰ τοπική, μὲ διαφανὴ τὴν ἔννοια τοῦ ὀνόματός του ποὺ τὸν παρουσιάζει σὰ χθόνια ὕπαρξη, κυρίαρχη στὸ βουνὸ Πήλιο. Ἀκόμα καὶ ὅσοι δὲν δέχονται τὴν ἐτυμολογικὴ σχέση τοῦ ὀνόματος Πηλεὺς μὲ τὸ Πήλιον (ὅπως ὁ C. Robert, Heldensage 2, 65) τὸν ἀναγνωρίζουν ὡς τὸ στοιχειὸ τοῦ βουνοῦ ἢ ὡς δαιμονικὴ ὕπαρξη ἀξεχώριστη ἀπὸ τὸ βουνό. Κατὰ τὸν Robert, ὁ Πηλέας, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ μύθου, δὲν κατοικοῦσε οὔτε στὴν Ἰωλκὸ οὔτε στὴ Φθία, ἀλλὰ μόνο στὸ Πήλιο ἢ στὴ σπηλιὰ τοῦ Χείρωνα. Πλανώμενος στὶς ἀκρογιαλιὲς τοῦ βουνοῦ, συνάντησε στὴ Σηπιάδα ἄκρα τὴ Θέτιδα, τὴν ὁποία μπόρεσε νὰ δαμάσει (ὅπως παλαιότερα ὁ Αἰακὸς τὴ Νηρηίδα Ψαμμάθη) καὶ νὰ ἔχει μ' αὐτὴ ἐκεῖ μιὰ καὶ μόνη ἐρωτικὴ συνάντηση, μετὰ τὴν ὁποία ἡ Θέτις πήδησε στὴ θάλασσα καὶ βρῆκε τὶς ἀδελφές της Νηρηίδες, χωρὶς νὰ ξανασυναντηθεῖ μὲ τὸν Πηλέα. Ὅταν γεννήθηκε ὁ Ἀχιλλέας, ἡ Θέτις τὸν ἄφησε, νεογέννητο βρέφος, στὴν ἀκρογιαλιά, καὶ ὁ Χείρων μὲ τὸν Πηλέα μπόρεσαν νὰ τὸν μεγαλώσουν. Νεώτεροι ποιητὲς ἔπλασαν τὸ μύθο τοῦ «γάμου» τοῦ Πηλέα καὶ τῆς Θέτιδας, στὸν ὁποῖο παρευρέθηκαν καὶ οἱ θεοί, ὄχι ὅμως σὲ κάποια πόλη, ὅπου μποροῦσε νὰ ἔχει τὴν κατοικία του ὁ Πηλέας, ἀλλὰ πάλι στὴν κορυφὴ τοῦ Πηλίου, στὴ σπηλιὰ τοῦ Χείρωνα.

Πατέρας τοῦ Πηλέα ἦταν ἕνας ἐπίσης τοπικὸς θεὸς τοῦ κάτω κόσμου, ὁ Α ἰ α κ ό ς. Τὸ ὄνομά του σημαίνει ὕπαρξη μελαγχολικὴ ποὺ στέλνει στοὺς ἀνθρώπους τὰ «αἰακτὰ πήματα» (κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Αἰσχύλου), δηλαδὴ τὸ θάνατο καὶ παρόμοιες μεγάλες συμφορὲς ποὺ προκαλοῦν οἰμωγὲς ἢ ὀδυρμοὺς (ἀπὸ τὸ ρῆμα αἰάζειν ποὺ σημαίνει θρηνεῖν). Ὁ Αἰακὸς αὐτὸς δὲν εἶχε μεγάλη φήμη ἔξω ἀπὸ τὴ Μαγνησία καὶ τὴ Φθιώτιδα Ἀχαΐα. Οἱ ποιητὲς καὶ οἱ μυθογράφοι ἔκαναν πανελλήνια γνωστὸν τὸν Αἰακὸ τῆς Αἴγινας ποὺ ἦταν ἡ ἴδια μυθικὴ μορφή, μεταφερμένη στὴν Αἴγινα ἀπὸ μετανάστες Ἀχαιοὺς ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, μαζὶ μὲ τὸν «πατέρα Δία ἑλλάνιον» (ὅπως τὸν λέει ὁ Πίνδαρος, Νεμ. 5, 10 κπ.), δηλ. τὸν καταγόμενο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ Ἀχιλλέα (Ἰλ. Ι 395). Ἡ μεταφορὰ ἔγινε σὲ μιὰ ἐποχή, ὁπότε εἶχε ἤδη ἐγκατασταθεῖ ὁ Ζεὺς ἀκραῖος στὴν κορυφὴ τοῦ Πηλίου. Στὴν κορυφὴ τοῦ ψηλότερου βουνοῦ τῆς Αἴγινας ἵδρυσαν πρῶτοι «βωμὸν Ζηνὸς ἑλλανίου» (τοῦ γνωστοῦ στὰ ἱστορικὰ χρόνια «πανελληνίου Διὸς») οἱ μετανάστες ἀπὸ τὴ Φθιώτιδα Ἀχαΐα. Στὸ μεταξὺ ὁ Αἰακὸς τῆς Μαγνησίας, ὁ πατέρας τοῦ Πηλέα, ἐπισκιάστηκε, καὶ ὁ Πηλέας ἔγινε γιὸς τοῦ Αἰακοῦ τῆς Αἴγινας. Τὰ γνωρίσματα τῆς ἀρχικῆς ὑποχθόνιας φύσης τοῦ ἐπισκιασμένου παλιοῦ Αἰακοῦ δὲν λησμονήθηκαν, ἀλλὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐκφραστικότερα πέρασαν στὸν Αἰακὸ τῆς Αἴγινας, ἂν καί, παραγκωνισμένος κι αὐτὸς ἀπὸ τοὺς ὀλύμπιους θεούς, εἶχε πάρει τὴ θέση του στὴν ἡρωικὴ μυθολογία: κατὰ τὸν Ἰσοκράτη (Εὐαγ. 15) ὁ Αἰακὸς ἦταν ὁ παρακαθήμενος τοῦ Πλούτωνα καὶ τῆς Περσεφόνης στὸν Ἅδη («λέγεται παρὰ Πλούτωνι καὶ Κόρῃ,

μεγίστας τιμὰς ἔχων, παρεδρεύειν ἐκείνοις»). Ὁ Πλάτων (Γοργ. 523) παρουσιάζει τὸν Αἰακὸ μὲ τὴν περισσότερο γνωστὴ ἰδιότητα τοῦ δικαστῆ τοῦ Ἅδη. Γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ποιητὲς καὶ μυθογράφους ἦταν ἁπλῶς ὁ κλειδοῦχος τοῦ Ἅδη («τιμᾶται παρὰ Πλούτωνι Αἰακός, καὶ τὰς κλεῖς τοῦ Ἅιδου φυλάττει», Ἀπολλόδ. 3, 12, 6). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀνάμνηση ἡγετικῆς μορφῆς τοῦ κάτω κόσμου, γιατὶ ἄλλοι θεωροῦσαν κλειδοῦχο τὸν Πλούτωνα: ὁ Παυσανίας εἶδε στὸ ἡραῖο τῆς Ὀλυμπίας εἰκόνα τοῦ Πλούτωνα μὲ τὰ κλειδιὰ τοῦ Ἅδη στὰ χέρια (5,20,3). Ὁ Λουκιανὸς παρουσιάζει τὸν Αἰακὸ μόνον ὡς αὐστηρὸ φρουρὸ τῶν πυλῶν τοῦ Ἅδη, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Κερβέρου (Νεκρ. Διάλ. 3 καὶ Διάλ. Αἰακοῦ-Μενίππου, 1 κπ.).

Οἱ πρώιμες παραδόσεις τῶν Ἀχαιῶν τῆς Μαγνησίας ἤθελαν τὸ δικό τους Αἰακὸ στενὰ δεμένον μὲ τὸ Χείρωνα: ὁ Αἰακὸς εἶχε νυμφευθεῖ τὴν κόρη τοῦ Χείρωνα Ἐνδηίδα (Σχόλ. Ἰλ. Π 14) καὶ ὁ Πηλέας ἦταν γιὸς «Αἰακοῦ καὶ Ἐνδηίδος, τῆς Χείρωνος θυγατρὸς» (Σχολ. Πινδ. Νεμ. 5, 10 κπ.). Οἱ σχέσεις αὐτὲς τῆς ἀγχιστείας ἐξηγοῦν τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Χείρωνα γιὰ τὸν ἐγγονό του Πηλέα καὶ τὸν δισέγγονό του Ἀχιλλέα: εἶχε σώσει τὸν Πηλέα βρίσκοντας καὶ παραδίδοντας σ' αὐτὸν τὸ ξίφος ποὺ τὸ εἶχε κρύψει ὁ Ἄκαστος μὲ τὸ σκοπὸ νὰ μὴ μπορεῖ ὁ Πηλέας νὰ ἀμυνθεῖ κατὰ τῶν Κενταύρων καὶ νὰ ἐξοντωθεῖ ἀπ' αὐτούς· ἀργότερα ἀποκάλυψε στὸν Πηλέα μὲ ποιὸν τρόπο θὰ μποροῦσε νὰ δαμάσει τὴ Νηρηίδα Θέτιδα· τέλος εἶχε σπεύσει νὰ ἐξασφαλίσει κατάλληλες τροφὲς γιὰ τὸ βρέφος Ἀχιλλέα, ὅταν τὸ εἶχε ἐγκαταλείψει ἡ Θέτις). Οἱ ποιητὲς καὶ οἱ μυθογράφοι τῶν ἱστορικῶν χρόνων ποὺ δὲν ἤξεραν τὶς πρώιμες παραδόσεις τῶν Ἀχαιῶν, παρουσίασαν τὸν Αἰακὸ τῆς Αἴγινας νὰ νυμφεύεται μιὰ ἄλλη Ἐνδηίδα, τὴν κόρη τοῦ Σκίρωνα ποὺ ἦταν ἐκεῖ γείτονάς του. Ἀπὸ τὴν Ἐνδηίδα αὐτὴ ὁ Αἰακὸς τῆς Αἴγινας εἶχε γιοὺς τὸν Πηλέα καὶ τὸν Τελαμώνα (Ἀπολλόδ. 3,12,6). Ἡ γενεαλογία ὅμως αὐτὴ ἀμφισβητοῦνταν ἤδη ἀπὸ λόγιους προκλασικῶν χρόνων, ὅπως ἀπὸ τὸ Φερεκύδη, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τὸν Τελαμώνα ὄχι ἀδελφό, ἀλλὰ φίλο τοῦ Πηλέα (Ἀπολλόδ. ὅ.π.).

Ὁ Πηλέας ἦταν, κατὰ τὶς τοπικὲς παραδόσεις τῶν Ἀχαιῶν τῆς Μαγνησίας, μιὰ αὐστηρὴ θεότητα τοῦ τόπου. Στὴ λατρεία πλάι του βρισκόταν ὄχι ὁ πατέρας του Αἰακός, ἀλλὰ ὁ παππούς του Χείρωνας. Ὁ χριστιανὸς συγγραφέας Κλήμης τῆς Ἀλεξάνδρειας (τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.), ἀναζητώντας δείγματα τῆς ἀγριότητας τῆς προχριστιανικῆς λατρείας, ἀναφέρει στὸν Προτρεπτικό του τὴν πληροφορία κάποιου λόγιου Μόνιμου (ἴσως τοῦ συγγραφέα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολεῖται ὁ Διογένης Λαέρτιος στὸ ἔργο του γιὰ τοὺς φιλοσόφους 6, 82 κπ.), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἕνας Ἀχαιὸς εἶχε θυσιαστεῖ στὸν Πηλέα καὶ στὸ Χείρωνα, στὴν «Πέλλη τῆς Θετταλίας» (κεφ. 3, σ. 36)· μιὰ παλιὰ πόλη «Πέλλη» ἀναφέρει ὁ Στέφανος Βυζάντιος στὸ κράτος τοῦ Ἀχιλλέα καὶ μιὰ δεύτερη μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα στὸ κράτος τοῦ Εὐρύπυλου ποὺ ὅμως αὐτὸ βρισκόταν στὴ θεσσαλικὴ ἐνδοχώρα (Ἰλ. Β 736), μακριὰ ἀπὸ τὴ Μαγνησία. Ἡ ἀνθρωποθυσία στὰ προϊστορικὰ χρόνια ἦταν συνηθισμένη καὶ εἶχε τὴ θέση ὕψιστης προσφορᾶς πρὸς πολὺ αὐστηροὺς θεοὺς γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς εὔνοιάς τους. Ἂν ἡ πληροφορία τοῦ Μόνιμου βασίζεται σὲ κάποια ἀνάμνηση, τὸ θετικὸ συμπέρασμα ἀπ'

αὐτὴ θὰ ἦταν πὼς οἱ δυὸ θεότητες τοῦ Πηλίου ἀνῆκαν πραγματικὰ στὴν κατηγορία τῶν αὐστηρῶν χθόνιων θεοτήτων.

Ἡ Paula Philippson, Thessalische Mythologie, 148 σχετίζει μὲ τὶς παραδιδόμενες ἀνθρωποθυσίες γιὰ τὸν Πηλέα καὶ μιὰ πληροφορία τοῦ Ἡρακλείδη, ἀποδιδόμενη στὸ γεωγράφο Δικαίαρχο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Geographi minores τοῦ Müller, 1, 107). Ἡ πληροφορία ἀναφέρει στὴν κορυφὴ τοῦ Πηλίου «σπήλαιον Χειρώνειον καὶ ἱερὸν Διὸς ἀκραίου». Ὁ ἱερέας τοῦ ἀκραίου Δία ποὺ εἶχε τὴν ἕδρα του στὴ Δημητριάδα ὀργάνωνε μιὰ πομπὴ ἀπὸ τὴ Δημητριάδα πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ (ἴσως κάθε καλοκαίρι), τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάλου καύσωνα («κατὰ τὸ ἀκμαιότατον καῦμα»). Στὴν πομπὴ μετεῖχαν «οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν πολιτῶν καὶ ταῖς ἡλικίαις ἀκμάζοντες, ἐπιλεχθέντες ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ἐνεζωσμένοι κῴδια τρίποκα καινά». Ἐπειδὴ δηλ. ἡ ἀνάβαση στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ ἦταν κοπιαστικὴ (ἀπαιτοῦνταν μισῆς μέρας συνεχὴς ἀνηφορικὴ πορεία), ὁ ἱερέας διάλεγε νέους στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας τους, οἱ ὁποῖοι ἀνέβαιναν πρὸς τὸ ἱερὸ ζωσμένοι μὲ δορὲς κριῶν πρόσφατα θυσιασμένων. Ἡ Philippson πιστεύει πὼς ὁ ἱερέας διάλεγε νέους ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν γιὰ νὰ θυσιαστοῦν στὸ Δία ἀκραῖο, καὶ ἑπομένως παλαιότερα στὸν Πηλέα, τὸν ἀρχικὸ κύριο τοῦ ἱεροῦ. Ἀνθρωποθυσίες εἶναι γνωστὸ πὼς ὑπῆρχαν ὄχι μόνο γιὰ προολυμπιακὲς θεότητες, ἀλλὰ καὶ γιὰ θεότητες τοῦ παλαιότερου ὀλυμπιακοῦ πανθέου (ὅπως γιὰ τὸ Δία), στὸ ἀπόσπασμα ὅμως τοῦ ψευδο-Δικαίαρχου φαίνεται πὼς περιγράφεται συνηθισμένη λιτανεία γιὰ βροχὴ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ξηρασίας, ἀπευθυνόμενη πρὸς τὸ θεὸ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν, ὡς «νεφεληγερέτη» καὶ «ὄμβριο». Ὅταν καθιερώθηκε ἡ πομπή, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε εἴτε πὼς ὁ ἱερέας ἤθελε νὰ ἐμφανίσει τοὺς ἐπιλεγέντας νέους ὡς ὑποκατάστατα θυμάτων εἴτε πὼς οἱ νέοι φοροῦσαν τὰ κώδια γιὰ τὴ μαγική τους δύναμη νὰ ἐφελκύουν βροχή. Ὁμαδικὴ ἀνθρωποθυσία τῶν ἀκμαιότερων νέων τῶν ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν θὰ ἦταν ἐκπληκτικὸ γεγονὸς καὶ θὰ μνημονευόταν μὲ μεγαλύτερη φρίκη παρὰ ἡ θεϊκὴ ἀξίωση νὰ θυσιαστεῖ ἡ Ἰφιγένεια στὴν Αὐλίδα ἢ ἡ «ἄχραντος παρθένος ἀπὸ βασιλικὴ γενιὰ» στὴ μεσσηνιακὴ Ἰθώμη. Ἡ ἀνθρωποθυσία δὲν εἶχε θέση στὸ κανονικὸ τελετουργικὸ τῆς λατρείας (ὅπως μιὰ λιτανεία), ἀλλὰ ἀποφασιζόταν σὲ ἐντελῶς ἐξαιρετικὲς περιστάσεις. Ὡς καιρικὸ μαγικὸ μέσο θεωρεῖ τὶς δορὲς τῶν θυσιασμένων ζώων ὁ M. P. Nilsson, Griech. Feste, 5 κπ.

Ὁ γάμος τοῦ Πηλέα μὲ μιὰ Νηρηίδα ἀποτελεῖ κανόνα γιὰ μεγάλες χθόνιες ὑπάρξεις, οἱ ὁποῖες νυμφεύονται θεότητες τῶν νερῶν (ὁ πατέρας τοῦ Πηλέα Αἰακὸς εἶχε γεννήσει τὸν ἥρωα Φῶκο ἀπὸ τὴ Νηρηίδα Ψαμμάθη καὶ ὁ Ποσειδώνας ποὺ πρὶν γίνει θεὸς τοῦ πελάγους ἦταν θεὸς τοῦ κάτω κόσμου, νυμφεύτηκε τὴ Νηρηίδα Ἀμφιτρίτη). Ἡ Θέτις τοῦ Πηλέα, κατὰ τὴν παράδοση, ἦταν ἡ δυναμικότερη ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ Νηρέα, γιὰ τὴν ὁποία εἶχαν ἐρίσει ὁ Ποσειδώνας καὶ ὁ Δίας. Ὁ παραδιδόμενος μύθος ξέρει τὸν Πηλέα ὡς θνητὸ ἥρωα καὶ βάζει τὴ Θέτιδα νὰ ἀποκρούει τὸ γάμο της μὲ θνητό, ὥστε νὰ χρειαστεῖ πάλη γιὰ τὴν κατάχτησή της. Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ μύθου πλάστηκε μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν ὀλύμπιων θεῶν, ὅταν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παλιοὺς θεούς, μαζὶ μὲ τὸν Αἰακὸ καὶ τὸν Πηλέα, εἶχαν μεταπηδήσει στὸν κόσμο τῶν ἡρώων. Στὸ

ἱερὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Πηλίου ὁ Πηλέας δέχτηκε τοὺς θεοὺς καὶ τὰ δῶρα τους ὑπὸ τὴ νέα του ἰδιότητα. Ταυτόχρονα παραχώρισε τὸ ἱερὸ στὸν ὀλύμπιο Δία γιὰ νὰ τὸ μοιράζεται στὸ μέλλον μὲ τὴ σκιὰ τοῦ «δικαιότατου τῶν Κενταύρων».

Ὡς θνητὸς ὁ Πηλέας ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸ Πήλιο, τοῦ ὁποίου ἦταν ἡ ψυχή, καὶ ἔγινε βασιλιὰς στὸ πολὺ μεγαλύτερο κράτος τῆς Φθιώτιδας Ἀχαΐας, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ἡ νοτιοανατολικὴ ὀρεινὴ Θεσσαλία, ὣς τὸ Σπερχειό. Στὴν Ἰλιάδα τὸ κράτος αὐτὸ φέρει τὸ μυθικὸ ὄνομα τῆς Φθίας. Ἡ Φθία δὲν ἦταν χώρα πραγματική. Ἔχει πρὸ πολλοῦ ἐξηγηθεῖ ὡς ὁ τόπος τῶν «φθιμένων», δηλ. τῶν μακάριων ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος ποὺ «ἔχουν πεθάνει» (ὄνομα ταυτόσημο μὲ τὸν «Ἄδη»). Οἱ μεταγενέστεροι μποροῦσαν νὰ ἀποκαλοῦν Φθία μιὰ πόλη ἢ χώρα ἀσύγκριτου κλέους ἢ θρυλικὴ ποὺ ὅμως ἀνῆκε στὸ παρελθόν. Ἄλλη μυθικὴ πόλη τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἔφερε τὸ περισσότερο συνηθισμένο ὄνομα Οἰχαλία, δηλ. τόπος τῶν «οἰχομένων» (ἐκείνων ποὺ «ἔχουν φύγει ἀπὸ τὴ ζωή»). Στὸν Ἡρακλῆ, ὁ ὁποῖος εἶχε τολμήσει νὰ κατέβει στὸν Ἄδη καὶ νὰ ἀπαγάγει τὸν Κέρβερο ἢ νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸν ἐκεῖ βασιλιὰ καὶ νὰ τὸν τραυματίσει ἀποδιδόταν ἡ παρήγορη γιὰ τοὺς θνητοὺς καταστροφὴ τῆς Οἰχαλίας ἀπὸ τὸ ἐπικὸ ποίημα «Οἰχαλίας ἅλωσις». Οἱ μύθοι ἀναφέρουν πολλὲς Οἰχαλίες στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, καμιὰ ὅμως δὲν μποροῦσαν νὰ ταυτίσουν πρὸς συγκεκριμένα ἐρείπια, ἔστω καὶ μὲ σχετικὴ βεβαιότητα, οὔτε οἱ ἀρχαῖοι μελετητὲς τοῦ παρελθόντος οὔτε οἱ νεώτεροι. Καθεμιὰ ἀπὸ τὶς Οἰχαλίες (ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ γνωστότερες εἶναι δυὸ στὴ Θεσσαλία, μιὰ στὴν Εὔβοια, μιὰ στὴ Μεσσηνία καὶ μιὰ στὴν Εὐρυτανία) εἶχε βασιλιὰ τὸν Εὐρυτίωνα, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν κυρίαρχο τοῦ κάτω κόσμου. Εὐρυτίων λεγόταν καὶ ὁ βασιλιὰς τῆς Φθίας, ὅταν ἔφτασε ἐκεῖ ὁ Πηλέας γιὰ τὸ θρησκευτικό του καθαρμὸ (Ἀπολλόδ. 3, 13, 1). Καὶ τῆς Φθίας ἡ θέση δὲν ἦταν μὲ βεβαιότητα γνωστή. Στὴν ἀρχαιότητα ἡ Φάρσαλος ποὺ ἦταν ἡ μεγαλύτερη πόλη τῆς Φθιώτιδας Ἀχαΐας διακήρυσσε πὼς ἦταν χτισμένη στὴ θέση τῆς Φθίας· στοὺς Δελφοὺς ὁ Παυσανίας εἶχε δεῖ ἀνδριάντα ἔφιππο τοῦ Ἀχιλλέα, ἀφιέρωμα τῶν Φαρσαλίων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν δικό τους τὸν ἥρωα (10, 13, 5). Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πόλη τους οἱ Φαρσάλιοι εἶχαν καὶ ἱερὸ τῆς Θέτιδας, συχνὰ ἀναφερόμενο ὡς «Θετίδειον» (Στράβ. 9, 431). Ὁ μελετητὴς τῆς θεσσαλικῆς τοπογραφίας Fr. Stählin ταύτισε τὴ Φθία μὲ τὴ Φάρσαλο, ἐπειδὴ σὲ χαμηλὸ λόφο ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὶς πηγὲς τοῦ Ἀπιδανοῦ, μέσα στὴν πόλη τῆς Φαρσάλου, βρῆκε προϊστορικὰ ὄστρακα. Ἡ. P. Philippson δέχτηκε τὸν ταυτισμό, ἐπειδὴ ἡ θέση εἶναι ἡ πλησιέστερη στὸ Πήλιο, στὴ Μαγνησία καὶ στὴν Ἰωλκό, δηλ. τοὺς τόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἔχει συνδεθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Πηλέα ὡς θεοῦ καὶ ὡς θνητοῦ. Ἡ ἀντικειμενικὴ ὅμως ἀξία του ταυτισμοῦ περιορίζεται ἀπὸ τὴ φύση τῆς τοπωνυμίας, ἡ ὁποία εἶναι δημιούργημα ποιητικῆς φαντασίας.

Μύθοι τῶν Μινυῶν καὶ Αἰολέων τῆς Ἰωλκοῦ

Οἱ ἥρωες τῶν Μινυῶν καὶ τῶν Αἰολέων τῆς Ἰωλκοῦ ποὺ ἔχουν ὀνόματα θεῶν ἢ ἄλλων ὑπάρξεων τοῦ κάτω κόσμου εἶναι πολὺ περισσότεροι. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ὅλοι ἦταν παλιοὶ ὑποχθόνιοι θεοί, ἀλλὰ μόνο πὼς οἱ Μινύες καὶ οἱ Αἰολεῖς πίστευαν

προπάντων σὲ ὑποχθόνιους θεούς. Ἄλλωστε στὰ προχωρημένα μεσοελλαδικὰ καὶ στὰ πρώιμα ὑστεροελλαδικὰ χρόνια τὴν πρώτη θέση στὴ λατρεία εἶχαν παντοῦ θεότητες τοῦ κάτω κόσμου. Πολλοὶ ἄνθρωποι, ἰδίως στὰ ὑστεροελλαδικὰ χρόνια, ἔδιναν στὰ παιδιά τους ὀνόματα τῶν φοβερῶν αὐτῶν θεῶν, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ τὰ κάνουν συμπαθὴ σ' αὐτούς. Στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσσεια θνητοὶ ἄνθρωποι μὲ ὀνόματα χθόνιων ἢ ὑποχθόνιων θεῶν εἶναι ὁ Ἀγαμέμνων, ὁ Ἀχιλλεύς, ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ Κλύμενος, ὁ Ἀγέλαος, ὁ Χάροψ. Στὰ ἱστορικὰ χρόνια, μαζὶ μὲ τὴν παρακμὴ τῶν χθόνιων λατρειῶν, ἔπαψαν καὶ τὰ ὀνόματα αὐτὰ νὰ δίνονται σὲ θνητοὺς (τουλάχιστο σὲ μεγάλη κλίμακα).

Μιὰ ἄλλη κατηγορία ὀνομάτων θεῶν τοῦ κάτω κόσμου ἐπέζησαν ὄχι ὡς ὀνόματα ἡρώων, ἀλλὰ ὡς προσωνύμια θεῶν τοῦ Ὀλύμπου. Οἱ παλιοὶ ἐκεῖνοι θεοὶ ταυτίζονταν μὲ τοὺς ὀλυμπιακούς: ἔτσι ἕνας θεὸς Σκοτίτας (κυρίαρχος στὸν κόσμο τοῦ σκότους) ποὺ εἶχε τὸ ἱερό του σὲ δρυμὸ τῶν συνόρων Λακωνίας-Ἀργολίδας-Ἀρκαδίας, στὰ ἱστορικὰ χρόνια ἔγινε Ζεὺς σκοτίτας (Παυσ. 3, 10, 6), γιατὶ βρέθηκε συγγενὴς μὲ τὸν ὀλυμπιακὸ «Δία καταχθόνιο» τοῦ Ὁμήρου (Ι 457). Μὲ τὸν ἴδιο Δία ταυτίστηκε στὴ Λακωνία καὶ ὁ παλιὸς θεὸς Ἀγαμέμνων ποὺ τὸ ὄνομά του, κατὰ τὴ λογικότερη ἐτυμολογία, σήμαινε τὸν «ἄγαν μιμνησκόμενο» θεό, δηλαδὴ ἐκεῖνον ποὺ δὲν ξεχνάει κανένα ἀπὸ τοὺς θνητούς, ἀλλὰ τοὺς παίρνει ὅλους στὸ ὑποχθόνιο βασίλειό του. Ἡ πολεμικὴ θεὰ Ἰτωνία τῶν Θεσσαλῶν καὶ τῶν Βοιωτῶν ἔγινε στὰ ἱστορικὰ χρόνια Ἀθηνᾶ ἰτωνία. Μιὰ μεγάλη θεὰ Ὄγκα ποὺ εἶχε ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὴ Θήβα ἱερὸ καὶ ναὸ καὶ ποὺ ὁ Αἰσχύλος τὴν ἀποκαλεῖ «μάκαιρα ἄνασσα Ὄγκα» (Ἑπτὰ ἐπὶ Θ. 164) ταυτίστηκε ἐπίσης μὲ τὴν Ἀθηνᾶ (ὅ.π. 501), ἐνῶ ἡ παλιὰ Εὐρυνόμη τῆς Φιγάλειας ποὺ ἔχει γνήσιο ὄνομα δαιμονικῆς ὕπαρξης τοῦ κάτω κόσμου (ὅπως καὶ ὁ Εὐρύνομος ποὺ τὸν εἶχε ἀπεικονίσει στὴ Νέκυιά του ὁ Πολύγνωτος) καὶ γνήσια λατρεία ὑποχθόνιας θεᾶς (Παυσ. 8, 41, 5 κπ.) δὲν μποροῦσε νὰ ταυτιστεῖ ὁμόφωνα ἀπὸ τοὺς Φιγαλεῖς μὲ κάποια ὀλυμπιακὴ θεότητα. Στὴ δυτικὴ Μαγνησία μιὰ προολυμπιακὴ θεὰ Δὼς (ἐπώνυμη τοῦ εὔφορου Δώτιου πεδίου, μεταξὺ τῆς Νεσσωνίδας καὶ τῆς εἰσόδου τῶν Τεμπῶν) ταυτίστηκε μὲ τὴ Δήμητρα. Οἱ θεότητες τῶν καρπῶν τῆς γῆς ἀνήκουν στὶς χθόνιες, γιατὶ οἱ καρποὶ ἀναδίδονται ἀπὸ τὰ βάθη τῆς γῆς.

Ὁ Πελίας καὶ ὁ Νηλεὺς

Ἡ ριψοκίνδυνη ἢ καὶ τυχοδιωκτικὴ ζωὴ τῶν Μινυῶν ἄρχισε στὸ μυχὸ τοῦ Παγασιτικοῦ ἀφότου ἱδρύθηκε ἡ Ἰωλκός. Κατὰ τὴν κυριότερη παραλλαγὴ τοῦ μύθου ἡ πόλη χτίστηκε ἀπὸ τὸν Αἰολίδη βασιλιὰ τοῦ τόπου Κρηθέα (Ἀπολλόδ. 1, 9, 11). Αἰολίδης καὶ ἀδελφὸς τοῦ Κρηθέα ἦταν καὶ ὁ Ἀθάμας, βασιλιὰς τοῦ βοιωτικοῦ Ὀρχομενοῦ, ὅπου ζοῦσε ἡ πολυπληθέστερη ὁμάδα Μινυῶν. Κατὰ τὴν ἵδρυση τῆς Ἰωλκοῦ ἕνα μέρος τῶν ἐκεῖ Μινυῶν ἦρθε γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση στὴν Ἰωλκὸ (Στράβ. 9, 414) ἐνισχύοντας ἔτσι τὸ μινύειο στοιχεῖο τῆς πόλης. Ἄλλοι Μινύες ἐγκαταστάθηκαν στὴ δυτικὴ ἐσοχὴ τοῦ Παγασιτικοῦ, στὴν πόλη Ἅλο (ποὺ ἡ θέση της κοντὰ στὴ θάλασσα ἔμοιαζε μὲ τῆς Ἰωλκοῦ). Στὴν Ἅλο ἐγκαταστάθηκε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀθάμας, ὅταν βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ ἐγκαταλείψει τὸν Ὀρχομενό.

῾Η ἀγάπη τῆς περιπέτειας δὲν ἔβλαψε τὴν ἀφοσίωση τῶν Μινυῶν στὶς θεότητες τοῦ κάτω κόσμου. Τὰ ὀνόματα τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἡρωίδων τους ἐκφράζουν γνωρίσματα ἢ ἰδιότητες ὑποχθόνιων θεῶν ἢ δαιμόνων καὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν μάρτυρες τῆς πίστης σὲ ὑπάρξεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ, ἀδιάφορο ἂν οἱ ἴδιοι οἱ ἥρωες ἢ ἡρωίδες ὑπῆρξαν ἀρχικὰ ὑποχθόνιες θεότητες.

῾Η μυθικὴ ἱστορία τῆς ᾽Ιωλκοῦ ἀρχίζει μὲ τὴ γέννηση τῶν δίδυμων ἀδελφῶν Πελία καὶ Νηλέα ἀπὸ τὴν Τυρώ, ἀργότερα σύζυγο τοῦ Κρηθέα. Πατέρας τῶν δίδυμων ἦταν ὁ Ποσειδώνας ὑπὸ τὴν ἀρχική του ἰδιότητα, τοῦ κυρίαρχου τοῦ κάτω κόσμου. Τὸ ὄνομα Πελίας σημαίνει ὕπαρξη τοῦ σκοτεινοῦ βασιλείου μὲ «πελιδνὴ» ἢ χλωμὴ ὄψη, σὰν τοῦ νεκροῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῦ Νηλέα ἐπίσης ὕπαρξη τοῦ ἴδιου βασιλείου «ἀνηλεὴ» ἢ ἀδυσώπητη. ῾Ο Νηλεὺς ἔγινε κτίστης τῆς γειτονικῆς Νήλειας ποὺ ὡς τοπωνυμία σημαίνει χῶρο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπουσιάζει τὸ ἔλεος, εἶναι δηλ. ταυτόσημη μὲ τὸν ῞Αδη ἢ τὴ Φθία τῶν ᾽Αχαιῶν. Οἱ μυθοπλάστες τῆς ἑπομένης περιόδου, ὁπότε παρήκμασε ἡ πίστη στὶς ὑποχθόνιες θεότητες καὶ ἔγινε στροφὴ στὶς οὐράνιες ἢ ὀλύμπιες, συσσώρευσαν στὸν Πελία ὅλο τὸ μίσος τους καὶ τοῦ ἀπέδωσαν κάθε δολιότητα καὶ πληθώρα ἄδικων ἢ βίαιων πράξεων: σκότωσε τὴ μητριά του, ἡ ὁποία καταδιωκόμενη εἶχε καταφύγει σὲ ἱερὸ τῆς ῞Ηρας· ὁ φόνος ἔγινε πάνω στὸ βωμὸ τῆς θεᾶς. ῎Επειτα παραγκώνισε τὸ νόμιμο βασιλιὰ τῆς ᾽Ιωλκοῦ Κρηθέα, καθὼς καὶ τὸν Αἴσονα, γιὸ τοῦ Κρηθέα καὶ ἑτεροθαλὴ ἀδελφό του, καὶ ἔμεινε μόνος ἄρχοντας τῆς ᾽Ιωλκοῦ. ῾Ο Πελίας ἀνάγκασε καὶ τὸ Νηλέα νὰ ἐκπατριστεῖ. ᾽Εκεῖνος κατέφυγε στὴ Μεσσηνία, ὅπου ἵδρυσε τὴν Πύλο ποὺ κι αὐτὴ ὡς τοπωνυμία ἔχει τὴν ἔννοια τῆς πύλης πρὸς τὸ ὑποχθόνιο βασίλειο· σὲ θέσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ (ποὺ ἦταν πολλὲς) ὑπῆρχαν «στόμια καθόδου» πρὸς τὸν ῞Αδη καὶ ἱερὰ ὑποχθόνιων θεῶν. ῾Η σκληρότητα τοῦ Πελία συνεχίστηκε καὶ πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ᾽Ιάσονα, γιοῦ τοῦ Αἴσονα, πρῶτα μὲ τὴν ἀνάθεση τῆς ἐπικίνδυνης ἀποστολῆς γιὰ τὸ χρυσόμαλλο δέρας καὶ ἔπειτα μὲ τὴν ἐξόντωση, κατὰ τὴν ἀπουσία τοῦ ᾽Ιάσονα, τῶν γονέων του ποὺ εἶχαν μείνει στὴν ᾽Ιωλκό. ῾Ο Νηλεὺς στὴ νέα του πατρίδα νυμφεύτηκε τὴν Χλῶριν ποὺ τὸ ὄνομά της σημαίνει ἐπίσης ὑποχθόνια ὕπαρξη μὲ πρασινοκίτρινη ὄψη, τὴν ὄψη τοῦ φοβισμένου ἀνθρώπου, τοῦ κατεχόμενου ἀπὸ «χλωρὸν δεῖμα», ὅπως μπροστὰ στὸ θάνατο. Μιὰ ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ Πελία εἶχε τὸ ὄνομα Πελόπεια ἢ Πελοπία (ταυτόσημο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἴδιου τοῦ Πελία, βλ. παρακ.) καὶ μιὰ ἄλλη τὸ ὄνομα ῎Αλκηστις, δηλ. ὕπαρξη μὲ ἀσυνήθη ἀλκή, δινόμενο στὴ βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου, τὴν Περσέφασσα ἢ Περσεφόνη. ῾Η ῎Αλκηστις παντρεύτηκε τὸ βασιλιὰ τῶν γειτονικῶν Φερῶν ῎Αδμητο ποὺ τὸ ὄνομά του σημαίνει θεὸ «ἀκαταδάμαστο» καὶ εἶναι ταυτόσημο μὲ τοῦ ῞Αδη.

῾Η ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, ἰδίως ἡ ἐμφάνιση τῆς Μήδειας, ἀποκαλύπτει ἄλλο γνώρισμα τῆς παλιᾶς θρησκευτικῆς ζωῆς, τελείως διαφορετικὸ καὶ χρονολογικὰ ἀρχαιότερο τῆς ἔξαρσης τῶν θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου, δηλ. τὴ μαγεία. ῾Η μαγεία δὲν ἐξέλιπε στοὺς ἑπόμενους αἰῶνες, ἀλλὰ ἀσκήθηκε στὴ σκιὰ εὐγενέστερων μορφῶν θρησκείας, ὅπως εἶναι ἡ πίστη σὲ θεότητες τοῦ κάτω κόσμου ἢ σὲ οὐράνιες. ῾Η διαφορὰ εἶναι πὼς μὲ τὶς μαγικὲς πράξεις μπορεῖ κανεὶς νὰ φέρει ἄμεσα τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ

ἐπιθυμεῖ, χωρὶς νὰ τὸ ἐξαρτάει ἀπὸ τὴ θέληση κανενὸς θεοῦ. Θρησκεία ὅμως ὑψηλῆς στάθμης ἀρχίζει μόνο μὲ ἰσχυροὺς θεούς, ἔστω αὐστηρούς, ποὺ μποροῦν μὲ τὴ λατρεία νὰ ἐξευμενισθοῦν καὶ νὰ συμπαραστέκονται μὲ ἐγκαρδιότητα στοὺς ἀνθρώπους ποὺ τοὺς χρειάζονται.

Ὁ μύθος ἐμφανίζει τὴν κλίση τῶν Μινυῶν στὴ μαγεία παλαιότερη ἀπὸ τὴν παρέμβαση τῆς Μήδειας: ἤδη κατὰ τὴ ναυπήγηση τῆς Ἀργοῦς οἱ ἀργοναῦτες εἶχαν «ἐναρμόσει κατὰ τὴν πρῷραν φωνῆεν φηγοῦ τῆς δωδωνίδος ξύλον», δηλ. ξύλο ἀπὸ τὴ μαντικὴ δρῦ τῆς Δωδώνης ποὺ εἶχε ἀνθρώπινη φωνὴ καὶ μποροῦσαν σὲ κάθε δυσκολία τους νὰ τὸ συμβουλεύονται (Ἀπολλόδ. 1, 9, 16). Μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς Μήδειας ὅλα ἄρχισαν νὰ διεκπεραιώνονται εὐκολότερα μὲ τὰ μαγικά της φίλτρα (ζεύξιμο τῶν πυριπνόων ταύρων, ἀποκοίμηση τοῦ δράκοντα-φύλακα, κατάκτηση τοῦ δέρατος ποὺ ἦταν κι αὐτὸ φορέας δικῆς του μαγικῆς δύναμης καὶ τέλος ἡ ἐξόντωση τοῦ σφετεριστῆ τῆς ἐξουσίας Πελία).

Ὁ Κύκνος

Ὁ τοπικὸς Κύκνος ἦταν γιὸς τῆς κόρης τοῦ Πελία Πελοπίας ἢ Πελόπειας καὶ τοῦ Ἄρη ποὺ ἦταν θεὸς μὲ στενὴ σχέση πρὸς τὸν κάτω κόσμο, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πολεμικοὶ θεοὶ ποὺ μὲ τὴ δραστηριότητά τους διαρκῶς πλούτιζαν τὸν Ἅδη μὲ νέους κατοίκους. Τῆς Πελοπίας τὸ ὄνομα ἔχει σημασιολογικὴ συγγένεια μὲ τὸν Πελία καὶ τὸν Πέλοπα ἢ μὲ τὶς λέξεις ποὺ σημαίνουν τὸν ὠχρὸ ἢ χλωμὸ «πελιδνός», «πελιὸς» καὶ «πελός».

Στὸ ἀπὸ 480 στίχους ἡσιόδειο ἐπύλλιο Ἀσπὶς Ἡρακλέους, ἀφιερωμένο ὁλόκληρο στὴ μοιραία γιὰ τὸν Κύκνο μονομαχία του μὲ τὸν Ἡρακλῆ, βρίσκει ἀμυδρὴ ἀπήχηση ἡ σχετικὴ τοπικὴ μαγνητικὴ παράδοση. Στὴν παράδοση, ὅπως καὶ στὸ ποίημα, ἡ ἐγκληματικὴ δράση τοῦ Κύκνου τοποθετεῖται σὲ ὑπαίθριο ἱερὸ τοῦ παγασαίου Ἀπόλλωνα (στίχ. 70), ἀποτελούμενο, ὅπως ὅλα τὰ ἀρχαιότερα ἱερά, μόνο ἀπὸ «ἄλσος καὶ βωμὸν θυήεντα» (χωρὶς ναὸ ἢ ἄλλα οἰκοδομήματα). Ὁ Εὐριπίδης ἀκολούθησε τὴ μαγνητικὴ παράδοση ἀποκαλώντας τὸν Κύκνο «Ἀμφαναίας οἰκήτορα» καὶ φονιὰ τῶν ξένων (τῶν ὁδοιπόρων) ποὺ προσπερνοῦσαν τὶς Παγασὲς καὶ τὶς Ἀμφανὲς (Ἡρακλ. μαιν. 391), κατευθυνόμενοι στὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν, μαζὶ μὲ τὰ ζῶα ποὺ θὰ θυσίαζαν στὸν Ἀπόλλωνα. Ὁ δρόμος ποὺ ἀκολουθοῦσαν ἄρχιζε ἀπὸ τὸ ἱερὸ πύθιο τῶν Τεμπῶν καὶ στὴν ἀρχὴ προχωροῦσε πρὸς νότον παράλληλα πρὸς τὴν κοίτη τοῦ Πηνειοῦ, στὴν περιοχὴ τῆς Λάρισας ὅμως λοξοδρομοῦσε πρὸς τὶς Παγασές, ἀπὸ ὅπου γινόταν παραλιακὸς ὣς τὴν περιοχὴ τῆς Λαμίας. Ἀπὸ ἐκεῖ τρεπόταν πρὸς τὴν Οἴτη καὶ τὸν Παρνασσὸ γιὰ νὰ καταλήξει στοὺς Δελφούς. Ἄλλες παραλλαγὲς τοῦ μύθου θέλουν τὸν Κύκνο νὰ παραφυλάει κοντὰ στὸν Πηνειὸ καὶ ἐκεῖ νὰ μονομαχεῖ μὲ τὸν Ἡρακλῆ (Παυσ. I 27, 6) καὶ ἄλλες κοντὰ στὴν πόλη Ἴτωνο τῆς Φθιώτιδας Ἀχαΐας, στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Ἁλμυροῦ. Ὁ Κύκνος παραφυλάγοντας ἅρπαζε τὰ δῶρα ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα («κλειτὰς ἑκατόμβας ὅστις ἄγοι Πυθοῖδε βίῃ σύλασκε δοκεύων», στ. 478 - 480). Στὸ ἱερὸ τῶν Παγασῶν ὁ Κύκνος κρατοῦσε συσσωρευμένα

τὰ κρανία τῶν σκοτωμένων. Ὁ τίτλος τοῦ ἐπυλλίου Ἀσπὶς ὀφείλεται στὴν ἐκτενὴ περιγραφὴ τοῦ διακόσμου τῆς ἀσπίδας ποὺ κρατοῦσε ὁ Ἡρακλῆς κατὰ τὴ μονομαχία. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς τὴν πρώτη θέση στὰ διηγηματικὰ θέματα εἶχε ἡ «ὑσμίνη Λαπιθάων αἰχμητάων» κατὰ τῶν Κενταύρων (στ. 178 κπ.). Ἀναφέρει μὲ τὰ ὀνόματά τους τοὺς γενναιότερους Λαπίθες πολεμιστὲς (Καινέα, Δρύαντα, Πειρίθουν, Ὁπλέα, Ἐξάδιον, Φάληρον, Πρόλοχον, Μόψον, Τιταρήσιον καὶ Θησέα) καὶ τοὺς γενναιότερους Κενταύρους «ἀμφὶ μέγαν Πετραῖον» Ἄσβολον, Ἄρκτον, Οὔρειον, Μίμαντα, Περιμήδην καὶ Δρύαλον. Ὁ Κύκνος ποὺ ὅρμησε πρῶτος κατὰ τοῦ Ἡρακλῆ δὲν μπόρεσε νὰ τρυπήσει τὴν ἀσπίδα καὶ πρόλαβε ὁ Ἡρακλῆς νὰ τὸν χτυπήσει στὸν ἀπροφύλαχτο λαιμὸ καὶ νὰ τὸν ξαπλώσει στὸ ἔδαφος «σὰ βαλανιδιὰ ποὺ πέφτει χτυπημένη ἀπὸ κεραυνό». Ἡ ταφὴ τοῦ Κύκνου περιγράφεται μὲ ἰδιαίτερο ζῆλο ἀπὸ τὸν ποιητή: ἔγινε κοντὰ στὸν τόπο τῆς μονομαχίας μὲ τὴ φροντίδα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Τραχίνας Κήυκα, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸ ποίημα, ἦταν ὁ πεθερὸς τοῦ Κύκνου (ὡς σύζυγος τοῦ Κύκνου ἐμφανίζεται ἐδῶ ἡ κόρη τοῦ Κήυκα Θεμιστονόη). Ὁ Κήυξ ἑτοίμασε γιὰ τὸν Κύκνο ἐπιβλητικὸ ταφικὸ μνημεῖο στὴν περιοχὴ τῶν παλιῶν τάφων τῆς Ἰωλκοῦ, πολὺ κοντὰ στὶς δυτικὲς ὑπώρειες τῆς μυκηναϊκῆς ἀκρόπολης καὶ ἑπομένως πολὺ κοντὰ στὶς ὄχθες τοῦ Ἀναύρου (σημερινοῦ Μεγαρέματος τῆς Μακρινίτσας) ποὺ παραρρέει τὴν ἰώλκια ἀκρόπολη στὰ δυτικά της κράσπεδα. Τὸν τάφο ὅμως καὶ τὸ μνημεῖο τὰ παρέσυρε ὁ Ἄναυρος, ὅταν ξεχείλισε σὲ μιὰ καταιγίδα ποὺ προκάλεσε ὁ Ἀπόλλων («τοῦ δὲ τάφον καὶ σῆμ' ἀιδὲς ποίησεν Ἄναυρος ὄμβρῳ χειμερίῳ πλήθων», στίχ. 477 κπ.).

Ὁ μύθος τοῦ Κύκνου, ὅπως παρουσιάζεται στὴν Ἀσπίδα, ἀνήκει στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια καὶ ἴσως ὄχι τὰ πρώιμα. Ἀγνοεῖ τὴν παρακμασμένη πιὰ Ἰωλκὸ καὶ ξέρει τὶς Παγασὲς ὡς σπουδαιότερη πόλη τοῦ μυχοῦ τοῦ Παγασιτικοῦ. Κρατάει τὴν παράδοση γιὰ τὴν ἐξόντωση τοῦ Κύκνου στὴ σωστὴ θέση, δὲν ἀποδίδει ὅμως τὸ κατόρθωμα σὲ κανένα ἀπὸ τοὺς φημισμένους ἥρωες τοῦ τόπου, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ τὸν ὀνομαστότερο στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια Ἡρακλῆ ποὺ εἶχε ἤδη προβληθεῖ ὡς ὁ καταλληλότερος γιὰ τὴν ἐξόντωση κακόβουλων ὑπάρξεων, ὅπως τοῦ Γηρυόνη, τοῦ Εὐρύτου τῆς Οἰχαλίας, τοῦ Αὐγεία τῆς Ἤλιδας καὶ τῶν Μολιονιδῶν. Ἡ παλιὰ ὅμως εἰκασία πὼς ὁ Κύκνος στὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ μύθου θανατωνόταν ἀπὸ τοπικὸ ἥρωα εἶναι βάσιμη. Ὁ Ἀχιλλέας, κατὰ τοὺς σωζόμενους μύθους, εἶχε σκοτώσει ἕνα Κύκνο, γιὸ τοῦ Ποσειδώνα, ποὺ ἦταν φοβερότερος ἀπὸ τὸν ἐδῶ ἐμφανιζόμενο ὡς γιὸ τοῦ Ἄρη, γιατὶ εἶχε ἀπὸ τὸν Ποσειδώνα τὸ χάρισμα νὰ μένει ἄτρωτος ἀπὸ μεταλλικὰ ὅπλα, ὅπως χάλκινες αἰχμὲς δοράτων καὶ ξίφη. Ἦταν σύμμαχος τῶν Τρώων καὶ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν ἀκτή, ὅπου θὰ ἀποβιβάζονταν οἱ Ἀχαιοί. Οἱ Τρῶες, ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὸν Κύκνο, παρατάχτηκαν στὴν παραλία καὶ ἔφραξαν τὸ δρόμο πρὸς τὴν πόλη. Ὅταν ὁ Πρωτεσίλαος ποὺ πρῶτος ἀποβιβάστηκε σκοτώθηκε, πήδησε ἔξω ὁ Ἀχιλλέας μὲ τοὺς ἄνδρες του καὶ ὅρμησε κατὰ τοῦ Κύκνου. Εἶδε πὼς τὰ ὅπλα δὲν ἔφερναν ἀποτέλεσμα καὶ τὸν χτύπησε μὲ βράχο στὸ κεφάλι· ἐκεῖνος σωριάστηκε στὸ ἔδαφος καὶ ὁ Ἀχιλλέας ἔσπευσε νὰ τὸν πνίξει μὲ τὰ δερμάτινα λουριὰ τοῦ κράνους, ὅπως διεξοδικὰ περιγράφει τὴ σκηνὴ ὁ Ὀβίδιος (Μεταμορφ. 12, 70 - 140· στὸν Ἀπολλόδ. Ἐπιτ. 3, 31). Μετὰ τὸ θάνατο

τοῦ Κύκνου οἱ Τρῶες κλείστηκαν φοβισμένοι στὰ τείχη καὶ οἱ Ἕλληνες μπόρεσαν νὰ ἀποβιβαστοῦν ἀνενόχλητοι.

Γιὰ τὸν Κύκνο αὐτόν, τὸ γιὸ τοῦ Ποσειδώνα, ἔγινε ἡ ὑπόθεση πὼς εἶχε σκοτωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα στὴ Μαγνησία πρὶν ἀπὸ τὴν τρωικὴ ἐκστρατεία καὶ πὼς οἱ μύθοι τοῦ τρωικοῦ πολέμου μετέφεραν τὸ περιστατικὸ ἐντελῶς στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου, πρὶν ἀκόμη πατήσουν ὅλοι οἱ Ἕλληνες τὸ τρωικὸ ἔδαφος. Ὁ C. Robert (Heldensage 2, 80 κπ.) παρατηρεῖ πὼς ὁ Ἀχιλλέας ἔφτασε στὴν Τροία μὲ τὴ φήμη μεγάλου ἥρωα, ὥστε νὰ θεωρεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς ἡ γενναιότερη μορφὴ τῶν Ἀχαιῶν στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Τρώων. Πιστεύει πὼς ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα κατορθώματά του ποὺ τοῦ εἶχαν ἐξασφαλίσει αὐτὴ τὴ φήμη. Τὰ σχετικὰ μὲ τὰ κατορθώματα αὐτὰ ἔπη χάθηκαν, καὶ γιὰ τὸν Ἀχιλλέα τῶν προτρωικῶν χρόνων εἶναι γνωστὸ μόνο πὼς ὡς βρέφος ἀνατράφηκε ἀπὸ τὸ Χείρωνα μὲ τὸ «μεδούλι ἀπὸ τὰ κόκκαλα τῶν θηραμάτων καὶ μὲ ἐντόσθια λεονταριῶν καὶ ἀγριογούρουνων» (Ἀπολλόδ. 3, 12, 6) καὶ ἔπειτα πὼς κυνηγοῦσε ἀγρίμια στὸ Πήλιο, μέχρις ὅτου πῆρε μέρος στὴν ἐκστρατεία τῆς Τροίας, ὅπου σκοτώθηκε. Δέχεται ὁ Robert τὴν παλαιότερη εἰκασία πὼς μερικὰ ἀπὸ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἀχιλλέα στὴ Μαγνησία ἢ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα μεταφέρθηκαν στὰ πεδία τῶν μαχῶν τῆς Τροίας καὶ ἐμφανίστηκαν ὡς ἐπιτυχίες του ἐκεῖ. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ πρέπει νὰ ἦταν ὁ φόνος τοῦ Κύκνου. Μερικοὶ πιστεύουν πὼς καὶ ὁ φόνος τοῦ Ἕκτορα ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία τῶν κατορθωμάτων του, ἀφοῦ ὑπάρχουν ἐνδείξεις πὼς ὁ Ἕκτορας ἦταν ἀρχικὰ Θηβαῖος ἥρωας· ὅταν σκοτώθηκε, οἱ Θηβαῖοι τοῦ ἔκαναν τὸν τάφο πολὺ κοντὰ στὴν Καδμεία παρὰ τὴν Οἰδιποδία κρήνη, ὅπου τὸν εἶδε ὁ Παυσανίας (9, 18, 5). Ἡ μεταφορὰ τοῦ περιστατικοῦ τοῦ Κύκνου στὴν Τροία διευκόλυνε τὴ δημιουργία τοῦ νεώτερου μύθου μὲ τὸν Ἡρακλῆ· ὁ Κύκνος, ὡς κατεχόμενος ἀπὸ τὸ τυφλὸ πάθος τοῦ σκοτωμοῦ, θεωρήθηκε τώρα γιὸς τοῦ Ἄρη.

Πορίσματα

Τὸ θετικότερο πόρισμα ἀπὸ μιὰ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν παραπάνω ἐνδείξεων εἶναι πὼς ἡ προθεσσαλικὴ Μαγνησία εἶχε φτάσει στὴ λατρεία αὐστηρῶν θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου. Εἶναι ἡ πρώτη μορφὴ θρησκείας ὑψηλῆς στάθμης ποὺ παρουσιάστηκε στὴ Μαγνησία καὶ σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Μόνο γιὰ τὶς αὐστηρὲς θεότητες ποὺ μποροῦσαν νὰ ἐξευμενισθοῦν μποροῦσε νὰ ὑπάρχει καὶ λατρεία θερμὴ καὶ ἐγκάρδια. Γιὰ τὶς κακόβουλες ὑπάρξεις τοῦ κάτω κόσμου ποὺ δὲν ἐξευμενίζονταν, ἀλλὰ παρέμεναν μόνιμα «ἀμείλιχες» ἢ σκληρὲς καὶ ἀδυσώπητες ὑπῆρχαν μόνο ἱερουργίες ἀποτροπῆς τῆς κακῆς τους ἐπήρειας. Δαίμονες τοῦ κακοῦ, συχνὰ τερατώδεις ἢ ἀποκρουστικοί, καταγόμενοι κι αὐτοὶ ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ βασίλειο τοῦ Ἅδη, ὑπῆρχαν καὶ πλησιέστερα στοὺς ἀνθρώπους, μάστιγες τῶν δικαιότερων ἀπ' αὐτούς. Σ' αὐτοὺς ἀνῆκε ὁ Κύκνος τῶν Παγασῶν. Ἄλλο τυπικότερο παράδειγμα εἶναι ἡ Σφίγγα τοῦ παρὰ τὴ Θήβα Φικίου ὄρους, ἡ ὁποία θανάτωνε ὅσους προσπερνοῦσαν ἀνύποπτοι τὸν πετρώδη καὶ ἄχαρο λόφο της. Καὶ ἄλλο οἱ τερατώδεις ἢ «συμφυεῖς» Μολιονίδες τῶν Κλεωνῶν (ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας εἶχε τὸ δυσοίωνο ὄνομα Εὔρυτος). Σχεδὸν κάθε

τόπος εἶχε τὸν δικό του κακὸ δαίμονα καὶ περίμενε τὸν τολμηρὸ ἄνθρωπο ποὺ θὰ τὸν ἐξόντωνε· ἂν ὁ τολμηρὸς τοπικὸς ἥρωας δὲν βρισκόταν, ἐπενέβαινε ὁ Ἡρακλῆς. Στὴ Θήβα βρέθηκε ὁ Οἰδίπους, στὴ Μαγνησία ὁ Ἀχιλλέας καὶ στὶς Κλεωνὲς ὁ Ἡρακλῆς.

II. Ἱστορικὰ χρόνια

Ἡ εἰσβολὴ τῶν Θεσσαλῶν στὴ χώρα ποὺ ἀπ' αὐτοὺς πῆρε τὸ ἔκτοτε γνωστὸ ὄνομα ἔγινε, κατὰ τὸ Θουκυδίδη 1, 12, «ἑξήντα χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Τροίας» (δηλ. τὴν τελευταία εἰκοσιπενταετία τοῦ 12ου π.Χ. αἰώνα, κατὰ τὴν παραδοσιακὴ χρονολόγηση τῶν ἀρχαίων). Ἡ χρονολογία αὐτὴ εἶναι συμβατική, γιατὶ ἡ διείσδυση τῶν Θεσσαλῶν συνεχίστηκε καὶ στὸ ἑνδέκατο αἰώνα καὶ ἀκολούθησε μακροχρόνια περίοδος ἀναταραχῆς καὶ ζυμώσεων, ὥσπου νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ δημιουργία τῶν γνωστῶν τεσσάρων τετραρχιῶν, περιβαλλόμενων ἀπὸ τοὺς ὀρεινοὺς καὶ χωρὶς προνόμια «περιοίκους». Γιὰ τοὺς Μάγνητες οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Θεσσαλῶν δὲν ἔγιναν αἰσθητὲς παρὰ μόνο ὕστερα ἀπὸ μισὴ περίπου χιλιετία, δηλ. στὸ β' μισὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ὅταν ὁ Κραννώνιος ταγὸς Σκόπας (ὁ παπποὺς ἢ ὁ ὁμώνυμος ἐγγονὸς) ὅρισε τὴν εἰσφορὰ σὲ χρῆμα καὶ σὲ στρατὸ τῶν περιοίκων στὸ «κοινὸ τῶν Θεσσαλῶν». Ὣς τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰώνα εἶχαν προηγηθεῖ πολλὲς συγκρούσεις τῶν Μαγνήτων, τῶν Περραιβῶν, τῶν Φθιωτῶν Ἀχαιῶν καὶ τῶν ἄλλων «περιοίκων» μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἕνωση τῶν πλούσιων γαιοκτημόνων τῆς ἐνδοχώρας. Οἱ Μάγνητες ἔχασαν τότε τὴν πεδινὴ νοτιοδυτικὴ παραλία τοῦ μυχοῦ τοῦ Παγασιτικοῦ, ὅπου βρισκόταν ἡ πόλη τῶν Παγασῶν, ποὺ τὴν εἶχαν προσαρτήσει στὸ κράτος τους οἱ Φεραῖοι. Ὁ ἑπόμενος σταθμὸς στὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς Μαγνησίας εἶναι ἡ ἀφαίρεση τῆς περιοχῆς τῶν Παγασῶν ἀπὸ τοὺς Φεραίους καὶ ἡ ἐκ νέου προσάρτησή της στὴ Μαγνησία (ἀπὸ τὸ Φίλιππο Β' κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.), καθὼς καὶ ἡ ἵδρυση τῆς Δημητριάδας ὡς πρωτεύουσας τῶν Μαγνήτων (ἀπὸ τὸ Δημήτριο πολιορκητὴ στὰ 294/3 π.Χ.).

Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς Μαγνησίας στὸ μεταξὺ ἀναμορφώθηκε μὲ τὴν εἰσαγωγὴ (ἤδη ἀπὸ τὴν αὐγὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων) τῆς λατρείας τῶν ὀλύμπιων θεῶν. Αὐτὴ ἡ λατρεία, ἐμπιστευμένη σ' ἕνα ἱερατεῖο ποὺ εἶχε μεγάλη δύναμη καὶ στὴν ὅλη δημόσια ζωή, γιὰ πρώτη φορὰ ξεχώρισε μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὶς λ α ϊ κ ὲ ς λατρεῖες, στὶς ὁποῖες ἔμειναν παλιὲς χθόνιες ἢ παραδοσιακὲς ἱεροπραξίες καὶ θρησκευτικοὶ καθαρμοί. Σ' αὐτὲς πρέπει νὰ καταταγοῦν καὶ οἱ ξένες λατρεῖες, ἀσκούμενες ἀπὸ θιάσους διαφόρων παροικιῶν στὴ Δημητριάδα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ Μάγνητες. Στὸ κέντρο τῆς ἐπίσημης θρησκείας ἦταν μιὰ «τριάδα», ὅπως ἐπικράτησε νὰ ἀποκαλεῖται, μεγάλων θεῶν, τοὺς ὁποίους οἱ Μάγνητες ἐπικαλοῦνταν στοὺς ὅρκους δημόσιων συμφωνιῶν: ἦταν ὁ Ζεὺς ἀκραῖος, ἡ Ἄρτεμις ἰωλκία καὶ ὁ Ἀπόλλων κοροπαῖος. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ ἀκραῖος Ζεὺς ποὺ ἦταν θεὸς καιρικὸς (ὡς νεφεληγερέτης καὶ ὑέτιος) μοιραζόταν μὲ τὸ Χείρωνα τὸ ἱερὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Πηλίου καὶ εἶχε οἰκειοποιηθεῖ τὴ μαγικὴ δύναμη τῶν «τριπόκων κωδίων» ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ στὰ ἱστορικὰ χρόνια στὴν πομπὴ πρὸς τὸ ἱερό του. Ὁ ἱερέας του ποὺ ἔμενε στὴ Δημητριάδα θεωροῦνταν προϊστάμενος τοῦ τοπικοῦ ἱερατείου καὶ ἦταν ὁ ἐπώνυμος τοῦ ἔτους. Ἡ Ἄρτεμη ἦταν ἐπιβίω-

ση μιᾶς ἀπὸ τὶς μυκηναϊκὲς θεὲς τῆς Ἰωλκοῦ, λατρευόμενη μᾶλλον ὡς «λοχία» ἀπὸ τὶς γυναῖκες τοῦ τόπου καὶ ὄχι ὡς «κυνηγέτις». Ὁ Ἀπόλλων εἶχε ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια μαντικὸ ἱερὸ στὴν κώμη τῆς Δημητριάδας Κορόπη, σ' ἀπόσταση περίπου 22 χιλ. ΝΑ. τῆς πρωτεύουσας, ἐντὸς τοῦ Παγασιτικοῦ. Ὁ θεὸς αὐτὸς ἔγινε ἐκεῖ κύριος ἑνὸς παλιότερου μαντικοῦ ἱεροῦ (ἴσως προθεσσαλικοῦ), στὸ ὁποῖο σημαντικὸ ρόλο ἔπαιζαν οἱ μαντικὲς ἰδιότητες τῆς ἀειθαλοῦς μυρίκης, ἡ ὁποία ἀφθονεῖ καὶ σήμερα ἐκεῖ, στὶς ὄχθες μικροῦ ρέματος. Ἡ μυρίκη ἔγινε στὴν Κορόπη ἱερὸ φυτὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, ἀρχικὰ ὅμως ἀποκάλυπτε μόνη της τὸ μέλλον (ἦταν δηλ. ἀρκετὸ νὰ κοιμηθεῖ κανεὶς πάνω σὲ στρῶμα ἀπὸ κλαδιὰ μυρίκης γιὰ νὰ δεῖ τὸ ἀποκαλυπτικὸ ὄνειρο). Λατρεῖες Ἄρτεμης καὶ Ἀπόλλωνα εἶναι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένες σ' ἀρκετὲς κῶμες τῆς Δημητριάδας. Στὴ Δημητριάδα εἶναι μαρτυρημένη καὶ λατρεία Δήμητρας καὶ Κόρης (ἴσως στὸ ἐκεῖ «θεσμοφόριο», γνωστὸ ἐπίσης ἀπὸ ἐπιγραφές), καθὼς καὶ λατρεία Πλούτωνα καὶ Ποσειδώνα.

Ἡ Ἀφροδίτη εἶχε ἱερὸ στὴν παλιὰ Νήλεια (ἤδη μέσα στὸ χῶρο ποὺ κατέλαβε ἡ Δημητριάδα, «συνοικισμένη» κι αὐτὴ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς «κῶμες» της). Ἀπὸ τὰ εὑρήματα φαίνεται προστάτρια τῆς γυναικείας γονιμότητας, ἐνῶ σ' ἕνα ἱερό της λατρευόταν ὡς θεὰ τῶν νεκρῶν. Τὸ δεύτερο ἱερό της βρισκόταν ἀνάμεσα στοὺς τάφους τοῦ κυριότερου καὶ ἐκτενέστερου νεκροταφείου. Ἦταν ἡ λεγόμενη ἀπὸ τὸν Πλούταρχο «ἐπιτυμβία Ἀφροδίτη» (Ρωμ. Ζητήμ. 23) ἢ ἡ «τυμβωρύχος Ἀφροδίτη» (Κλήμ. Προτρεπ. 33). Ἐπειδὴ ἔφερε τὴν προσωνυμία Πασικράτα, φαίνεται πὼς πολλοὶ δὲν τὴν ξεχώριζαν ἀπὸ τὴ παραδοσιακὴ Δέσποινα ἢ βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου. Τὸ λατρευτικό της ἄγαλμα, τοῦ ὁποίου βρέθηκε τὸ μαρμάρινο κεφάλι ἔχει σαφῆ χαρακτηριστικὰ Ἀφροδίτης, τὴν ὁποία φαίνεται πὼς παριστάνουν καὶ τὰ περισσότερα πήλινα εἰδώλια τοῦ ἱεροῦ. Στὴν ὕστερη ὅμως ἀρχαιότητα πολλοὶ πλάστες καὶ ζωγράφοι τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ ἔδιναν καὶ στὴ βασίλισσα τοῦ Ἄδη Περσεφόνη ποὺ κι αὐτὴ μποροῦσε νὰ ἀποκαλεῖται Πασικράτα. Εἶναι μάταιο νὰ ἐρευνᾶται ποιὰ ἀπὸ τὶς θεὲς αὐτὲς εἶχε τὴν ὑπεροχὴ στὴ συνείδηση τῶν Μαγνήτων.

Στὸ ἱερὸ τῆς Πασικράτας τῆς Δημητριάδας συλλατρευόταν ἡ «Ἐν(ν)οδία πατρῴα» τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὶς Φερές. Λατρεύτηκε καὶ στὴ νότια Ἑλλάδα ὡς «Ἄρτεμις φεραία» (βλ. γιὰ τὴν Ἀθήνα Ἡσύχ. Φεραία καὶ γιὰ τὴ Σικυώνα καὶ τὸ Ἄργος Παυσ. 2, 10, 7 καὶ 2, 23, 5). Ἦταν κι αὐτὴ μεγάλη θεὰ τοῦ κάτω κόσμου καὶ γι' αὐτὸ συλλατρεύτηκε μὲ τὴν Πασικράτα. Ὅσα εἰδώλια τοῦ ἱεροῦ παριστάνουν Ἄρτεμη πρέπει νὰ προοριζόταν γι' αὐτὴ τὴ θεὰ (στὴν οὐσία ταυτιζόμενη μὲ τὴν Πασικράτα).

Ἡ Πασικράτα καὶ ἡ Ἐνοδία ἦταν θεότητες τῆς λαϊκῆς λατρείας, ἡ ὁποία στὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητας ἦταν πιὸ θερμὴ παρὰ ἡ λατρεία τῶν ἐπίσημων θεῶν τοῦ Ὀλύμπου. Στὴ λαϊκὴ λατρεία ἀνήκει καὶ τὸ ἱερὸ τῶν «Ἀρχηγετῶν καὶ κτιστῶν» τῆς Δημητριάδας. Στὶς πολίχνες ποὺ «συνοικίστηκαν» ὑπῆρχαν μικρὰ ὑπαίθρια ἱερὰ γιὰ τοὺς τοπικοὺς ἥρωες. Στὰ ἱερὰ αὐτὰ γίνονταν σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα ἐναγισμοὶ γιὰ τὴν ἀποτροπὴ θεομηνιῶν, οἱ ὁποῖες συνήθως ἀποδίδονταν στὴν ὀργὴ τῶν

προστατῶν ἡρώων. Στὰ 293 π.Χ., μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Δημητριάδας, ἔγινε ἐκεῖ κοινὸ ἱερὸ ὅλων τῶν ἡρώων κτιστῶν τῶν συνοικισμένων πολιχνῶν. Τότε σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς πολίχνες ἄρχισαν νὰ παραμελοῦνται οἱ τοπικὲς ἱεροπραξίες. Σαράντα περίπου χρόνια μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ κοινοῦ ἱεροῦ, οἱ Ἰώλκιοι ἀπέδωσαν τὴν κακοδαιμονία τῆς πολίχνης τους σ' αὐτὴ τὴν παραμέληση, καὶ μὲ ψήφισμά τους γνωστοποίησαν στὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ, γιὸ τοῦ Δημητρίου πολιορκητῆ, πὼς θεωροῦν ἀνεπαρκεῖς τὶς θυσίες ποὺ γίνονταν στὸ κοινὸ ἱερὸ καὶ πὼς ἀποφάσισαν νὰ ἐπαναφέρουν τοὺς παλιοὺς τοπικοὺς ἐναγισμούς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς στὸ κοινὸ ἱερὸ τιμῶνταν καὶ ὁ Δημήτριος πολιορκητής, ὡς «κτίστης» τῆς Δημητριάδας, καὶ ἑπομένως ἡ λατρεία εἶχε πάρει ἐπιδειχτικὸ χαραχτήρα, ὥστε νὰ μὴν ἱκανοποιεῖ τὰ εὐλαβέστερα μέλη τῆς κοινωνίας. Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι ποὺ ἦταν πολλοὶ στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητας δὲν μποροῦσαν νὰ ἱκανοποιηθοῦν γενικότερα ἀπὸ τὴν «ἐπίσημη» θρησκεία καὶ ἀρκετοὶ εἶχαν ἤδη στραφεῖ στὶς ἀνατολίτικες θεότητες. Στὴ Δημητριάδα ὑπῆρχε σαραπίειο γιὰ τὴ λατρεία αἰγυπτιακῶν θεῶν (τοῦ Ὄσιρι, τοῦ Σάραπι, τῆς Ἴσιδας, τοῦ Ἄνουβι), μὲ μυστικὲς τελετὲς καὶ μὲ παρήγορες ἐσχατολογικὲς ἐπαγγελίες ποὺ ἔκαναν τὴ λατρεία πιὸ θερμὴ παρὰ τῶν ὀλύμπιων θεῶν. Ὑπῆρχε καὶ θίασος λατρείας τῆς φρυγικῆς μεγάλης Μητέρας, πάλι μὲ μυστικὲς τελετὲς καὶ μὲ θρησκευτικοὺς καθαρμούς. Γιὰ τὶς ἱερουργίες τῶν αἰγυπτιακῶν θεῶν ὑπῆρχαν ἔμπειροι ἱερεῖς Αἰγύπτιοι (ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένος ἕνας «Οὐάφρης Ὤρου Ποσειρίτης», δηλ. ἀπὸ τὴ Βούσιρι), ἀλλὰ καὶ ἕνας Ἕλληνας «Κρίτων Κρίτωνος, ἱερεὺς Σαράπιδος». Οἱ αἰγυπτιακὲς θεότητες ἀνῆκαν προπάντων στὸν κάτω κόσμο καὶ ἦταν πιὸ μειλίχιες καὶ πιὸ παρήγορες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ Ἅδη. Ὅπως παλαιότερα ὁ Ἡρόδοτος ταύτιζε τοὺς αἰγυπτιακοὺς μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς θεούς, ἔτσι καὶ ὁ Πλούταρχος στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ταύτισε τοὺς κυριότερους αἰγυπτιακοὺς μὲ ἑλληνικοὺς τοῦ κάτω κόσμου (Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος 27: «οὐ γὰρ ἄλλον εἶναι Σάραπιν ἢ τὸν Πλούτωνα καὶ Ἶσιν τὴν Περσέφασσαν»).

Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

Η ΕΥΒΟΪΚΗ ΚΥΜΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΑΠΟΙΚΙΣΜΩΝ

οὐ χρὴ περὶ τῶν τοιούτων ἐκ τῶν βιβλίων οὐδὲ ὑπὸ ἀνδρῶν εἰ καὶ Φιλελλήνων, ὅλως ἀλλοφύλων διδαχθῆναι. Αὐτὴ ἡ γῆ. . . πάντων τῶν βιβλίων βεβαιότερον τὴν ἀλήθειαν τετήρηκε καὶ μαρτυρήσει τῷ φιλοσπούδως ἐρωτήσαντι[1].

Wilamowitz

Ἔχουν περάσει σχεδὸν 100 χρόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ τέθηκε τὸ θέμα τῆς ὕπαρξης ἢ μὴ τῆς ἀρχαίας Κύμης στὴν Εὔβοια καὶ τῆς σχέσης της μὲ τὸν ἀποικισμὸ τῆς ἰταλικῆς Κύμης χωρὶς νὰ ἔχει προχωρήσει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τότε ἡ ἔρευνα.

Συνοψίζοντας τὴν προβληματικὴ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι κύριοι παράγοντες τῆς σύγχυσης ὑπῆρξαν: 1) Ἡ ἀνεπαρκὴς ἀναφορὰ τῆς εὐβοϊκῆς Κύμης στὶς ἀρχαῖες πηγές. 2) Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Κύμη ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἀποικισμὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. εἶναι ἡ αἰολικὴ καὶ ὄχι ἡ εὐβοϊκή, ἄποψη ποὺ διατυπώθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Meinecke καὶ τὴν ἀκολούθησαν νεότεροι ἐρευνητὲς ὅπως ὁ Backhuizen, ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν Εὔβοια καὶ ἰδιαίτερα τὴ Χαλκίδα[2]. 3) Ἕνα τρίτο ἐρώτημα ἔθεσε ὀρθὰ ἡ νεότερη ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὸν καθορισμὸ τῆς θέσης τῆς εὐβοϊκῆς Κύμης. 4) Τὸ πρόβλημα ἂν ἡ περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Κύμης ἐλεγχόταν ἀπὸ τοὺς Χαλκιδεῖς ἢ τοὺς Ἐρετριεῖς. Ἡ ἀπάντηση στὸ τελευταῖο ἐρώτημα θὰ διευκόλυνε κάπως καὶ τὸν καθορισμὸ τῆς θέσης τῆς ἀρχαίας Κύμης.

Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ βασάνισαν τοὺς ἐρευνητὲς τοῦ νησιοῦ ἀλλὰ καὶ ὅσους ἀσχολήθηκαν μὲ τοὺς ἀποικισμοὺς στὴ Δύση, περιηγητές, ἱστορικούς, φιλολόγους, ἀρχαιολόγους, χωρὶς νὰ ἔχουν δοθεῖ ἀπαντήσεις καὶ ἔτσι παραμένει ἀνοιχτὸ τὸ θέμα τόσο τῆς πραγματικῆς ὕπαρξης μιᾶς πόλης μὲ τὸ ὄνομα Κύμη στὴν ἀρχαία Εὔβοια ὅσο καὶ τῆς θέσης της, καθὼς καὶ τῆς σχέσης της μὲ τὶς ἰσχυρὲς πόλεις τῆς Χαλκίδας καὶ τῆς Ἐρέτριας, μιὰ καὶ πιστεύεται ὅτι αὐτόνομη πόλη μὲ κοπὴ νομισμάτων δὲν ὑπῆρξε (μετὰ τὸν 6ο π.Χ. αἰ. φυσικά).

Στὴν παροῦσα μικρὴ συμβολὴ[3] γίνεται μιὰ προσπάθεια νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ στοι-

1. Ἐπιστολὴ τοῦ Wilamowitz στὸν Στεφ. Κωνσταντινίδη ποὺ δημοσιεύθηκε σὲ ἄρθρο τοῦ τελευταίου στὸ ἡμερολόγιο ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1898 ἀπὸ τὸν Γυμναστικὸ Σύλλογο Κύμης παρὰ Β. ΓΑΝΩΣΗ, ΑΕΜ 1954, 131.

2. Βλ. σύνολο ἀπόψεων παρὰ S. BACKHUISEN, Chalkis in Euboea and Chalkidians Abroad (Leiden 1976) 15 σημ. 50,17.

3. Εὐχαριστῶ τὸν ἱστορικὸ κ. Ἀ. Χανιώτη γιὰ τὴ συζήτηση τοῦ θέματος καὶ τὴ συνάδελφο κ. Μ. Οἰκονομίδου γιὰ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὰ νομίσματα.

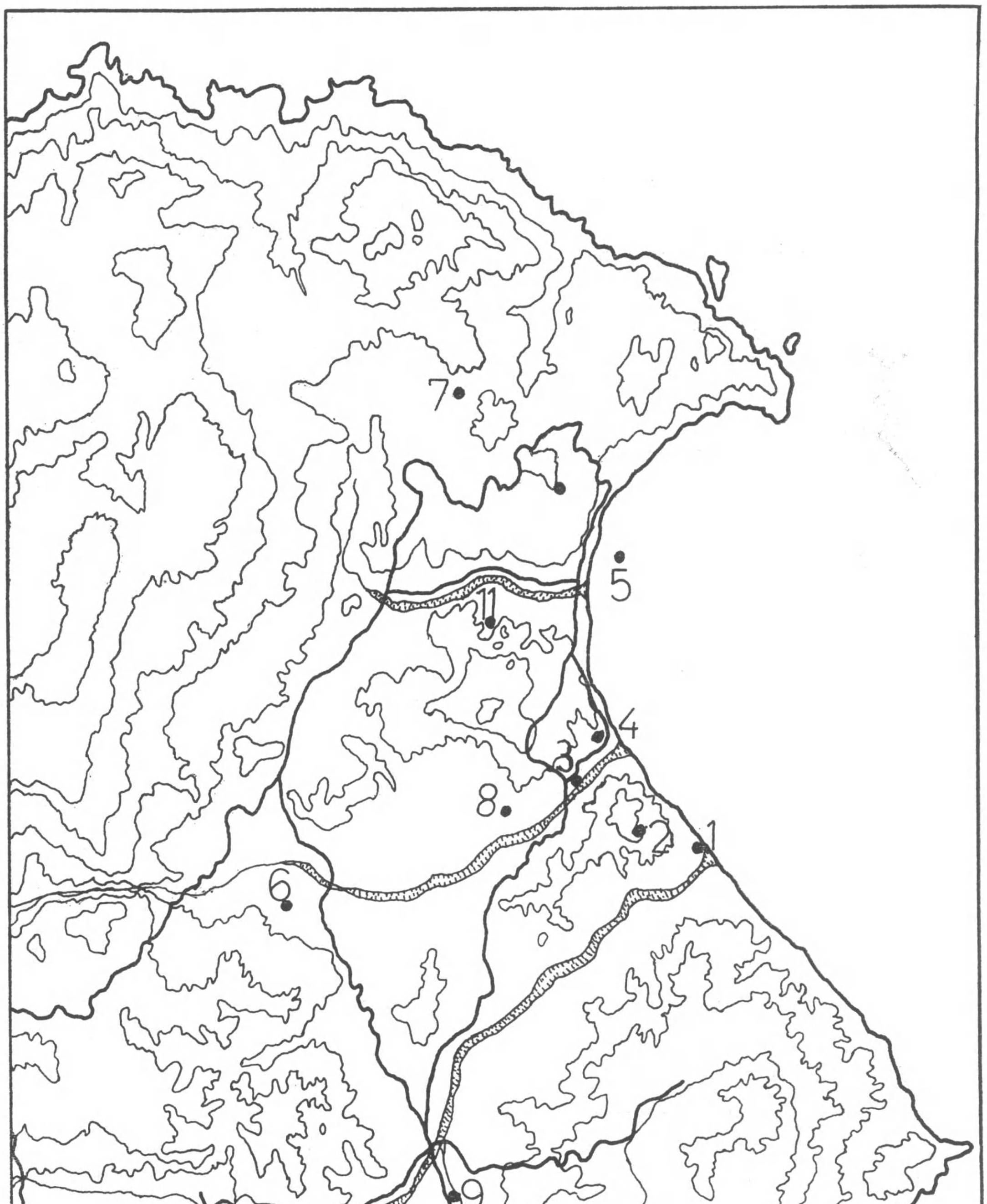

Εἰκ. 1. Περιοχὲς ὅπου ἐντοπίστηκαν ἀρχαιότητες στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς σημερινῆς Κύμης: 1. Μουρτερή. 2. Μ. Μάτζαρη. 3. Εὕρημα Ὀξυλίθου. 4. Στόμιο. 5. Πλατάνα. 6. Ὡρολόγιο. 7. Ἀνδρονιάνοι. 8. Παλαιόκαστρο Ὀξυλίθου. 9. Ἰτέα Αὐλωναρίου. 10. Σαρὲς Αὐλωναρίου. 11. Καστρὶ Ποταμίας.

χεῖα ποὺ εἴτε ὑπῆρχαν εἴτε βρέθηκαν ἐν τῷ μεταξὺ μὲ σκοπὸ νὰ πλαισιωθεῖ τὸ θέμα ἀπὸ ἐπιγραφικές, φιλολογικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες καὶ νὰ συνδυασθοῦν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὥστε νὰ λάβει καὶ ἡ ἔρευνα μιὰ ὁρισμένη ὁδὸ μὲ συγκεκριμένα αἰτήματα. Ἔτσι κρίνεται ἀπαραίτητο νὰ ἀρχίσει κανεὶς μὲ τὰ γραπτὰ μνημεῖα ποὺ ὑπάρχουν στὴ διάθεσή μας καὶ ποὺ ἔχουν σχέση πιθανότατα μὲ τὴν εὐβοϊκὴ Κύμη.

1) Σὲ ἐπιγραφὴ (I.G. XII 9, 249) ποὺ βρέθηκε τὸν περασμένο αἰώνα ἀπὸ τὸν Χρ. Τσούντα σὲ ἀποθήκη τοῦ Ἰ. Λήμνιου στὴν Ἐρέτρια ἀναφέρεται ἡ λέξη Κωμαεῖς[1]. Ὁ Τσούντας ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ τὴ δημοσίευσε χωρὶς ὅμως νὰ τὴ σχολιάσει. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1895, ὁ Δ. Σταυρόπουλος δημοσιεύει συστηματικότερα τὴν ἐπιγραφὴ[2] καὶ ἑρμηνεύει τὴ λ. Κωμαίων ὡς τοὺς ἐκ Κώμης=Κύμης πολίτες. Κατὰ τὸν Δ. Σταυρόπουλο ἡ ὀνομασία Κύμη ἀποτελεῖ τὸν παλαιὸ αἰολικὸ τύπο. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀνήκει στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (300 π.Χ.) καὶ ἀναφέρεται σὲ κατάλογο πολιτῶν τοῦ δήμου τῆς Ἐρέτριας, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται καὶ οἱ Κωμαιεῖς[3].

Ἂν ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη γίνει ἀποδεκτὸ ὅτι τὸ Κωμ- εἶναι ἀντίστοιχο τοῦ Κυμ-, ἄποψη ποὺ μέχρι στιγμῆς, ἀπὸ ὅσα μᾶς εἶναι γνωστά, δὲν ἔχει ἀμφισβητηθεῖ[4], τότε ἡ λέξη Κωμαιεῖς μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ Κυμαιεῖς, ἔχουμε δηλαδὴ ἕνα στοιχεῖο γιὰ τὴν ὕπαρξη Δήμου Κυμαίων τὸν 4ο π.Χ. αἰ., ἑπομένως τὴν ὕπαρξη κάποιας πόλης μὲ τὸ ὄνομα Κώμη=Κύμη τὴν περίοδο αὐτή.

2) Ὁ Στέφανος Βυζάντιος τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. ἀναφέρει «Κύμη, πέμπτη τῆς Εὐβοίας», ποὺ ἐνισχύει τὴν ἄποψη τοῦ Σταυρόπουλου γιὰ τὴν Κώμη=Κύμη καὶ ἀποτελεῖ δεύτερη, μετὰ τὴν ἐπιγραφή, πηγὴ τῆς ἀρχαιότητας ποὺ ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη πόλης Κύμης στὴν Εὔβοια. Οἱ πηγὲς τοῦ Στέφανου Βυζάντιου πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀρχαιότερες.

Ἄλλες ἀναφορὲς (Στράβων, Διονύσιος Ἁλικαρνασσεὺς κλπ.) σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τῆς Κύμης θὰ συζητηθοῦν πιὸ κάτω γιατὶ ἡ λ. Κύμη σ' αὐτὲς μόνο ἔμμεσα συνδέεται μὲ τὴν Εὔβοια, ἂν καὶ κατὰ τὴ γνώμη μας μὲ πολλὰ στοιχεῖα ἐνισχυτικὰ ὑπὲρ τῆς τοποθέτησής της ἐδῶ.

Ἡ ἔρευνα τῶν τελευταίων 100 ἐτῶν ἐν τούτοις ἀντὶ νὰ φωτίσει ἔχει περιπλέξει τὸ θέμα κυρίως μὲ ἀφορμὴ τὶς ἀπόψεις δύο κατ' ἐξοχὴν ἄξιων ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι παρέσυραν σὲ λάθος δρόμο τὴν προσπάθεια διαλεύκανσης τοῦ θέματος ἀπὸ τοὺς νεότερους μελετητές, οἱ ὁποῖοι ἀντιμετώπισαν τὸ θέμα χωρὶς κριτικὴ ἢ συνθετικὴ διάθεση, ἀκολουθώντας τυφλὰ σχεδὸν τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη ἄποψη. Ὁ πρῶτος ὑπῆρξε ὁ Γερμανὸς φιλόλογος Wilamowitz, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὸ 1895 μὲ ἐντολὴ τῆς Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τὴν Κύμη προκειμένου νὰ βρεῖ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ δὲν ἐντόπισε τίποτε, ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες καθηγητὲς Φιντικλῆς καὶ Κουμανούδης[5].

Ἐκεῖνο ποὺ δὲν γνωρίζουμε εἶναι ποιὲς θέσεις ἐπισκέφθηκαν οἱ πιὸ πάνω ἐρευνητές.

1. ΑΕ 1887, 77 κέ.
2. ΑΕ 1895, 135 - 6, 150.13, Συλλ. Ἐρετρ. ἀρ. 22.
3. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα καταλήγει ἀργότερα καὶ ὁ Α. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ (ΑΕ 1916,50) ἑρμηνεύοντας τὰ ὀνόματα ποὺ στὶς ἐπιγραφὲς ἀναφέρονται μὲ τὴ συντομογραφία Κ., Κω., Κωμ., ὅτι δηλαδὴ πρόκειται γιὰ σύντομη ἀπόδοση τῆς λ. Κωμαίων.
4. Ὁ E. ZIEBARTH (I.G. XII 9, 161) δὲν ὑποδεικνύει μὲ φιλολογικὰ ἐπιχειρήματα, τυχὸν ἀντίθετη ἄποψη.
5. Βλ. σ. 151 σημ. 1.

Εἶναι ὅμως σίγουρο ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς τρεῖς δὲν εἶχε ἐξετάσει τὸ ὄνομα Κωμαιεῖς τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ εἶχε ἐκδώσει τὸ 1887[1] ὁ Τσούντας, οὔτε εἶχαν ἐπίσης λάβει γνώση, ὅπως φαίνεται, τῆς ἑρμηνείας ποὺ εἶχε δημοσιεύσει τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὴν ἐπίσκεψη Wilamowitz ὁ Σταυρόπουλος[2]. Ἔτσι φαίνεται ὅτι ὁ Wilamowitz, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Στέφανο Βυζάντιο, ποὺ δὲν τὸν συζητάει γιατὶ ἀνήκει σὲ νεότερη περίοδο (6ο μ.Χ. αἰ.), δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψη του καὶ παλαιότερη πηγή, δηλ. τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ 300 π.Χ. Γι' αὐτὸ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐλλείψει «ἐπιγραφῶν. . ., νομισμάτων καὶ πληροφοριῶν συγγραφέων» δὲν μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ Κύμη, καὶ κάπως αὐθαίρετα στὸ ὅτι ἡ Κύμη πρέπει νὰ εἶναι κώμη τῆς Χαλκίδας καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὴ τὴν κώμη πῆρε τὸ ὄνομά της καὶ ἡ αἰολικὴ Κύμη σὲ προομηρικοὺς ἤδη χρόνους.

Τὴ γνώμη αὐτὴ δέχεται ὁ κατ' ἐξοχὴν μελετητὴς τῆς Εὔβοιας Γ. Παπαβασιλείου, ὁ ὁποῖος μὲ τελείως ἀσθενὴ ἐπιχειρήματα, πιστεύει ὅτι πράγματι ἡ Κύμη ἦταν κώμη τῆς Χαλκίδας. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἄποψη ποὺ ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν σύγχρονων ἐρευνητῶν τῆς ἀρχαίας Κύμης, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν v. Greisau[3].

Ἔχοντας τὴ μαρτυρία τῆς ἐπιγραφῆς I.G. XII 9, 249, τὴν πληροφορία τοῦ Στέφ. Βυζάντιου καὶ τὴν παραδοχὴ τῶν σύγχρονων μελετητῶν γιὰ τὴν ὕπαρξη κάποιας Κύμης στὴν Εὔβοια[4], πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ ὅσες ἄλλες πληροφορίες ἀπὸ ἀρχαῖες πηγὲς ὑπαινίσσονται τὴν ὕπαρξή της καὶ ὅσα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ὑπάρχουν ὥστε νὰ διερευνηθεῖ: 1. Ἂν ὑπῆρξε ἢ ὄχι αὐτόνομη πόλη μὲ τὸ ὄνομα Κύμη. Στὴ δεύτερη περίπτωση ποιᾶς σημαντικῆς πόλης ὑπῆρξε κώμη. 2. Πῶς μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ ἡ ἔλλειψη μνείας ἀπὸ πολλοὺς περιηγητές, ἱστορικοὺς ἢ γεωγράφους καὶ ἡ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ὀνόματός της γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. 3. Ποιὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ὑπάρχουν ὥστε νὰ ὁρισθεῖ σὲ ἕνα σημεῖο τοῦ νησιοῦ ἡ θέση τῆς ἀρχαίας Κύμης καὶ ἀκόμη ἂν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ νὰ ὑποδηλώνουν τὴ μετακίνηση τῆς θέσης τῆς κώμης κατὰ περιόδους γιὰ διάφορους λόγους. 4. Νὰ ἐξετασθεῖ ἡ περίπτωση ἂν μία ὁρισμένη θέση ἄλλαξε ὄνομα στὴν πορεία τῆς ἱστορίας της ἢ μεταφέρθηκε στοὺς μεταγενέστερους χρόνους μὲ κάποιο ἄλλο ὄνομα ποὺ ἀντιπροσώπευε σύνολο οἰκισμῶν καὶ ὄχι μιὰ κώμη.

Εἶναι σίγουρο ὅτι αὐτόνομη πόλη μὲ τὸ ὄνομα Κύμη δὲν ὑπῆρξε στὴν Εὔβοια μετὰ τὸν 6ο π.Χ. αἰ. Δὲν ἔχουν π.χ. κοπεῖ νομίσματα Κύμης. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ὑπέθεσε ὁ Head[5] τὰ νομίσματα μὲ παράσταση ἵππου εἶναι ἀττικὰ (Wappenmünze)[6].

Τὸ φαινόμενο τῆς ὕπαρξης μιᾶς σημαντικῆς κοινότητας, τῆς ὁποίας ἐξαφανίζεται τὸ ὄνομα ἢ δὲν ἔχει κόψει νομίσματα, δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Συμβαίνει συνήθως σὲ περιπτώσεις ποὺ μιὰ σημαντικὴ πόλη βρίσκεται κοντά τους καὶ ποὺ γιὰ κάποιο κοινωνικο-πολιτικὸ λόγο, ποὺ κάποτε πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ συστηματικά, ἔχει προσαρτήσει τὴν ἢ τὶς κοινότητες, ἔτσι ποὺ καὶ τὸ

1. Βλ. σ. 153 σημ. 1.
2. Βλ. σ. 153, σημ. 2.
3. v. Greisau, RE XI, 2 (1922) λ. Κύμη ἀρ. 1.
4. Βλ. σ. 151 σημ. 2.
5. Head, Hist. Num. (Oxford 1911) 360.
6. C. M. Kraay, Archaic and Classical Coins (London 1976) 57 πίν. 15.

ὄνομά τους ἀκόμη ἔχει ἐξαφανισθεῖ ἢ ἔχει ἀφομοιωθεῖ. Ὁ ἀποικισμὸς τῆς ἰταλικῆς Κύμης ἐξ ἄλλου ἔγινε τὸν 8ο αἰ., δηλαδὴ σὲ ἐποχὴ ποὺ δὲν εἶχε ἀρχίσει ἡ κοπὴ νομισμάτων.

Στὴν περίπτωση τῆς Κύμης ὑπάρχουν μαρτυρίες ποὺ βεβαιώνουν ὅτι ὁ δῆμος τῶν Κωμαίων ὑπῆρξε δῆμος τῆς Ἐρέτριας τὸν 4ο αἰ. π.Χ. τουλάχιστον. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἀντίθετα κάποια μαρτυρία γραπτὴ ἢ ἄλλη ποὺ νὰ τὴ συνδυάζει μὲ τὴ Χαλκίδα, ὅπως οἱ Wilamowitz, Παπαβασιλείου κλπ.[1] πίστεψαν.

Συγκεκριμένα κύρια στοιχεῖα σύνδεσής της μὲ τὴν Ἐρέτρια εἶναι τὰ πιὸ κάτω:

α) Ἡ προαναφερθεῖσα ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Κωμαεῖς ὑπῆρξαν πολίτες τοῦ δήμου τῆς Ἐρέτριας.

β) Ὁ Στράβων (1ος π.Χ. αἰ.) ἀναφέρει: *Κύμη* (τῆς Ἰταλίας) *Χαλκιδαίων καὶ Κυμαίων παλαιότατον κτίσμα. Οἱ δὲ τὸν στόλον ἄγοντες Ἱπποκλῆς ὁ Κυμαῖος καὶ Μεγασθένης ὁ Χαλκιδεὺς διωμολογήσαντο πρὸς σφᾶς αὐτούς, τῶν μὲν ἀποικίαν εἶναι τῶν δὲ τὴν ἐπωνυμίαν· ὅθεν νῦν μὲν προσαγορεύεται Κύμη, κτίσαι δ' αὐτὴν Χαλκιδεῖς δοκοῦσι*[2].

Ὁ Θουκυδίδης[3], ὁ Τ. Λίβιος[4] καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς θεωροῦν τὴν ἰταλικὴ Κύμη ὡς ἀποικία μόνο τῶν Χαλκιδέων. Ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς[5], σύγχρονος σχεδὸν τοῦ Στράβωνα, τὴ θεωρεῖ ἀποικία τῶν Χαλκιδέων καὶ Ἐρετριέων. Δηλαδὴ τὴ θέση τῆς Κύμης τοῦ Στράβωνα παίρνει ἡ Ἐρέτρια. Ἂν ἐξετάσει κανεὶς προσεκτικὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Στράβωνα καὶ τοῦ Διον. Ἁλικαρνασσέα θὰ παρατηρήσει ὅτι στὸν μὲν Στράβωνα γίνεται διαχωρισμὸς τοῦ Κυμαίου ἀποικιστοῦ[6] ἀπὸ τὸν Χαλκιδαῖο, ὡς πολιτῶν ἰσότιμων πόλεων, στοιχεῖο ποὺ δὲν θὰ ἔκρινε ἀπαραίτητο ἂν ἡ Κύμη ὑπήγετο στὴ Χαλκίδα, ἑπομένως ἔχουμε κάποιο στοιχεῖο διαφοροποίησης τῶν δύο χώρων. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Διον. Ἁλικαρνασσέα ὅτι τὴν ἰταλικὴ Κύμη ἀπώκισαν οἱ Χαλκιδεῖς καὶ Ἐρετριεῖς. Δηλαδὴ στὸν 1ο αἰ. π.Χ. ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι τὴν ἰταλικὴ Κύμη ἀπώκισαν ἀσφαλῶς οἱ Χαλκιδεῖς μὲ κάποιους ἄλλους ποὺ εἶναι εἴτε Κυμαῖοι (Στράβων) εἴτε Ἐρετριεῖς (Διονύσιος Ἁλικαρνασσεύς). Ἡ μὲ μαθηματικὴ λογικὴ ἐξίσωση τῆς Κύμης μὲ τὴν Ἐρέτρια βρίσκει τὴν ἐπαλήθευσή της στὴν I.G. XII 9, 249 ποὺ ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ Κωμαιεῖς εἶναι πολίτες τοῦ δήμου τῆς Ἐρέτριας. Ὁ ἀποικισμὸς τῶν Πιθηκουσῶν ἀπὸ τὴ Χαλκίδα καὶ τὴν Ἐρέτρια ὑποδηλώνει ὅτι δὲν εἶναι παράδοξη ἡ ἀνάληψη μιᾶς τέτοιας κοινῆς ἐπιχείρησης.

Ἴσως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πραγματικὴ κτίση τῆς ἰταλικῆς Κύμης, ὅπως πληροφορεῖ ὁ Στράβων, ἔγινε ἀπὸ τοὺς Χαλκιδεῖς (*κτίσαι δ' αὐτὴν Χαλκιδεῖς*), ὁ Θουκυδίδης κ.ἄ., δὲν ἀναφέρουν τὴν ἐρετριακὴ Κύμη, ποὺ ἔδωσε μόνο τὸ ὄνομά της ὡς μία ἀπὸ τοὺς οἰκιστές.

1. Βλ. σ. 151 σημ. 2.
2. ΣΤΡΑΒΩΝ V 3, 4.
3. ΘΟΥΚΥΔ. VI 4.
4. T. LIV. VIII 22.
5. DION. HAL., Ant. Rom. VIII, 3.
6. Τὸ ὄνομα τοῦ Κυμαίου οἰκιστῆ μὲ πρῶτο συνθετικὸ ἵππος συνηθίζεται στὴν Ἐρέτρια (WALLACE, AEM 1961, 176).

Ἐνισχυτικὴ τῆς πιὸ πάνω ταύτισης Ἐρέτριας-Κύμης ἔρχεται ἡ πληροφορία τοῦ Σκύλακα (6ο αἰ. π.Χ.)[1] σχετικὰ μὲ τὴν πρὸς τὰ ΒΑ. ἔκταση τοῦ χώρου τῆς Ἐρέτριας. Γράφει: *Κατ' Ἐρέτριαν Σκῦρος*, ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ νῆσος Σκύρος βρίσκεται ἀπέναντι στὴν Ἐρέτρια (ἢ στὴν προκειμένη περίπτωση κάποια κώμη ποὺ ἀνήκει στὴν Ἐρέτρια). Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ περιοχὴ ποὺ βρίσκεται ἡ σημερινὴ Κύμη εἶναι ἀκριβῶς ἀπέναντι στὴ Σκύρο. Εἶναι γι' αὐτὸ ἄστοχη ἡ ἄποψη τοῦ Geyer[2] ὅτι τὸ ἐπίρ. *κατὰ* σημαίνει ὄχι ἀπέναντι ἀλλὰ στὸν ἴδιο μεσημβρινό. Μοιάζει λοιπὸν νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. αἰ. ἤδη ἡ σχέση Κύμης-Ἐρέτριας, ποὺ γίνεται πιὸ σαφὴς μὲ τὴν I.G. XII 9, 249, καὶ διατηρεῖται στὴ μνήμη τῶν Στράβωνα καὶ Διον. Ἁλικαρνασσέα. Ἴσως μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Σκύλακα ὑποδηλώνεται καὶ ἡ θέση τῆς ἀρχαίας εὐβοϊκῆς Κύμης, καθὼς καὶ ἡ ταύτισή της μὲ κάποιο σημεῖο τῆς σημερινῆς.

Ἡ τελευταία χρονικὰ πληροφορία σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα Κύμη, καὶ μάλιστα εὐβοϊκή, εἶναι αὐτὴ τοῦ Στέφανου Βυζάντιου τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. Σ' ὅλη τὴν Βυζαντινὴ περίοδο δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα Κύμη[3], ἂν καὶ ὑπάρχουν πολλὲς βυζαντινὲς ἐκκλησίες. Μόνο ἀπὸ τὶς προφορικὲς παραδόσεις εἶναι γνωστὲς μερικὲς πληροφορίες. Πιθανότατα ὑπῆρχε καὶ κάποιος οἰκισμὸς στὴν Ἐνετοκρατία. Ἀσφαλέστερα στοιχεῖα ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ μητρῶα κατοίκων τοῦ 1812.

Ἡ αἰτία τῆς ἐξαφάνισης τοῦ ὀνόματος τῆς μικρῆς ἔστω κώμης εἶναι κατὰ τὸν Γουναρόπουλο[4] ἡ ἐπανάσταση ἐπὶ Μοροζίνη τὸ 1688 καὶ ὁ διασκορπισμὸς τῶν κατοίκων στὰ Ψαρὰ καὶ ἀλλοῦ.

Τί συνέβη ὅμως στοὺς αἰῶνες ποὺ μεσολάβησαν δὲν εἶναι καθόλου γνωστὸ μέχρι στιγμῆς. Τέτοια παραδείγματα εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχές, ὅπως π.χ. τῆς Ἀμαρύνθου, ἡ ὁποία, γνωστὴ ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς, δὲν ἐμφανίζεται στὰ χρόνια τοῦ Ὁμήρου καὶ μόνο αἰῶνες ἀργότερα ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Στράβωνα[5] καὶ τὸν Παυσανία[6]. Καὶ ἡ Ἀμάρυνθος ἀποτελεῖ δῆμο τῆς Ἐρέτριας καὶ ἴσως σὲ κάποια περίοδο ταυτίζεται μὲ αὐτήν.

Ἀρχαιολογικὰ δεδομένα γιὰ τὴν ἐντόπιση τῆς ἀρχαίας Κύμης στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς σημερινῆς

Ἐξαιρετικὰ προνομιακὴ ὡς θέση ποὺ συνδυάζει ὑψώματα μὲ δάση, πλούσια ἐνδοχώρα, καλλιεργήσιμα ἐδάφη μὲ ἐλαιόδενδρα, ἄφθονα νερὰ ἀπὸ πηγές, κοιλάδες μὲ ποτάμια ποὺ χύνονται στὴ γειτονικὴ θάλασσα καὶ τὸ λιμάνι, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προσήλκυσε ἀπὸ νωρὶς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κατοίκων τῆς γύρω περιοχῆς. Ἰδιαίτερα τὸ λιμάνι παίζει ἕνα σπουδαῖο ρόλο γιατὶ στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τοῦ νησιοῦ οἱ ψηλοὶ βράχοι πέφτουν στὸ Αἰγαῖο ποὺ ἀνοίγεται ἀπότομα καὶ δυσκολεύει τὴ διακίνηση. Ἀσφαλῶς τὸ λιμάνι τῆς σημερινῆς Κύμης — καὶ οἱ νότια ἀπὸ αὐτὸ ὁρμίσκοι — πρέπει νὰ

1. ΣΚΥΛΑΞ, Περίπλους 58.
2. F. GEYER, Topographie und Geschichte der Insel Euboea μεταφρ. σὲ ΑΕΜ 1962, 87, 92 κέ.
3. Ι. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τῆς Εὐβοίας (Θεσσαλονίκη 1930) 108 κέ.
4. Ὅ.π. 109.
5. ΣΤΡΑΒΩΝ Χ 1, 10.
6. Ἀττικὰ 1, 31, 5.

ὑπῆρξε ἕνα σημαντικὸ ἀγκυροβόλιο ποὺ τὸ ἐκμεταλλεύθηκαν οἱ Εὐβοεῖς πολὺ νωρίς, ἀπὸ τὴν 4η ἤδη χιλιετία, γιὰ τὶς πρὸς τὰ ἀνατολικὰ ἐξορμήσεις τους.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Wilamowitz ἔχουν περάσει σχεδὸν 100 χρόνια καὶ ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔχει δώσει πολλὰ ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ συνθέσουμε κάποια εἰκόνα τῆς περιοχῆς. Οἱ ἔρευνες τοῦ Παπαβασιλείου στὴ θέση Εὕρημα, Ἐνορία, Στόμιο, Ὀξύλιθο, Μονὴ Μάτζαρη καὶ ἡ εὕρεση θολωτῶν[1] ἀλλὰ καὶ ταπεινότερων τάφων στὴν εὐρύτερη περιοχή[2], δηλώνουν καθαρὰ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς οἰκισμοῦ ὁ ὁποῖος ἀκόμα δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ.

Ἡ εὕρεση ἐξ ἄλλου στὴ θάλασσα, σὲ περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ ποὺ δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀκόμη, 19 χαλκῶν μινωικῶν ταλάντων ΥΜ Ι περιόδου (1600 - 1500 π.Χ.) (εἰκ. 2β), ἐκτεθειμένων σήμερα στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη κάποιου λιμανιοῦ, ποὺ ἴσως ἔχει σχέση μὲ τοίχους ποὺ εἶχαν ἐντοπισθεῖ στὴ θαλάσσια περιοχὴ τῆς Πλατάνας, Ν. ἀπὸ τὸ σημερινὸ λιμάνι τῆς Κύμης[3].

Τόσο τὰ ΥΜ Ι τάλαντα, ὅσο καὶ οἱ λίγο μεταγενέστεροι (ΥΜ ΙΙ - ΙΙΙ τάφοι καὶ ἰδιαίτερα οἱ ΥΜ ΙΙΙ θολωτοὶ τάφοι στὴ θέση Εὕρημα[4] καὶ Στόμιο[5], ἀπὸ ὅπου προέρχεται ἕνα ὡραῖο μυκηναϊκὸ ἐγχειρίδιο (εἰκ. 2α), ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη ἰσχυρῶν γενῶν στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, ποὺ ὄχι μόνο προϋποθέτουν μία μόνιμη ἐγκατάσταση ἡγεμόνα ἀλλὰ καὶ ἀνάπτυξη στὴν περίοδο τῆς μινωικῆς θαλασσοκρατίας (1650 - 1500 π.Χ.) σχέσεων μὲ ἄλλες ἰσχυρὲς ἡγεμονίες, ὅπως τὴ μινωική. Ἄλλωστε ἡ περιοχὴ ὅπου ἡ σημερινὴ Κύμη καὶ τὸ λιμάνι της, εἶναι ἀπαραίτητος σταθμὸς γιὰ ὅσους ἔπλεαν βορειότερα καὶ γνωρίζουμε καλὰ ὅτι οἱ Μινωίτες ἔπλευσαν πολὺ βορειότερα, μέχρι τὴ Σκόπελο, τὴν ἀρχαία Πεπάρηθο, ὅπου ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει ὅτι τάφηκε ὁ Κρὴς Στάφυλος[6]. Ἀναμφίβολα ὅλα τὰ πιὸ πάνω συνδέουν τὴν Εὔβοια μὲ τὸν μυθικὸ πλοῦ τοῦ Μινωίτη Ραδάμανθυ στὴν Οἰχαλία, γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ὀνόματος τῆς ὁποίας μὲ τὴν Κύμη θὰ γίνει λόγος πιὸ κάτω.

Ἡ τόσο πλούσια σὲ μυκηναϊκὰ εὑρήματα περιοχὴ εἶχε βεβαίως καὶ μιὰ πλούσια προϊστορία ἀπὸ τὰ Νεολιθικὰ χρόνια καὶ τὴν Πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ, ποὺ διαπιστώθηκε σὲ ἕνα ἀρκετὰ εὐρὺ χῶρο. Νεολιθικὴ κατοίκηση ὑπῆρχε στὶς σπηλιὲς τῆς περιοχῆς τοῦ Αὐλωναρίου. Ἀλλὰ καὶ σημαντικὰ εὑρήματα τῆς Πρώιμης καὶ Μέσης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἴδιας περιοχῆς, τόσο σὲ σπήλαια ὅσο καὶ σὲ παραθαλάσσιες περιοχές, ὅπως ἡ Μουρτερή, Ν. ἀπὸ τὴ σημερινὴ Κύμη, δείχνουν τὴν ὕπαρξη ζωῆς καὶ δράσης στὴν πρὶν τὰ Μυκηναϊκὰ χρόνια περίοδο.

Μιὰ ἐλαφρὰ μετάθεση τοῦ κέντρου πρὸς τὴν παραλία καὶ Ἀνατολικὰ εἴδαμε ὅτι

1. Γ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων (1910) 26 κέ. Οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι δυστυχῶς ἔχουν καταστραφεῖ καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ τοὺς ἐντοπίσει κανεὶς σήμερα, ἐν τούτοις ἀπὸ ὅσα εὑρήματα ἔχουν σωθεῖ ὑποδηλώνεται ὁ χαρακτήρας μιᾶς ἀκμάζουσας κοινωνίας.

2. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΕΜ 1959, 313.

3. SACKETT κ.ἄ., BSA 1966, 75, H. G. BUCHHOLTZ - V. KARAGHIORGIS, Altägäis und Alt Kypros (1971) 60, 279.

4. ΠΑΕ 1907, 114 - 117.

5. BSA 1966, 74, σημ. 116, πίν. 19h.

6. Ἡ ὁμηρικὴ πληροφορία ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν εὕρεση σὲ περιοχὴ ποὺ φέρει τὸ ὄνομα Στάφυλος στὴ Σκόπελο τάφου μὲ εὑρήματα ΥΜ Ι περιόδου (Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ὁ τάφος τοῦ Σταφύλου καὶ ὁ μινωικὸς ἀποικισμὸς τῆς Πεπαρήθου, Κρητ. Χρον. 1949, 334 κέ.).

ἔγινε στὰ Μυκηναϊκὰ χρόνια μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν προαναφερθέντων τάφων στὸ Στόμιο, στὶς θέσεις Εὕρημα, Ἐνορία[1], στὴ Μονὴ Μάτζαρη, χωρὶς βέβαια νὰ ἐγκαταλείπεται καὶ ἡ ἐνδοχώρα, ὅπως τὸ Ὡρολόγιο καὶ οἱ Ἀνδρονιάνοι, ποὺ βρίσκονται ὅμως καὶ αὐτὰ πολὺ κοντὰ στὴ σημερινὴ Κύμη.

Στὴν περιοχὴ Αὐλωναρίου, δηλ. λίγο νοτιοδυτικότερα τῆς Κύμης, ἐντοπίζονται τὰ

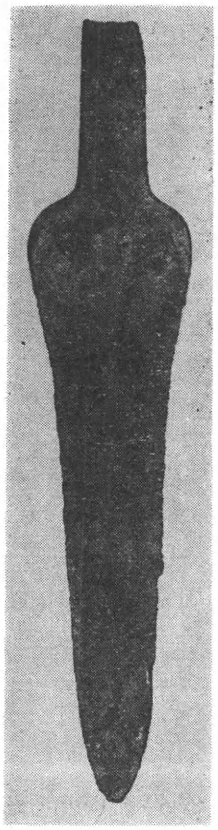

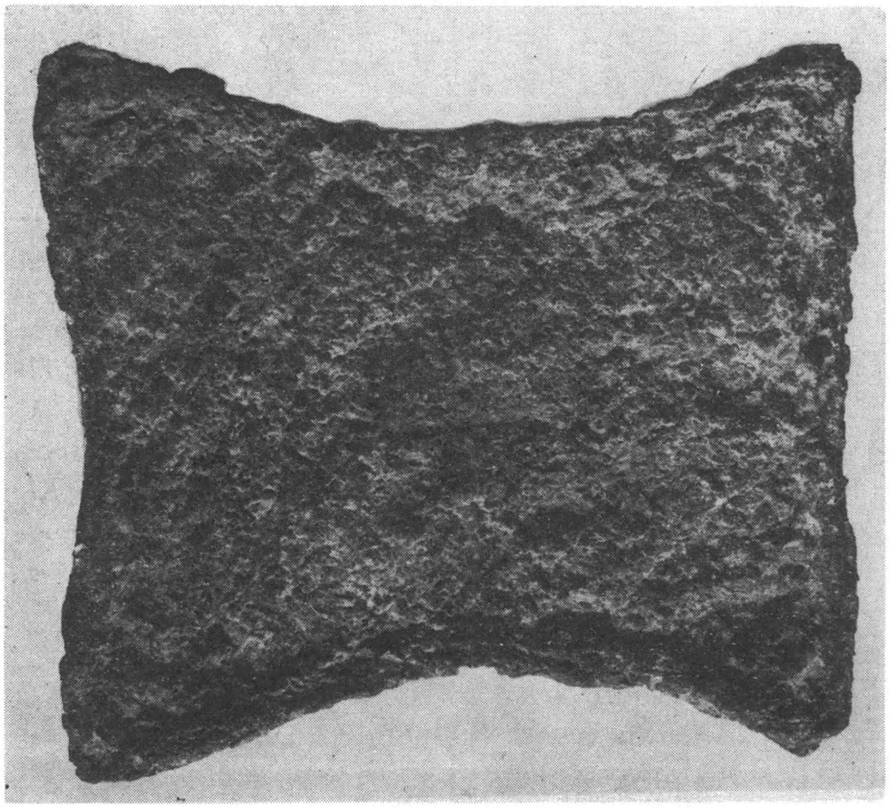

Εἰκ. 2. α. Μυκηναϊκὸ ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸ Στόμιο Κύμης. β. Χάλκινο τάλαντο ΥΜ Ι περιόδου.

ἐλάχιστα γεωμετρικὰ λείψανα τῆς περιοχῆς. Συγκεκριμένα, ὄστρακα τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου βρέθηκαν μέχρι στιγμῆς μόνο στὴν Ἰτέα Αὐλωναρίου[2] καὶ τὴ θέση Σαρρῆ Αὐλωναρίου[3].

Εὔλογα γεννιέται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα πῶς δὲν ἀντιπροσωπεύεται δυναμικότερα ἡ περίοδος τοῦ ἀποικισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς Κύμης. Εἶναι τυχαῖο γεγονὸς καὶ μελλοντικὲς ἔρευνες θὰ φέρουν πλούσια γεωμετρικὰ εὑρήματα ἢ πράγματι πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἀλλοῦ ἡ Κύμη τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.; Γιατὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι τόσο ἡ Χαλκίδα ὅσο καὶ ἡ Ἐρέτρια, τὸ Λευκαντὶ καὶ ἡ ἀπέναντι τῆς Κύμης Σκύρος ἔχουν ἀποδώσει πλούσια

1. Τὸ σημερινὸ ὄνομα Ἐνορία μπορεῖ ἴσως νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν ἰταλικὴ Αἰναρία, ποὺ ἱδρύθηκε παράλληλα μὲ τὶς Πιθηκοῦσες (E. Ziebarth, I.G. XII 9, 161) σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ T. Liv. (VIII, 22).

2. ΠΑΕ 1941-4, 29.

3. ΠΑΕ 1941-4, 39, εἰκ. 9.

κεραμεικὴ τῆς περιόδου[1]. Ἡ γεωμετρικὴ Κύμη μοιάζει ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μεταξὺ τῆς σημερινῆς Κύμης καὶ τῆς Ἐρέτριας, γιατὶ — κάτι ποὺ ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐρευνητές, ἀγνόησαν — εἶναι δυσπρόσιτη, λόγω τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Δίρφης, ἡ πρόσβαση ἀπὸ τὴ Χαλκίδα στὴν Κύμη καὶ γιατὶ τὰ μόνα γεωμετρικὰ δείγματα βρέθηκαν στὸ Αὐλωνάρι.

Ὁ λόφος Καστρί, ὁ κοντινότερος στὴν Κύμη (περιοχὴ Ἄνω Ποταμίας), ποὺ σκάβεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, δὲν ἔδωσε δείγματα ἑλληνικῶν χρόνων παλαιότερα ἀπὸ τὰ κλασικὰ καὶ ἑλληνιστικά, ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι τὴν ὕπαρξη πόλης Κυμαίων στὰ χρόνια τῆς ἐρετριακῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ἐξετάσθηκε στὴν ἀρχὴ (I.G. XII 9, 249). Νομίσματα Ἐρέτριας καὶ Εὐβοϊκῆς συμπολιτείας βρέθηκαν ἐπίσης στὸ Καστρί.

Ἡ ἀρχαία περιοχὴ τοῦ Καστριοῦ-Ἄνω Ποταμίας εἶχε ταυτισθεῖ ἀπὸ τὸν Παπαβασιλείου μὲ τὴ μυθικὴ Οἰχαλία, πιθανῶς γιατὶ τὰ τείχη της ἐμφάνιζαν κυκλώπεια κατασκευὴ καὶ εἶχαν συλλεγεῖ μερικὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα, ἀλλὰ ἡ μεταγενέστερη ἔρευνα δὲν ἐπιβεβαιώνει τὶς ἀπόψεις του[2].

Τὸ ὄνομα Οἰχαλία εἶναι ἀσφαλῶς ἕνα ὁμηρικὸ τοπωνύμιο τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, μιὰ καὶ ὑπάρχει στὴν Ἰλιάδα[3], μὲ ἀναφορὰ ὅμως στὴ Μεσσηνία καὶ τὴν Ἀσέα Ναυπλίας ἢ τὴν Ἰταλία. Εὐβοϊκὴ Οἰχαλία δὲν ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος, ἴσως γιατὶ καὶ τότε, ὅπως ἀργότερα, ἦταν ὑπὸ τὴ σκιὰ κάποιας σημαντικότερης πόλης, ὅπως ἡ Ἐρέτρια, τῆς ὁποίας σύμφωνα μὲ τὴν ἐρετριακὴ ἐπιγραφὴ (I.G. XII 9, 241) ἀποτελεῖ κώμη, ὅπως καὶ ἡ προϊστορικὴ Ἀμάρυνθος. Ὁ Ἑκαταῖος (Παυσαν. IV 2.3) τὸν 6ο π.Χ. αἰ. τὴ θεωρεῖ εὐβοϊκή. Ὁ Σοφοκλῆς στὶς «Τραχίνιες»[4] ἀναφέρει: *Εὐβοΐδα χώραν φασὶν Εὐρύτο πόλιν.... Ταύτης ἕκατι κεῖνος Εὔρυτον θ' ἕλοι. Τὴν θ' ὑψίπυργον Οἰχαλίαν*... καὶ ὁ Στράβων ἀναφέρει τὴν εὐβοϊκὴ Οἰχαλία: *ἔστι δὲ καὶ ἡ Οἰχαλία κώμη τῆς Ἐρετρικῆς λείψανον τῆς ἀναιρεθείσης πόλεως ὑπὸ Ἡρακλέους*[5].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Καστρὶ Ἄνω Ποταμίας, ἄλλος χῶρος ποὺ εἶχε προταθεῖ γιὰ τὴ θέση τῆς Οἰχαλίας, ἦταν ἡ περιοχὴ Παλαιοκαστρὶ Αὐλωναρίου[6]. Ὁ Wallace ἐξάλλου στὸ ἄρθρο του γιὰ τοὺς δήμους τῆς Ἐρέτριας[7] πιστεύει ὅτι ἡ Οἰχαλία ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα βρισκόταν στὴν περιφέρεια V, δηλ. Β. ἢ Δ. τοῦ Αὐλωναρίου. Ἔτσι μοιάζει ἀρκετὰ πιθανὸ οἱ δύο κῶμες, τῶν Κωμαίων (ἂν καὶ ὁ Wallace, κάπως αὐθαίρετα, τοποθετεῖ τὸν δῆμο Κωμαίων στὴν περιοχὴ I καὶ II, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ Καρυστίας) καὶ τῆς Οἰχαλίας νὰ ἀποτελοῦσαν κῶμες ποὺ βρίσκονταν κοντὰ ἡ μία στὴν ἄλλη καὶ κατὰ καιροὺς νὰ ἐπικρατοῦσε τὸ ὄνομα τῆς μιᾶς.

Ξέρουμε καλὰ ὅτι τὸ ὄνομα Κω=Κωμαίων δὲν ἐμφανίσθηκε πρὶν τὸ 300 π.Χ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ σύγχρονοι μελετητὲς τοποθετοῦν τὴν Οἰχαλία σὲ περιοχὴ κοντὰ στὴν ἀρχαία Κύμη[8], ἂν καὶ χωρὶς ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα.

1. J. N. Coldstream, Geometric Greece (1977) 40, 45, 90, 192, 199.
2. Α. Σάμψων, Εὐβοϊκὴ Κύμη (1981).
3. Ομ. Β 596.
4. Σοφ. Τραχίνιαι, 236, 352, 747, 855.
5. Στράβων Χ 1, 10.
6. ΠΑΕ 1941 - 44, 37.
7. Μεταφρ. σὲ ΑΕΜ 1961, 193.
8. Backhuizen ὅ.π.

Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἡ μὲ τὸ μυκηναϊκὸ ὄνομα Οἰχαλία, ποὺ συνδέεται μὲ τὸν Κρητικὸ Ραδάμανθυ, ἔχει σχέση μὲ τὴ σημερινὴ περιοχὴ Κύμης καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ, κοντὰ στὸ ὁποῖο βρέθηκαν τὰ μινωικὰ τάλαντα, μέχρι τὸ Στόμιο, γιατὶ ἐκεῖ συγκεντρώνεται τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν εὑρημάτων τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Ὁ μυκηναϊκὸς οἰκισμός, ποὺ δὲν ἐντοπίσθηκε ἀκόμη, πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ποτάμια κοιλάδα τοῦ Στομίου, ποὺ συνδυάζει τὸ νερό, τὸ λιμάνι καὶ τὴν πλούσια ἐνδοχώρα. Αὐτὸ τὸ τμῆμα ἴσως διατήρησε καὶ τὸ ὄνομα Οἰχαλία στὰ πρώιμα ἑλληνικὰ χρόνια. Ἡ γεωμετρικὴ Κύμη, ἢ ἴσως ἕνα τμῆμα της, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν περιοχὴ Αὐλωναρίου, ὅπου ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐλάχιστες ἐνδείξεις γεωμετρικῆς κεραμεικῆς, ἐκτὸς ἂν εἶναι μόνο τυχαῖο τὸ γεγονὸς καὶ βρεθοῦν ἀργότερα περισσότερα στοιχεῖα καὶ ἀλλοῦ.

Ἐκεῖνο μόνο ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ δῆμος Κωμαίων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν λόφο Καστρὶ Ποταμίας, μιὰ καὶ τὰ εὑρήματα ἐκεῖ βρίσκονται σὲ πλήρη ἁρμονία χρονολογικὴ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ I.G. XII 9, 249. Μὲ ὅλους τοὺς πιὸ πάνω συλλογισμοὺς μοιραῖα φθάνουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι πράγματι ὑπῆρξε εὐβοϊκὴ Κύμη ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν περιφέρεια τῆς σημερινῆς Κύμης.

Ἡ γεωγραφική της θέση τὴ συνδέει — κάτι ποὺ ἐνισχύεται καὶ ἐπιγραφικὰ — περισσότερο μὲ τὴν Ἐρέτρια παρὰ μὲ τὴ Χαλκίδα. Ὁ ἀποικισμὸς τῆς Δύσης ἀπὸ τοὺς Εὐβοεῖς στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., μιᾶς τεράστιας ἐπιχείρησης στὴ Δύση ποὺ εἶχε νὰ παρακάμψει ὄχι μόνο τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Μαλέα, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Popham[1], ἀλλὰ καὶ τὸ δύσκολο Αἰγαῖο στὸ Β. τμῆμα του, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ μόνο τὸ ἐπιχείρημα τοῦ ριψοκίνδυνου καὶ «περιπετειώδους» χαρακτήρα τῶν Εὐβοέων, ὅπως λέγει ὁ Popham, ἢ τῶν δεσμῶν ποὺ ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ, ἂν δὲν ὑπῆρχε κάποια σύμπνοια γιὰ τὰ ἐξωτερικὰ τουλάχιστον θέματα τῶν δύο μεγάλων πόλεων Χαλκίδας καὶ Ἐρέτριας, ἀσφαλῶς πρὶν τὸν πόλεμο τοῦ Ληλάντιου πεδίου (700 π.Χ.) καὶ ἴσως κάποιοι πρόσθετοι λόγοι ποὺ νὰ τοὺς ὠθήσουν στὴν περιπέτεια αὐτή. Ἀντίθετα, δὲν ἀναφέρονται καθόλου Αἰολεῖς ἄποικοι στὴν Ἰταλία καὶ γενικὰ εἶναι ἐλάχιστα τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία ἐκεῖ ποὺ νὰ δικαιολογοῦν κάποια ἀποικία[2] ἀπὸ τὴν αἰολικὴ Κύμη. Οἱ μελλοντικὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴ Κύμης ἀσφαλῶς θὰ ρίξουν περισσότερο φῶς στὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξαν σὲ ἀρχαιότερους χρόνους οἱ μικρότερες κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο κῶμες, ὅπως ἡ Κύμη.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

1. M. Popham, Why Euboea, ASAtene 1981, LIX. N.S. LXIII, 1983, 237.

2. J. Boardman, Greek Overseas (London 1980) 164, Coldstream ὅ.π. 230.

ΡΩΜΑΪΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ*

(Πίν. 12 - 27)

Οἱ Ἕλληνες καλλιτέχνες δὲν ἀσχολήθηκαν, ὅπως εἶναι φυσικό, μόνο μὲ τὴ δημιουργία πορτραίτων (ἂν καὶ αὐτὰ εἶναι περισσότερα), ἀλλὰ ἔδειξαν τὴν εὐαισθησία καὶ τὴ δεινότητά τους καὶ σὲ ἄλλα εἴδη τέχνης: ἀγάλματα, ἐπιτύμβιες στῆλες, τραπεζοφόρα, σαρκοφάγους, ταυροβολικοὺς βωμούς. Χρονολογικὰ τὰ ἀντικείμενα ποὺ δημοσιεύονται ἀνήκουν σὲ διάφορες περιόδους, ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ ἐποχὴ ὣς τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια. Σὲ κάθε ἕνα ἀπὸ τὰ γλυπτὰ αὐτὰ βλέπουμε τὴν τεχνοτροπία καὶ τὶς τάσεις τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀντιπροσωπεύει. Ἔτσι τὸ πλαδαρὸ κορμὶ τοῦ λεγόμενου ἀθλητῆ τῆς Δήλου ἀρ. εὐρ. 1828, μὲ τὸ κουρεμένο σύρριζα κεφάλι καὶ τὰ σκληρὰ χαρακτηριστικά, εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀνήκει, τὴ δημοκρατική. Στὸ ἀκέφαλο ἀνδρικὸ κορμὶ ἀρ. εὐρ. 4476, ποὺ φοράει χλαμύδα καὶ ἔχει πλάι στὸ δεξί του πόδι ἀετό, φαίνεται ἡ σκληρὴ ἐργασία ποὺ διακρίνει τὴν αὐγουστιανὴ ἐποχή. Στὸ ἀτελείωτο ἄγαλμα τοῦ νέου ἀγοριοῦ ἀρ. εὐρ. 1662, ποὺ αὐτοστεφανώνεται, ἔχουμε τὸν τύπο τῆς κόμμωσης τοῦ Πολυδεύκη, γύρω στὸ 150 μ.Χ., ἐνῶ ἡ ἐργασία εἶναι μαλακή, χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν Ἀδριάνεια καὶ Ἀντωνίνεια ἐποχή. Στὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀρ. εὐρ. 263 ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο ἔχουμε ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, ὅπου καὶ χρονολογικὰ ἀνήκει τὸ ἄγαλμα, δηλαδὴ ἔντονη χρήση τοῦ τρυπανιοῦ στὰ μαλλιά, δήλωση τῆς ἴριδας καὶ τῆς κόρης στὰ μάτια. Στὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, 222 - 235 μ.Χ., ἀνήκει ἡ στήλη τῆς γυναίκας ἀρ. εὐρ. 1300, ποὺ στέκει ὄρθια κατ' ἐνώπιον· τὸ χτένισμά της εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰουλίας Μαμμαίας, ὅπου καὶ χρονολογικὰ ἀνήκει ἡ στήλη. Λίγο ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐρηλιανοῦ, χρονολογεῖται ἡ στήλη ἀρ. εὐρ. 1207 μὲ τὸν μικρόσωμο ἄντρα μὲ τὸ δυσανάλογο σῶμα. Τὰ σχεδὸν κυβικὰ κεφάλια μὲ τὰ σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά, ποὺ εἶναι στοιχεῖα τῆς τετραρχικῆς ἐποχῆς, διακρίνουμε πάνω στὴν ἐπιτύμβια στήλη ἀρ. εὐρ. 25. Τέλος τὰ ἐξαϋλωμένα χαρακτηριστικὰ ἑνὸς καβαλάρη ἀποδίδει τὸ τραπεζοφόρο ἀρ. εὐρ. 2706, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν τεχνοτροπία του χρονολογεῖται στὸν 6ο αἰ. μ.Χ.

* Μὲ τὸ ἄρθρο αὐτό, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τῆς Ρωμαϊκῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ποὺ δὲν ἀναφέρονται στὸν κατάλογο Α. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Ρωμαϊκὰ πορτραῖτα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Ἀθήνα 1985), συμπληρώνεται ὁ κατάλογος τῶν γλυπτῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Συλλογῆς.

Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὴ Χαρὰ Καράπα-Molizani γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά της στὶς ἐπιγραφές.

Ἀγάλματα

244. Ἀγένειος νέος[1] (πίν. 12α). Φέρει ἱμάτιο στὸν γνωστὸ τύπο τοῦ Αἰσχίνη. Ἄτακτοι μηνοειδεῖς ἀντιθετικοὶ βόστρυχοι καλύπτουν τὸ κεφάλι. Πίσω ἔχει βαθιὰ αὐλάκωση σὲ ἀνάμνηση ταινίας. Τὸ πρόσωπο ἔχει σχῆμα ὠοειδές. Τὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου διογκωμένο, μὲ ἔντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων στὸ κέντρο. Τὰ φρύδια σὲ σχῆμα ὑπερυψωμένου τόξου κλειστοῦ. Τὰ βλέφαρα μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ δοσμένα. Τὰ μάτια ἀσύμμετρα (τὸ δεξιὸ εἶναι μεγαλύτερο) καὶ βαθιὰ στὶς κόγχες τοποθετημένα. Τὰ χείλη μισάνοιχτα, εὔπλαστα, μὲ σαφὲς περίγραμμα. Στὶς γωνίες κοιλότητες. Βαθιὰ ὁριζόντια βάθυνση μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ μὲ τὸ λακκάκι στὴ μέση (ἀτομικὸ στοιχεῖο τοῦ εἰκονιζόμενου). Τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ μικρότερο. Τὸ κεφάλι ἔχει στροφὴ πρὸς τ' ἀριστερά. Ἡ διεύθυνση τῆς ματιᾶς στραμμένη σὲ μιὰ ὁρισμένη κατεύθυνση. Κάτω ἀριστερὰ στήριγμα σχηματοποιημένου δέντρου καὶ πάνω σ' αὐτὸ ριγμένα θώρακες ἢ περικνημίδες. Ἔχει τὸ δεξιὸ πόδι μπροστὰ καὶ στὰ πλάγια, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ πατάει ἄνετα πάνω στὴν ὀρθογώνια βάση. Σαφῶς ἐξιδανικευμένο. Ἴσως εἶχε ὡς πρότυπο ἔργο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποτελοῦν οἱ δύο μικρὲς ρυτίδες στὸ κέντρο τοῦ μετώπου καὶ τὸ λακκάκι στὴ μέση τοῦ σαγονιοῦ. Ἡ βάση πιθανῶς τοῦ ἀνήκει.
Χρονολογεῖται στὸν 1ο π.Χ. αἰ.

219. Ἀκέφαλο[2] ἄγαλμα Μεγάλης Ἡρακλειώτισσας (πίν. 12β) (ἐπιτύμβιο), πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος. Ἔχει τὸ ἀριστερὸ πόδι λυγισμένο μπροστὰ καὶ λίγο πρὸς τὰ πλάγια. Τὸ στῆθος μικρὸ καὶ τρυφερὸ σὲ σύγκριση μὲ τὸ μέγεθος τοῦ ἀγάλματος. Πατάει πάνω σὲ ἀκανόνιστη συμφυὴ βάση. Ἡ ρωμαλεότητα τοῦ σώματος διαγράφεται κάτω ἀπὸ τὸν χοντρὸ πολύπτυχο ποδήρη χιτώνα καὶ τὸ ἱμάτιο. Λείπει τὸ κεφάλι, ποὺ ἦταν ἔνθετο, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν καρπὸ καὶ τμῆμα πίσω.
Χρονολογεῖται στὸν 1ο π.Χ. αἰ.

1828. Κολοσσιαῖο ἄγαλμα[3] νέου γυμνοῦ ἄντρα (πίν. 12γ), ἴσως ἀθλητῆ, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὴ ρωμαλέα διάπλαση τοῦ σώματός του. Τὸ ἄγαλμα εἶναι σύμφυτο μὲ τὴ βάση του. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδές, τὰ φρύδια δοσμένα σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ, δηλώνονται μὲ ἐγχάρακτες μικρὲς γραμμές. Τὸ ξυρισμένο κρανίο, τὸ ὀστεῶδες πρόσωπο, οἱ ὁριζόντιες καὶ κάθετες ρυτίδες ποὺ χαράζουν τὸ μέτωπο, οἱ ἔντονες φωτοσκιάσεις στὶς βαθιὰ σκαμμένες κόγχες τῶν ματιῶν, τὸ βαθούλωμα στὴν περιοχὴ τῶν κροτάφων, τὰ προεξέχοντα ζυγωματικὰ ὀστά, τὰ σαρκώδη χείλη, ἡ μεγάλη βάθυνση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὰ πεταχτὰ μεγάλα αὐτιὰ καὶ τὸ διογκωμένο μῆλο τοῦ λαιμοῦ εἶναι ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰκονιζόμενου ποὺ ἔχει ἀποδώσει πιστὰ ὁ γλύπτης. Ἡ ἀπόδοση τῆς σάρκας πλαδαρή, οἱ μύες τοῦ σώματος χαλαροί. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου εἶναι σοβαρὴ καὶ πομπώδης (θεατρική). Τὸ κεφάλι ἔχει ἔντονη στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὸ σῶμα διαγράφονται οἱ δυνατοὶ μύες. Τὸν ἀριστερὸ ὦμο καλύπτει χλαμύδα, ἡ ὁποία, διευθετημένη λοξὰ πίσω στὴν πλάτη, πέφτει πρὸς τὰ κάτω καὶ συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ

1. Βρέθηκε στὴν Ἐρέτρια τὸ 1888. Ὕψ. 1.945 μ. Συγκολλημένο στὸ κεφάλι καὶ στὰ πόδια. Μάρμαρο πεντελικό. Εὐρ. Γεν. Ἐφορείας. ἀρ. 292. K. Polaschek, Untersuchungen zu griechischen Mantelstatuen (Berlin 1969) 33 κέ., 147, 232.

2. Βρέθηκε στὴν Ἄνδρο τὸ 1833, μαζὶ μὲ τὸν Ἑρμῆ ἀρ. εὑρ. 218. Ὁλ. ὕψ. μὲ πλίνθο 1.181 μ., χωρὶς πλίνθο 1.71 μ. J. Kruse, Römische weibliche Gewandstatuen des zweiten Jahrhunderts n. Chr. (Göttingen 1975) 260, ἀρ. 21. Σ. Καρουζου, Ἐθνικὸ Μουσεῖο (1979) 92, ἀρ. 219.

3. Προέρχεται ἀπὸ τὴ Δῆλο. Λείπουν τμῆμα τῆς μύτης, τμῆμα τοῦ κάτω χείλους δεξιά, τὸ μεσαῖο δάχτυλο, τμῆμα τοῦ δείχτη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, τὸ ἀνδρικὸ μόριο καὶ τμῆμα τῆς βάσης ἀριστερὰ ἀνάμεσα στὰ πόδια. Ἀπολεπίσματα στὰ χείλη, στ' αὐτιά, στὴ χλαμύδα. Ἡ κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι συμπληρωμένη ἀπὸ ἔνθετο κομμάτι στὴν ἀρχαιότητα. Συγκολλημένο στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, στὸ στέρνο καὶ στὴν πλάτη κατὰ πλάτος, στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ στὸ ἀριστερὸ πόδι. Ἰζήματα, κηλίδες στὴν ἐπιφάνεια. G. Hafner, Späthellenistische Bildnisplastik (Berlin 1954) 72 κέ. A. 24 πίν. 31, 35. B. Andreae, Römische Kunst (Freiburg 1973) 482, ἀρ. 227, εἰκ. 227. Σ. Καρουζου ὅ.π. 92, ἀρ. 1828 μὲ εἰκ.

δεξιὸ χέρι. Πλάι στὸ δεξιό του πόδι ὑπάρχει σύμφυτο στήριγμα σὲ μορφὴ σχηματοποιημένου κορμοῦ δέντρου, κατὰ τόπους ἀτελείωτο. Μικρότερο κάθετο στήριγμα ἀνάμεσα στὶς κνῆμες. Ἡ στάση τοῦ σώματος δείχνει ἔπαρση. Μὲ τὸ δεξιὸ πόδι ἐμπρός, τὸ ἀριστερὸ λυγισμένο πλάγια καὶ πίσω, ἀκολουθεῖ τὴν πολυκλείτειο κατεύθυνση (Δορυφόρος). Ἔργο ψυχρό. Ἡ πλάτη ἔχει ἀποδοθεῖ ὑπέρμετρα κυρτὴ καὶ ὀγκώδης. Τὸ ἄγαλμα δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση. Στὸ δεξιὸ πόδι τὰ νύχια μόλις ποὺ δηλώνονται, ἐνῶ ἡ ἀπόδοση τῆς χοντρῆς φλέβας κάτω ἀπὸ τὸ δέρμα δείχνει τὴν προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνη γιὰ πιστὴ ἀπόδοση. Μεγαλύτερη ὁμοιότητα στὴ στάση παρουσιάζει μὲ τὸν Ἑρμῆ Farnese (4ος αἰ. π.Χ.). Διαφορὰ ὑπάρχει στὴν κλίση τοῦ κεφαλιοῦ· στὸ ὑπ' ἀρ. 1828 τὸ κεφάλι ἔχει στροφὴ πρὸς τὰ δεξιά, ἀντίθετη πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ποδιοῦ ποὺ στηρίζει τὸ βάρος τοῦ σώματος. Διαφορετικὴ κατεύθυνση τοῦ κεφαλιοῦ παρατηρεῖται ὅμως καὶ ἀλλοῦ, π.χ. στὸ Νάρκισσο τοῦ Λούβρου, στὸν ἔφηβο Westmacott, κ.ἄ. Μεγάλη ὁμοιότητα στὴ στάση τοῦ σώματος παρουσιάζει καὶ μὲ τὸ ἀκέφαλο ἄγαλμα τοῦ C. Ofellius ἀπὸ τὴ Δῆλο, ποὺ κατασκεύασαν δύο Ἀθηναῖοι γλύπτες, ὁ Τιμαρχίδας καὶ ὁ Διονύσιος. Χρονολογεῖται στὴν ἀρχὴ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

Νεότερο χρονολογικὰ εἶναι τὸ ἄγαλμα τῆς Ρωμαϊκῆς Συλλογῆς, μποροῦμε νὰ τὸ τοποθετήσουμε περίπου στὰ μέσα τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

4776. Ἄγαλμα[1] ἀνδρικὸ ἀκέφαλο, ἀδημοσίευτο (πίν. 12δ-ε). Φοράει χλαμύδα, ἡ ὁποία συγκρατεῖται στὸ δεξιὸ ὦμο ἀπὸ κομβιόσχημη πόρπη, πέφτει ὡς τὰ γόνατα περίπου καὶ ἀφήνει ἀκάλυπτες τὶς πλάγιες ὄψεις καὶ τὸ δεξιὸ πόδι. Ἔχει εὔρωστο ρωμαλέο σῶμα καὶ γερά, σφιχτὰ μπράτσα. Στὸ δεξιὸ διαγράφεται ἡ φλέβα κάτω ἀπὸ τὸ τεντωμένο δέρμα. Στὸ ὑπόλοιπο τοῦ λαιμοῦ ποὺ σώζεται διαγράφεται ρυτίδα καὶ δηλώνεται ἡ σφαγή. Ἔντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων παρατηρεῖται στὸ σῶμα, ἡ βάθυνση ποὺ ὑπάρχει στὴν περιοχὴ τοῦ γλουτοῦ τονίζει τὴ φυσικότητα τοῦ κορμιοῦ. Δηλώνεται ἡ μικρὴ φουντίτσα τοῦ ἐνδύματος στὸ ὕψος τοῦ γλουτοῦ πίσω δεξιά. Ἡ φουντίτσα εἶναι διακοσμημένη μὲ οριζόντιες καὶ κάθετες ἐγχάρακτες γραμμές. Τὸ ἀριστερὸ πόδι εἶναι λυγισμένο μπροστά, τὸ δεξιὸ πλάγια καὶ πίσω. Σύμφυτος μὲ τὸ δεξιὸ πόδι στὸ κάτω μέρος, ἕνας σωρὸς ἀπὸ κλαδιὰ δάφνης, πάνω στὰ ὁποῖα ἔχει περιπλεχθεῖ ἕνα φίδι μὲ δηλωμένο τὸ μάτι.

Αὐγουστιανῆς ἐποχῆς (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.).

241. Ἄγαλμα[2] νέου, τύπου Ἑρμῆ, μὲ ἰδεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ (πίν. 12στ). Στὸν ἀριστερὸ ὦμο ριγμένη ἡ χλαμύδα του καὶ περιτυλιγμένη στὸ χέρι. Μηνοειδεῖς, ἄταχτοι, πλαστικοί, ἀντιθετικοὶ βόστρυχοι καλύπτουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου ἐλλειψοειδῶς. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδές. Φρύδια σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ.

Τὰ βλέφαρα σαρκώδη, μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ δοσμένα. Μάτια ἐπιμήκη. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων βαίνει σὲ ὁριζόντια σχεδὸν γραμμὴ καὶ εἶναι διογκωμένο. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν στρογγυλεμένες. Τὰ χείλη ἔχουν ἀσαφὲς περίγραμμα καὶ φαρδιὰ στοματικὴ σχισμή. Κάτω ἀπὸ τὰ χείλη ἔντονη ὁριζόντια βάθυνση, τὸ σαγόνι πεταχτὸ τονίζεται περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου. Τὸ κεφάλι ἔχει κλίση πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ κάτω, στὸ ἴδιο σημεῖο εἶναι προσηλωμένη ἡ ματιά. Στὸ λαιμὸ διακρίνεται ἡ σφαγή. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει κηρύκειο, ὑπόλειμμα τοῦ ὁποίου σώζεται. Στὸ μπράτσο

1. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Λείπει τὸ κεφάλι, τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν χεριῶν καὶ τὰ πόδια ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν γονάτων. Στὸ ἀριστερὸ πόδι διαγώνια ρωγμὴ ὕψ. 1.32 μ. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό.

2. Βρέθηκε στὸ Αἴγιο. Τὸ κοκκινωπὸ χρῶμα ὀφείλεται στὴν παραμονὴ τοῦ γλυπτοῦ σὲ κοκκινόχωμα. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ τεμάχια. Λείπουν τεμάχια στὰ χέρια καὶ στὴ χλαμύδα, τὸ ἀνδρικὸ μόριο καὶ τὸ στήριγμα ἀνάμεσα στὰ πόδια. Ὕψ. 1.68 μ. χωρὶς πλίνθο, ὕψ. κεφ. 0.241 μ., ὕψ. προσ. 0.16 μ., πλάτ. κεφ. 0.203 μ., διαστ. πλίνθου 0.60 μ. × 0.34 μ. Μάρμαρο πεντελικό. F. Willemsen, AAA 1957, ἀρ. 26, σημ. 6.

ψηλὰ κάτω ἀπὸ τὸ δέρμα, διαγράφεται φλέβα. Στὸ δεξιὸ χέρι κρατάει βαλάντιο (ὑπόλειμμα σώζεται). Ἔχει τὸ δεξιὸ πόδι στὸ πλάι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ πατάει ἄνετα κάτω. Ἡ βάση συμφυής. Κάτω, πλάι στὸ ἀριστερὸ πόδι, συμφυὲς στήριγμα σχηματοποιημένου δέντρου. Ἔκφραση θλίψης καὶ περισσυλογῆς εἶναι διάχυτη στὸ πρόσωπο, ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴ μεταλλικὴ σαφήνεια τῶν χαρακτηριστικῶν. Τὸ κορμὶ εἶναι ἀνόργανο, ἄτονο. Ἀνάμεσα στὰ πόδια ὑπῆρχε στήριγμα. Στὸ στήριγμα πίσω πάνω δεξιὰ τετράγωνη τρύπα γιὰ τὴ στήριξη. Οἱ ἀστράγαλοι ἐσωτερικὰ ὑπερτροφικὰ πλασμένοι. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ ἀγάλματος καὶ τμήματα τῆς χλαμύδας δὲν ἔχουν ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση.

Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων (69 - 96 μ.Χ.).

706. Ἄγαλμα[1] γυναικεῖο ἀκέφαλο μαζὶ μὲ τὴν πλίνθο του (πίν. 13α). Φοράει ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ στῆθος καὶ τὴν κοιλιὰ μέχρι τὸ ὕψος τῆς ἥβης. Τὸ ἱμάτιο ἔχει πλούσιες πτυχώσεις, καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πλάτης, τὸ ἀριστερὸ χέρι, τοῦ ὁποίου σώζεται τμῆμα, καὶ τὸ κάτω τμῆμα τοῦ σώματος. Ἔχει λυγίσει τὸ ἀριστερὸ χέρι σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ τὸ ἀκουμπάει πάνω στὸ γοφό της. Φέρει τὸ δεξιὸ πόδι λίγο μπρός, τὸ ἀριστερὸ πλάγια καὶ πίσω. Στὴ δεξιὰ πλευρά, δίπλα στὸ πόδι ὑπάρχει ὑπόλειμμα στηρίγματος. Τὸ ὡραιότατο γυναικεῖο σῶμα, ποὺ ἔχει κλίση πρὸς τὰ δεξιά, ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Κατὰ τὸν Kekulé εἶναι ἐπανάληψη τοῦ τύπου τῆς ὀνομαζόμενης Ἀμυμώνης, κατὰ δὲ τὸν Schöll πρόκειται γιὰ Ἀφροδίτη. Κατὰ τὴ γνώμη μας ἡ ἄποψη τοῦ Schöll εἶναι περισσότερο ὀρθή. Ἐργασία καλή. Ἀντίγραφο ρωμαϊκῆς ἐποχῆς κλασικοῦ ἔργου.

Χρονολογεῖται στὸ μέσο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

1617. Ἄγαλμα[2] τῆς Ἴσιδας (πίν. 13β). Ὁ τύπος εἶναι ὁ γνωστὸς τῆς θεᾶς. Φοράει πέπλο στὸ κεφάλι, ποὺ ἀπολήγει σὲ κυματιστὰ κρόσια πάνω ἀπὸ τὰ χέρια, στὴν πίσω ὄψη σχηματίζεται περίεργο τετραγωνικὸ ἄνοιγμα. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται μὲ κυματισμοὺς πίσω καὶ κάτω, ἀπολήγοντας σὲ μακρεῖς, ὀφιοειδεῖς βοστρύχους. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδές, μὲ λεπτὰ χαρακτηριστικά. Μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πρόσωπο. Τὸ σαγόνι μεγάλο. Φοράει μακρὺ χιτώνα καὶ ἱμάτιο, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεπετάγεται τὸ μικρὸ στρογγυλὸ στῆθος. Κάτω ἀριστερὰ τὸ ἱμάτιο στολίζεται μὲ διπλὴ χαρακτὴ γραμμή. Τὸ δεξιὸ πόδι, ποὺ εἶναι ἐλαφρὰ λυγισμένο, τὸ φέρνει πλάγια καὶ πίσω. Ἔχει στραμμένο τὸ πρόσωπο πρὸς τὰ δεξιά. Στὸ στῆθος ὁ κόμβος τῆς Ἴσιδας.

Τῆς Ἀδριανείου ἐποχῆς (117 - 138 μ.Χ.)

3890. Ἐπιτύμβιο ἀκέφαλο ἄγαλμα[3] κόρης μὲ συμφυὴ πλίνθο (πίν. 13γ). Φοράει πολύπτυχο δωρικὸ πέπλο καὶ χιτώνα. Στὸ λαιμὸ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα διακρίνεται ἡ σφαγή. Τὸ δεξιὸ χέρι κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος. Τὸ ἀριστερὸ ἀνασηκωμένο (κρατοῦσε τὴν ἄκρη τοῦ πέπλου ἢ στήριζε τὸ μάγουλό της;). Τύπος Pudicitia. Ἔχει τὸ δεξιὸ πόδι λυγισμένο λίγο πίσω καὶ πρὸς τὰ πλάγια. Μὲ τὸ ἀριστερὸ πατάει ἄνετα κάτω. Οἱ πτυχὲς τοῦ χιτώνα εἶναι αἰχμηρές, ἀνόργανες (σὰν μετάλλι-

1. Βρέθηκε στὴ Θυρέα κοντὰ στὴ Μονὴ Λουκοῦς, στὸ χτῆμα τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ. Λείπει τὸ κεφάλι, τὸ δεξιὸ χέρι, τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ στὸ πάνω μέρος, τμῆμα στὸ δεξιὸ γόνατο καὶ τμήματα στὰ πόδια κάτω στὴ βάση. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. ἀγάλματος 1.35 μ., ὕψ. πλίνθου 0.125 μ., ὅλ. ὕψ. 1.475 μ. Μάρμαρο πάριο. S. Karusu, RM 76, 1969, 255, πίν. 83,3 σημ. 5. Σ. Καρούζου ὅ.π. 91 - 92, ἀρ. 706.

2. Βρέθηκε στὴ Σπάρτη. Λείπουν ἡ μύτη, τὸ στόμα, τμήματα τῶν βοστρύχων, τὰ χέρια ἀπὸ τοὺς ἀγκῶνες, τμήματα τῆς καλύπτρας καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγάλματος στὴ βάση. Ἐπιφάνεια φθαρμένη. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 1.07 μ. Μάρμαρο πεντελικό. ΑΔ 1889, 22. Π. Καστριώτης, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (1908) 286, ἀρ. 1617.

3. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1941, πίσω ἀπὸ τὸν σιδηροδρομικὸ σταθμό. Λείπει τὸ κεφάλι, τὸ ἄκρο τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, τμήματα ἀπὸ τὰ δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Τὸ κάτω ἄκρο τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ, τμήματα τῆς συμφυοῦς βάσης. Ὑπάρχουν μικρότερα τραύματα στὸ πέπλο καὶ στὸν χιτώνα. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὁλ. ὕψ. 1.65 μ., ὕψ. πλίνθ. 0.07 μ. Μάρμαρο πεντελικό. ΑΑ 1942, 101. Σ. Καρούζου ὅ.π. 94, ἀρ. 3890.

νες, ἰδιαίτερα στὴν πίσω ὄψη). Τὰ μπράτσα χοντρά, στιβαρά. Τὸ στῆθος μικρό. Τὸ ρωμαλέο κορμὶ διαγράφεται κάτω ἀπὸ τὸ ροῦχο. Θυμίζει στὴ στάση τὶς κόρες τοῦ Ἐρεχθείου. Ἀπὸ τὸ ὑπόλειμμα τοῦ λαιμοῦ ποὺ ἔχει σωθεῖ φαίνεται ὅτι τὸ κεφάλι στρεφόταν πρὸς τὰ ἀριστερά. Χρονολογεῖται στὸν 2ο μ.Χ. αἰ., πιθανῶς στὴν Ἀδριάνειο ἐποχή.

1662. Ἄγαλμα[1] ἐπιτύμβιο ἐφήβου, ἡμίεργο, ἑνωμένο μὲ τὸν ὄγκο τοῦ μαρμάρου πάνω σὲ κυκλικὴ χοντρὴ βάση (πίν. 13δ). Φανερὸ εἶναι ἀπὸ τὴ στάση του ὅτι πρόκειται γιὰ νικητὴ ποὺ αὐτοστεφανώνεται. Ὑψώνει τὸ δεξιὸ χέρι πάνω στὸ κεφάλι καὶ στὸ ἀριστερό του κρατάει κλαδὶ φοίνικα. Τὸ ἄγαλμα εἶναι συμφυὲς μὲ τὸ μάρμαρο. Τὰ μαλλιὰ σὲ ἄταχτους μηνοειδεῖς βοστρύχους πέφτουν πάνω στὸ στενὸ μέτωπο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ὠοειδές. Τὰ φρύδια λεπτά, σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ. Τὰ πάνω βλέφαρα σαφῶς σχεδιασμένα, σὲ ὑπερυψωμένη καμπύλη γραμμή. Τὰ μάτια ἐπιμήκη, τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων βαίνει σὲ ὁριζόντια γραμμὴ καὶ διογκώνεται κάτω ἀπὸ τὰ μάτια. Ἡ διεύθυνση τῆς ματιᾶς ἀσαφὴς πρὸς τὰ πάνω ἀριστερά. Ἡ περιοχὴ τῶν παρειῶν ἐλαφρὰ διογκωμένη. Τὸ στόμα μικρό, ἐκφραστικό, μὲ ἀσαφὲς περίγραμμα καὶ κυματιστὴ λεπτὴ στοματικὴ σχισμὴ ποὺ στὶς γωνίες τείνει πρὸς τὰ πάνω. Τὸ σαγόνι, μικρὸ καὶ στρογγυλό, προεξέχει. Κάποιο χαμόγελο καὶ γαλήνη πλανιέται στὸ πρόσωπο. Στὸ λαιμὸ μικρὴ ὁριζόντια ρυτίδα, δηλώνεται καὶ ἡ σφαγή. Τὸ στῆθος καὶ ὁ λαιμὸς πλαδαρὰ καὶ ἀνατομικὰ λάθος πλασμένα. Τὸ κεφάλι ἔχει στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερά. Μὲ τὸ δεξιὸ πόδι πατάει ἄνετα κάτω, τὸ ἀριστερὸ τὸ ἔχει λυγισμένο καὶ πρὸς τὰ πλάγια.
Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης καὶ ἡ τεχνοτροπία μοιάζουν μὲ ἐκεῖνα τοῦ Πολυδεύκη (γύρω στὸ 150 μ.Χ.), γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησή του σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ εἶναι ὀρθή.

263. Ἄγαλμα[2] Ἀσκληπιοῦ πάνω σὲ ὠοειδὴ περίπου συμφυὴ βάση (πίν. 13ε). Ἀπεικονίζεται ὁ Ἀσκληπιὸς ὄρθιος στὴ συνηθισμένη του μορφὴ καὶ στάση, μὲ τὰ σύμβολά του, τὸ φίδι καὶ τὴ ράβδο. Ἔχει τὸ ἀριστερὸ πόδι λίγο μπροστά, τὸ δεξιὸ πλάγια καὶ πίσω. Στὰ πόδια φοράει σανδάλια μὲ διπλὴ σόλα. Διακρίνονται στὰ δάχτυλα οἱ κλειδώσεις. Φοράει ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ στῆθος καὶ τὴ δεξιὰ πλευρὰ (διακρίνεται ἡ θηλή). Τὸ κεφάλι καλύπτεται ἀπὸ πυκνοὺς ἄτακτους μηνοειδεῖς βοστρύχους. Στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, ποὺ εἶναι συγκολλημένο, οἱ βόστρυχοι εἶναι σχηματικὰ πλασμένοι. Στὸ πρόσθιο μέρος παρατηρεῖται ἔντονη χρήση τρυπανιοῦ. Φοράει ταινία διακοσμημένη στὴν πρόσθια καὶ στὶς πλάγιες ὄψεις μὲ ἐγχάρακτες λοξὲς γραμμὲς κατὰ διαστήματα, ποὺ δένει πίσω (μὲ μονὴ ἀπόληξη). Ἔχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδὲς μὲ διεύρυνση στὸ κάτω μέρος του καὶ ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου πάνω. Στὸ κέντρο τοῦ ψηλοῦ μετώπου, ποὺ προεξέχει στὸ κάτω μέρος του, τριγωνικὴ ἀπόληξη καὶ ἀγκιστροειδεῖς βόστρυχοι ἀριστερὰ καὶ δεξιά. Τὰ φρύδια λεπτά, σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ. Ἔχει σαρκώδη βλέφαρα μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ σχεδιασμένα καὶ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ στόμα μισάνοιχτο, μὲ ἀσαφὲς περίγραμμα καὶ μικρὰ τρυφερὰ χείλη, στὸ κέντρο του μικρὴ βάθυνση τονίζει τὴ φυσικότητά του. Τὰ γένια χωρίζονται σὲ ἀντιθετικοὺς σιγμοειδεῖς βοστρύχους στὴ μέση.

1. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, στὸ Δίπυλο. Τὸ κοκκινωπὸ χρῶμα ὀφείλεται πιθανῶς στὴν παραμονὴ τοῦ γλυπτοῦ σὲ κοκκινόχωμα. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια στὴν περιοχὴ τῆς κοιλιᾶς. Λείπουν τμήματα τῶν χεριῶν. Μικρότερα τραύματα. Ὁλ. ὕψ. 1.48 μ., ὕψ. μορφῆς 1.18 μ., ὕψ. κεφ. 0.202 μ., ὕψ. προσ. 0.12 μ., πλάτ. κεφ. 0.184 μ., ὕψ. βάσης 0.24 μ., διάμ. βάσης 0.54 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Ἀπολεπίσματα καὶ ἱζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Hafner, Zum Epheben Westmacott 11, πίν. II 4. Σ. Καρουζου ὅ.π. 92, ἀρ. 1662.

2. Βρέθηκε στὴν Ἐπίδαυρο. Τὸ κεφάλι ποὺ εἶναι συγκολλημένο μὲ γύψο ἔχει ἔντονη στροφὴ πρὸς τ' ἀριστερά. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Λείπει τμῆμα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ἀπὸ τὸν καρπὸ (στὸ κέντρο ἔχει τρύπα γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ κάτω τμήματος τῶν χεριῶν), τὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ καὶ τμήματα τοῦ σώματος καὶ τῶν βοστρύχων. Στὴν πλάτη λείπει κομμάτι ποὺ ἦταν ἔνθετο, ἡ ἐπιφάνεια τῆς πλάτης δουλεμένη μὲ χοντρὸ βελόνι. Ἀπολεπίσματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 1.70 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Εὑρ. Γεν. Ἐφορείας 297. K. A. Neugebauer, WinckPr 78, Asklepios, Ein Beitrag zur Kritik römischer Statuenkopien (1921). 32.

Ἔντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων παρατηρεῖται στὸ σῶμα καὶ στὰ χέρια, ὅπου κάτω ἀπὸ τὸ δέρμα διαγράφονται οἱ φλέβες. Κοντὰ στὸ ἀριστερὸ πόδι ὑπάρχει πάνω στὴν πλίνθο ὀμφαλός, τὸ σύμβολο τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὡς θεοῦ τῆς μαντικῆς (161 - 180 μ.Χ.).

Χρονολογεῖται στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων.

1647. Ἄγαλμα[1] κοριτσιοῦ μὲ συμφυὴ ἀσύμμετρη βάση (πίν. 13στ). Φοράει μακρύ, πολύπτυχο χιτώνα καὶ ἱμάτιο. Πλαστικὰ δηλωμένες εἶναι οἱ πτυχώσεις τοῦ χιτώνα. Στὸ κεφάλι ἔχει διασωθεῖ τμῆμα τῆς κόμμωσης. Τὰ μαλλιά, χτενισμένα σὲ ρολὸ (στεφανάκι ποὺ πλαισιώνει τὸ κεφάλι), ἀπολήγουν μὲ κυματισμοὺς σὲ κότσο ᾠοειδή, σχηματισμένο ἀπὸ βοστρύχους διακοσμημένους μὲ ἐγχάρακτα τρίγωνα καὶ λοξὲς γραμμές. Φοράει σανδάλια μὲ χοντρὴ σόλα. Συγκινητικὴ λεπτομέρεια τὸ μικρὸ χοντρὸ στραβὸ δαχτυλάκι τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ. Ἡ ἔλλειψη στήθους δηλώνει τὴ μικρὴ ἡλικία τοῦ κοριτσιοῦ. Στὸ λαιμὸ διακρίνεται ἀμυδρὰ ἡ σφαγή. Τὸ κάτω ἄκρο τῶν χεριῶν ἦταν ἔνθετο (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ποὺ ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ποὺ ἕνωνε μὲ τὸ ὑπόλοιπο, σώζεται ἡ τρύπα γιὰ τὴ στήριξη). Μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι πατάει ἄνετα κάτω, τὸ δεξιὸ τὸ ἔχει πλάγια καὶ πίσω. Δηλωμένα τὰ νύχια τῶν ποδιῶν. Τὸ λεπτὸ ἄπλαστο κοριτσίστικο κορμὶ διακρίνεται ἐπίπεδο σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα.

Χρονολογεῖται στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων.

2779. Ἄγαλμα[2] νέου σὲ φυσικὸ μέγεθος (πίν. 14α), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ συγκολλημένα κομμάτια. Ἀπεικονίζεται ὡς Βάκχος κρατώντας στὸ δεξιὸ χέρι κάνθαρο, μὲ τὸ ἀριστερὸ ἀγγίζει τὸ φύλλο ἀμπελιοῦ ποὺ καλύπτει ἕνα σταφύλ.. Κλήματα ἀμπελιοῦ καὶ σταφύλια περιτυλίσσονται πάνω σὲ σχηματοποιημένο χοντρὸ κορμὸ δέντρου. Στὴ βάση τοῦ κορμοῦ ἀριστερὰ μικρὸς σχηματοποιημένος πάνθηρας ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ κεφάλι τοῦ νέου, ποὺ ἔχει στροφὴ πρὸς τὰ δεξιά, εἶναι στεφανωμένο ἀπὸ φύλλα κισσοῦ. Ἔχει πρόσωπο πλατύ, περίγραμμα σχεδὸν τετραγωνικό. Τὰ φρύδια δηλωμένα σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη σὲ σχῆμα πέλτης. Τὰ ζυγωματικὰ ὀστὰ διογκωμένα, οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν μεγάλες. Τὸ στόμα μεγάλο, σαρκῶδες, ἡ στοματικὴ σχισμὴ φαρδιά. Ἔντονη ὁριζόντια βάθυνση μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ. Τὸ κεφάλι τοῦ νέου ἄντρα ἔχει στροφὴ πρὸς τὰ δεξιά, στὴν ἴδια διεύθυνση εἶναι στραμμένη καὶ ἡ ματιά του. Τὸ κορμὶ πλαδαρό, ἀνόργανο. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου ἡδυπαθής. Ὑπάρχει μιὰ βαρύτητα στὸ πρόσωπο καὶ στὸ κορμὶ τοῦ νέου. Ἀκολουθεῖ τὸν πολυκλείτιο τύπο, μὲ τὸ δεξιὸ πόδι λίγο μπρός, τὸ ἀριστερὸ πλάγια καὶ λίγο πίσω. Τὸ ἄγαλμα στηρίζεται πάνω σὲ τετράγωνη βάση. Στὰ πόδια ὁ καλλιτέχνης ἔχει δώσει μεγαλύτερη ὀργανικότητα, ἔχει τονίσει τοὺς τένοντες. Μεταξὺ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τοῦ σώματος στηρίγματα, σώζεται τὸ ἕνα.

Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων (193 - 217 μ.Χ.).

1638. Ἄγαλμα[3] ἀκέφαλο, Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος (πίν. 14β). Οἱ ὀφιοειδεῖς ἄκρες τῶν βοστρύχων τῆς θεᾶς διακρίνονται στοὺς ὤμους. Στὸ λαιμὸ φοράει περιδέραιο μὲ τρεῖς σειρὲς ἀπὸ χάντρες διαφόρων σχημάτων καὶ μεγεθῶν. Ἡ θεὰ ἔχει 28 μαστοὺς (πολύμαστις) τοποθετημένους σὲ σχῆμα φαλλοῦ. Εἶναι ἀντίγραφο τοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς ποὺ βρίσκεται στὸ Βατικανό. Κάτω τέσσερις σειρὲς ἀπὸ ζῶα, ἀνὰ δύο στὴ σειρά. Ἀπεικονίζονται γρύπες (διπλὴ σειρά), σφίγγες

1. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Λείπει τὸ πρόσωπο, τὰ χέρια καὶ μεγάλο τμῆμα τοῦ σώματος δεξιὰ καὶ πίσω στὴ βάση. Ἔχει διαγώνια ρωγμὴ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν γοφῶν καὶ ἄλλη πίσω στὴν πλάτη. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 1.27 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Γλυπτὰ 292, ἀρ. 1647.

2. Βρέθηκε στὸ χωριὸ Πασσαβᾶ, κοντὰ στὸ Γύθειο, τὸ 1909. Λείπουν τμήματα τῶν βοστρύχων, τοῦ στεφανιοῦ, τμῆμα τῆς μύτης, τὸ ἕνα στήριγμα, τμήματα τῆς βάσης. Ἔχει ρωγμὲς στὸ δεξιὸ χέρι καὶ στὸ δεξιὸ πόδι κάτω. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὁλ. ὕψ. ἀγάλματος 1.75 μ., ὕψ. βάσης 0.68 μ. ΑΕ 1891, 118-119.

3. Λείπει τὸ κεφάλι, τὰ χέρια καὶ τὸ κάτω τμῆμα τοῦ σώματος. Ἀπολεπίσματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.78 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Γλυπτὰ 290, ἀρ. 1638.

καὶ λιοντάρια. Κάτω ἀπὸ τὶς σειρὲς τῶν ζώων δύο ρόδακες. Στὴν περιοχή, πλαγίως κάτω ἀπὸ τὴ μέση, φτερωτὲς σειρῆνες μὲ πλουμιστὰ φτερὰ ποὺ κρατοῦν ἀνάμεσα στὰ χέρια τους τεντωμένο πανὶ καὶ καλύπτουν τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ στὸ κάτω μέρος ἀπεικονίζονται μέλισσες. Σὲ κάθε πλευρὰ πάνω μία νίκη, μὲ πέπλο κοντὸ καὶ χιτώνα, ρόδακες καὶ ἕνα λιοντάρι καθιστὸ σὲ κάθε χέρι. Ὁ ζωδιακὸς κύκλος. Ἡ Ἄρτεμις ἀπεικονίζεται μὲ τὰ σύμβολά της ὡς τροφός, νικήτρια καὶ βασίλισσα τοῦ ζωικοῦ βασιλείου.
Τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων.

Ἐπιτύμβιες στῆλες

1214. Ἀετωματικὴ στήλη[1] ὀρθογωνίου σχήματος μὲ σχηματοποιημένα ἀνθέμια (πίν. 14γ). Σὲ πλαίσιο φέρει τὴν ἐπιγραφή: *Σοφία Ἀγαπητοῦ / ἐκ Κηραιδῶν / Εὔκαρπος Εὐπόρου Μειλήσιος.* Ἀπεικονίζει ζευγάρι ὄρθιο κατ' ἐνώπιον ἀνάμεσα σὲ παραστάδες. Ὁ ἄντρας στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς στήλης φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο. Τὰ μαλλιὰ μὲ καμπύλες γραμμὲς εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἐμπρὸς καλύπτοντας ἡμικυκλικὰ τὸ πάνω μέρος τοῦ προσώπου. Τὸ πρόσωπο ἔχει σχῆμα ὠοειδές. Ἔχει λεπτά, σχεδὸν καλλιγραφικὰ χαρακτηριστικά. Ἔντονη ἀφαίρεση παρατηρεῖται στὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου. Μελαγχολικὴ διάθεση εἶναι διάχυτη στὸ πρόσωπο. Στηρίζεται μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ τὸ ἔχει λυγισμένο καὶ λίγο ἐμπρός. Ἡ γυναίκα στὰ δεξιά του εἶναι πιὸ μεγαλόσωμη (ἂν καὶ ὁ ἄντρας ὑπερτερεῖ στὸ ὕψος), ἔχει μεγαλύτερη ἐπιπεδότητα στὶς φόρμες ἀπὸ τὸν ἄντρα (σύγκρινε δεξιὸ χέρι), ὁ ὁποῖος εἶναι μᾶλλον νεότερός της. Κρατάει στὸ ἀριστερὸ χέρι ἀγγεῖο καὶ στὸ ὑψωμένο δεξιὸ σεῖστρο, σύμβολα τῆς Ἴσιδας. Στὸ κέντρο τοῦ στήθους ὁ χαρακτηριστικὸς κόμπος τῆς Ἴσιδας καὶ κρόσια στὴ φορεσιά, ποὺ στὸ πάνω μέρος σχηματίζουν τρίγωνο· στὰ πλάγια δεξιὰ πίσω πάνω στὸ φόντο διαγράφεται ἡ κροσωτὴ ἄκρη (στὰ χέρια βραχιόλια;). Τὰ μαλλιὰ εἶναι κυματιστά, χωρισμένα στὴ μέση καὶ τραβηγμένα πρὸς τὰ πίσω, βόστρυχοι πέφτουν πάνω στοὺς ὤμους. Τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ὠοειδές. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἁδρά, τὸ μέτωπο ψηλὸ καὶ διογκωμένο. Μεγάλες οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν καὶ μικρὸ τὸ στόμα μὲ ὁριζόντια λεπτὴ στοματικὴ σχισμή. Τάση ἀποστρογγύλευσης τῶν ἐπιφανειῶν εἶναι φανερὴ στὸ πρόσωπο. Κάτω ἀπὸ τὰ χείλη ἔντονη ὁριζόντια βάθυνση. Τὸ κεφάλι τῆς γυναίκας ἔχει ἐλαφρὴ στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ τοῦ νέου ἔχει ἐλαφρὴ κλίση δεξιὰ καὶ κάτω. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου της οὐδέτερη. Ὁ λαιμὸς χοντρός, παρουσιάζει ἔντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων. Δηλώνεται ἡ σφαγή. Κίνηση διαπνέει τὸ λεπτὸ κορμὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα. Ἡ γυναίκα στὸ δεξιὸ ὦμο ἔχει ἕνα στοιχεῖο πλαστικό, ἑνὸς χεριοῦ (ποὺ τὴν ἀγκάλιαζε). Ἴσως ἦταν ἡ πρώτη σκέψη τοῦ καλλιτέχνη ποὺ διαφοροποιήθηκε μετά, βάζοντας τὸ ἀντίστοιχο χέρι τῆς ἀνδρικῆς φιγούρας μέσα στὸ ἱμάτιο γιὰ τεχνικοὺς λόγους. Τὸ ἐπίπεδο φόντο περίπου στὸ κέντρο τῆς στήλης εἶναι ἐξ ἄλλου ἀνισοϋψές. Ὁ ἄνω κορμὸς τῆς γυναίκας εἶναι ἐπίπεδα πλασμένος σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἐξώγλυφο κεφάλι της, ἄλλωστε ἡ ἴδια διάθεση ὀγκώδους καὶ ἐπίπεδου πλασίματος εἶναι φανερὴ στὴ γυναικεία μορφὴ (βλ. δεξιὸ ἀνυψωμένο χέρι). Στηρίζεται μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι, ἐνῶ ἔχει τὸ λυγισμένο δεξιὸ λίγο πίσω καὶ πλάγια. Ὁ νέος εἶναι πλασμένος μὲ εὐαίσθητη καὶ ρέουσα γραμμή. Κρατάει στὸ ἀριστερὸ χέρι δυσδιάκριτο ἀντικείμενο (πάπυρο;). Κάτω ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ πόδι ἴχνη δέντρου. Τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου στολίζει χαρακτὴ γραμμὴ (μπορντούρα). Ἔχει γυμνὰ πόδια

1. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Ἡ βάση τῆς στήλης ἀκατέργαστη. Πάνω ἀπὸ τὶς παραστάδες στὴ δεξιὰ καὶ ἀριστερὴ πλευρὰ ὑπολείμματα σιδήρου καὶ πάνω στὴν τριγωνικὴ ἀπόληξη, πίσω, τρύπα γιὰ τὴν ἀνάρτηση καὶ στήριξη. Λείπουν τμήματα ἀπὸ τὰ ἀνθέμια, ἡ μύτη τῆς γυναίκας, τὰ χείλη καὶ στὶς δύο μορφές. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. στήλης 1.06 μ., πλάτ. στήλης 0.52 μ. (κάτω), 0.48 μ. (πάνω), ὕψος γυναικείας μορφῆς 0.575 μ., ὕψ. ἀνδρικῆς μορφῆς 0.565 μ. Μάρμαρο πεντελικό. CONZE 1958 πίν. 421. MÜHSAM, Die attische Grabreliefs in römischer Zeit (Berlin 1936) 12. IG II² 6311.

μὲ μακριὰ λεπτὰ δάχτυλα. Ἡ γυναίκα φοράει λεπτὰ παπούτσια (τύπου ἐτρουσκικοῦ calcei) ποὺ ἐφαρμόζουν σὰν κάλτσες στὰ πόδια). Ἔργο καλλιτέχνη μὲ πολλὴ εὐαισθησία.

Χρονολογεῖται στὴν αὐγουστιανὴ ἐποχὴ βάσει τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῆς τεχνοτροπίας (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.).

Θ. 243. Στήλη[1] νέου ἄνδρα (πίν. 14δ - στ). Φοράει πολύπτυχο ἱμάτιο. Στὸ χέρι κρατάει πάπυρο. Ἔχει τὸ δεξιὸ πόδι λυγισμένο πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀριστερὰ φαίνεται τμῆμα γυμνοῦ ποδιοῦ κάτω. Τὰ μαλλιὰ εἶναι δοσμένα σὲ ἀντιθετικοὺς μηνοειδεῖς βοστρύχους στὸ πρόσθιο τμῆμα καὶ σχηματικὰ πίσω. Πάνω περίπου ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ ψηλοῦ μετώπου τριγωνικὴ ἀπόληξη, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀγκιστροειδεῖς βόστρυχοι. Τὸ μέτωπο σχεδὸν ἐπίπεδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλαφρὴ διόγκωση πάνω ἀπὸ τὴ ρίζα τῆς μύτης. Τὰ φρύδια λεπτά, μεγάλα, σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ, βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση μεταξύ τους. Τὰ πάνω βλέφαρα μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ σχεδιασμένα. Τὰ μάτια ἀμυγδαλόσχημα μὲ διογκωμένο τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν βλεφάρων. Οἱ βολβοὶ σχεδὸν ἐπίπεδοι, τοποθετημένοι σὲ βάθος, ἐλαφρὰ δηλώνεται ὁ κανθός. Μεγάλες ἐπίπεδες ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Τὰ χείλη μισάνοιχτα, τόσο ποὺ φαίνεται ἡ ἄκρη τῆς γλώσσας. Τὸ κάτω χεῖλος προεξέχει ἔντονα καὶ ἔχει σαφὲς περίγραμμα. Ἔντονη βάθυνση μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ. Ἀριστερὰ ὑπάρχει μείωση τοῦ ὄγκου. Σαφὲς εἶναι ὅτι ἡ στήλη ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ δεύτερη χρήση. Ἀρχικὰ ἀπεικόνιζε ἀγόρι ἀφιερωρωμένο στὴν Ἴσιδα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ μακριὰ μαλλιά. Στὸ δεξιὸ μέρος σώζονται τὰ κυματιστὰ μακριὰ μαλλιὰ καὶ στὸ ἀριστερὸ τὰ σημάδια ποὺ ἔχουν ἀπομείνει. Στὸ λαιμὸ διακρίνεται ἐλαφρὰ ἡ σφαγή. Τὸ κεφάλι καὶ τὸ σῶμα ἔχουν ἐλαφρὴ στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὁ καλλιτέχνης ἔχει δηλώσει τὶς κλειδώσεις τῶν δαχτύλων μὲ μικρὲς ἐγχάρακτες ὁριζόντιες γραμμές. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς στήλης δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση, ὅπως ἐπίσης τὸ τμῆμα τοῦ ἱματίου ἀριστερὰ κάτω. Στὴν ἐπιφάνεια πάνω τρύπες γιὰ τὴ στήριξη, σώζεται ἀκόμη μέσα τους ὑπόλειμμα μολύβδου. Τὰ αὐτιὰ μεγάλα, μὲ ἔντονα διογκωμένο λωβὸ καὶ ἀβαθὴ κοιλότητα. Ἔκφραση ἀπάθειας καὶ οὐδετερότητας στὸ πρόσωπο.

Τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου (41 - 54 μ.Χ.).

3955. Ἀπὸ τὰ πιὸ συγκινητικὰ μνημεῖα τῆς τέχνης εἶναι ἀναμφισβήτητα οἱ ἐπιτύμβιες στῆλες γιὰ παιδιά. Ἡ στήλη[2] (πίν. 15α) ἀπεικονίζει ἕνα μικρὸ κοριτσάκι κατ' ἐνώπιον, ποὺ κρατάει μὲ τὰ δυό του χέρια σφιχτὰ πάνω στὸ στῆθος πουλί (δηλωμένο τὸ μάτι καὶ τὸ ράμφος). Τὸ ἀριστερὸ πόδι τοῦ πουλιοῦ ἀκουμπάει πάνω στὴν κοιλιὰ τοῦ κοριτσιοῦ καὶ εἶναι ἀνατομικὰ λάθος βαλμένο. Τὸ κοριτσάκι φέρει τὸν πεπονοειδὴ τύπο κόμμωσης, παιδικὴ κόμμωση ποὺ ἀρχίζει τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζεται ὡς τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια. Τὰ μαλλιὰ χωρίζονται σὲ 6 ἀνισομερεῖς ζῶνες καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο τοποθετημένο στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι στρογγυλό, τὸ μέτωπο καμπύλο. Ἔχει λεπτὰ ὑπερυψωμένα φρύδια, πλατιὰ βλέφαρα, ἡ ἐπιφάνεια τῶν βολβῶν εἶναι ἐπίπεδη, τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων διογκωμένο. Τὸ στόμα μισάνοιχτο μὲ λεπτὰ χείλη καὶ ἀσαφὲς περίγραμμα. Τὰ αὐτιὰ εἶναι μεγάλα καὶ πεταχτά, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ εἰκονιζόμενου κοριτσιοῦ. Ὁ

1. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα στὴν ὁδὸ Ἀπόλλωνος. Λείπει τὸ πάνω μέρος τῆς στήλης, κομμάτια ἀπὸ πλάγια καὶ κάτω. Ἀπὸ τὸν εἰκονιζόμενο λείπουν τμήματα τῆς μύτης, τῶν δαχτύλων τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ καὶ τὰ πόδια στὸ κάτω μέρος. Ὁλ. ὕψ. 1.34 μ., πλάτ. 0.57 μ.

Οἱ ἐπιτύμβιες στῆλες σὲ δεύτερη χρήση, ὅπως ἡ παραπάνω, καθὼς καὶ οἱ ἀμφίγλυφες στῆλες, παράδειγμα ἡ μικρὴ παιδικὴ στήλη ἀρ. εὑρ. 6724+6728 τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου ποὺ βρίσκεται στὴν Ἀποθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης (ὕψ. 0.50, πλ. 0.20 μ.· στὴ μία ὄψη ὄρθιο ἀγόρι κατ' ἐνώπιον μὲ χιτώνα καὶ ἱμάτιο, στὴν ἄλλη ἑρμαϊκὴ στήλη παιδιοῦ, πλαισιωμένη ἀπὸ δύο παραστάδες· στὸ ἐπιστήλιο ἡ ἐπιγραφὴ ΑΓΑΘΟΚΛΗ ΧΑΙΡΕ) ἀποτελοῦν ἀντικείμενο μελέτης τῆς ὑποφαινομένης ποὺ σύντομα θὰ δημοσιευθεῖ.

2. Λείπει τμῆμα στὴ βάση τῆς στήλης δεξιά. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Γεν. ὕψ. στήλης 0.99 μ., πλάτ. στήλης πάνω 0.48 μ., κάτω 0.51 μ., ὕψ. κοριτσιοῦ 0.64 μ., ἀναγλυφικὴ ἔξαρση 0.078 μ. Μάρμαρο πεντελικό. CONZE 1921 πίν. 411. MÜHSAM, 19.31. IG II² 12358.

κοντὸς πέπλος του, ποὺ ἔχει πολλὲς πτυχὲς στὸ κάτω τμῆμα, συγκρατεῖται ἀπὸ πόρπη στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἐνῶ ὁ δεξιὸς μένει ἀκάλυπτος, ὁ ὠμίτης ἔχει γλυστρήσει πρὸς τὰ κάτω ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ μικρὸ τρυφερὸ ὦμο, μέχρι κάτω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς μασχάλης. Τὸ τέλειωμα τοῦ πέπλου εἶναι στρογγυλό, σχεδὸν ἀκανόνιστο. Ὁ χιτώνας ἔχει πτυχώσεις, στὸ κάτω μέρος του ἐγχάρακτη γραμμή. Τὸ μάκρος του φθάνει ὥς τὸ ὕψος τῶν ποδιῶν. Στοὺς καρποὺς τῶν χεριῶν φοράει βραχιόλια ποὺ καταλήγουν σὲ κεφάλια καὶ οὐρὲς φιδιῶν. Τὸ κεφάλι ἔχει στροφὴ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κάτω. Τὰ πόδια τοῦ παιδιοῦ σὲ ἀπόσταση τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, συνηθισμένη παιδικὴ στάση. Στὸ ἀέτωμα τῆς στήλης ὑπάρχει σχηματοποιημένη ἀσπίδα. Στὸ γεῖσο ἡ ἐπιγραφὴ *Ὀλυνπιὰς χρηστὴ χαῖρε*, ὁ τελευταῖος χαιρετισμὸς στὸ μικρὸ κορίτσι ἀπὸ τοὺς ἀγαπημένους του.

Ἡ στήλη χρονολογικὰ ἀνήκει λόγω τοῦ τύπου τῆς κόμμωσης τῆς Ὀλυμπιάδας στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ (117 - 138 μ.Χ.). Ἡ αὐτοκράτειρα Σαβίνα σὲ πορτραῖτα της φέρει συγγενικὸ τύπο χτενίσματος, ὅπως στὸ πορτραῖτο της ἀρ. εὐρ. 247 τῆς Ρωμαϊκῆς Συλλογῆς.

1192. Ὀρθογώνια ἀετωματικὴ στήλη[1] μὲ ἀνθέμια (πίν. 15β). Ἀριστερὰ ἀπεικονίζεται νέος ἄντρας σὲ σκηνὴ κυνηγιοῦ, φοράει κοντὸ ἱμάτιο καὶ χιτώνα. Στὸ δεξιὸ χέρι του κρατάει ξίφος καὶ ἐπιτίθεται μαζὶ μὲ τὸ σκυλί του στὸ ἀγριογούρουνο ποὺ ἔρχεται ἀπὸ ἀριστερά. Τὰ μαλλιά του ἀποδίδονται μὲ μηνοειδεῖς βοστρύχους ποὺ πλαισιώνουν ἡμικυκλικὰ τὸ μέτωπο. Ἔχει πρόσωπο ὀγκῶδες καὶ περίγραμμα ὠοειδές. Φρύδια λεπτὰ σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ, τὰ μάτια εἶναι βαθιὰ στὶς κόγχες τοποθετημένα. Ἀριστερὰ στὴν περιοχὴ τοῦ στήθους ἡ ἐπιφάνεια ἐπίπεδη. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς στήλης ὑπάρχει δέντρο ἐλιᾶς(;), ποὺ ἀπὸ τὰ κλαδιά της κρέμεται σάκκος μὲ σκοτωμένους λαγούς, τρόπαιο τοῦ κυνηγοῦ. Στὴ γωνία πάνω ἀριστερὰ σὲ βαθύτερο φόντο ἀπεικονίζεται ἐλάφι. Τὴν ὅλη εἰδυλιακὴ σκηνὴ συμπληρώνουν τρεῖς κατσίκες κάτω (οἱ δύο ἀντωπές, στὴ μέση δεντράκι) καὶ ἕνας σκύλος ἀριστερά, κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ πόδι τοῦ κυνηγοῦ. Τὸ βάθος τῆς στήλης ἀνισοϋψές. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ὑπάρχουν τρύπες γιὰ τὴ στήριξη (στὴ δεξιὰ σώζεται κομμάτι σιδήρου). Στὸ τύμπανο ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *Ἀρτεμίδωρος Εἰσιγένου / Μελιτεὺς Ἀριστοτέλης Βησαιεύς*. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιστήλιο ἡ ἐπιγραφή: *Ἀρτεμίδωρος Βησαιεύς*.

Χρονολογεῖται στὴν ἀδριάνειο ἐποχή.

1193. Ὀρθογώνια, ψηλὴ στήλη[2] (πίν. 15γ) (σώζεται τὸ ἀριστερὸ μέρος) διακοσμημένη μὲ ἀνάγλυφα καὶ σχηματοποιημένα ἀνθέμια (σώζεται ἕνα). Ἡ ἐπίστεψη ἀκουμπάει πάνω σὲ λεπτὴ διακοσμημένη κολώνα. Τὸ ἐπίκρανο εἶναι διακοσμημένο μὲ τρία φύλλα ἀκάνθου καὶ ἕνα τέταρτο σχηματικὰ δοσμένο, αὐλακώσεις κοσμοῦν τὸ πάνω μέρος τῆς κολώνας. Ἀριστερὰ ἀπεικονίζεται μιὰ γυναίκα, ἡ Ἀλεξάνδρα, μὲ ἔνδυμα ἱέρειας τῆς Ἴσιδας. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ φέρονται μὲ βαθεῖς καὶ ἀβαθεῖς κυματισμοὺς πρὸς τὰ πίσω (τὸ πάνω καὶ πίσω μέρος τῆς μάζας τῶν μαλλιῶν ἄπλαστο). Τὰ μαλλιὰ ἀπολήγουν σὲ κυματιστοὺς (φιδωτούς) μακριοὺς βοστρύχους στοὺς ὤμους καὶ στὸ στέρνο (τρεῖς ἀριστερὰ καὶ δύο δεξιά). Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Τὸ μέτωπο στενό, πάνω ἀπὸ τὸ κέντρο του τριγωνικὴ ἀπόληξη. Τὰ φρύδια λεπτά, καλλιγραφικά, σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ. Τὰ μάτια ἐπιμήκη, πλαισιώνονται ἀπὸ σαρκώδη βλέφαρα μὲ σαφήνεια σχεδιασμένα. Στὶς ἐσωτερικὲς γω-

1. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, στὸ Ὀλυμπιεῖο. Λείπει τμῆμα τῆς στήλης κάτω ἀριστερά, τμήματα ἀπὸ τὸ δόρυ. Τραύματα, ἀπολεπίσματα καὶ ἱζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 1.42 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Conze 2052, πίν. 449. IG II² 5895.

2. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Λείπει ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς στήλης, ἡ μύτη, τμῆμα τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ τὸ μεγάλο δάχτυλο τοῦ ἀριστεροῦ. Σώζονται πέντε τρύπες (στὴν ἐπίστεψη, στὸ φόντο πάνω καὶ στὴν πλάγια ὄψη ἀριστερὰ) μὲ ὑπολείμματα μολύβδου (γιὰ τὴ στήριξη). Στὴν πίσω ὄψη κάτω ἀριστερὰ ὠοειδὲς βαθούλωμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρόσωπο, τὸ λαιμό, τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὰ πόδια, ἡ στήλη δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση. Μάρμαρο πεντελικό. Conze ἀρ. 1969, πίν. 423. Mühsam, 9. 27. 31. 43. IG II² 6945.

νίες διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων γέρνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ βαίνει σὲ ὁριζόντια σχεδὸν γραμμή. Μεγάλες καὶ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πρόσωπο, μικρὴ διαφοροποίηση τῶν ὄγκων παρατηρεῖται ἀριστερὰ στὴν περιοχὴ τοῦ στόματος. Τὸ στόμα εὔπλαστο, μὲ στρογγυλεμένες καμπύλες, προεξέχει. Εἶναι μισάνοιχτο μὲ βαθιὰ κυματιστὴ στοματικὴ σχισμὴ στὶς ἄκρες κοιλότητες. Τὸ κάτω χεῖλος ἔχει ἐλαφριὰ βάθυνση στὸ μέσο. Σαφὲς εἶναι τὸ περίγραμμα τῶν χειλιῶν. Τὸ σαγόνι μικρὸ καὶ στρογγυλό. Μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ ἔντονη βάθυνση. Ὁ λαιμὸς χοντρὸς καὶ πλατὺς σὲ σύγκριση μὲ τὸ μέγεθος τοῦ κεφαλιοῦ, στὸ μέσο του χαράζεται ἀπὸ μικρὴ ὁριζόντια ἀβαθὴ ρυτίδα. Στὸ μέσο τοῦ στήθους ὁ χαρακτηριστικὸς ἰσιακὸς κόμβος, στὶς ἄκρες τοῦ ρούχου δεξιά, πάνω καὶ κάτω, στὸ κέντρο τὰ χαρακτηριστικὰ κρόσια. Τὸ λεπτὸ κορμὶ τῆς γυναίκας μὲ τὸ μικρὸ στῆθος διαγράφεται κάτω ἀπὸ τὸ βαρὺ ὕφασμα. Δηλώνεται τὸ βαθούλωμα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγκώνα καὶ τὸ τελείωμα στὸ μανίκι (ἴσως εἶναι βραχιόλι) ἀριστερά, διακοσμημένο μὲ λοξὲς ἐγχάρακτες γραμμές. Ἔχει τὸ ἀριστερὸ πόδι μπροστὰ λυγισμένο καὶ πρὸς τὰ πλάγια. Τὸ δεξιὸ καλύπτεται ἀπὸ τὶς πτυχώσεις. Στὰ πόδια φοράει σανδάλια μὲ λεπτὲς σόλες καὶ λεπτὰ λουράκια διακοσμημένα μὲ μικρὲς λοξὲς ἐγχάρακτες γραμμὲς καὶ ἄλλες ἴσιες μεγάλες. Στὸ τρίγωνο ποὺ σχηματίζουν τὰ λουράκια, ἐκεῖ ποὺ ἑνώνουν, μικρὸ τετράγωνο ἀνάγλυφο στολίδι. Τὰ δάχτυλα τοῦ ποδιοῦ ποὺ σώζονται (ἀριστερὰ) εἶναι δοσμένα μὲ φυσικότητα. Τὰ νύχια δηλωμένα. Τὸ μικρὸ δαχτυλάκι διογκωμένο καὶ λίγο στραβό, κολλημένο μὲ τὸ προτελευταῖο δάχτυλο. Ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἔχει προσέξει τὶς λεπτομέρειες φαίνεται καὶ στὸ πλάσιμο τοῦ χεριοῦ, ἰδίως στὶς κλειδώσεις. Κρατάει στὸ ἀριστερὸ χέρι ἀγγεῖο καὶ στὸ δεξιὸ τὸ σεῖστρο (ποὺ τώρα λείπει), σύμβολα χαρακτηριστικὰ τῆς Ἴσιδας. Στὸ ἐπιστήλιο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Ἀλεξάνδρα) Ὀῆθεν, | Κτήτου γυνή.*

Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ.

1450. Ὀρθογώνια στήλη[1] (πίν. 15δ). Ἡ ἐπίστεψη ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις ἀνισοϋψεῖς ἐπίπεδες ζῶνες. Ὁ νεκρὸς ἀπεικονίζεται ἀγένειος, ὄρθιος κατ' ἐνώπιον, μὲ τὸ ἁπλωμένο ἀριστερό του χέρι ἀκουμπάει στὸ ἄλογο πίσω του. Τὸ κεφάλι ἔχει ἐλαφρὴ στροφὴ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ λίγο κάτω. Τὰ μαλλιὰ σὲ ἄταχτους μηνοειδεῖς βοστρύχους, πλαισιώνουν ἡμικυκλικὰ τὸ στενὸ μέτωπο. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδές. Τὰ φρύδια μόλις ποὺ διαγράφονται καὶ ἔχουν σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ. Τὰ βλέφαρα λεπτά, μὲ σαφήνεια σχεδιασμένα. Τὰ μάτια ἀμυγδαλόσχημα. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη ἀποδίδεται μικρὴ καὶ στρογγυλή. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων βαίνει σὲ ὁριζόντια σχεδὸν γραμμή. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν ἡ δήλωση τῶν δακρυικῶν σάκκων δείχνει τὴν προσεκτικὴ δουλειὰ τοῦ καλλιτέχνη στὴν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου. Μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Τὰ αὐτιὰ πεταχτά. Στὸ λαιμὸ μικρὴ ἀβαθὴς ρυτίδα. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ τὸ στέρνο καὶ συγκρατεῖται στὸ δεξιὸ ὦμο ἀπὸ μικρὴ στρογγυλὴ ἀνάγλυφη πόρπη. Κάποια κίνηση διαπερνᾶ τὸ κορμί. Ἔχει τὸ δεξιὸ πόδι λίγο μπρὸς καὶ πλάγια. Μὲ τὸ δεξιό του χέρι κρατάει δυσδιάκριτο ἀντικείμενο (τροφὴ ἴσως) ποὺ τὸ ἑλισσόμενο φίδι ἀγγίζει μὲ τὸ στόμα του.

Στὰ δεξιὰ τοῦ νεκροῦ ὑπάρχει δέντρο μὲ ρόζους στὸν κορμό του, μὲ πολλὰ φουντωτὰ κλαδιὰ καὶ δυὸ πουλιὰ μὲ πλουμιστὸ φτέρωμα. Ἀπὸ ἕνα κλαδὶ πάνω κρέμεται τὸ ξίφος τοῦ νεκροῦ. Στὰ δεξιὰ τοῦ δέντρου ἀνάγλυφη ἀσπίδα μὲ γοργόνειο στὴ μέση. Παρὰ τὶς μικρὲς διαστάσεις τοῦ κεφαλιοῦ, ὁ καλλιτέχνης ἔχει ἀποδώσει τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς Γοργοῦς, τὸ

1. Βρέθηκε στὴ Θυρέα. Στιλβωμένο. Ὕψ. 0.64 μ., πλάτ. 1 μ. Λείπουν τμήματα τοῦ πλαισίου τῆς ἐπίστεψης (ἀνθέμια) καὶ τὸ ἀριστερὸ πόδι τοῦ νεκροῦ στὸ ἄκρο κάτω. Διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ κοκκινωπὸ χρῶμα ὀφείλεται στὴν παραμονὴ τοῦ ἀναγλύφου σὲ κοκκινόχωμα. Μάρμαρο πεντελικό. S. Karusu, RM 76, 1969, 264, πίν. 85, 1. Σ. Καρουζου, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 96, ἀρ. 1450.

στρογγυλὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου, τὰ φουσκωμένα μάγουλα. Μικρὴ ἐγχάρακτη ρυτίδα καὶ ἄλλη κάθετη χαράζει τὸ μέτωπο. Τὰ μάτια ἐπιμήκη (δηλωμένη μὲ μικρὴ κοιλότητα εἶναι ἡ κόρη, στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀνήκει ἡ στήλη). Ἀκόμα καὶ τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων ἔχει ἰδιαίτερα τονισθεῖ μὲ διπλὴ γραμμή. Ἡ μύτη πλατιά, μὲ διευρυμένα πτερύγια. Ἡ γλώσσα, πεταγμένη πρὸς τὰ ἔξω, σκεπάζει τὸ σαγόνι. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀσπίδα τὸ λεπτὸ δόρυ τοῦ νεκροῦ καὶ ὁ θώρακας. Δηλώνονται οἱ ἐπωμίδες καὶ τὰ κρόσια στὸ δεξιὸ μανίκι καὶ στὸ κάτω μέρος. Δηλωμένες εἶναι οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, τὸ στῆθος καὶ ὁ ὀμφαλὸς καὶ κάποια διαφοροποίηση τῶν ὄγκων. Τὸ ἄλογο ποὺ ἀπεικονίζεται πίσω ἀπὸ τὸ νεκρὸ παρουσιάζει μεγάλη ἐπιπεδότητα στὸ πίσω τμῆμα του, ἐνῶ τὸ πρόσθιο εἶναι περισσότερο ἐξώγλυφο, ἰδιαίτερα τὸ κεφάλι. Ὁ καλλιτέχνης ἔχει προσπαθήσει νὰ δώσει κάποια ζωντάνια καὶ τὸ πετυχαίνει κάπως στὸ κεφάλι. Μὲ τὴ σύσπαση τοῦ μυικοῦ χώρου πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ μάτι καὶ τὴν περιοχὴ πάνω ἀπὸ τὰ ἔντονα διευρυμένα ρουθούνια καὶ τὸ ἀνοιχτὸ στόμα μὲ τὰ δηλωμένα μὲ ἐγχάρακτες γραμμὲς δόντια. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς στήλης ὑπηρέτης μὲ κοντὸ χιτώνα στὸ δεξιὸ χέρι κρατάει κορινθιακὴ περικεφαλαία (τὴν προσφέρει ἴσως στὸν κύριό του) καὶ στὸ ἀριστερὸ λεπτὸ κλαδὶ φοίνικα. Τὸ κεφάλι καλύπτεται ἀπὸ σγουροὺς πλαστικοὺς βοστρύχους. Τὰ χαρακτηριστικὰ στὴν ἀριστερὴ θεατὴ πλευρὰ λεπτὰ ἀλλὰ ἁδρά (τὸ μάτι δεξιὰ στὴν ἀθέατη πλευρὰ δὲν εἶναι δηλωμένο). Πίσω ἀπὸ τὸν ὑπηρέτη κολώνα τετραγωνική, ἀνάγλυφη καὶ πάνω τοποθετημένος ἀμφορέας ποὺ ἡ κοιλιά του εἶναι διακοσμημένη μὲ σχήματα γλωσσοειδῆ στὸ πάνω μέρος καὶ λογχοειδῆ κάτω· στὸ πάνω μέρος τῆς βάσης καὶ στὸ λαιμὸ δακτύλιος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νεκρὸ ἔφηβο καὶ τὸ σῶμα τοῦ ὑπηρέτη, ἡ στήλη δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση. Εἰδυλλιακὴ ἀτμόσφαιρα ἐπικρατεῖ στὴ στήλη ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει δώσει ὁ καλλιτέχνης (δέντρο, πουλιά). Κάποια μυστικοπάθεια ὑπάρχει στὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου τοῦ νεκροῦ ἐφήβου.

Χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ., ὅπως ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία διαφαίνεται.

1303. Ἀετωματικὴ στήλη[1] (πίν. 16α). Ἀπεικονίζονται δύο γυναῖκες κατ' ἐνώπιον, μὲ λεπτὰ κυματιστὰ κορμιά. Ἡ γυναίκα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ εἶναι ἀποδομένη στὸν τύπο τῆς μεγάλης Ἡρακλειώτισσας. Φοράει μακρὺ χιτώνα μὲ πολλὲς πτυχὲς καὶ ἱμάτιο ποὺ σκεπάζει καὶ τὸ κεφάλι. Κάτω ἀπὸ τὸ λεπτὸ ροῦχο διαγράφεται τὸ μικρὸ στῆθος. Ἔχει ἐλαφρὴ στροφὴ πρὸς τὰ δεξιά. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει δυσδιάκριτο στρογγυλὸ ἀντικείμενο. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ μὲ ἐλαφροὺς κυματισμοὺς φέρονται πρὸς τὰ πίσω. Ἔχει περίγραμμα προσώπου καθαρὰ ᾠοειδές. Λεπτότατα βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Ἴριδα καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο. Ἔντονη βάθυνση ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὰ μάτια. Τὸ στόμα ἔχει σαφὲς περίγραμμα, προεξέχει καὶ εἶναι σαρκῶδες. Ἡ στοματικὴ σχισμὴ εἶναι λεπτὴ καὶ βαθιά. Μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ βαθιὰ κοιλότητα. Τὸ ἀριστερὸ πόδι λυγισμένο καὶ μπροστά, τὸ δεξιὸ πλάγια καὶ πίσω. Φοράει σανδάλια, ἡ εὐλύγιστη σόλα δηλώνεται μὲ βαθιὰ αὐλάκωση.

Ἡ γυναίκα στὴ δεξιὰ πλευρὰ εἶναι στὸν τύπο τῆς μικρῆς Ἡρακλειώτισσας. Ἔχει ἔντονη στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερά. Φοράει μακρὺ πολύπτυχο χιτώνα καὶ ἱμάτιο. Στὰ πόδια σανδάλια ὅπως καὶ ἡ ἄλλη. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει καὶ αὐτὴ δυσδιάκριτο ἀντικείμενο (ἴσως τὸν χιτώνα της;). Τὸ δεξιὸ πόδι εἶναι λυγισμένο καὶ πρὸς τὰ πλάγια. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ φέρονται μὲ πολλὲς ἐπάλληλες σκάλες πίσω. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι στρογγυλό. Λεπτότατα βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Ἴριδα καὶ κόρη δη-

1. Ὕψ. 1.15 μ., πλάτ. 0.635 μ., ὕψ. γυναίκας μὲ τὴν καλύπτρα 0.79 μ. (χωρὶς τὴν καλύπτρα 0.78 μ.). Λείπουν τμήματα ἀπὸ τὴν ἀετωματικὴ ἐπίστεψη καὶ τμῆμα τῆς στήλης ἀριστερά, ἐπίσης τμῆμα ἀπὸ τὴ μύτη τῶν δύο γυναικῶν. Παρατηροῦνται τρύπες γιὰ τὴ στήριξη τῆς στήλης. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. CONZE ἀρ. 1934, πίν. 416. IG II² 5276. Berytus X, 1952 - 1953, 85 εἰκ. XX 1.

λωμένες. Μικρὸ στόμα, χείλη μὲ ἀσαφὲς περίγραμμα. Ἡ στοματικὴ σχισμὴ λεπτή, κυματιστή. Ἔντονη βάθυνση ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ ποὺ ἔχει στὸ μέσο ἀνεπαίσθητο λακκάκι. Τάση ἀποστρογγύλευσης τῶν ἐπιφανειῶν εἶναι διάχυτη στὸ πρόσωπο. Στοιχεῖο ποὺ τονίζει τὴ νεότερη ἡλικία τῆς εἰκονιζόμενης σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀριστερὴ γυναίκα, ποὺ ἴσως εἶναι ἡ μητέρα της. Ἐπίσης τὸ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει καὶ τὸ κεφάλι εἶναι στοιχεῖο διάκρισης (μεγαλύτερη ἡλικία, ὑψηλότερη κοινωνικὴ θέση, ἱερότητα τῆς εἰκονιζόμενης). Πάνω ἀπὸ τὴν ἀετωματικὴ ἐπίστεψη ὑπάρχει κουκουνάρα διακοσμημένη μὲ ἐγχάρακτους ρόμβους καὶ τρίγωνα, στὸ κέντρο τῆς ἐπίστεψης ἀνάγλυφη ἀσπίδα καὶ κάτω στὸ λεπτὸ πλαίσιο ἐπιγραφή: *Νείκη Εἰρηναίου Ἁγνουσία.* Ἀνάμεσα στὴν ἐπιγραφὴ δύο μικρὰ λεπτὰ ἐγχάρακτα φύλλα κισσοῦ. Ἡ νέα γυναίκα μὲ τὸ ξεσκέπαστο κεφάλι φέρει τὸν τύπο χτενίσματος καὶ τὴν τεχνοτροπία τοῦ κεφαλιοῦ τῆς αὐτοκράτειρας Ἰουλίας Δόμνας ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Ny Carlsberg στὴν Κοπεγχάγη.

Χρονολογεῖται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων (193 - 217 μ.Χ.).

1249. Ὀρθογώνια στήλη[1] χωρισμένη σὲ δύο ζῶνες (πίν. 16β). Πάνω ἱέρεια τῆς Ἴσιδας σὲ ἱερατικὴ στάση. Κρατάει στὸ δεξιὸ ὑψωμένο χέρι της σεῖστρο καὶ στὸ ἀριστερό, ποὺ τὸ κάτω ἄκρο του εἶναι σχηματοποιημένο, ἀγγεῖο. Στὴ γωνία ἀριστερὰ μικρὸς βωμὸς (μὲ πόπανα;). Στὴ μέση τοῦ στήθους ὁ χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν ἐνδυμασία τῆς Ἴσιδας κόμβος. Ἔχει τὸ δεξιὸ πόδι λυγισμένο καὶ τὸ φέρνει πλάγια καὶ πίσω. Μὲ τὸ ἀριστερὸ στηρίζεται. Στὴ ζώνη ποὺ χωρίζει τὴ στήλη σὲ δύο παραστάσεις ἡ ἐπιγραφή: *Εἰσιὰς Σιμωνίδου Μιλησία.*

Τὰ μαλλιὰ τῆς νέας γυναίκας εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ πέφτουν μακριὰ πάνω στοὺς ὤμους της. Στὸ κέντρο τοῦ ψηλοῦ μετώπου ὑπάρχει τριγωνικὴ ἀπόληξη. Τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές, πλατύ, μὲ ἔντονη ἀφαίρεση στὴν περιοχὴ τοῦ γναθικοῦ χώρου, τὰ μάτια ἐπιμήκη, οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν μεγάλες. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἁδρὰ δουλεμένα. Στὴν κάτω ζώνη γυναίκα ντυμένη στὸν τύπο τῆς μικρῆς Ἡρακλειώτισσας, ὄρθια κατ' ἐνώπιον κάτω ἀπὸ τοξωτὴ πύλη ποὺ στὶς ἄκρες πάνω, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἔχει ροζέττες. Ἔχει τὰ μαλλιὰ χτενισμένα πρὸς τὰ ἐμπρός, δηλωμένα μὲ βαθιὲς ἐλαφρὰ καμπύλες γραμμὲς ποὺ πλαισιώνουν ἡμικυκλικὰ τὸ πρόσωπο. Παρὰ τὴ μικρογραφικότητα τῆς παράστασης τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι ἁδρὰ δηλωμένα καὶ ἀρρενωπά, τὰ μάτια τεράστια κυριαρχοῦν στὸ πρόσωπο ποὺ παρουσιάζει μεγάλη ἀφαίρεση στὸ κάτω τμῆμα του. Ἀριστερὰ στὴ γωνία μικρὸς τετράγωνος βωμὸς καὶ ψηλὰ ἐργαλεῖο ἢ βεντάλια. Στὸ πάνω μέρος τρύπα, στὶς πλάγιες ὄψεις ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ δύο τρύπες στρογγυλὲς γιὰ τὴ στήριξη.

Χρονολογεῖται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων.

1301. Ψηλὴ ὀρθογώνια ἀετωματικὴ στήλη[2] μὲ σχηματοποιημένα ἀνθέμια (πίν. 16γ). Ἀπεικονίζεται νέος ἄντρας ὄρθιος κατ' ἐνώπιον. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο. Ἀριστερὰ πλάι στὸ πόδι του μικρὸς ὑπηρέτης μὲ κοντὸ ἱμάτιο καὶ γυμνὰ πόδια. Μὲ τὸ δεξιό του χέρι στηρίζει τὸ κεφάλι του ποὺ εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ (φαίνεται προφίλ). Ἔχει κοντὰ μαλλιά, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τὸ αὐτὶ σχηματοποιημένα. Ὁ νεκρὸς κρατάει στὸ χέρι του μικρὸ κύλινδρο. Τὸ κεφάλι εἶναι σχήματος σφαιρικοῦ, τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ἐπίσης. Μικροὶ μηνοειδεῖς

1. Λείπει τὸ πάνω μέρος τῆς στήλης, τμῆμα κάτω δεξιὰ καὶ κάτω ἀριστερά. Βρέθηκε στην Ἀττική. Ὕψ. 0.905 μ., πλάτ. στὸ μέσο 0.39 μ., ὕψ. τῆς α' ζώνης 0.13 μ., ὕψ. β' ζώνης 0.495 μ., ὕψ. κάτω μορφῆς 0.293 μ., ὕψ. πάνω μορφῆς 0.407 μ., βάθ. 0.85 μ. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. Conze 1956.

2. Λείπουν κομμάτια πάνω δεξιὰ καὶ στὸ κέντρο στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς στήλης λείπει ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πλαισίου, μεγάλο μέρος κάτω δεξιά, κάτω ἀριστερὰ καὶ μεγάλο μέρος τῆς βάσης. Ἐπίσης λείπει ἡ μύτη καὶ τμῆμα στὸ σαγόνι τοῦ νέου. Ἀπολεπίσματα ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 1.45 μ., πλάτ. 0.46 μ., ὕψ. (ζώνης) βάσης 0.11 μ., ὕψ. μεγάλης μορφῆς 0.88 μ., ὕψ. μικρῆς μορφῆς 0.365 μ., βάθ. 0.11 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. Καστριωτης 225, ἀρ. 1301.

βόστρυχοι καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου καὶ τὸν κροταφικὸ χῶρο. Τὸ μέτωπο ἔχει σχῆμα τραπεζοειδὲς καὶ προεξέχει. Τὰ μάτια σχηματικὰ δοσμένα. Τὸ στόμα εἶναι μικρό, σφιγμένο, μὲ ἀσαφὲς περίγραμμα, ὁριζόντια πλατιὰ αὐλάκωση δηλώνει τὴ στοματικὴ σχισμή. Τάση ἀποστρογγύλευσης τῶν ἐπιφανειῶν παρατηρεῖται στὸ πορτραῖτο, ἰδίως στὰ μάγουλα ποὺ οἱ ἐπιφάνειές τους εἶναι μεγάλες, πλατιὲς καὶ στρογγυλεμένες. Τὰ πόδια ἄτεχνα. Φανερὸ εἶναι ὅτι ἡ στήλη ἔχει γίνει ἀπὸ λαϊκὸ καλλιτέχνη. Τὸ ἀριστερὸ πόδι εἶναι ὑπερβολικὰ χοντρό. Ἔχει τὸ δεξιὸ λυγισμένο καὶ τὸ φέρνει πρὸς τὰ πίσω. Στὰ πόδια φοράει σανδάλια. Στὴν ἀετωματικὴ ἐπίστεψη ποὺ ἀπολήγει στὶς ἄκρες σὲ ἀνθέμιο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Νεικαίνετε, Χρηστὲ Χαῖρε.*

Χρονολογεῖται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων.

1300. Ὀρθογώνια ψηλὴ στήλη[1] (πίν. 16δ - ε). Ἀπεικονίζεται ἀνάμεσα σὲ δύο παραστάδες γυναίκα ὄρθια κατ' ἐνώπιον στὸν τύπο τῆς μικρῆς Ἡρακλειώτισσας. Ἔχει λυγισμένο τὸ δεξιὸ πόδι καὶ τὸ φέρνει πλάγια καὶ λίγο μπρός. Μὲ τὸ ἀριστερὸ στηρίζεται. Ἔχει δύσκαμπτο σῶμα, κοντές, χοντρὲς γάμπες (φαίνεται δεξιά). Τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀδούλευτο, τὰ χέρια ὑπερβολικὰ μεγάλα σὲ σύγκριση μὲ τὸ σῶμα. Τὸ σῶμα, γερμένο πρὸς τὰ μπρός, δὲν ἔχει στατικότητα. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ φέρονται πρὸς τὰ πίσω. Τὸ πρόσθιο τμῆμα τῶν μαλλιῶν σχηματίζει ρολὸ ποὺ πλαισιώνει ἡμικυκλικὰ τὸ ᾠοειδὲς πρόσωπο. Μικροὶ βόστρυχοι ἀνὰ δύο, ἀποσπασμένοι ἀπὸ τὴν κύρια κόμμωση στολίζουν τὸ μέτωπο καὶ εἶναι δηλωμένοι μὲ μικρὲς ἐγχάρακτες λεπτὲς καμπύλες γραμμές. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου λεπτά, καλλιγραφικά. Τὰ φρύδια σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ, εἶναι μεγάλα, δηλωμένα μὲ μικρὲς ἐγχάρακτες λοξὲς γραμμές. Τὰ πάνω βλέφαρα μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ σχεδιασμένα. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη, σὲ σχῆμα πέλτης, ἐφάπτεται μὲ τὰ βλέφαρα. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο καὶ βαίνει σὲ ὁριζόντια σχεδὸν γραμμή. Ἡ διεύθυνση τῆς ματιᾶς εἶναι στραμμένη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πάνω. Τὸ στόμα μικρὸ σαρκῶδες (εἶναι φανερὸ παρὰ τὴ φθορά), μὲ κυματοειδὴ λεπτὴ στοματικὴ σχισμή. Ἔκφραση θλίψης καὶ ἠρεμίας στὸ πρόσωπο. Φέρει τὸν ἴδιο τύπο χτενίματος μὲ τὸ κεφάλι ἀρ. εὑρ. 509. Στὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου ἀριστερὰ φαίνεται μικρὴ φούντα ποὺ στολίζει τὴν ἄκρη τοῦ ρούχου. Ἀνάγλυφα ἀνθέμια στολίζουν τὴν ἐπίστεψη τῆς στήλης. Τὸ ἀνάγλυφο δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση, αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερα στὸ πρόσωπο, ἀπὸ τὴν πολυγωνικότητα τῆς ἐπιδερμίδας.

Κάτω, ὀρθογώνιες ἀσύμμετρες ζῶνες μὲ ἐπιγραφές: *ὁ τόπος Νυνφόδου) Μελιτέως / καὶ τῆς μητρός μου Στρατονίκης / τῆς Εὐμάχου, ἐκ Κολλυτέων. / Τοῦτο τὸ περίφρακτον καὶ ὁ τόπος / Στρατονίκης ἐν τῆς μητρός μο*[υ].

Χρονολογεῖται στὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων (222 - 235 μ.Χ.).

3136. Ἀνάγλυφο[2] μὲ παράσταση Θρακὸς καβαλάρη (πίν. 17α). Ἔχει σχῆμα περίπου ἡμικυκλικό. Ὁ νέος, παιδὶ σχεδὸν μὲ λεπτὸ κορμάκι, πάνω σὲ ἄλογο ποὺ βρίσκεται σὲ καλπασμὸ μὲ φορὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἔχει τὸ κεφάλι κατ' ἐνώπιον, τὸ σῶμα κατὰ τὰ τρία τέταρτα γυρισμένο στὸ θεατή. Τὰ μαλλιὰ σὲ σπειροειδεῖς βοστρύχους πλαισιώνουν τὸ πρόσωπο, ποὺ ἔχει στρογγυλὸ περίγραμμα. Φοράει ἱμάτιο ποὺ συγκρατεῖται μὲ στρογγυλὴ πόρπη στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ

1. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἀνάγλυφο ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ γύψο στὴ δεξιὰ πλευρά. Τρεῖς ρωγμές, δύο στὴν περιοχὴ τοῦ λαιμοῦ καὶ μία στὰ κάτω ἄκρα διατρέχουν τὴ στήλη. Λείπει ἡ ἄκρη τῆς μύτης καὶ ἡ ἐπιδερμίδα τῶν χειλιῶν, ἐπίσης μικρὸ τμῆμα στὸ κέντρο τοῦ σαγονιοῦ. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.135 μ., πλάτ. (κάτω) 0.63 μ., (πάνω) 0.57 μ., ὕψ. κάτω ζώνης 0.185 μ., ὕψ. γυναικείας φιγούρας 0.863 μ., βάθ. 0.115 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. CONZE 1906 πίν. 407. MÜHSAM, 26. 36. IG II² 6865.

2. Βρέθηκε στὴν Ἄνδρο. Τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν φθαρμένα, λείπει ἡ μύτη, τὰ χείλη. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.26 μ., πλάτ. 0.25 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. CIG II 2054. Βλ. ὅμοια στὸ Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae III, 1715, πίν. 111 καὶ IV 2128, πίν. 87.

ἀνεμίζει πρὸς τὰ πίσω. Στὸ δεξιό του τεντωμένο χέρι κρατάει δόρυ. Τὸ κεφάλι τοῦ ἀλόγου μικρὸ σὲ σύγκριση μὲ τὸ σῶμα του, τὸ μάτι δηλωμένο. Στὸ κέντρο τοῦ κεφαλιοῦ λοφίο σὲ σχῆμα ἄνθους λωτοῦ. Μὲ τὸ δεξιό του πόδι πατάει πάνω σὲ σχηματοποιημένο βράχο. Πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ ἀλόγου ὠοειδὲς ἀνάγλυφο ἀντικείμενο (ἡλιακὸ σῶμα;). Πίσω ἀπὸ τὸ ἄλογο μικρὸς ὑπηρέτης. Τὸ στρογγυλὸ πρόσωπο κατ' ἐνώπιον, πλαισιωμένο ἀπὸ σιγμοειδεῖς βοστρύχους. Τὸ σῶμα γυρισμένο σὲ στάση τριῶν τετάρτων. Μὲ τὸ δεξιό του χέρι πιάνει τὴν οὐρὰ τοῦ ἀλόγου. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄλογο δύο ἱκέτιδες ἔχουν καλυμμένο τὸ κεφάλι. Πρόσωπα καὶ κορμιὰ σχηματοποιημένα. Κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τοῦ ἀλόγου σκυλὶ καὶ ἀγριογούρουνο σὲ συμπλοκή. Πάνω στὸ τοξοειδὲς πλαίσιο ἡ ἐπιγραφή: *Αὐλοξένις καὶ Ἀπολλώνις / εὐχαριστήριον.*

Χρονολογεῖται στὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων.

3239. Ἐπιτύμβια στήλη[1] τετραγωνική, μὲ στρογγυλεμένες γωνίες, στὴν ἄκρη πλαίσιο (πίν. 17β). Ἀπεικονίζει τετραμελὴ οἰκογένεια. Δεξιὰ ὁ ἄντρας, γενειοφόρος, φοράει ἱμάτιο. Τὰ μαλλιὰ χωρισμένα σὲ δύο ζῶνες φέρονται πρὸς τὰ μπρός, δεξιὰ στὴ γωνία πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο τριγωνικὴ ἀπόληξη. Ἔχει πρόσωπο ὠοειδὲς πλατύ, βαθιὰ ὁριζόντια ρυτίδα χαράζει τὸ τραπεζοειδὲς μέτωπο. Μακριὰ λεπτὰ φρύδια, ποὺ φθάνουν ὡς τὸν κροταφικὸ χῶρο καὶ πλατιὰ σαρκώδη βλέφαρα. Τὰ μάτια εἶναι ἀμυγδαλόσχημα μὲ ἐπίπεδους βολβούς. Τὸ στόμα μὲ λεπτὴ στοματικὴ σχισμή. Τὰ πυκνὰ κοντὰ γένια δοσμένα μὲ χτυπήματα. Μπροστά του ἔχει μικρὸ ἀγόρι μὲ τὰ μαλλιὰ χτενισμένα πρὸς τὰ ἐμπρὸς ποὺ καλύπτουν ἡμικυκλικὰ τὸ μέτωπο. Ἔχει πρόσωπο μὲ περίγραμμα στρογγυλό, μεγάλα λεπτὰ τόξα φρυδιῶν καὶ μεγάλες φουσκωτὲς ἐπιφάνειες παρειῶν. Διακρίνεται τὸ πάνω μέρος τοῦ ἱματίου. Ἀριστερὰ ἡ γυναίκα φέρει ἱμάτιο ποὺ σκεπάζει καὶ τὸ κεφάλι. Τὰ μαλλιὰ χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται μὲ κυματισμοὺς πίσω. Τὰ μάτια εἶναι ἀμυγδαλόσχημα, ἔχει πλατιὲς ἐπιφάνειες παρειῶν καὶ λεπτὰ χείλη. Ἡ στοματικὴ σχισμὴ λεπτή, κυματοειδής. Τὰ πτερύγια τῆς μύτης ἁδρά, τονίζονται ἀπὸ τὶς βαθιὲς ἐγχάρακτες γραμμὲς (φαίνεται δεξιά, ποὺ σώζεται). Μπροστὰ στὸ στῆθος της ἕνα μικρὸ κοριτσάκι μὲ στρογγυλὸ πρόσωπο. Φοράει ἐπίσης ἱμάτιο καὶ ἔχει τὰ μαλλιὰ χωρισμένα στὴ μέση. Τὰ βλέφαρα εἶναι λεπτά, οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν πλατιές. Γλυπτικὰ οἱ μορφὲς εἶναι ἐπίπεδες σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ βάθος (φόντο) τοῦ ἀνάγλυφου. Τὰ χαρακτηριστικὰ συμβατικά, ἀπρόσωπα. Ἔργο λαϊκοῦ καλλιτέχνη.

Στὴ στήλη ὑπάρχει νεότερη ἐπιγραφή.

Χρονολογικὰ ἀνήκει στὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων.

Θ. 25. Στήλη[2] ὀρθογωνίου σχήματος (πίν. 17γ). Ἀπεικονίζεται ζευγάρι σὲ ὥριμη ἡλικία, ὄρθιο κατ' ἐνώπιον. Ἡ γυναίκα στρέφει τὸ κεφάλι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιά, φέρει τὸ δεξιό της χέρι ποὺ εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλο, ἐπίπεδο καὶ ἰδιότυπα ἀποδομένο, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ ἄνδρα, πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη του καὶ τὸν ἀγκαλιάζει. Ἔκδηλη εἶναι ἡ αὐστηρὴ τελετουργικὴ διάθεση στὴ στάση τῶν εἰκονιζομένων. Ὁ ἄνδρας εἶναι τυλιγμένος μὲ ἱμάτιο. Ἡ γυναίκα φοράει κοντὸ χιτώνα δωρικὸ καὶ σανδάλια τύπου calcei ποὺ ἐφαρμόζουν στὰ πόδια

1. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα στὴν ἐκκλησιὰ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων. Λείπει τμῆμα πάνω δεξιὰ στὸ πλαίσιο, ἡ μύτη τοῦ ἄντρα, τῆς γυναίκας καὶ μεγάλο τμῆμα ἀπὸ τὴ μύτη τοῦ μικροῦ ἀγοριοῦ. Ἀπολεπίσματα καὶ ἱζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.475 μ., πλάτ. 0.425 μ., βάθ. 0.09 μ., ὕψ. ἄντρα 0.19 μ., πλάτ. ἄντρα 0.148 μ., ὕψ. γυναίκας 0.19 μ., πλάτ. γυν. 0.148 μ., ὕψ. ἀγοριοῦ 0.096 μ., πλάτ. ἀγορ. 0.096 μ., ὕψ. κοριτσ. 0.097 μ., πλάτ. κοριτσ. 0.097 μ. Μάρμαρο Πεντέλης.

2. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Ἀπολεπίσματα καὶ ἱζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ πλαισίου δεξιά, στὴ μέση καὶ τμῆμα τῆς στήλης ἀριστερὰ κάτω. Πάνω ἀριστερὰ στὸ πλαίσιο ὑπάρχει ἐγκοπὴ λαξευμένη (ἴσως ὀφείλεται σὲ σπάσιμο τοῦ μαρμάρου ποὺ λαξεύτηκε γιὰ τὴν καλὴ ἐμφάνιση τοῦ ἔργου). Ρωγμὴ διαγώνια ὑπάρχει στὸ κάτω μέρος τῆς στήλης. Ὕψ. 1.02 μ., πλάτ. (κάτω) 0.47 μ., ὕψ. ἀνδρικῆς μορφῆς 0.655 μ., πλάτ. ἀνδρ. μορφῆς 0.192 μ., ὕψ. γυναικείας μορφῆς 0.662 μ., πλάτ. γυν. μορφῆς 0.179 μ. Μάρμαρο Πεντέλης: ΑΔ 16, Β, 1920 - 21, 116.

σὰν κάλτσες. Τάση ἀποστρογγύλευσης στὶς φόρμες τῶν κεφαλιῶν. Οἱ ἐπὶ μέρους φόρμες (ὦμοι, χέρια, ἄκρα ποδιῶν, περίγραμμα ἐνδυμασίας) εἶναι τετραγωνισμένες. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ὅσο διατηροῦνται, εἶναι λεπτά. Ὁ λαιμὸς τῆς γυναίκας ἰδιαίτερα χοντρός. Τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ σώματα τῶν εἰκονιζομένων ἄκαμπτα, ἐπιπεδόγλυφα, σύμφωνα μὲ τὴν τεχνοτροπία τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀνήκει ἡ στήλη. Ὑπάρχει ἔκδηλο ἕνα ὕφος μνημειακό, αὐστηρό, στὸ στήσιμο τῶν δύο μορφῶν, ποὺ ὀφείλεται κυρίως στὴν ἀπόλυτη καὶ ἐπίπεδη μετωπικότητα καὶ στὰ κεφάλια τὰ ἐλαφρὰ τραβηγμένα πρὸς τὰ πίσω. Στὸ κέντρο τῆς ἀνάγλυφης ἀετωματικῆς ἐπίστεψης ἀσπίδα. Ἔργο λαϊκοῦ καλλιτέχνη.
Τετραρχικὴ περίοδος (285 - 306 μ.Χ.).

1207. Ἀετωματικὴ στήλη[1] σχήματος ὀρθογωνίου (πίν. 17δ). Ἀπεικονίζεται στὸ βάθος ἄντρας ὥριμος, ὄρθιος, γενειοφόρος, κατ' ἐνώπιον. Φοράει στὰ μαλλιὰ πλατὺ στεφάνι ἀπὸ φύλλα ἐλιᾶς. Εἶναι ντυμένος μὲ χιτώνα καὶ ἱμάτιο ποὺ ἔχει βαθιὲς πτυχές. Στὰ πόδια φοράει λεπτὰ σανδάλια. (Τὸ γυμνὸ πάνω τμῆμα δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση). Ἔχει τὸ ἀριστερὸ πόδι λυγισμένο μπροστά, τὸ δεξιὸ πλάγια καὶ πίσω. Τὰ μαλλιὰ σγουρά, χτενισμένα πρὸς τὰ ἐμπρός, καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου, σχηματίζοντας γλωσσοειδὴ ἀπόληξη, δύο μικρὲς βαθιὲς ἀνισομερεῖς ὁριζόντιες ρυτίδες χαράζουν τὸ τετραγωνικὸ μέτωπο. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ᾠοειδὲς μὲ ἀφαίρεση στὸ κάτω μέρος του. Τὰ φρύδια σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ, δηλώνονται μὲ μικρὲς λοξὲς ἐγχάρακτες γραμμές, στὸ ἀριστερὸ φαίνεται ἡ γραμμὴ τοῦ προσχεδίου. Τὰ πάνω βλέφαρα εἶναι σαφῶς σχεδιασμένα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ φρύδια. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο. Ἴριδα καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Ἡ κόρη σὲ σχῆμα πέλτης. Ὁ δακρυικὸς πόρος δηλώνεται μὲ βαθιὰ κοιλότητα. Τὸ σαρκῶδες στόμα προεξέχει ἔντονα, ἰδιαίτερα τὸ κάτω χεῖλος, ἔχει σαφὲς περίγραμμα καὶ στὶς γωνίες μικρὲς κοιλότητες. Ἡ στοματικὴ σχισμὴ λεπτή, κυματιστή. Κάτω ἀπὸ τὰ χείλη ἔχει ἀφήσει ὁ καλλιτέχνης χῶρο ἀγένειο — ἀτομικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ εἰκονιζόμενου. Τὰ αὐτιὰ πεταχτά, λεπτὰ καὶ ἀσύμμετρα τοποθετημένα. Ὁ καλλιτέχνης ἔχει πλάσει τὰ νύχια καὶ τὶς ἀρθρώσεις τῶν δαχτύλων στὰ χέρια καὶ στὰ πόδια λεπτομερειακά, μὲ μικρὲς γραμμές. Τὸ κεφάλι δυσανάλογα μεγάλο καὶ τὰ χέρια μικρὰ σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα. Ἔργο ζωγραφικό. Ἔντονο τὸ παιχνίδισμα φωτὸς καὶ σκιᾶς ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὰ χαράγματα στὸ σῶμα. Τὸ ἀριστερὸ πόδι στὸ γόνατο εἶναι ἐξώγλυφο ἐνῶ ἡ κνήμη ἐπίπεδη. Ἡ στάση κατ' ἐνώπιον ἱερατική, ἔχει τὴν ἀνάμνηση ἐξουσιαστικῆς στάσης αὐτοκράτορα. Παρὰ τὴ μικρογραφικότητα τοῦ κεφαλιοῦ τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἁδρὰ δοσμένα. Ἔχει ἔκφραση μυστικοπάθειας καὶ δύναμης στὸ πρόσωπο καὶ κάποιο αἰνιγματικὸ χαμόγελο. Τὸ περίγραμμα τῆς φιγούρας ἔχει σχεδιασθεῖ μὲ βαθιὰ αὐλάκωση, φαίνεται εἶναι ἡ τεχνοτροπικὴ διάθεση τοῦ καλλιτέχνη. Ὁ λαιμὸς εἶναι ἀφύσικος, ἀσύμμετρος καὶ πλατὺς γιὰ τὴν κλίμακα τοῦ σώματος, χαράζεται ἀπὸ καμπύλη βαθιὰ ρυτίδα, καὶ δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση. Τὸ ἐπίπεδο τοῦ φόντου ἀνισοϋψές, δεξιὰ ὑπάρχει μείωση τοῦ ὄγκου.
Στὸ κέντρο τῆς ἀετωματικῆς ἐπίστεψης ὑπάρχει ἐγχάρακτος κύκλος (ἀσπίδα) μὲ ἐπιγραφή: *Αὐρ. Εὐτύχης / Πειραιεύς*. Στὶς ἄκρες σχηματοποιημένα ἀνθέμια. Λογχοειδεῖς αὐλακώσεις ὑπάρχουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ πάνω ἀπὸ τὴ βάση.
Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τῶν τετραρχῶν, στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

1. Λείπει κομμάτι τῆς στήλης δεξιὰ στὸ ὕψος τῶν ποδιῶν, κάτω τμῆμα ἀπὸ τὸ ἀνθέμιο ἀριστερὰ καὶ μικρότερο δεξιά, ἐπίσης ρωγμὴ διατρέχει ὁριζόντια τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης κι ἄλλη στὸ πλαίσιο δεξιά. Λείπει ἡ ἄκρη τῆς μύτης τοῦ εἰκονιζόμενου. Στὸ μέσο τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει τρύπα γιὰ τὴ στήριξη. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.835 μ., πλάτ. 0.375 μ., ὕψ. μορφῆς 0.512 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. Conze 2042, πίν. 444, Mühsam, 25. 27. 36. Berytus X, 1952 - 53, 64, εἰκ. XXIV. 1.

3253. Ψηλὴ ὀρθογώνια στήλη[1] χωρισμένη σὲ τρεῖς ζῶνες (πίν. 18α). Στέφεται ἀπὸ τρία σχηματοποιημένα ἀνθέμια, ἐπιχρισμένα μὲ πράσινο καὶ κόκκινο χρῶμα, ὅπως καὶ τὸ πλαίσιο τῆς στήλης. Στὸ πάνω τμῆμα ποὺ εἶναι τὸ μεγαλύτερο, βρίσκεται μέσα σὲ βαθὺ φόντο ἡ προτομὴ ἑνὸς γενειοφόρου νέου ἄντρα μὲ σχεδὸν τριγωνικὸ περίγραμμα προσώπου. Ἔχει κοντὰ μαλλιὰ καὶ γένια. Τὰ μαλλιὰ δοσμένα σὲ σπειροδεῖς ἀνάγλυφους βοστρύχους πλαισιώνουν σὲ σχῆμα μηνίσκου τὸ κεφάλι, τὰ γένια σὲ κυματοειδεῖς γραμμές. Στὴ ρίζα τῆς μύτης δύο διαγώνιες ρυτίδες ποὺ συγκλίνουν ἐπάνω. Τὰ φρύδια ὑπερυψωμένα, σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ. Τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια πλαισιώνονται ἀπὸ σαφῶς σχεδιασμένα βλέφαρα καὶ εἶναι κάπως ἀσύμμετρα (τὸ ἀριστερὸ εἶναι χαμηλότερο ἀπὸ τὸ δεξιό). Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων δηλώνεται μὲ διπλὴ χαρακτὴ γραμμή, τὸ στόμα πολὺ μικρό, σφιγμένο, ἡ στοματικὴ σχισμὴ πλατιὰ καὶ καμπυλόγραμμη. Ἔντονη ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου παρατηρεῖται στὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου. Τὸ κεφάλι εἶναι περισσότερο δουλεμένο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς προτομῆς, ποὺ εἶναι περισσότερο ἐπίπεδο. Ἔντονη ἔκφραση θλίψης στὸ πρόσωπο. Ὁ λαιμὸς χοντρός. Ἀμυδρὰ δηλώνεται τὸ μῆλο τοῦ Ἀδάμ. Στὴ μεσαία ζώνη ἀπεικονίζεται καβαλάρης μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ σύμπλεγμα καβαλάρη ἀλόγου ἁρμονικὰ δεμένο, ταυτισμένοι στὴν κίνηση οἱ δυὸ σὰν ἕνα σῶμα. Τὸ κεφάλι τοῦ καβαλάρη εἶναι μετωπικό. Τὰ μαλλιὰ δηλωμένα μὲ κάθετες ἐγχαράξεις. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατάει τὰ γκέμια, πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη του ἀνεμίζει τὸ ἱμάτιο. Ἔργο λαϊκότροπο.

Στὴν κάτω ζώνη ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Γ. Πετρώνιος / Μάξιμος Γ. Πετρω/νίῳ Κρήσκεντι / ἥρωι*

Ἡ στήλη πιθανῶς νὰ ἦταν ἐντειχισμένη κάπου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα ἀμμοκονιάματος ποὺ ὑπάρχουν στὸ πλαίσιο. Οἱ σταλαγματιὲς χρώματος, πράσινου κυρίως (καὶ μερικὲς κόκκινου), πάνω στὸ πλαίσιο τῆς πρώτης ζώνης, στὸ ἄλογο κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερό του πόδι καὶ στὴν ἐπιγραφὴ κάτω εἶναι νεότερων χρόνων.

Τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου (306 - 337 μ.Χ.).

74. Ὀρθογώνια στήλη[2], μὲ στρογγυλεμένες γωνίες (πίν. 18β). Τέσσερις μορφὲς μέσα σὲ πλαίσιο, σὰν οἰκογενειακὴ φωτογραφία. Πάνω ἀριστερὰ εἰκονίζεται γυναίκα, δεξιὰ ἄντρας γενειοφόρος καὶ κάτω τὰ παιδιά, ἀριστερὰ τὸ κορίτσι καὶ δεξιὰ τὸ ἀγόρι. Ἡ γυναίκα καὶ τὸ κορίτσι εἶναι χτενισμένες ὅμοια. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται μὲ κυματισμοὺς πίσω. Πάνω ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ μετώπου τριγωνικὴ ἀπόληξη. Ἐπίσης ὁ χιτώνας καὶ τὸ ἱμάτιο εἶναι τὸ ἴδιο ντραπαρισμένα. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ μὲ τὸν ἄντρα καὶ τὸ μικρὸ ἀγόρι: τὸ χτένισμα καὶ ὁ χιτώνας μὲ τὸ ἱμάτιο εἶναι ἀποδομένα μὲ ὅμοιο τρόπο καὶ στοὺς δύο. Τὰ χαρακτηριστικὰ δηλώνονται σχηματικά. Τὰ πρόσωπα μοιάζουν σὰν μάσκες, ἄκαμπτα. Παρατηρεῖται φυσιογνωμικὴ ὁμοιογένεια καὶ στὰ τέσσαρα εἰκονιζόμενα πρόσωπα τοῦ ἀναγλύφου. Τὰ αὐτιὰ ὄρθια καὶ πεταχτὰ βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὴ φυσική τους θέση στὸν κρανιακὸ χῶρο, ἀποδομένα μὲ ἐπίπεδη γλυπτικὴ διάθεση. Τὰ γυναικεῖα πρόσωπα σαφῶς μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ ἀνδρικὰ καὶ περισσότερο ἐξώγλυφα.

Τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου.

1. Βρέθηκε στὴ Θεσσαλονίκη. Λείπουν τμήματα μεγαλύτερα ἀπὸ τὸ μεσαῖο καὶ τὸ δεξιὸ ἀνθέμιο καὶ μικρότερα ἀπὸ τὸ ἀριστερό. Ἐπίσης τμήματα ἀπὸ τὴ βάση. Ἀπολεπίσματα, κηλίδες, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.80 μ., πάνω ζώνη 0.73 μ., μεσαία ζώνη 0.405 μ., κάτω ζώνη 0.155 μ., πλάτ. 0.335 μ. Μάρμαρο Πάρου. Conze 21349. IG X 2, 1, 430 (ἔκδ. 1972, ὅπου ἡ στήλη ἀναφέρεται ὡς χαμένη).

2. Βιβλίο Ἀποθηκῶν. Ἔργο λαϊκοῦ καλλιτέχνη. Λείπουν τμήματα ἀριστερὰ πάνω καὶ ἀπὸ τὸ πλαίσιο, ἐπίσης τμῆμα κάτω στὴ βάση δεξιὰ καὶ μικρότερο κάτω ἀριστερά. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ κοκκινωπὸ χῶμα ὀφείλεται στὴν παραμονὴ τοῦ γλυπτοῦ σὲ κοκκινόχωμα. Ὕψ. 0.436 μ., πλάτ. 0.365 μ. (κάτω), 0.346 μ. (πάνω), ὕψ. προτ. ἄντρα 0.178 μ., πλάτ. προτ. 0.135 μ., ὕψ. προτ. γυναίκας 0.159 μ. πλάτ. προτ. 0.137 μ., ὕψ. προτ. ἀγοριοῦ 0.148 μ., πλάτ. προτ. 0.126 μ., ὕψ. προτ. κοριτσιοῦ 0.161 μ., πλάτ. προτ. 0.13 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. Conze ἀρ. 2134a.

1278. Ἀετωματικὴ στήλη[1] ὀρθογωνίου σχήματος, στὶς γωνίες σχηματοποιημένα ἀνθέμια (πίν. 18γ). Ἀπεικονίζεται ζευγάρι, ὁ ἄντρας (μὲ χιτώνα καὶ ἱμάτιο) ἀριστερά, εἶναι μισοξαπλωμένος καὶ ἀκουμπάει στὴ ράχη τοῦ κρεβατιοῦ πάνω σὲ μαξιλάρι. Κρατάει στὸ ἀριστερό του χέρι κάνθαρο ἢ κύλικα καὶ στὸ δεξιὸ στεφάνι μὲ διπλὴ ἀπόληξη. Πάνω στὴν κλίνη διακρίνεται ἡ φουντίτσα τοῦ ἱματίου. Τὰ μαλλιὰ χτενισμένα πρὸς τὰ μπρός, δηλώνονται μὲ βαθιές, ἐλαφρὰ καμπύλες, ἐγχάρακτες γραμμές, καλύπτοντας τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου. Στὰ πόδια του κάθεται γυναίκα ποὺ φοράει ἱμάτιο μὲ καλύπτρα, στὸν τύπο Pudicitia. Τὸ κεφάλι της δυσανάλογα μεγάλο, σχετικὰ μὲ τὸ σῶμα της καὶ μὲ τοῦ ἄντρα ἐπίσης. Μὲ τὸ ἀριστερό της χέρι πιάνει τὸ ἱμάτιο. Τὰ μαλλιά της στὴ μέση χωρισμένα, φέρονται μὲ κυματισμοὺς πρὸς τὰ πίσω. Μεγάλες καὶ ὀγκώδεις ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πρόσωπο. Στὸ πλαίσιο, κάτω ἀπὸ τὴν ἀετωματικὴ ἀπόληξη, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Θεόδοτος Ἡράκωνος καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ Απω Ζωπύρου*. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν κλίνη ὑπολείμματα ἀπὸ δυσδιάκριτα ἀντικείμενα. Στὸ κέντρο τοῦ ἀετώματος τρύπα γιὰ τὴ στήριξη. Ἔργο λαϊκοῦ καλλιτέχνη.
Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου.

1525. Τετράγωνη στήλη[2] μὲ πλαίσιο στὶς ἄκρες (πίν. 19α). Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἄντρας γενειοφόρος, μισοξαπλωμένος πάνω σὲ κλίνη, στηρίζεται μὲ τὴν πλάτη του. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει κάνθαρο, στὸ δεξιὸ διακρίνεται τμῆμα στεφανιοῦ. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει ἐλεύθερο τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸν ὦμο. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἐμπρὸς σὲ δύο ζῶνες μὲ καμπύλες βαθιὲς γραμμές, ἔτσι ποὺ καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου σχεδὸν τετραγωνικό. Τὰ μάτια ἐπιμήκη, πλαισιώνονται ἀπὸ ἁδρὰ βλέφαρα. Τὰ αὐτιὰ σχηματοποιημένα, πεταχτά, ἔχουν τὴν ἴδια ἀναγλυφικὴ διάθεση καὶ τοποθέτηση μὲ τῆς ἐπιτύμβιας στήλης μὲ ἀρ. εὑρ. 74. Τεχνοτροπικὰ καὶ φυσιογνωμικὰ οἱ στῆλες παρουσιάζουν μεγάλη ὁμοιότητα καὶ ἡ δημιουργία τους ἀπὸ τὸ ἴδιο καλλιτεχνικὸ χέρι εἶναι πολὺ πιθανή. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κρεβάτι τραπέζι μὲ φροῦτα (ἢ πόπανα) καὶ πλάι μικρὴ μορφὴ ὑπηρέτη μὲ σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο.

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς στήλης γυναίκα καθισμένη σὲ θρόνο μὲ δυσανάλογα μεγάλο κεφάλι. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση καὶ τραβηγμένα πρὸς τὰ πίσω, δηλώνονται μὲ καμπύλες γραμμές, στὸ μπροστινὸ τμῆμα σχηματίζουν ρολό (φαίνεται δεξιὰ ἡ αὐλάκωση ποὺ ξεχωρίζει τὸ ρολό), ὕστερα φέρονται πρὸς τὰ πίσω μὲ τὴν ὑπόλοιπη μάζα καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο ποὺ διαγράφεται στὸ φόντο. Σχῆμα προσώπου ᾠοειδές, πλατύ. Οἱ βολβοὶ τῶν ματιῶν εἶναι διογκωμένοι. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι στηρίζει τὸ μάγουλο, στάση θλίψης καὶ περισυλλογῆς (τύπος Pudicitia). Τὸ δεξιὸ χέρι λυγισμένο ἀκουμπάει πάνω στὴ φουσκωμένη κοιλιὰ ποὺ διαγράφεται κάτω ἀπὸ τὸ ὕφασμα. Τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος εἶναι μικρὸ καὶ συμπτυγμένο σὲ σύγκριση μὲ τὸ κάτω μέρος, ποὺ εἶναι εὐτραφές. Στὴ μέση της, κάπως ψηλά, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος, φοράει κυλινδρικὴ ζώνη. Κάτω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα διακρίνονται τὰ γυμνά της

1. Βρέθηκε στὴ Βάρνα. Λείπει τμῆμα ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς στήλης δεξιά, τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης καὶ τὸ ἀνθέμιο ἀριστερά. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἄντρα, ἡ μύτη καὶ τὰ χείλη τῆς γυναίκας. Ἐπίσης μικρὰ τμήματα πίσω. Ἀπολεπίσματα, μικρότερα τραύματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.435 μ., πλάτ. 0.477 μ., πλάτ. κάτω 0.077 μ., 3η διάστ. 0.085 μ., ὕψ. καθιστῆς φιγούρας ἀριστερὰ 0.253 μ., πλάτ. καθ. φιγ. ἀριστερὰ 0.131 μ., ὕψ. κεκλιμ. φιγούρας δεξιὰ 0.203 μ., πλάτ. κεκλιμ. φιγ. δεξιὰ 0.23 μ. Μάρμαρο Πάρου. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ 221, ἀρ. 1278.

2. Βρέθηκε στὴ Θάσο. Ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια, λείπουν τμήματα ἀπὸ τὸ πλαίσιο. Στὴν πλευρὰ πάνω ἀριστερὰ καὶ πίσω οἱ μύτες καὶ τὰ χείλη τῶν εἰκονιζόμενων φθαρμένα. Ὕψ. ἀναγλ. 0.465 μ., πλάτ. ἀναγλ. 0.55 μ., ὕψ. ξαπλωμένης ἀνδρικῆς φιγούρας 0.207 μ., ὕψ. γυναικ. μορφῆς 0.301 μ. Μάρμαρο Πάρου. Ἡ κόκκινη ἀπόχρωση τοῦ μαρμάρου ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὴ μακρόχρονη παραμονή του σὲ κοκκινόχωμα. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, 276, ἀρ. 1525. BCH IV, 1880, 480, ἀρ. 10, IG XII 8, 513.

πόδια ποὺ εἶναι σταυρωμένα. Τὸ πρόσωπο τῆς γυναίκας ἔχει ὀγκώδεις ἐπιφάνειες σὲ σύγκριση μὲ τὶς πλατιές, σχεδὸν ἐπίπεδες, ἐπιφάνειες στὸ πρόσωπο τοῦ ἄντρα. Κάτω, ζώνη μὲ ἐπιγραφή: *Ζώσιμος Ἡρακλέωνι Θρέ/ψαντι μνήμης χάριν.* Ἔργο λαϊκοῦ καλλιτέχνη.
Τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου.

2808. Ὀρθογώνια στήλη [1] (πίν. 19β). Μέσα σὲ βαθιὰ κοιλότητα προτομὲς ὥριμου ζεύγους, ἡ γυναίκα ἀριστερά, ὁ ἄντρας δεξιά. Φοροῦν καὶ οἱ δύο χιτώνα καὶ ἱμάτιο, τῆς γυναίκας σταυρώνει μπροστά. Τὰ μαλλιὰ τῆς γυναίκας εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ φέρονται κυματιστὰ πρὸς τὰ πίσω, πλαισιώνοντας σὲ σχῆμα μηνίσκου τὸ πρόσωπο. Ἔχει σχῆμα προσώπου καθαρὰ ὠοειδές. Λεπτὰ καὶ καμπύλα εἶναι τὰ τόξα τῶν φρυδιῶν. Πλατιά, σαφῶς σχεδιασμένα, τὰ βλέφαρα, τὰ μάτια μακρόστενα μὲ διογκωμένο τὸ χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων. Τὸ στόμα μεγάλο. Ἡ μύτη πλακουτσωτή. Τὰ πτερύγια διευρυμένα. Τὰ χείλη ἔχουν ἀσαφὲς περίγραμμα, ἡ στοματικὴ σχισμὴ εἶναι καμπύλη καὶ λεπτή. Τὸ σαγόνι προεξέχει ἔντονα. Τὸ κεφάλι κάπως λοξὰ τοποθετημένο πάνω στὸ φόντο. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἄντρα ἔχει περίγραμμα σχεδὸν τετραγωνικό. Τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ γένια δηλωμένα μὲ ἐγχάρακτες μικρὲς καμπύλες γραμμές. Στὸ κέντρο τοῦ μετώπου γλωσσοειδὴς ἀπόληξη. Ὑπολείμματα κόκκινου χρώματος στὴν ἐπιφάνεια τῶν μαλλιῶν, τοῦ γενιοῦ δεξιὰ καὶ στὸ πλαίσιο ἀριστερά. Τὸ τραπεζοειδὲς μέτωπο χαράζεται ἀπὸ κυματιστὴ καμπύλη ρυτίδα, καθὼς καὶ ἡ ρίζα τῆς μύτης ἀπὸ δύο διαγώνιες μικρὲς βαθιὲς ρυτίδες. Τὰ φρύδια, τὰ βλέφαρα καὶ τὰ μάτια, εἶναι σχεδὸν σὲ εὐθεία γραμμὴ τοποθετημένα. Ἡ περιοχὴ τῶν ζυγωματικῶν ὀστῶν εἶναι διογκωμένη, ἡ μύτη πλακουτσωτή, τὰ πτερύγια διευρυμένα. Τὸ στόμα μεγάλο καὶ στραβό, ἡ δεξιὰ γωνία εἶναι τραβηγμένη πρὸς τὰ πάνω. Τὸ κάτω χεῖλος σαρκῶδες καὶ τονισμένο στὸ κέντρο μὲ ἁδρὴ γραμμή. Παρατηρεῖται κάποια διαφοροποίηση τῶν ὄγκων στὸ πρόσωπο τοῦ ἄνδρα, ἐνῶ τῆς γυναίκας οἱ ἐπιφάνειες τοῦ προσώπου εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδες. Τὰ πρόσωπα ἔχουν κλειστὴ ἔκφραση. Στοιχεῖα βυζαντινῆς ἀφαίρεσης εἶναι φανερά. Ἔργο λαϊκοῦ καλλιτέχνη. Στὸ κάτω μέρος τῆς στήλης ὑπάρχει ἐπιγραφή:

- - - - - ς *Ἀντιγόνᾳ τε̄ συνβίῳ μνίας χάριν κ' ἑαυτῷ ζῶν*
[- - - - - *ἔτ*]*η ἕξ, μῆνες*(!) *δ', ἡμέρας δεκατρ̄ις.*
- - - - - - *ΣΤην*

Χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.

2532. Ὀρθογώνια μικρὴ στήλη [2] (πίν. 20α). Ἔχει ἀνάγλυφο ἀέτωμα μὲ ροζέτα στὴ μέση. Ζευγάρι μισοξαπλωμένο σὲ κλίνη. Ὁ ἄντρας ἔχει τὸ δεξιό του χέρι στὸν ὦμο τῆς γυναίκας. Πίσω ἀπὸ τὶς φιγοῦρες ὑπάρχει ὕφασμα ποὺ τοὺς περιβάλλει. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κρεβάτι ἀλλὰ ἀποδομένα κάτω ἀπὸ αὐτό, τραπέζι μὲ προσφορὲς ἀπὸ φαγώσιμα. Μικρὴ ὑπηρετικὴ μορφὴ δεξιά, ποὺ κρατάει δυσδιάκριτα ἀντικείμενα στὸ χέρι καὶ φοράει στὴ μέση κυλινδρικὴ ζώνη. Πλαστικὴ ἰδιοτυπία φανερώνει ἡ ἔνταση στὶς φόρμες τῶν ἐπίπλων καὶ τῶν σκευῶν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερά, περίτεχνα σκαλισμένα, εἶναι τὰ πόδια τοῦ κρεβατιοῦ. Ἔργο λαϊκοῦ καλλιτέχνη.
Τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου.

1. Βρέθηκε στὴ Θεσσαλονίκη. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ κοκκινωπὸ χρῶμα ὀφείλεται στὴν παραμονὴ τῆς στήλης σὲ κοκκινόχωμα. Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς στήλης πάνω καὶ στὰ πλάγια καὶ ἀπὸ τὴ βάση ἀριστερά. Ὕψ. 0.44 μ., πλάτ. 0.58 μ., ὕψ. προτ. ἄντρα 0.291 μ., πλάτ. προτ. ἄντρα 0.157 μ., ὕψ. προτ. γυναίκας 0.291 μ., πλάτ. προτ. γυναίκας 0.15 μ. Μάρμαρο Πάρου. SYBEL 3229. IG II² 10683. IG X 2, 1, 434.

2. Βρέθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνάγλυφου φθαρμένη. Λείπει τμῆμα στὸ κέντρο καὶ πίσω ἀριστερά, συμπληρωμένο μὲ γύψο, ἐπίσης τμῆμα στὴ βάση. Μικρὰ τραύματα στὸ πάνω μέρος. Ἀριστερὰ πλάγια στὸ πάνω μέρος ἔχει τρύπα γιὰ τὴ στήριξη. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.40 μ., πλάτ. 0.227 μ., βάθ. 0.058 μ., ὕψ. ζώνης πάνω 0.33 μ., μεσαίας 0.20 μ., κάτω 0.115 μ. Μάρμαρο Πάρου Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ 384, ἀρ. 2416 - 2544.

1291. Τμῆμα στήλης[1] (πίν. 20β). Ἀπεικονίζονται δύο γυναικεῖες μορφές. Ἡ δεξιὰ κατ' ἐνώπιον ὑψώνει σὲ λατρευτικὴ κίνηση τὸ δεξιό της χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατάει ταινία ποὺ τὴ συνδέει μὲ τὴν ἄλλη γυναικεία μορφὴ ἀριστερά της. Φοράει πέπλο ποὺ καλύπτει τὸ κεφάλι, ἱμάτιο καὶ χιτώνα μὲ πλούσιες πτυχώσεις. Τὰ χαρακτηριστικὰ σχηματικὰ ἀποδομένα καὶ δουλεμένα σὲ δεύτερη χρήση (ἡ πρώτη τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.). Ἡ ἀριστερὴ γυναικεία μορφὴ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερά, τὸ πρόσωπο καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμιοῦ δοσμένο προφίλ, τὸ κάτω μέρος κατ' ἐνώπιον. Ἔχει ὑψώσει τὸ δεξιό της χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατάει ταινία. Ἔχει τὸ κεφάλι ἀκάλυπτο. Τὰ μαλλιά της φέρονται πρὸς τὰ πίσω καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο τοποθετημένο χαμηλά. Ἐλαφριὰ ρυτίδα χαράζει τὸν χοντρὸ λαιμό. Φοράει χιτώνα ζωσμένο ψηλὰ καὶ ἱμάτιο. Ἡ στήλη συνεχίζεται πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά. Τὸ τμῆμα ποὺ λείπει βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Würzburg, τὸ ἀνακάλυψε ὁ Moebius.
Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου.

Τιμητικὲς στῆλες

1465. Στήλη[2] ὀρθογωνίου σχήματος (πίν. 21) πρὸς τιμὴν τοῦ Αὐρ. Δωσιθέου καὶ τοῦ Θάλητα Δωσιθέου (ἀδέλφια ἴσως;). Ὑπάρχει κατάλογος ὀνομάτων γυμνασιαστῶν καὶ ἐφήβων. Στὸ πάνω μέρος, σὲ βαθύτερο τετράγωνο πλαίσιο, τρεῖς μορφές. Τὸν ὥριμο ἄντρα στὴ μέση στεφανώνει ὁ ἔφηβος, μὲ χλαμύδα ποὺ συγκρατεῖται ἀπὸ πόρπη μὲ ἀνάγλυφο κουμπὶ στὸν δεξιὸ ὦμο. Τὸ ὑπόλοιπο σῶμα εἶναι γυμνό, δηλώνονται οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες. Παρὰ τὴ μικρογραφικότητα τοῦ κεφαλιοῦ τὰ χαρακτηριστικὰ ἁδρὰ δοσμένα. Δηλώνονται οἱ κόρες καὶ ἡ ἴριδα στὰ μάτια. Τὸ κεφάλι εἶναι στραβὰ κολλημένο μὲ τὸ λαιμό. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ὠοειδές. Τὰ μαλλιὰ δοσμένα σὲ μηνοειδεῖς βοστρύχους καλύπτουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου. Μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Κοντὰ στὸν ἄντρα ποὺ στεφανώνεται, ὑπάρχει δέμα κυλίνδρων. Ὁ τιμώμενος φοράει χλαμύδα καὶ ἱμάτιο στὸ γνωστὸ τύπο τοῦ Σοφοκλῆ. Ἔχει τὸ δεξιὸ πόδι λυγισμένο λίγο μπροστὰ καὶ πλάγια. Ἀπεικονίζεται γενειοφόρος, δεῖγμα τῆς μεγαλύτερης ἡλικίας του. Τὰ μαλλιά, τῆς ἴδιας τεχνοτροπίας μὲ τοῦ ἐφήβου, πέφτουν πάνω στὸ μέτωπό του. Ἔχει σχῆμα προσώπου ὠοειδές, ὀστεῶδες. Δηλωμένες ἡ κόρη καὶ ἡ ἴριδα τῶν ματιῶν. Κάτω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα διαγράφεται τὸ δεξιὸ πόδι. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἄλλος ἔφηβος μὲ χλαμύδα ριγμένη στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Τὰ μαλλιὰ χτενισμένα στὸν ἴδιο τύπο μὲ τοῦ προηγούμενου ἐφήβου. Μηνοειδεῖς βόστρυχοι χτενισμένοι πρὸς τὰ ἐμπρός. Δηλωμένη κι ἐδῶ ἡ κόρη καὶ ἡ ἴριδα. Οἱ ἔφηβοι κρατοῦν σχηματοποιημένα κλαδιὰ φοινίκων. Ἀριστερά, στὴ γωνία τοῦ πλαισίου, ἀμφορέας. Κάτω ἀπὸ τὸ πλαίσιο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Οἱ ἔφηβοι* καὶ μέσα σὲ στεφάνι ἀπὸ φύλλα ἐλιᾶς *ὁ κοσμητὴς τὸν κοσμητήν, τοὺς ἐφήβους*. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ ἀπεικονίζονται δύο μικρὰ πλοῖα μὲ πλήρωμα ἀπὸ δύο ἄντρες. Στὸ μπροστινὸ πλοῖο, ὁ ἕνας καθιστὸς τραβάει κουπί, ὁ ἄλλος ὄρθιος, κρατάει στὸ χέρι ὑψωμένο τὸ κουπί. Στὸν καθισμένο κωπηλάτη ἡ ραχοκοκαλιὰ ἀποδίδεται μὲ βαθιὰ ἐγχάρακτη καμπύλη γραμμή. Στὸ πλοῖο ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ καθιστὸς ἄντρας τραβάει κουπὶ καὶ εἶναι γυμνὸς (κι ἐδῶ ἐπίσης ἡ ραχοκοκαλιὰ ἀποδίδεται μὲ βαθιὰ καμπύλη ἐγχάρακτη γραμμή), ὁ ὄρθιος εἶναι ντυμένος. Τὰ πλοῖα εἶναι διακοσμημένα μὲ ἐγχάρακτες λοξὲς καὶ κυματιστὲς γραμμὲς καὶ ρόδακες.
Πάνω ἀπὸ τὰ πλοῖα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Αὐρ. Δωσίθεος Θάλητος*.
Χρονολογεῖται στὸ 212 - 213 μ.Χ. ἢ λίγο μετά.

1. Ἀπολεπίσματα, τραύματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.475 μ., σωζ. πλάτ. 0.435 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. H. Möbius, AM 77, 1962, Beibl. 283.

2. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα στὸ Διογένειο Γυμνάσιο. Συγκολλημένη ἀπὸ ἔξι τεμάχια. Διάβρωση καὶ ἀπολεπίσματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 1.51 μ., πλάτ. 0.60 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. BCH 1915, σ. 258, πίν. 37, εἰκ. 3. E. Lattanzi, I ritratti dei cosmeti nel Museo Nazionale di Atene (1968) πίν. 37 σ. 81, ἀρ. 2.

1466. Στήλη[1] (πίν. 22). Στὸ πάνω μέρος ἀέτωμα καὶ μέσα σ' αὐτὸ ἀσπίδα μὲ ἐπιγραφή: *Ἀγαθῇ τύχῃ*. Στὸ ἀέτωμα ἐπιγραφή: *Ἐπὶ ἄρχοντος Φιλιστείδου Πειραιέος Κοσμητεύοντος Ἡρακλείτου Μελιτέως*.

Στὸ κάτω μέρος τῆς στήλης ἀπεικονίζεται πλοῖο, μέσα στὸ ὁποῖο τρεῖς ἄντρες καθιστοὶ τραβοῦν κουπὶ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ δύο ὄρθιοι φέρουν στοὺς ὤμους κουπιά. Φοροῦν ὅλοι κοντὲς χλαμύδες ποὺ συγκρατοῦνται στὸν ὦμο μὲ πόρπη, καλύπτοντας τὸ στῆθος καὶ τὴν πλάτη. Ἔχουν ὅλοι κοντὰ μαλλιὰ καὶ εἶναι ἀγένειοι. Ἡ πρύμνη ἔχει ἀγκιστροειδῆ κατάληξη, ἐνῶ ἡ πλώρη σπειροειδῆ. Τὸ πλοῖο διακοσμεῖται ἀπὸ δύο ἀνάγλυφες ταινίες, μία στὴ μέση τῆς κοιλιᾶς καὶ μία στὸ κατάστρωμα. Ὁ πρῶτος ὄρθιος κωπηλάτης ἀπὸ ἀριστερὰ ἔχει τὸ σῶμα καὶ τὸ κεφάλι γερμένο πρὸς τὰ δεξιά, τὰ πόδια σὲ ἀπόσταση τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, μὲ τὸ ἀριστερὸ νὰ πατάει ἄνετα κάτω, ἐνῶ στὸ δεξιὸ ἔχει ἀνασηκωμένη τὴ φτέρνα. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὠοειδὲς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ σχηματικὰ ἀποδομένα. Μὲ τὰ δύο χέρια πιάνει τὸ κουπὶ ποὺ ἀκουμπᾶ βαρὺ στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Οἱ τρεῖς κωπηλάτες κάτω εἶναι ἀπεικονισμένοι προφὶλ δεξιὰ καὶ κοιτοῦν ἴσα μπροστά τους. Ὁ τρίτος ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἔχει τὸ κεφάλι ἀνασηκωμένο. Ὁ τέταρτος ὄρθιος κωπηλάτης ἔχει τὸ σῶμα σχεδὸν κατ' ἐνώπιον, τὸ κεφάλι προφίλ, στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ πίσω. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει τὸ κουπὶ καὶ τὸ ἀκουμπάει στὸν ἀριστερὸ ὦμο ἐνῶ τὸ δεξιὸ πέφτει ἄτεχνα, ἐλαφρὰ λυγισμένο καὶ ἀκουμπάει μὲ τὴν παλάμη στὸν μηρό. Δηλωμένες οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες στοὺς εἰκονιζόμενους. Τὸ πλοῖο ἔχει φορὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὰ πλάγια τοῦ ἀνάγλυφου ἀετώματος ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ κυματοειδὴς διακόσμηση. Χρονολογεῖται στὸ 163 - 164 μ.Χ.

1468. Στήλη[2] σὲ σχῆμα ὀρθογώνιο (πίν. 20γ). Σὲ βαθύτερο φόντο τρεῖς ἀνδρικὲς μορφές. Ὁ κοσμητὴς στὴ μέση φοράει ἱμάτιο στὸν τύπο τοῦ Σοφοκλῆ, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἔφηβοι ποὺ τὸν στεφανώνουν. Ὁ ἔφηβος ἀριστερὰ κρατάει στὸ ὑψωμένο δεξιό του χέρι τὸ στεφάνι, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου. Ὁ ἔφηβος δεξιὰ ἀγγίζει μὲ τὸ δεξιό του χέρι τὸ κεφάλι του καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατάει τὴ χλαμύδα ποὺ συγκρατεῖται στὸν ὦμο καὶ περιτυλίγεται στὸ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ κορμὶ δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση. Ἔχει τὸ δεξιὸ πόδι ἐλαφρὰ λυγισμένο, μὲ τὸ ἀριστερὸ πατάει ἄνετα κάτω. Στὸ κάτω μέρος τῆς στήλης πλοῖο μὲ ὀχτὼ ἄντρες. Τῆς Ἀδριανείου ἐποχῆς.

1484. Στήλη[3] σὲ σχῆμα ὀρθογώνιο (πίν. 23). Πάνω στὴν ἐπίστεψη ἔχει σχηματοποιημένα 5 ἀνθέμια. Σὲ βαθύτερο φόντο μὲ τετράγωνο σχῆμα τρεῖς ἀνδρικὲς μορφές. Ὁ κοσμητὴς στὴ μέση φοράει ἱμάτιο στὸν τύπο τοῦ Σοφοκλῆ, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἔφηβοι ποὺ τὸν στεφανώνουν. Ὁ ἔφηβος δεξιὰ κρατάει στὸ ὑψωμένο δεξιό του χέρι τὸ στεφάνι, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμιοῦ. Ἀπεικονίζεται μὲ τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸ κεφάλι προφίλ, τὸ κάτω μέρος σὲ μετωπικὴ στάση. Κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο διαγράφεται τὸ λυγισμένο δεξιό του πόδι. Μὲ τὸ ἀριστερὸ πατάει ἄνετα κάτω. Ὁ ἔφηβος ἀριστερὰ ἀγγίζει μὲ τὸ δεξιό του χέρι τὸ κεφάλι τοῦ κοσμητῆ, φοράει χλαμύδα ποὺ συγκρατεῖται στὸ λαιμὸ καὶ περιτυλίγεται στὸ ἀριστερὸ χέρι ἀφήνοντας τὸ ὑπόλοιπο σῶμα γυμνό. Ἔχει τὸ ἀριστερὸ πόδι ἐλαφρὰ λυγισμένο, πλάγια καὶ πίσω, μὲ τὸ δεξιὸ πατάει ἄνετα κάτω. Τὸ

1. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, στὸ Διογένειο Γυμνάσιο. Ὕψ. 0.80 μ., πλάτ. 0.49 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. Ἀπολεπίσματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. CIA III, 1129. Π. Καστριωτης 261, ἀρ. 1466.

2. Λείπουν τμήματα τῆς στήλης. Κάτω ἀριστερὰ διαγώνια ρωγμὴ συμπληρωμένη μὲ γύψο. Ἀπολεπίσματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 1.06 μ., πλάτ. (πάνω) 0.70 μ., (κάτω) 0.68 μ., βάθ. 0.14 μ. Lippold 264. Svoronos πίν. CXI, 2. E. Lattanzi 82, ἀρ. 4, πίν. 38b.

3. Λείπουν τμήματα τῆς στήλης. Κάτω ἀριστερὰ διαγώνια ρωγμὴ συμπληρωμένη μὲ γύψο, ἐπίσης δεξιά. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 1.32 μ., πλάτ. (πάνω) 0.63 μ., (κάτω) 0.60 μ., βάθ. 0.125 μ., ὕψ. μορφῶν 0.225 μ. (ἰσοκεφαλία). Μάρμαρο Πεντέλης. Lippold 264, 15. Svoronos πίν. CXI, 2, Graindor, BCH 1915, 264, ἀρ. 2, πίν. 38a. E. Lattanzi 82, ἀρ. 4, πίν. 38b. IG II² 2044.

κορμὶ δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση. Οἱ μορφὲς πατοῦν πάνω σὲ πλαίσιο μὲ ἐπιγραφή. Κάτω ἀπὸ τὸ πλαίσιο πίνακας ὀνομάτων. Σὲ μερικὰ ὀνόματα στὸ κάτω μέρος τῆς στήλης σώζεται χρῶμα καστανόμαυρο.

Χρονολογεῖται στὸ 139 - 140 μ.Χ.

Σαρκοφάγοι

1150. Σαρκοφάγος[1]. Τμῆμα σαρκοφάγου ποὺ συνανήκει μὲ τὰ ἀρ. 1151 καὶ 1152. Πάνω κορωνίδα, κυμάτιο καὶ ἀστράγαλος (πίν. 24α). Μαινάδα σὲ ἔκσταση, ὅπως δείχνει ἡ κίνηση τοῦ κορμιοῦ της, μὲ φορὰ πρὸς τὰ δεξιά. Παίζει αὐλό (ὑπόλειμμά του σώζεται στὰ χείλη της) ποὺ τὸν κρατάει μὲ τὸ δεξιὸ ὑψωμένο χέρι. Τὰ μαλλιὰ τραβηγμένα πρὸς τὰ πίσω, ἀπολήγουν σὲ οὐρά. Ὑπερβολικὰ διογκωμένη εἶναι ἡ ἀριστερὴ παρειά. Τὸν λαιμὸ χαράζει ἀβαθὴς ρυτίδα. Μὲ τὸ ἀριστερό της χέρι συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο, ποὺ καλύπτει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ἀφήνοντας τὸ πάνω γυμνό. Δεξιά, πίσω ἀπὸ τὴ μέση, ἡ πτυχωτὴ ἄκρη τοῦ ρούχου. Ἔχει τὸ δεξιὸ ἀνάγλυφο πόδι μπροστά, τὸ ἀριστερό, ποὺ εἶναι ἐξώγλυφο, πρὸς τὰ πίσω. Βαθιὰ εἶναι ἡ αὐλάκωση τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Ἴχνη μπλὲ χρώματος στὸ ἱμάτιο. Μπροστὰ ἀπὸ τὴ μαινάδα πάνθηρας μὲ τὸ στόμα ἀνοιχτὸ (διακρίνονται τὰ δόντια του). Ἔχει τὸ κεφάλι του ἀνασηκωμένο καὶ στραμμένο πρὸς τὰ πίσω, αὐτιὰ μικρά, στρογγυλὸ διογκωμένο μάτι, βαθιὰ τοποθετημένο στὴν κόγχη του, ποὺ τονίζεται περισσότερο ἀπὸ τὸ βαθούλωμα στὴν περιοχὴ τοῦ κροτάφου. Τὸ μουσούδι του μεγάλο καὶ διογκωμένο. Διαφοροποίηση τῶν ὄγκων στὸ λαιμὸ καὶ στὰ πίσω ἄκρα. Στὴ συνέχεια σάτυρος γυμνὸς μὲ φορὰ πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ κεφάλι καλύπτεται ἀπὸ μηνοειδεῖς ἄταχτους βοστρύχους. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ᾠοειδές. Δύο οριζόντιες λεπτὲς ρυτίδες χαράζουν τὸ τραπεζοειδὲς μέτωπο, δύο κάθετες τὴ ρίζα τῆς μύτης. Τὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου προεξέχει. Τὰ μάτια ἀσύμμετρα. Πίσω ἀπὸ τὸ κορμί του ἀνεμίζει ἡ δορὰ τοῦ ζώου, τὴ συγκρατεῖ μὲ τὸ δεξιό του ὑψωμένο χέρι, ποὺ ἀγγίζει τὸ τύμπανο τῆς μαινάδας. Τὰ δύο δάχτυλα ἀφύσικα πλασμένα (χειρονομία τελετουργική). Τὸ κεφάλι τῆς δορᾶς περίπου στὴ μέση τοῦ σατύρου καὶ ἀνάμεσα στὰ πόδια του ἡ ὁπλή. Παρατηρεῖται ἔντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων στὸ κορμὶ τοῦ σατύρου. Πλάι του μαινάδα σὲ ἔκταση χτυπάει ᾠοειδὲς ἐπίπεδο τύμπανο. Ἔχει φορὰ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὸ κεφάλι ἀνασηκωμένο πρὸς τὰ πάνω. Τὰ μαλλιά της, τραβηγμένα πρὸς τὰ πίσω, ἀπολήγουν σὲ οὐρὰ ποὺ φθάνει στὴν πλάτη. Πίσω ἀπὸ τὸ κορμί της πτυχωτὸ ἱμάτιο ποὺ συγκρατεῖται στὸ δεξιὸ ὦμο. Ἔντονο πάθος ὑπάρχει στὶς κινήσεις της. Στὴ μέση τῆς σαρκοφάγου ὑπάρχει ὀρθογώνια στενὴ τρύπα, προφανῶς γιὰ ὑστερότερη χρήση.

1151. Τμῆμα σαρκοφάγου (συνανήκει μὲ τὰ ἀρ. 1150 καὶ 1152). Σάτυρος[2] σὲ ἔκσταση μὲ φορὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἔχει τὸ κεφάλι ἀνυψωμένο καὶ ριγμένο παθητικὰ πρὸς τὰ πίσω. Τὰ μαλλιὰ κυματιστὰ στὶς πλάγιες ὄψεις, στὸ κέντρο πάνω ἀπὸ τὸ τραπεζοειδὲς μέτωπο, ποὺ στὸ κάτω τμῆμα του εἶναι διογκωμένο, εἶναι σηκωμένα ὄρθια πρὸς τὰ ἐπάνω. Ἔχει περίγραμμα προσώπου σχεδὸν τριγωνικό. Στοὺς κροτάφους βαθουλώματα. Οἱ κόγχες τῶν ματιῶν βαθιές. Τὰ ζυγωματικὰ ὀστὰ εἶναι διογκωμένα, ἐνῶ στὸ κάτω τμῆμα τοῦ προσώπου παρατηρεῖται ἔντονη ἀφαίρεση. Πίσω ἀπὸ τὸ γυμνὸ σῶμα μὲ τὴ νευρώδη διάπλαση καὶ τὴν ἔντονη διαφοροποίηση

1. Βρέθηκε στὴν Πάτρα. Λείπουν δεξιὰ κομμάτια κομμένα διαγώνια καὶ τμήματα στὴ βάση συμπληρωμένα μὲ γύψο. Φέρει πολλαπλὰ τραύματα. Ἰζήματα παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. F. Matz, Die griech. Sarkophage mit bacchischen Darstellungen, Bericht über den VI Intern. Kongress für Archäologie (Berlin 1940) 502 - 503. A. Giuliano-B. Palma, La maniera ateniense di età romana, I maestri dei sarcofagi attici (Roma 1978) 14, ἀρ. IIa 1 πίν. 5, 10-11.

2. Λείπει ἡ μύτη καὶ τὸ στόμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο μικρὲς κοιλότητες στὶς γωνίες τῶν χειλιῶν. Ἐπίσης μεγάλα τμήματα ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ καὶ τμήματα τῆς βάσης συμπληρωμένα μὲ γύψο. Τὸ τμῆμα εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ τρία τεμάχια. Ὑψ. 0.74 μ., πλάτ. 0.38 μ. Sybel 579. Π. Καστριώτης 196, ἀρ. 1151. F. Matz, ὅ.π. 502 - 503. Giuliano-Palma 14, ἀρ. II, πίν. 5, 10 - 11.

τῶν ὄγκων, ἀνεμίζει δορὰ ζώου, μὲ τὴν ὁπλὴ πρὸς τὸ μέσο ἀριστερά. Ὁ σάτυρος ἔχει σηκωμένο τὸ ἀριστερὸ πόδι. Ἐνῶ ἀπὸ τὴ μέση του ξεπετάγεται ἡ χαρακτηριστικὴ μηνοειδὴς οὐρίτσα του·

1152. Τμῆμα σαρκοφάγου (συνανήκει μὲ τὰ ἀρ. 1150 καὶ 1151. Μαινάδα[1] σὲ ἔκσταση μὲ φορὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, κρατάει στὸ ἀριστερὸ χέρι της κατσικάκι, ἴσως καὶ στὸ τεντωμένο δεξιὸ μικρὸ ξίφος. Ἔχει τὸ κεφάλι ψηλὰ καὶ πρὸς τὰ πίσω ριγμένο. Τὰ μαλλιὰ δηλωμένα μὲ ἐγχάρακτες κυματιστὲς γραμμὲς πέφτουν χυτὰ πάνω στοὺς ὤμους. Ἔχει λεπτὰ βλέφαρα καὶ μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν. Τὸ αὐτὶ σχηματικὰ δοσμένο. Φοράει πολύπτυχο μακρὺ ἱμάτιο ποὺ ἀνεμίζει καὶ ἔχει ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ στῆθος ποὺ εἶναι μικρὸ καὶ πεπλατυσμένο. Πίσω της σάτυρος γενειοφόρος, ὁ μόνος στὴν παράσταση, ποὺ παίζει διπλὸ αὐλό. Ἀπεικονίζεται σὲ μεγαλύτερη ἡλικία ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο νέους ποὺ εἶναι ἀγένειοι. Τὰ μαλλιὰ σὲ μηνοειδεῖς ἀντιθετικοὺς βοστρύχους δοσμένα. Μέτωπο στενό, ποὺ προεξέχει ἔντονα στὸ κάτω μέρος. Τὸ μάτι ἐπίμηκες, ὁ βολβὸς διογκωμένος, ἡ κόγχη βαθιά. Μὲ κοιλότητα δηλώνεται ὁ δακρυικὸς πόρος. Τὸ ἀριστερὸ πόδι τεντωμένο μπροστά, τὸ δεξιὸ λυγισμένο καὶ πίσω. Διαφοροποίηση τῶν ὄγκων παρατηρεῖται στὴν περιοχὴ τοῦ στήθους, τῆς μέσης καὶ τῆς γάμπας, στὸ ἀριστερὸ προτεταμένο πόδι. Πίσω ἀπὸ τὸ κορμί του ἀνεμίζει ἡ δορὰ τοῦ ζώου, ἀνάμεσα στοὺς αὐλοὺς φαίνεται τὸ κεφάλι του σχηματοποιημένο καὶ πίσω ἀπὸ τὸ δεξιό του πόδι στὸ γόνατο, τὰ δάχτυλα τῆς ὁπλῆς.

Χρονολογεῖται στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.).

1186. Σαρκοφάγος[2] μὲ ἀετωματικὸ κάλυμμα καὶ σχηματοποιημένα ἀνθέμια. Ἀπεικονίζονται ἐννέα πρόσωπα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἑπτὰ βρίσκονται στὴ μακριὰ πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου καὶ δύο στὴ στενὴ (πίν. 24β). Ἀπεικονίζεται τὸ κυνήγι τοῦ καλυδώνιου κάπρου. Στὸ κέντρο τῆς μακριᾶς πλευρᾶς ὁ Ἀγκαῖος ἢ Ὑλεύς, γενειοφόρος, πεσμένος κάτω. Ὁ ἀριστερὸς ὦμος καὶ τὸ χέρι του εἶναι καλυμμένα ἀπὸ τὸ ἱμάτιο καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀμυνθεῖ κλωτσώντας τὸν κάπρο ποὺ ἔρχεται ὁρμητικὸς ἀπὸ ἀριστερά, μὲ τὸ ἀριστερό του πόδι. Οἱ μύες τοῦ σώματος εἶναι ἔντονα δοσμένοι, νευρώδεις. Μπροστά του τρεῖς νέοι μὲ κοντὰ σγουρὰ μαλλιὰ προσπαθοῦν νὰ σκοτώσουν τὸν κάπρο. Ὁ νέος στὴ γωνία τῆς σαρκοφάγου κρατάει διπλὸ πελέκι καὶ φοράει ἱμάτιο ποὺ ἔχει τραβηχτεῖ ἀπὸ τὴν προσπάθεια πρὸς τὰ πίσω καὶ συγκρατεῖται στὸ κέντρο τοῦ λαιμοῦ ἀπὸ στρογγυλὴ πόρπη. Ἔντονη ἡ διαφοροποίηση τῶν ὄγκων στὸ κορμί του. Ὁ εἰκονιζόμενος πίσω ἀπὸ τὸν κάπρο φοράει χιτώνα κοντὸ καὶ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ στῆθος καὶ συγκρατεῖται μπροστὰ στὸ λαιμὸ ἀπὸ στρογγυλὴ πόρπη. Στὸ ὑψωμένο δεξιό του χέρι κρατάει λαγωβόλο. Ὁ τρίτος νέος πάνω ἀπὸ τὸν Ἀγκαῖο κρατάει στὸ ὑψωμένο δεξιό του χέρι ὅπλο, ποὺ τώρα λείπει. Ἔντονα εἶναι δοσμένοι οἱ μύες, ἡ διαφοροποίηση τῶν ὄγκων μεγάλη. Φοράει ἱμάτιο. Πίσω ἀπὸ τὸν πεσμένο Ἀγκαῖο ὄρθιος ὁ Μελέαγρος, γενειοφόρος, προσπαθεῖ νὰ τρυπήσει μὲ δόρυ τὸν κάπρο. Φοράει ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ συγκρατεῖται στὸν δεξιὸ ὦμο μὲ πόρπη. Πίσω του νέος κατ' ἐνώπιον, ποὺ κρατάει στὸ ἀριστερό του χέρι σφιχτὰ τὸ δόρυ καὶ ὑψώνει τὸ δεξιό. Τὸ ἱμάτιο ποὺ φοράει ἔχει τραβηχτεῖ πρὸς τὰ πίσω καὶ συγκρατεῖται στὸ λαιμὸ ἀπὸ στρογγυλὴ πόρπη. Μὲ τὸ λυγισμένο σὲ ὀρθὴ γωνία δεξιὸ πόδι του πατάει σὲ στήριγμα. Ἔντονα δηλώνονται οἱ μύες τοῦ σώματος. Στὴ γωνία δεξιά, νέα γυναίκα, ἀμαζόνα σὲ προφίλ, μὲ φορὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὰ τεντωμένα πρὸς τὰ ἐμπρὸς χέρια της κρατάει τόξο, προσπαθώντας νὰ πληγώσει τὸν κάπρο. Στοὺς ὤμους πίσω φέρει φα-

1. Λείπει τὸ κάτω τμῆμα τοῦ ποδιοῦ δεξιὰ καὶ ἀριστερά· ἐπίσης τμήματα στὴ βάση συμπληρωμένα μὲ γύψο. Μικρότερα ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 0.74 μ., πλάτ. 0.72 μ. F. Sybel 579a. Matz ὅ.π. 502 - 503. Giuliano - Palma 14, ἀρ. IIa 1 πίν. 5.10.11.

2. Μικρὰ τραύματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Γεν. μῆκ. 2.22 μ., γεν. ὕψ. 1.50 μ., βάθ. στενῆς ὄψης 1 μ. Καλλιπολίτης, Χρονολογικὴ κατάταξις μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς 16, ἀρ. 25, σ. 51. Giuliano - Palma 17 κἑ., ἀρ. 4, εἰκ. 8, 17, 19.

ρέτρα. Ἔχει μαλλιὰ δεμένα σὲ φιόγκο, πάνω στὸ κεφάλι (τύπος Ἀφροδίτης) καὶ τὰ ὑπόλοιπα σὲ οὐρὰ πάνω στοὺς ὤμους. Φοράει κοντὸ πτυχωτὸ χιτώνα καὶ ψηλὰ ὑποδήματα. Πλάι στὰ πόδια της λεπτόκορμο σκυλὶ τρέχει πρὸς τὰ ἀριστερά.

Στὴν ἄλλη μακριὰ πλευρὰ δύο ἀντωπὰ ἀγριωπὰ λιοντάρια μὲ πλούσια χαίτη καὶ φιδωτὴ οὐρὰ ποὺ στηρίζουν τὰ πόδια τους πάνω σὲ ἀγγεῖο.

Στὴ μία στενὴ (ἀριστερὴ) πλευρὰ βόδι, ποὺ σπαράσσεται ἀπὸ φτερωτὸ γρύπα. Τὸ ἁρπαχτικὸ ἔχει καθήσει πάνω στὴν πλάτη του καὶ ἔχει βυθίσει μὲ βουλιμία τὸ ράμφος καὶ τὰ νύχια του στὸ σῶμα τοῦ ζώου. Πίσω του σχηματοποιημένο δέντρο μὲ φύλλα. Στὴν ἄλλη στενὴ πλευρὰ δεξιὰ δύο νέοι μὲ κοντὰ σγουρὰ μαλλιὰ καὶ ἱμάτιο. Ἕνα λεπτόκορμο σκυλὶ τρέχει πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὴ γωνία ἀριστερὰ σχηματοποιημένο δέντρο μὲ φύλλα. Ὑπάρχει ἔνταση στὰ πρόσωπα καὶ στὰ κορμιὰ τῶν εἰκονιζομένων. Λείπουν τὰ χέρια ἀπὸ πολλὲς φιγοῦρες, τὸ κεφάλι τοῦ σκυλιοῦ καὶ τὸ μπροστινὸ δεξιό του πόδι.

Χρονολογεῖται στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων.

1187. Σαρκοφάγος[1] (πίν. 25α) μὲ ἀετωματικὸ κάλυμμα. Στὶς γωνίες σχηματοποιημένα ἀνθέμια, ἡ ἐπιφάνειά του στολίζεται μὲ γλωσσοειδὴ σχήματα (φολίδες). Στὴν ἀριστερή, πλάγια ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος ἀναγλυφικὸ ἡμικυκλικὸ ἔξαρμα γιὰ τὴ μεταφορά. Ἀριστερὰ σώζονται τρύπες γιὰ τὴ στήριξη. Ἀπεικονίζονται συνολικὰ ὀκτὼ νέοι. Στὴ μακριὰ πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου (6 μορφές), στὸ κέντρο δύο λεπτόκορμοι γυμνοὶ νέοι ἀγκαλιασμένοι, κατ' ἐνώπιον, στρέφουν ἀντικριστὰ τὰ πρόσωπά τους. Τὰ κορμιὰ λεπτὰ τρυφερά. Ὁ ἕνας ἀριστερὰ κρατάει στεφάνι ἀπὸ λουλούδια μὲ κορδέλα καὶ ὁ ἄλλος δάδα ἀναμμένη μὲ φορὰ πρὸς τὰ κάτω. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ πλαισιώνονται ἀπὸ τέσσερις νέους (ἀνὰ δύο σὲ κάθε πλευρά). Οἱ δύο νέοι ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ κρατοῦν στὸ ὑψωμένο χέρι τους ψυχή. Πίσω ἀπὸ τὸ σῶμα τους τεντωμένο ἀνάμεσα στὰ χέρια κρατοῦν ἱμάτιο. Στὶς γωνίες ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ γυμνοὶ νέοι λεπτόκορμοι. Στὴ γωνία δεξιὰ ὁ νέος κρατάει στὸ ὑψωμένο ἀριστερό του χέρι πιάτο μὲ φροῦτα καὶ στὸ δεξιὸ λαγωβόλο. Ὁ νέος στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου κρατάει μὲ τὸ δεξιὸ λαγωβόλο καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ λαγὸ κρεμασμένο ἀπὸ τὰ πόδια. Ἐγκοπὴ καὶ τρύπες γιὰ τὴ στήριξη.

Στὴ μία στενὴ πλευρὰ πάνω ἀριστερά, ἐρωτιδεὺς ποὺ κρατάει στὸ ὑψωμένο δεξιό του χέρι μικρὸ ἀγριογούρουνο καὶ στὸ ἀριστερὸ λαγωβόλο. Κοντὰ στὰ πόδια του ἀριστερὰ σκυλί, πλαστικὰ ἀποδομένο, μὲ ὑψωμένο κεφάλι καὶ φιδωτὴ οὐρά. Κάτω ἀπὸ τὸ δέρμα διαγράφονται οἱ πλευρὲς τοῦ ζώου. Μπροστὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸ κορμὶ ἀνεμίζει τὸ ἱμάτιο τοῦ νέου.

Στὴν ἄλλη στενὴ πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου, δεξιὰ νέος μὲ φορὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, κρατάει στὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ χέρι ἐλάφι, ἀνάποδα κρεμασμένο καὶ στὸ δεξιὸ λαγωβόλο. Μπροστὰ στὰ πόδια του ἀριστερὰ λεπτόκορμο σκυλὶ μὲ φιδωτὴ οὐρὰ κι ἀνασηκωμένο κεφάλι, σηκώνει τὸ ἀριστερὸ πόδι. Τὸ σῶμα εἶναι πλαστικὰ δοσμένο. Στὴν πίσω μακριὰ στενὴ πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου στὸ κέντρο ἀνάγλυφος ἀμφορέας, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ γρύπες, μὲ τὸ μπροστινὸ πόδι ἀκουμπισμένο πάνω σ' αὐτὸν καὶ μὲ ἁπλωμένα πλουμιστὰ πλαστικὰ ἀποδομένα φτερά. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ πάνω τρύπες καὶ ἐγκοπὲς γιὰ τὴ στήριξη.

Χρονολογεῖται στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία.

1189. Μικρὴ παιδικὴ σαρκοφάγος[2] (πίν. 25β). Στὴ μία μακριὰ πλευρὰ εἰκονίζεται ἡ ἁρπαγὴ τοῦ Παλλαδίου ἀπὸ τὸν Διομήδη καὶ τὸν Ὀδυσσέα. Ἀριστερὰ νέος ἄντρας στραμμένος δεξιά,

1. Βρέθηκε στὴν Πάτρα. Ἔχει μικρὰ τραύματα, ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Λείπει τμῆμα ἀπὸ τὸ κάλυμμα δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Στὸ κέντρο περίπου ἔχει διαγώνια μεγάλη ρωγμή. Γεν. ὕψ. 1.40 μ., γεν. μῆκ. 2.43 μ., βάθ. (στενὴ ὄψη) 1.01 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. F. Matz, Ein römisches Meisterwerk (RM-Ergtz. 82, ἀρ. 3. mit Katalog der Erotensarkophage.

2. Βρέθηκε στὴ Λυκία Μεγίστη. Ὕψ. 0.445 μ., πλάτ. 0.905 μ. Λείπει τὸ κάλυμμα. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. H. P. Laubscher, JdI 89, 1974, 243, εἰκ. 1 - 2.

κρατάει δαυλὸ μὲ φορὰ πρὸς τὰ κάτω. Τὸ κεφάλι του καλύπτεται ἀπὸ μηνοειδεῖς βοστρύχους. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ᾠοειδὲς καὶ παρὰ τὴ μικρογραφικότητα τοῦ κεφαλιοῦ τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἁδρὰ δουλεμένα. Στὸν ἀριστερὸ ὦμο ἔχει ριγμένο τὸν χιτώνα. Ἔντονη εἶναι ἡ διαφοροποίηση τῶν ὄγκων στὸ σῶμα. Δεξιά του δύο ἀσπίδες καὶ πάνω σὲ σχηματοποιημένο κορμὸ δέντρου ξόανο μὲ θώρακα καὶ περικεφαλαία. Στὴ συνέχεια γυναίκα ὄρθια, μὲ τὴν καλλίγραμμη πλάτη της γυρισμένη στὸ θεατή. Τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος εἶναι γυμνό, τὸ κάτω καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται πρὸς τὰ πίσω μὲ ρολὸ καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, παρὰ τὴ μικρογραφικότητα τοῦ κεφαλιοῦ, εἶναι ἁδρά. Τὸ σῶμα της καλὰ πλασμένο. Στὴ συνέχεια ἀπεικονίζεται ὁ Ὀδυσσέας φορώντας τριγωνικὸ καπέλο πάνω ἀπὸ τὰ κατσαρὰ μαλλιά του. Φοράει κοντὸ χιτώνα ζωσμένο στὴ μέση, ποὺ συγκρατεῖται μὲ στρογγυλὴ πόρπη στὸ δεξιὸ ὦμο κι ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ πάνω μέρος τοῦ κορμιοῦ καὶ τὸ πόδι. Κάτω ἀριστερὰ ὁ καλλιτέχνης ἔχει ἀποδώσει τὴ φουντίτσα τοῦ ἱματίου. Στὸ ἀριστερό του χέρι κρατάει σπαθὶ καὶ μὲ τὸ δεξιὸ ἀγγίζει τὸ σαγόνι του. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἐπίσης ἁδρά, τὸ μάτι μεγάλο, ἡ μύτη πλατιὰ καὶ τὸ στόμα σαρκῶδες. Ἡ διάπλαση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τῶν ποδιῶν νευρώδης καὶ ὀστεώδης. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὁ Διομήδης κρατάει μὲ τὸ ἀριστερό του χέρι τὴν Ἀθηνᾶ ποὺ φοράει περικεφαλαία καὶ ἀσπίδα. Ἡ χλαμύδα της συγκρατεῖται μὲ πόρπη στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Στὸ δεξιὸ χέρι κρατάει ἀντικείμενο, ποὺ τὸ πάνω τμῆμα του ἔχει σπάσει. Ἔχει στρέψει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ἀριστερὰ κοιτώντας τὴ θέα, ἐνῶ ἡ φορὰ τοῦ σώματος εἶναι πρὸς τὰ δεξιά. Τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἁδρά, τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ᾠοειδὲς καὶ τὰ μαλλιὰ κοντὰ καὶ σγουρά. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ὄγκων στὸ σῶμα καὶ στὰ νευρώδη πόδια ἔντονη. Στὴ βάση πλαίσιο μὲ αὐλακώσεις. Ραβδωτοὶ κίονες ποὺ στολίζονται ἀπὸ κιονόκρανα. Στὸ κάτω μέρος τῆς σαρκοφάγου φαίνονται οἱ ὀπὲς γιὰ τὴ στήριξη τοῦ καλύμματος.

Στὴν ἄλλη μακριὰ πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου, νέα γυναίκα καθισμένη πάνω σὲ σκρίνιο μὲ τὸ ἕνα πόδι πάνω στὸ ἄλλο, ἴσως ἡ Σθενέβοια. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται μὲ ἐπάλληλους κυματισμοὺς πίσω καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ᾠοειδές, τὰ χαρακτηριστικὰ ἁδρά. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο καὶ στὰ πόδια σανδάλια. Τὰ δάχτυλα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ ποὺ σώζονται εἶναι μακριὰ καὶ λεπτά. Ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὴν ὄρθιος ἄντρας γενειοφόρος, πιθανῶς ὁ Προῖτος (ἢ τὸ ζεῦγος τῶν νεκρῶν). Ἔχει γυρισμένο τὸ κεφάλι του πρὸς τὴ γυναίκα, τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ γένια του σγουρά. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἁδρά. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει πάπυρο. Σὲ συνέχεια ἡ Ἀφροδίτη στὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης τῆς Brescia, κρατάει ἀσπίδα, τὴν ὁποία ὑποστηρίζει μικρὸς ἔρωτας. Στὸ κεφάλι της φοράει ἡμικυκλικὸ στέμμα. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται κυματιστὰ πίσω καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ᾠοειδὲς καὶ χαρακτηριστικὰ ἁδρά. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο, ποὺ τὴν περιζώνει ἀπὸ τὸν ὀσφυικὸ χῶρο. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀγκαλιάζει τὴν ἀσπίδα καὶ μὲ τὸ δεξιὸ τὴν πιάνει στὸ κέντρο της. Ἔχει τὸ ἀριστερὸ πόδι λυγισμένο μπροστά, τὸ δεξιὸ πρὸς τὰ πίσω. Στὴ γωνία ἀριστερά, ὁ Βελλερεφόντης μὲ τὸν Πήγασο, ποὺ σκύβει γιὰ νὰ πιεῖ νερό. Ὁ Βελλερεφόντης, νέος, σγουρόμαλλος, μὲ ἁδρὰ χαρακτηριστικὰ καὶ χοντρὸ λαιμό. Στὸν ἀριστερὸ ὦμο ριγμένο τὸ ἱμάτιο, τὸ ὑπόλοιπο κορμὶ γυμνό. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει λαγωβόλο καὶ μὲ τὸ δεξιὸ τὰ γκέμια τοῦ ἀλόγου. Τὸ ἀριστερὸ πόδι λυγισμένο πίσω. Παρατηρεῖται σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια ἔντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων. Ὁ Πήγασος ἔχει πλουμιστὰ φτερά, πλούσια χαίτη χωρισμένη στὴ μέση καὶ μικρὰ αὐτιά.

Στὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ ἕνας ὑποκένταυρος, ποὺ προσπαθεῖ νὰ πνίξει ἕναν γενειοφόρο ἄντρα. Φοράει κοντὸ χιτώνα ζωσμένο στὴ μέση. Ἀπὸ τὸ χέρι του ἔχει ξεφύγει τὸ σπαθὶ ποὺ δὲν πρόλαβε νὰ βάλει στὸ θηκάρι του. Μὲ τὸ δεξιό του πόδι πατάει πάνω σὲ σχηματοποιημένο βράχο. Πίσω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἱπποκένταυρου δέντρο μὲ πλατιὰ φύλλα καὶ στρογγυλοὺς καρ-

πούς. Στὶς γωνίες κίονες μὲ ραβδώσεις. Στὴ στενὴ πλευρὰ ἀπεικονίζεται Πάνας καὶ σάτυρος συμπλεκόμενοι μὲ τὸν Ἡρακλῆ. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὁ τραγοπόδαρος Πάνας μὲ πλούσια μακριὰ σγουρὴ γενειάδα καὶ ζωώδη χαρακτηριστικά. Στὴ μέση πίσω δηλώνεται ἡ οὐρίτσα του. Ἀκουμπάει μὲ τὰ χέρια του τὸν Ἡρακλῆ, ποὺ ἀπεικονίζεται σὰν ὥριμος ἄνδρας μὲ μακριὰ γενειάδα καὶ πλαδαρὸ σῶμα (στῆθος, κοιλιά, πόδια). Ὁ σάτυρος δεξιά, στραμμένος πρὸς τὸν Ἡρακλῆ, ἀπεικονίζεται ἀγένειος, νέος μὲ εὔρωστο κορμί, τραχιὰ χαρακτηριστικὰ καὶ χαμόγελο ἡδυπάθειας στὰ χείλη. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ᾠοειδὲς καὶ ἁδρὰ ἀσύμμετρα χαρακτηριστικά. Μὲ τὸ δεξιό του χέρι κρατάει ἀναμμένη δάδα. Παρατηρεῖται ἔντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων στὸ σῶμα καὶ στὸ νευρῶδες δεξιὸ πόδι. Δηλώνονται οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες.

Χρονολογικὰ τοποθετεῖται στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων.

2716. Τμῆμα πλευρᾶς σαρκοφάγου [1] (πίν. 26α). Ἡ σαρκοφάγος ἀπεικονίζει σκηνὴ ἀμαζονομαχίας. 11 μορφὲς (καὶ ἕνα χέρι ἀριστερά). Τέσσερις ἀμαζόνες καὶ ἑπτὰ πολεμισ τές. Στὸ ἔδαφος νεκροὶ ἢ πληγωμένοι, ἀμαζόνες καὶ πολεμιστές. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ριγμένο ἄψυχο τὸ κορμὶ νεαρῆς ἀμαζόνας. Τὸ δεξιὸ χέρι της ἁπλωμένο ἐμπρός. Διακρίνεται τὸ μικρὸ στρογγυλὸ στῆθος, τὸ ἀριστερὸ ἀφημένο ἀνόργανα πάνω στὴν ἀσπίδα της. Ἔχει τὸ λυγισμένο ἀριστερὸ κάτω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ πάνω στὸ δεξιό. Πιὸ πάνω διακρίνεται ὑπόλειμμα πρόσθιου τμήματος ἀλόγου σὲ καλπασμὸ καὶ τὸ ἐξώγλυφο κορμὶ ἑνὸς πολεμιστῆ ποὺ κρατάει στὸ τεντωμένο ἀριστερὸ χέρι του τὴν ἀσπίδα. Φαίνεται τὸ ὄχανο ποὺ περνάει τὸ χέρι του, ἀριστερὰ στὴ μέση τὸ σπαθί. Τὸ σῶμα ἔχει ἐλαφρὴ στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερά. Παρατηρεῖται ἔντονη διαφοροποίηση στὴν ἐπιφάνεια, ἰδιαίτερα ἔχει προσέξει ὁ καλλιτέχνης τὴ σύσπαση τῶν μυῶν στὶς μασχάλες. Τὸ κορμὶ δυνατό, σφιχτό. Φοράει πολύπτυχο κοντὸ χιτώνα, τὸ κεφάλι εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ (φαίνεται ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ποὺ σώζεται). Ἀκολουθεῖ ἔφιππη ἀμαζόνα μὲ φορὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Φοράει πέπλο καὶ κοντὸ χιτώνα. Ἀριστερὰ κάτω ἀπὸ τὸ ροῦχο προβάλλει τὸ μικρὸ στρογγυλὸ στῆθος. Τὸ δυνατὸ καὶ εὐκίνητο κορμὶ τῆς ἀμαζόνας προβάλλει κάτω ἀπὸ τὸ ροῦχο. Στὸ κέντρο τῆς κοιλιᾶς διακρίνεται ὁ ὀμφαλός. Τὸ πέπλο κυματιστό, πλαστικό. Τὸ ἄλογο βρίσκεται σὲ καλπασμό, μὲ φορὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὸ πρόσθιο τμῆμα τοῦ κορμιοῦ ἔντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων. Στὴ μέση ἀπεικονίζεται πληγωμένος ἢ νεκρὸς πολεμιστής, ποὺ φέρει πάνω στὴν ἀσπίδα τὸν Πήγασο. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ πληγωμένο ἄλογο ποὺ ἀκολουθεῖ (τὸ κεφάλι του ἀκουμπάει στὴ γῆ) δύο μορφές, μιὰ ἀμαζόνα μὲ πέπλο καὶ κοντὸ χιτώνα καὶ ἕνας πολεμιστὴς μὲ θώρακα μὲ γλωσσοειδὴ πτερύγια, στὸ κέντρο τῆς κοιλιᾶς διακρίνεται ὁ ὀμφαλός. Πίσω ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα, σὲ ἐπίπεδο φόντο, διακρίνεται, δοσμένα ἐπίπεδα, τὸ κάτω γυμνὸ τμῆμα κορμιοῦ πολεμιστῆ. Δηλώνονται οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τοῦ πολεμιστῆ. Στὴ συνέχεια διακρίνεται τὸ ὀπίσθιο κάτω γυμνὸ τμῆμα πολεμιστῆ, ἀκολουθεῖ πληγωμένη ἀμαζόνα. Φοράει χιτώνα, ποὺ συγκρατεῖται στὸν ἀριστερὸ ὦμο μὲ πόρπη στρογγυλή. Τὸ δεξιὸ στῆθος μικρό, γυμνό. Κάτω ἀπὸ τὸ ροῦχο διαγράφεται ἡ κοιλιὰ καὶ ὁ ὀμφαλὸς σὲ ὁριζόντια αὐλάκωση. Ἀκολουθεῖ πολεμιστὴς (σώζεται μόνο τὸ κάτω μέρος) τοῦ κοντοῦ χιτώνα, τμῆμα τῶν ποδιῶν καὶ τοῦ πάνω μέρους τῶν ὑποδημάτων. Ἔργο καλοῦ γλύπτη. Τὰ κορμιὰ ἔχουν πλαστικότητα, κίνηση καὶ δύναμη. Ἡ συμπλοκὴ ἀμαζόνων, πολεμιστῶν καὶ ἀλόγων ἔχει ἔνταση.

Τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία.

1497. Σαρκοφάγος [2] μεγάλη ὀρθογωνίου σχήματος τοῦ τύπου τῶν ἐτρουσκικῶν. Εἰκονίζεται νέος

1. Βρέθηκε στὴ Σπάρτη. Λείπει τὸ πάνω τμῆμα, οἱ ἄκρες ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ καὶ τεμάχιο ἀπὸ τὴ βάση, ποὺ εἶναι συγκολλημένη ἀπὸ τρία τμήματα. Ὕψ. 0.78 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ ὅ.π. 16, ἀρ. 21. GIULIANO, ASAtene 35, ἀρ. 101.

2. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα στὸ Α΄ Νεκροταφεῖο. Λείπει μέρος τῆς μύτης καὶ τμήματα στὰ μάτια. Ἀπολεπίσματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 2 μ., μῆκ. 2.40 μ., πλάτ. 1.95 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. ΑΔ 1892, 91. H. P. L'ORANGE, Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts

ἄντρας (πίν. 26β), μισοξαπλωμένος, στὸ δεξιό του χέρι κρατεῖ στεφάνι ἀπὸ λουλούδια. Πλάι του ὑπάρχει μεγάλη δέσμη παπύρων ποὺ συγκρατοῦνται ἀπὸ κρίκους. Τὸ ἄκρο τοῦ ποδιοῦ ἀποδίδεται σχηματοποιημένο, πάνω σὲ ὄγκο ἄπλαστο· δὲν δηλώνονται ἐπίσης τὰ νύχια τοῦ χεριοῦ. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὸν ἀριστερὸ ὦμο. Κοντοὶ σγουροὶ βόστρυχοι πλαισιώνουν τὸ κεφάλι, στὸ κέντρο πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο τριγωνικὴ ἀπόληξη. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ ἄπλαστη. Τὸ πρόσωπο ὠοειδές. Τὸ τραπεζοειδὲς ψηλὸ μέτωπο χαράζει βαθιὰ ὁριζόντια ρυτίδα. Τὰ φρύδια σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ, εἶναι δηλωμένα μὲ ἐγχάρακτες λοξὲς πυκνὲς γραμμές. Ἔχει μάτια μεγάλα μὲ διογκωμένους βολβοὺς καὶ σαρκώδη βαριὰ βλέφαρα. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη βαθιὰ σκαμμένη σὲ σχῆμα πέλτης. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν διακρίνεται ὁ κανθὸς καὶ ὁ δακρυικὸς σάκκος. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων περιζώνει σφιχτὰ τὰ μάτια. Μεγάλες σαρκωμένες ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Τὰ χείλη, μισάνοιχτα, εἶναι σαρκώδη καὶ καμπυλόγραμμα, μὲ σαφὲς περίγραμμα. Μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ στρογγυλοῦ σαγονιοῦ, ποὺ προεξέχει, ὑπάρχει ἔντονη βάθυνση. Τὸ μουστάκι καὶ τὰ γένια ἀποδίδονται μὲ κυματισμούς. Τὸ πορτραῖτο δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση. Τὸ σῶμα ἄτεχνα, πρόχειρα δουλεμένο, ἡ πίσω πλευρά, ἡ πλάτη καὶ τὰ πόδια, ἐπίπεδα. Ἀντίθετα ἡ ἐργασία τοῦ κεφαλιοῦ πολὺ καλή. Τὸ ἀριστερὸ χέρι, σχηματοποιημένο, κρατάει ἀνάμεσα στὸ δείχτη καὶ στὸν ἀντίχειρα δύο παπύρους κι ἄλλος πάπυρος πλάι. Τὸ κάλυμμα ἀρχικὰ ἦταν προορισμένο γιὰ δύο φιγοῦρες (ἄντρας-γυναίκα)· Τελικὰ ὅμως χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἕνα πρόσωπο. Τὸ ἀνδρικὸ σῶμα ἀπαλείφθηκε, στὴ θέση του ὑπάρχει δέσμη παπύρων. Στὴν ἐπιφάνεια τῆς σαρκοφάγου, στὴν πίσω ὄψη τοῦ εἰκονιζόμενου, ὑπάρχουν ἴχνη τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ ἀνδρικοῦ σώματος. Στὸ σῶμα ὁ καλλιτέχνης ἔχει ἐξαφανίσει (ὅσο μπόρεσε) τὰ θηλυκὰ στοιχεῖα (στῆθος). Παραμένει βέβαια ἡ τρυφερή, νωχελικὴ καὶ λυγερὴ γυναικεία διάθεση στὸ σῶμα. Τὸ κεφάλι ἔχει δουλευτεῖ σὲ δεύτερη χρήση, σύμφωνα μὲ τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰκονιζόμενου. Ἡ σχηματοποιημένη κοτσίδα πίσω εἶναι κάτι ποὺ ὁ γλύπτης εἶχε ἀφήσει προσωρινὰ γιὰ στήριγμα καὶ φαίνεται ὅτι δὲν πρόφτασε νὰ τὴν ἀπομακρύνει, ὅπως καὶ τὸ ἄπλαστο τμῆμα μαρμάρου στὸ πόδι του καὶ σὲ ἕνα σημεῖο πίσω ἀπὸ τὸ σῶμα του κ.ἀ. Τὸ τμῆμα στεφανιοῦ ἢ γιρλάντας ποὺ κρατάει στὸ χέρι ὁ εἰκονιζόμενος σὲ σαρκοφάγους αὐτοῦ τοῦ τύπου τὸ κρατάει ἡ γυναίκα (βλ. σαρκοφάγο Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 3580). Τὸ πορτραῖτο δὲν ἔχει ὑποστεῖ τὴν τελικὴ λείανση.

Ἀπὸ τὸν τύπο τῆς κόμμωσης καὶ τὴν τεχνοτροπία χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλιηνοῦ (253 - 260 μ.Χ.).

Τραπεζοφόρα

2657. Τραπεζοφόρο[1] σὲ σχῆμα δέντρου, μὲ παραλληλόγραμμη συμφυὴ βάση (πίν. 26γ). Στὸ πάνω μέρος του διαγράφονται κυματιστὰ κλαδιὰ καὶ φύλλα σχηματικὰ δοσμένα. Πάνω στὴν παραλληλόγραμμη ἀκανόνιστη ἐπιφάνεια ἔχει τετράγωνη ἐγκοπή. Ἀπεικονίζεται ἡ Κυβέλη(;) ὄρθια κατ' ἐνώπιον. Τὰ μαλλιὰ πλαισιώνουν σὲ βοστρύχους σπειροειδεῖς ἡμικυκλικὰ τὸ πρόσωπο, ποὺ ἔχει σχῆμα ὠοειδές, πλατύ. Στὸ ἀριστερὸ ὑψωμένο χέρι μὲ τὰ μακριὰ λεπτὰ δάχτυλα κρατάει τύμπανο, ποὺ στηρίζεται πάνω σὲ σχηματοποιημένο φουντωτὸ κλαδὶ δέντρου καὶ στὸ δεξιὸ ποὺ ἀκουμπᾶ πάνω στὸ σχηματοποιημένο κεφάλι λιονταριοῦ, κρατάει τὴ σύριγγα. Φοράει ἀχειρίδωτο χιτώνα, ποὺ συγκρατεῖται στοὺς ὤμους ἀπὸ στρογγυλὲς πόρπες καὶ φρυγικὸ πίλο. Τὸ δεξιὸ πόδι τὸ ἔχει λίγο μπρός. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι ἁδρά. Ἔχει μάτια

109 κέ. ἀρ. 9, εἰκ. 21, 23. Ἡ ἄποψη τοῦ L'Orange ὅτι τὸ σῶμα εἶναι γυναικεῖο δὲν εἶναι ὀρθή. Jahreshefte 42, 1955. W. Alzinger, Zwei Spätantike Porträtköpfe aus Ephesos 29, εἰκ. 17.

1. Βρέθηκε στὴν Ἰθάκη, τὸ 1904. Ἔχει διαγώνια ρωγμὴ στὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ. Ὕψ. τραπεζοφ. 0.66 μ., ὕψ. γυναικείας μορφῆς 0.451 μ., πλάτ. φιγούρας 0.193 μ. Ἀσβεστόλιθος. Π. Καστριωτης 402, ἀρ. 2657.

μεγάλα. Οἱ κόρες εἶναι δηλωμένες σὲ σχῆμα στρογγυλὸ καὶ εἶναι ἀσύμμετρα τοποθετημένες (ἡ ἀριστερὴ βρίσκεται ψηλότερα καὶ εἶναι μικρότερη). Ἡ ἔκφραση μυστικιστικὴ καὶ συμβολική, θυμίζει μάσκα. Τὸ σῶμα θαλερό, δυνατό, παρὰ τὶς ἐπίπεδες ἐπιφάνειες. Ἔντονος παγανιστικὸς χαρακτήρας στὴ γενικὴ διάθεση τοῦ ἔργου. Πίσω τὸ ἔργο πεπλατυσμένο.
Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων (193 - 217 μ.Χ.).

2706. Τραπεζοφόρο [1] μὲ θέμα τὸν μύθο τοῦ Βελλερεφόντη καὶ τῆς Χίμαιρας (πίν. 26δ). Ὁ Βελλερεφόντης, παιδὶ σχεδόν, πάνω στὸ φτερωτὸ Πήγασο, κάτω ξαπλωμένη, ἀποκαμωμένη ἡ Χίμαιρα. Ὁ νέος φοράει κοντὸ χιτώνα, ποὺ συγκρατεῖται στὸ δεξιὸ ὦμο μὲ στρογγυλὴ πόρπη. Στὸ κάτω μέρος του σχηματίζεται τριγωνικὸ ἄνοιγμα ἀπ' ὅπου φαίνεται τὸ πάνω μέρος τοῦ ποδιοῦ, ποὺ εἶναι παχουλὸ καὶ καλοφτιαγμένο. Οἱ πτυχώσεις τοῦ χιτώνα δηλώνονται μὲ βαθιές, σκληρὲς αὐλακώσεις. Πίσω ἀπὸ τὸ δεξιό του ὦμο ξεπετάγεται κλαδὶ (μὲ φορὰ πρὸς τὰ πάνω) ἀπὸ τὸν κυρίως κορμὸ τοῦ στηρίγματος, ποὺ ἔχει μορφὴ δέντρου. (Τολμηρὴ εἶναι ἡ σκέψη ὅτι εἶναι τμῆμα τοῦ ἱματίου ποὺ ἀνεμίζει καὶ ἀπολήγει ἢ συμπλέκεται μὲ κλαδί). Στὸ κάτω μέρος του ἔχει ἐπιπεδότητα καὶ χαράζεται ἀπὸ βαθιὲς αὐλακώσεις. Ὁ Βελλερεφόντης εἶναι στραμμένος μὲ ἔντονη κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πίσω, ἐνῶ μὲ τὸ τεντωμένο ἀριστερὸ χέρι του κρατάει τὰ χαλινάρια τοῦ ἀλόγου. Στὸ δεξιὸ χέρι κρατοῦσε τὸ κοντάρι (τώρα λείπει). Ἔχει ὠοειδὲς πρόσωπο, ἐκφραστικὸ μάτι (ὁ δεξιὸς βολβὸς διογκωμένος, ὁ ἀριστερὸς ἐπίπεδος). Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη στρογγυλὴ καὶ βαθιὰ σκαμμένη. Τὸ στόμα μικρό, τὸ σαγόνι πλατὺ καὶ πεταχτό. Τὸ δεξιὸ μάγουλο διογκωμένο. Μεγάλοι σπειροειδεῖς βόστρυχοι πλαισιώνουν τὸ πρόσωπο, ἡ ὑπόλοιπη μάζα τῶν μαλλιῶν ἀποδίδεται σὲ κυματιστὲς αὐλακώσεις. Ἡ δεξιὰ ὄψη ἄτεχνα δουλεμένη, ἐνῶ τὴν ἀριστερή, ποὺ ἦταν θεατή, τὴν ἔχει προσέξει ὁ καλλιτέχνης. Τάση ἀποστρογγύλευσης τῶν ἐπιφανειῶν εἶναι ἔκδηλη στὸ πρόσωπο τοῦ Βελλερεφόντη μὲ τὰ φουσκωμένα μάγουλα καὶ τὸ διογκωμένο μέτωπο, ἐπίσης στὸ πίσω μέρος τοῦ κορμιοῦ τοῦ ἀλόγου: Ὁ Πήγασος ἔχει φορὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὰ μικρὰ φτερά του εἶναι πλουμιστὰ μὲ ἐγχαράξεις, τραβηγμένα πρὸς τὰ πίσω. Τὰ αὐτιά του εἶναι ἐπίπεδα, δυσανάλογα μικρά, σχηματοποιημένα. Βοστρυχοειδὲς λοφίο πλαισιώνει τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ μουσούδι τοῦ ἀλόγου ἀσυνήθιστα μεγάλο σὲ σύγκριση μὲ τὸ κεφάλι του. Στὸ μάτι του δηλωμένη ἡ ἴριδα καὶ ἡ κόρη. Ἡ Χίμαιρα ἔχει τὸ κεφάλι μὲ τὴν πλούσια μακριὰ χαίτη στραμμένο πρὸς τὰ πάνω καὶ πίσω, τὸ στόμα μισάνοιχτο καὶ τὴ γλώσσα ἔξω· τονίζεται ἡ φυσικότητά της μὲ χαρακτὴ κάθετη γραμμὴ στὸ κέντρο της. Στὴν κοιλιά της διαγράφονται μὲ φυσικότητα τὰ πλευρά. Ὑπερβολικὰ μεγάλα καὶ χοντρὰ εἶναι τὰ δάχτυλα τῶν ποδιῶν. Πάνω στὸ σῶμα τῆς Χίμαιρας ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ δεξιὸ πόδι τοῦ Βελλερεφόντη καὶ ἡ ἄκρη ἀπὸ τὴν οὐρά της. Ὁ Βελλερεφόντης φοράει ὑποδήματα τύπου calcei ποὺ ἐφαρμόζουν σὰν κάλτσες στὰ πόδια. Ἔκδηλη εἶναι ἡ ἐπιπεδοποίηση τῶν ἐπιφανειῶν στὸ κεφάλι τῆς Χίμαιρας (πάνω ἐπιφάνεια τοῦ κεφαλιοῦ, κάθετα κομμένο μουσούδι τοῦ θηρίου), ἀντίθετη μὲ τὴν ἀποστρογγύλευση τῶν ἐπιφανειῶν στὸ σύμπλεγμα Βελλερεφόντη Πήγασου. Αἰσθητικὰ ὑπάρχει μιὰ ἐναντιοδρομικὴ κίνηση μεταξὺ τῶν στοιχείων τῆς σύνθεσης ποὺ δημιουργεῖ τὴ συμπλοκὴ (σύμφωνα μὲ τὸ θέμα). Γιὰ τραπεζοφόρο ἀρκετὰ ψηλό. Χρήση τελετουργική; Ἔργο λαϊκότροπο. Ἡ πίσω ὄψη ἐπίπεδη, δουλεμένη μὲ φαγάνα. Πάνω στὴν ἡμικυκλικὴ ἐπιφάνεια τρύπα γιὰ τὴ στήριξη τῆς πλάκας τοῦ τραπεζοφόρου. Ἡ βάση κάτω παραλληλόγραμμη μακρόστενη.
Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου (306 - 337 μ.Χ.).

1. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Φυλαγόταν στὴ Στοὰ Ἀδριανοῦ. Λείπει τὸ πάνω μέρος τοῦ τραπεζοφόρου, τὰ μπροστινὰ πόδια τοῦ ἀλόγου καὶ τὸ δεξιὸ πίσω, ἐπίσης λείπουν τμήματα στὸ κεφάλι τοῦ Βελλερεφόντη, τὴ μύτη τοῦ Πήγασου, στὰ πίσω πόδια τῆς Χίμαιρας καὶ ἡ οὐρὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄκρη της. Ἀπολεπίσματα, κηλίδες καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὕψ. 1.21 μ., πλάτ. (πάνω) 0.48 μ., πλάτ. (κάτω) 0.76 μ. Τρίτη διάστ. 0.25 μ. Μάρμαρο Πάρου. K. Lehmann, Hartleben, Bellerophon und der Reiterheilige. N. Yalouris, Pegasus, The Art of Legend 73, μὲ εἰκ.

Ταυροβολικοὶ βωμοὶ

Τὰ ταυροβόλια ἦταν τυπικὸ τῆς λατρείας τῆς Κυβέλης καὶ τοῦ Ἄττη, ἀσιατικῆς προέλευσης, ποὺ ἐπισημοποιήθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κλαύδιο (54 μ.Χ.). Σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφὲς ποὺ ἔχουν βρεθεῖ, τὸ ἔθιμο ἐπέζησε ὣς τὸν 4ο μ.Χ. αἰ.: Ὁ πιστὸς ἀνέβαινε σὲ διάτρητα σανίδια τοποθετημένα πάνω σὲ λάκκο καὶ τὸν περιέχυναν μὲ τὸ αἷμα τοῦ ταύρου. Τὸ αἷμα τὸν καθαγίαζε καὶ τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ ξαναγεννηθεῖ καὶ νὰ ζήσει αἰώνια. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γιορτῆς, ποὺ γινόταν μιὰ ἢ δυὸ φορὲς τὸ χρόνο (δὲν ξέρουμε ἂν ἦταν δύο ξεχωριστὲς γιορτὲς ἢ μία ποὺ διαρκοῦσε δύο μέρες καὶ ποὺ ὀνομαζόταν Ἀττίδεια), μιὰ ἱέρεια ἑτοίμαζε μιὰ κλίνη γιὰ τὸν νεκρὸ Ἄττη. Γινόταν μία παράσταση στὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσαν δύο θρόνους, ὅπου περιέφεραν τὶς εἰκόνες τῆς Κυβέλης καὶ τοῦ Ἄττη. Ἔπειτα γινόταν ἔρανος καὶ οἱ γυναῖκες ἔφεραν φιάλες, ὅπου μάζευαν χρήματα καὶ κοσμήματα.

1746. Τετράπλευρος βωμός[1], ἀφιερωμένος στὴ Ρέα καὶ στὸν Ἄττη ἀπὸ τὸν ἱερέα τῶν Μυστηρίων Ἀρχέλαο ἀπὸ τὴ Λέρνη (πίν. 27α - β).

Ἡ κυρία ὄψη τοῦ βωμοῦ εἶναι ἡ ὄψη μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Ὁ προγόνοις ἐφάμιλλος, ὁ τὴν μεγάλην πλέον αὔξων Ἀρχέλεως γενεὴν πράξεσι ταῖς ἰδίαις, ἀντίδοσιν τελετῆς τ[ῆ]ς Ταυροβόλου χάριν ἔγνω βωμὸν ἀναστήσας Ἄττεω ἠδὲ Ῥέης. οὗτος Κεκροπίην αὐχεῖ πόλιν, οὗτος ἐν Ἄργει ναιετάει βίοτον μυστικὸν εὖ διάγων. αὐτόθι γὰρ κλειδοῦχος ἔφυ βασιληίδος Ἥρης, ἐν Λέρνῃ δ' ἔλαχεν μυστιπόλους δαΐδας, δᾳδοῦχός με Κόρης βασιλ⟨ηί⟩δος ἱερὰ σηκῶν Ἥρας κλεῖθρα φέρων βωμὸν ἔθηκε Ῥέῃ Ἀρχέλεως, τελετῆς συνθήματα κρυπτὰ χαράξας ταυροβόλου πρῶτον δεῦρο τελειομένης.*

Στὴν ἐπιφάνεια πάνω στὶς ἄκρες τοῦ βωμοῦ σώζονται ὑπολείμματα ἀπὸ τὰ σώματα τεσσάρων ξαπλωμένων λιονταριῶν μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴν ἐπιγραφή. Στὸ κέντρο τοῦ βωμοῦ ὑπόλειμμα ἀπὸ δάδα.

Στὴν ὄψη ἀριστερὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἀπεικονίζονται τέσσερις μορφές, τρεῖς γυναῖκες καὶ ἕνας ἄντρας, οἱ δύο γυναῖκες εἶναι καθισμένες[1]. Φανερὸς εἶναι ὁ ἀγαλματικός τους τύπος. Ἀριστερὰ ὄρθια νέα ποὺ κρατάει δύο δάδες μὲ τὴ φλόγα πρὸς τὰ κάτω. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται κυματιστὰ πίσω. Τὸ πρόσωπο ὠοειδές, πλατύ, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀδρά. Φοράει χιτώνα ψηλὰ ζωσμένο καὶ ἱμάτιο. Τὸ κεφάλι ἔχει ἐλαφρὴ κλίση πρὸς τὰ ἀριστερά. Πλάι της καθισμένη ἡ Κυβέλη. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο. Τὰ μαλλιά της εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ πέφτουν μὲ μακριοὺς ὀφιοειδεῖς βοστρύχους πάνω στὸ στῆθος. Στὸ κεφάλι φοράει φρυγικὸ πίλο. Ἔχει περίγραμμα προσώπου στρογγυλό. Τὰ χαρακτηριστικά, ὅσα ἔχουν ἀπομείνει, ἀδρά. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει τύμπανο, στὸ δεξιὸ μικρὴ φιάλη. Σὲ θρόνο, ἀκριβῶς πλάι, δεξιά της, κάθεται ἡ Δήμητρα. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει χοντρὸ σκῆπτρο (δάδα;), πάνω στὸ ὁποῖο περιελίσσεται φίδι. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει καὶ τὸ κεφάλι. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, πλαισιώνουν ἡμικυκλικὰ τὸ μέτωπο καὶ φέρονται μὲ ἐπάλληλους κυματισμοὺς πίσω. Ἔχει πρόσωπο ὠοειδές, πλατὺ καὶ παχύ, χαρακτηριστικὰ ἀδρά. Πλάι

1. Οἱ ταυροβολικοὶ βωμοὶ ἀρ. εὑρ. 1746 καὶ 1747 βρέθηκαν στὸ Χαλάνδρι. Οἱ βωμοὶ φέρουν τραύματα μεγάλα καὶ μικρότερα στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ κοκκινωπὸ χρῶμα ὀφείλεται στὴν παραμονὴ τῶν βωμῶν σὲ κοκκινόχωμα. Λείπουν τὰ σώματα τῶν λιονταριῶν, οἱ δάδες καὶ ἀπὸ τὸ βωμὸ 1747 τμήματα ἀπὸ τὶς ἐπιφάνειες τῶν γωνιῶν πάνω. Ἀρ. 1746: μῆκος δύο πλευρῶν 0.46 μ. × 0.36 μ., ὕψ. 0.38 μ., διαγωνίου 0.57 μ. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ 308, ἀρ. 1746 - 1747. ΣΒΟΡΩΝΟΣ 473, ἀρ. 165 - 166, εἰκ. LXXX. M. P. NILSSON, Geschichte der griechischen Religion II 318, 624, εἰκ. 12. DITTENBERGER, SIG^3 II 624, ἀρ. 907. 1746: IG II^2 4841. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ΣΤ' σ. 496, μὲ εἰκ. S. KAROUZOU, Nationalmuseum 126, ἀρ. 1746 - 1747.

στὴ Δήμητρα νέος μὲ κοντὸ χιτώνα καὶ ἱμάτιο ποὺ συγκρατεῖται στὸ δεξιὸ ὦμο ἀπὸ πόρπη στρογγυλή. Στὰ χέρια κρατάει δάδα ἀναμμένη. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται πρὸς τὰ πίσω. Τὸ πρόσωπο στρογγυλὸ καὶ παχύ. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἁδρά. Τὸ κεφάλι ἔχει ἔντονη κλίση πρὸς τὰ ἀριστερά. Πάνω ἀπὸ τὶς τέσσερις μορφὲς γιρλάντα, ἀπὸ τὴν ὁποία κρέμονται τρία βουκράνια καὶ δύο σχηματοποιημένα στεφάνια. Πάνω ἀπὸ τὴ γιρλάντα στενὴ ἀδιακόσμητη ζώνη.

Στὴν ἄλλη ὄψη ἀπεικονίζεται ἡ Κυβέλη καθισμένη. Πατάει σὲ ὑποπόδιο. Φοράει φρυγικὸ πίλο καὶ χιτώνα ψηλὰ ζωσμένο. Στὰ πόδια της ἁπλωμένο τὸ ἱμάτιό της. Τὰ μαλλιὰ κατεβαίνουν σὲ ὀφιοειδεῖς βοστρύχους πάνω στοὺς ὤμους. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει τύμπανο, μὲ τὸ δεξιό της, τυλιγμένο σὲ φαρδὺ μανίκι, ἀγκαλιάζει τὸν Ἄττη, ποὺ στρέφει τὸ κεφάλι του πρὸς αὐτήν. Φοράει φρυγικὸ πίλο, χιτώνα καὶ κοντὸ ἱμάτιο, ποὺ στὸν δεξιὸ ὦμο συγκρατεῖται ἀπὸ στρογγυλὴ πόρπη. Στὸ δεξιὸ χέρι του κρατάει καλαύρωπα. Στὴ ρίζα τοῦ σχηματοποιημένου φοίνικα μὲ τοὺς καρποὺς ὄρθιο τύμπανο σὲ σχῆμα ὠοειδές. Στὸν κορμὸ τοῦ φοίνικα σύριγγα, λοξὰ τοποθετημένη. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν θεῶν τὸ πολύπτυχο πανὶ τῆς ἕνωσης. Στὰ πόδια της κάτω λιοντάρι σχηματοποιημένο, ποὺ στρέφει τὸ κεφάλι του πίσω πρὸς τὴ θεά. Σχηματοποιημένος φοίνικας μὲ καρποὺς ἀπὸ τὸν ὁποῖο κρέμονται κρόταλα καὶ ἕνα πανί.

Πάνω καὶ κάτω στὴ βάση τοῦ βωμοῦ ἐξώγλυφες ζῶνες. Στὴν τρίτη ὄψη μεταξὺ χιαστὶ διασταυρωμένων δαδῶν ὑπάρχουν πάνω ἀνάγλυφη οἰνοχόη, φιάλη, τύμπανο καὶ καλαύρωψ. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ φοίνικες.

1747. Τετράπλευρος βωμὸς παρόμοιος μὲ τὸν ἀρ. 1746, ἀφιερωμένος στὴ Ρέα καὶ στὸν Ἄττη ἀπὸ τὸν ἱερέα τῶν Μυστηρίων Μουσώνιο[1]. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βωμοῦ ὑπολείμματα ἀπὸ σώματα τεσσάρων μικρῶν ξαπλωμένων λιονταριῶν, στὸ κέντρο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βωμοῦ στρογγυλὴ ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση δάδας. Ἡ κατεύθυνση τῶν λιονταριῶν πρὸς τὴν ἐπιγραφή, ποὺ εἶναι καὶ ἡ κυρία ὄψη τοῦ βωμοῦ. Ἡ ἐπιγραφή: *Μετὰ τὴν ὑπατείαν Ὀνωρίου καὶ Εὐοδίου πρὸ ἓξ Καλ(ανδῶν) Ἰουνίων ἄρχ(οντος) Ἑρμογένους ἐτελέσθη ταυροβόλιον ἐν Ἀθήναις, ὅπερ παραλαβὼν Μουσώνιος ὁ λαμ(πρότατος) τῆς τελετῆς τὸ σύνθημα τὸν βωμὸν ἀναίθηκα.*

Στὴν ὄψη ἀριστερὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἀπεικονίζονται τέσσερις μορφές, τρεῖς γυναῖκες καὶ ἕνας ἄντρας, οἱ δύο γυναῖκες καθισμένες σὲ θρόνους. Ἀριστερὰ καθισμένη ἡ Κυβέλη. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ πέφτουν μὲ μακριοὺς ὀφιοειδεῖς βοστρύχους στοὺς ὤμους. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδὲς καὶ λεπτὰ χαρακτηριστικά. Φοράει φρυγικὸ κάλυμμα καὶ χιτώνα ζωσμένο. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει τύμπανο καὶ στὸ δεξιὸ φιάλη. Σὲ θρόνο χαμηλότερο, χωρισμένο ἀπὸ λιονταράκι, κάθεται ἡ Δήμητρα. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει τὸ σκῆπτρο, πάνω στὸ ὁποῖο περιελίσσεται φίδι. Φοράει ἱμάτιο ποὺ καλύπτει καὶ τὸ κεφάλι. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται μὲ ἐπάλληλους κυματισμοὺς πίσω. Ἔχει πρόσωπο ὠοειδές, μὲ λεπτὰ καλλιγραφικὰ χαρακτηριστικά. Δύο ἄνθινα στεφάνια κρέμονται ἀπὸ γιρλάντα διακοσμημένη μὲ 3 βουκράνια (τὸ ἕνα εἶναι κατεστραμμένο). Πλάι στὴ Δήμητρα νέος μὲ κοντὸ χιτώνα καὶ ἱμάτιο ποὺ συγκρατεῖται στὸ δεξιὸ ὦμο ἀπὸ πόρπη στρογγυλή. Στὰ χέρια κρατάει δάδα. Ὄρθια, πλάι στὴν Κυβέλη, νέα μὲ λεπτὸ κορμί. Φοράει χιτώνα ζωσμένο καὶ ἱμάτιο καὶ κρατάει στὰ χέρια δάδες μὲ τὴ φλόγα πρὸς τὰ κάτω. Πατάει πάνω σὲ ὑποπόδιο, ὅπως καὶ οἱ θεὲς καὶ ὁ νέος. Ὁ καλλιτέχνης ἔχει δηλώσει κάτω ἀπὸ τὰ λεπτὰ ὑφάσματα τὸν ὀμφαλὸ τῆς Κυβέλης καὶ τῆς ἀκολούθου της.

Στὴν ἄλλη ὄψη καθισμένη ἡ Κυβέλη, πατάει σὲ ὑποπόδιο. Φοράει ψηλὰ ζωσμένο χιτώνα μὲ λεπτὴ ζώνη, στὰ πόδια της ἁπλωμένο τὸ ἱμάτιο. Στὸ κεφάλι φοράει φρυγικὸ πίλο. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται πρὸς τὰ πίσω καὶ ἀπολήγουν σὲ ὀφειοειδεῖς βοστρύχους ποὺ

1. Μῆκος δύο πλευρῶν 0.41 μ. × 0.37 μ., ὕψ. 0.37 μ., βάθος 0.45 μ. IG II² 4842.

φθάνουν ὡς τὸ στῆθος. Πάνω ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ μετώπου τριγωνικὴ ἀπόληξη. Μὲ τὸ ἀριστερό της χέρι, ποὺ στηρίζεται σὲ παραστάδα, κρατάει τύμπανο. Πλάι στὰ πόδια της λιοντάρι στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω. Ἀπὸ τὸν σχηματοποιημένο φοίνικα μὲ τοὺς καρποὺς στὴν ἄκρη τοῦ βωμοῦ κρέμονται κρόταλα κι ἕνα πανί. Μὲ τὸ δεξιό της χέρι ἀγκαλιάζει τὸν Ἄττη, ποὺ ἔχει στραμμένο τὸ κεφάλι του πρὸς τὴ θεά. Φοράει φρυγικὸ πίλο, χιτώνα κοντὸ καὶ ἱμάτιο, ποὺ στὸν δεξιὸ ὦμο συγκρατεῖται ἀπὸ στρογγυλὴ πόρπη. Στὸ δεξιό του χέρι κρατάει καλαύρωπα. Στὴ ρίζα τοῦ σχηματοποιημένου φοίνικα μὲ τοὺς καρποὺς ὄρθιο τύμπανο σὲ σχῆμα ὠοειδές. Ἀπὸ τὸν φοίνικα κρεμασμένη ἡ σύριγγα λοξὰ τοποθετημένη. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν θεῶν τὸ πολύπτυχο πανὶ τῆς ἕνωσης.

Στὴν τρίτη ὄψη, μεταξὺ χιαστὶ διασταυρωμένων δαδῶν, ὑπάρχουν πάνω ἀνάγλυφη οἰνοχόη καὶ φιάλη, τύμπανο ὠοειδὲς καὶ καλαύρωψ. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ φοίνικες μὲ δύο καρπούς.

Θεματικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ οἱ παραστάσεις τῶν δύο βωμῶν εἶναι ὅμοιες, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὲς διαφορές, στὸ μέγεθος καὶ στὴν τοποθέτηση τῶν ἀντικειμένων. Ἐπίσης ὁρισμένες λεπτομέρειες λείπουν ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ βωμοῦ ἀρ. εὐρ. 1746. Ἡ δουλειὰ τοῦ βωμοῦ μὲ ἀρ. 1747 εἶναι ποιοτικὰ καλύτερη.

Εἰκονογραφικὰ ὑπάρχουν οἱ ἑξῆς διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο βωμῶν:

Στὴν ὄψη μὲ τὶς τέσσερις μορφές: Στὸ βωμὸ ἀρ. 1746 λείπουν: τὸ λιονταράκι ἀνάμεσα στὸ θρόνο τῶν θεαινῶν, ἡ παραστάδα ὅπου στηρίζει τὸ χέρι της μὲ τὸ τύμπανο ἡ Κυβέλη, τὰ ὑποπόδια ἀπὸ τὴ νέα καὶ τὸ νέο ποὺ κρατοῦν δάδες. Τὰ ὑποπόδια τῶν θεαινῶν στὸ βωμὸ 1746 εἶναι μονά, ἐνῶ τὰ ἀντίστοιχα στὸν ἄλλο βωμὸ εἶναι διπλά. Ἐπίσης δὲν δηλώνονται οἱ ἄκρες τῶν ποδιῶν στὴ νέα μὲ τὶς λαμπάδες.

Τὰ στεφάνια στὸ βωμὸ ἀρ. εὐρ. 1746 εἶναι σχηματικὰ δοσμένα. Λείπουν ἐπίσης οἱ ἄνθινες γιρλάντες ποὺ κρέμονται ἀπὸ τὰ ἀκραῖα βουκράνια στὸ βωμὸ μὲ ἀρ. εὐρ. 1747. Στὴν ὄψη μὲ τὶς δύο μορφές, Ἄττιδος - Κυβέλης, λείπει ἡ παραστάδα ὅπου στηρίζει τὸ χέρι της μὲ τὸ τύμπανο ἡ Κυβέλη.

Στὴν τρίτη ὄψη μὲ τὶς χιαστὶ διασταυρωμένες δάδες, ἡ φιάλη καὶ ἡ οἰνοχόη εἶναι ἀδιακόσμητες στὸ βωμὸ 1746 καὶ τὰ κλαδιὰ τῶν φοινίκων λίγα καὶ χωρὶς καρπούς.

Διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο βωμῶν ὑπάρχουν καὶ στὴν τοποθέτηση καὶ στὸ μέγεθος ὁρισμένων ἀντικειμένων, π.χ. στὸ βωμὸ μὲ ἀρ. εὐρ. 1746 ἡ σύριγγα εἶναι τοποθετημένη ἴσια πάνω στὸ φοίνικα (στὸ βωμὸ 1747 λοξά). Ὁ καλαύρωψ στὸ βωμὸ 1746 κοντὰ στὴν ἄκρη τοῦ τυμπάνου (στὸ βωμὸ 1747 εἶναι ἀνάγλυφος στὸ μέσο). Ὁ κορμὸς τοῦ ἀριστεροῦ φοίνικα στὸ βωμὸ 1746 στὴν παράσταση Ἄττη Κυβέλης δείχνει διαφοροποίηση τοῦ ὄγκου (στὸ βωμὸ 1747 εἶναι ἐπίπεδος). Στὴν ὄψη μὲ τὶς χιαστὶ διασταυρωμένες δάδες, στὸ βωμὸ 1746 τὸ τύμπανο εἶναι στρογγυλὸ καὶ ὁ καλαύρωψ ὁριζόντια τοποθετημένος (στὸ βωμὸ 1747 τὸ τύμπανο ἔχει σχῆμα ὠοειδὲς καὶ ὁ καλαύρωψ εἶναι λοξὰ τοποθετημένος).

Γενικὰ οἱ φιγοῦρες καὶ τὰ ἀντικείμενα εἶναι χονδροειδέστερα, βαρύτερα καὶ μεγαλύτερα στὸ βωμὸ ἀρ. εὐρ. 1746 (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὀμφαλικὲς φιάλες, τὸν καλαύρωπα καὶ τὸ τύμπανο, ποὺ εἶναι μεγαλύτερα στὸ βωμὸ ἀρ. 1747). Ἀναμφισβήτητα οἱ βωμοὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀττικὸ ἐργαστήρι. Ἡ διαφορὰ τῆς δουλειᾶς ὅμως εἶναι μεγάλη: βαριά, λαϊκή, τοῦ βωμοῦ ἀρ. 1746, λεπτὴ καλλιγραφικὴ τοῦ βωμοῦ ἀρ. 1747, ποὺ προδίδει καλλιτέχνη ἀξιόλογο, μ' εὐαισθησία καὶ φαντασία. Εἶναι ἀπίθανο νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Προφανῶς συνεργάτες ἢ ἀκόμα δάσκαλος καὶ μαθητὴς ἐργάστηκαν γιὰ τοὺς δύο ἀξιόλογους βωμοὺς ποὺ λόγω θέματος καὶ τεχνοτροπίας εἶναι μοναδικοί.

Χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ στὸ τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., τὸ 386 - 387 μ.Χ.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Ο ΕΦΗΒΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ*

(Πίν. 28)

Περὶ τὰ μέσα Ἰουνίου 1925 ἡ θάλασσα τοῦ Μαραθῶνος ἀπέδωσεν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὸν θαυμασμὸν τῶν πολλῶν «ὁλόκληρον εὐμέγεθες χάλκινον ἄγαλμα» μειρακίου[1]. Τοῦτο, καθαρισθὲν μὲ πολλὴν ἐπιμονὴν καὶ ἐπιμέλειαν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ὑπὸ τὴν ἔμπειρον ἐπίβλεψιν τοῦ Κ. Ζέγγελη[2], ἐκτίθεται ἔκτοτε εἰς κοινὴν θέαν κοσμοῦν τὴν συλλογὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου παρὰ τὰ ἄλλα θαυμαστὰ δῶρα τῆς ἑλληνικῆς θαλάσσης, τὸν θεὸν τοῦ Ἀρτεμισίου, τὸν χαλκοῦν ἔφηβον τῶν Ἀντικυθήρων, τὸν χαλκοῦν ἵππον μὲ τὸν ἱππέα του.

Εἰς τὸ ἄγαλμα ἀνεγνωρίσθη Ἑρμῆς[3]. Εἰκονίζεται ὄντως ὁ Ἑρμῆς καὶ δὴ ὡς ἀγώνιος ἢ ἐναγώνιος; Τὸ ἄγαλμα τοῦ Μαραθῶνος φέρει, ὡς γνωστόν, περὶ τὴν οὔλην κόμην ται-

* Θερμὰς ἐκφράζω εὐχαριστίας πρὸς τὸν κ. Γ. Δοντᾶν, διὰ τὰς κριτικάς του παρατηρήσεις. Ὁμοίως εὐχαριστίαι ἐκφράζονται πρὸς τὴν τότε ἔφορον χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου δ. Ἀγγελικὴν Λεμπέση, διότι ἐπέτρεψε τὴν λῆψιν νέων φωτογραφιῶν τοῦ ἀγάλματος. Ἡ φωτογράφησις ἔγινε ἀπὸ τὸν κ. Ἀ. Μηλιαράκην.

1. Περὶ τῶν συνθηκῶν τῆς εὑρέσεως βλ. Κ. Α. Ρωμαιον, ΑΔ 9, 1924 - 25, 146 κέ. Picard, Manuel III 2, 500 σημ. 1.

2. Κ. Ρωμαιος, ΑΔ 9, 1924-25, 147. Κ. Ζεγγελης, ΠΑΑ 1, 1926, 47 κέ. ΑΕ 1924, 86 κέ.

3. Ὁ Ρωμαιος, ΑΔ 9, 1924 - 25, 158 κέ., 186 κέ. διαβλέπει εἰς τὸ ἄγαλμα ἀπεικόνισιν νεαροῦ Ἑρμοῦ περιεργαζομένου χελώνην. Ἀλλ' ὅμως σημειώνει ὅτι ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁριστικὴ καὶ βεβαία. Ἡ ἀπώλεια τοῦ χαρακτηριστικοῦ ἀντικειμένου, ὡς καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ἀναλογιῶν, ἀφήνουν ἐλεύθερον τὸ στάδιον εἰς πολλὰς εἰκασίας. Ὁ Ρωμαῖος προτιμᾷ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Ἑρμοῦ προσβλέποντος μετ' ἐκπλήξεως χελώνην ἢ ἄλλο τι ἱερὸν εἰς αὐτὸν ζῷον, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείει τὴν ἑρμηνείαν τοῦ διακονοῦντος εἰς θυσίας παιδός, ἐνῶ θεωρεῖ δυσκολωτέραν τὴν παράστασιν ἀθλητοῦ.

Ὁ Studniczka, LeipzWBl 1927 στηρίζεται εἰς τὴν ταινίαν τῆς κόμης μὲ τὴν εἰς σχῆμα φύλλου δάφνης πρὸς τὰ ἐμπρὸς καμπτομένην προεξοχὴν ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Τοῦτο προσιδιάζει κυρίως κατὰ τὸν 5ον αἰ. καὶ εἰς τὸν κόσμον τῆς παλαίστρας. Κατ' ἀκολουθίαν τὸ κόσμημα χαρακτηρίζει εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν τέχνην τὸν θεὸν τῶν γυμνασίων καὶ τῆς παλαίστρας, τὸν Ἑρμῆν ἀγώνιον ἢ ἐναγώνιον. Τὸ ἄγαλμα τοῦ παιδὸς χαρακτηρίζει νεανικὴ ῥαδινότης καὶ πραξιτέλειος εὐκαμψία. Ὁ παῖς, περίπου 15 ἐτῶν, δυσκόλως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἰκονίζῃ εἰς τὴν ἡλικίαν αὐτὴν θνητὸν νικητὴν εἰς ἀγῶνας. Ἑπομένως εἶναι ὁ ἴδιος ὁ θεός, εἰς τὸν ὁποῖον προσιδιάζει ἀσφαλῶς ἡ ἐρατεινὴ σοβαρότης τῆς φυσιογνωμίας. Εἰς ὁμοίως νεανικὴν μόρφωσιν ἀποδίδεται ὁ Ἑρμῆς ὁ ἐπωνομαζόμενος Καδμῖλος (Λυκοφρων 162).

Ὁ Picard, Manuel III 2, 504 ἐξαίρει τὸ μυῶδες, ἀνειμένον καὶ ὑγιὲς σῶμα. Στηριζόμενος εἰς τὴν ταινίαν τῆς κόμης μὲ τὸ εἰς αὐτὴν ἐνειρόμενον, ἀνορθούμενον καθέτως εἰς τὸν ἄξονα τοῦ μετώπου, πτερόσχημον ἢ πεταλόσχημον κόσμημα, ἀναγνωρίζει ἀναμφιβόλως Ἑρμῆν. «Nul doute qu'un Hermès jeune nous soit ainsi désigné: génie adolescent des parages du Cyllène, presque un enfant encore!». Μὲ τὴν γυμνότητα αὐτὴν — θείαν ἢ ἡρωϊκὴν — μὲ τὸ ὕψος αὐτὸ τῶν τεσσάρων ἑλληνικῶν ποδῶν δὲν εἶναι δυνατόν, ἰσχυρίζεται ὁ Picard, νὰ ἀναμένωμεν πολεμιστὴν ἢ ἀθλητήν, οὔτε πρόκειται περὶ ἁπλοῦ θνητοῦ διακονοῦντος εἰς θυσίαν, ὁ ὁποῖος κρατεῖ, ὅπως πράττει ἡ περίφημη Fanciulla ἀπὸ τὸ Anzio, πινάκιον μὲ τὸ ἱερὸν ἀντικείμενον. Ἡ φέρουσα χεὶρ ἦτο, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, ὑψωμένη.

Ὁ Buschor, Die Plastik der Griechen[2] 91 χαρακτηρίζει τὸν παῖδα Ἑρμῆν.

Ὁ Schuchhardt, Die Antike 6, 1930, 235 σημειώνει ὅτι τὸ ἐπὶ τῆς ταινίας ὀρθὸν κόσμημα χαρακτηρίζει παλαιστρίτας καὶ Ἑρμῆν. Ὁμοίως καὶ Lullies - Hirmer, Griech. Plastik[4] (1979) πίν. 220, 221, σ. 113. Ὁ Χρ. Τσουντας, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης (1928) 434 κέ. ἑρμηνεύει τὸν παῖδα ὡς παλαιστρίτην.

νίαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔμπροσθεν καὶ ἀκριβῶς ἄνωθεν τοῦ μέσου τοῦ μετώπου εἶναι προσηλωμένον ὀρθὸν φυλλοειδὲς κόσμημα (εἰκ. 1, πίν. 28) περιγραφόμενον ὑπὸ τοῦ Ρωμαίου ὡς «φυλλάριον»[1]. Τὸ προσάρτημα τοῦτο τῆς ταινίας τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγάλματος, εὑρι-

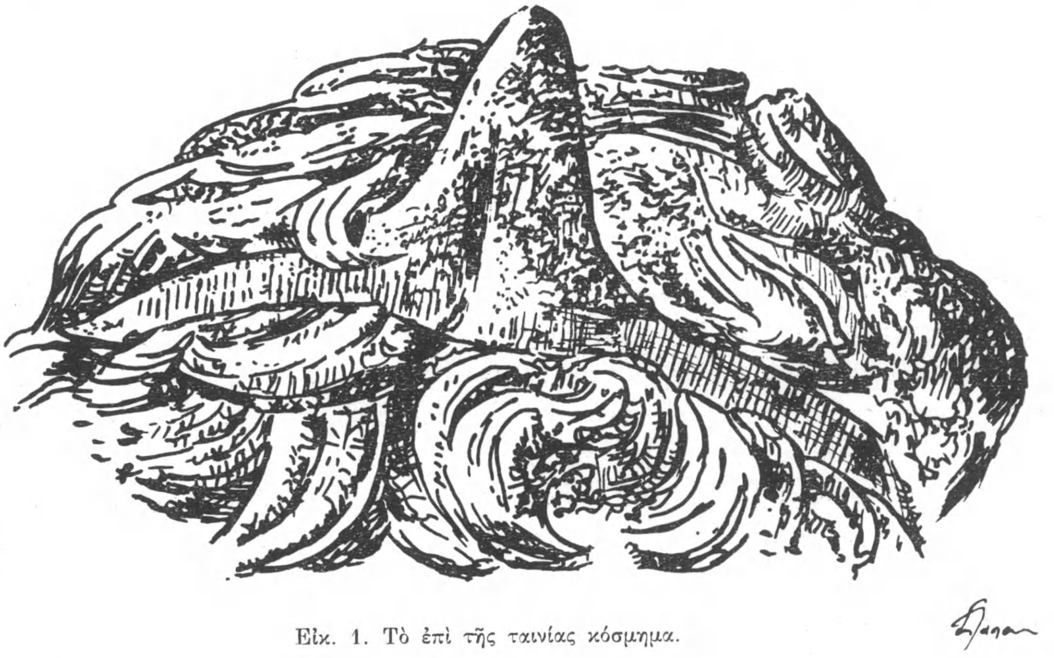

Εἰκ. 1. Τὸ ἐπὶ τῆς ταινίας κόσμημα.

σκόμενον εἰς τόσον ἐπιφανῆ καὶ ἐπιδεικτικὴν τρόπον τινὰ θέσιν, δὲν φαίνεται ἄμοιρον σημασίας, ἀλλὰ τοὐναντίον φαίνεται ὅτι ἐτέθη ἐκεῖ πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ εἰκονιζομένου. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους, ἐφ' ὅσον τὸ ἄγαλμα ἦτο πληρέστερον ἢ σήμερον ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν λειτουργίαν τῶν χειρῶν, ἦτο σαφὴς ἡ παράστασις καὶ ἡ ταύτισις τοῦ παριστωμένου εὔκολος, τότε καὶ τὸ «φυλλά-

1. ΑΔ 9, 1924 - 25, 155 κέ. Ὁ Ρωμαῖος παρερμήνευσε τὸ φυλλάριον, τὸ ὁποῖον εἶναι προφανῶς χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀγάλματος χαρακτηρίζων αὐτὸ διακοσμητικόν. Ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς ὀρθῆς ἑρμηνείας ἐπῆλθε μοιραίως διότι τὸ φυλλάριον ἐσχετίσθη πρὸς τὸ ὑπὸ μεταγενεστέρου, καὶ δὴ ρωμαϊκοῦ τύπου Ἑρμοῦ, φερόμενον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς συμβολικὸν ἐπίσης κόσμημα, τὸ σύνθετον ἐκ φυλλαρίου καὶ δύο ἑκατέρωθεν πτερῶν. Ἀλλὰ τὸ ἑρμαϊκὸν ἐκεῖνο συμβολικὸν κόσμημα δυσκόλως ἠμπορεῖ νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸ χαρακτηριστικὸν σύμβολον τοῦ παιδὸς τοῦ Μαραθῶνος, διότι εἶναι ἐντελῶς διαφόρου συνθέσεως. Δὲν εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ διευκολύνῃ τὰ πράγματα ἡ πρὸς τοῦτο διατυπωθεῖσα ὑπόθεσις ὅτι «κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ἐνόμισαν ἀπαραίτητα τὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πτερὰ καὶ ἑπομένως ἀναγκαῖον τὸ συμπλήρωμα τοῦ μεταξὺ κενοῦ διὰ τοῦ φυλλοειδοῦς κοσμήματος». Ἐπειδὴ τὸ φυλλοειδὲς κόσμημα εἶναι ἀρχαιότερον (ὕστεροι ἀρχαϊκοὶ χρόνοι) μᾶλλον τὰ πτερὰ θὰ ὤφειλαν νὰ ἑρμηνευθοῦν εἰς τὸν Ἑρμῆν ὡς ἀναγκαῖα διακοσμητικὰ συμπληρώματα τοῦ φυλλαρίου. Ἀλλὰ προκειμένου περὶ συμβόλου καὶ συμβολικοῦ χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος, θὰ ἦτο μεθοδικῶς ἐσφαλμένον νὰ ἑρμηνεύσωμεν αὐτὸ ὡς ἁπλῆν διακοσμητικὴν ἀνάγκην. Ἡ ἐπανάληψις ὡρισμένων συμβόλων ὑπὸ τύπον κοσμήματος ἐπὶ ὡρισμένων παραστάσεων ἢ ὁμοίου ἢ συγγενοῦς περιεχομένου καθιστᾷ ἀναμφισβήτητον τὴν συμβολικὴν φύσιν τοῦ κοσμήματος καὶ ὑποδεικνύει τὴν συγγένειαν ἢ τὴν ταυτότητα τῶν παραστάσεων ἀναλόγως πρὸς τοὺς συντρέχοντας ἑκάστοτε λόγους. Καὶ τοὐναντίον ἡ διαφορὰ τῶν συμβόλων προέρχεται ἀναγκαίως ἀπὸ τὴν διάφορον φύσιν τῶν εἰκονιζομένων. Κατὰ ταῦτα, ἐπειδὴ τὸ φυλλάριον τοῦ παιδὸς τοῦ Μαραθῶνος δὲν εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ σύνθετον συμβολικὸν κόσμημα τοῦ ὑστέρου ἑλληνορρωμαϊκοῦ Ἑρμοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ζητήσωμεν ἄλλην ἑρμηνείαν τοῦ φυλλαρίου, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τοῦ χαλκοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

ριον» τοῦτο τῆς ταινίας ἦτο ἀσφαλῶς σαφέστερον ὡς χαρακτηριστικὸν μέλος τῆς ὅλης συνθέσεως. Διὰ τοῦτο εἶναι δύσκολον νὰ συμφωνήσῃ κανεὶς πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Ρωμαίου ὅτι τὸ φυλλάριον ἔχει μὲν κάποιαν σημασίαν, ἀλλ' αὐτὴ εἶναι διακοσμητική[1] καὶ ὄχι συμβολική. Ἡ διακοσμητικὴ σημασία τοῦ φυλλαρίου εἶναι πάντως δευτερεύουσα, πρωτεύει δὲ ἡ συμβολικὴ καὶ χαρακτηριστικὴ τοῦ παιδίου σημασία αὐτοῦ. Τὸ λεγόμενον κόσμημα τοῦτο ἀπαντᾷ εἰς παραστάσεις καθωρισμένης φύσεως καὶ εἰλημμένας ἐξ ὡρισμένου κύκλου τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Εἶναι ἄρα ἀναμφισβήτητον ὅτι πρόκειται περὶ χαρακτηριστικοῦ συμβόλου[2].

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν παραστάσεων τούτων, ἰδίᾳ τῶν ἀγγειογραφικῶν, προκύπτει ὅτι τὰ φέροντα τὸ φυλλάριον τοῦτο πρόσωπα ἀνήκουν εἰς κύκλους γυμναστικοὺς ἢ ἀθλητικούς, ἤτοι εἰς τὸ περιβάλλον τῆς παλαίστρας εἴτε τῆς ἀνθρωπίνης εἴτε τῆς ἡρωικῆς ἢ μυθολογικῆς. Φέρουν δὲ τὸ διακριτικὸν τοῦτο κόσμημα καὶ «ἄλλα πρόσωπα, ὡς οἱ ἀττικοὶ ἥρωες, Νῖσος, Πάλλας, Ὀρνεύς, Λύκος ἐπὶ τοῦ κρατῆρος ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, διάφοροι θεότητες, πτερωτοὶ δαίμονες καὶ ἐπὶ κρατῆρος τοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης παρὰ τοὺς Λαπίθας καὶ εἷς Κένταυρος»[3], ἤτοι ἅπαντες ἄνδρες θνητοὶ ἢ ἥρωες καὶ μυθολογικὰ ὄντα, τῶν ὁποίων ἡ φύσις εἶναι εἰς ἐκείνους μὲν ἐκ τοῦ περιβάλλοντος σαφὴς ὡς ἀθλητική, εἰς τούτους δὲ ἐκ τῆς παραδόσεως γνωστὴ καὶ ἐκ τῆς παραστάσεως ἐνίοτε κεκυρωμένη ὡς φύσις ἰσχυρὰ καὶ ὑπερέχουσα κατὰ τὴν ὑλικὴν δύναμιν.

Εἰς τὰ ἑπόμενα θὰ μελετήσωμεν τὰς παραστάσεις εἰς τὰς ὁποίας ἀπαντᾷ τὸ κόσμημα. Ἡ ἔρευνά μας θὰ περιλάβῃ μνημεῖα πλαστικῆς, ἀγγειογραφικὰς παραστάσεις καὶ νομίσματα καὶ θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ συναγάγωμεν συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ παιδὸς τοῦ Μαραθῶνος. Εἰκονίζεται Ἑρμῆς, νεαρὸς παλαιστρίτης ἢ διακονῶν εἰς θυσίας παῖς;

Τὸ κόσμημα παρουσιάζεται εἰς τέσσαρας βασικὰς παραλλαγάς:

1) Τὸ κόσμημα προσαρμόζεται εἰς τὴν ταινίαν. «Γενικῶς ἔχει τὸ σχῆμα καμπτομένου πρὸς τὰ ἔξω φύλλου, μὲ τὴν κάτω ὄψιν καὶ τὴν ἐξέχουσαν ράχιν ἐμπρός, ἀλλ' ἡ ἰδέα τοῦ φύλλου ἐπισκοτίζεται, διότι δὲν εἰκονίζεται τούτου τὸ μετὰ τοῦ μίσχου κατώτερον μέρος καὶ τοὐναντίον καλύπτεται ἐν μέρει ὑπὸ τῆς ταινίας», ὡς περιγράφει τὸ

1. Ἀντιθέτως νομίζω ὅτι πρόκειται περὶ ἰδιαιτέρου χαρακτηριστικοῦ, ἤτοι συμβολικοῦ κοσμήματος, διότι ἀκριβῶς, ὅπως καὶ ὁ Ρωμαῖος παρετήρησε χωρὶς νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὴν παρατήρησίν του, τὸ κόσμημα τοῦτο ἀπαντᾷ συχνάκις «μεταξὺ τῶν παλαιστριτῶν καὶ ἐν γένει τῆς νεολαίας καὶ τῶν περὶ αὐτὴν» (ἔ.ἀ. σ. 157). Ὡς πρὸς τὸ εἰς τὸ μέσον τοῦ συνθέτου κοσμήματος φύλλον ἢ πτερὸν εἶναι γνωστὴ ἡ διαμάχη μεταξὺ τοῦ FURTWÄNGLER, BJb 103, 1898, 1 κἑ. 107, 1902, 37. 108/9, 1903/4, 239. 114, 1909, 193 (πτερόν, γραφὶς τοῦ Θὼβ ὡς ἱερογραμματέως) καὶ FÖRSTER, JdI 13, 1898, 177 κἑ. 19, 1904, 137 (φύλλον). Βλ. Κ. ΡΩΜΑΙΟΝ, ΑΔ 9, 1924 - 25, 157 σημ. 6. Οἱ δύο ἀρχαιολόγοι ᾐσθάνοντο τὴν ἀνάγκην ἀποδόσεως σημασίας εἰς τὸ εἰς τὸ μέσον εἰκονιζόμενον, εἴτε φύλλον εἴτε πτερὸν ἦτο τοῦτο. Ὁ Ρωμαῖος ἰσχυρίζεται ὅτι «ἡ ἀνάγκη, ἥτις ἐγκατέστησε μονίμως μεταξὺ τῶν δύο πτερῶν τὸ ἔκπαλαι γνωστὸν κόσμημα, ἦτο καθαρῶς τεχνικὴ χάριν πληρώσεως τοῦ κενοῦ καὶ ὅτι, ἂν ἀπεδόθη σημασία τις εἰς τὸ κόσμημα, αὕτη θὰ ἦτο ὑστερογενής».

2. Τὰς εἰς τὴν τέχνην μὲ τὸ φυλλάριον τοῦτο ἀπαντώσας μορφὰς συνέλεξεν ὁ E. VON MERCKLIN, RM 38/39, 1923/24, 86, 2. Βλ. PASSOW, Philolog. Untersuchungen XVII, 13. W. BREMER, Die Haartracht des Mannes in archaisch-griechischer Zeit (1911) 17. FR. HAUSER, ÖJh. 10, 1907, 10 κἑ. G. BLUM, RA 21, 1913, 269 κἑ. DE RIDDER, Bronzes antiques du Louvre, I ἀρ. 163. J. D. BEAZLEY, Kleophradesmaler 28. ANTJE KRUG, Binden in der griechischen Kunst (Diss. Mainz 1968) 34 κἑ., 94 κἑ.

3. ΑΔ 9, 1924 - 25, 157.

κόσμημα τοῦ παιδὸς τοῦ Μαραθῶνος ὁ Ρωμαῖος (ΑΔ 9, 1924 - 25, 155). Τὸ ὑλικὸν τοῦ κοσμήματος τούτου, πρέπει νὰ ἦτο, ὡς εἰκάζει ὁ Ρωμαῖος (σ. 157), πολύτιμον, καὶ συνεχίζει: «ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν ἀναλογιῶν, ὡς εἶναι π.χ. οἱ λεγόμενοι ἄμπυκες, χρυσᾶ ἐλάσματα ὑψηλὰ προσερραμμένα ἐπὶ τῆς ταινίας ἢ αἱ χρυσαῖ στλεγγίδες, ὀνομασθεῖσαι οὕτω διὰ τὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ κυρτὸν σκεῦος τῶν παλαιστρῶν, τὸ φύλλον θὰ ἦτο ἐκ χρυσοῦ ἢ τὸ ὀλιγώτερον ἐκ δέρματος ἐπιχρύσου».

Τὰ προβλήματα ὡς πρὸς τὸ ὑλικόν, τὸν τρόπον ἐνέρσεως καὶ τὴν ἀκριβῆ ἐμφάνισιν τῆς κερατοειδοῦς ἐξοχῆς ἢ ἀκίδος ἀντιμετωπίζει καὶ ἡ Antje Krug[1]. Ἡ Krug μετὰ ἀκριβῆ περιγραφὴν τῆς ταινίας καὶ τοῦ κοσμήματος τοῦ παιδὸς τοῦ Μαραθῶνος συνάγει ὡς πρὸς τὸ ὑλικὸν τῆς ταινίας ὅτι συνίσταται ἀπὸ μαλακὸν ὑλικὸν (ὕφασμα ἢ λεπτὸν δέρμα εὑρίσκονται ἀμφότερα εἰς τὰ πλαίσια τοῦ δυνατοῦ). Ὡς πρὸς τὴν μορφὴν ἡ ἐπὶ τῆς ταινίας προσηρμοσμένη τριγωνικὴ ἐξοχὴ ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσωμεν ἐδῶ σαφῶς ὅτι τὸ κόσμημα δὲν εἶναι φυλλοειδὲς μόρφωμα. Ἡ Krug μετὰ περιγραφὴν τῶν χαρακτηριστικῶν συμπεραίνει ὅτι εἰς τὰ περιγραφέντα φαινόμενα κατ' ἐξοχὴν προσιδιάζει μεταλλικὴ ἀκίς. Τοιουτοτρόπως ταινία καὶ εἰς αὐτὴν προσηρμοσμένον κόσμημα σύγκεινται ἀπὸ δύο διαφορετικὰ ὑλικά[2].

2) Ἡ εἰς τὴν ταινίαν προσηρμοσμένη ἐξοχὴ ἀνορθοῦται χωρὶς κύρτωσιν τῶν πλαγίων γραμμῶν ἀπολήγουσα εἰς ὀξύ. Τὸ κόσμημα ὑπὸ τὴν μορφὴν αὐτὴν ἐσχετίσθη ὑπὸ τοῦ Hauser[3] πρὸς τὸν τέττιγα καὶ μάλιστα ὅμοιον πρὸς τὸν εὑρεθέντα εἰς τὸ ἐπὶ τῆς Πάρνηθος ἄντρον τοῦ Πανός[4]. Ὁ Hauser παρατηρεῖ ὅτι ἡ κάθετος ἐπὶ τῆς περὶ τὴν κόμην ταινίας φυλλοειδὴς ἢ κερατοειδὴς ἐξοχὴ σημαίνει ἀναγκαίως εἰς τὴν ταινίαν ἐνειρμένον ἀντικείμενον, τοῦ ὁποίου τὸ σχῆμα εἶναι περισσότερον μακρὸν καὶ ὀλιγώρερον πλατύ, ἐπειδὴ ἐπεκτείνεται μέχρι τοῦ κάτω πλαισίου τῆς ταινίας. Ἀκριβὴς παρατήρησις, συνεχίζει ὁ Hauser, ἀποκλείει τὸ σφάλμα ὅτι πρόκειται περὶ διαδήματος, ὅπως εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ «Ἀλκιβιάδου» (Arndt ἔ.ἀ. 14), ἐπειδὴ ἡ ἐξοχὴ εἶναι πολὺ μακροτέρα καὶ διαχωρίζεται σαφῶς ἀπὸ τὸ διάδημα. Εἰκάζεται ὅτι ἡ κάθετος αὐτὴ προσθήκη εἶναι εἰς προφὶλ θεωρούμενος τέττιξ καὶ μάλιστα, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ὅμοιος

1. A. Krug ἔ.ἀ. 35 κἑ.

2. Ὁ H.R.W. Smith, CVA USA 5, University of California 1 (1936) 44, διακρίνει τρεῖς παραλλαγάς: 1) Ὁ apex δὲν εἶναι ἐξ ὑφάσματος, ἀλλὰ παρεμβάλλεται ἢ συνάπτεται. Παραδείγματα: A. Furtwängler - K. Reichhold, Griechische Vasenmalerei (ἐφεξῆς FR) II πίν. 116 (Κένταυροι καὶ Λαπίθαι). RA 21, 1913, 270 εἰκ. 1 (νεαρὸς μουσικός). Leningrad B 4543 (ἑρμαϊκὴ στήλη ὄχι παλαιστρική). Ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνος, ἡ καθαρωτάτη περίπτωσις, Ρωμαιος, ΑΔ 9, 155 εἰκ. 5. 2). Ἡ κορυφὴ εἶναι μέρος διαδήματος, τὸ ὁποῖον διευρύνεται καὶ ἀνυψοῦται ἄνωθεν τοῦ μετώπου. Παραδείγματα: Elite cér. III πίν. 7 (νεανίας). FR II πίν. 70 (παῖς-θεότητες). Conze, Att. Grab. 978, 984, 993 (παῖδες). Πρβ. Arndt, Strena Helbigiana 14 κἑ., εἰκ. 5 (ἔφηβος). 3) Πολὺ συχνὰ ἡ ἐξοχὴ καὶ ἡ ἀπόληξις δεσμοῦ ἢ πλοκὴ ἐσχηματισμένη εἰς συνήθη ταινίαν. Παραδείγματα: B. Graef - E. Laglotz, Die antiken vasen von der Akropolis zu Athen (1909 - 1933) II, I πίν. 17 (Ὀδυσσεὺς μὲ τὴν Κίρκην). Passow, Philolog. Untersuchungen XVII, 13 εἰκ. 4 (νεανίας) (μαλακὸν ὑλικόν). Εἰς τὰ ἑπόμενα σκληρὸν ὑλικόν: de Ridder, Vases peints de la Bibliothèque Nationale, II εἰκ. 120 (Τιθωνός). Dillwy Parish Sale, Sotheby, London, July 5, 1928, ἀρ. 20 (πωγωνοφόρος ἐραστής).

3. ÖJh. 10, 1907, Beiblatt, 9 κἑ.

4. Ὁ χρυσοῦς αὐτὸς τέττιξ, χρησιμεύων ὡς πόρπη, εὑρέθη ὑπὸ τοῦ Ἀ. Σκιᾶ εἰς βάθος 0.50 μ. ὑπὸ τὸ ἔδαφος. Α. Σκιας, ΠΑΕ 1900, 40. AM 25, 1900, 456. R. C. Bosanquet, JHS 21, 1901, 350. Κ. Ρωμαιος, ΑΕ 1906, 89 κἑ. εἰκ. 1.

πρὸς τὸν εὑρεθέντα εἰς τὸ ἄντρον τοῦ Πανὸς (Λυχνοσπηλιά). Ἂν ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ εἶναι ὀρθή, θὰ ἦτο δυνατόν, ἰσχυρίζεται ὁ Hauser, ὁ μικρὸς ἐκεῖνος τέττιξ νὰ θεωρηθῇ ὡς εὐτελέστερον residuum τοῦ μεγάλου χρυσοῦ διακόσμου τοῦ μετώπου, τὸν ὁποῖον πιστεύει ὅτι θὰ ἀποδείξῃ ὡς τὸν ὀνομαζόμενον ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην 1, 6, 3[1].

3) Τὸ κόσμημα κάμπτεται πρὸς τὰ ὀπίσω. Ἡ προσθία ράχις καμπυλοῦται ἐλαφρῶς μὲ σαφῶς πρὸς τὰ ὀπίσω ἐξέχουσαν ἀκίδα. Ἡ ὀπισθία ράχις κοιλοῦται οὕτως ὥστε τὸ κόσμημα προσεγγίζει, ὅπως καὶ τὸ τῆς μορφῆς 1, τὸ σχῆμα σφαιρικοῦ τριγώνου, ἀλλὰ κατ' ἀντίθετον φοράν.

4) Τὸ κόσμημα ἀνυψώνεται ἄνωθεν τοῦ μέσου μετώπου ἔχον εἰς τὸ εἰς προφὶλ περίγραμμα τὸ σχῆμα φύλλου δάφνης ἢ ἐλαίας.

Εἰς τὰ ἑπόμενα θὰ συγκεντρώσωμεν τὰ σχετικὰ μνημεῖα πρῶτον ἐκ τῆς ἀγγειογραφίας (ταξινομημένα κατὰ τοὺς τέσσαρας τύπους), μετὰ ταῦτα τὰ νομίσματα καὶ τέλος τὰ μνημεῖα τῆς πλαστικῆς.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Α. Πρῶτος τύπος

1. Κύλιξ (ζ. τοῦ Εὐεργίδου), Paris, Louvre G 71· Beazley, ARV² I 89, 21 (16), CVA France 28, Louvre 19, 47, πίν. 72,3.
   Ἆθλοι Ἡρακλέους καὶ Θησέως (Ἡρακλῆς καὶ λέων, Θησεὺς καὶ Μινώταυρος, Θησεὺς καὶ Προκρούστης). Ὁ Ἡρακλῆς γυμνὸς στραγγαλίζει τὸν λέοντα, φέρει δὲ περὶ τὴν κόμην στέφανον μὲ κεράτιον.
   Χρονολόγησις: περὶ τὰ 510 π.Χ.
   Τὸ κέρας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἡρωικὴν γυμνότητα δηλώνει τὴν νεανικὴν δύναμιν τοῦ ἥρωος. Περὶ τοῦ κέρατος ὡς χαρακτηριστικοῦ δυνάμεως βλ. Daremb. - Saglio 631.
2. Κύλιξ (ζ. τοῦ Colmar), Paris, Louvre G 81· Beazley, ARV² I 51, 204· CVA France 28, Louvre 19, πίν. 37,2.
   Ἐσωτ.: Δύο ἔφηβοι ἀνακεκλιμένοι ἐπὶ κλίνης. Ὁ ἀριστερὸς φέρει κεράτιον ὑπεράνω καὶ περὶ τὸ μέσον τοῦ μετώπου.
   Χρονολόγησις: περὶ τὸ 500 π.Χ.
3. Κύλιξ Boston, Mus. of Fine Arts 10.193· Beazley, ARV² II 1567, 12· Caskey - Beazley III (1963) 29 κέ., πίν. 71, 136· P. Hartwig, Die griechischen Meisterschalen πίν. 26.
   Α. Δεξιὰ ἀνὴρ στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ βάκτρου του δίδει ὁδηγίας πρὸς παῖδα, ὁ ὁποῖος ἵσταται ἐστραμμένος πρὸς αὐτόν. Ἀμφότεροι μὲ ταινίαν, ὁ δὲ ἀνὴρ ἔχει καὶ ἀνορθούμενον ἐλαφρῶς κεκαμμένον πρὸς τὰ ὀπίσω κεράτιον. Ὀπίσω τοῦ παιδὸς καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος γυμνὸς ἔφηβος ἵσταται παρατηρῶν αὐτούς. Ἀριστερὰ τῆς εἰκόνος ἔφηβος στηρίζων τὴν ἀριστεράν του εἰς τὸ ἰσχίον καὶ κρατῶν τὴν κορυφὴν τοῦ βάκτρου του προσφέρει ρόαν πρὸς παῖδα. Ὁ ἔφηβος φέρει περὶ τὴν κόμην ταινίαν μὲ ἀνορθουμένην ἀκίδα.

1. A.W. Gomme, A Historical Commentary on Thucydides I (1945) 101 κέ. Ἐπίσης A.B. Cook, Zeus III1 (1940) 250 κέ. A. Rumpf, Tettix ἐν Symbola Coloniensia Josepho Kroll Sexagenario oblata (1949) 85 κέ.

Β. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἀνὴρ μὲ ἱμάτιον ἐπὶ τῶν ὤμων κρατεῖ λαγωὸν ἀπὸ τὰ ὦτα καὶ τοὺς ὀπισθίους πόδας προσφέρων τοῦτον πρὸς παῖδα γυμνόν, ὁ ὁποῖος τὸν λαμβάνει διὰ τοῦ ἑνὸς προσθίου ποδός. Ὁ παῖς φέρει περὶ τὴν κόμην ταινίαν μὲ κατακόρυφον κόσμημα. Εἰς τὸ βάθος καὶ ὀπίσω τοῦ παιδὸς γαλῆ. Δεξιὰ τῆς εἰκόνος νέος ἵσταται κρατῶν ὀπίσω αὐτοῦ διὰ τῶν ὤτων εἰς τὴν δεξιάν του χεῖρα λαγωόν. Τὴν κόμην κοσμεῖ ταινία μὲ κεκαμμένον πρὸς τὰ ἐμπρὸς κεράτιον. Βλ. O. Koch - Harnack, Knabenliebe und Tiergeschenke (1983).

Αἱ ἡλικίαι τῶν προσώπων διακρίνονται. Ὑπάρχουν δύο ἄνδρες μὲ γένειον. Οἱ δύο ἐρωτοτροποῦντες νέοι ἔχουν παραγναθίδια γένεια. Ὁ νέος τῆς ὁμάδος παρὰ τὴν ἀριστερὰν λαβὴν ἐπὶ τῆς Β εἶναι πλήρως ἀνεπτυγμένος, ἀλλὰ χωρὶς παραγναθίδας. Ὁ γυμνὸς νέος ἐπὶ τῆς Α εἶναι νεώτερος. Ἀκόμη νεώτεροι οἱ δύο παῖδες οἱ περικεκαλυμμένοι εἰς τὰ ἱμάτιά των. Ὁ νεώτατος ὅλων εἶναι ὁ παῖς τῆς ὁμάδος παρὰ τὴν δεξιὰν λαβὴν ἐπὶ τῆς Α ὁ δεχόμενος ὑποθήκας. Ἐνῷ ὅλοι οἱ εἰκονιζόμενοι φέρουν ταινίαν, τὸ κόσμημα κεκαμμένον ἢ ἀνορθούμενον φέρουν ἀνὰ δύο μορφαὶ εἰς ἑκάστην πλευράν, εἰς τὴν Α οἱ δύο ἐρασταί, εἰς τὴν Β ἕνας ἐραστὴς καὶ ἕνας ἐρωμένος.

Χρονολόγησις: 500 - 495 π.Χ.

4. Κύλιξ (ζ. τοῦ Ἐπελείου), Würzburg 475· Beazley, ARV² I 147, 19 (18)· Langlotz, Griechische Vasen in Würzburg (1932) πίν. 114.

Ἐσωτ.: Γυμνὸς ἔφηβος πρὸ ἑρμαϊκῆς στήλης φέρων στέφανον μὲ ἀνορθούμενον καὶ καμπτόμενον πρὸς τὰ ἐμπρὸς κερατόσχημον κόσμημα.

Περὶ τὸ 500 π.Χ.

5. Πινάκιον (ζ. τῶν πινακίων τῆς Ἀκροπόλεως), Μουσ. Ἀκροπόλεως 22· Beazley, ARV² I 138, 1 (1)· Graef - Langlotz II πίν. 2.

Νέος ἀθλούμενος ἔμπροσθεν αὐλητοῦ. Ταινία μὲ κεκαμμένον πρὸς τὰ ἐμπρὸς κεράτιον.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

6. Καλυκόσχημος κρατὴρ (ζ. τοῦ Συρίσκου), Μουσ. Ἀκροπόλεως 735· Beazley, ARV² I 259, 1 (1)· Graef - Langlotz, II πίν. 61.

Α. Εἰς τὸν λαβύρινθον — δηλούμενον διὰ δύο ἰωνικῶν κιόνων καὶ ἐπιστυλίου — ὁ Θησεὺς φονεύει τὸν Μινώταυρον μὲ τὸ ξίφος. Ὁ Μίνως στεφανηφόρος καὶ μὲ σκῆπτρον καὶ ἡ Ἀριάδνη κρατοῦσα στέφανον καὶ φέρουσα στεφάνην ἵστανται παρὰ τὸν ἥρωα.

Β. Τέσσαρες ἀττικοὶ σκηπτροφόροι ἥρωες, ΟΡΝΕΥΣ, ΠΑLLΑΣ, ΝΙΣΟΣ καὶ LVΚΟΣ θεωροῦν, ζωηρῶς μετέχοντες, τὸν ἆθλον τοῦ Θησέως.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

7. Κρατὴρ (ζ. τοῦ Συρίσκου), Paris, Louvre G 194· Beazley, ARV² I 260, 7 (a2)· Paralipomena 351· CVA France 2, Louvre 2, πίν. 92,4.

Β. Πάλη Θησέως καὶ Κερκύονος. Θησεὺς (ταινία καὶ κεράτιον). Ἐπιγραφὴ ἐδαφόχρωμος ΚVΑΝΕVΣ ([Κερ]κυαινεύς), ἀναδιπλασιασμὸς τοῦ ὀνόματος Κερκύων.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

8. Κρατήρ, θραύσματα, Μουσ. Ἀκροπόλεως 578. Βλ. Β4.

Ἔφηβος, ὁ πρῶτος ἐξ ἀριστερῶν.

9. Κύλιξ (ζ. τοῦ Ἀντιφῶντος), Baltimore, Soc. Arch. Inst. Beazley, ARV² I 340, 65 (58)· CVA USA 6, Baltimore 2, πίν. 17, 1a 18,1b.

Ἐσωτ.: Ἔφηβος ἐνδεδυμένος ἱμάτιον ἵσταται πρὸς τὰ ἀριστερά. Εἰς τὸ βάθος κρέμανται τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς παλαίστρας: ὁ σπόγγος, ὁ ἀρύβαλλος καὶ ἡ στλεγγίς. Ὁ ἔφηβος φέρει ταινίαν μὲ ὀξὺ καὶ ὑψηλὸν φυλλάριον.

Α. Εἰς τὸ κέντρον δύο γυμνοὶ ἔφηβοι ἀγωνίζονται εἰς τὸ παγκράτιον. Εἰκονίζεται ἡ τελικὴ φάσις τοῦ ἀγωνίσματος, ἡ ὁποία γίνεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (τὸ κάτω παγκράτιον). Ὁ νικητὴς καταπονεῖ

τὸν ἀντίπαλόν του ὠθῶν τὴν χεῖρά του εἰς τὸ στόμα τοῦ ἀντιπάλου, λαβὴ ἡ ὁποία ὑποτίθεται ὅτι ἦτο ἀπηγορευμένη. Πρόκειται περὶ τοῦ ὀρύττειν; Μὲ τὴν ἄλλην χεῖρα εἶναι σχεδὸν ἕτοιμος νὰ καταφέρῃ τὸ τελικὸν πλῆγμα.
Ἡ σκηνὴ τοῦ ἀγγείου παράδειγμα ἑνὸς τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν τύπων τοῦ ὀρύττειν (Gardiner, Athletics of the Ancient World (1930) 214 εἰκ. 189· JHS 26, 1906, 9 εἰκ. 3). Ἀριστερὰ ἵσταται ἔφηβος περιβεβλημένος εἰς τὸ ἱμάτιόν του. Κατοπτεύει τὸν ἀγῶνα, φέρει δὲ καὶ ταινίαν μὲ κερατοειδὲς κόσμημα ἐπὶ τῆς κόμης. Ἡ ἱματιοφοροῦσα μορφὴ δεξιὰ εἶναι ὁ παιδοτρίβης. Διὰ τῆς δεξιᾶς ἐκτείνει τὴν ράβδον πρὸς τοὺς ἀγωνιζομένους καὶ τοὺς ἀποτρέπει ἀπὸ τὴν χρησιμοποίησιν ἀπηγορευμένης τακτικῆς. (Περὶ τοῦ παιδοτρίβου βλ. J. Jüthner, Die athletischen Leibesübungen I (1965) 161 κέ.). Εἰς τὸ βάθος εἶναι ἀνηρτημένα σπόγγος, στλεγγίς, ἀρύβαλλος, βάρη καὶ ἀστράγαλοι(;).
Β. Ἡ πλευρὰ δὲν διασώζεται τόσον καλῶς. Ἡ κεντρικὴ σκηνὴ πιθανῶς ἀπεικόνιζε πρώτην φάσιν τοῦ παγκρατίου (τὸ ἄνω παγκράτιον). Ἡ ταινία τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐφήβου τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τῶν δύο παιδοτριβῶν χρώματος βαθέος ἐρυθροῦ.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

10. Κύλιξ (τεχνοτροπία τοῦ ζ. τοῦ Ἀντιφῶντος), Wien, Kunsth. Museum 2151. Beazley, ARV² 346, 83 (51)· CVA Österreich 1, Wien 1, σ. 14, πίν. 8,3.
Ἐσωτ: Ἔφηβος κραδαίνων ἁλτῆρας. Εἰς τὴν κόμην ταινία μὲ κεράτιον. Δεξιὰ ἀρύβαλλος καὶ σπόγγος.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

11. Κύλιξ (ζ. τοῦ Βρύγου), Μουσ. Ἀκροπόλεως 293· Beazley, ARV² I 369, 5 (5)· Graef - Langlotz II πίν. 17.
Β. Εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος δύο εἰς κάπρον καὶ πάνθηρα μεταμορφωθέντες ἑταῖροι τοῦ Ὀδυσσέως. Ὀπίσω αὐτῶν ἵστανται δύο νέοι, προσβλέπουν προφανῶς πρὸς τὸ γεγονὸς ἔκθαμβοι, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ βράχου καθήμενος ἀριστερά. Δεξιὰ ἵσταται ὁ Ὀδυσσεύς. Ἔχει ἐμπήξει τὸ ζεῦγος τῶν δοράτων του εἰς τὸ ἔδαφος καὶ σύρει τὸ ξίφος διὰ νὰ ἐκβιάσῃ τὴν μάγισσαν. Αὐτὴ ἐκτείνουσα τὰς χεῖρας ἱκετεύει διὰ τὴν σωτηρίαν της. Θεράπαινα σπεύδει πρὸς βοήθειαν. Ὁ Ὀδυσσεὺς φέρει ταινίαν καὶ πτερὸν ἐπὶ τοῦ μετώπου μακρύτερον ἐκείνου τῶν ἑταίρων του.
Χρονολόγησις: περὶ τὰ 480 π.Χ.

12. Σκύφος (ζ. τοῦ Βρύγου), Boston, Mus. of Fine Arts 10.176· Beazley ARV² I 381, 173 (131)· Caskey - Beazley I (1931) 18 κέ., πίν. 7, 18.
Β. Ἅλτης καὶ παιδοτρίβης. Ὁ πρῶτος ἵσταται εἰς κατατομὴν ἀριστερὰ μὲ τὸ δεξιὸν ἰσχίον προτεταμένον καὶ τὸ σῶμα ἐλαφρῶς κεκλιμένον πρὸς τὰ ἐμπρός. Αἱ χεῖρες του κρατοῦσαι ζεῦγος λιθίνων βαρέων ἁλτήρων φέρονται πρὸς τὰ κάτω αἰωρούμεναι ἡ μία πρὸς τὰ ἐμπρός, ἡ ἄλλη πρὸς τὰ ὀπίσω. Ἡ δρᾶσις ἐδῶ εἶναι ὀλιγώτερον σαφής. Ὁ νεαρὸς παιδοτρίβης (ἱμάτιον, ὑποδήματα) κλίνει ἐπὶ γογγρώδους ράβδου, ἡ ὁποία στηρίζεται ὑπὸ τὴν ἀριστερὰν μασχάλην, καὶ κρατεῖ μακρὰν ράβδον διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός. Τὸ ἱμάτιον τοῦ ἀθλητοῦ ἐπὶ δίφρου ὀπίσω αὐτοῦ, ὑπεράνω δὲ τούτου ἀνηρτημένα στλεγγίς, σπόγγος καὶ ἀρύβαλλος. Ὁ παιδοτρίβης φέρει περὶ τὴν κόμην ταινίαν, μὲ ὄρθιον κεράτιον.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 490 π.Χ.

13. Κύλιξ (ζ. τοῦ Ashby), London, Brit. Museum E 64. Beazley, ARV² I 455, 9 (6).
Ἐσωτ.: Ἀπόλλων διώκων γυναῖκα. Ὁ Ἀπόλλων, φέρων στέφανον δάφνης περὶ τὴν κόμην ἀναδουμένην ὀπίσω εἰς κρωβύλον, φαρέτραν καὶ τόξα εἰς τὴν ράχιν καὶ ἱμάτιον καταπίπτον εἰς πτέρυγας, σπεύδει ἐμπρὸς ἀπὸ ἀριστερὰ καὶ κρατεῖ μὲ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας νύμφην. Ἡ νύμφη καθὼς φεύγει πρὸς τὰ δεξιὰ παρατηρεῖ ὀπίσω, ὑψώνουσα μὲ τὴν ἀριστεράν της ἀπὸ τὸν ἀριστερὸν ὦμον τὸ ἱμάτιόν της. Ἡ κόμη της κοσμουμένη μὲ στεφάνην καταλήγουσαν εἰς κερατοειδὲς κό-

σμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου καταπίπτει εἰς κανονικοὺς κυματοειδεῖς πλοκάμους ἐπὶ τῶν ὤμων της. Φέρει μακρὸν χιτῶνα καὶ βραχιόλι εἰς τὸν καρπὸν τῆς ἀριστερᾶς.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480/470 π.Χ.

14. Κρατὴρ (ζ. τῆς Φλωρεντίας), Firenze, Mus. Arch. Etrusco 3997. Beazley, ARV² I 541, 1(1). E. Buschor ἐν FR III (1932) 288 κέ., πίν. 166, 2.
Α. Κενταυρομαχία κατὰ τοὺς γάμους τοῦ Πειρίθου. Οἱ δύο Λαπίθαι καὶ ὁ Κένταυρος δεξιὰ φέρουν τὸ κόσμημα.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 460 π.Χ.

15. Πελίκη (ζ. τοῦ Leningrad), Siracusa, Mus. Nazionale 21968· Beazley, ARV² I 570, 65 (57). CVA Italia 17, Siracusa 1, πίν. 2.1.
Α. Ἔφηβος ἱστάμενος (ἱμάτιον, βακτηρία) ἀριστερὰ συνομιλῶν μετὰ καθημένου ἐπίσης ἱματιοφοροῦντος ἐφήβου δεξιά, τοῦ ὁποίου ὁ κορμὸς παραμένει γυμνός. Οὗτος ἐκτείνει τὰς χεῖρας πρὸς κίονα εἰς τὸ μέσον ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθηται ἀλέκτωρ. Οἱ ἔφηβοι φέρουν ταινίαν περὶ τὴν κόμην καὶ ἀνορθούμενον ὑπεράνω τοῦ μετώπου κεράτιον κεκαμμένον πρὸς τὰ ἐμπρός.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.

16. Κρατὴρ (ζ. τῶν τριχωτῶν σατύρων), N. York, Metr. Mus. of Arts 07.286.84. Beazley, ARV² I 613, 1 (1). G.M.A Richter/B.F. Hall, Red-Figured Athenian Vases in the Metr. Museum of Art (1936) πίν. 98.
Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ: Α. Κενταυρομαχία κατὰ τοὺς γάμους τοῦ Πειρίθου.
Α. Κενταυρομαχία. Τέσσαρα συμποσιακὰ ἀνάκλιντρα ἐκτείνονται καθ' ὅλον τὸ μῆκος (καλύμματα, προσκεφάλαια). Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον εὐρὺς λέβης, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἠντλύετο ὁ οἶνος. Ὁ ἀγὼν εἶναι εἰς πλήρη ἔξαρσιν. Λαπίθαι καὶ Κένταυροι ἔχουν ἁρπάσει εἰς τὰς χεῖρας κάθε ὅπλον δι' ἄμυναν καὶ ἐπίθεσιν — ρόπαλα, προσκεφάλαιον, πέλεκυν καὶ δύο μακρὰ ξίφη. Εἰς τὸ ἔδαφος κεῖται ἀνατραπεὶς τρίπους. Εἰς τὸ μέσον προφανῶς ὁ Θησεὺς κραδαίνων πέλεκυν. Ὁ ἀντίπαλός του ἔχει λάβει προσκεφάλαιον ἀπὸ τὸ παρακείμενον ἀνάκλιντρον καὶ τὸ προτάσσει ἐν εἴδει ἀσπίδος· Ἀκολουθεῖ ὁ Πειρίθους ἀκοντίζων κένταυρον. Ἀπὸ δεξιὰ σπεύδει πρὸς τὴν σκηνὴν γέρων μὲ ράβδον ἢ δόρυ, πιθανῶς ὁ πατὴρ τῆς νύμφης. Ἀριστερὰ κένταυρος κρατῶν Λαπίθην ἀπὸ τὴν κεφαλήν, κένταυρος καὶ Λαπίθης εἰς τὰς ἀντιθέτους πλευρὰς τοῦ ἀνακλίντρου· ἀμφότεροι χειριζόμενοι τὰ ὅπλα των, ὁ νέος μὲ τὸ ἱμάτιόν του ἀνελκόμενον ὡς ἀσπίδα. Οἱ Λαπίθαι εἶναι γυμνοὶ μὲ ἐξαίρεσιν χαλαρῶς ἐρριμμένα ἱμάτια. Θησεύς, Πειρίθους, Λαπίθης καὶ κένταυρος τοῦ συμπλέγματος ἀριστερὰ φέρουν διάδημα ἢ στεφάνην μὲ ἀνορθούμενον κεράτιον ὑπεράνω τοῦ μετώπου, τὰ κεράτια πλὴν ἐκείνου τοῦ Πειρίθου κεκαμμένα πρὸς τὰ ἐμπρός, τὸ τοῦ Πειρίθου κατακόρυφον.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 460 π.Χ.

17. Πελίκη (ζ. τοῦ Σικάγου), Lecce, Mus. Prov. Sigismondo Castromediano 570· Beazley ARV² I 629, 23 (19)· Paralipomena 399· CVA Italia 4, Lecce 1, πίν. 1,4. 2,3 (λεπτομέρεια). M. Bernardini, Vasi a soggetto sportivo nel Museo di Lecce (Studi salentini 9), Fasano 1960, 52 - 56.
Κόρη καὶ ἔφηβος. Ἡ πρώτη μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, ὁ ἔφηβος ἱματιοφορῶν καὶ στηριζόμενος ἐπὶ ράβδου. Ἐπὶ τῆς κόμης λεπτὴ λευκὴ ταινία μὲ apex.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 460 π.Χ.

18. Σκύφος (ζ. τοῦ Αἰσχίνου), Altenburg, Staatl. Lindenau Museum 287· Beazley, ARV² I 717, 235 (191)· CVA Deutschland 18, Altenburg 2, 26, πίν. 75,4.
Β. Παλαιστρίτης ἱματιοφορῶν (ταινία περὶ τὴν κόμην μὲ apex), κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς στλεγγίδα στηρίζεται ἐπὶ βάκτρου καὶ στρέφεται ἀριστερὰ προφανῶς πρὸς τὴν Νίκην ἐπὶ τῆς πλευρᾶς Α. Δεξιὰ τοῦ ἐφήβου ἵσταται πεσσός. Ὁ πεσσὸς αὐτὸς πρὸ τοῦ νεανίσκου δύναται προφανῶς νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς βαλβίς. Βλ. H. Kenner, Die trauernde Athena. Anzeiger der Phil-Hist.

Klasse der Öster. Akad. d. Wiss. 114, 1977, So. 19 (1978) 389 κέ. Ph. Ed. Oliver-Smith, Architectural Elements on Greek Vases before 400 B.C. (Ann Arbor 1983) 200 κέ., 204 κέ. Εἰς ἐρυθρόμορφα ἀττικὰ ἀγγεῖα καὶ ἀγγεῖα τῆς Ν. Ἰταλίας πλησίον παρομοίων πεσσῶν ἵσταται ἡ ἐπιγραφὴ «τέρμων», δηλ. ὅριον ἢ ὅρος βλ. P. Kretschmer, Vaseninschriften 83 σημ. 4.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 460 π.Χ.

19. Οἰνοχόη (ζ. τοῦ Λούβρου CA 1694), London, Brit. Museum E 570· Beazley, ARV² II 787, 4(4)· C. H. Smith, Catalogue III (1896) 324, πίν. 19,2.

Σιληνὸς κινούμενος ὁρμητικῶς πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ τὴν ἀριστερὰν τεταμένην ὀπίσω καὶ τὴν δεξιὰν ὑψωμένην ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς. Φέρει ταινίαν μὲ μακρὰν κάθετον ἀκίδα ὑπεράνω τοῦ μετώπου ἐλαφρῶς καμπτομένην πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κοτύλη, δεξιὰ ὁ θύρσος τοποθετημένος πρὸς τὰ ἄνω.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 450 π.Χ.

20. Κύλιξ (ζ. τοῦ Εὐαίωνος), Oxford, Ashm. Museum 1911.618· Beazley, ARV² II 795, 104 (76). CVA Gr. Britain 3, Oxford 1 (1927), Ashmolean Museum 7, πίν. 3,2.

Ἐσωτερικόν: Ἔφηβος (ταινία καὶ apex) καὶ γυνὴ κρατοῦσα κάλαθον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον αὐτὸς ἔλαβε μῆλον. Δεξιὰ κλισμός.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 450 π.Χ.

Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὸ κρατούμενον ἀντικείμενον εἶναι μῆλον ἢ ῥόα. Ὡς γνωστὸν Μίλων ὁ Κροτωνιάτης εἰς τὸν ἀνδριάντα αὐτοῦ παρίστατο πατῶν ἐπὶ δίσκου καὶ κρατῶν στερρῶς εἰς τὴν ἀριστερὰν ῥόαν. Βλ. Γ. Π. Οἰκονόμου, ΑΕ 1939 - 41, 101 κέ., καὶ 1942 - 44, 92 κέ. Ἡ ῥόα εἰς χεῖρας παλαιστῶν εἶναι σύμβολον ἐξαιρετικῆς δυνάμεως, ὑπαινισσόμενον τὴν δαιμονικὴν ἰσχὺν τῶν χθονίων, πρὸς τὴν ὁποίαν παραβάλλεται ἡ τῶν ἀθλητῶν παλαιστῶν. Ἐκ τοῦ Πλινίου, ΝΗ 34, 50 καὶ ἐκ τοῦ Λουκιανοῦ, Ἀνάχαρσις 9 εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ «μῆλον» ἦτο ἐπινίκιον ἔπαθλον τῶν Πυθικῶν ἀγώνων.

21. Σκύφος, θραῦσμα (The Followers of Douris), Μουσ. Ἀκροπόλεως 488· Beazley, ARV² II 806, 4. Graef- - Langlotz II πίν. 39.

Πρόσωπον θεᾶς μὲ κεκρύφαλον. Φέρει ἐπ' αὐτοῦ ταινίαν μὲ ἀνορθωμένον φυλλοειδὲς κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.

22. Κύλιξ, θραῦσμα (ζ. τῆς Ἀκροπόλεως 356), Adria, Mus. Civico B 510· Beazley, ARV² II 1671, 816· CVA Italia 28, Adria 1, πίν. 37,7.

Θραῦσμα ἐσωτερικοῦ κύλικος. Τμῆμα κεφαλῆς ἐφήβου (ταινία καὶ apex) ἐστραμμένης δεξιά.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 460 π.Χ.

23. Κύλιξ (ζ. τοῦ Τηλέφου), Boston, Mus. of Fine Arts 01.8033. Beazley, ARV² II 817, 14 (8)· Caskey-Beazley III (1963) 59 κέ. πίν. 90, 156 (ἄνω).

Ἐσωτερικόν: Ἱματιοφορῶν ἀθλητὴς ἵσταται περιορῶν κρατῶν ἀκόντιον εἰς τὴν δεξιάν. Πρὸ αὐτοῦ λεκάνη ἐπὶ βάσεως, ὀπίσω αὐτοῦ κίων. Ταινία τῆς κεφαλῆς μὲ κερατοειδὲς κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου καμπτόμενον πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐδαφόχρωμα.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470/460 π.Χ.

24. Πυξὶς (ζ. τοῦ Τηλέφου), Tarquinia, Mus. Nazionale 690· Beazley, ARV² II 818, 17(13)· CVA Italia 26, Tarquinia 2, πίν. 21,2.

Ἐσωτερικόν: Ἔφηβος ὁπλιζόμενος εἰς κατατομὴν δεξιὰ φορῶν τὰς περικνημίδας. Ταινία καὶ κερατοειδὲς κόσμημα ἐρυθροῦ χρώματος. Πρὸ αὐτοῦ δεξιὰ ἀσπίς, ὀπίσω αὐτοῦ βαθμιδωτὸς βωμός.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470/460 π.Χ.

25. Κύλιξ Villa Giulia 20772 - 3. Βλ. Β 16.

26. Κύλιξ (ζ. τῆς Πενθεσιλείας), Boston, Mus. of Fine Arts 28.48· Beazley, ARV² II 882, 36(22)· Caskey-Beazley II (1954) 63 κέ., πίν. 53, 101b.
Β. Εἰς τὸ ἀριστερὸν τῆς εἰκόνος κίων καὶ παρ' αὐτὸν ἀθλητὴς κύπτει. Νεαρὸς παιδοτρίβης κινεῖται ταχέως πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐκτείνων τὴν διχαλωτὴν ράβδον του. Δεύτερος ἀθλητὴς δεξιὰ προσέρχεται κρατῶν εἰς τὴν ἀριστερὰν ζεῦγος ἁλτήρων, χωρὶς νὰ χρησιμοποιῇ αὐτούς, ἀλλὰ παρατηρῶν προσεκτικὰ τοὺς ἄλλους καὶ παρακολουθῶν τὴν κίνησιν μὲ ἐνδιαφέρον. Ζεῦγος πυκτικῶν ἱμάντων (στροφία) ἀνηρτημένον εἰς τὸν τοῖχον καὶ δίσκος εἰς τὴν σκευήν του. Περὶ ἄλλων μορφῶν ἀθλητῶν εἰς τὴν ἀφετηρίαν βλ. Beazley, BSA 46, 1951, 9 - 13. Πλεῖστοι τῶν ἐφήβων φέρουν λεπτὴν ταινίαν περὶ τὴν κεφαλὴν μὲ βραχὺ στρεφόμενον ἄνω μεταλλικὸν ἀκροστόλιον.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 460 π.Χ.

27. Σκύφος (Πολύγνωτος II), Wien, Kunsth. Museum 1773· Beazley, ARV² II 972, 2(2)· Paralipomena 435· CVA Österreich 1, Wien 1, πίν. 39,1. 2.
Β. Ἡ Ἀριάδνη παραδίδει τὰ δύο μετὰ τοῦ Θησέως τέκνα της εἰς Νύμφην. Ἀμφότερα τὰ τέκνα ἐκτείνουν τὰς χεῖράς των πρὸς τὴν *Νύφε*. Ἀμφότεραι φέρουν ὑπεράνω τοῦ μετώπου κόσμημα, ἡ Ἀριάδνη φυλλοειδές, ἡ Νύμφη κερατοειδὲς κεκαμμένον πρὸς τὰ ἐμπρός. Περὶ τῆς ἑρμηνείας τῆς παραστάσεως βλ. E. Simon, Antike Kunst 6, 1963, 13.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480/470 π.Χ.

28. Σκύφος (Πολύγνωτος II), Leipzig, Universität T638· Beazley, ARV² II 973, 6(6)· H.R.W. Smith, Der Lewismaler (1939) πίν. 5.
Α. Ἀθηνᾶ (διάδημα μὲ καμπτόμενον πρὸς τὰ ἐμπρὸς κόσμημα).
Β. Ζεὺς (σκῆπτρον, ταινία μὲ φυλλοειδὲς κόσμημα) κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν φιάλην.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480/470 π.Χ.

29. Σκύφος (Πολύγνωτος II), Berkeley, Un. of California 8.4581· Beazley, ARV² II 974, 31(30)· CVA USA 5, University of California 1, πίν. 41, 1b.
Α. Ἐρωμένος καὶ ἐραστής. Ἡ λύρα, τὴν ὁποίαν ὁ ἔφηβος κρατεῖ δεικνύει ὅτι οὗτος μόλις ἦλθεν ἀπὸ τὸ σχολεῖον. Ἡ στλεγγὶς ἡ ὁποία προσφέρεται ἀπὸ τὸν ἐραστὴν-παιδοτρίβην δεικνύει ὅτι ὁ παῖς μόλις ἀφίχθη εἰς τὴν παλαίστραν. Στέφανος βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος (μὲ φύλλα μόνον εἰς τὸ μέτωπον) εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνδρός. Παῖς (ταινία μὲ κεράτιον).
Χρονολόγησις: περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

30. Κάνθαρος (ὁμὰς τοῦ κανθάρου Czartoryski), Warsaw, NM 142461· Beazley, ARV² II 982, 7· CVA Pologne 1, πίν. 40, 1A.B.
Α. Παλαιστρίτης ἱματιοφορῶν ἔφηβος στηριζόμενος ἐπὶ ράβδου καὶ κρατῶν ἀρύβαλλον ὑπεράνω κυβικοῦ σχήματος (βωμός; ἕδρα;). Ἐπὶ τῆς κόμης ταινία μὲ apex. Πιθανῶς σπένδει ἐπὶ βωμοῦ διὰ τὴν νίκην του.
Β. Ἱματιοφορῶν πωγωνοφόρος ἀνὴρ κρατῶν λύραν καὶ φέρων περὶ τὴν κόμην ὁμοίως ταινίαν μὲ κατακόρυφον ἀκίδα. Εἰς τὸ βάθος ἀνηρτημένος ἀρύβαλλος.

31. Ἀμφορεὺς (ζ. τοῦ Ἀχιλλέως), Paris, Cab. Méd. 363· Beazley, ARV² II 998, 11(14)· Elite cér. III (1858) 18 κέ., πίν. 7.
Α. Ποσειδῶν (τὸ μέτωπον ἐστεμμένον δι' ἁπλῆς ταινίας) καὶ Θησεύς, ὅστις περιβεβλημένος ἐξ ὁλοκλήρου εἰς μακρὸν ἱμάτιον, φέρει περὶ τὴν κεφαλὴν μακρὸν διάδημα μὲ κεράτιον καμπτόμενον πρὸς τὰ ἐμπρὸς ὑπεράνω τοῦ μετώπου.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 460 π.Χ.

32. Κωδωνόσχημος κρατὴρ (ζ. Christie), Grossmont, May Coll.· Beazley, ARV² II 1048, 27 (20)· CVA USA 6, Baltimore 2, 32 κέ., πίν. 45, 1b.
Β. Παλαιστρῖται εἰς παλαίστραν. Τρεῖς ἱματιοφοροῦντες ἔφηβοι ἵστανται συζητοῦντες. Ὁ ἀριστερὰ ἱστάμενος κρατεῖ ράβδον καὶ ὁ εἰς τὸ μέσον στηρίζεται ἐπὶ ράβδου. Εἰς τὸ βάθος ἀνηρ-

τημένα ζεῦγος ἁλτήρων καὶ σάκκος. Καὶ οἱ τρεῖς φέρουν ταινίαν μὲ ἀνορθούμενον ὑπεράνω τοῦ μετώπου κόσμημα: 1) Ὁ ἀριστερὰ κεκαμμένον πρὸς τὰ ὀπίσω. 2) Ὁ εἰς τὸ μέσον κάθετον εἰς ὀξὺ ἀπολῆγον καὶ 3) Ὁ δεξιὰ ἱστάμενος κεκαμμένον πρὸς τὰ ἐμπρός.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 440/430 π.Χ.

Κατωτέρω περιγράφονται δύο ἀδημοσίευτοι πελίκαι (ἀρ. 33 καὶ 34) τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Συλλογὴ Γρηγορίου Ἐμπεδοκλέους).

33. Πελίκη (ζ. τῶν Ἀθηνῶν 1183), Ἀθῆναι, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον 18731· Beazley, ARV² II 1124,5. Ὕψ. 0.29, διάμ. στομίου 0.152, διάμ. βάσ. 0.142.
Ἡ παράστασις ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν ἐπὶ ὁριζοντίου μαιάνδρου πλαισιουμένου ἄνω καὶ κάτω δι᾽ ὁριζοντίου γραμμῆς. Ὁ μαίανδρος διακόπτεται ὑπὸ κοσμήματος σχήματος Χ ἐντὸς πλαισίου. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἐπὶ ἑκατέρας πλευρᾶς μεταξὺ τῶν λαβῶν ὁμοίως πλαισιούμενον ἄνω καὶ κάτω δι᾽ ὁριζοντίου γραμμῆς κόσμημα φύλλων ἀνὰ ζεύγη.
Α. Δύο γυναῖκες φεύγουσαι ὡς διωκόμεναι ἑκατέρωθεν νεανίου (Θησέως;). Νέος εἰς τὸ μέσον φέρων πέτασον καὶ χλαμύδα, περὶ τὴν κεφαλὴν ταινία, εἰς ἀνοικτὸν διασκελισμὸν πρὸς τὰ δεξιὰ κρατῶν ζεῦγος δοράτων. Ἀριστερά: γυνὴ μὲ δωρικὸν πέπλον φεύγουσα πρὸς τὰ ἀριστερά, κεφαλὴ ἐστραμμένη δεξιὰ (ταινία μὲ φυλλοειδῆ κοσμήματα λευκοῦ χρώματος). Δεξιά: γυνὴ φεύγουσα (χιτὼν καὶ ἱμάτιον). Ἐπὶ τῆς κόμης ταινία μὲ φυλλοειδῆ κοσμήματα ὁμοίως λευκοῦ χρώματος.
Β. Δύο παλαιστρῖται ἱστάμενοι καὶ ὁ παιδοτρίβης ἢ ἐπιστάτης τῆς παλαίστρας. Οἱ παλαιστρῖται ἐστραμμένοι δεξιὰ καὶ ὁ παιδοτρίβης ἀριστερὰ προσβλέπων πρὸς αὐτούς. Ὁ ἔφηβος ἀριστερὰ φέρει περὶ τὴν κεφαλὴν ταινίαν ἐδαφόχρωμον μὲ τριγωνικὸν κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Ὁ ἔφηβος εἰς τὸ μέσον φέρει ταινίαν λευκὴν ἀπεσβεσμένην μὲ κερατοειδὲς κόσμημα καμπτόμενον πρὸς τὰ ἐμπρός. Ὁ παιδοτρίβης δεξιὰ στηριζόμενος ἐπὶ ράβδου φέρει ἐπίσης περὶ τὴν κεφαλὴν ταινίαν λευκοῦ χρώματος μὲ ἐξέχον, εὐκρινῶς ἀπὸ τὴν ταινίαν διακρινόμενον κόσμημα σχήματος σφαιρικοῦ τριγώνου καμπτόμενον πρὸς τὰ ἐμπρός.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 440 π.Χ.

34. Πελίκη (ζ. τῶν Ἀθηνῶν 1183), Ἀθῆναι, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον 18732· Beazley, ARV² II 1124,6. Διαστάσεις καὶ κόσμημα ὅμοια πρὸς τὰ τῆς προηγουμένης.
Α. Ἀναχώρησις νέου. Πωγωνοφόρος εἰς ἱμάτιον κρατῶν βάκτρον πρὸς τὰ δεξιὰ (διακρίνονται τὰ ἴχνη στεφάνου μὲ φύλλα ἐξιτήλου λευκοῦ χρώματος). Εἰς τὸ μέσον νέος ὡσαύτως πρὸς τὰ δεξιὰ (χλαμὺς καὶ πέτασος) στηρίζεται ἐπὶ ράβδου διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ κρατῶν εἰς τὴν προτεταμένην δεξιὰν φιάλην, σπένδει. Κύων κυνηγητικὸς ἀναβλέπει πρὸς αὐτόν. Γυνὴ ἐστραμμένη ἀριστερὰ (χιτών), ἱμάτιον, λευκὰ φυλλοειδῆ κοσμήματα ἐπὶ τῆς κόμης. Αἱ ἀνδρικαὶ μορφαὶ ἔχουν μακρὰν κόμην καταπίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων.
Β. Τρεῖς παλαιστρῖται ἱστάμενοι εἰς ἱμάτιον. Ἔφηβος ἀριστερὰ ἐστραμμένος δεξιὰ (ἴχνη λευκῆς ταινίας μὲ ἀνορθούμενον κόσμημα ἄνωθεν τοῦ μετώπου σχήματος σφαιρικοῦ τριγώνου καμπτόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω), εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ ἀντικείμενον (ἴχνη λευκοῦ χρώματος). Ὁ ἔφηβος εἰς τὸ μέσον μετωπικῶς, κεφαλὴ ἐστραμμένη δεξιά. Ταινία καὶ κόσμημα λευκοῦ χρώματος (ἴχνη). Τὸ ὑπεράνω τοῦ μετώπου ἀνορθούμενον κόσμημα κάμπτεται πρὸς τὰ ἐμπρός. Ὁ ἔφηβος δεξιὰ στρέφεται ἀριστερὰ προσβλέπων πρὸς τοὺς δύο ἄλλους. Ἴχνη λευκῆς ταινίας περὶ τὴν κόμην.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 440 π.Χ.

35. Κύλιξ, θραύσματα (ζ. τῆς Κενταυρομαχίας τῆς Ν. Ὑόρκης), Bryn Mawr. Coll. P 208· Beazley, ARV² II 1408, 4 (4)· AJA 20, 1916, 343 εἰκ. 22 - 24.
Θραύσματα κύλικος μὲ μορφὰς ἐνασχολουμένας εἰς τὴν παλαίστραν. Δύο νεανικαὶ μορφαὶ ἵστανται

ἑκατέρωθεν καθημένης. Ὁ νέος δεξιὰ κρατεῖ στλεγγίδα εἰς ἑκατέραν χεῖρα. Καὶ οἱ τρεῖς φέρουν διαδήματα μὲ apex.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 400 π.Χ.

36. Κωδωνόσχημος κρατήρ, Κοπεγχάγη MN Inv. Chr. VIII 939. CVA Danemark 4, Copenhague MN 1, πίν. 147, 1.
Α. Θυσία εἰς ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος (πιθανῶς Πύθιον Ἀθηνῶν) ἐπ' εὐκαιρίᾳ χορηγικῆς νίκης. Ὁ τόπος δηλώνεται διὰ βωμοῦ τοποθετημένου εἰς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως, διὰ βουκρανίου διακρινομένου εἰς τὸ βάθος, ὑψηλὰ καὶ διὰ τῆς δάφνης φυομένης ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἀριστερά. Ὀπίσω τοῦ βωμοῦ ἀνυψοῦται ἰωνικὸς κίων διὰ νὰ ὑποδεχθῇ ἐπὶ τοῦ εὐρέος ἄβακός του τὸ βραβεῖον τοῦ ἀγῶνος: μέγας τρίπους φερόμενος ὑπὸ Νίκης κατερχομένης ἐκ τῶν ἄνω δεξιά. Παρὰ τὸν βωμόν, ἀριστερά, ἀνὴρ πωγωνοφόρος (ἱερεὺς ἢ χορηγὸς τῆς νικητρίας φυλῆς), ἱστάμενος, κοσμημένος μὲ στέφανον ἐκ φύλλων ὀξυκορύφων καὶ λευκὸν διάδημα, ἐνδεδυμένος μὲ ἱμάτιον καὶ στηριζόμενος ἐπὶ ράβδου. Στρέφεται νὰ λάβῃ τὰς προσφοράς, αἱ ὁποῖαι εὑρίσκονται ἐπὶ μεγάλου πίνακος. Τοῦτον φέρει παῖς. Τὴν κόμην στέφει κλάδος δάφνης καὶ διάδημα λευκόν. Εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ βωμοῦ διακρίνονται δύο ἐνδεδυμέναι μορφαί: γυνὴ ὀκλάζουσα στρέφει τὴν πλάτην πρὸς τὸν βωμὸν καὶ παρατηρεῖ νεανίαν, ὁ ὁποῖος ἑτοιμάζεται νὰ βαδίσῃ πρὸς τὰ δεξιά, κεφαλὴ ἐστραμμένη ἀριστερὰ καὶ ἐλαφρῶς κατανεύουσα. Εἰς τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ λύραν. Ἡ κεφαλή του κοσμεῖται διὰ στεφάνης προδήλως μεταλλικῆς (χρυσῆς), ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑψοῦνται δύο πτερά, ἕνα εἰς ἑκάστην πλευρὰν καὶ πλακίδιον ἡμικυκλικόν, τοποθετημένον ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Εἰς ἑκάστην πλευρὰν ὑποκάτω τῶν πτερῶν κάλυμμα ὤτων ὁμοίας μορφῆς. Ἡ ὀκλάζουσα μορφὴ ἔχει τὴν κυματίζουσαν κόμην εἰς τὴν ράχην καὶ κοσμημένην ὁμοίως πρὸς τὴν τοῦ νεανίου.
Β. Τρεῖς νέοι ἱματιοφοροῦντες καὶ φέροντες ταινίαν περὶ τὴν κόμην.
Χρονολόγησις: 440 - 430 π.Χ.

37. Βοιωτικὸς ἐρυθρόμορφος κάνθαρος (ζ. τοῦ μεγάλου ἀθηναϊκοῦ κανθάρου), Ἀθῆναι, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον 12487· P. Lullies, AM 65, 1940, πίν. 21.
Παῖς ἐπὶ πτερωτοῦ ἵππου ἱππεύων ὑπεράνω τῆς θαλάσσης (Βελλεροφόντης). Ὁ παῖς φέρει περὶ τὴν κόμην ταινίαν μὲ καπτόμενον πρὸς τὰ ἐμπρὸς κεράτιον ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Ἂν πρόκειται πράγματι περὶ τοῦ Βελλεροφόντου ἐπιβαίνοντος ἐπὶ τοῦ Πηγάσου τότε ὁ ἥρως παρίσταται ὡς ὁ φονεὺς τῆς Χιμαίρας καὶ συνεπῶς ἡ ταινία μὲ τὸ κεράτιον ἠμποροῦν νὰ ἑρμηνευθοῦν ὡς ἐπινίκια σύμβολα.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 400 π.Χ.

38. Ὑδρία Wien, Kunsth. Museum 827· CVA Österreich 3, Wien 3, 41, πίν. 147,1 - 2.
Τρέχων νεανίας (Ἑρμῆς;), μὲ πέτασον καὶ χλαμύδα στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν ἀκολουθοῦσαν αὐτὸν συνωρίδα. Ὁ εἰς τὸ ὄχημα ἱστάμενος, κύπτων πρὸς τὰ ἔμπρος ἡνίοχος, εἰς τὴν δεξιὰν φαίνεται κρατῶν τὰ ἡνία, εἰς τὴν ἀριστερὰν τὸ μαστίγιον. Ἐπὶ τῆς οὔλης κόμης ταινία ἀνάγλυφος μὲ καμπτόμενον πρὸς τὰ ἐμπρὸς κεράτιον.

39. Πελίκη Leningrad, Ermitage, St. 1789· K. Schefold, Kertscher Vasen (1930) πίν. 16B.
Παρίστανται ἔφηβοι μὲ ἑταίρας. Ἡ γυμνὴ εἰς τὸ μέσον καθημένη κρατεῖ μακρὸν φιάλιον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐκτοξεύει οἶνον πρὸς χαλκοῦν κύμβαλον, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ἡ δεξιὰ ἱσταμένη κόρη. Καθήμενος ἔφηβος ἔχει τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ κυμβάλου. Ταινίαν μὲ κεράτιον κεκαμμένον πρὸς τὰ ἐμπρὸς φέρουν ὁ ἔφηβος δεξιὰ καὶ ὁ Ἔρως.
Χρονολόγησις: 350 π.Χ.

Β. Δεύτερος τύπος

1. Ἀμφορεὺς (ζ. τοῦ Κλεοφράδους - Ἐπίκτητος II), Leningrad, Ermitage 613· Beazley, ARV[2] I 183, 17 (14). JHS 36, 1916, 126 εἰκ. 4a.

Α. Δισκοβόλος. Ὁ ἀθλητὴς εἰκονίζεται κατὰ τὴν ρίψιν. Ἔχει βραχεῖαν κόμην, ἡ ὁποία περιδέεται διὰ ταινίας. Ἐπὶ αὐτῆς ἀνορθούμενον εἰς ὀξὺ ἀπολῆγον κόσμημα.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 490/480 π.Χ.

2. Ὑδρία (ζ. τοῦ Συλέως), N. York, Metr. Mus. 11.212.7· Beazley, ARV² I 252, 45(37)· Richter/ Hall I 50, πίν. 27.
Ἔφηβος στηριζόμενος ἐπὶ ράβδου καὶ συνομιλῶν μὲ πρὸ αὐτοῦ ἱστάμενον παῖδα. Ὁ ἔφηβος ἔχει στέφανον εἰς τὴν κεφαλήν, ὁ παῖς ταινίαν μὲ προέκτασιν ὑπεράνω τοῦ μετώπου.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480/470 π.Χ.

3. Στάμνος (ζ. τῆς Κοπεγχάγης)· München, Mus. Ant. Kleinkunst 2409· Beazley, ARV² I 259, 1 (J 356)· CVA Deutschland 20, München 5, πίν. 243,2.
Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀνὰ εἷς στεφανηφόρος πωγωνοφόρος καθημένος ἐπὶ δίφρου ἀνὴρ συνομιλῶν μὲ ἱστάμενον ἱματιοφοροῦντα πωγωνοφόρον. Ὁ στέφανος τοῦ δεξιὰ καθημένου ἐδαφόχρωμος, τοῦ ἀριστερὰ ἐζωγραφημένος λευκός. Οἱ ἱστάμενοι φέρουν ταινίας περὶ τὴν κόμην, ὁ δεξιὰ ἐπὶ πλέον καὶ φύλλον ἢ φυλλοειδὲς κόσμημα ἐπὶ τῆς ταινίας ὑπεράνω τοῦ μετώπου.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480/470 π.Χ.

4. Κρατήρ, θραύσματα (ζ. τοῦ Συρίσκου), Μουσ. Ἀκροπόλεως 578· Beazley, ARV² I 260, 4(4)· Graef - Langlotz II πίν. 63.
Εἰς τὸν λαιμὸν τοῦ ἀγγείου 7 ἄνδρες συνομιλοῦντες μὲ 9 παῖδας εἰς παλαίστραν. Δεξιὰ κίων, εἰς τὸ μέσον σπόγγος καὶ ἀλάβαστρον ἀνηρτημένα. Ὡρισμένοι παῖδες ἐξακολουθοῦν νὰ ἀσκοῦνται, ἄλλοι καθαρίζονται μὲ τὴν στλεγγίδα ἢ ἐπιθέτουν τὰ ἱμάτιά των. Δύο ἄνδρες καὶ δύο ἔφηβοι φέρουν ἐπὶ τῆς κόμης ταινίαν ἐρυθροῦ χρώματος, μὲ κόσμημα ἐπ' αὐτῆς. Τὸ κόσμημα εἰς τοὺς τρεῖς καταλήγει εἰς ὀξύ, εἰς τὸν πρῶτον ἔφηβον ἐξ ἀριστερῶν κάμπτεται πρὸς τὰ ἐμπρός. Οἱ ἄνδρες οἱ στηριζόμενοι ἐπὶ ράβδου εἶναι προφανῶς οἱ παιδοτρίβαι τῶν ἐφήβων.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.

5. Στάμνος, θραύσματα (ζ. τοῦ Τιθωνοῦ), München, Mus. Ant. Kleinkunst 480 A - B· Beazley, ARV² I 310, 20 (19)· CVA Deutschland 20, München 5, πίν. 245,5.
Β. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν ὦμον τοῦ στάμνου: ἄνω μέρος κεφαλῆς ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ ταινίαν καὶ εἰς ὀξὺ καταλήγουσαν ἀνορθουμένην ἀκίδα.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

6. Κύλιξ (ζ. τοῦ Ἀντιφῶντος), Leningrad, Ermitage 655 ST 859· Beazley, ARV² I 340, 64(57)· Hartwig, Meisterschalen 555 κέ. πίν. 61.
Α - Β. Ἀθληταὶ - Παλαίστρα. Ὅλαι αἱ μορφαὶ πλὴν τῆς κεντρικῆς τῆς Β γυμναί. Ἡ κεντρικὴ αὐτὴ μορφὴ ἱματιοφοροῦσα (στέρνον γυμνὸν) καὶ στηριζομένη ἐπὶ ράβδου εἶναι πιθανῶς παιδοτρίβης ἢ ἐπιστάτης τῆς παλαίστρας. Ἐπὶ τῆς Β ἀνηρτημένα στλεγγίς, σπόγγος καὶ ἀρύβαλλος ὑποδηλώνουν παλαίστραν. Αἱ ἓξ μορφαὶ παρίστανται ἐστεμμέναι, ὁ δὲ ἀθλητὴς τῆς Α φέρει ὑπεράνω τοῦ μετώπου κατακόρυφον ἀπόληξιν.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

7. Κύλιξ Βλ. Α 9.
Ἐσωτ.: Ἔφηβος.

8. Κύλιξ (ζ. τῶν κώμων τοῦ Λούβρου), Hannover, Kestner Mus. 1964,5· Beazley, ARV² I 359, 26· Paralipomena 364, 26. CVA Deutschland 34, Hannover, Kestner-Museum 1 πίν. 35, 2.
Ἐσωτ.: Ἐστεφανωμένος ἔφηβος τρέχει κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν σκύφον καὶ τὴν ἀριστερὰν οἰνοχόην. Ἡ ταινία τῆς κόμης τοῦ ἐφήβου μὲ τὸ ὀξυκόρυφον κόσμημα χρώματος ἐρυθροῦ.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480/70 π.Χ.

9. Κύλιξ (ζ. τοῦ Τριπτολέμου), Oxford, Ashm. Museum 1947.262· Beazley, ARV² I 364, 42(35)· Beazley, BSA 46, 1951, 7-15 πίν. 5, 7a, σ. 7 εἰκ. 1.

Ἐσωτ.: Πωγωνοφόρος παιδοτρίβης ἢ ἐπιστάτης τῆς παλαίστρας ἵσταται κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν ράβδον (ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ταινία ἐρυθρά, δεσμὸς ὀπίσω, μὲ ὀρθούμενον κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου). Ὁ ραβδωτὸς δωρικὸς κίων δεξιὰ ὑποδηλώνει τὴν παλαίστραν (Jüthner, Leibesübungen I 159 κέ.).

Α-Β. Ὁπλιτοδρόμοι. Εἰς ἑκάστην πλευρὰν σύνθεσις τριῶν μορφῶν: νεαρὸς παιδοτρίβης (ράβδος εἰς τὴν χεῖρα) μεταξὺ δύο ἀθλητῶν. Ἐπὶ τῆς Β δεξιὰ ραβδωτὸς κίων. Οἱ παιδοτρίβαι φέρουν ταινίας ἐρυθρὰς καὶ κόσμημα ὅμοια πρὸς τὰ τῆς μορφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κύλικος.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

10. Κύλιξ (ζ. τῆς Δοκιμασίας), Κοπεγχάγη NM 6327· Beazley, ARV² I 413, 16 (14)· CVA Danemark 3, Copenhague 3, πίν. 143.

Ἐσωτ.: Ἔφηβος πρὸ ἑρμαϊκῆς στήλης (ταινία μὲ ἀνορθούμενον ὀξυκόρυφον κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου).

11. Κύλιξ (ζ. τῆς Γιγαντομαχίας τῶν Παρισίων), Cracow, Czartoryski Mus. 1211· Beazley, ARV² I 420,56 (30)· CVA Pologne 2, Cracovie 1, 9, 2B.

Ἐσωτ.: Ἔφηβος εἰς ἱμάτιον βαίνει πρὸς τὰ δεξιά. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὰ δωρικὸς κίων μὲ θριγκὸν ὑποδηλοῖ παλαίστραν. Ὁ ἔφηβος βυθίζει τὴν ἀριστερὰν εἰς λεκάνην ἐπὶ ὑποστηρίγματος. Ἡ κεφαλή του στέφεται διὰ ταινίας γεγραμμένης καὶ ὀξυκορύφου ἀνορθουμένου κερατίου χρώματος πορφυροῦ.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.

12. Κάλπις (ζ. τῶν χοίρων), Schwerin, Staatl. Mus. 707· Beazley, ARV² I 565, 41(35)· CVA DDR 1, Schwerin, πίν. 23.2.

Παράστασις ὤμων: μάθημα μουσικῆς. Ἐξ ἀριστερῶν. Στήλη ἐπὶ ἐπιπέδου βάσεως. Πωγωνοφόρος ἀνὴρ εἰς ἱμάτιον κρατῶν λύραν. Ἱματιοφορῶν ἔφηβος εἰς κατατομὴν πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ ὑψωμένην τὴν δεξιάν. Ἀκολουθεῖ πωγωνοφόρος ἀνὴρ μὲ στέφανον ἐκ φύλλων, τοῦ ὁποίου τὸ ἱμάτιον ἀφήνει ἐλεύθερον τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ, κρατῶν εἰς τὴν ἀριστερὰν γογγρώδη βακτηρίαν. Μετὰ τούτους πωγωνοφόρος καθήμενος ἐπὶ κλισμοῦ, κρατῶν βάρβιτον. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ταινία μὲ ἀνορθούμενον κόσμημα. Πρὸ τοῦ καθημένου ἱματιοφορῶν ἔφηβος εἰς κατατομὴν πρὸς τὰ ἀριστερά. Δεξιὰ αὐτοῦ ἐπὶ κλισμοῦ κάθηται ἔφηβος, μὲ τὴν προτεταμένην δεξιὰν κρατεῖ γογγρώδη βακτηρίαν. Τὴν σκηνὴν κλείει ἱματιοφοροῦσα κόρη εἰς αὐστηρὰν κατατομὴν πρὸς τὰ ἀριστερὰ κρατοῦσα εἰς τὴν δεξιὰν δίαυλον. Μεταξὺ τῶν δύο πρώτων κεφαλῶν ἀνηρτημένα σπόγγος καὶ στλεγγίς. Ἡ καθημένη στεφανηφοροῦσα μορφὴ ἡ κρατοῦσα βάρβιτον εἶναι προφανῶς διδάσκαλος τῆς μουσικῆς. Ὁ σπόγγος, ἡ στλεγγὶς καθὼς καὶ ἡ στήλη ἀριστερὰ δηλοῦν ὅτι εὑρισκόμεθα εἰς παλαίστραν.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.

13. Κρατήρ. Βλ. Α 16.

Α. Κενταυρομαχία (Πειρίθους).

14. Ἀμφορεὺς (τεχνοτροπία τοῦ ζ. τοῦ Λονδίνου Ε 342), N. York, Metr. Mus. 41.162.131· CVA USA 8, πίν. 54,2a.

Β. Ἔφηβος κρατῶν εἰς τὴν ἐκτεινομένην δεξιὰν κολεὸν ξίφους. Περὶ τὴν κόμην ταινία μὲ ἀνορθούμενον ὀξυκόρυφον κόσμημα.

15. Κοτύλη (ζ. τῆς Εὐαίχμης), N. York, Metr. Mus. 41.162.5· CVA USA 8, πίν. 50,2a.

Α. Ἔφηβος καὶ διδάσκαλος. Ὁ διδάσκαλος κάθηται καὶ φέρει σανδάλια καὶ περὶ τὴν κόμην ταινίαν μὲ εἰς ὀξεῖαν αἰχμὴν καταλῆγον κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Ἡ σκηνὴ ἴσως ἀπεικονίζει τὸ τέλος μαθήματος: ὁ παῖς συνομιλεῖ μὲ τὸν διδάσκαλον.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.

16. Κύλιξ, Roma, Villa Giulia 20772 - 3· Beazley, ARV² II 824· Mon Ant. 42, 1955, 266 κέ., εἰκ. 31,1. 31A. 31B.

Ἐσωτ.: Σκηνὴ παλαίστρας. Ἔφηβος εἰς ἱμάτιον σχεδὸν μετωπικῶς, κεφαλὴ εἰς κατατομὴν ἐστραμμένη ἀρ. Διὰ τῆς δεξιᾶς ἅπτεται στήλης ἀνυψωμένης ἐπὶ βάσεως. Ἡ μακρὰ κόμη καταπίπτουσα ἐπὶ τῶν ὤμων περιδέεται διὰ ταινίας. Ὑπεράνω τοῦ μετώπου ἀνυψοῦται κεράτιον ἐλαφρῶς καμπτόμενον πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἡ στήλη καὶ τὰ ὀπίσω τοῦ ἐφήβου ἀνηρτημένα ἀρύβαλλος καὶ στλεγγὶς δηλώνουν παλαίστραν.

Α. Παλαιστρῖται εἰς ἱμάτιον συνομιλοῦντες. Ἀριστερὰ ἔφηβος εἰς ἱμάτιον ἐστραμμένος δεξιά. Ταινία περὶ τὴν κόμην μὲ ἀνορθούμενον ὀξυκόρυφον κόσμημα. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου εἰς τὸ μέσον κίων ἐπὶ βάσεως δηλώνων παλαίστραν. Εἰς τὸ μέσον ἐπίσης ἱματιοφορῶν ἔφηβος ἐστραμμένος ἀριστερά. Ἀκολουθεῖ τρίτος ἔφηβος εἰς ἱμάτιον ἐστραμμένος ἀρ. πρὸς τοὺς δύο συνομιλοῦντας στηριζόμενος ἐπὶ βάκτρου. Παιδοτρίβης ἢ ἐπιστάτης τῆς παλαίστρας.

Β. Παλαιστρῖται ἱματιοφοροῦντες. Ὁ πρῶτος ἐστραμμένος δεξιὰ κρατεῖ σάκκον, ὁ δεύτερος ἐστραμμένος πρὸς τὸν πρῶτον κρατεῖ κροσσωτὸν σάκκον. Ὁ τρίτος παρατηρῶν τοὺς δύο στηρίζεται ἐπὶ βάκτρου. Εἰς τὸ βάθος ἀναρτῶνται στλεγγίδες, ἀρύβαλλοι καὶ ἄλλα ἀντικείμενα. Οἱ δύο παλαιστρῖται καὶ ὁ παιδοτρίβης δεξιὰ φέρουν ταινίαν περὶ τὴν κόμην μὲ κατακόρυφον κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 450 π.Χ.

17. Σκύφος (Πολύγνωτος II), Berlin, Staatl. Museen 2137· Beazley, ARV² II 972, 1(1)· H.R.W. Smith, Der Lewismaler πίν. 1a.

Β. Ἑορτὴ Ἥρας; Ἡ Ἥρα, ἡ Νίκη (Ἶρις) καὶ ἡ δεξιὰ μορφὴ τῆς Β φέρουν κεκρύφαλον μὲ ὀξυκόρυφον ἀνορθούμενον κόσμημα.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480/70 π.Χ.

18. Σκύφος (Πολύγνωτος), Roma, Villa Giulia 9205· Smith, πίν. 4a, b.

Α. Γυνὴ ὑποδεχομένη νέον (πιθανῶς Αἴθρα καὶ Θησεύς). Ἡ Αἴθρα φέρει ἀνορθούμενον κόσμημα, ὁ Θησεὺς περὶ τὴν κόμην ταινίαν μὲ ὀξυκόρυφον κόσμημα.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480/70 π.Χ.

19. Σκύφος (Πολύγνωτος), Leipzig, Universität T 639· Beazley ARV² II 973, 5 (5)· Smith πίν. 6.

Α. Ἀνὴρ καὶ φεύγουσα γυνή. Μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν βωμός. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ὁ ἀνὴρ (σκῆπτρον, ταινία περὶ τὴν κεφαλὴν μὲ ὀξυκόρυφον φυλλάριον) εἶναι Ζεὺς ἢ θνητὸς βασιλεύς. Πρβ. Hauser, Jdl 11, 1896, 188.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480/70 π.Χ.

20. Σκύφος (Πολύγνωτος II), Schwerin, Staatl. Museum 731· Beazley ARV² II 974, 23 (22)· CVA DDR 1, Schwerin 1, πίν. 32, 1.2 - 34 1.2.

Α. Θήλεια νεανικὴ πτερωτὴ μορφὴ (ταινία καὶ ἀνορθούμενον κόσμημα) φέρουσα βραχὺν ἐζωσμένον χιτῶνα, τρέχει εἰς κατατομήν, πρὸς τὰ δεξιά, κρατοῦσα διὰ τῶν χειρῶν κορμὸν δένδρου ἐκφυόμενον ἐκ τοῦ ἐδάφους.

Β. Ἔφηβος τρέχει μὲ ἀνοικτὸν διασκελισμὸν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφει τὴν κεφαλὴν (ταινία καὶ πρὸς τὰ ὀπίσω καμπτόμενον κεράτιον) ἀριστερά. Πρὸ αὐτῆς ὑψώνεται ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως στήλη.

Ὁ H. Sichtermann, JdI 71, 1956, 117 κέ. διαβλέπει καταδίωξιν τοῦ Ὑακίνθου ὑπὸ τοῦ Ζεφύρου. Ἡ ἄποψις ἀπεκρούσθη ὑπὸ τοῦ G. von Lücken, CVA ὅ.π., σ. 22 κέ. Οὗτος ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι ἀσυμβίβαστοι ἡ θήλεια διάπλασις τοῦ στήθους τῆς πτερωτῆς μορφῆς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς διωκούσης μορφῆς. Ὁ Smith 18 κέ., 28 σημ. 20 ἑρμηνεύει τὰς μορφὰς ὡς Ἠῶ καὶ Τιθωνὸν ἢ Κέφαλον. Ὁ Beazley, ARV² 974, 23, προτείνει Ἶριν. Ἡ Sophia Kaempf-Dimitriadou, Die Liebe der Götter in der griechischen Kunst des 5. Jhs v. Chr. (1979) 15 θεωρεῖ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς διωκούσης πτερωτῆς μορφῆς ὡς Ζεφύ-

ρου ἀμφίβολον καὶ παρατηρεῖ ὅτι πρὸς τὴν ἐπονομασίαν τῆς μορφῆς ὡς 'Ηοῦς δὲν συμβιβάζονται ὁ βραχὺς χιτὼν καὶ ὁ παιδικὸς χαρακτὴρ τῆς κεφαλῆς.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.

21. Σκύφος (Πολύγνωτος II), Syracusa, Mus. Naz. 23638· Beazley, ARV² II 974, 32 (31).
'Αναχώρησις νεανίου: νέος καὶ ἡλικιωμένος. 'Ο νέος φέρει ταινίαν ἢ διάδημα περὶ τὴν κεφαλὴν μὲ ἀνορθούμενον κόσμημα καὶ κρατεῖ εἰς τὴν χεῖρα ῥάβδον.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

22. Σκύφος (Πολύγνωτος II), Firenze, Mus. Arch. Etrusco 42.28· Beazley, ARV² II 975, 35(34)· CVA Italia 13, Firenze 2, πίν. 70, 2· Smith πίν. 19, d.
Β. Δύο παῖδες φεύγοντες. 'Ο παῖς δεξιὰ φέρει περὶ τὴν κεφαλὴν ταινίαν μὲ ἀνορθούμενον κόσμημα.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.

23. Κάνθαρος Warsaw, NM 142461. Βλ. Α 30. CVA Pologne 1, πίν. 40,1a.
Β. 'Ανὴρ εἰς ἱμάτιον.

24. Σκύφος (The Group of Ferrara T 981), Laon 37.1033· Beazley, ARV² II 979, 10· CVA France 20, Laon 1 πίν. 52.
Α. Σιληνὸς εἰς ἱμάτιον, καθήμενος ἐπὶ βράχου πρὸς τὰ δεξιά. Μέτωπον φαλακρόν, γένειον πυκνόν, ὀφθαλμοὶ ζωώδεις. Λευκὴ ταινία περὶ τὴν κόμην μὲ ἀνορθούμενον φυλλόσχημον κόσμημα. Πρὸ αὐτοῦ λίθος κυβικός, ὀπίσω κλάδος φέρων λευκὰ φύλλα.
Β. Σιληνὸς εἰς ἱμάτιον ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον, ὄρθιος, κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν ῥάβδον καὶ προσβλέπων ἀριστερά. Κεφαλὴ (ταινία μὲ φυλλόσχημον κόσμημα καμπτόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω). Δεξιὰ βράχος.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 450 π.Χ.

25. Κωδωνόσχημος κρατὴρ Grossmont, May Coll. Βλ. Α 32. CVA USA 6, Baltimore 2, πίν. 45, 1B·
Β. Ἔφηβος εἰς τὸ μέσον.

26. Σκύφος (ζ. τῆς Παντοξένης), Paris, Cab. Med. 846· Beazley, ARV² II 1050, 1(1)· Paralipomena 444· A. de Ridder, Catalogue des vases peints de la Bibliothèque Nationale (1902) ἀρ. 846, εἰκ. 120, πίν. 33. Sophia Kaempf-Dimitriadou, Die Liebe der Götter πίν. 8,6 σ. 17 κἑ., 19, Katalog ἀρ. 173.
Α. 'Ο Δάρδανος φεύγων ἀριστερά, στρέφει τὴν κεφαλὴν δεξιά, εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ δύο δόρατα, ἡ ἀριστερὰ ὑψωμένη, πέτασος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, τὸ ἱμάτιον καταπίπτει ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω τοῦ σώματος ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος. 'Ηὼς πτερωτὴ τρέχουσα πρὸς τὰ δεξιὰ ἁπτομένη τοῦ δεξιοῦ βραχίονος τοῦ Τιθωνοῦ. Στικτὴ σφενδόνη περιδεομένη περὶ τὴν κόμην (ὀπισθοσφενδόνη). Φέρει πέπλον μετὰ διπλοϊδίου. 'Αριστερὰ ἐπιγραφή: Ἔως. 'Επάνω εἰς τρεῖς γραμμὰς ἐπιγραφή: Παντοξένα καλὰ Κορίνθοι. 'Ο Τιθωνὸς (ἐπιγραφὴ) σπεύδει δεξιά, κεφαλὴ ἀριστερά, εἰς τὴν ὑψωμένην δεξιὰν κρατεῖ λύραν. Ταινία περιδέει τὴν κόμην μὲ ὑψηλὸν ὀξυκόρυφον κόσμημα. Τὸ ἱμάτιον καταπίπτει ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ τοῦ βραχίονος. 'Ο ἔφηβος Πρίαμος σπεύδει, ὅπως καὶ ὁ Τιθωνός, δεξιά, κεφαλὴ ἀριστερά, εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ λύραν. 'Επιγραφή: Πρίαμος.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 440 π.Χ.

27. Πελίκη, 'Αθῆναι, 'Εθν. 'Αρχ. Μουσεῖον 18731. Βλ. Α 33.
Β. Παλαιστρίτης ἀριστερά.

28. Κωδωνόσχημος κρατήρ, Grossmont, May Coll. Βλ. Α 32.

29. Πελίκη (ζ. τοῦ Hasselmann), Capua, Mus. Campano 211· Beazley, ARV² II 1136, 12(12)· CVA Italia 23, Capua Mus. Campano (II), πίν. 7, 1.2.
Α. Γυναικεία μορφὴ εἰς κατατομὴν δεξιὰ προσφέρει διὰ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς ταινίαν εἰς

ἔφηβον κεκαλυμμένον εἰς τὸ ἱμάτιόν του. Ταινία ἐρυθροῦ χρώματος περὶ τὴν κεφαλὴν μετὰ ἀνορθουμένου φυλλοειδοῦς κοσμήματος ὑπεράνω τοῦ μετώπου.

Β. Ἔφηβος (εἰς ἱμάτιον, ταινία μετὰ καμπτομένου πρὸς τὰ ὀπίσω κερατοειδοῦς κοσμήματος ὑπεράνω τοῦ μετώπου) εἰς ταχὺν διασκελισμὸν πρὸς τὰ δεξιά. Ὠοειδὲς ἀντικείμενον εἰς τὴν προτεταμένην δεξιάν.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 440 - 430 π.Χ.

30. Πελίκη (ζ. τοῦ Hasselmann) Gela, Mus. Arch. Naz. 116/3· Beazley, ARV² II 1136, 20· CVA Italia 54, Gela 3, πίν. 44, 1.

Β. Ἔφηβος (ἱμάτιον, ταινία μὲ ἀνορθούμενον κόσμημα) εἰς κατατομὴν δεξιὰ στηριζόμενος ἐπὶ ράβδου.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 420 π.Χ.

31. Καλυκόσχημος κρατὴρ (ζ. τοῦ δίνου), Wien, Kunsth. Mus. 1024· Beazley, ARV² II 1152, 8(8)· CVA Österreich 3, Wien 3, 105,2.

Α. Διόνυσος μεταξὺ Ἱμέρου, Μαινάδων καὶ Σιληνῶν. Εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος κάθηται ὁ Διόνυσος εἰς νεανικὴν ἡλικίαν, γυμνός. Στέφανος ἐκ κισσοῦ καὶ ταινία περὶ τὴν κόμην, θύρσος εἰς τὴν δεξιάν, κάνθαρος εἰς τὴν ἀριστεράν. Στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν στέφανον (λευκὸν καὶ ροδόχρουν) ἐκτείνοντα, γυμνόν, λευκὸν γεγραμμένον Ἵμερον (ταινία μὲ ὀξυκόρυφον κόσμημα). Ἐπιγραφή: ΙΜΕΡΟΣ. Ὁ θεὸς πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ὁμοίως ἐνδεδυμένας μαινάδας (κόμη μὲ πλούσιον διάκοσμον). Ἐπιγραφὴ τῆς ἀριστερᾶς [Δ]ΙΩΝ[η], τῆς δεξιᾶς ΟΠΩΡΑ. Ἀριστερὰ ἐπὶ νεβρίδος καθήμενος σιληνὸς παίζων κιθάραν. Ὑπεράνω τῆς ἀριστερᾶς λαβῆς κείμενος, τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος στηρίζων ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς σιληνὸς — ἐπιγραφὴ ΗΔΥΟΙΝΟΣ — κρατῶν κάνθαρον εἰς τὴν δεξιάν, στρέφεται πρὸς καθημένην μαινάδα (ἐπιγραφή: ΕΙΡΗΝΗ). Ὑπεράνω τῆς δεξιᾶς λαβῆς ἀνακεκλιμένη μαινὰς (ἐπιγραφή: ΟΙΝΑΝΘΗ) μὲ ἐζωσμένον πέπλον, στέφανον ἐκ κισσοῦ καὶ ταινίαν περὶ τὴν κόμην. Στρέφει τὴν κεφαλὴν ἀριστερὰ πρὸς τὸ κέντρον τῆς συνθέσεως. Σιληνὸς γυμνὸς ἐκ δεξιῶν ἐκτείνων μὲ πόθον πρὸς αὐτὴν τὰς χεῖρας. Αἱ ταινίαι τῆς κόμης τῶν μορφῶν ἐπὶ τῆς Α καὶ ὑπεράνω τῶν λαβῶν μὲ ἐξαίρεσιν τῆς τοῦ Ἱμέρου (λευκὸν) ἐπιχρυσωμέναι.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 420 π.Χ.

32. Κωδωνόσχημος κρατὴρ (τεχνοτροπία τοῦ ζ. τοῦ δίνου), Κοπεγχάγη, MN 3760· Beazley, ARV² II 1156, 11(1)· CVA Danemark 4, Copenhague MN 1, πίν. 148,1.

Α. Ὑποδοχὴ ἱκέτου (ναυαγοῦ;) Ἀριστερὰ ἵσταται στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ράβδου του πωγωνοφόρος ἀνὴρ εἰς ἱμάτιον. Ἡ κόμη του στέφεται διὰ λευκοῦ δεσμοῦ μὲ ἀνυψούμενον ὀξυκόρυφον κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Κάμνει χειρονομίαν ὑποδοχῆς πρὸς ἄνδρα γυμνὸν ὀκλάζοντα διὰ τὸν ὁποῖον ἔχει ἀναφθῆ πυρὰ ἐπὶ τῆς γῆς (αἱ φλόγες δηλώνονται διὰ λευκῶν κυματοειδῶν γραμμῶν). Πρόκειται πιθανῶς περὶ ναυαγοῦ. Ὑπεράνω τούτου πωγωνοφόρος ἑρμαϊκὴ στήλη, εἰς κατατομὴν δεξιά, διακόσμησις κόμης παρεμφερὴς πρὸς τὴν τοῦ ἱσταμένου δεξιὰ αὐτῆς ἀνδρός. Εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν τῆς παραστάσεως φαίνεται τὸ προστῷον οἰκοδομήματος (ναοῦ;) μὲ δύο δωρικοὺς κίονας φέροντας ἐπὶ ὁριζοντίου στέγης, εἶδος κρηπιδώματος, ἀπ' ὅπου ἐκφεύγουν δεξιὰ καὶ ἀριστερά, κλάδοι δάφνης. Πρὸ τοῦ κτίσματος ἵσταται γυνὴ ἐστραμμένη ἀριστερά, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἱστάμενον ἄνδρα. Εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ ἔνδυμα διπλωμένον. Φέρει περὶ τὴν κόμην στεφάνην λευκὴν μὲ δύο φυλλοειδῆ κοσμήματα.

Β. Τρεῖς ἱματιοφοροῦντες ἔφηβοι φέροντες περὶ τὴν κόμην ταινίαν. Ὁ ἔφηβος δεξιὰ φέρει κεράτιον ὑπεράνω τοῦ μετώπου κεκαμμένον πρὸς τὰ ἐμπρός.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 430 π.Χ.

33. Κύλιξ (ζ. τοῦ Λονδίνου Ε 113), Firenze, Mus. Arch. Etrusco· Beazley, ARV² II 1299, 7(6) 3937· Paralipomena 474· CVA Italia 38, Firenze 4, πίν. 150,2.

Ἐσωτ.: Ἀθλητὴς εἰς κατατομὴν ἀριστερά, εἰς τὴν δεξιὰν στλεγγίδα. Κεφαλὴ (ταινία ἐρυθρὰ μὲ ἀνορθούμενον εἰς ὀξὺ καταλῆγον κόσμημα). Ὀπίσω αὐτοῦ δεξιὰ πεσσὸς (meta, καμπτὴρ κλπ.

βλ. Α18) ἀνηρτημένος ἀρύβαλλος. Ἀναμφιβόλως ἀπεικονίζεται παλαιστρίτης εἰς τὴν παλαίστραν δηλουμένην διὰ τοῦ πεσσοῦ καὶ τοῦ ἀρυβάλλου.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 420 π.Χ.

34. Κωδωνόσχημος κρατήρ (The Reverse-Group of London F 81), Wien, Kunsth. Mus. 1033· Beazley, ARV² II 1442, 3· CVA Österreich, Wien 3, πίν. 133, 5.
Β. Τρεῖς ἱματιοφοροῦντες νέοι (ταινίαι κόμης λευκαί). Ὁ εἰς τὸ μέσον φέρει ταινία μὲ κατακόρυφον κόσμημα. Ὁ δεξιὰ ἱστάμενος κρατεῖ διὰ λευκοῦ ἱμάντος εἰς τὴν δεξιὰν ἀρύβαλλον ὑπεράνω πεσσοῦ. Ὁ ἀρύβαλλος καὶ ὁ πεσσὸς ὑποδηλώνουν παλαίστραν.
Χρονολόγησις: ἀρχαὶ 4ου π.Χ. αἰ.

35. Πυξὶς Ἀθῆναι, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον 1241· CVA Grèce 2, Athènes 2, πίν. 18,5· Sally Rutherfurd Roberts, The Attic Pyxis (1978) 125 πίν. 75,5.
Ἀπόλλων καὶ ὀκτὼ Μοῦσαι ἐπὶ τοῦ Ἑλικῶνος. Ἐπὶ κλισμοῦ κάθηται Ἀπόλλων δεξιά, τὸ ἱμάτιον καλύπτει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Ταινία περιδέει τὴν μακρὰν κόμην, ἡ ὁποία καταπίπτει ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἐπὶ τῆς ταινίας καὶ ὑπεράνω τοῦ μετώπου ἀνορθούμενον κατακόρυφον κεράτιον. Εἰς τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ λύραν, εἰς τὴν δεξιὰν πλῆκτρον.
Χρονολόγησις: 430 - 420 π.Χ.

36. Λήκυθος, Paris, Louvre G 333· RA 21, 1913, 270 εἰκ. 1.
Νεαρὸς μουσικὸς καθήμενος ἐπὶ δίφρου (ἱμάτιον περιβάλλει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, κορμὸς γυμνὸς) παίζει κιθάραν. Τὸ πρόσωπον ἐστραμμένον κατ' ἐνώπιον. Ταινία ἢ στεφάνη μὲ ὀξυκόρυφον τριγωνικὸν κόσμημα, ἄνωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ μετώπου ἐκ λεπτοῦ ἐλάσματος εὐκάμπτου μετάλλου. Ὁμοιάζει περισσότερον πρὸς μίσχον παρὰ πρὸς κλάδον χωρὶς φύλλα. Πρὸ αὐτοῦ ἵσταται πωγωνοφόρος ἀνὴρ μὲ ἱμάτιον. Ἀνηρτημένα ἀρύβαλλος, στλεγγὶς καὶ ταινία ὑποδηλώνουν παλαίστραν.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 440 π.Χ.

37. Ἀμφορεύς, θραῦσμα, Bucarest NM 03207· CVA Roumanie 1, Bucarest 1, πίν. 32,1.
Κιθαρῳδός. Νέος (διάδημα, ἀνορθούμενον φυλλοειδὲς κόσμημα) ἐνδεδυμένος μακρόν, ἀχειρίδωτον, στικτὸν χιτῶνα, παίζει κιθάραν κρατῶν εἰς τὴν ἀριστερὰν τὸ πλῆκτρον. Πρὸ τοῦ κιθαρῳδοῦ δεξιά, ναΐσκος, τοῦ ὁποίου σώζεται μέρος τοῦ ἐπιστυλίου καὶ δωρικοῦ κίονος. Ἐπὶ τοῦ τοίχου, εἰς τὸ βάθος τοῦ ναΐσκου, ἀριστερά, καλυπτόμενος ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ ἐχίνου τοῦ δωρικοῦ κίονος, πίναξ. Ἐπ' αὐτοῦ παρίσταται ὁ Ἡρακλῆς μὲ ρόπαλον καὶ λεοντήν.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 430 π.Χ.

38. Σικελιωτικὸς καλυκόσχημος κρατήρ, Lipari, Mus. Arch. Eoliano 9341· L. Bernabò-Brea, Menandro e il teatro greco nelle terracotte Liparesi (1981) 268, 271 κἑ., εἰκ. 447 - 448, ἔγχ. πίν. III.
Ἡ σκηνὴ σχετίζεται μὲ τὸν ἐπικὸν πρόλογον τῶν Τραχινιῶν τοῦ Σοφοκλέους, τὸν ὁποῖον ἀπαγγέλλει ἡ Δηιάνειρα. Ὅλα δὲ τὰ ἐκεῖ μνημονευόμενα πρόσωπα εἰκονίζονται δηλούμενα δι' ἐπιγραφῶν: Ἡ Δηιάνειρα (μὲ τὴν δούλην τροφόν), ὁ Ἡρακλῆς (ὀπίσω τούτου ἡ Νίκη μὲ στέφανον), ὁ γέρων Οἰνεὺς καὶ δεξιὰ ἄνω καθήμενος ὁ Ἀχελῷος ὡς ἀγένειος κερασφόρος νεανίας. Ὁ Ἡρακλῆς ἵσταται γυμνὸς (ρόπαλον καὶ λεοντή). Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὁ νεαρὸς ἥρως φέρει στέφανον μὲ ἀνορθούμενον ὑπεράνω τοῦ μέσου τοῦ μετώπου κόσμημα. Ἡ δι' ἐπιγραφῶν δήλωσις τῶν μορφῶν καὶ ἡ σχέσις των δεικνύουν ἐδῶ τὸν ἥρωα ὡς νικητὴν ἐπὶ τοῦ ποταμίου θεοῦ κατὰ τὸν ἀγῶνα του διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Δηιανείρας.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 350 π.Χ.

Γ. Τρίτος τύπος

1. Κύλιξ (The Bowdoin - Eye Painter), Frankfurt, Mus. für Vor- und Frühgeschichte 401·

Beazley, ARV² I 167, 13(11)· Paralipomena 401· CVA Deutschland 30· Frankfurt 2, 59, 1. Ἐσωτ.: Πρὸς τὰ δεξιὰ ὀρχούμενος γυμνὸς κωμαστὴς μὲ κέρας εἰς τὴν ἀριστεράν. Στέφανος (ἐρυθρὸς) περὶ τὴν κεφαλήν. Ἐπ' αὐτοῦ ὑπεράνω τοῦ μετώπου ἀνορθούμενον κόσμημα κεκαμμένον πρὸς τὰ ὀπίσω.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 520/510 π.Χ.

2. Παναθηναϊκὸς ἀμφορεὺς (ζ. τοῦ Βερολίνου), München, Mus. Ant. Kleinkunst 2310· Beazley, ARV² I 197, 6(5)· CVA Deutschland 12, München 4, 198, 1 (λεπτομέρεια), 192, 1· JHS 42, 1922, πίν. IV 1.

Α. Δισκοβόλος κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς δίσκον μὲ γραπτὴν παράστασιν γλαυκός, περὶ τὴν κόμην ταινία βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος μὲ ἀνορθούμενον κερατοειδὲς κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου καμπτόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω. Περὶ τῆς γλαυκὸς ὡς σημείου βλ. J. Jüthner, Über Antike Turngeräte (1896) 25 σημ. 22, 29 εἰκ. 23 κ. 30. Περὶ τῆς εἰκονογραφίας τῆς γλαυκὸς βλ. G. Lippold, JdI 67, 1952, 93 κἑ. Ἡ γλαῦξ εἶναι γενικῶς καλὸς οἰωνός.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 500/490 π.Χ.

3. Κύλιξ (Ὀνησίμου), Boston, Mus. of Fine Arts 95.29· Beazley, ARV² I 324, 65(06)· Caskey - Beazley II 34 κἑ. πίν. 34,81.

Α. Ἵππος τρίβει τὸ φίμωτρόν του. Πρὸ αὐτοῦ γυμνὸς παῖς παρατηρῶν ὀπίσω πρὸς τὸν ἵππον χαλαρώνει τὸ σχοινίον τοῦ χαλινοῦ καὶ κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν ἀκόντιον ἢ ράβδον. Εἰς τὸ βάθος δένδρον, ὀπίσω δὲ τοῦ ἵππου παῖς προσβλέπων πρὸς αὐτόν. Περὶ τὴν κόμην ταινία ἐδαφόχρωμος μὲ ὑψηλὸν ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω καμπτόμενον κεράτιον ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Ἐπίσης ἐδαφόχρωμον ταινίαν φέρει καὶ ὁ πρὸ τοῦ ἵππου ἱστάμενος γυμνὸς παῖς.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 485/480 π.Χ.

4. Κύλιξ (ζ. τοῦ Βρύγου), Orvieto, Faina 37· Beazley, ARV² I 372, 33(28)· Hartwig, πίν. 36, 1-3.

Α. Ἡλικιωμένος ἀθλητής, ἱματιοφορῶν, ἵσταται στηριζόμενος ἐπὶ βακτηρίας, παίζων δίαυλον, ἀλλ' ἀνεπιτυχῶς, διότι οἱ τρεῖς κωμασταί, οἱ ὁποῖοι τὸν περιβάλλουν, ἐκφράζουν μὲ χειρονομίας τὴν ἀποστροφήν των. Ὅλαι αἱ μορφαὶ στεφανηφοροῦσαι, ἀλλ' ἡ πρώτη καὶ τρίτη ἐξ ἀριστερῶν φέρουν ὑπεράνω τοῦ μετώπου καὶ ἀνορθούμενον ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω κεκαμμένον κεράτιον.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 480 π.Χ.

5. Κύλιξ, δύο θραύσματα (ζ. τοῦ Βρύγου), Μουσ. Ἀκροπόλεως 289Β· Beazley, ARV² I 373,44 (39)· Graef-Langlotz, II πίν. 16.

Κεφαλὴ καὶ ἀριστερὸς βραχίων πωγωνοφόρου κωμαστοῦ μὲ γογγρώδη ράβδον καὶ ἐρυθρὰν ταινίαν περὶ τὴν κόμην μὲ ἀνορθούμενον πρὸς τὰ ὀπίσω καμπτόμενον κόσμημα ὑπεράνω τοῦ μετώπου.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 490 π.Χ.

7. Ἀμφορεὺς (ζ. τοῦ Πανός), Laon 37.1023· Beazley ARV² I 553, 33 (26)· CVA France 20, Laon 1, πίν. 26, 27.

Α. Ἔφηβος μεταξὺ δύο ἑρμαϊκῶν στηλῶν, φέρων στέφανον καὶ κεράτιον καμπτόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω. Περὶ τὸ 470 π.Χ.

8. Σκύφος (Πολύγνωτος II), ἄλλοτε Roma, Mus. Campana, ser. XI N. 94· Beazley, ARV² II 973, 11(11)· Smith σ. 21 σημ. 11, πίν. 7c.

Α - Β. Ἔρως καταδιώκει ἔφηβον μὲ λύραν. Ὁ ἔφηβος φέρει ταινίαν μὲ καμπτόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω κεράτιον.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.

9. Σκύφος, Schwerin, Staatl Museum 731. Βλ. Β 20. CVA DDR 1, Schwerin 1 πίν. 32.2, 34,2.

Β. Ἔφηβος.

10. Σκύφος Laon 37.1033. Βλ. Β 24· CVA France 20, Laon 1, πίν. 52,1.

Β. Σιληνός.

11. Κωδωνόσχημος κρατὴρ Grossmont, May Collection. Βλ. Α 32· CVA USA 6, Baltimore 2, πίν. 45, 1b.
Β. Ἔφηβος.
12. Πελίκη, Ἀθῆναι, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον 18732. Βλ. Α 34.
Β. Παλαιστρίτης.
13. Πελίκη (The Washing Painter), Frankfurt, Liebieghaus 540· Beazley, ARV² II 1130, 135(46)· CVA Deutschland 30, Frankfurt 2, πίν. 70,4.
Δεξιὰ ἱστάμενος νέος (ἱμάτιον καὶ λευκὴ ταινία περὶ τὴν κόμην μὲ ἐντόνως κεκαμμένην πρὸς τὰ ὀπίσω ἀκίδα) κρατῶν εἰς τὴν ἐκτεινομένην δεξιὰν φιάλην. Σπένδων.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 430 π.Χ.
14. Πελίκη, Capua, Mus. Campano 211. Βλ. Β 29.
Β. Ἔφηβος.
15. Κωδωνόσχημος κρατήρ, Κοπεγχάγη MN 3760. Βλ. Β 32.
16. Γαμικὸς λέβης Univers. of California· CVA USA 5, University of California 1, πίν. 51,1a.
Νύμφη καθημένη κρατοῦσα περιδέραιον. Ἔρως ἵπταται πρὸς αὐτὴν μὲ δίσκον ὀπωρῶν. Φέρει διάδημα μὲ κεράτιον καμπτόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω.

Δ. Τέταρτος τύπος

1. Κωδωνόσχημος κρατὴρ (ζ. τοῦ Πανός), Boston, Mus. of Fine Arts 10.185· Beazley, ARV² I 550, 1(1)· Paralipomena 386· Caskey - Beazley, II 45 κέ. πίν. 47,94 - 48,94 (λεπτομέρεια).
Α. Θάνατος τοῦ Ἀκταίωνος. Ἡ Ἄρτεμις φέρει χιτῶνα μὲ κόλπον. Ἱμάτιον «ἰωνικὸν» προσαρμόζεται ὑπεράνω τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Ἡ μακρά της κόμη χωρίζεται εἰς τὸ μέσον καὶ διέρχεται κυκλοτερὲς κόσμημα μὲ ἀνυψουμένην ὑπεράνω τοῦ μετώπου φυλλοειδῆ προεξοχήν, καταπίπτει δὲ ἐπὶ τῶν ὤμων, ὅπου αἱ ἀπολήξεις συνδέονται εἰς σάκκον. Περὶ τῆς κόμης βλ. Hauser, FR II 291 καὶ F. Studniczka, JdI 26, 1911, 182 κέ., περὶ τοῦ κοσμήματος βλ. A. Rumpf, Tettix (Symbola Coloniensa) 95.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470 π.Χ.
2. Πυξὶς (ζ. τῆς Ἀμφιτρίτης), Ἀθῆναι, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον 1708. Beazley, ARV² II 833, 46(31)· CVA Grèce 2, Athènes NM 2 (1954) πίν. 18,3· Sally Rutherfund Roberts, The Attic Pyxis (1978) πίν. 58,1.
Β. Εἰς τὸ κέντρον ὁ Τρίτων (πωγωνοφόρος, ἡ κόμη ἐπὶ τοῦ τραχήλου, ταινία περὶ τὴν κεφαλὴν) ἐπιχειρεῖ ἅλμα πρὸς νεαρὰν γυναῖκα, ἡ ὁποία παραμένει ἀκίνητος καὶ ἔκθαμβος πρὸ τοῦ τέρατος. Φέρει τὴν ἐνδυμασίαν τῶν νυμφῶν (χιτὼν καὶ ἱμάτιον, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὴν κεφαλήν). Περὶ τὴν κεφαλὴν διάδημα μὲ κάθετον φυλλόσχημον κόσμημα ἐπὶ τοῦ μετώπου (τέττιξ). Προορίζεται ὡς σύζυγος τοῦ Τρίτωνος. Δελφὶν ἅλλεται πρὸς αὐτόν. Ὀπίσω αὐτοῦ νεαρὰ γυνὴ κρατοῦσα εἰς τὴν προτεινομένην δεξιὰν ρόαν (περὶ τῆς ρόας βλ. Γ. Π. Οἰκονόμου, ΑΕ 1939 - 41, 97 κέ. 1942 - 44, 92 κέ.), σύμβολον γονιμότητος. Τὸ τέρας μὲ σῶμα ἑρπετοῦ ἡρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ Heydemann, Griech. Vasenbilder (1870) πίν. 1,2. ὡς Νηρεύς, ὁ ὁποῖος ἀφηγεῖται εἰς τὴν σύζυγόν του τὴν ἁρπαγὴν τῆς Ἀμυμώνης.
Χρονολόγησις: περὶ τὸ 470/460 π.Χ.
3. Σκύφος Wien, Kunsth. Museum 1773. Βλ. Α 27· CVA Österreich 1, Wien 1, πίν. 39,2.
Β. Ἀριάδνη (κεκρύφαλος μὲ ἀνορθούμενον φυλλόσχημον κόσμημα).
4. Σκύφος Leipzig, Universität T 638. Βλ. Α 28.
Α. Ζεὺς (φυλλόσχημον ἀνορθούμενον κόσμημα).
5. Οἰνοχόη Limoges, Musée A. Dubouche 80 - 56· CVA France 24, Limoges 3 πίν. 19,1.
Δύο νέοι ἱστάμενοι ἀντιμέτωποι. Ὁ ἀριστερὰ κλίνει πρὸς τὰ ἔμπρὸς στηριζόμενος ἐπὶ ράβδου καὶ

παρουσιάζει διὰ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς στλεγγίδα. Κόμη (ταινία μὲ κάθετον κόσμημα ὑπὸ μορφὴν δύο συνηνωμένων ὀξυκορύφων φύλλων ὑπεράνω τοῦ μετώπου). Ὁ δεξιὰ ἱστάμενος κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα μεγάλην ράβδον στηριζομένην ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Φέρει τὸ βάρος τοῦ σώματός του ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς κνήμης. Ἡ σκηνὴ ἀνάγεται εἰς τὸν κύκλον τῆς παλαίστρας (στλεγγίς, ράβδοι). Ἐδῶ ἔχομεν παλαιστρίτην καὶ παιδοτρίβην ἢ ἐπιστάτην τῆς παλαίστρας. Ὁ ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος νέος εἶναι ἴσως παλαιστρίτης.

Χρονολόγησις: περὶ τὸ 440 - 430 π.Χ.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Σημαντικὰ εἶναι τὰ δύο ἀκολούθως ἐξεταζόμενα νομίσματα τῆς σικελικῆς Σελινοῦντος, τὸ τετράδραχμον καὶ δίδραχμον, μὲ τὴν εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν παράστασιν τῶν ἀνθρωπομόρφων ποταμίων θεῶν Σελίνου καὶ Ὕψα. Ἡ ταύτισις τῶν μορφῶν αὐτῶν ὡς ποταμίων θεῶν ἐστηρίχθη εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν ὀνομάτων των καὶ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὰ κέρατα, χαρακτηριστικὰ παρομοίων θεοτήτων, ἀναφύονται ἀπὸ τὰς κεφαλάς των. Ἀλλὰ τὰ ὑποτιθέμενα «κέρατα» εἶναι ἐντυπωσιακῶς ἀνόμοια πρὸς τὰ κανονικὰ κέρατα, τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται καλῶς εἰς τὰ νομίσματα τῆς Γέλας (βλ. Franke-Hirmer, Die griech. Münze (1964) πίν. 55 - 57. Carina Weiss, Griechische Flussgottheiten in vorhellenistischen Zeit (1984) 52 κέ.). Τοὐναντίον τὰ κέρατα τοῦ Σελίνου καὶ Ὕψα, δὲν εἶναι μόνον μοναδικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ φυτρώνουν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ προσθίου μέρους τῆς ἀναδέσεως τῆς κόμης καὶ ἐναρμόζονται εἰς τὴν ταινίαν. Προφανῶς δὲν εἶναι κέρατα ὅ,τι οἱ δύο αὐτοὶ ποτάμιοι θεοὶ φέρουν. Ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ τῆς ταινίας ἔχει μακρὰν ἀνορθουμένην ἀκίδα ἢ apex ἄνωθεν τοῦ μέσου τοῦ μετώπου, ὅπως παρατηρεῖται καὶ εἰς πλῆθος συγχρόνων μνημείων τῆς ἀγγειογραφίας (βλ. Weiss 27 κέ.).

1. Τετράδραχμον Σελινοῦντος. W. Schwabacher, Die Tetradrachmenprägung von Selinunt, MBMG. XLIII 1925, 1 - 89· Ph. W. Lehmann, Statues on Coins of Southern Italy and Sicily in the Classical Period (1946) 15 κέ.· Weiss 24 κέ.

   Ὀπισθία ὄψις: ὁ νεαρὸς ποτάμιος θεὸς Σέλινος εἰκονίζεται γυμνὸς ἱστάμενος πρὸς τὰ ἀριστερά. Πρὸ αὐτοῦ βωμὸς ἐπὶ βάσεως ἐστεμμένος καὶ μὲ ἀέτωμα ἐξ ἑλίκων. Κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν μικρὰν ἀργυρᾶν μεσόμφαλον φιάλην σπένδων, εἰς τὴν ἀριστερὰν καθαρτικὸν κλάδον δάφνης. Πρὸ τοῦ βωμοῦ ἀλέκτωρ, ὀπίσω τοῦ ποταμίου θεοῦ μορφὴ ταύρου ἐπὶ μνημειώδους βάσεως πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἄνωθεν δὲ αὐτοῦ φύλλον σελίνου, τὸ ἔμβλημα τῆς πόλεως. Ἐπιγραφὴ Σέλινος. Περὶ τῆς ἑρμηνείας βλ. Weiss 29 κέ.

   Ἡ κοπὴ τοῦ τετραδράχμου χρονολογεῖται εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Βλ. καὶ Weiss 25 κέ.

2. Δίδραχμον Σελινοῦντος. Ph. W. Lehmann 15 κέ.· Weiss 26 κέ.

   Ὀπισθία ὄψις: ὁ νεαρὸς ποτάμιος θεὸς Ὕψας ἵσταται γυμνὸς πλησίον βωμοῦ παρομοίου πρὸς τὸν εἰκονιζόμενον ἐπὶ τοῦ τετραδράχμου, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου κρατεῖ μεσόμφαλον φιάλην εἰς τὴν ἐκτεινομένην δεξιάν. Ἡ ἀριστερά του λαμβάνει καθαρτικὸν κλάδον δάφνης. Περὶ τὸν βωμὸν ἑλίσσεται ὄφις. Ὀπίσω τοῦ θεοῦ ὑδρόβιον πτηνὸν βαδίζει ἀπομακρυνόμενον καὶ ὁ χῶρος ἄνωθεν αὐτοῦ πληροῦται διὰ φύλλου σελίνου. Ἡ ἐπιγραφὴ ΗΥΨΑΣ βοηθεῖ εἰς τὴν ταύτισιν τῆς μορφῆς

πρὸς τὸν ποτάμιον θεὸν Ὕψαν, τοῦ ὁποίου τὰ ὕδατα παρέρρεον ἀνατολικῶς τοῦ Σελινοῦντος. Περὶ τῆς ἑρμηνείας βλ. Weiss 29 κέ.

Χρονολόγησις: κατὰ μίαν δεκαετίαν μεταγενέστερον τοῦ τετραδράχμου. Βλ. Weiss 26 κέ.

ΜΝΗΜΕΙΑ ΠΛΑΣΤΙΚΗΣ[1]

1. Στήλη Borgia. Μουσεῖον Νεαπόλεως 98· Brunn - Bruckmann 416· Perrot-Chipiez VIII (1903) 133 εἰκ. 73· E. Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschulen (1927) 138 πίν. 75B.
Ἡ στήλη ἀνευρέθη εἰς Μ. Ἀσίαν (Pfuhl, AA 1936, 65). Εἶναι τοῦ τύπου τοῦ Ἀλξήνορος, παρίσταται δηλ. ἀνὴρ παίζων μὲ τὸν κύνα του. Γενικῶς ἡ στήλη ἀποδίδεται εἰς τὸν ἀνατολικὸν χῶρον: Χίος (Langlotz), Λυδία (Pfuhl), Μ. Ἀσία (Lippold, HdA III I 123). Τὸ κόσμημα κάμπτεται πρὸς τὰ ἐμπρός. Δένεται ἐπὶ τῆς ταινίας μὲ ἰδιαίτερον λωρίον, τὸ ὁποῖον διατάσσεται σταυροειδῶς.
Χρονολόγησις: 490 - 480 π.Χ.

2. Ἑρμαϊκὴ στήλη ἐκ Ραμνοῦντος, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον 313· Β. Στάης, ΑΕ 1891, 57, πίν. 7· J. Pouilloux, La Fortesse de Phamnonte (1954) 111, 2 bis, πίν. 45· E. B. Harrison, The Athenian Agora XI (1965) 125, 160, 161.
Τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος εἶναι ἐνδεδυμένον διὰ χιτῶνος καὶ χλαμύδος, τὸ κάτω ἀντικαθίσταται διὰ τετραγώνου πεσσοῦ. Ἡ παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος καλύπτει τὴν μετάβασιν. Ἡ κεφαλὴ ἀρκετὰ διαβεβρωμένη παρουσιάζει νεανικὰ θηλυπρεπῆ χαρακτηριστικὰ καὶ φέρει διάδημα εἰς τὸ μέτωπον ὀλίγον ἀνυψούμενον. Τὸ ἑρμαϊκὸν τοῦτο ἄγαλμα εἶναι ἀνάθημα τῶν ἐφήβων τῆς Ἐρεχθηΐδος φυλῆς, νικητρίας εἰς λαμπαδηδρομίαν (πιθανῶς εἰς Νεμέσεια). Περὶ τῆς λαμπαδηδρομίας βλ. Jüthner, Λαμπαδηδρομία. Pauly - Wissowa, RE XII 1 (1924) 569 κέ. J. Treheux, BCH 76, 1952, 584 κέ. Ὁ Στάης ἠθέλησε νὰ ἀναγνωρίσῃ παράστασιν Ἑρμοῦ. Ὁ Pouilloux παρατηρεῖ ὅτι ἐνδεχομένως πρόκειται περὶ ἀλληγορικῆς παραστάσεως τῆς φυλῆς.
Τὸ ἀνάθημα εἶναι βεβαίως ἑρμαϊκὴ στήλη. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς θέσεως αὐτῆς ἡ Harrison ἐπικαλεῖται δύο ρωμαϊκὰ μνημεῖα.
Ὁ Pouilloux τὸ χρονολογεῖ περὶ τὸ 330 π.Χ.

3. Ἑρμαϊκὴ στήλη ἐκ Ραμνοῦντος, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον 317· G. Blum, RA 21, 1913, 213, εἰκ. 3. Τὸ κόσμημα εἶναι εὐκολώτερον ν' ἀναγνωρισθῇ εἰς τὴν κεφαλὴν αὐτήν. Φέρει ταινίαν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῆς προηγουμένης ἑρμαϊκῆς κεφαλῆς. Ὁ Στάης ἀνεγνώρισεν εἰς τὰ θέματά των εἰκόνας τοῦ Ἑρμοῦ Προπυλαίου καὶ ὑπέθεσεν ὅτι ἐτοποθετοῦντο κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ ποὺ ὡδήγει ἀπὸ τὴν πόλιν εἰς τὴν θάλασσαν.

4. Ἑρμαϊκὴ στήλη ἐκ Ραμνοῦντος, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον 318· G. Blum, RA 21, 1913, 274, 275, εἰκ. 4. Κ. Ρωμαῖος, ΑΔ 9,1924, 156, εἰκ. 6· E. B. Harrison, The Athenian Agora IX (1965) 126, 154, 161.
Ἡ κεφαλὴ παρουσιάζει δύο ἰδιοτυπίας: 1) Φέρει ὅπως καὶ ἡ προηγουμένη ταινίαν, μὲ δεσμὸν ἄνωθεν τοῦ μέσου μετώπου. Εἰς τὴν κορυφὴν δὲ τῆς ἐπιπέδου καὶ σχεδὸν ἀδιακρίτου αὐτῆς ταινίας εἶναι ἐγγεγλυμμένη εἰς τὴν ἐπιφάνειαν βοστρύχου ὀπὴ βάθους σχεδὸν 0.015 μ., πλάτους εἰς τὸν πυθμένα 0.006 μ., προορισμένη νὰ συγκρατῇ ἐξάρτημα, ἀναμφιβόλως μεταλλικόν, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο τι εἰμὴ ἀκίς, ὅπως ἡ παρατηρουμένη εἰς τὰ ἀγγεῖα. Ὁ Ρωμαῖος ἔ.ἀ. 155 σημειώνει: «Ἡ ὑπεράνω ὀπὴ ἐχρησίμευεν εἰς ἔνθεσιν τεμαχίου μαρ-

1. Τὸ παράδειγμα τοῦ Λαπίθου ἐκ τοῦ Δ. ἀετώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς εἰς τὴν Ὀλυμπίαν τοῦ συσφίγγοντος τὸν λαιμὸν τοῦ Κενταύρου, μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ ΡΩΜΑΙΟΥ (ΑΔ 1924/25, 156) δὲν ἠμπορεῖ νὰ περιληφθῇ μὲ ἀσφάλειαν εἰς τὰ μνημεῖα μὲ τὸ φυλλοειδὲς κόσμημα. Βλ. TREU, Abhandlungen der Sächsischen Gesell. d. Wissens. 1907, 10, πίν. II 10,13. BUSCHOR - HAMANN, Die Skulpturen des Zeustempel zu Olympia (1924) πίν. LXVIII - LXXI.

μάρου συμπληροῦντος τὴν εἰκόνα τοῦ κοσμήματος, ὅπερ κάτω τελειώνει εἰς εὐθεῖαν γραμμὴν καὶ ἐπιτιθέμενον ὁλόκληρον ἐπὶ τῆς ταινίας φαίνεται ὑπερέχον καὶ κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς». 2) Τὸ οὖς εἶναι ἐξοιδημένον καὶ παραμορφωμένον ἀντιτιθέμενον ἐντόνως πρὸς τὸ τῆς προηγουμένης κεφαλῆς, ἡ ὁποία ἔχει στρογγύλον παιδικὸν πρόσωπον καὶ κανονικὰ ὦτα. Ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς εἰς τὸ σχεδὸν τετράγωνον σχῆμα του ἔχει εἰς τὸ σύνολον περισσοτέραν δύναμιν καὶ ὀλιγωτέραν λεπτότητα, ἀναμιμνήσκων ὀλίγον μὲ τοὺς εἰς βάθος τοποθετημένους ὀφθαλμούς του τὸν Ἀγίαν τῶν Δελφῶν. Ὁ Blum θεωρεῖ τὴν κεφαλὴν εἰκονικήν. «A coup sûr que cette tête soit celle d'Hermès ou celle d'un mortel, c'est une tête de lutteur». Ὁ Ρωμαῖος ἔ.ἀ. 155 σημ. 1, διαφωνῶν πρὸς τὸν Blum πιστεύει ὅτι καὶ αἱ τρεῖς ἑρμαϊκαὶ στῆλαι ἐκ Ραμνοῦντος ἀνεφέροντο εἰς τὸν ἐναγώνιον Ἑρμῆν ὡς εἰκόνες τοῦ θεοῦ. Αἱ κεφαλαὶ αὐταὶ τῶν ἐφηβικῶν ἑρμαϊκῶν στηλῶν δὲν εἶναι προσωπογραφίαι ὑπὸ τὴν αὐστηρὰν ἔννοιαν, διότι δὲν εἶναι πλήρως ἐξατομικευμέναι, ἀλλ' οὔτε ἁπλῶς κεφαλαὶ νεανικοῦ Ἑρμοῦ, διότι εἶναι διαφοροποιημέναι εἰς τὸν τύπον ἀναλόγως πρὸς τὴν κατηγορίαν τοῦ ἀναθήματος. Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἴδωμεν εἰς τὰς ἐφηβικὰς ἑρμαϊκὰς στήλας τὰς πρώτας βαθμίδας πρὸς τὴν προσωπογραφίαν τοῦ τύπου τῆς ἑρμαϊκῆς στήλης.

Ὅμοιον διάδημα πρὸς τὸ τῶν ἐφηβικῶν ἑρμαϊκῶν κεφαλῶν τοῦ Ραμνοῦντος φέρουν καὶ αἱ τρεῖς ἑπόμεναι κεφαλαὶ (ἀρ. 5, 6, 7). Τὰ χαρακτηριστικά των εἶναι ἐξιδανικευμένα, χωρὶς τὰς ψευδοπροσωπογραφικὰς ἰδιότητας τῶν ραμνουσίων κεφαλῶν. Ἡ διάπλασις τῶν ἰούλων καὶ εἰς τὰς τρεῖς εἶναι ἐμφανῶς ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴν ἑρμαϊκὴν στήλην.

5. Κεφαλὴ Ἀγορᾶς, Ἀθῆναι, Μουσ. Κεραμεικοῦ P 648· E. B. Harrison, Hesperia XXIX, 1960, 378 πίν. 83B· The Athenian Agora XI (1965) 128 - 129, 160 κέ.

Φαίνεται ὅτι ἔχει ἀποκοπῆ ἀπὸ ἑρμαϊκὴν στήλην, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν συμμετρίαν της, τὴν μετωπικότητά της καὶ τὴν τετράγωνον τομὴν εἰς τὸν λαιμόν. Ἡ Harrison περιέγραψεν ἀκριβῶς ὅλα τὰ μορφικὰ στοιχεῖα τῆς κεφαλῆς, τὰ ὁποῖα φαίνονται ὑποδηλοῦντα ὅτι αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ ἑρμαϊκὴν στήλην. Ἡ κεφαλὴ περιβάλλεται διὰ διαδήματος, τὸ ὁποῖον ἀνυψώνεται εἰς τὸ μέσον τοῦ μετώπου (ἀποκεκρουμένον). Τὸ πρόσωπον εἶναι νεανικὸν καὶ μᾶλλον θῆλυ, ἂν καὶ ἡ κεφαλὴ φαίνεται ὅτι εἶναι παιδός. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου δεικνύουν, φρονεῖ ἡ Harrison, ὅτι τὸ ἔργον ἐμορφώθη ἐπὶ τῇ βάσει πρωτοτύπου τοῦ ὑστέρου 5ου αἰῶνος. Ἡ σύγκρισις πρὸς κεφαλὰς τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρεως (Hesperia XXI, 1952, 94 - 95, πίν. 23. AJA LXIII 1959, 188 - 189) εἶναι ἱκανὴ νὰ διαφωτίσῃ καὶ τὰς ὁμοιότητας καὶ τὰς διαφορὰς μεταξὺ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς καὶ τοῦ πρωτοτύπου τοῦ λήγοντος 5ου αἰῶνος. Προφανῶς ἔχομεν ἐδῶ ἀντίγραφον τοῦ κλασσικισμοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου.

6. Κεφαλὴ Ὀλύνθου (Ἀρχ. Μουσ. Θεσσαλονίκης)· D. M. Robinson, Excavations at Olynthus II, Architecture and Sculpture (1930) 74 - 78, εἰκ. 195 - 196· E. B. Harrison, The Athenian Agora XI (1965) 128 - 129, 161, πίν. 67B.

Ἡ κεφαλὴ ἐδημοσιεύθη ἀπὸ τὸν Robinson ὡς κεφαλὴ τῆς Ἀρτέμιδος, ἀλλὰ τώρα χαρακτηρίζεται Ἀπόλλων εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ τύπος εἶναι ἀρκετὰ συναφὴς πρὸς τὰς κεφαλὰς τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ κοινοῦ τῶν Χαλκιδέων ὥστε νὰ δικαιώσωμεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ πρωτότυπον ἦτο τύπος Ἀπόλλωνος. Πρβ. Olynthus IX, D. M. Robinson P. A. Clement, The Chalcidic Mint and the Excavation Coins found in 1928 - 1934 (1938) πίν. 3, 4 - 8, πίν. 11, 74 - 77. 15 114 - 118a. Franke - Hirmer, Die griechische Münze (1964) πίν. 132 - 133.

Εἶναι ὁμοίου τύπου πρὸς τὴν προηγουμένην κεφαλὴν τῆς Ἀγορᾶς ἀλλ' ὀλίγον μεγαλυτέρα. Ἀβέβαιον εἶναι ἂν ἀνήκῃ εἰς ἑρμαϊκὴν στήλην. Ἀλλ' ὅμως ἡ συμμετρία της, καὶ τὸ στυλιζάρισμα τῆς κόμης εἰς κυματοειδεῖς βοστρύχους, συνήθεις δι' ἑρμᾶς, κάμνει τὸ πρᾶγμα δυνατόν.

Χρονολόγησις: πρώιμος 4ος π.Χ. αἰ.

7. Κεφαλὴ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου 468· Π. Καββαδίας, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου

(1890 - 92) 276· Zankani - Montuoro, Bull. Com. LXI, 1933, Suppl. πίν. C ἔναντι σ. 54· E. B. Harrison, The Athenian Agora XI (1965) 128 - 129, 161, πίν. 67, C.

Ἡ κεφαλὴ ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴν τετράγωνον τομὴν εἰς τὸν λαιμὸν καὶ ὁ Καββαδίας ὑποδεικνύει ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἑρμαϊκὴν στήλην. Τὴν συγκρίνει πρὸς τὰς δύο ραμνουσίας κεφαλὰς (Ἐθν. Μουσ. 317 - 318), αἱ ὁποῖαι φέρουν ὅμοια διαδήματα, ἀλλὰ τεχνοτροπικῶς ἀνήκουν εἰς τὸν ὕστερον 4ον ἢ τὸν 3ον αἰῶνα. Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ὁμοιάζει πρὸς τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀγορᾶς (ἀρ. 5) ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν κλίμακα, ἀλλ' ὄχι τὸν τύπον. Ἔχει, ὡς ἐσημειώθη, τὴν τετράγωνον τομὴν εἰς τὸν λαιμὸν καὶ τὴν μετωπικότητα, τὰ ὁποῖα τὴν χαρακτηρίζουν ὡς ἑρμαϊκὴν στήλην.

Ἡ Harrison περιγράφει τὰς μορφικάς της ἰδιοτυπίας, παρατηρεῖ, δέ: ἂν ὁ τύπος τῶν κεφαλῶν τῆς Ὀλύνθου καὶ τῆς Ἀγορᾶς βασίζεται εἰς ἰδεῶδες τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἐθν. Μουσείου ἀπηχεῖ ἀντίληψιν Ἡρακλέους. Ἡ βραχεῖα κόμη, τὰ ὦτα πυγμάχου καὶ τὸ φαρδὺ πρόσωπον συστοιχοῦν πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦ πυγμάχου Ἡρακλέους.

Ἡ Harrison προέβη ἐπίσης καὶ εἰς ἐνδιαφέρουσας παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὰς τρεῖς κεφαλάς: πιστεύει ὅτι καὶ αἱ τρεῖς προέρχονται ἀπὸ ἑρμαϊκὰς στήλας, καίτοι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ. Αἱ κεφαλαὶ τῆς Ὀλύνθου καὶ τῆς Ἀγορᾶς πρέπει ν' ἀντιπροσωπεύουν κοινὸν τύπον, ἐφ' ὅσον εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ φαντασθῶμεν περιστάσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας μία ἀπὸ αὐτὰς θὰ εἶχεν ἀντιγραφῆ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν ἄλλην. Ἀμφότεραι ὑποδεικνύουν πρωτότυπον ἀνῆκον εἰς τὸν λήγοντα 5ον αἰῶνα, ἀλλ' ἡ κεφαλὴ τῆς Ὀλύνθου ἔχει χαρακτηριστικὰ τοῦ πρωΐμου 4ου αἰ. (ὄφρεις, ρίς, ὀφθαλμοί).

Εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν κεφαλῶν αὐτῶν συνηνώθησαν τρία στοιχεῖα: 1) ὁ ἐφηβικὸς τύπος τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος, 2) τὰ ἰδεώδη τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ Ἡρακλέους καὶ 3) ἡ ἐγχάρακτος κόμη τῶν ἀρχαϊστικῶν ἑρμῶν. Ὁ συγκερασμὸς αὐτὸς πιθανώτατα συνέβη κατὰ τὴν Νεοαττικὴν περίοδον. Καὶ αἱ τρεῖς κεφαλαὶ (ἀρ. 5, 6, 7) φαίνεται πιθανὸν ὅτι εἶναι μᾶλλον νεοαττικὰ παρὰ πρωτότυπα ἔργα τοῦ 5ου αἰῶνος, ἀλλ' ἐὰν τὸ πρᾶγμα ἔχῃ ἔτσι, τὰ πρωτότυπά των δὲν ἦσαν ριζικῶς διάφορα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα. Φέρουν δὲ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἑρμῶν (συμμετρία, μετωπικότης, ἐγχάρακτοι σχηματοποιημένοι κυματοειδεῖς βόστρυχοι, τετράγωνος τομὴ εἰς τὸν λαιμόν). Ἐνδεχομένως ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι πρόδρομοι τῶν ραμνουσίων ἑρμῶν, ἴσως μεταξὺ τῶν πρωιμωτάτων ἀγενείων ἑρμῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνετέθησαν εἰς Ἀθήνας.

8. Κεφαλὴ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου 196. G. Blum, RA 21, 1913, 272 εἰκ. 2.

Μικρὰ κεφαλὴ (ὁλικὸν ὕψος 0.17 μ., ὕψος προσώπου 0.08) ἐκ Θεσσαλίας φερομένη ἐπὶ μαρμαρίνου πεσσοῦ. Ἡ κόμη περιδέεται διὰ ταινίας μὲ τριγωνικὸν κόσμημα ἄνωθεν τοῦ μέσου τοῦ μετώπου. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ὑπενθυμίζουν τὸν ἀναπαυόμενον Σάτυρον τοῦ Πραξιτέλους. Ὁ Blum ἀναγνωρίζει Ἑρμῆν χωρὶς οἱανδήποτε ἀμφιβολίαν («sans doute Hermès»). Ἡ μετωπικότης καὶ ἡ συμμετρία τῆς κεφαλῆς συνηγοροῦν ὑπὲρ Ἑρμοῦ. Πιθανώτατα ἡ κεφαλὴ εἶναι εἰκονική, παριστῶσα νεαρὸν ἀθλητὴν ὑπὸ τὸ προσωπεῖον τοῦ Ἑρμοῦ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσαν μελέτην τῶν μνημείων προκύπτουν τὰ ἑξῆς:

1. Τὸ ἐπὶ τῆς ταινίας κόσμημα ἄνωθεν τοῦ μέσου τοῦ μετώπου ἀναφαίνεται κατὰ τοὺς ὑστέρους ἀρχαϊκοὺς χρόνους, διήκει καθ' ὅλην τὴν περίοδον τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, μετὰ ταῦτα σχεδὸν ἐκλείπει καὶ ἀναφαίνεται κατὰ τὸν λήγοντα 5ον αἰῶνα, ἡ δὲ χρῆσις του ἐπεκτείνεται καθ' ὅλον τὸν 4ον π.Χ. αἰ.

2. Φέρεται σχεδὸν πάντοτε ἀπὸ νεανικὰς μορφὰς (θνητοὺς ἢ ἥρωας ἢ θεοὺς ἢ μυθολογικὰ ὄντα) ὑπερεχούσας κατὰ τὴν ὑλικὴν ἢ πνευματικὴν δύναμιν.

3. Αἱ μορφαὶ σχετίζονται πρὸς σκηνὰς ἀγῶνος ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν σημασίαν (γυμναστικοί, μουσικοί, ἐρωτικοὶ κτλ. ἀγῶνες).

4. Ὡς πρὸς τὸν εἰκονιζόμενον εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ ἐφήβου τοῦ Μαραθῶνος, ἡ ἄποψις ὅτι εἰκονίζεται Ἑρμῆς (Ρωμαῖος, Studniczka, Picard, Buschor) δὲν φαίνεται εὐσταθοῦσα.

Οὐδεμία ἀναμφισβήτητος παρομοία παράστασις Ἑρμοῦ μὲ φυλλοειδὲς κόσμημα ἐπὶ τῆς ταινίας τῆς κεφαλῆς καὶ δὴ Ἑρμοῦ ἀγωνίου ἢ ἐναγωνίου διεπιστώθη.

5. Θὰ ἠδυνάμεθα εὐλόγως νὰ ἴδωμεν εἰς τὸν ἔφηβον ἀπεικόνισιν νικητοῦ παλαιστρίτου μετὰ τὴν νίκην του.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

L. Alscher, Griechische Plastik III (1956) 41 κέ.
Rhys Carpenter, AJA 58, 1954, 9 πίν. 1 εἰκ. 1.
P. de la Coste - Messelière, Journal des Débats, 22 juin 1926.
R. Heidenreich, Nochmals der Bronzeknabe von Marathon, LeipzWBl 1931.
W. von Massow, Gnomon 1, 1925, 244.
Ch. Picard, Revue de l'art, avr. 1926, 243 - 244.
— Revue de l'art, jul. 1926, 113 - 116.
— Revue de l'art, nov. 1926, 241 - 244.
— RA 23, 1926, 132 - 134.
— Manuel d'archéologie grecque III 2 (1948) 498 κέ.
Κ. Α. Ρωμαιος, Ὁ Ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνος, ΑΔ 9, 1924 - 25, 145 κέ., πίν. 2 - 5.
— Antike Denkmäler IV 3 - 4 (1929) 54 κέ., πίν. 30 - 37.
— Die Hauptansicht der Bronzestatue von Marathon, AM 57, 1932, 158 κέ.
W. H. Schuchhardt, Der Jüngling von Marathon, Die Antike 6, 1930, 332 κέ.
Fr. Studniczka, Der Bronzeknabe von Marathon, LeipzWBl 1927.
Χρ. Τσουντας, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης (1928) 434 κέ.
Fr. Weege, Der einschenkende Satyr aus Sammlung Mengarini, 89 BWPr (1929) 29 κέ.
W. Wrede, AA 1926, 40 κέ.
Κ. Ζεγγελης, ΠΑΑ 1, 1926, 47 κέ.
— ΑΕ 1924, 86 κέ.

ΠΙΝΑΚΕΣ

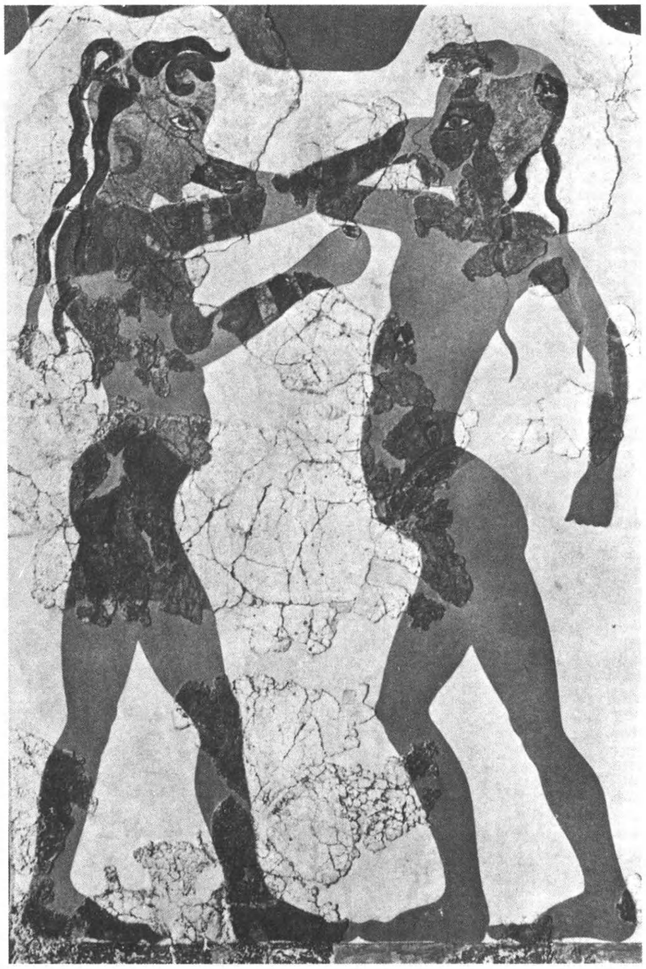

α. Θηραϊκὴ τοιχογραφία. β. Βοιωτικὴ ἀγγειογραφία. γ. Ἀττικὴ ἀγγειογραφία.

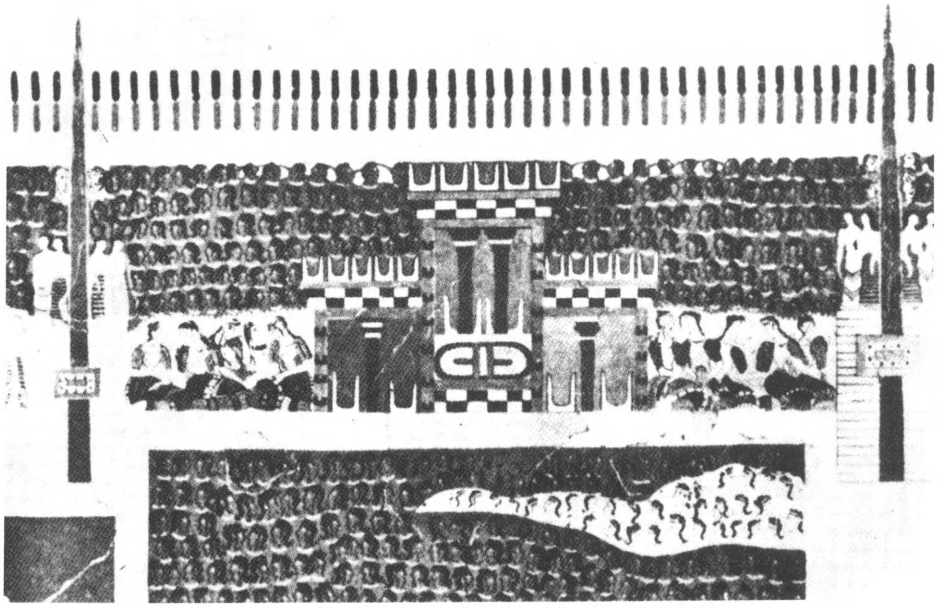

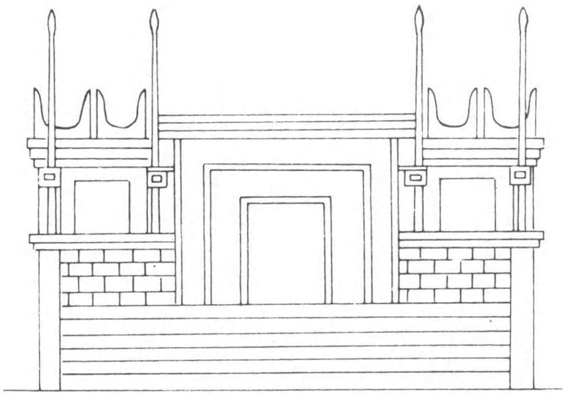

α. Ἱερὸν τοιχογραφίας ἀνακτόρου Κνωσοῦ. β. Ἱερὸν παραστάσεως ρυτοῦ Ζάκρου. γ-δ. Ἱερὸν Πάφου (ἐπὶ νομισμάτων).

Vari. a. Oinochoé fragmentaire. b. Amphore fragmentaire. c. Cratère fragmentaire.

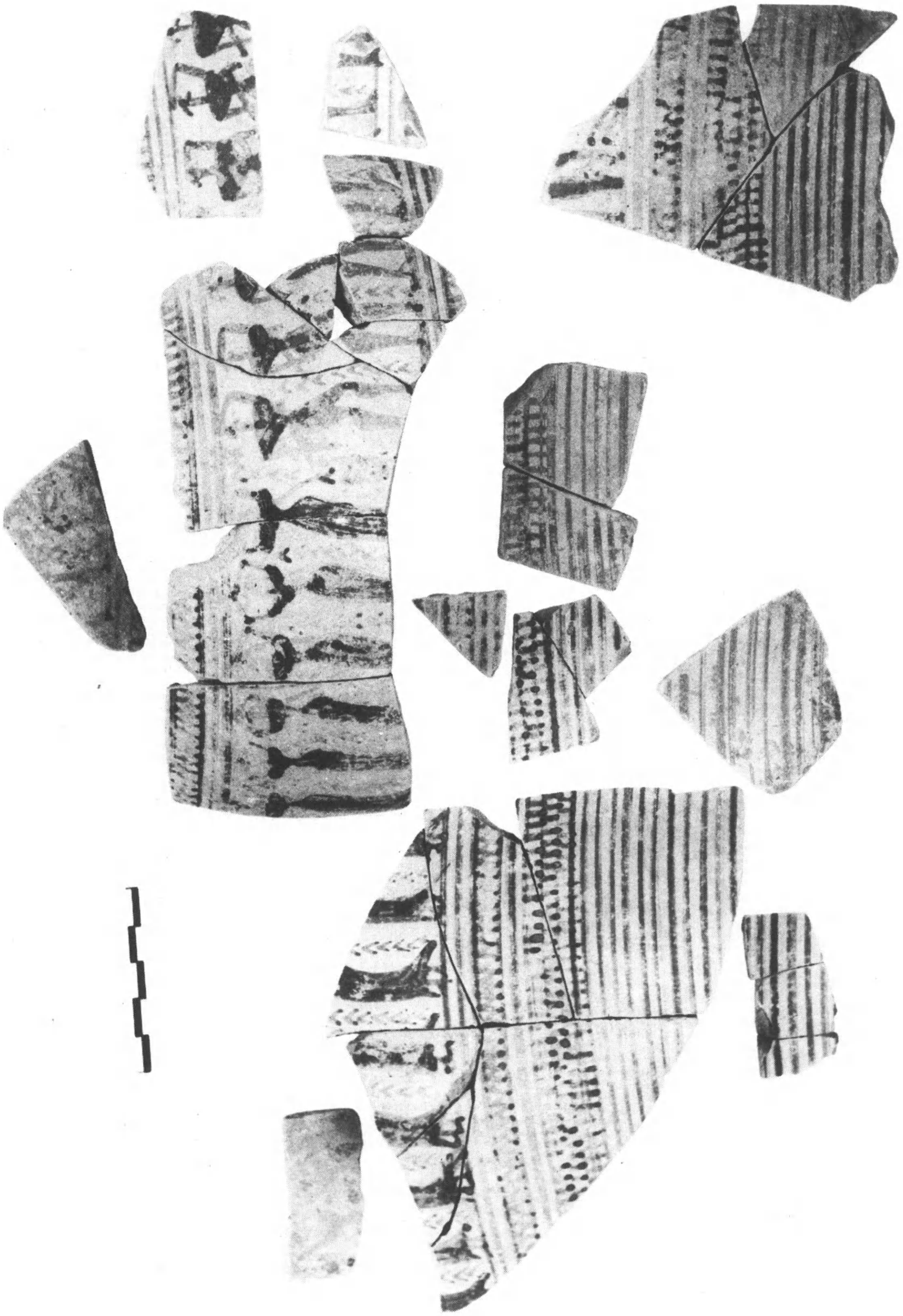

Oinochoé fragmentaire de Vari.

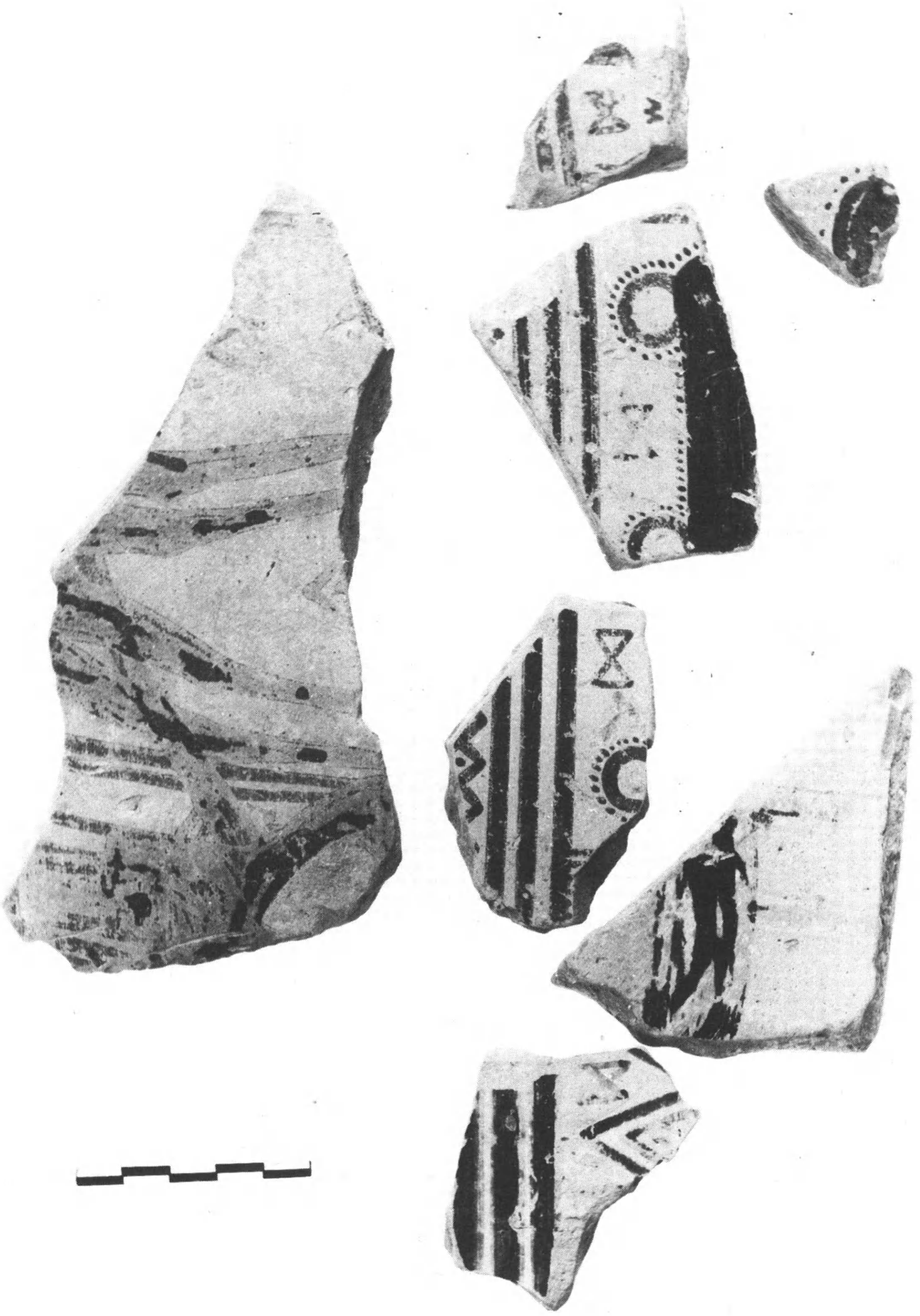

Cratère fragmentaire de Vari.

α

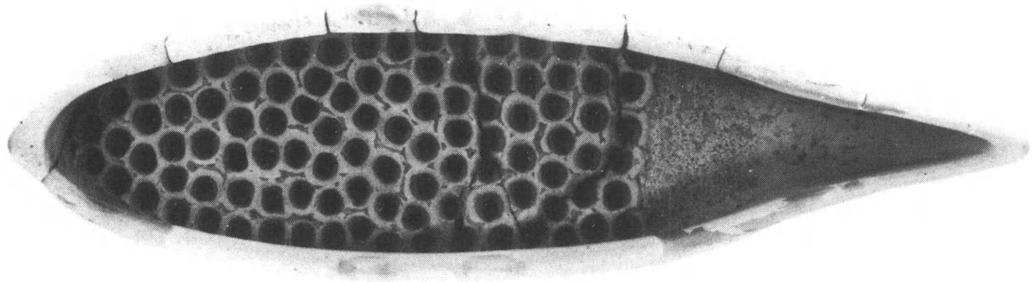

β

γ

α - β. Τὸ πλοιάριο τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη (πλάγια ὄψη, κάτοψη). γ. Ὑδρία ἀπὸ τὴ Σητεία.

α

γ

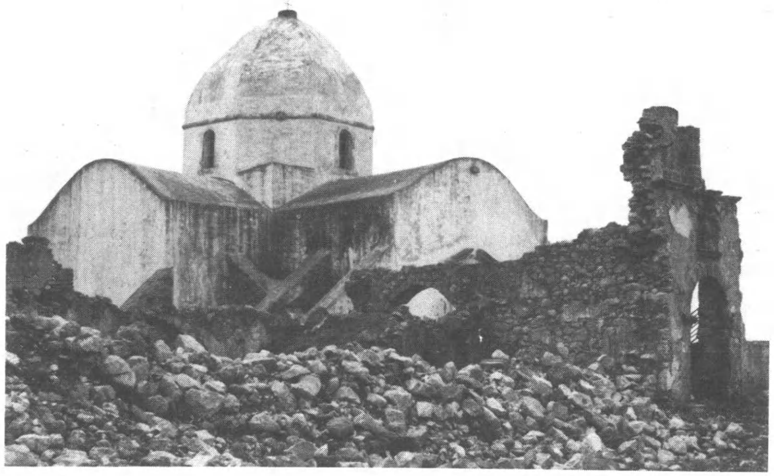

β

δ

α. Ἡ εἴσοδος τῆς μονῆς. β. Ἄποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΒΑ. γ. Ἡ θύρα εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ. δ. Λεπτομέρεια θυρώματος.

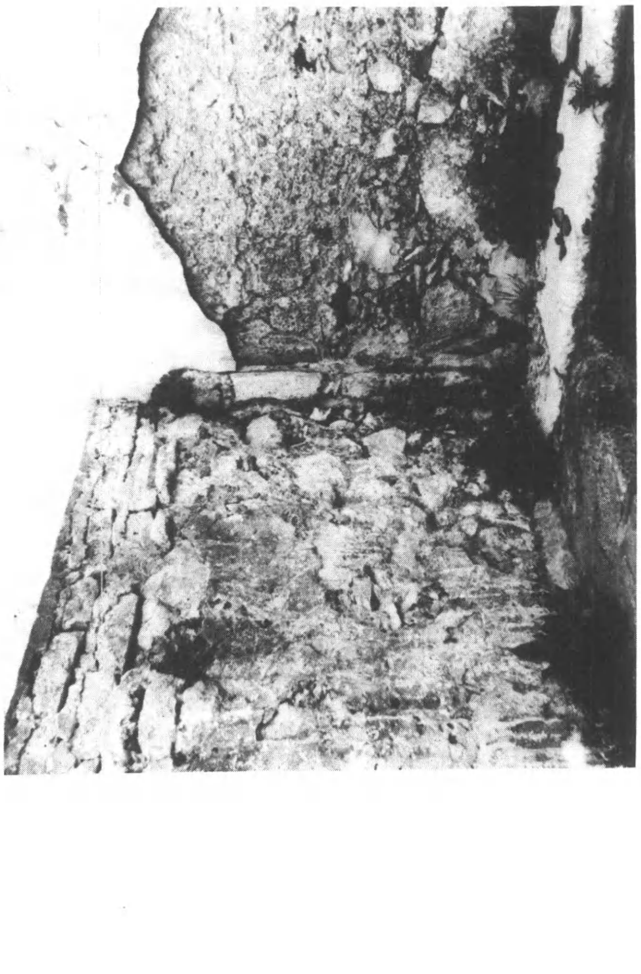

α. Οἱ ἀποκλίσεις στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν θόλων μὲ τοὺς τοίχους. β-γ. Οἱ παραστάδες στὶς γωνίες τῆς Β. ὄψης.

Τὸ χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο τοῦ Ὠρωποῦ.

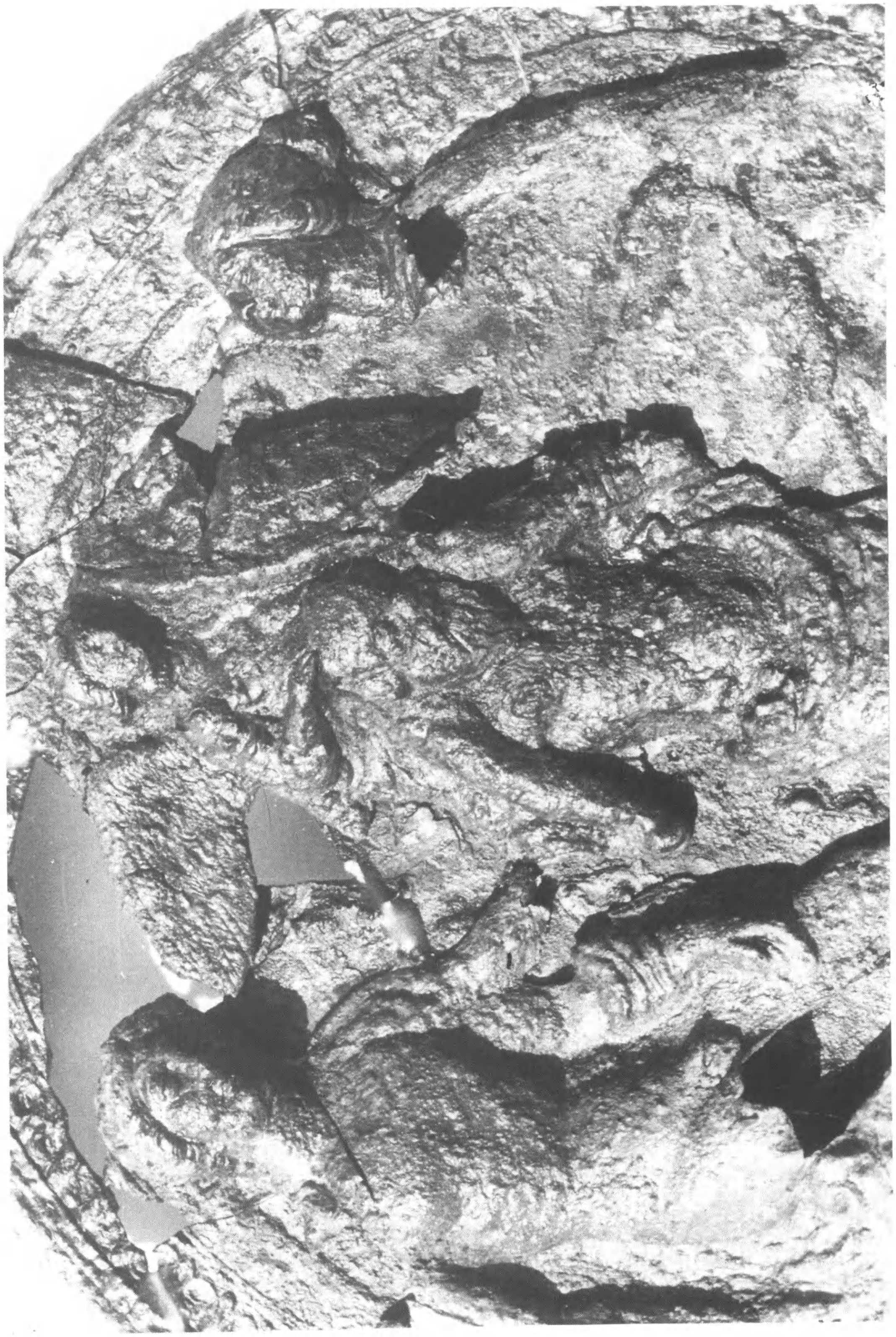

Λεπτομέρεια τοῦ κατόπτρου τοῦ Ὠρωποῦ.

α

β

ε

γ

δ

στ

α-δ. Τὸ πήλινο σύμπλεγμα νέγρου-πιθήκου. ε. Πήλινο εἰδώλιο νέγρου ἀπὸ τὴν Κάμιρο (Βρετ. Μουσ.). στ. Πήλινο εἰδώλιο Σιληνοῦ (Μουσ. Σόφιας).

α

β

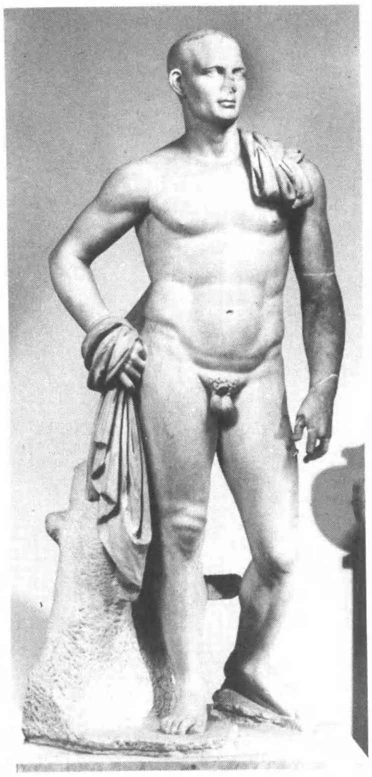

γ

δ

ε

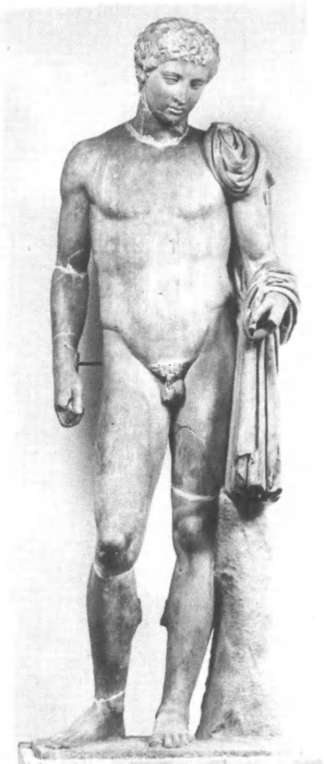

στ

α. Ἄγαλμα ΕΜ 244. β. Μεγάλη Ἡρακλειώτισσα ΕΜ 219. γ. Ἀνδρικὸ ἄγαλμα ΕΜ 1828. δ-ε. Ἄγαλμα νέου ΕΜ 4476. στ. Ἄγαλμα νέου ΕΜ 241.

α

β

γ

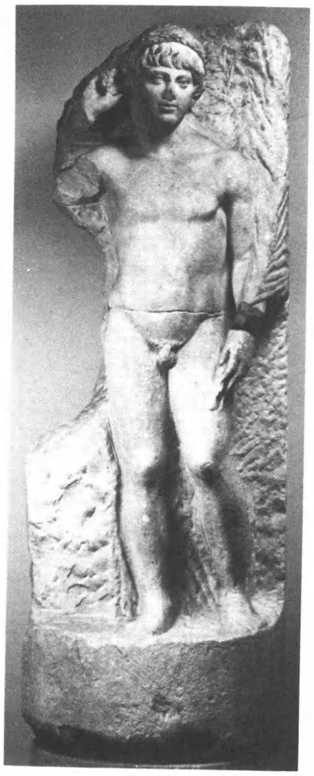

δ

ε

στ

α. 'Ανδρικὸ ἄγαλμα ΕΜ 706. β. Ἄγαλμα ἱέρειας τῆς Ἴσιδος ΕΜ 1617. γ. Ἄγαλμα γυναίκας ΕΜ 3890. δ. Ἄγαλμα νέου ΕΜ 1662. ε. Ἄγαλμα 'Ασκληπιοῦ ΕΜ 263. στ. Ἄγαλμα γυναίκας ΕΜ 1647.

α

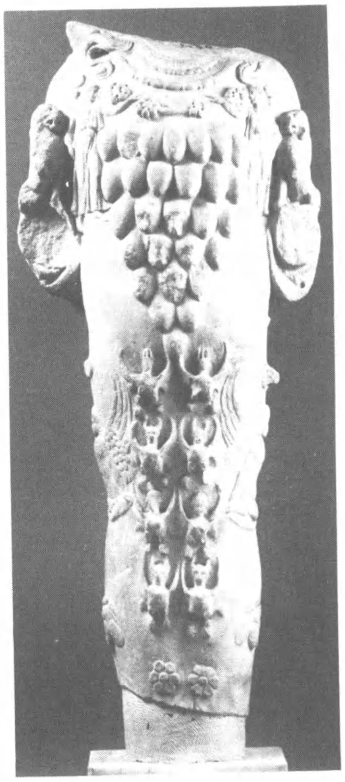
β

γ

δ

ε

στ

α. Ἄγαλμα νέου ἄντρα ΕΜ 2779. β. Ἄγαλμα Ἀρτέμιδος ΕΜ 1638. γ. Ἐπιτύμβια στήλη ΕΜ 1214. δ-στ. Ἐπιτύμβια στήλη ΕΜ Θ. 243.

α

β

γ

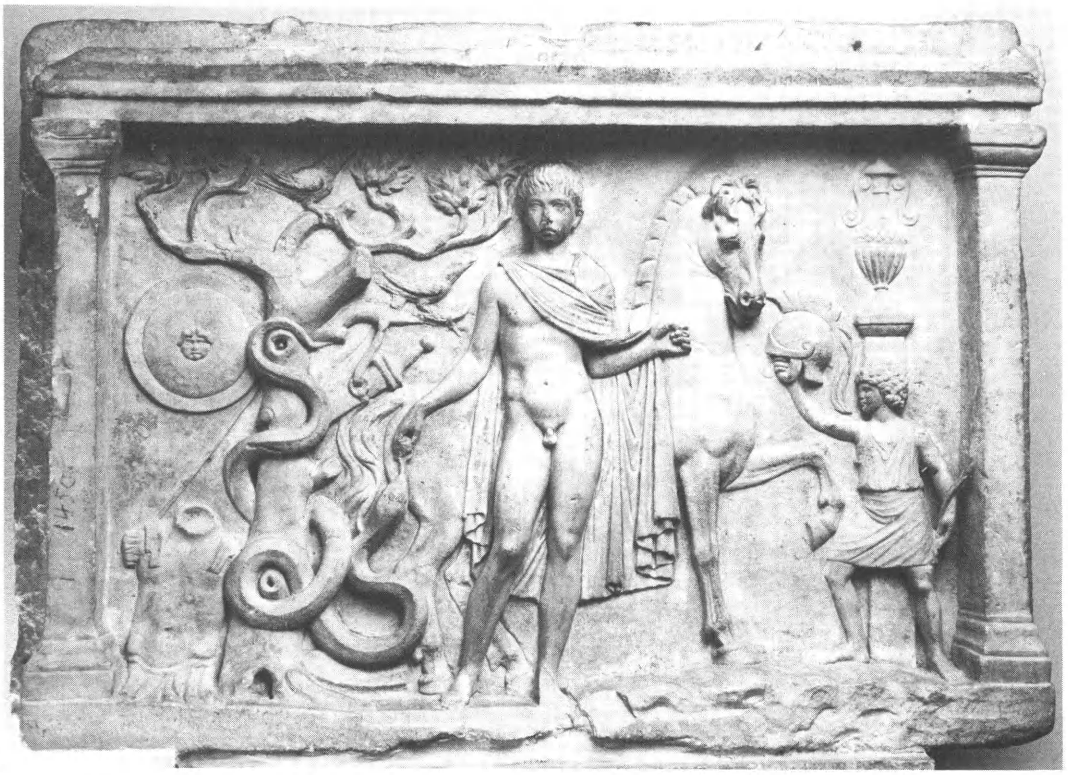
δ

α. ΕΜ 3955. β. Ἐπιτύμβια στήλη ΕΜ 1192. γ. Στήλη τῆς Ἀλεξάνδρας ΕΜ 1193. δ. Ἀνάγλυφο ΕΜ 1450.

α

β

γ

δ

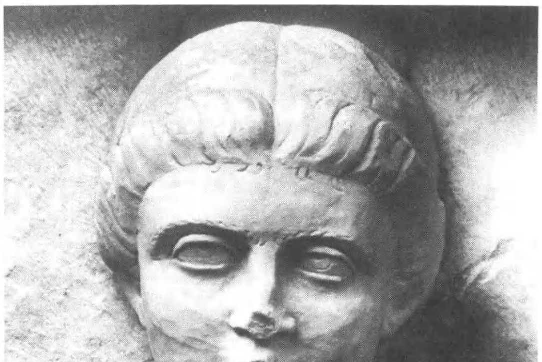

ε

α-γ. Ἐπιτύμβιες στῆλες ΕΜ 1303, 1249, 1301, ἀντίστοιχα. δ-ε. Ἐπιτύμβια στήλη ΕΜ 1300.

α

β

γ

δ

α. 'Ανάγλυφο ΕΜ 3136. β-δ. 'Επιτύμβιες στῆλες ΕΜ 3239, Θ. 25, καὶ 1207, ἀντίστοιχα.

α

β

γ

α-γ. 'Επιτύμβιες στῆλες ΕΜ 3253, 74 καὶ 1278, ἀντίστοιχα.

α-β. ᾿Επιτύμβιες στῆλες ΕΜ 1525 καὶ 2808.

α

β

γ

α. 'Επιτύμβια στήλη ΕΜ 2532. β. 'Αναθηματικό ἀνάγλυφο ΕΜ 1291. γ. Τιμητική ἐνεπίγραφη στήλη ΕΜ 1468.

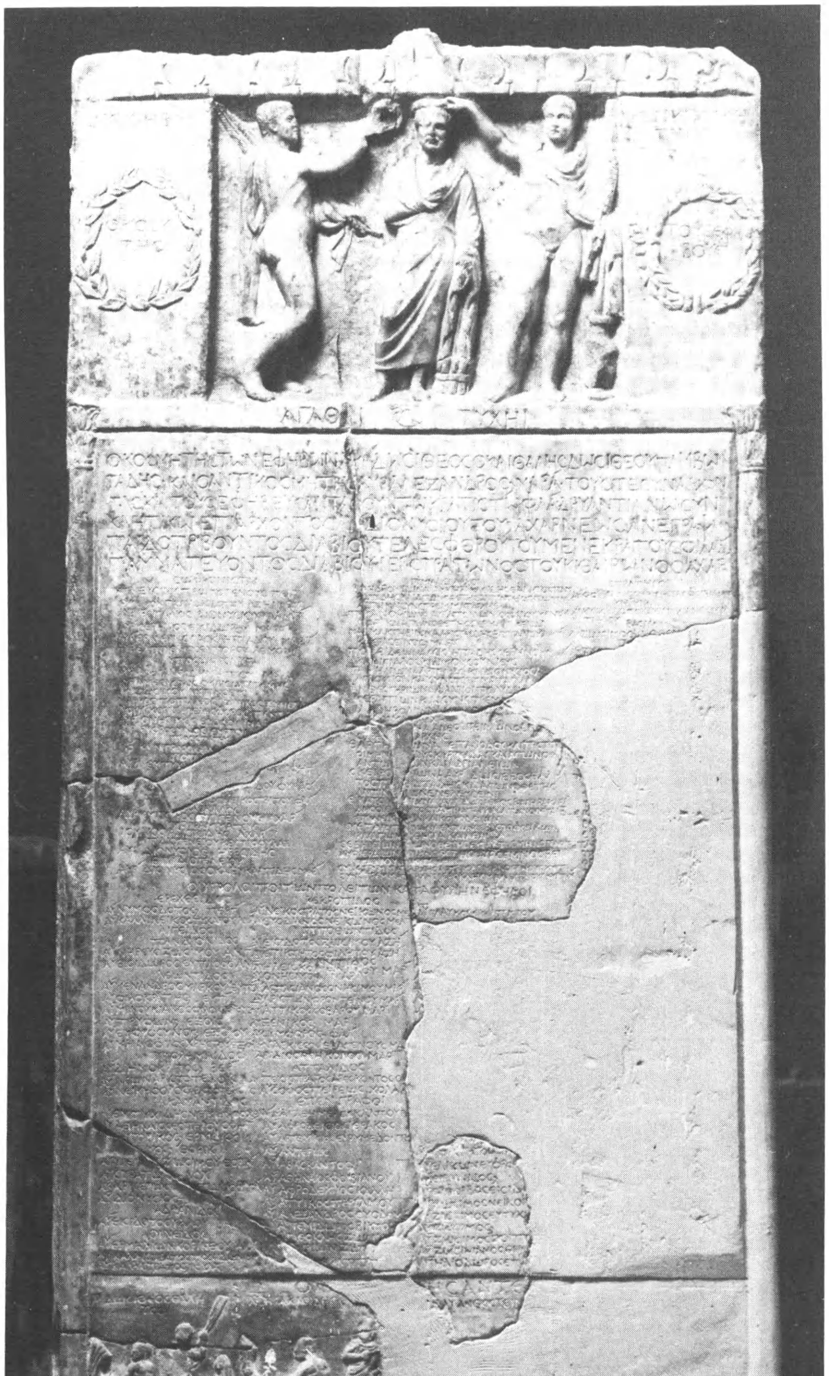

Τιμητική ἐνεπίγραφη στήλη ΕΜ 1465.

Τιμητική ἐνεπίγραφη στήλη ΕΜ 1466.

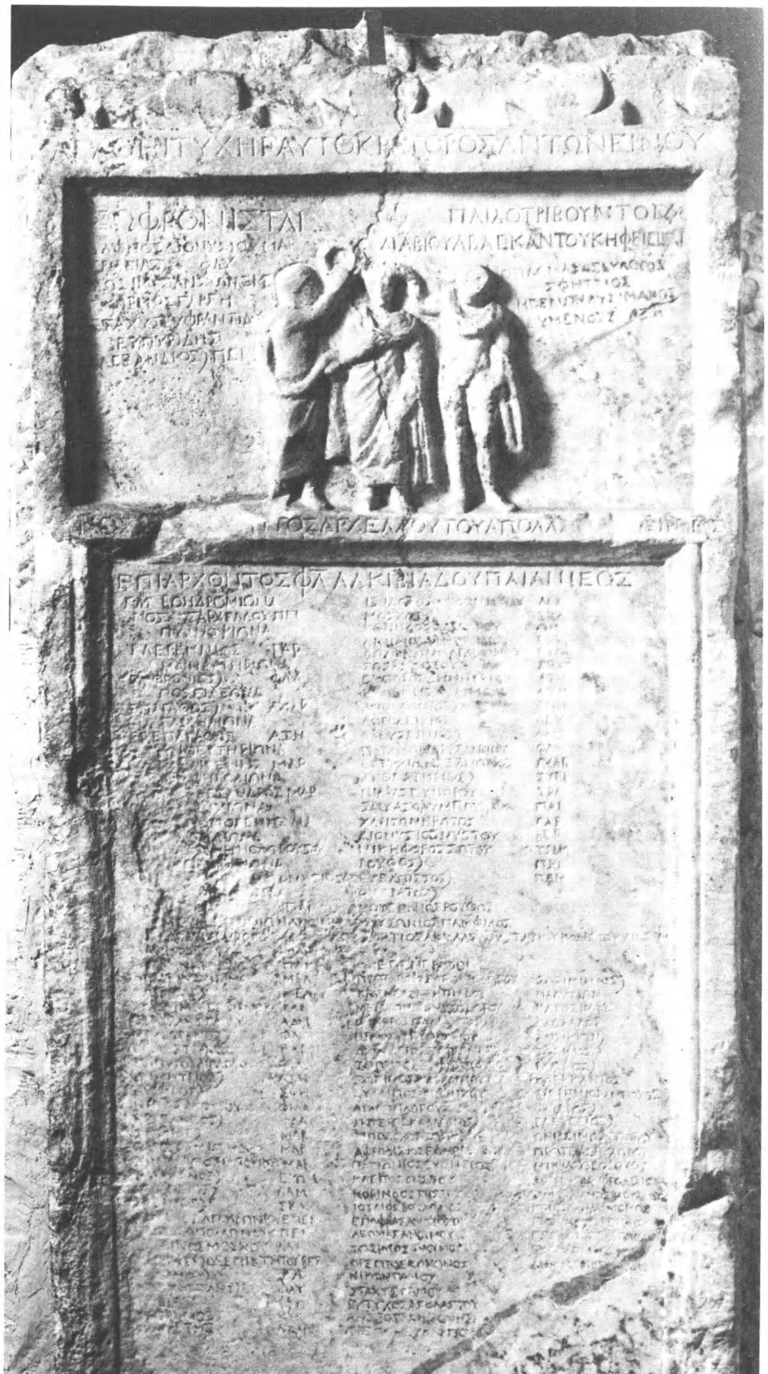

Τιμητική ἐνεπίγραφη στήλη ΕΜ 1484.

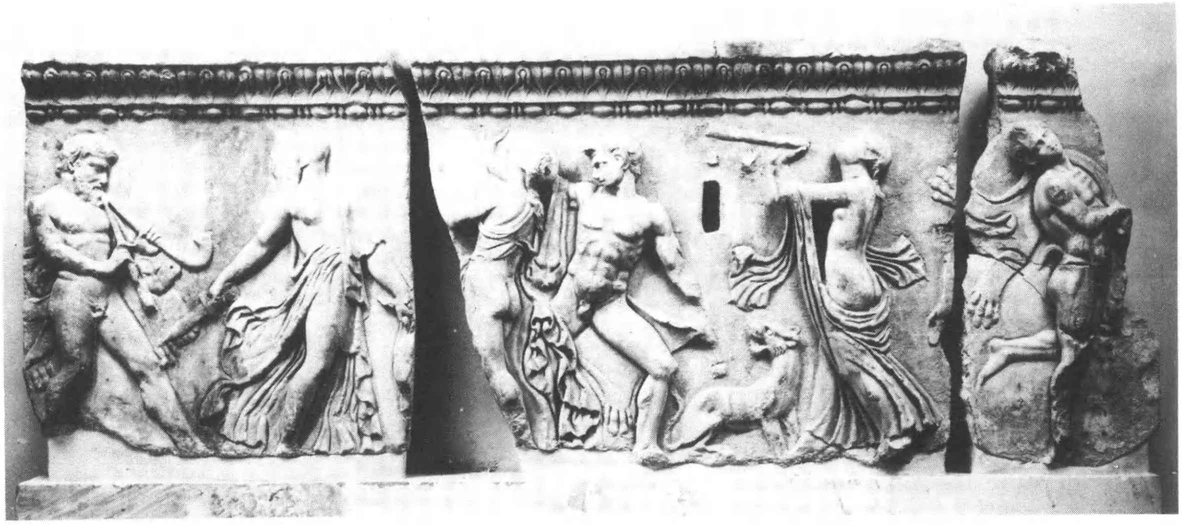

α-β. Μακρὲς πλευρὲς σαρκοφάγων ΕΜ 1150 - 1152 καὶ ΕΜ 1186.

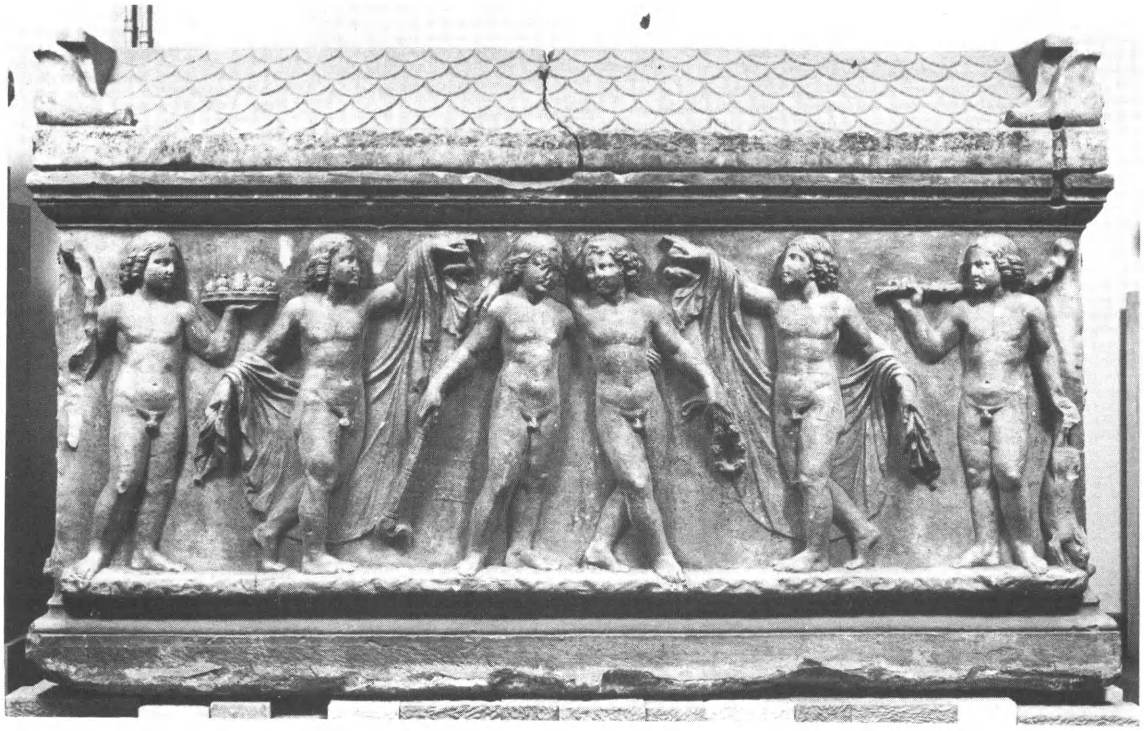

α-β. Μακρὲς πλευρὲς σαρκοφάγων ΕΜ 1187 καὶ 1189.

α

β

γ

δ

α. Μακρὰ πλευρὰ σαρκοφάγου ΕΜ 2716. β. Λεπτομέρεια σαρκοφάγου ΕΜ 1497. γ-δ. Τραπεζοφόρα ΕΜ 2657 καὶ 2706.

α-β. Ταυροβολικοὶ βωμοὶ ΕΜ 1746 καὶ 1747.

Ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνος. Ἡ ἐπὶ τῆς κόμης ταινία μὲ τὸ φυλλοειδὲς κόσμημα.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Ο ΑΜΦΟΡΕΥΣ ΟΡΕΣΤΑΔΑ

(ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΙΣ)

(Πίν. Α)

Κατὰ τὴν β' ἀνασκαφικὴν περίοδον ποὺ διενηργήθη τὸ 1954 εἰς τὸ πανελλήνιον Ἱερὸν τῆς Ἰσθμίας, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ Broneer, εὑρέθη ἐπὶ τοῦ λόφου ποὺ ὑπέρκειται τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ εἶναι γνωστὸς ὡς Ράχη, πήλινος ἀμφορεὺς μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΟΡΕΣΤΑΔΑ (πίν. Αα).

Ὁ ἀμφορεὺς αὐτὸς εἶναι ὕψους ἐξωτ. 0.30 μ. καὶ ἐσωτ. 0.29 μ., σχήματος ἀνεστραμμένου κολούρου κώνου (μὲ κατωτέραν διάμ. 0.22 μ. καὶ ἀνωτέραν 0.34 μ. — καὶ μὲ τὸ χεῖλος 0.37 μ.), ἔχει ζεῦγος χονδρῶν ὁριζοντίων λαβῶν περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους του, τοιχώματα χονδρὰ (πάχ. κάτω: 0.005, ἄνω: 0.01 μ.) καὶ χεῖλος πλάτους 0.02 μ. ποὺ ἔχει κλίσιν πρὸς τὰ ἔξω καὶ κάτω, παρὰ δὲ τὸν πυθμένα του φέρει ὀπήν, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας του φέρει τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφὴν (Ὀρεστάδα). Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἐχαράχθη κατὰ παραγγελίαν, προτοῦ δηλαδὴ τὸ δοχεῖον τοποθετηθεῖ εἰς τὸν κεραμεικὸν κλίβανον.

Κατὰ τὴν προκαταρκτικὴν δημοσίευσιν τῶν λειψάνων ποὺ εὑρέθησαν ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω λόφου ὁ καθηγητὴς Broneer[1] ἐταύτισε τὸν ἐν λόγῳ ἀμφορέα πρὸς κινητὸν ληνόν, κυρίως λόγῳ τῆς ὀπῆς ποὺ ὑπῆρχε παρὰ τὸν πυθμένα του ἀλλὰ καὶ διότι καὶ τὰ ἄλλα, ἀκίνητα κυρίως, εὑρήματα τοῦ λόφου (δάπεδα ἐπικλινῆ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑδατοστεγῆ καὶ μὲ «πλυνοὺς» (γοῦρνες) ἐντὸς τοῦ κατωφεροῦς ἄκρου των, βλ. καὶ κατωτ.) ἐθεώρησεν ὅτι ἀνῆκον εἰς ἐγκαταστάσεις ληνῶν (τοῦ 4ου καὶ 3ου αἰ. π.Χ.). Τῶν εὑρημάτων αὐτῶν μοῦ ἀνετέθη ἐν συνεχείᾳ ἡ μελέτη πρὸς δημοσίευσιν.

Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον διάστημα, ἀφοῦ ἐμελέτησα εἰς τὸ σύνολόν των τὰ ἐν λόγῳ λείψανα, κινητὰ καὶ ἀκίνητα, κατέληξα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνῆκον εἰς ἐγκαταστάσεις ὑφαντηρίων καὶ βαφείων μᾶλλον παρὰ εἰς ἐγκαταστάσεις ληνῶν. Τὸν δὲ ἀμφορέα τοῦ Ὀρεστάδα ἐταύτισα[2] τότε πρὸς κυψέλην, ἐξ αἰτίας κυρίως τῆς ὀπῆς ποὺ ὑπῆρχε παρὰ τὸν πυθμένα του, καθὼς καὶ τῶν ὁμάδων τῶν κατακορύφων παραλλήλων αὐλακώσεων ποὺ ὑπῆρχον εἰς τὸ ἐσωτερικόν του· ἀλλὰ καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ μέλι ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς συντηρητικὸν ὀργανικῶν βαφικῶν οὐσιῶν (ὅπως ἦτο ἡ πορφύρα). Μία κυψέλη δὲν ἦτο ἄσχετος ἑπομένως πρὸς τὰς ἐν λόγῳ ἐγκαταστάσεις. Ὅτι ὁ ἀνασκαφεὶς χῶρος ἐπὶ τῆς Ράχης ἀνῆκεν εἰς ὑφαντήρια καὶ βαφεῖα ἐδηλοῦτο ἐκ τῶν ἀκολούθων στοιχείων.

Ἐν πρώτοις, ὁ χῶρος αὐτός, ὅταν ἀνεσκάπτετο, ἦτο κατάσπαρτος ἀπὸ ὑφαντικὰ βάρη ποὺ ἦσαν τελείως ἄσχετα πρὸς τοὺς ληνοὺς καὶ τὴν οἰνοποιίαν. Εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον εἶχον, ἐξ ἄλλου, κτισθῆ (βλ. ἀνωτ.) ἐπικλινῆ δάπεδα, ὑδατοστεγῆ καὶ περιβαλλόμενα ὑπὸ ὁμοίων χαμηλῶν κατακορύφων τοιχωμάτων, ἔχοντα εἰς τὸ χαμηλότερον μέρος των καὶ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους κτιστά, ὁμοίως ὑδατοστεγῆ, κοιλώματα (γοῦρνες, ἤτοι «πλυνούς») ποὺ ἐνίοτε ἐπεκοινώνουν πρὸς τὸ δάπεδον, μολονότι περιεβάλλοντο κατὰ τὸ χεῖλος των ἀπὸ χαμηλὰ ἐπίσης τοιχώματα, εἰς τρόπον ὥστε

1. Hesperia 24, 1955, 124 κέ. καὶ Hesperia 27, 1958, 17 κέ.

2. AJA 65, 1961, 261 κέ. καὶ Hesperia 43, 1974, 447 κέ.

νὰ στραγγίζουν τὰ ὑγρὰ ἐκ τῶν νημάτων ἢ ὑφασμάτων, τῶν τοποθετουμένων ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου μέρους τῶν δαπέδων κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς βαφῆς. Ἡ βαφὴ δὲ ἐγίνετο ἐντὸς τῶν «πλυνῶν» δι' ἐμβαπτήσεων, ἐνίοτε πολλαπλῶν, καὶ δι' ὀργανικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, βαφῶν ποὺ παρεσκευάζοντο, μερικῶς τουλάχιστον, κατόπιν βρασμοῦ ἢ διαλύσεως ἢ διηθήσεως ἢ καὶ κατόπιν ἐπιδράσεως τοῦ φωτός. Μέρη προχείρων κατασκευῶν ποὺ εὑρέθησαν εἰς τὸν χῶρον καὶ ἐχρησίμευον διὰ τὴν συντήρησιν πυρῶν, καθὼς καὶ ἀριθμὸς χυτρῶν μὲ ἴχνη πυρᾶς ἐπ' αὐτῶν, προερχόμενος ἐξ αὐτοῦ, ἐδήλου ὅτι ἐκεῖ ἐλάμβανον χώραν ὑπαίθριοι βρασμοί. Ἐξ ἄλλου, ὅμοια περίπου πήλινα ἀλλὰ ρηχὰ ἀγγεῖα («κάψαι»), μερικὰ μὲ ἴχνη πυρῶν ἀλλ' ἄλλα ὄχι, προερχόμενα ἐκ τοῦ ἐν γένει χώρου τῆς Ράχης, φαίνεται ὅτι ἦσαν τὰ μὲν διὰ βρασμούς, τὰ δὲ ἄλλα δι' ἄλλον σκοπὸν (διαλύσεις κ.ἄ.). Μέγα δὲ καὶ βαρὺ ἐλλειψοειδὲς πήλινον δοχεῖον, ἄνευ ἴχνους πυρᾶς ἀλλὰ μὲ ἴχνη ἐξ οὐσιῶν ἐσωτερικῶς καὶ μὲ ἐγκάρσιον τοίχωμα, ὥστε νὰ χωρίζεται εἰς δύο ἐσωτερικὰ μέρη ποὺ μεταξύ των ἐπεκοινώνουν δι' ἑνὸς ἀνοίγματος, φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ διήθησιν (βαφικῶν κυρίως) οὐσιῶν (IP 520).

Ἄλλα πήλινα δοχεῖα, ἐξ ἄλλου, μὲ στενὸν χαμηλὸν λαιμόν, μεταλλικὴν ὑφὴν τοιχωμάτων, καθὼς καὶ πλατέα χείλη, φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν ἀποθήκευσιν βαφῶν. Ἀποθήκευσις οὐσιῶν ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ «στρουθισμὸν» (ἤτοι ὁμοιόμορφον καθαρισμὸν νημάτων ἢ ὑφασμάτων) ἢ διὰ «προϋστυφὴν» καὶ «στῦψιν» (ἤτοι ἀπόκτησιν ἀνεξιτήλου βαφῆς), δι' ὀρυκτῶν κυρίως ἁλάτων, φαίνεται ὅτι ἐγίνετο ἐντὸς μικρῶν κτιστῶν κιβωτιοσχήμων κατασκευῶν ποὺ εὑρέθησαν πλησίον τῶν ἄλλων κατασκευῶν. Τοῦ λίαν ἀπαραιτήτου ὕδατος (διὰ τὴν διαδικασίαν τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς βαφῆς) ἀποθήκευσις ἐγίνετο ἐντὸς δεξαμενῶν κτιστῶν, σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν ὁποίων εὑρέθη κατεσπαρμένος εἰς τὸν χῶρον. Ἐπὶ πλέον, ὑπῆρχε βαθύτατον φρέαρ χρησιμεῦον διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν προμήθειαν ποσίμου ὕδατος.

Ἡ θέσις τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῶν ἐπὶ τοῦ (ὑπερκειμένου) λόφου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἰσθμίας φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπὶ τούτῳ ἐπιλεγῆ. Μὲ ἄλλους λόγους, ὁ χῶρος προσεφέρετο ἰδιαιτέρως διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, διὰ νὰ μὴ εἶναι ὁ καπνὸς ἐνοχλητικὸς[1] εἰς τὸ Ἱερόν. Καὶ τοῦτο, διότι καὶ ἔκειτο ὑψηλότερον καὶ ὁ καπνὸς ἀπεμακρύνετο συνεχῶς ἐκεῖθεν ὑπὸ σχεδὸν μονίμως πνέοντος (ΝΔ. κατὰ τὸ πλεῖστον) ἀνέμου. Ὁ αὐτὸς ἄνεμος, ἐξ ἄλλου, ἐξησφάλιζε καὶ τὸ στέγνωμα τῶν νημάτων ἢ ὑφασμάτων ποὺ ἦσαν διὰ βαφήν.

Ἡ ὕπαρξις τέλος μονίμου ἐγκαταστάσεως λουτροῦ καὶ κινητῶν λουτήρων, μαζὶ μὲ πλῆθος ἐνεπιγράφων λαβῶν ἀμφορέων οἴνου (ποικίλης προελεύσεως), ἐμαρτύρει ὅτι εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἀπησχολεῖτο ἐπὶ μονίμου βάσεως μία εὐημεροῦσα ὁμὰς ἐπαγγελματιῶν.

Τὴν ἄποψιν αὐτήν, ὅτι σκοπὸς τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ λόφου τῆς Ἰσθμίας ἦτο ἡ διαδικασία τῆς βαφῆς, ὑπὸ ἐπαγγελματιῶν, μονίμως ἀσχολουμένων ἐκεῖ, ἐνίσχυον ὁμοίου περίπου τύπου ἐγκαταστάσεις ποὺ εὑρέθησαν εἰς τὴν Παλαιστίνην, χρονολογούμεναι ἄλλαι εἰς τοὺς ἀρχαϊκοὺς καὶ ἄλλαι εἰς τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους.

Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως περὶ βαφείων ἐφάνη τότε ὅτι ἦτο καὶ ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Ὀρεστάδα ποὺ ἐταυτίσθη πρὸς κυψέλην (βλ. ἀνωτ.). Ἀλλ' ἡ ἄποψις αὐτὴ ἀπεδεικνύετο, πρὸς 3ετίας περίπου, ἐσφαλμένη, ὅταν ἡ δ. Π. Παπαδοπούλου, τ. διευθύντρια τοῦ Μελισσοκομικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ροδεσίας, μελετήσασα αὐτόν, ἀπεφάνθη ὅτι ἀπεκλείετο νὰ ἦτο κυψέλη. Τὰ ἐπιχειρήματά της ἦσαν τὰ ἀκόλουθα:

Ἐν πρώτοις, ὁ ἀμφορεὺς αὐτὸς ἦτο μικρὸς διὰ νὰ ἐχρησίμευεν ὡς κυψέλη. Ὁ χῶρος του δηλαδὴ δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀνάπτυξιν σμήνους μελισσῶν καί, ὡς ἐκ τούτου, τὴν παραγωγὴν μέλιτος.

Ἐξ ἄλλου, ἡ κλίσις τοῦ χείλους του (βλ. ἀνωτ.) δὲν ἐπέτρεπε ἐπέκτασιν πρὸς τὰ ἄνω τοῦ χώρου του, ὥστε νὰ ἦτο οὕτω δυνατὴ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ σμήνους. Δὲν ἐπέτρεπε δηλαδὴ τὴν τοποθέτησιν ὁριζοντίων ράβδων, παραλλήλων· καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν τοποθέτησιν ἄλλου, ὁμοίου, πηλίνου, ἄνευ πυθμένος, δοχείου[2] (διὰ τὴν δημιουργίαν προσθέτου χώρου, ὅπως ἐγίνετο καὶ γίνεται ἀκόμη καὶ σήμερον).

1. Πρβ. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ Ἑξάβ. II 4.8.
2. Βλ. GRAHAM καὶ SACKETT, Attic Country House below the Cave of Pan at Vari (1973) 443 κέ. πίν. 83, 96 καὶ 84 a, b, c, d.

Ἐπὶ πλέον, ἡ παρουσία τῶν αὐλακώσεων ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων του (βλ. ἀνωτ.) δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε σχετικὴν λειτουργικότητα, διότι: α) δὲν ἐκαλύπτετο, ὅπως θὰ ἔπρεπε, μέρος μόνον τῆς ἐπιφανείας (ὥστε νὰ ἀφήνεται ἐλεύθερος χῶρος διακινήσεως τῶν μελισσῶν) ἀλλ' ὁλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δοχείου· β) τὸ βάθος των ἦτο πολὺ μικρὸν (ἦσαν ρηχαί), ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπικόλλησις τῶν κηρυθρῶν· γ) ἦσαν κατ' ἀκανόνιστον τρόπον.

Πέραν αὐτῶν, τὸ δοχεῖον ἦτο πολὺ βαρὺ διὰ νὰ εἶναι κυψέλη, ἕνεκα τοῦ πάχους τῶν τοιχωμάτων του. Τὴν παρατήρησιν αὐτὴν εἶχεν ἄλλωστε διατυπώσει καὶ ὁ καθηγητὴς Broneer προφορικῶς, ἐκφράσας ἐν συνεχείᾳ τὴν γνώμην ὅτι τὸ δοχεῖον αὐτὸ δυνατὸν νὰ ἦτο σμηνοσυλλέκτης. Κατὰ τὴν δ. Παπαδοπούλου ὅμως καὶ ὡς σμηνοσυλλέκτης τὸ δοχεῖον αὐτὸ ἦτο βαρύ.

Τέλος διετυπώθησαν ἐπιφυλάξεις ὑπὸ τῆς δ. Παπαδοπούλου περὶ τῆς ὀπῆς τοῦ δοχείου αὐτοῦ (παρὰ τὸν πυθμένα του), ἡ ὁποία, ὅπως εἶχε συμπληρωθῆ ὑπὸ τοῦ Γ. Κάχρου (ἀρχιφύλακος καὶ συγκολλητοῦ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου), ἦτο ὀρθογωνίου σχήματος καὶ ἁρμόζουσα εἰς μίαν κυψέλην.

Μετὰ προσεκτικὴν ὅμως ἐξέτασιν τῆς ὀπῆς αὐτῆς — εἰς τὴν ὁποίαν προέβην — ἀπεδεικνύετο ὅτι τὰ ἄκρα της εἶχον καταστραφῆ καὶ ἦτο ἄγνωστον ἑπομένως τὸ μῆκος καὶ τὸ σχῆμα της· καὶ συνεπῶς ἡ συμπλήρωσις τοῦ δοχείου εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ἦτο παραπλανητική, ἤτοι ἡ ὀπὴ δυνατὸν νὰ ἦτο καὶ μικροτέρα καὶ ἄλλου σχήματος.

Ἀφ' ὅτου ἑπομένως ἡ ἄποψις ὅτι ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Ὀρεστάδα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ταυτισθῆ οὔτε πρὸς κινητὸν ληνὸν (ἀφοῦ διὰ τοὺς προαναφερθέντας λόγους τὰ λείψανα τοῦ λόφου τῆς Ἰσθμίας δὲν ἦσαν ληνοὶ ἀλλὰ βαφεῖα καὶ τὸ ἴδιον τὸ δοχεῖον ἦτο ἀσύμφορον ἄλλωστε διὰ τὴν σύνθλιψιν σταφυλῶν) οὔτε καὶ πρὸς κυψέλην (ὅπως μόλις ἐξετέθη), ἐπιτακτικὸν προεβάλλετο καὶ πάλιν τὸ αἴτημα τῆς ταυτίσεώς του. Ἡ ἀναζήτησις νέας ἑρμηνείας μὲ ὡδήγησεν εἰς τὴν συγκέντρωσιν ὡρισμένων στοιχείων. Αὐτὰ δυστυχῶς ὅμως δὲν παρέχουν καὶ ὁριστικὴν ἀπάντησιν. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου τῆς Ἰσθμίας ὑπάρχουν δύο ἄλλα ἀδημοσίευτα πήλινα δοχεῖα, προερχόμενα ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ[1], μεταγενέστερα μὲν τοῦ ἀμφορέως τοῦ Ὀρεστάδα, σχετιζόμενα ὅμως πρὸς αὐτόν, ἕνεκα τῶν ἑξῆς:

Τὸ ἓν τῶν δοχείων αὐτῶν (τὸ ΙΡ 2212, πίν. Αβ) φέρει μίαν ὀπὴν (0.025 μ. διατομῆς) κυαμοειδῆ, ὀλίγον ὑψηλότερον τοῦ πυθμένος του. Ὑπὸ τὸ χεῖλος του δὲ φέρει μίαν ἄλλην, στρογγύλην, ὀπήν, ἡ ὁποία ἄγνωστον διατὶ ἐφράχθη διὰ τεμαχίου πηλοῦ πρὸ τῆς τοποθετήσεως τοῦ δοχείου εἰς τὸν κεραμεικὸν κλίβανον.

Τὸ ἕτερον τῶν δοχείων αὐτῶν (τὸ ΙΡ 2215, πίν. Αγ) φέρει ἐπίσης μίαν ὀπήν, ὄχι ὅμως ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων ἀλλ' ἐπὶ τοῦ πυθμένος του, ὀρθογωνίου σχήματος (0.06×0.04 μ.).

Καὶ τὰ δύο αὐτὰ δοχεῖα φαίνεται νὰ εἶχαν τὴν αὐτὴν χρῆσιν. Καὶ παρουσιάζουν μὲν κάποιαν ὁμοιότητα πρὸς τὸν ἀμφορέα τοῦ Ὀρεστάδα ἀλλὰ καὶ βασικὴν διαφορὰν πρὸς αὐτόν. Συγκεκριμένως:

Ἡ ὁμοιότης συνίσταται κυρίως εἰς τὴν παρουσίαν τῆς ὀπῆς καὶ εἰς τὴν ὕπαρξιν αὐλακώσεων εἰς τὸ ἐσωτερικόν των. Ἡ δὲ διαφορὰ παρουσιάζεται κυρίως εἰς τὰ τοιχώματα. Αὐτὰ εἰς μὲν τὰ δύο αὐτὰ δοχεῖα εἶναι σχετικῶς λεπτά, ἐνῶ εἰς τὸν ἀμφορέα τοῦ Ὀρεστάδα εἶναι παχέα. Ἐξ ἄλλου, παρουσιάζεται διαφορὰ καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ἀμφορέως αὐτοῦ παρουσίαν χονδρῶν λαβῶν περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους του, πρᾶγμα ποὺ δὲν διαθέτουν τὰ δύο ὡς ἄνω δοχεῖα.

Ἀλλ' ἡ ἐπὶ τοῦ ἑνὸς τῶν δοχείων αὐτῶν παρουσία ὀπῆς ὑπὸ τὸ χεῖλος (πού, ὅπως ἐλέχθη, ἄγνωστον διατὶ ἐφράχθη πρὸ τῆς ὀπτήσεως, διὰ τεμαχίου πηλοῦ) ἐνθυμίζει τὸ μικρὸν πήλινον δοχεῖον τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον, ταυτιζόμενον πρὸς κλεψύδραν[2], φέρει μίαν ὀπὴν ὑπὸ τὸ χεῖλος καὶ μίαν ἄλλην παρὰ τὸν πυθμένα (ἀπ' ὅπου ἐγίνετο ἡ ἐκροὴ τοῦ ὕδατος, ἀφοῦ προηγουμένως ἠλέγχετο ἡ ἀκριβὴς ποσότης του — ΧΧ, ἤτοι δύο χόες, ὅπως ἐσημειοῦντο καὶ ἐπὶ τοῦ δοχείου — καὶ ἐχύνετο τυχὸν πλεόνασμα). Τὸ αὐτὸ

1. Εὐχαριστίαι ἐκφράζονται πρὸς τὸν καθηγητὴν κ. Broneer διὰ τὴν ἄδειαν δημοσιεύσεως.

2. Young, Hesperia 8, 1939, 274 κέ. Περὶ κλεψύδρας βλ. RE, λ. καὶ ΜΑΛΤΕΖΟΝ, ΑΕ 1920, 60 κέ.

δοχεῖον, τῆς Ἀγορᾶς, φέρει, εἰς τὴν γενικήν, τὸ ὄνομα μιᾶς ἀθηναϊκῆς φυλῆς: ΑΝΤΙΟΧΙΔΟΣ. Τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν εἶχε μὲν χαραχθῆ ἀλλὰ εἶχε ζωγραφηθῆ, πρὸ τῆς τοποθετήσεως εἰς τὸν κλίβανον. Ἡ ἐπιγραφὴ δὲ αὐτὴ ἐνθυμίζει τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀμφορέως τοῦ Ὀρεστάδα, ἡ ὁποία ἦτο ὁμοίως εἰς τὴν γενικήν· καὶ εἶχε γίνει μὲν διὰ χαράξεως ἀλλὰ τοῦτο συνέβη ἐπίσης προτοῦ τὸ δοχεῖον τοποθετηθῆ εἰς τὸν κεραμεικὸν κλίβανον.

Τὴν ταύτισιν αὐτὴν ἐνισχύει καὶ ἡ ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω αὔξησις τοῦ πάχους τῶν τοιχωμάτων τοῦ δοχείου, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν πλευρικῶν ὠθήσεων τοῦ περιεχομένου του. Ἦτο δὲ ἡ αὔξησις αὐτὴ ἀναγκαία ἕνεκα τῆς πρὸς τὰ ἄνω διευρύνσεώς του.

Τοιαύτην ταύτισιν ἀποθαρρύνουν, ἐν τούτοις τὰ χονδρὰ τοιχώματα τοῦ δοχείου, διότι ὑποδηλοῦν ὅτι τὸ περιεχόμενόν του ἦτο βαρύ. Τὴν ἀποθαρρύνουν ἐπίσης αἱ παρὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους του, χονδραὶ καὶ ὁριζόντιαι λαβαί του. Τὰ χαρακτηριστικὰ ὅμως αὐτὰ θὰ ἐδικαιολογοῦντο εἰς τὰς ἀκολούθους δύο περιπτώσεις: α) Ἐὰν ὁ ἀμφορεὺς ἐπληροῦτο ἄμμου, ἀντὶ ὕδατος, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κλεψύδρα. Ἡ ἄμμος, ὡς περιεχόμενον θὰ ἦτο βαρύ, δικαιολογοῦσα καὶ τὰ τοιχώματα καὶ τὴν θέσιν καὶ τὸ μέγεθος τῶν λαβῶν. Δὲν τὸ ἐδικαιολόγει ὅμως τὸ σχῆμα τοῦ χείλους, ἐκτὸς ἐάν, ἀντὶ πώματος τοῦτο ἐκλείετο διὰ δερματίνου ἢ ὑφασματίνου καλύμματος, στερεουμένου περὶ αὐτό. β) Ἐὰν ὁ ἀμφορεὺς ἐδέχετο κάποιο ἄλλο περιεχόμενον καὶ ἐχρησίμευε πρὸς διήθησιν. Ἐὰν δηλαδή, ἀφοῦ ἐδέχετο τὸ περιεχόμενον αὐτὸ καὶ ἐκλείετο περὶ τὸ χεῖλος δι' ὑφάσματος ἢ δέρματος, ἀνεστρέφετο καὶ ἐβυθίζετο ἐντὸς ὕδατος, ὁπότε ἡ ὀπή του, εὑρισκομένη εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος, θὰ ἐπέτρεπε τὴν εἴσοδον ἀέρος. Ἡ διήθησις αὐτὴ δὲν ἦτο ἀπαραίτητον νὰ ἦτο χρωστικῶν οὐσιῶν — ἴχνη τῶν ὁποίων δὲν εὑρέθησαν εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ δοχείου — ἀλλὰ δυνατὸν νὰ ἦτο καὶ στυπτικῶν οὐσιῶν. Τὸ ζεῦγος τῶν λαβῶν θὰ ἐπέτρεπε τότε εὐχερέστερον τὴν ἀναστροφὴν τοῦ ἀμφορέως. Τὸ δὲ ὄνομα Ὀρεστάδα δυνατὸν νὰ ἐδήλου τὸν κάτοχόν του, κατόπιν εἰδικῆς παραγγελίας του. Ἡ παρουσία καὶ ἑνὸς ἄλλου δοχείου ἀντιστοίχου χρήσεως (βλ. ἀνωτ.) καὶ ἡ εὕρεσις ἀμφοτέρων εἰς χῶρον βαφείων καὶ ὑφαντηρίων δὲν ἀποκλείουν τὴν ἐκδοχὴν αὐτήν.

Ἐν τούτοις, βασιζόμενα εἰς μίαν προσπάθειαν λογικῆς ἐξηγήσεως τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀμφορέως, τὰ ὡς ἄνω δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὁριστικὴ ἀπάντησις. Τὸ ἐρώτημα ἑπομένως περὶ τῆς χρήσεως τοῦ δοχείου καὶ τῆς ἐπιγραφῆς του ἐξακολουθεῖ νὰ προκαλῇ τὸν ἐρευνητήν.

ΧΡΥΣ. ΚΑΡΔΑΡΑ - ΠΗΝ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΕΣΣΕΡΑ ΑΓΑΛΜΑΤΙΑ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΧΑΛΚΙΔΑΣ

(Πίν. Β - Ε)

Ἀφορμὴ γιὰ τὴν παροῦσα μελέτη[1] ἀπετέλεσε ἡ κατὰ τὸ παρελθὸν τακτοποίηση καὶ ταύτιση τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Χαλκίδας. Ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴ προέκυψε ὅτι ἕνα σύνολο ἀπὸ τέσσερα ἀγαλμάτια κοριτσιῶν (ἀρ. εὑρ. 31, 37, 42 καὶ 43), ἄγνωστης προέλευσης[2], παρέμεναν ἀδημοσίευτα. Τὰ ἀγαλμάτια αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο κοριτσιοῦ (ἀρ. εὑρ. 31).

Μάρμαρο λευκὸ λεπτόκοκκο ποὺ ἔχει πάρει χρῶμα κιτρινωπό. Ὕψ. σωζ. 0.064 μ., μῆκ. πλίνθου 0.24 μ., πλ. πλίνθου 0.09 μ., πάχ. πλίνθου 0.024 μ. Κορίτσι σὲ ὄρθια στάση. Πατάει σὲ χαμηλὴ συμφυὴ πλίνθο. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατάει πτηνὸ (πίν. Βα)[3]. Λείπουν τὸ κεφάλι, τὸ δεξὶ χέρι ἀπὸ τὴ μέση τοῦ βραχίονα, τὰ δάχτυλα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ καὶ τὸ κεφάλι τοῦ πτηνοῦ. Τὸ δεξὶ σκέλος στάσιμο, τὸ ἀριστερὸ ἄνετο. Φέρει πολύπτυχο χιτώνα ζωσμένο ψηλά, κάτω ἀπὸ τὸ μὴ διαμορφωμένο στῆθος μὲ ψευδοχειρίδες καὶ μακρὺ ἀπόπτυγμα. Ἡ πτύχωση τοῦ ρούχου στὶς μασχάλες δίνει τὴν ἐντύπωση τῶν μασχαλιστηρίων ποὺ ἀποδίδονταν ἴσως ζωγραφικά. Τὰ κουμπιὰ στὶς χειρίδες δουλεμένα μὲ ἀμέλεια. Ἡ πλούσια πτύχωση τοῦ χιτώνα ἀποκρύπτει ἀρκετὰ τὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες καὶ ἰδιαίτερα στὴ δεξιὰ πλευρά. Μὲ τὸ δεξὶ κρατοῦσε τὸ ἕνα ἄκρο[4] τοῦ ἀποπτύγματος (πίν. Ββ). Μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατάει πτηνὸ ποὺ τὸ στηρίζει πάνω της (πίν. Βγ). Τὸ εἶδος τοῦ πτηνοῦ δὲν διακρίνεται καθαρά. Τὸ μέγεθός του καὶ τὸ ράμφος του ποὺ σώζεται θυμίζουν περιστέρι. Τὸ κεφάλι τοῦ κοριτσιοῦ μᾶλλον ἔγερνε πρὸς τὰ δεξιὰ γιὰ νὰ βλέπει τὸ πτηνό. Τὰ δάχτυλα τοῦ χεριοῦ εἶναι λεπτά, μακριὰ καὶ δουλεμένα μὲ ἐπιμέλεια. Ἡ πίσω πλευρά, δουλεμένη μὲ ξύστρα (πίν. Βδ). Στὸ ροῦχο ὑπάρχουν ἴχνη ἀπὸ ἐρυθρὸ χρῶμα. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ σῶμα τοῦ πτηνοῦ.

2. Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο κοριτσιοῦ (ἀρ. εὑρ. 37).

Μάρμαρο λευκὸ λεπτόκοκκο ποὺ ἔχει πάρει κιτρινωπὴ ἀπόχρωση. Στὴν πρόσθια πλευρὰ παχὺ στρῶμα ἀπὸ ἴζημα. Ὕψ. σωζ. 0.60 μ.

Τὸ κορίτσι σὲ ὄρθια στάση. Λείπει τὸ κεφάλι, τὸ δεξί της χέρι, τὸ κάτω μέρος τῶν ποδιῶν καὶ ἡ πλίνθος. Ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγαλματίου ἔχει ὑποστεῖ μεγάλη φθορά. Τὸ ἀριστερὸ σκέλος στάσιμο, τὸ δεξὶ ἄνετο. Φέρει ποδήρη χιτώνα ποὺ συγκρατεῖται κάτω ἀπὸ τὸ ἄγουρο στῆθος καὶ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος (πίν. Γα). Τὸ ἕνα ἄκρο τοῦ ἱματίου περνάει κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ ἄλλο συγκρατεῖται ἀπὸ αὐτὸ (πίν. Γβ). Μὲ τὸ δεξὶ ἴσως κρατοῦσε πτηνὸ (πίν. Γγ). Οἱ πτυχὲς ἐντελῶς ἀβαθεῖς στὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ γίνονται πιὸ ἔντονες στὸ κάτω μέρος μὲ τὴ χρήση τρυπανιοῦ. Τὸ ροῦχο ἀποκρύπτει τὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τῆς μορφῆς. Οἱ λοξὲς πτυχὲς τοῦ ἱματίου κάνουν πιὸ ἔντονες τὶς κάθετες πτυχὲς τοῦ χιτώνα στὸ κάτω μέρος (πίν. Γα-δ). Γενικὰ ἡ ἐργασία τοῦ ἀγαλματίου δὲν εἶναι πολὺ καλή.

3. Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο κοριτσιοῦ (ἀρ. εὑρ. 43).

Μάρμαρο λευκὸ λεπτόκοκκο ποὺ ἔχει πάρει κιτρινωπὴ ἀπόχρωση. Ὕψ. σωζ. 0.59 μ., μῆκ. πλίνθου 0.19 μ., πλ. πλίνθου 0.09 μ., πάχ. πλίνθου 0.014 μ. Ἡ μορφὴ σὲ ὄρθια στάση πατάει σὲ χαμηλὴ συμφυὴ πλίνθο (πίν. Δα). Τὸ ἀριστερὸ σκέλος στάσιμο, τὸ δεξὶ ἄνετο. Λείπει τὸ κεφάλι ποὺ ἦταν ἔνθετο, τὸ χέρι ἀπὸ τὴ μέση τοῦ βραχίονα, τὸ κάτω μέρος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς καὶ τὸ κεφάλι τοῦ πτηνοῦ ποὺ κρατάει μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Φέρει ποδήρη χιτώνα ζωσμένο κάτω ἀπὸ τὸ ἄγουρο στῆθος καὶ μακρὺ ἀπόπτυγμα. Τὰ μασχαλιστήρια ἀποδίδονται μὲ πλαστικὸ τρόπο πάνω στὸ ὕφασμα ἀλλὰ δὲν συνεχίζονται στὸν ὦμο, ὅπου ἴσως ἀποδίδονταν ζωγραφικά. Τὸ ἕνα ἄκρο τοῦ ἀποπτύγματος τὸ ἀνασήκωνε ἐλαφρὰ μὲ τὸ δεξί της χέρι

1. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὴν ἔφορο δ. Ἀ. Ἀνδρειωμένου, ἡ ὁποία τότε προΐστατο τῆς ἐφορείας Χαλκίδας, γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὑλικοῦ καὶ γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις της. Παράλληλα εὐχαριστῶ τὸν κ. Π. Καλλιγᾶ, Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων, καὶ τὸν τ. Γεν. Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων κ. Γ. Δοντᾶ γιὰ τὶς ὑποδείξεις τους.

2. Στὸ παλαιὸ εὑρετήριο τῆς ἐφορείας τὸ μόνο ποὺ ἀναφέρεται εἶναι: «ἐκ τῆς παλαιᾶς Συλλογῆς» καὶ δὲν δίνεται καμία πληροφορία σχετικὰ μὲ τὸν τόπο ἀνεύρεσής τους.

3. Γιὰ τὴ φωτογράφιση τῶν τεσσάρων κοριτσιῶν εὐχαριστῶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο καὶ ἰδιαίτερα τὸν ἔμπειρο φωτογράφο κ. Hellner.

4. Διατηρεῖται μόνο ἡ ἀπόληξή του. Ἐδῶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ρούχου δὲν εἶναι καλὰ δουλεμένη.

(πίν. Δβ). Τὸ ἄλλο συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ καὶ μέσα φωλιάζει τὸ πτηνὸ (πίν. Δγ). Οἱ πτυχὲς στὸ πάνω μέρος εἶναι ἀβαθεῖς, ἐνῶ ἀντίθετα στὸ κάτω μέρος γίνονται πιὸ ἔντονες μὲ τὴ χρήση τοῦ τρυπανιοῦ. Μία κάθετη πτυχὴ ποὺ συνεχίζεται μέχρι κάτω δίνει στὴ μορφὴ κάποια συμμετρικότητα. Κάτω ἀπὸ τὸ ροῦχο διαφαίνεται ἡ δεξιὰ πλευρὰ μόνο. Μικρὲς καὶ ἀβαθεῖς λοξὲς πτυχὲς στὸ πάνω μέρος προβάλλουν τὸ δεξὶ γόνατο. Τὸ κεφάλι τῆς μορφῆς ἔκλινε μᾶλλον πρὸς τὰ δεξιά. Ἡ πίσω πλευρὰ δουλεμένη μὲ ξύστρα.

4. Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο κοριτσιοῦ (ἀρ. εὑρ. 42).

Μάρμαρο λευκὸ λεπτόκοκκο μὲ ἰζήματα στὴν πίσω πλευρὰ μόνο. Ὕψ. σωζ. 0.57 μ., μῆκ. πλίνθου 0.17 μ., πλ. πλίνθου 0.08 - 0.15 μ., πάχ. πλίνθου 0.15 - 0.25 μ.

Ἡ μορφὴ σὲ κίνηση (πίν. Εα). Λείπει τὸ κεφάλι, τὰ χέρια ἀπὸ τὴ μέση τοῦ βραχίονα, τὰ δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ τμῆμα τῆς πλίνθου. Εἶναι τὸ καλύτερο διατηρημένο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τρία καὶ οἱ φθορὲς ποὺ ὑπέστη ἐλάχιστες. Φέρει ποδήρη χιτώνα μὲ ψευδοχειρίδες, ποὺ συγκρατεῖται κάτω ἀπὸ τὸ ἐντελῶς ἐπίπεδο στῆθος καὶ μακρὺ ἀπόπτυγμα. Ἡ στάση τοῦ σώματος δηλώνει κίνηση πρὸς τὰ ἐμπρὸς ποὺ ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὰ διεσταλμένα σκέλη. Εἶναι ἄγνωστο τί κρατοῦσε. Κάτω ἀπὸ τὸ ροῦχο διαγράφονται οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες (πίν. Εα - γ). Οἱ πτυχὲς στὶς μὲν πλευρὲς πέφτουν κάθετα, ἐνῶ στὴν κοιλιακὴ χώρα καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ χιτώνα, σχηματίζουν τρίγωνα, τὰ ὁποῖα λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ κράσπεδο τοῦ ρούχου, μετατρέπονται σὲ καμπύλες. Στὸ πίσω μέρος τοῦ ἀγάλματος παρατηρεῖται ἡ ἑξῆς ἰδιομορφία: τὸ ροῦχο ἀναδιπλώνεται καὶ σχηματίζει ἕνα κάθετο ἐπίπεδο ποὺ φέρει πολλὲς λεπτὲς πτυχὲς (πίν. Εδ).

Τὰ πιὸ πάνω ἀκέφαλα ἀγαλμάτια παριστάνουν κορίτσια νεαρῆς ἡλικίας, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ ἄγουρο στῆθος, χαρακτηριστικὸ γνώρισμα γιὰ τὴ διάκριση τῆς ἡλικίας[1].

Τὰ κορίτσια ἀρ. 1 - 3 εἰκονίζονται σὲ ὄρθια στάση, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ κορίτσι ἀρ. 4 ἔχει μία κίνηση πρὸς τὰ ἐμπρός[2], ποὺ τονίζεται ἀπὸ τὰ διεσταλμένα σκέλη της. Πτηνὸ κρατοῦν μόνο τὰ κορίτσια ἀρ. 1 καὶ 2, εἶναι δὲ πολὺ πιθανὸ νὰ κρατοῦσε καὶ τὸ κορίτσι ἀρ. 3. Δὲν γνωρίζουμε τί κρατοῦσε τὸ κορίτσι ἀρ. 4, τὸ ὁποῖο ἴσως ἀνῆκε σὲ κάποιο σύμπλεγμα. Ἐκεῖνο ποὺ παρατηροῦμε σχετικὰ μὲ τὶς πτυχὲς τοῦ ρούχου καὶ τῶν τεσσάρων μορφῶν, εἶναι ὅτι στὸ κάτω μέρος γίνονται πιὸ ἔντονες, μὲ τὴ χρήση τοῦ τρυπανιοῦ. Συγκρίνοντας τὰ κορίτσια ἀρ. 1 καὶ 3, τὰ ὁποῖα κρατοῦν πτηνὸ — μᾶλλον περιστέρι —, διαπιστώνουμε τὶς ἑξῆς διαφορές: 1. Τὸ κορίτσι ἀρ. 1, εἶναι πιὸ ραδινό[3], ἐνῶ τὸ κορίτσι ἀρ. 3 ἔχει ἔντονη σωματικότητα. 2. Οἱ πτυχὲς στὶς πλευρὲς τοῦ κοριτσιοῦ ἀρ. 1 εἶναι λιγότερο ἐπίπεδες ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ κοριτσιοῦ ἀρ. 3[4]. Ἡ ἀνασηκωμένη ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ κοριτσιοῦ ἀρ. 1, δὲν ἔχει λειτουργικὴ σχέση μὲ τὸ χέρι της, ἀλλὰ ἀποτελεῖ παιχνίδισμα τοῦ ὑφάσματος. Ἀντίθετα τοῦ κοριτσιοῦ ἀρ. 3 συγκρατεῖται ἀπὸ αὐτό, δημιουργώντας κόλπο, ποὺ μέσα του φωλιάζει τὸ πτηνό[5]. Ἡ ὅλη στάση καὶ ἡ πτυχολογία τοῦ χιτώνα τοῦ κοριτσιοῦ ἀρ. 1, παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸ κορίτσι ἀρ. 694 ἀπὸ τὶς Ἄγρες[6] καὶ μὲ τὸ κορίτσι ἀρ. 1 ἀπὸ τὰ Χανιά[7]. Τὸ κορίτσι ἀρ. 2 εἶναι αὐτὸ ποὺ ὑπέστη τὶς περισσότερες φθορές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χιτώνα, φέρει καὶ ἱμάτιο, ποὺ λείπει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τρία κορίτσια. Ὁ τρόπος ποὺ κρατάει τὸ ἱμάτιο θυμίζει τὴν Ἄρκτο ἀπὸ τὴ Βραυρώνα[8], μόνο ποὺ ἐδῶ ἡ ἐργασία εἶναι ἀμελέστερη.

Τὸ θέμα τοῦ κοριτσιοῦ μὲ πτηνό, εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἀττικὲς ἐπιτύμβιες στῆλες τοῦ 4ου π.Χ. αἱ.[9] Τὸ πτηνὸ ποὺ κρατάει εἶναι συνήθως χήνα, λαγὸς ἢ περιστέρι, σύμβολο τῆς εὐτοκίας. Τὸ ἴδιο θέμα ἐπαναλαμβάνεται σὲ ἀγαλμάτια παιδιῶν ποὺ βρέθηκαν κατὰ καιροὺς σὲ διάφορες περιοχές. Τὰ πιὸ γνωστὰ σύνολα εἶναι ἀπὸ τὴ Βραυρώνα καὶ ἀπὸ τὶς Ἄγρες.

1. Χρ. Καρδαρα, ΑΕ 1965, 123 κέ.
2. Πρβ. ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο κοριτσιοῦ ἀπὸ τὴ Φραγκφούρτη, P. C. Bol, Eine Mädchen Statue in Frankfurt, AA 1981, 643 - 651.
3. Πρβ. Θέμιδα ἀπὸ Ραμνούντα, W. Fuchs, Griechische Plastik 224, πίν. 242.
4. Πρβ. κορίτσι ἀπὸ τὴ Φραγκφούρτη, P. C. Bol ἔ.ἀ. εἰκ. 14.
5. Πρβ. κορίτσι ἀρ. 693 ἀπὸ τὶς Ἄγρες, Ι. Σβορωνος, ΑΕ 1917, πίν. 2, Σ. Καρουζου, ΑΕ 1957, πίν. 21, M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age πίν. 542γ.
6. Ι. Σβορωνος ἔ.ἀ. πίν. 2α καὶ M. Bieber ἔ.ἀ. πίν. 542a.
7. Γ. Παπαοικονομου, Trois oursons crétois, BCH 1982, 425, εἰκ. 7 - 8.
8. Σ. Καρουζου ἔ.ἀ. 76, εἰκ. 7.
9. Σ. Καρουζου ἔ.ἀ. 79.

Ἄλλος τόπος λατρείας τῆς Ἄρτεμης εἶναι καὶ ἡ Ἐρέτρια[1], ὅπου κατὰ καιροὺς βρέθηκαν εἰδώλια καὶ ἀγαλμάτια ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς. Ὁ Κουρουνιώτης μνημονεύει δύο ἀγαλμάτια τῆς Ἄρτεμης[2], ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια. Ὁ Θέμελης θεωρεῖ ὡς τόπο λατρείας τῆς Ἄρτεμης Ὀλυμπίας τὸ ἱερὸ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ Θεσμοφόριο[3], γιατὶ στὴν ἐπίχωσή του βρέθηκαν εἰδώλια κυρίως γυναικεῖα, ποὺ θυμίζουν τὶς μορφὲς τῆς Βραυρώνας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὰ ἀγαλμάτια παιδιῶν, ἕνα μαρμάρινο κεφάλι κοριτσιοῦ (ἀρ. εὑρ. 27β) τοῦ Μουσείου τῆς Ἐρέτριας[4] καὶ τὰ πήλινα εἰδώλια ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴν πόλη τῆς Ἐρέτριας[5], δηλώνουν πόσο διαδεδομένη ἦταν ἡ λατρεία τῆς θεᾶς. Ἡ ὁμοιότητά τους δὲ μὲ τὶς Ἄρκτους τῆς Βραυρώνας, ἀποδεικνεύει τὴ στενὴ σχέση λατρείας τῆς Ἄρτεμης στὶς δύο περιοχὲς Ἐρέτρια καὶ Βραυρώνα.

Τὰ ἀγαλμάτια τοῦ Μουσείου Χαλκίδας, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἄρκτων, θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν ἀναθήματα σὲ κάποιο ἱερὸ τῆς θεᾶς, ἄγνωστο βέβαια ποιᾶς περιοχῆς, ἀφοῦ δὲν γνωρίζουμε τὸν τόπο προέλευσής τους. Ὡς πιθανότερος τόπος θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ Ἐρέτρια. Τὰ μέχρι τώρα ἀνασκαφικὰ δεδομένα βεβαιώνουν τὴν ὕπαρξη λατρείας στὸ χῶρο αὐτὸ[6] καὶ ὄχι στὴ Χαλκίδα.

Τὸ κεφάλι τοῦ κοριτσιοῦ ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια[7] (πίν. Δδ) παρουσιάζει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν κορμὸ τοῦ κοριτσιοῦ ἀρ. 2 τοῦ Μουσείου Χαλκίδας: α) Οἱ ἀναλογίες τοῦ κεφαλιοῦ σὲ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα φαίνεται νὰ εἶναι οἱ πρέπουσες. β) Στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὅπως καὶ τὸ σῶμα. γ) Ἡ ποιότητα τῆς δουλειᾶς εἶναι ἡ ἴδια καθὼς καὶ τὸ μάρμαρο. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς θὰ μποροῦσαν νὰ συνανήκουν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως δὲν ἔχουμε κανένα σημεῖο ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὸ κεφάλι καὶ τὸ σῶμα τῆς μορφῆς, πράγμα ποὺ ὀφείλεται στὴ φθορὰ ποὺ ἔχουν ὑποστεῖ, ἰδιαίτερα δὲ τὸ κεφάλι. Ἐὰν πράγματι κεφάλι καὶ κορμὸς συνανήκουν, τότε τὸ κορίτσι αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια. Τὴν ἴδια περιοχὴ θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὡς πιθανὸ τόπο προέλευσης καὶ τῶν τριῶν ἄλλων κοριτσιῶν τοῦ Μουσείου Χαλκίδας, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ εἶναι βέβαιο.

Τὰ ἀγαλμάτια ἀρ. 1 καὶ 4, ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ποιότητα τῆς δουλειᾶς. Οἱ ὁμοιότητές τους μὲ ἐκεῖνα τῆς Βραυρώνας, τοῦ Ἰλισοῦ καὶ τῶν Χανίων, μᾶς βοηθοῦν ὥστε νὰ τὰ χρονολογήσουμε στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ. Ἀντίθετα τὰ ἀγαλμάτια ἀρ. 2 καὶ 3 δὲν ἔχουν τόσο ἐπιμελημένη δουλειά. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ ἀρ. 2 θυμίζει τὸ ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴ Βραυρώνα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου[8] ὡς πρὸς τὴ στάση καὶ τὴν κίνηση, διαφέρει ὅμως ὡς πρὸς τὴν πτυχολογία. Τὸ τελευταῖο ἡ Σ. Καρούζου τὸ τοποθετεῖ μὲ πιθανότητα στοὺς πρὶν τὸ 317 π.Χ. χρόνους[9]. Συγκρίνοντας τὴ μορφὴ ἀρ. 2 τόσο μὲ τὴν Κόριννα τοῦ Μουσείου Compiègne, ποὺ χρονολογεῖται[10] στὰ 330 π.Χ., ὅσο καὶ μὲ τὴ Θέμιδα[11] ἀπὸ τὸν Ραμνούντα, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 280 π.Χ., διαπιστώνουμε ὅτι τὸ δικό μας παράδειγμα εἶναι σαφῶς μεταγενέστερο. Θὰ μποροῦσε νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει καὶ ἡ μορφὴ ἀρ. 3, ποὺ ἐνῶ παρουσιάζει κάποιες ὁμοιότητες στὴν ἀπόδοση τοῦ ρούχου μὲ τὸ κορίτσι τοῦ Palazzo Grazioli[12], ἐν τούτοις εἶναι νεότερή της.

1. Ἐρέτρια, Ἀρχαιολ. ὁδηγὸς (1973) 36 - 37.
2. ΑΕ 1900, 24, εἰκ. 4 - 5.
3. Ὁδηγὸς 139. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Μουσείου Ἐρέτριας: Ἀρτέμιδι Ὀλυμπίᾳ.
4. Ὁδηγὸς 37. Π. Θεμελης, Ἐρετριακά, ΑΕ 1969, 168, σημ. 1, πίν. 14γ. Ὕψος κεφαλιοῦ 0.14 μ.
5. ΑΔ 1969, Β1, Χρονικά, 197, πίν. 204α, 204β, 205β - γ.
6. Βλ. σημ. 1.
7. Ὑποχρέωσή μου θεωρῶ νὰ εὐχαριστήσω καὶ πάλι τὸν τότε προϊστάμενό μου κ. Π. Καλλιγᾶ γιατὶ μὲ δική του ἐντολὴ μεταφέρθηκε τὸ κεφάλι ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Ἐρέτριας στὸ Μουσεῖο Χαλκίδας γιὰ ταύτιση.
Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Π. Θέμελη, γιατὶ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ χρησιμοποιήσω τὸ κεφάλι, ποὺ ἦταν δικό του εὕρημα, γιὰ τὴν ταύτιση.
8. Σ. Καρουζου ἔ.ἀ. 76, εἰκ. 7.
9. Σ. Καρουζου ἔ.ἀ. 75.
10. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age εἰκ. 120.
11. W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen πίν. 242.
12. Πρβ. κορίτσι τοῦ Palazzo Grazioli, Ρώμη, W. Fuchs ἔ.ἀ. 226, εἰκ. 245 - 246, ποὺ πρέπει νὰ προηγεῖται κατά τι χρονικά.

Ὁ τρόπος δουλειᾶς τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν (ἀρ. 2 - 3) εἶναι ἀρκετὰ ἀμελής. Πιθανὸν νὰ προέρχονται ἀπὸ ἐπαρχιακὸ ἐργαστήρι (εὐβοϊκό). Ἀντίθετα οἱ μορφὲς 1 καὶ 4 ἐνδέχεται νὰ ἀνήκουν σὲ ἀττικὸ ἐργαστήρι (;). Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ σύγκριση μὲ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω καὶ ποὺ εἶναι βέβαιο ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἀττικὸ ἐργαστήρι.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ 4ου ΑΙ. Π.Χ. ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΥΡΑΣ ΦΩΚΙΔΟΣ*

(Πίν. ΣΤ - Η)

Ἡ Πυρά, στὶς Ν. πλαγιὲς τῆς Οἴτης, εἶναι ἡ βορειότερη ὀρεινὴ κοινότητα τοῦ νομοῦ Φωκίδος. Ἡ περιοχή της εἶναι ἤδη γνωστὴ στὴν ἔρευνα ἀπὸ τὸ 1919, ὅταν μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Νικ. Παπαδάκι[1] ἦρθαν στὸ φῶς σημαντικὰ λείψανα τοῦ γνωστοῦ ὡς ἱεροῦ τῆς Πυρᾶς τοῦ Ἡρακλῆ στὴν Οἴτη[2]. Ἀπὸ τότε δὲν ἔγινε καμιὰ σωστικὴ ἀνασκαφὴ ἢ ἄλλου χαρακτήρα ἔρευνα στὴν περιοχή[3], ποὺ ἀπὸ τοπογραφικὴ ἄποψη ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἀρχαίας Οἰταίας.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1981 κατὰ τὴ διαπλάτυνση παλιοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου[4] ἀποκαλύφθηκε τάφος στὴ θέση «Κομματάκια» τῆς κοινότητας Πυρᾶς, σὲ ἀπόσταση 1 χλμ. περίπου ΝΔ. τοῦ οἰκισμοῦ καὶ 400 μ. ἀπὸ τὴ διασταύρωση τοῦ παραπάνω ἀγροτικοῦ δρόμου μὲ τὸν ἐπαρχιακὸ δρόμο Πυρᾶς - Μαυρολιθαρίου (βλ. τοπογραφικὸ εὐρύτερης περιοχῆς, εἰκ. 1). Ἡ θέση «Κομματάκια» βρίσκεται στὴ Ν. πλαγιὰ ἑνὸς ἀπὸ τὰ ΝΔ. πρόβουνα τῆς Οἴτης, πάνω ἀπὸ τὴ βαθιὰ χαράδρα ποὺ τὰ χωρίζει ἀπὸ τὰ ΝΑ. πρόβουνα καὶ στὴν ὁποία ρέουν δυὸ ὁρμητικοὶ χείμαρροι: «τὸ ρέμα τῆς Σκάλας» δυτικά, τὸ «Ρηνιόρεμα» ἀνατολικά[5].

Στὴν περιοχὴ ὅπου βρέθηκε ὁ τάφος ὑπάρχουν κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὲς ἐπιχώσεις πετρώματα πλούσια σὲ βωξίτη, στὸν ὁποῖο καὶ ὀφείλουν τὴ σκληρότητά τους[6].

Ὁ τάφος

Ὁ τάφος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα Π μὲ τὸ ἀνοικτὸ σκέλος πρὸς Ν. (πρὸς τὴν πλευρὰ δηλ. τοῦ δρόμου), ποὺ διαιρέθηκε σὲ δύο ἰσομεγέθη (διαστ. 2 × 0.80 μ.) ὀρθογώνια διαμερίσματα — τὶς θῆκες — ἀπὸ ἕναν μεσότοιχο πάχ. 0.28 μ., κάθετο στὸ μέσο τοῦ μήκους τῆς Β. πλευρᾶς του καὶ παράλληλο πρὸς τὰ κάθετα σκέλη του (εἰκ. 2, πίν. ΣΤα). Τόσο οἱ πλευρὲς τοῦ Π ὅσο καὶ ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος εἶναι χτισμένοι μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια ἀπὸ καλοδουλεμένους παραλληλεπίπεδους πωρόλιθους κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο σύστημα[7] (εἰκ. 3, πίν. ΣΤα). Τὴν κάλυψη, ξεχωριστὴ σὲ κάθε θήκη, ἀποτελοῦσαν τέσσερις ὅμοιοι ἐγκάρσια τοποθετημένοι πώρινοι πλίνθοι (μήκ. 1.00 - 1.05 μ., πλάτ. 0.33 - 0.59 μ. καὶ πάχ. 0.22 μ.), ποὺ στηρίζονταν στὰ σκέλη τοῦ Π καὶ στὸν μεσότοιχο. Τὴ Ν. στενὴ πλευρὰ τῆς καθεμιᾶς θήκης (τὰ

* Τὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Ε. Πεντάζο εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν παροχὴ διευκολύνσεων. Τὸν ἐπίτιμο ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Ζαφειρόπουλο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις του.

1. ΑΔ 5, 1919, Παράρτ., 25 κέ.
2. Τὸ ἱερὸ τῆς Πυρᾶς τοῦ Ἡρακλῆ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 4 περίπου χλμ. στὰ ΒΔ. τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Πυρᾶς, ἡ ὁποία μέχρι τὸ 1928 ἔφερε τὸ ὄνομα Γκούρα ἢ Γκουρίτσα.
3. Στὴν εἴσοδο τοῦ γειτονικοῦ χωριοῦ Μαυρολιθάρι λαθρανασκαφὴ ἔκανε γνωστὴ τὴν ὕπαρξη τάφων μὲ εὑρήματα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., βλ. ΑΔ 27, 1972, Β2, 375.
4. Ὁ παλιὸς ἀγροτικὸς δρόμος ἦταν τὸ ἴδιο τὸ ἀρχαῖο μονοπάτι ποὺ ὁδηγοῦσε πρὸς τὸ λόφο «Ἄμπλα» ὅπου ἐντοπίσαμε ἀρχαῖο νεκροταφεῖο.
5. Πρόκειται γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ Ἄνω Μόρνου.
6. Οἱ ὄγκοι τῶν πετρωμάτων εἶναι ἐμφανεῖς στὴν τεχνητὴ τομὴ τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴ δράση τοῦ μηχανικοῦ μέσου ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ διαπλάτυνση.
7. Ἡ Β. πλευρὰ τοῦ Π εἶχε μῆκος 2.30 μ. καὶ τὰ κάθετα σκέλη του 2 μ. Οἱ τοῖχοι καὶ τῶν τριῶν σκελῶν του εἶχαν 3 δόμους (ὕψ. 0.40 μ., 0.31 μ. καὶ 0.26 μ.). Ὁ μεσότοιχος εἶχε τέσσερις δόμους (ὕψ. 0.19 μ., 0.21 μ., 0.27 μ. καὶ 0.22 μ.).

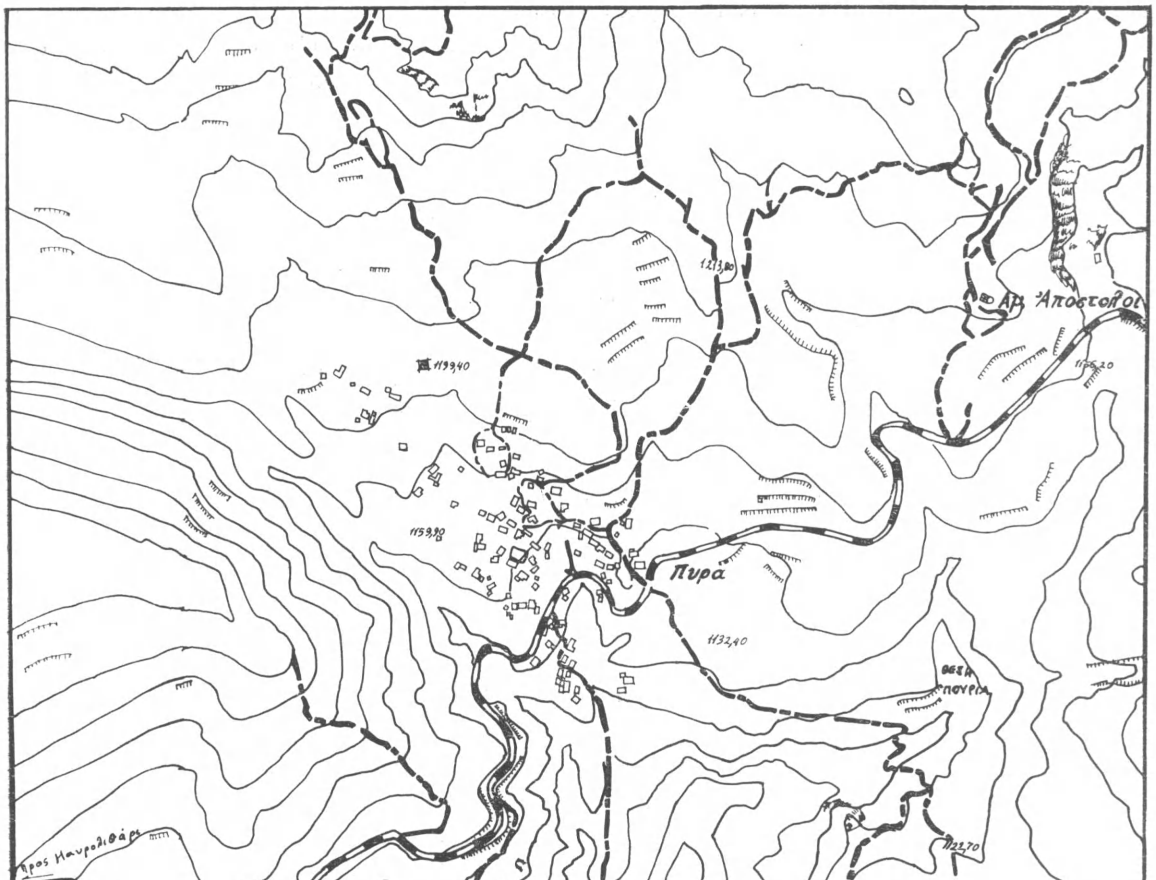

Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς περιοχῆς Πυρᾶς Φωκίδος.

ἀνοίγματά τους δηλαδὴ πρὸς τὸ δρόμο) ἔφραζε μιὰ πλάκα ἀπὸ πωρόλιθο (διαστ. 1.10 × 0.88 μ. καὶ πάχ. 0.32 μ.) (εἰκ. 3, πίν. ΣΤβ). Καὶ οἱ δύο κημένο βράχο τοῦ πυθμένα τῶν θηκῶν, τοποθετημένη κάθετα στὰ ἐλεύθερα ἄκρα τῶν σκελῶν τοῦ Π καὶ τοῦ μεσότοιχου (εἰκ. 2, πίν. Ζα).

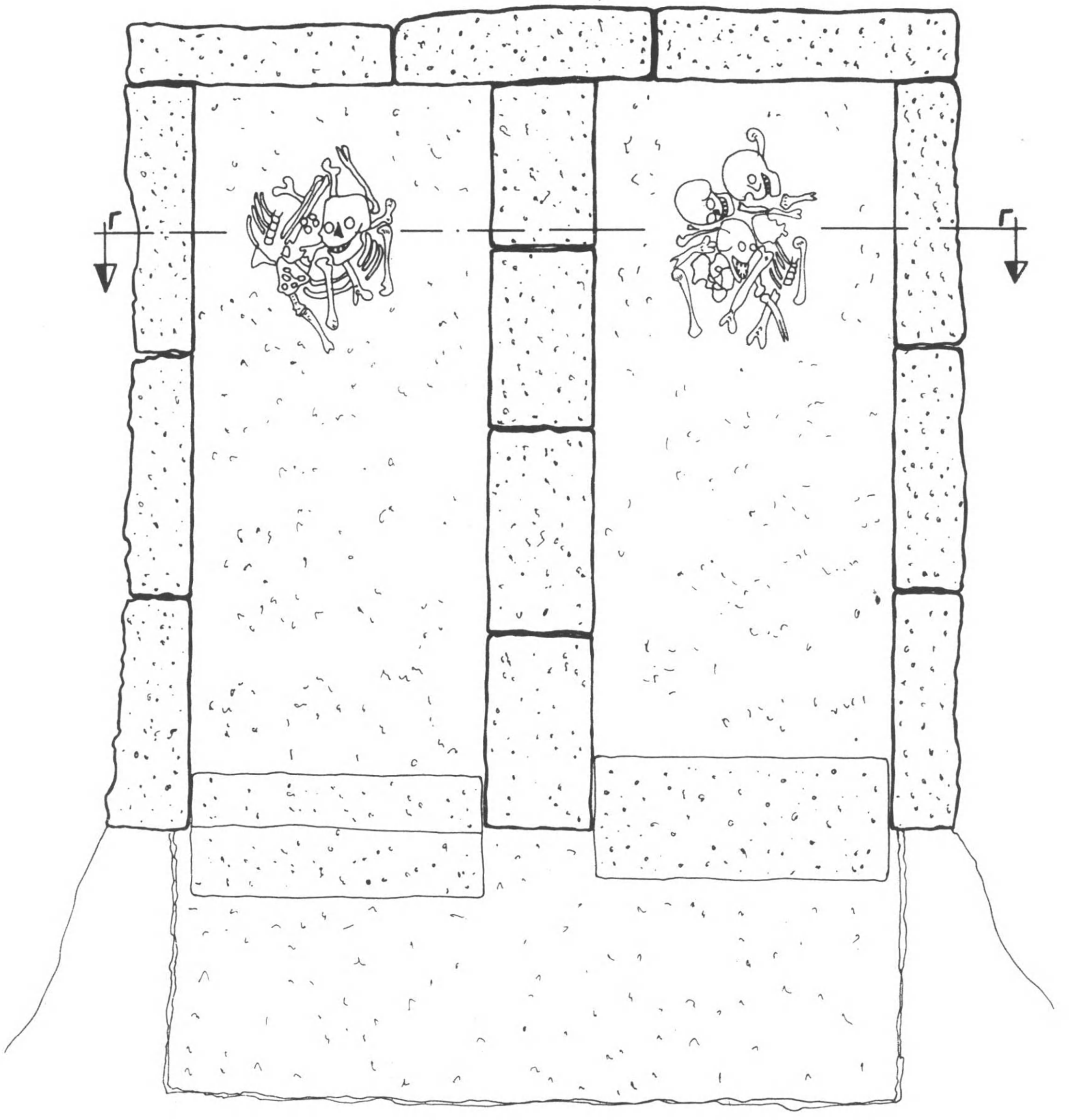

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ τάφου.

πλάκες, ποὺ διατηρήθηκαν στὴ θέση τους μὲ μερικὲς ρωγμές, «πατοῦσαν» πάνω σὲ δικό της ἡ καθεμιὰ θεμέλιο-κατώφλι, ἐπίσης ἀπὸ πώρινη πλάκα[1], ποὺ ἀκουμποῦσε πάνω στὸν ἀδρὰ πελε-

1. Οἱ δύο πώρινες πλάκες τῶν θεμελίων εἶχαν διαφορετικὲς διαστάσεις (βλ. σχέδιο εἰκ. 2) καὶ ὄχι συμμετρικὴ τοποθέτηση.

Ἡ ὅλη ταφικὴ κατασκευὴ εἶχε χτιστεῖ μέσα σὲ κάθετο ὀρθογώνιο ὄρυγμα (διαστ. 2.30 × 2.60 μ.) ποὺ εἶχε ἀνοιχτεῖ στὸ ἀπότομο πρανές, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Β. κράσπεδο τοῦ δρόμου.

Πάνω ἀπὸ τὸν τάφο, σὲ συνέχεια τῆς πρόσοψης τῶν θηκῶν, ὑψώνεται τοῖχος (πλάτ. 0.28 μ.), χτισμένος ἐπίσης κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο σύστημα

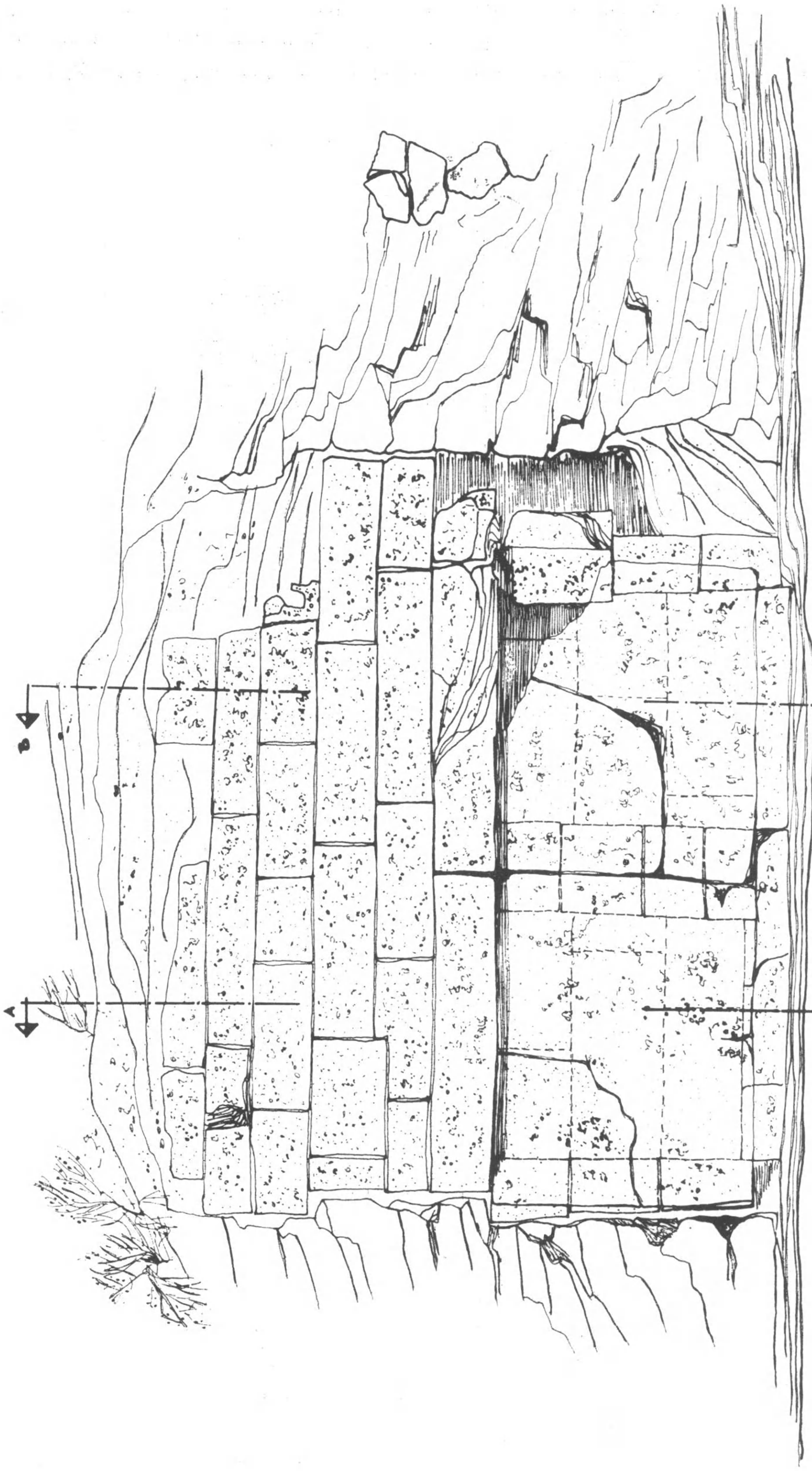

Εἰκ. 3. Τάφος στὴ θέση «Κομματάκια» τῆς κοινότητας Πυρᾶς Φωκίδος.

Εἰκ. 4. Κατὰ μῆκος τομὴ Α - Α τοῦ τάφου.

Εἰκ. 5. Κατὰ μῆκος τομὴ Β - Β τοῦ τάφου.

ἀπὸ πελεκημένους πωρόλιθους. Σώζονται πέντε δόμοι συνολικοῦ ὕψους 1 μ. Ὁ τοῖχος εἶχε θεμελιωθεῖ πάνω στὸν ἀκραῖο πρὸς Ν. πωρόλιθο τῆς ὀροφῆς τῶν θηκῶν (εἰκ. 4 - 5).

(πάχ. 0.10 - 0.15 μ.), ποὺ προφανῶς σωρεύτηκε ἀπὸ τοὺς ἁρμοὺς τῶν πλίνθων τῆς ὀροφῆς. Στὸ βόρειο τμῆμα τῆς καθεμιᾶς θήκης καὶ στὸ μέσο περίπου τοῦ πλάτους τῆς, βρέθηκε ἀπὸ μιὰ συ-

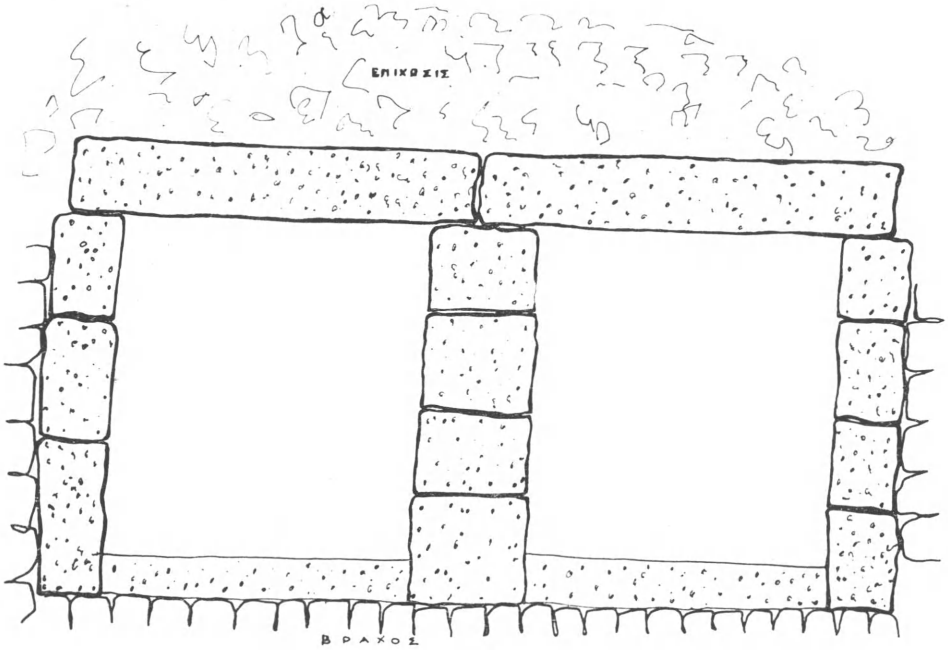

Εἰκ. 6. Τομὴ Γ - Γ κατὰ πλάτος τοῦ τάφου.

Τὸ δάπεδο τῶν θηκῶν εἶχε λαξευτεῖ ἀδρὰ πάνω στὸ φυσικὸ βράχο. Ἡ λαξευμένη ὅμως ἐπιφάνεια προεκτεινόταν καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς θῆκες, σχηματίζοντας ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν πρόσοψη τοῦ τάφου καὶ κατὰ μῆκος τῶν ἀνοιγμάτων τῶν θηκῶν καὶ τῶν θεμελίων τους ὀρθογώνιο κοίλωμα (πλ. 0.60 μ., βάθ. 0.16 μ.) (εἰκ. 2).

Καὶ στὶς δύο θῆκες τὸ δάπεδο βρέθηκε σκεπασμένο μὲ στρῶμα χώματος καὶ μικρῶν λιθαριῶν στάδα ὀστῶν. Ἡ συστάδα τῆς δυτικῆς θήκης περιεῖχε ἕνα μόνο κρανίο, ἐνῶ ἡ συστάδα τῆς ἀνατολικῆς θήκης τρία κρανία. Τελευταῖα κατὰ χώραν ταφὴ δὲν βρέθηκε οὔτε ἐντοπίσθηκαν ἀντικείμενα κοντὰ στὰ ὀστὰ ἢ σὲ ἄλλο σημεῖο μέσα στὶς θῆκες. Ἀντικείμενα βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὶς θῆκες, μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ ὀρθογώνιου κοιλώματος, κατὰ μῆκος τῆς πρόσοψής τους.

Εὑρήματα

12367. Λύχνος μονόμυξος, ἀκέραιος, χωρὶς λαβὴ (εἰκ. 7, πίν. Ζβ).

Ὕψ. 0.034 μ., μῆκ. 0.085 μ., διάμ. δίσκ. 0.04 μ., διάμ. β. 0.035 μ. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, γάνωμα μελανό, ἀπολεπισμένο. Τοιχώματα ἐλαφρῶς κυρτὰ καταλήγουν σὲ ἐπίπεδο χεῖλος μὲ κλίση πρὸς τὰ μέσα. Βάση ὑπερυψωμένη. Μύξα μὲ γωνιώδη ἀπόληξη καὶ ἴχνη χρήσεως.

12368. Λύχνος μονόμυξος ἀκέραιος χωρὶς λαβὴ (εἰκ. 7, πίν. Ζβ).

Ὕψ. 0.035 μ., μῆκ. 0.08 μ., διάμ. δίσκ. 0.045 μ., διάμ., βάσ. 0.04 μ.

Πηλὸς καστανός, ἐπίχρισμα κοκκινωπό, ἀπολεπισμένο. Τοιχώματα σχεδὸν κάθετα, βάση ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς κοίλη. Γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πληρώσεως ἀβαθὴς αὐλάκωση. Μικρὴ μύξα μὲ στρογγυλεμένη ἀπόληξη. Ἴχνη χρήσεως.

12369. Λύχνος μονόμυξος ἀκέραιος χωρὶς λαβὴ (εἰκ. 7, πίν. Ζγ)

Ὕψ. 0.038 μ., μῆκ. 0.085 μ., διάμ. δίσκ. 0.035 μ., διάμ. β. 0.04 μ. Σῶμα ἡμισφαιρικό. Τὰ τοιχώματα χωρίζονται μὲ ἀκμὴ στὰ δύο. Βάση δισκόμορφη, ἐλαφρῶς

κοίλη. Γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πληρώσεως στενὸ ἀνάγλυφο δαχτυλίδι καὶ ἀβαθὴς αὐλάκωση. Ἐπίχρισμα κοκκινωπό, ἀπολεπισμένο. Μικρὴ μύξα μὲ γωνιώδη ἀπόληξη.

12370. Λύχνος μονόμυξος, ἀκέραιος (εἰκ. 7, πίν. Ζγ).

Ὕψ. 0.046 μ., μῆκ. 0.09 μ., διάμ. δίσκ. 0.045 μ., διάμ. β. 0.035 μ. Ἄβαφος. Σῶμα σφαιρικὸ μὲ δισκόμορφη βάση καὶ πλαστικὸ διάτρητο ὠτίο. Γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πληρώσεως πλαστικὸ δαχτυλίδι καὶ βαθιὰ αὐλάκωση. Μικρὴ μύξα μὲ στρογγυλεμένη ἀπόληξη.

12371. Μικκύλο καλαθόσχημο, ἄβαφο ἀγγεῖο (εἰκ. 7, πίν. Ζε).

Ὕψ. μὲ λαβὴ 0.05 μ., διάμ. β. 0.018 μ. Χειροποίητη κυλινδρικὴ λαβὴ (διακρίνονται δακτυλικὰ ἀποτυπώματα).

12372. Ἄωτο μελαμβαφὲς σκυφίδιο, συγκολλημένο καὶ ἐλλιπές (εἰκ. 7, πίν. Ζδ).

Ὕψ. 0.035 μ., διάμ. β. 0.044 μ., διάμ. στομ. 0.08 μ. Στὴν ἐξωτερικὴ κάθετη ἐπιφάνεια τοῦ δακτυλίου τῆς βάσης σώζονται δακτυλικὰ ἀποτυπώματα. Τὸ περίγραμμα τῶν τοιχωμάτων εἶναι κυρτὸ καὶ τὸ χεῖλος κλίνει πρὸς τὰ μέσα. Γάνωμα μελανὸ ἕως καστανὸ ἀπὸ τὴν κακὴ ὄπτηση.

12373. Ἄωτο μελαμβαφὲς ἀκέραιο σκυφίδιο (εἰκ. 7, πίν. Ζστ).

Ὕψ. 0.37 μ., διάμ. β. 0.055 μ., διάμ. στόμ. 0.10 μ. Γάνωμα θαμπό. Τοιχώματα μὲ γωνιῶδες περίγραμμα καὶ κλίση τοῦ χείλους πρὸς τὰ ἔξω.

12374. Ἄωτο μελαμβαφὲς σκυφίδιο, συγκολλημένο καὶ ἐλλιπὲς (εἰκ. 7, πίν. Ζδ).

Ὕψ. 0.03 μ., διάμ. β. 0.037 μ., διάμ. στόμ. 0.055 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κυρτὸ περίγραμμα τοιχωμάτων, χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ μέσα.

12375. Ἄωτο μελαβαφὲς σκυφίδιο σὲ θραύσματα (εἰκ. 7, πίν. Ζδ).

Ὕψ. 0.05 μ., διάμ. β. 0.05 μ., διάμ. στόμ. 0.088 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, σῶμα ἡμισφαιρικό, χείλη ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ μέσα, τοιχώματα χοντρά.

12376. Ἄωτο μελαμβαφὲς σκυφίδιο σὲ τεμάχια (εἰκ. 7, πίν. Ζδ).

Ὕψ. 0.051 μ., διάμ. β. 0.057 μ., διάμ. στόμ. 0.085 - 0.095 μ.). Βάση δακτυλιόσχημη. Τὸ κέντρο δηλώνεται μὲ μαστοειδὲς ἔξαρμα ἐξωτερικὰ καὶ διπλὸ ἐγχάρακτο κύκλο ἐσωτερικά. Τοιχώματα μὲ περίγραμμα κυρτὸ καὶ χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ μέσα. Γάνωμα καστανομέλανο.

12377. Χαμηλὸς σκύφος συγκολλημένος καὶ ἐλλιπὴς (εἰκ. 7, πίν. Ζζ - η).

Ὕψ. 0.077 μ., διάμ. χείλ. 0.165 μ., διάμ. β. 0.105 μ. Γάνωμα ἐρυθρό, κατὰ τόπους μελανό, ἀπὸ τὴν κακὴ ὄπτηση. Βάση δακτυλιόσχημη. Ἐσωτερικὰ γύρω ἀπὸ τὸν πυθμένα διπλὴ σειρὰ ἐγχάρακτων κεραιῶν. Στὸ ὕψος τῆς λαβῆς, ἐξωτερικά, ζώνη μὲ ἑλικοειδὴ φυλλοφόρο βλαστὸ κισσοῦ, γραπτὸ μὲ λευκὸ χρῶμα. Ἡ ζώνη ὁρίζεται πάνω καὶ κάτω ἀπὸ βαθιὰ ἐγχάραξη καὶ διακόπτεται στὶς λαβές.

12378. Κάτω τμῆμα πήλινου εἰδωλίου.

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.135 μ. Πηλὸς ἐρυθρωπός, κακοψημένος. Ἐπιφάνεια φθαρμένη. Πάνω σὲ βάση, τὸ κάτω μέρος ὄρθιας μορφῆς, πιθανῶς ἀνδρικῆς. Διακρίνονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὰ ἄκρα ἱματίου(;). Ἡ πίσω πλευρὰ ἀδιαμόρφωτη. Ἴχνη ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα.

13637. Θραῦσμα μυροδοχείου (εἰκ. 7, πίν. Ζε).

Σωζ. ὕψ. 0.085 μ. Σώζεται τὸ πάνω τμῆμα τοῦ σώματος μὲ τὸ λαιμό. Πηλὸς καστανός. Διακοσμημένο μὲ ὁριζόντιες ταινίες καστανοῦ καὶ λευκοῦ γανώματος.

12366. Ἀσημένιος ὀβολὸς κοπῆς Σικυῶνος. Διάμ. 0.011 μ.

Α. Κεφαλὴ στεφανωμένου Ἀπόλλωνα πρὸς τὰ δεξιά.

Β. Περιστέρι πετάει πρὸς τὰ δεξιά.

Χρονολόγηση

Οἱ λύχνοι 12367 καὶ 12368 εἶναι οἱ πρωιμότεροι ἀπὸ τοὺς λύχνους ποὺ βρέθηκαν. Ἔχουν τὰ γνωρίσματα τοῦ τύπου Broneer VI[1], ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν τύπο 23C Prime τῆς Ἀγορᾶς[2] καὶ χρονολογεῖται στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἕνας ὅμοιος μὲ τὸν 12367 λύχνος προέρχεται ἀπὸ τὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς Κορίνθου[3].

Οἱ λύχνοι 12369 καὶ 12370 ἀνήκουν στὸν τύπο VII τοῦ Broneer καὶ ὁ μὲν 12369 ἀντιστοιχεῖ στὸν τύπο 25A Prime τῆς Ἀγορᾶς[4], ποὺ χρονολογεῖται λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὁ δὲ 12370 στὸν τύπο 25C Prime τῆς Ἀγορᾶς[5], ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὸ 350 π.Χ. Ὁ χαμηλὸς σκύφος 12377 μὲ διακόσμηση τύπου «δυτικῆς κλιτύος» χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ἐπίθετου πηλοῦ καὶ τῆς ἐγχάραξης σ' αὐτόν[6]. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ ὕστερα δείγματα τοῦ τύπου, ποὺ γνώρισε δημοτικότητα στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἐκτοπίστηκε ὅμως γρήγορα μέσα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν κάνθαρο. Τὸ θραῦσμα τοῦ μυροδοχείου παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν πρώιμων δειγμάτων, ὅπως ἡ ἔντονα φουσκωμένη κοιλιά, ὁ χαμηλὸς λαιμός, ἡ διαμόρφωση κάποιου εἴδους ὤμου στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ λαιμὸ στὴν κοιλιά[7],

1. O. Broneer, Corinth IV ii, 43, πίν. III.
2. R. Howland, Agora IV, 60, ἀριθ. 234, πίν. 36.
3. Corinth XIII, The North Cemetery, 271, εἰκ. 19, πίν. 100, 419 - 15.
4. Agora IV, 67, πίν. 38.
5. Agora IV, 72, πίν. 38.
6. L. Talcott, Agora XII, 107, εἰκ. 6, ἀρ. 558.
7. B. H. Thompson, Hesperia 3, 1934, 472.

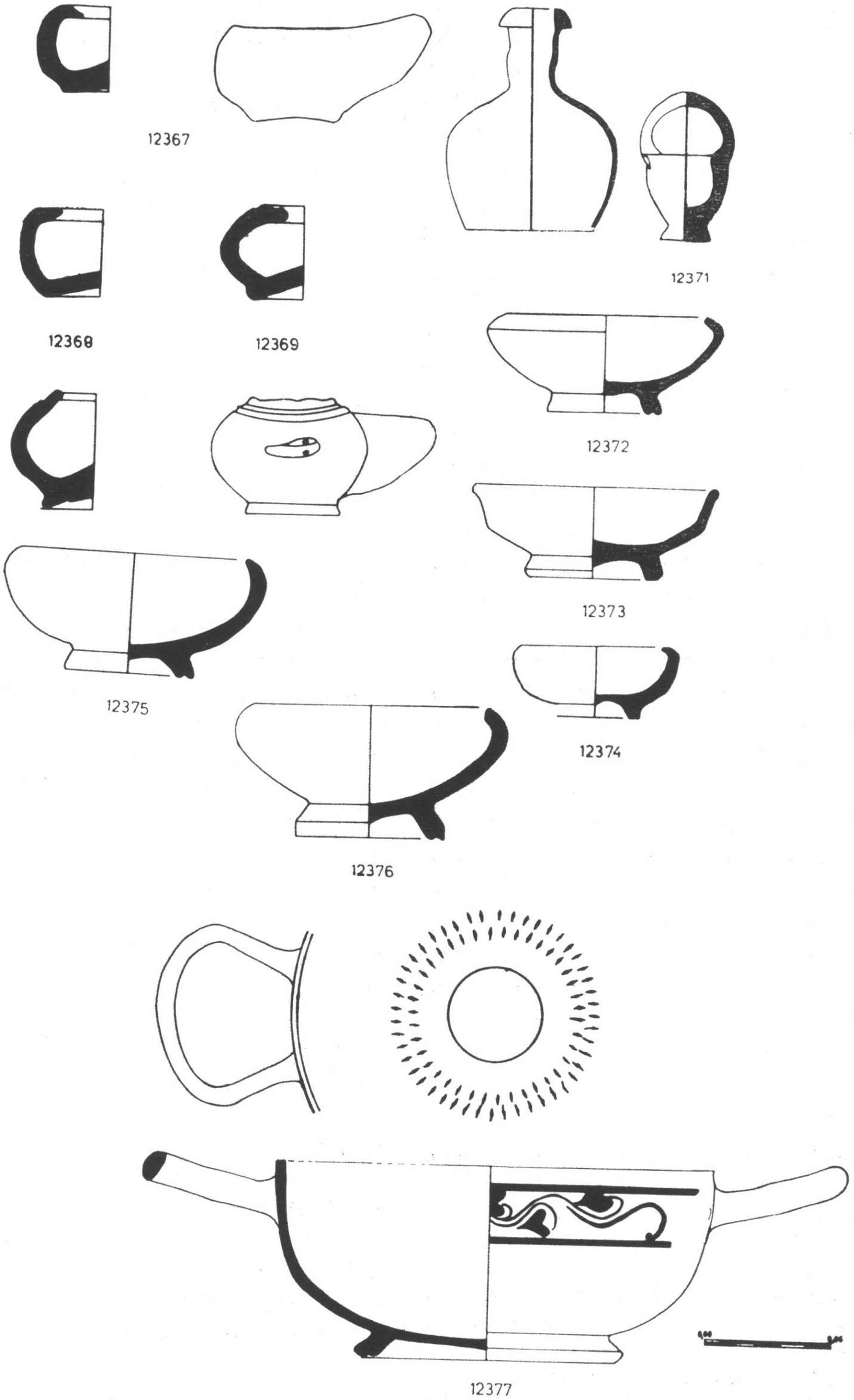

Εἰκ. 7. Τομὲς τῶν εὑρημάτων τοῦ τάφου στὴ θέση «Κομματάκια».

καὶ τὸ ἐλαφρὰ καμπύλο λοξὸ δαχτυλίδι γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πανομοιότυπο μυροδοχεῖο ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ [1] χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ πέντε ἄωτα σκυφίδια ἔχουν χείλη ποὺ στρέφονται πρὸς τὰ μέσα καὶ χρονολογοῦνται γενικὰ στὸ 4ο αἰ. π.Χ.[2] Τὸ μοναδικὸ ἄωτο σκυφίδιο μὲ τὸ χεῖλος πρὸς τὰ ἔξω χρονολογεῖται μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μετὰ τὸ 350 π.Χ. ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ κλίση τῆς πάνω καμπύλης τοῦ γωνιώδους περιγράμματός του πρὸς τὰ ἔξω [3].

Ὁ ἀσημένιος ὀβολὸς τῆς Σικυῶνος, νόμισμα μὲ εὐρεία κυκλοφορία, χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.[4]

Ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν εὑρημάτων συμπεραίνεται ὅτι ἡ χρήση τοῦ τάφου εἶναι οἰκογενειακὴ καὶ καλύπτει χρονικὰ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ κεραμεικὴ χαρακτηρίζεται γενικὰ γιὰ τὴν κακή της ποιότητα ποὺ φαίνεται καὶ στὸ πλάσιμο καὶ στὸ ψήσιμο τῶν ἀγγείων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λυχνάρια, τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα ἔχουν παραμορφωμένο σῶμα καὶ ἄφθονα δακτυλικὰ ἀποτυπώματα. Σὲ ἀποτυχία τῆς ὄπτησης ὀφείλεται τὸ ἀνομοιόμορφο χρῶμα τοῦ γανώματος, κυρίως στὸν χαμηλὸ σκύφο 12377.

Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ παρουσιάζουν καὶ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴ λαθρανασκαφὴ τῶν τάφων στὴν εἴσοδο τοῦ γειτονικοῦ χωριοῦ Μαυρολιθάρι. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἐγχώρια προϊόντα. Ἡ συγγένειά τους πρὸς σύγχρονους τύπους τῆς Δ. Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Δ. Πελοποννήσου [5] κατατάσσει καὶ τὴ δυτικὴ τουλάχιστον περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Οἰταίας στὴν ἑνότητα τῶν καλλιτεχνικῶν ἐπιδράσεων τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος.

Παρατηρήσεις

Τὸ δάπεδο τῶν θηκῶν καὶ τοῦ κοιλώματος μπροστὰ ἀπ' αὐτὲς βρίσκεται σὲ βάθος 0.15 - 0.20 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τοῦ δρόμου. Τὸ ἐπίπεδο ὅμως τοῦ ἀρχαίου δρόμου βρισκόταν πολὺ ψηλότερα [6]. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁλόκληρος ὁ τάφος μέχρι τὸ ὕψος τῆς κάλυψης τῶν θηκῶν πρέπει νὰ μὴν ἦταν ὁρατός. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ καταλήγουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἴδιων τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων. Πράγματι πουθενὰ δὲν παρατηρήθηκε προσπάθεια ἐξομάλυνσης τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ πετρώματος στὰ σημεῖα ἐπαφῆς του μὲ τοὺς τοίχους τῶν θηκῶν. Καλὰ λαξευμένες ἦταν μόνον οἱ ἐλεύθερες πλευρὲς τῶν πώρινων πλίνθων, ἐνῶ οἱ πλευρὲς ποὺ ἀκουμποῦσαν στὴν ἀλάξευτη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου ἦταν ἁδρὰ δουλεμένες, ὅσο δηλ. ἀπαιτοῦσε ἡ ἀνάγκη τῆς ἁπλῆς ἐφαρμογῆς. Ἐπίσης δὲν φαίνεται νὰ χρησιμοποιήθηκε κονίαμα γιὰ τὸ σφράγισμα τῶν ἁρμῶν στὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῶν μονολιθικῶν πλακῶν, ποὺ ἔφραζαν τὰ ἀνοίγματα τῶν θηκῶν, μὲ τοὺς πλίνθους τῶν τοίχων τους. Σημαντικότερο ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀρχαίου δρόμου ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο κατεστραμμένου τοίχου, σὲ ἀπόσταση 1.5 μ. στὰ Ἀ. τοῦ τάφου, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸ ἴδιο περίπου ὕψος μὲ τὴν ὀροφὴ τῶν θηκῶν. Πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι οἱ θῆκες εἶχαν χτιστεῖ σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀρχαίου δρόμου καὶ ὅτι ἑπομένως δὲν ἦταν ὁρατές. Ἡ πρόσβαση-κάθοδος σ' αὐτὲς ἐπιτυγχανόταν μέσω τοῦ ὀρθογωνίου κοιλώματος κατὰ μῆκος τῶν ἀνοιγμάτων τῶν θηκῶν, χῶρος ποὺ δημιουργήθηκε ἐπίτηδες καὶ εἶχε προορισμὸ νὰ συνδέει τὸν τάφο μὲ τὸν δρόμο ποὺ περνοῦσε ἀπὸ μπροστά του. Ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸ κοίλωμα συγκρατοῦσε καὶ τὶς πλάκες τῶ ἀνοιγμάτων στὴ θέση τους.

Ὁ τάφος ἑπομένως τῆς Πυρᾶς, σὲ κάτοψη παραλληλόγραμμου μὲ τὶς συνήθεις σὲ κιβωτιόσχημους τάφους διαστάσεις, παρουσιάζει σημαντικὲς ὁμοιότητες ἀπὸ ἄποψη λειτουργίας μὲ τοὺς συγχρόνους του θαλαμωτοὺς τάφους. Ἡ σημαντικότερη βρίσκεται στὸ ὅτι ὁ τάφος, ὅπως καὶ οἱ

1. Kerameikos IX, 184, πίν. 96, Ε 82,2.
2. Agora XII, 131.
3. Agora XII, 129, εἰκ. 8, 806.
4. SNG cop. ἀρ. 66 - 68. Ἡ χρονολόγηση ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἔφορο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου.
5. ΑΔ 23, 1968, Β1, 170, πίν. 128α ἀπὸ τὸ Ἐπιτάλιο Ἠλείας. ΑΔ 27, 1972, πίν. 365, 366 ἀπὸ τὴν Καλυδῶνα Αἰτωλοακαρνανίας. ΑΔ 26, 1971, Β, πίν. 301 ἀπὸ τὴν Ἀλίκυρνα Αἰτωλοακαρνανίας. ΑΑΑ 1972, 215 ἀριθ. 1990 ἀπὸ τὸ Μάζι Ὀλυμπίας.
6. Τὸ ἐπίπεδο τοῦ παλιοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ εἶχε παραμείνει ἀναλλοίωτο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, βρισκόταν 1 - 2 μ. ψηλότερα πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τῆς διαπλάτυνσης.

θαλαμωτοί, γίνεται προσιτὸς γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ταφῆς ἀπὸ ἄνοιγμα ποὺ δημιουργεῖται σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς κάθετες πλευρές του. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ φράσσεται μὲ μονολιθικὴ πλάκα, ἡ ὁποία ἔχει θυρόμορφο χαρακτήρα, ἐφ' ὅσον μπορεῖ εὔκολα νὰ ἀφαιρεῖται πρὶν καὶ νὰ ἐπανατοποθετεῖται μετὰ ἀπὸ κάθε νέα ταφή. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο φράσσονται τὰ ἀνοίγματα τῶν θηκῶν τοῦ τάφου τῆς Πυρᾶς θυμίζει τὸν ἀκριβῶς ὅμοιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο φράσσονται τὰ ἀνοίγματα τῶν λαξευτῶν τάφων τῆς Σάμου[1]. Τὸ ὀρθογωνικὸ πλάτωμα κατὰ μῆκος τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ τάφου παρατηρεῖται ἐπίσης σὲ λαξευτοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῆς Βέροιας[2]. Στὴν περίπτωση τοῦ τάφου τῆς Πυρᾶς δὲν φαίνεται νὰ εἶχε κατασκευαστεῖ δρόμος εἰδικὰ γιὰ τὸν τάφο λόγῳ τῆς μικρῆς του ἀπόστασης ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο δρόμο[3].

Στὴ γειτονικὴ ὀρεινὴ ἐπίσης Φωκίδα ἐντοπίστηκαν πρόσφατα[4] στὶς νότιες παρυφὲς τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Δεσφίνας στὴ θέση «Βοϊδομονή» εἴκοσι τέσσερις τάφοι ποὺ εἶχαν λαξευτεῖ στοὺς ἀνατολικοὺς πρόποδες χαμηλοῦ βραχώδους ὑψώματος. Ἡ εἴσοδος στὸ ἐπίμηκες ὄρυγμα τοῦ τάφου ποὺ ἔχει κάτοψη ἄλλοτε ἀκανόνιστου τετράπλευρου καὶ ἄλλοτε ἐλλειψοειδῆ καὶ τὶς συνήθεις σὲ κιβωτιόσχημους τάφους διαστάσεις (μῆκ. 1.65 - 2.00 μ., πλ. 0.90 - 1.10 μ., ὕψ. 0.80 μ.) γινόταν ἀπὸ τοξοειδὲς ἄνοιγμα ὕψους 0.80 καὶ πλ. 0.60 μ. Δὲν παρατηρήθηκαν ἴχνη λάξευσης δρόμων ποὺ νὰ ὁδηγοῦσαν στοὺς τάφους. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου στὸ τάφο γινόταν προσιτὸ ἀπὸ κάθετο λάκκο, ἐλλειψοειδοῦς σχήματος ποὺ εἶχε λαξευτεῖ μπροστὰ ἀπὸ αὐτήν[5]. Παρόμοιος λαξευτὸς τάφος κλασικῶν χρόνων ἔχει βρεθεῖ καὶ στοὺς Δελφοὺς στὴν περιοχὴ τοῦ Μουσείου[6].

Τὰ πρόσφατα ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ τάφου τῆς Πυρᾶς καὶ τῶν τάφων τῆς Δεσφίνας, ποὺ προστίθενται στὸ παλιότερο τοῦ τάφου τῶν Δελφῶν, ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι στὶς γειτονικὲς ὀρεινὲς περιοχὲς τῆς ἀρχαίας Οἰταίας καὶ τῆς ἀρχαίας Φωκίδος ὑπῆρξε κοινὴ πολιτιστικὴ παράδοση ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μὲ τὴν κατασκευὴ θηκῶν, ποὺ στὴν οὐσία ἀποτελοῦν μικρογραφία θαλαμωτοῦ τάφου[7]. Οἱ θῆκες αὐτὲς ἄλλωστε ἐμφανίζονται ὅπως καὶ ἐκεῖνοι μὲ δύο τύπους, κτιστὲς (Πυρὰ) καὶ λαξευτὲς (Δεσφίνα, Δελφοί).

Ἡ παράταξη θηκῶν, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία δὲν διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῶν θαλαμωτῶν, εἶναι ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Ἀλίφειρας, ὅπου ὅμως συνδυάζονται μὲ μνημειώδη πρόσοψη κατ' ἀναλογία πρὸς τοὺς μακεδονικοὺς τάφους τῆς ἐποχῆς[8]. Ὅμοιες μὲ τὶς θῆκες τῆς Πυρᾶς, οἱ ὁποῖες δὲν συνδυάζονται οὔτε μὲ μνημειώδη πρόσοψη οὔτε μὲ θάλαμο, ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὸ ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ρόδου[9]. Ρωμαϊκῶν χρόνων εἶναι ὁ ὅμοιος ἐπίσης στὴν κάτοψη καὶ τρόπο λειτουργίας τάφος τῆς Μητροπόλεως Γόρτυνος στὴν Κρήτη[10] καὶ ἡ μεμονωμένη θήκη στὸ Δήλεσι Βοιωτίας[11]. Παράταξη θηκῶν πα-

1. Κ. Τσακος, Ἑλληνιστικοὶ τάφοι στὴ Σάμο, ΑΔ 32, 1977, Α, 405 (ὅπου καὶ παραπομπὲς σὲ ἄλλα παραδείγματα).

2. Στ. Δρουγου - Γ. Τουρατσογλου, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι τῆς Βέροιας 108. Σὲ ἁπλὸ τετράπλευρο χῶρο, ποὺ σχηματιζόταν μπροστὰ στὴν εἴσοδό του, ὁδηγοῦσε καὶ ὁ δρόμος τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου τοῦ οἰκοπέδου Ν. Κιοσέογλου, ὅ.π. 84.

3. Κι ἂν ἀκόμη ὑπῆρχε κάποια κατασκευὴ ἢ διαμόρφωση μεταξὺ τάφου καὶ δρόμου, τὰ ἴχνη της ἔχουν χαθεῖ μετὰ τὶς ἐργασίες τῆς διαπλάτυνσης.

4. Εὐχαριστῶ τὸν ἔφορο κ. Ε. Πεντάζο γιὰ τὴν ἄδεια ἀναφορᾶς στὸ ἀδημοσίευτο αὐτὸ ὑλικό.

5. Ἡ κατασκευὴ τῶν τάφων τῆς Δεσφίνας, δηλ. ὁ τρόπος λάξευσής τους μέσα στὸ βράχο εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιος μὲ ἐκεῖνον τῶν λαξευτῶν θαλαμωτῶν τάφων τῆς Βέροιας, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης δὲν διαθέτουν δρόμο (βλ. Μ. Ανδρονικο, Ἑλληνιστικὸς τάφος Βεροίας, ΑΕ 1955, 22 κέ.). Στὸ τάφο τῆς Πυρᾶς τὸ κοίλωμα μπροστὰ ἀπὸ τὶς θῆκες εἶναι ὀρθογώνιο.

6. ΑΔ 20, 1965, Β2, 303.

7. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι στὴν περισσότερο ἐρευνημένη τουλάχιστον Φωκίδα δὲν ὑπάρχουν θαλαμωτοὶ τάφοι. Ἡ κατασκευὴ θηκῶν ἀποτελοῦσε ὁπωσδήποτε οἰκονομικότερη λύση.

8. Ορλανδος, Ἡ Ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα καὶ τὰ μνημεῖα της 209 - 210. Ἡ ὁλοένα αὐξανόμενη ἀνεύρεση θηκῶν ὅμοιων μὲ ἐκεῖνες τῶν τάφων τῆς Ἀλίφειρας, ἐπιβεβαιώνει τὴν εὐρύτερη χρησιμοποίησή τους καὶ ἐξηγεῖ ἴσως, γιατὶ πίσω ἀπὸ τὴ μνημειώδη πρόσοψη τῶν τάφων τῆς Ἀλίφειρας δὲν ἔχουμε θάλαμο ἀλλὰ θῆκες, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε μποροῦν νὰ τὸν ὑποκαταστήσουν, ἐφ' ὅσον ἔχουν τὴν ἴδια μ' αὐτὸν λειτουργία.

9. ΑΔ 20, 1965, Β3, 598, πίν. 759α. BCH 89, 1965, II, Chronique des fouilles, 879 (νότια νεκρόπολη).

10. ΑΔ 28, 1973, Β2, πίν. 538.

11. ΑΔ 27, 1972, Β2, 324.

ρουσιάζουν καὶ οἱ παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι τῶν Κρηνίδων στοὺς Φιλίππους τῆς Μακεδονίας[1], καθὼς καὶ ἐκεῖνοι τῆς Θεσσαλονίκης[2], ὅπου μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς καθεμιᾶς θήκης ὑπάρχει τετράπλευρος χῶρος.

Φαίνεται λοιπόν, ὅτι παράλληλα μὲ τοὺς μεγάλους θαλαμωτοὺς τάφους, διαμορφώθηκε μέσα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. ὁ τύπος τῆς θήκης, ὁ ὁποῖος συνδυάζει τὸν ἐπιβλητικὸ τρόπο λειτουργίας τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου καὶ τὴ λιγότερο δαπανηρὴ κατασκευὴ ποὺ ἀπαιτοῦν οἱ διαστάσεις ἑνὸς κιβωτιόσχημου. Οἱ θῆκες τῆς Πυρᾶς, ἀπὸ ὅσα εἶναι μέχρι σήμερα γνωστά, ἀποτελοῦν τὸ πρωιμότερο παράδειγμα.

Στὸν τάφο τῆς Πυρᾶς πρόσθετο ἰδιόρρυθμο στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἡ ὕπαρξη τοίχου, πάνω ἀπὸ τὶς θῆκες καὶ σὲ συνέχεια τῆς πρόσοψής τους. Ὁ τοῖχος αὐτός—τοῦ ὁποίου τὸ πάνω τμῆμα ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν κατολίσθηση χωμάτων, καὶ δὲν εἶναι ἑπομένως δυνατὸν νὰ γνωρίζουμε οὔτε τὸ ἀκριβὲς ὕψος του, οὔτε ἄλλα μορφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ πιθανὸν νὰ εἶχε—πρέπει νὰ ἦταν ὁρατός, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς θῆκες. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει ἡ ἐπιμέλεια μὲ τὴν ὁποία ἔχει χτιστεῖ καὶ ἡ προσπάθεια ποὺ ἔχει καταβληθεῖ νὰ ἐξομαλυνθοῦν ὁποιεσδήποτε αἰσθητικὲς ἀνωμαλίες, κυρίως στὰ σημεῖα σύνδεσής του μὲ τὸ πέτρωμα. Ὁ ἀναλημματικός του χαρακτήρας εἶναι ἀναμφισβήτητος. Συγκρατεῖ τὰ χώματα τοῦ πρανοῦς τοῦ ὁποίου ἡ ἀπότομη κλίση εὐνοεῖ τὴν κατολίσθηση χωμάτων, ὥστε νὰ μένει ἀκάλυπτος ὁ χῶρος τοῦ τάφου. Συγχρόνως ὅμως στὴν ἄκρη τοῦ δρόμου «σήμαινε» καὶ τὴ θέση του, ἐφ' ὅσον ἀποτελοῦσε τὸ ὁρατὸ τμῆμα του. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα μᾶς ὁδηγοῦν καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ὁ τοῖχος εἶναι ἀρχιτεκτονικὰ προσαρμοσμένος στὸ ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ τάφου. Δὲν ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη ποὺ ἔγινε γιὰ νὰ καλύψει ἀνάγκες ποὺ ἐν τῷ μεταξὺ διαπιστώθηκαν ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ τάφου. Δὲν ἀποτελεῖ ὅμως καὶ ἁπλὸ τεχνικὸ ἔργο. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ καὶ μὲ τὴν ἴδια τοιχοδομία ὅπως καὶ οἱ θῆκες, ὥστε νὰ ἀποτελεῖ τὴν κατὰ κάποιο τρόπο πρὸς τὰ πάνω συνέχειά τους. Ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους στὸ συγκεκριμένο σημεῖο ὑπαγόρευσε ἢ μᾶλλον ἐπέβαλε καὶ τὴ συγκεκριμένη μορφὴ τοῦ σήματος τοῦ τάφου, κατὰ τρόπο ποὺ δὲν ἐπιδεχόταν, ὅπως φαίνεται, πειραματισμούς: ὁποιοδήποτε ἄλλο «σῆμα» θὰ ἦταν ἀνίσχυρο νὰ συγκρατήσει τὸν ὄγκο τῶν χωμάτων καὶ νὰ φέρει σὲ πέρας τὴν ἀποστολή του.

Ἔθιμα ταφῆς

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε γίνει ἡ ἐναπόθεση τῶν ὀστῶν στὸ βόρειο τμῆμα τῶν θηκῶν τοῦ τάφου τῆς Πυρᾶς δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνακομιδή. Τὰ ὀστὰ σχημάτιζαν πυκνὸ σωρὸ στὸ κέντρο τοῦ πλάτους τῆς κάθε θήκης. Ἡ προσπάθεια τακτοποίησής τους στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν σαφὴς καὶ ἀποκλείει τὴν περίπτωση τοῦ σκόπιμου παραμερισμοῦ ποὺ γίνεται πρὸς τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου προκειμένου νὰ δημιουργηθεῖ ὁ ἀπαραίτητος γιὰ τὴ νέα ταφὴ χῶρος. Δὲν βρέθηκε ἄλλωστε τελευταία κατὰ χώραν ταφή. Τὸ φαινόμενο αὐτό, τὸ ὁποῖο ἔχει παρατηρηθεῖ σὲ μυκηναϊκοὺς θαλαμωτοὺς τάφους[3] θὰ μποροῦσε στὴν περίπτωση τοῦ τάφου τῆς Πυρᾶς νὰ ἑρμηνευθεῖ μὲ τὴν ὑπερπλήρωσή του, ἡ ὁποία καὶ ἐπέβαλε τὴ λήξη τῆς χρήσης του ὡς οἰκογενειακοῦ τάφου. Ἀπόγονοι ἢ συγγενεῖς τῆς οἰκογένειας ἔκαναν τὴν ἀνακομιδή, ἔθιμο ποὺ προϋποθέτει τὴν ὑποχρέωση τῶν ἐπιζώντων νὰ περιβάλουν μὲ σεβασμό, μέσα ἀπὸ τὰ ὑλικὰ λείψανα τους, τὴ μνήμη τῶν νεκρῶν προγόνων. Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν βρέθηκαν κτερίσματα κοντὰ στὸ σωρὸ τῶν ὀστῶν, μέσα στὶς θῆκες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ χρονολογικὴ κλιμάκωση τῶν εὑρημάτων, ποὺ ὑπῆρχαν στὸ κοίλωμα ἔξω ἀπὸ τὶς θῆκες, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀποτελοῦν ἐφ' ἅπαξ προσφορὲς τῶν συγγενῶν κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἀνακομιδῆς. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ κτερίσματα τῶν ταφῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν τοποθετήθηκαν ξανὰ μέσα στὶς θῆκες μαζὶ μὲ τὰ ὀστά, ἀλλὰ πα-

1. ΑΔ 22, 1967, Β2, 418 - 19.
2. ΑΔ 22, 1967, Β2, 438 - 9, πίν. 325 α - β, σχ. 2.
3. Λ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Μυκηναϊκὸς θαλαμωτὸς τάφος στὸ Καστέλλο τῆς Κῶ, ΑΑΑ XIV, 1981, 67 (ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

ρέμειναν στὸ κοίλωμα μπροστὰ ἀπ' αὐτὲς μετὰ τὴν ἀνακομιδή [1].

Ἄλλες ἀρχαιότητες[2]

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τάφου τῆς Πυρᾶς, τοῦ ὁποίου ἡ ὕπαρξη προϋποθέτει κατοίκηση τῆς περιοχῆς της στὰ κλασικὰ χρόνια, ἀναζητήσαμε τὶς θέσεις καὶ ἄλλων τάφων τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου, καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ οἰκισμοῦ στὸν ὁποῖον ἀνῆκε. Οἱ ἔρευνές μας στράφηκαν σὲ δύο σημεῖα: α) στὰ πρανὴ πάνω ἀπὸ τὸ Β. κράσπεδο τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου καὶ β) στὸν πεδινὸ χῶρο ποὺ σχηματίζεται στὸ Ν. τμῆμα τῆς χαράδρας, ἀνάμεσα στὰ δύο ρέματα, ὅπου καταλήγουν τὰ πρανὴ τῶν γύρω ὑψωμάτων καὶ ὑπάρχουν οἱ θέσεις «Ἅγ. Πνεῦμα» καὶ «Παλιοχώρι».

Ἡ διάνοιξη τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου, ποὺ ἔφερε στὸ φῶς τὸν τάφο στὴ θέση «Κομματάκια» συνεχίστηκε 200 μ. περίπου ἀκόμη νοτιότερα μέχρι τὴ θέση «Ἄμπλα». Τὸ πρανὲς ἔχει ἐδῶ ὁμαλότερη κλίση. Στὸ πλάτωμα, ποὺ σχηματίζεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ βόρειο κράσπεδο τοῦ δρόμου, λίθινες πλάκες, κάθετα τοποθετημένες στὸ ἔδαφος, ἔχουν τὴ μορφὴ καὶ τὴ θέση τοιχωμάτων κοινῶν κιβωτιόσχημων τάφων. Θραύσματα ἀπὸ ὅμοιες πλάκες, προφανῶς ἀπὸ τὴν κάλυψη τάφων, παρατηροῦνται σὲ ὁλόκληρο τὸ χῶρο. Τὰ λείψανα αὐτά, καθὼς καὶ ἡ ἄμεση γειτνίασή τους μὲ τὸν τάφο στὴ θέση «Κομματάκια» ἀποτελοῦν πειστικὲς ἐνδείξεις ὅτι στὴ θέση «Ἄμπλα» βρίσκεται ἀρχαῖο νεκροταφεῖο. Ἂν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστὴ καὶ μόνο τότε ἡ θέση τοῦ τάφου, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιλογὴ δὲν θὰ μποροῦσε σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ εἶναι τυχαία, ἀποκτᾶ τοπογραφικὴ σύνδεση, ἐνῶ παράλληλα καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὴν γίνεται περισσότερο κατανοητὸς ὁ χαρακτήρας τοῦ μνημείου ὡς ταφικοῦ: οἱ δύο θῆκες ἀποτελοῦν ἕναν παρόδιο, πολυτελὴ γιὰ τὰ τοπικὰ δεδομένα οἰκογενειακὸ τάφο, χτισμένο σὲ περίοπτη θέση καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σύγχρονό του νεκροταφεῖο. Παράλληλα ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἡ ἀρχική μας ἄποψη ὅτι ὁ σημερινὸς ἀγροτικὸς δρόμος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀρχαῖος δρόμος, ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ στὸ νεκροταφεῖο. Ὁ δρόμος αὐτός, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ σημερινὸς ἀγροτικὸς δρόμος, συνεχίζεται πρὸς Β., κάμπτεται πρὸς Ν. στὶς νότιες παρυφὲς τοῦ σύγχρονου οἰκισμοῦ τῆς Πυρᾶς καὶ — σήμερα τουλάχιστον — καταλήγει στὶς θέσεις «Ἅγ. Πνεῦμα» καὶ «Παλιοχώρι».

Στὴ θέση «Ἅγ. Πνεῦμα» ἡ μικρὴ ὁμώνυμη ἐκκλησία ἔχει χτιστεῖ πάνω στὴ θεμελίωση καὶ στὶς διαστάσεις ἀρχαίου οἰκοδομήματος [3] (πίν. Ηα). Τὸ οἰκοδόμημα αὐτό, ποὺ ἔχει ὀρθογώνια κάτοψη, μήκ. 11.20 μ. καὶ πλ. 7.80 μ., ἦταν χτισμένο πάνω σὲ χαμηλὸ βραχῶδες ὕψωμα ποὺ δεσπόζει ἀπὸ Β. τῆς μοναδικῆς στὴν περιοχὴ ἐπίπεδης ἔκτασης, ὅπου ἡ θέση «Παλιοχώρι». Σὲ μικρὴ ἀπόσταση στὰ Ν. τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχει νεότερος ἀναλημματικὸς τοῖχος, χτισμένος ἀπὸ ἀρχαῖο ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρήση καὶ πιθανὸν στὴ θέση ἀρχαίου ἀναλήμματος, ποὺ θὰ συγκρατοῦσε ἀπὸ τὰ νότια τὸ ἄνδηρο τοῦ οἰκοδομήματος, πάνω στὸ ὁποῖο χτίστηκε πολὺ ἀργότερα τὸ ξωκκλήσι τοῦ Ἁγ. Πνεύματος.

Στὴ θέση «Παλιοχώρι» καὶ σὲ ἀπόσταση 100 μ. Ν. τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Πνεύματος σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση τμῆμα ἰσοδομικοῦ τείχους (πίν. Ηβ) μήκους 10 μ. περίπου καὶ ὕψους 2 μ.[4] Ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Πυρᾶς πληροφο-

1. Στὴ νεκρόπολη τῆς Σαλαμίνας στὴν Κύπρο (βλ. ΑΔ 20, 1965, Β3, 610) ἔχει παρατηρηθεῖ σὲ λαξευτοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τοῦ 7ου - 5ου αἰ. π.Χ. μεταφορὰ τῶν κτερισμάτων τῶν παλιότερων ταφῶν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου καὶ ἐναπόθεσή τους στὸ δρόμο τοῦ τάφου. Τὸ γεγονὸς προκαλεῖ μικρότερη ἢ καὶ καμιὰ ἐντύπωση ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τόσο ὁ δρόμος στοὺς θαλαμωτοὺς τάφους, ὅσο καὶ ὁ τετράπλευρος χῶρος μπροστὰ ἀπὸ τὶς θῆκες, ποὺ ἐξετάζουμε, θεωροῦνταν ἐπίσης ὡς ταφικοὶ χῶροι.

2. Οἱ θέσεις ποὺ ἀναφέρονται παρακάτω εἶναι σημειωμένες στὸ τοπογραφικὸ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς (βλ. εἰκ. 1).

3. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ χρησιμοποίηση πωρόλιθου στὴν κατασκευὴ τῆς κορνίζας, τοῦ τρούλλου καὶ τοῦ καμπαναριοῦ τῆς μικρῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Πνεύματος. Τὸ πέτρωμα ἀφθονεῖ, ὅπως πληροφορηθήκαμε στὴ θέση «Στὰ Πουριά», ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 500 μέτρων περίπου ΒΑ. τῆς θέσης «Ἁγ. Πνεῦμα». Ἀπὸ ἐκεῖ, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀποκλειστικὴ χρησιμοποίηση τοῦ πωρόλιθου στὴν κατασκευὴ τῶν θηκῶν τῆς θέσης «Κομματάκια», προμηθεύονταν γιὰ αἰῶνες οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμοῦ ὑλικὸ γιὰ τὶς οἰκοδομικές τους ἀνάγκες.

4. Ἦταν ἀδύνατο νὰ πάρουμε περισσότερα τεχνικὰ στοι-

ρηθήκαμε ὅτι στὴν πεδινὴ αὐτὴ περιοχή, ποὺ δὲν καλλιεργεῖται πιά, εἶχαν βρεθεῖ παλιότερα πήλινα ἀγγεῖα, σφονδύλια καὶ νομίσματα. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς καὶ ἡ ἀδιάψευστη μαρτυρία τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων ποὺ σώθηκαν στὴ θέση τους, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὕπαρξη ἀρχαίου οἰκισμοῦ στὴ θέση αὐτή. Ἡ ταύτισή του μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πόλεις τῆς Οἰταίας ποὺ ἀναφέρει ὁ Στράβων[1] εἶναι ἀδύνατη, ἐπειδὴ ἡ διήγηση τοῦ γεωγράφου συγγραφέα στὸ σημεῖο αὐτὸ περιορίζεται στὴν παράθεση τῶν ὀνομάτων τῶν πόλεων χωρὶς νὰ δίνει καμιὰ πληροφορία γιὰ τὴ γεωγραφικὴ θέση τους.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ - ΣΚΟΡΔΑ

χεῖα γιὰ τὸ ὀχυρωματικό, ὅπως φαίνεται, αὐτὸ μνημεῖο, ἐπειδὴ ἔχει καλυφθεῖ ἀπὸ ἐπιχώσεις καὶ τὴν αὐτοφυὴ βλάστηση.

1. ΣΤΡΑΒΩΝ 9, 434.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α

γ

β

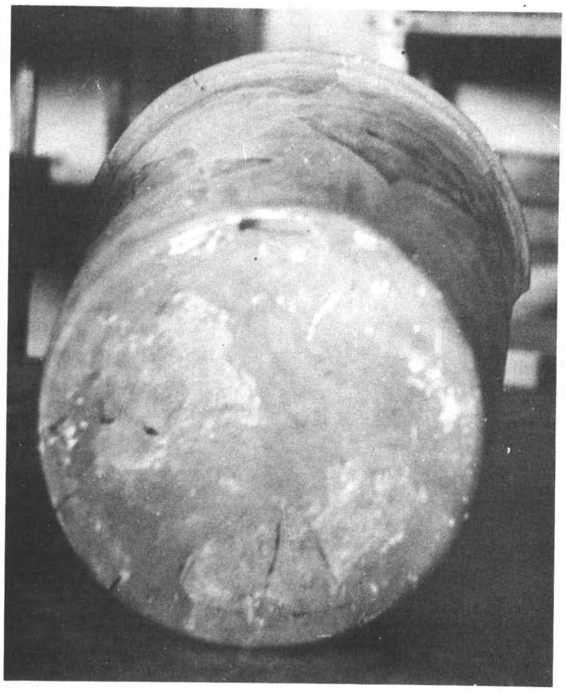

α. Ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Ὀρεστάδα. β. Πήλινον δοχεῖον (ΙΡ 2212) ἀποθήκης Μουσείου Ἰσθμίας. γ. Πήλινον δοχεῖον (ΙΡ 2215) ἀποθήκης Ἰσθμίας.

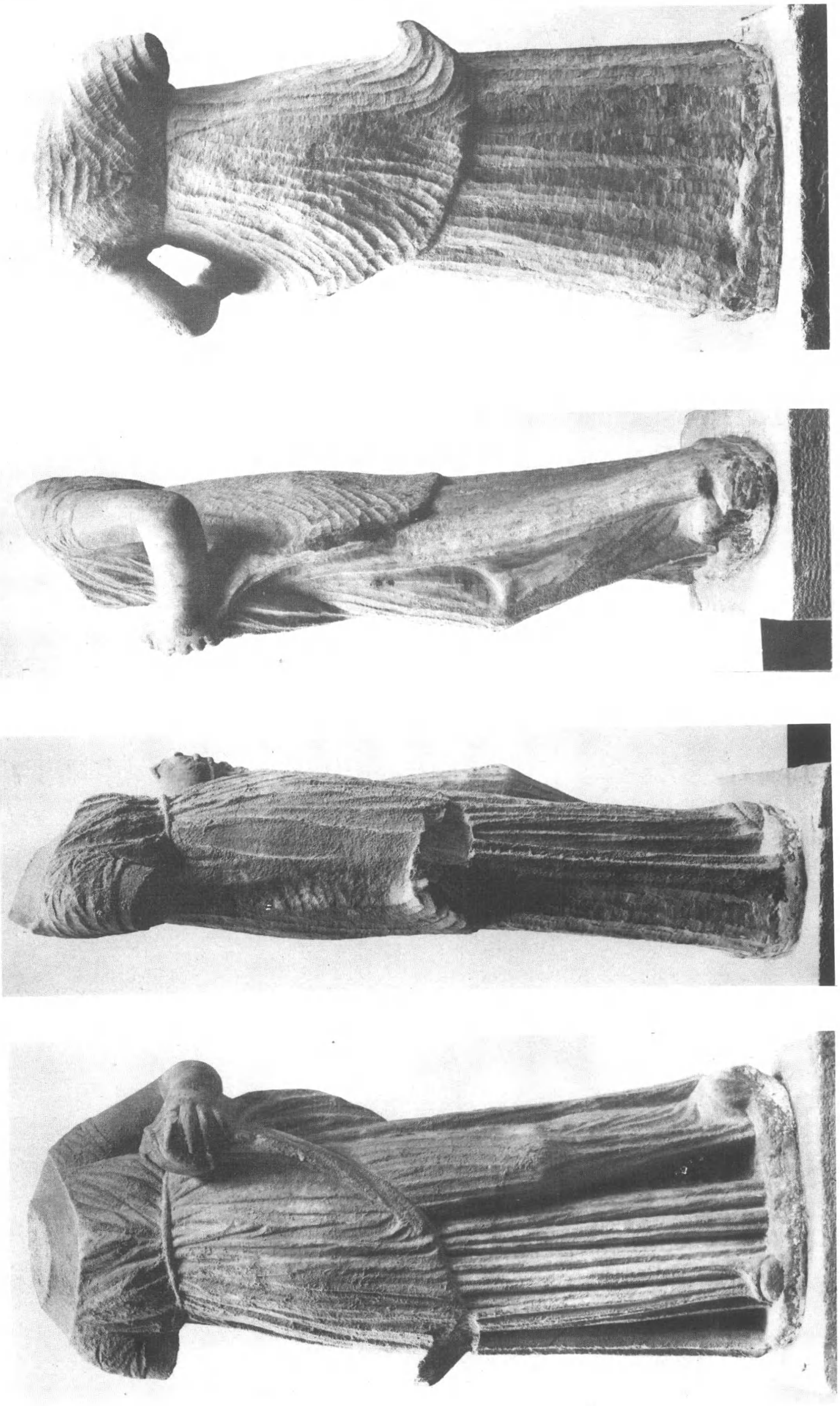

Τὸ κορίτσι ἀρ. εὐρ. 31 τοῦ Μουσείου Χαλκίδας.

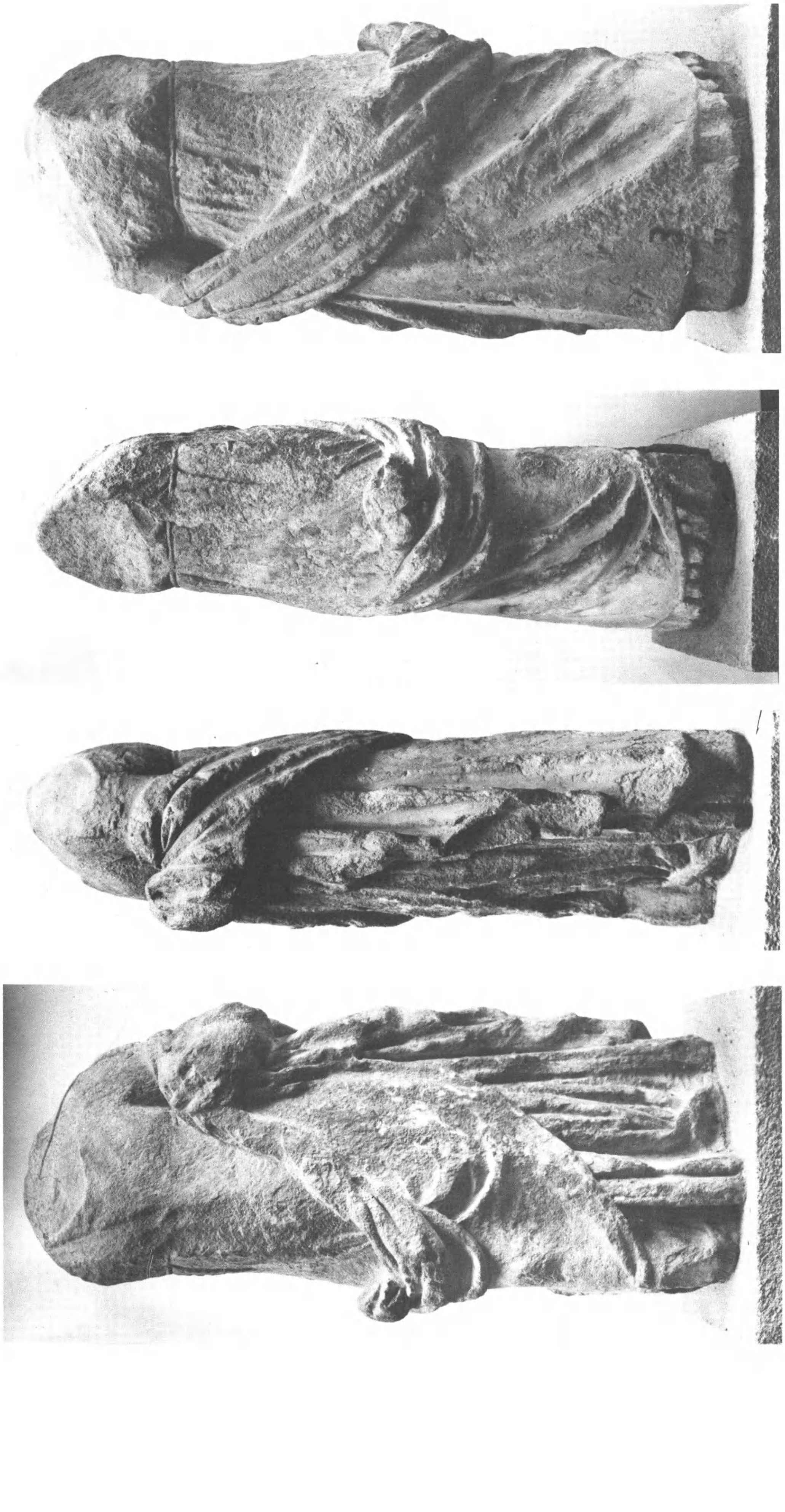

Τὸ κορίτσι ἀρ. εὐρ. 37 τοῦ Μουσείου Χαλκίδας.

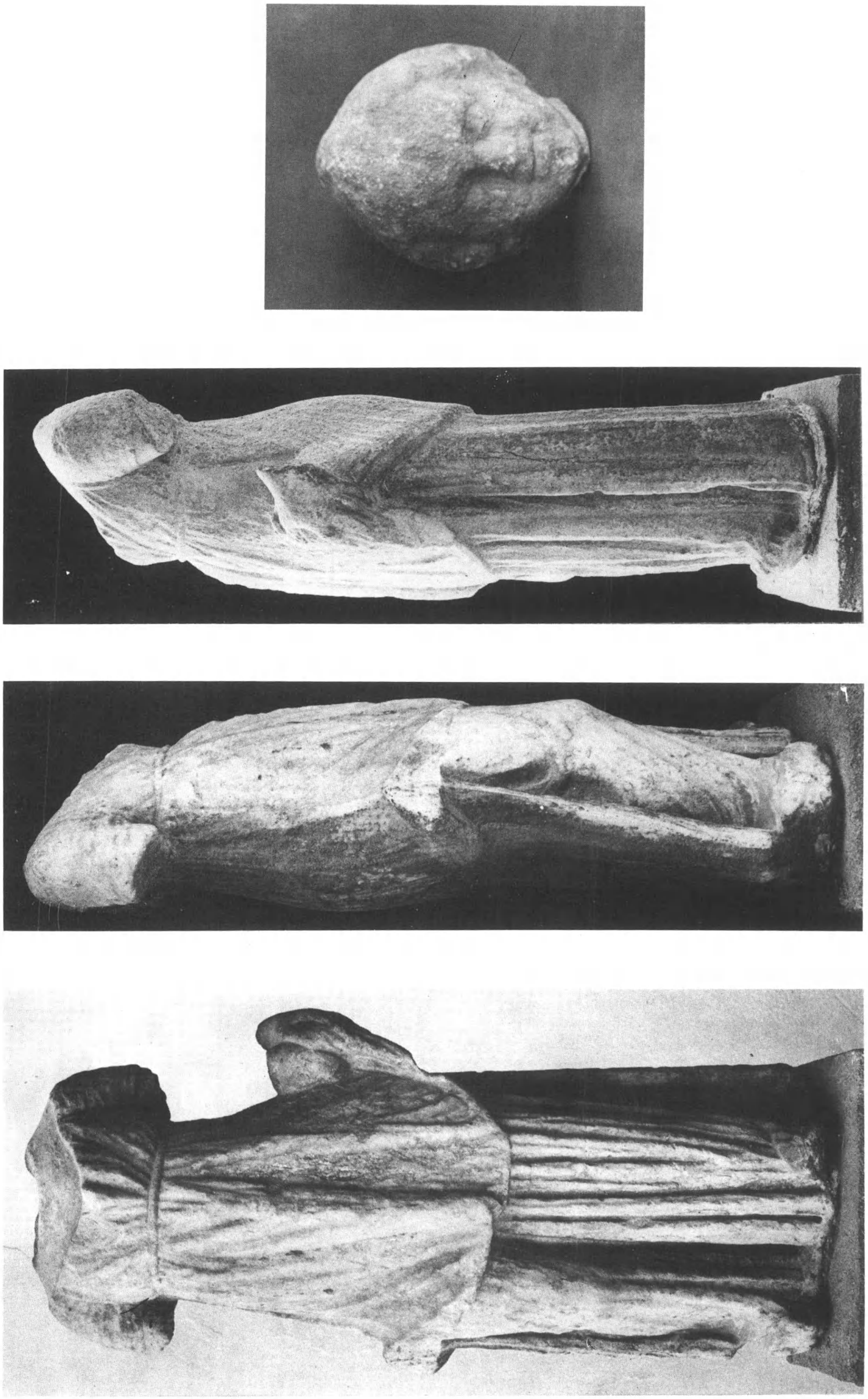

α-γ. Τὸ κορίτσι ἀρ. εὑρ. 43 τοῦ Μουσείου Χαλκίδας. δ. Κεφάλι κοριτσιοῦ ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια.

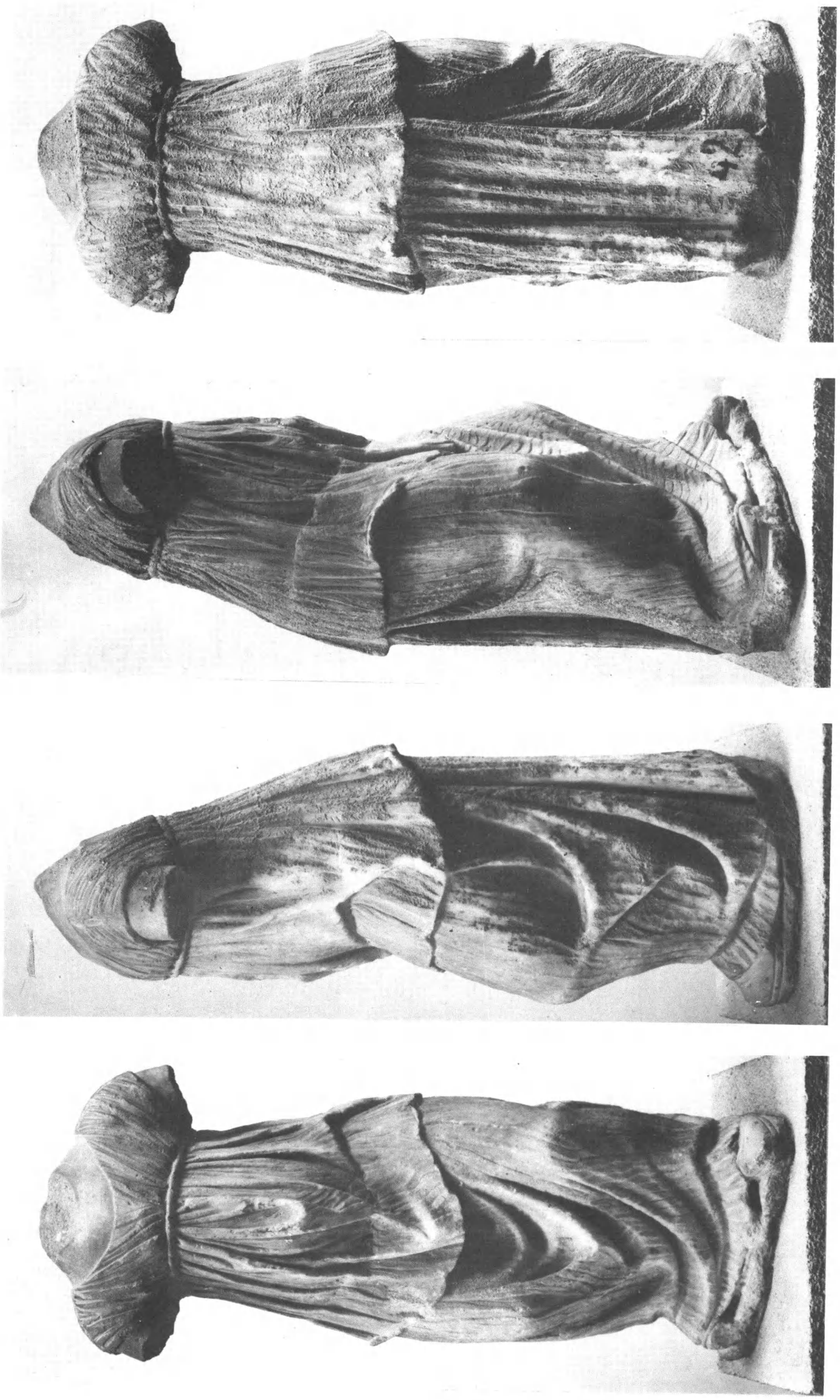

Τὸ κορίτσι ἀρ. εὑρ. 42 τοῦ Μουσείου Χαλκίδας.

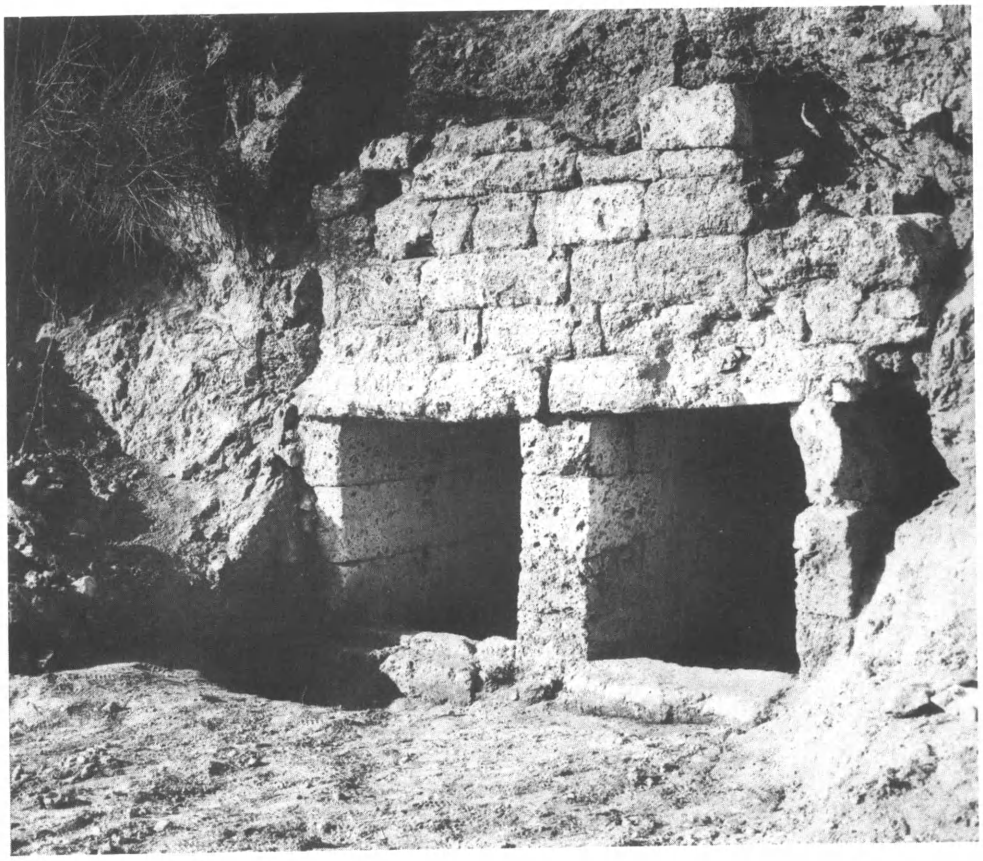

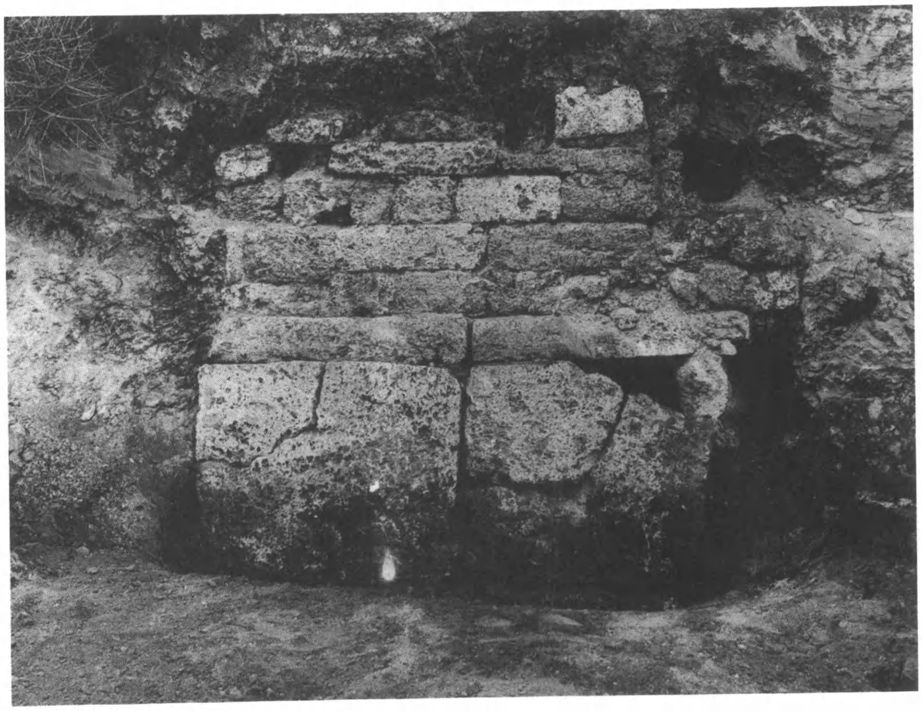

Πυρὰ Φωκίδος. Ὁ τάφος στὴ θέση «Κομματάκια». α. Ἄποψη ἀπὸ ΝΑ. β. Οἱ πώρινες πλάκες ποὺ ἔφραζαν τὴ Ν. στενὴ πλευρὰ τῶν θηκῶν.

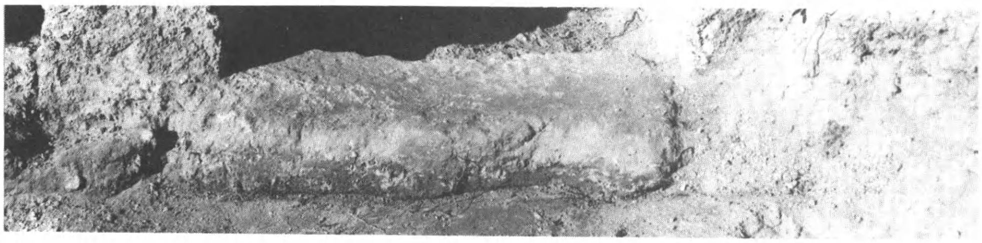

α

β

γ

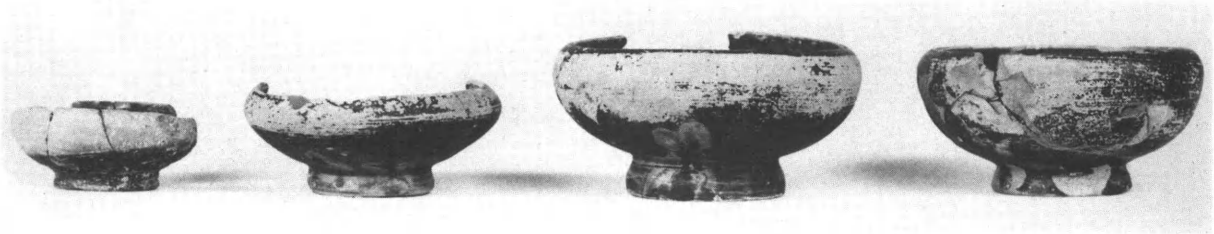

δ

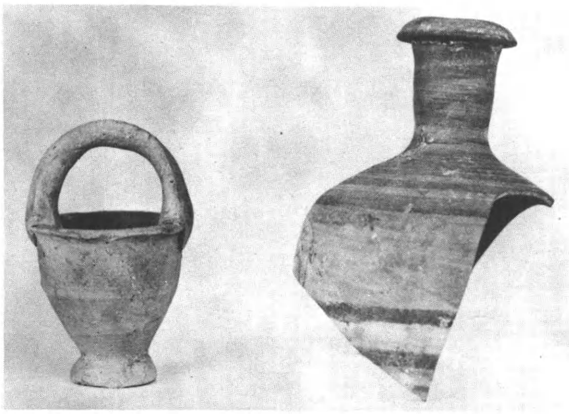

ε

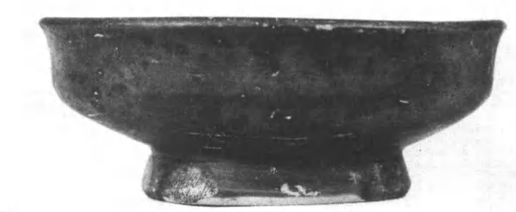

στ

ζ

η

Πυρὰ Φωκίδος. α. Τὸ θεμέλιο-κατώφλι τῆς πλάκας ποὺ ἔφραζε τὴν εἴσοδο τῆς Ἀ. θήκης. β-γ. Λύχνοι ἀρ. 12367, 12368, 12369 καὶ 12370. δ. Σκυφίδια ἀρ. 12374, 12372, 12376 καὶ 12375. ε. Μικκύλο καλαθόσχημο ἀγγεῖο ἀρ. 12371 καὶ θραῦσμα μυροδοχείου ἀρ. 13637. στ. Σκυφίδιο ἀρ. 12373. ζ-η. Χαμηλὸς σκύφος ἀρ. 12377.

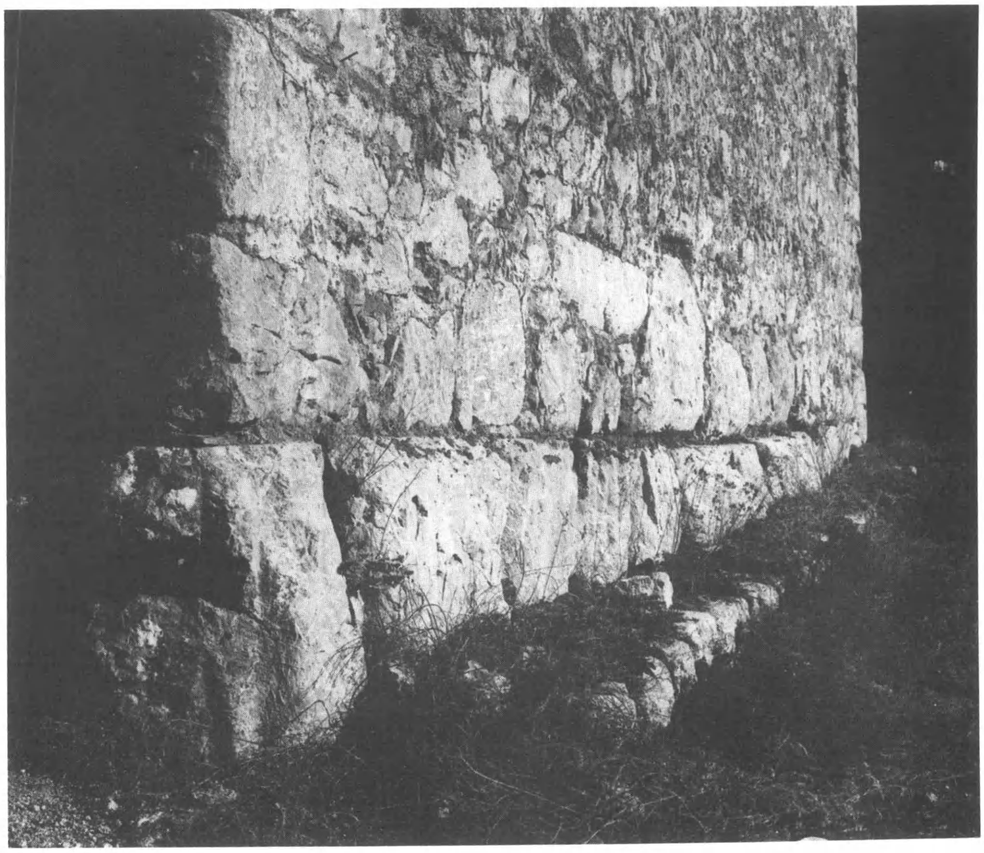

Πυρὰ Φωκίδος. α. Ἡ Ν. πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Πνεύματος. β. Τμῆμα κλασικοῦ τείχους στὴ θέση «Παλιοχώρι».

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ
KM